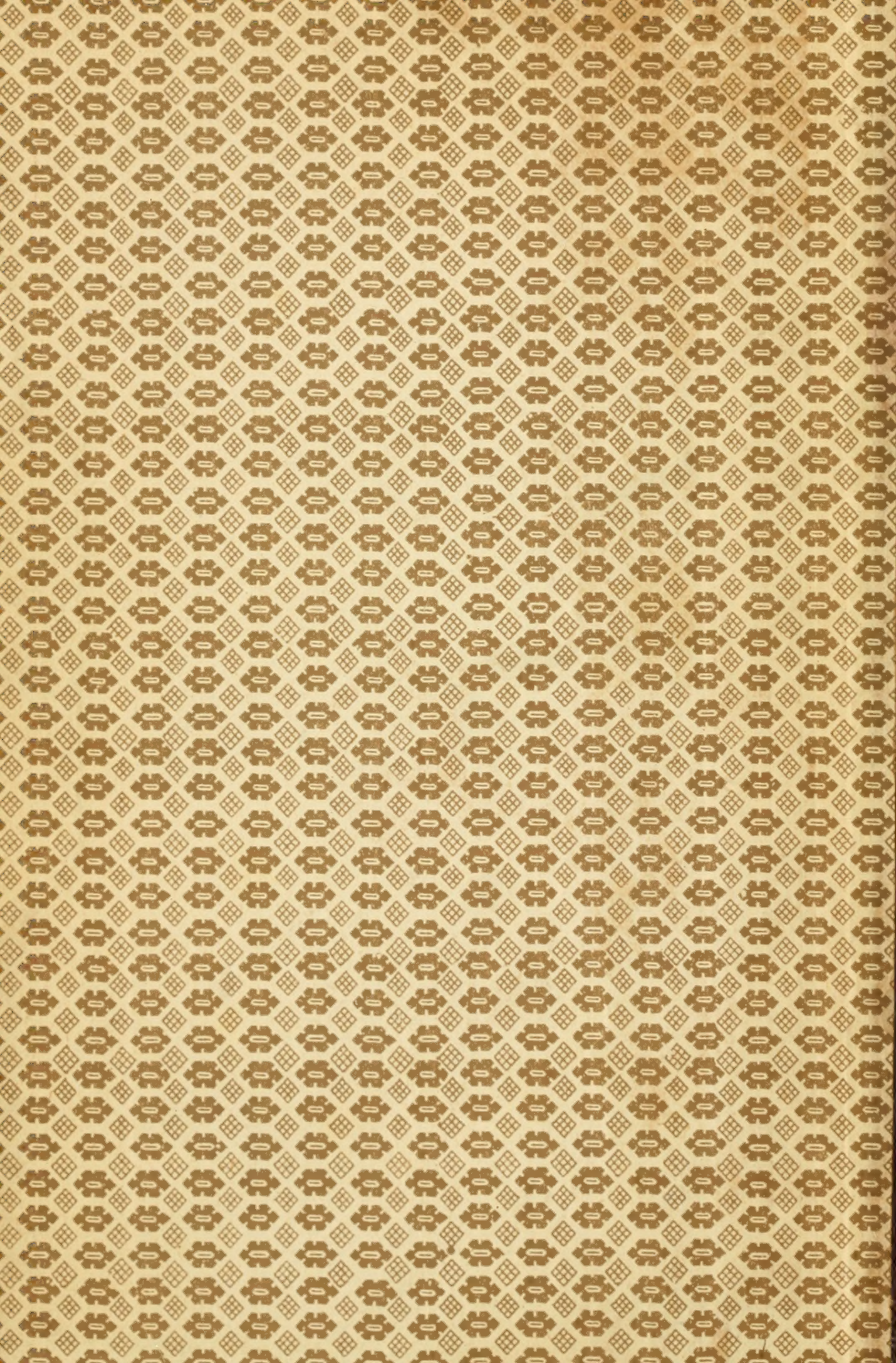
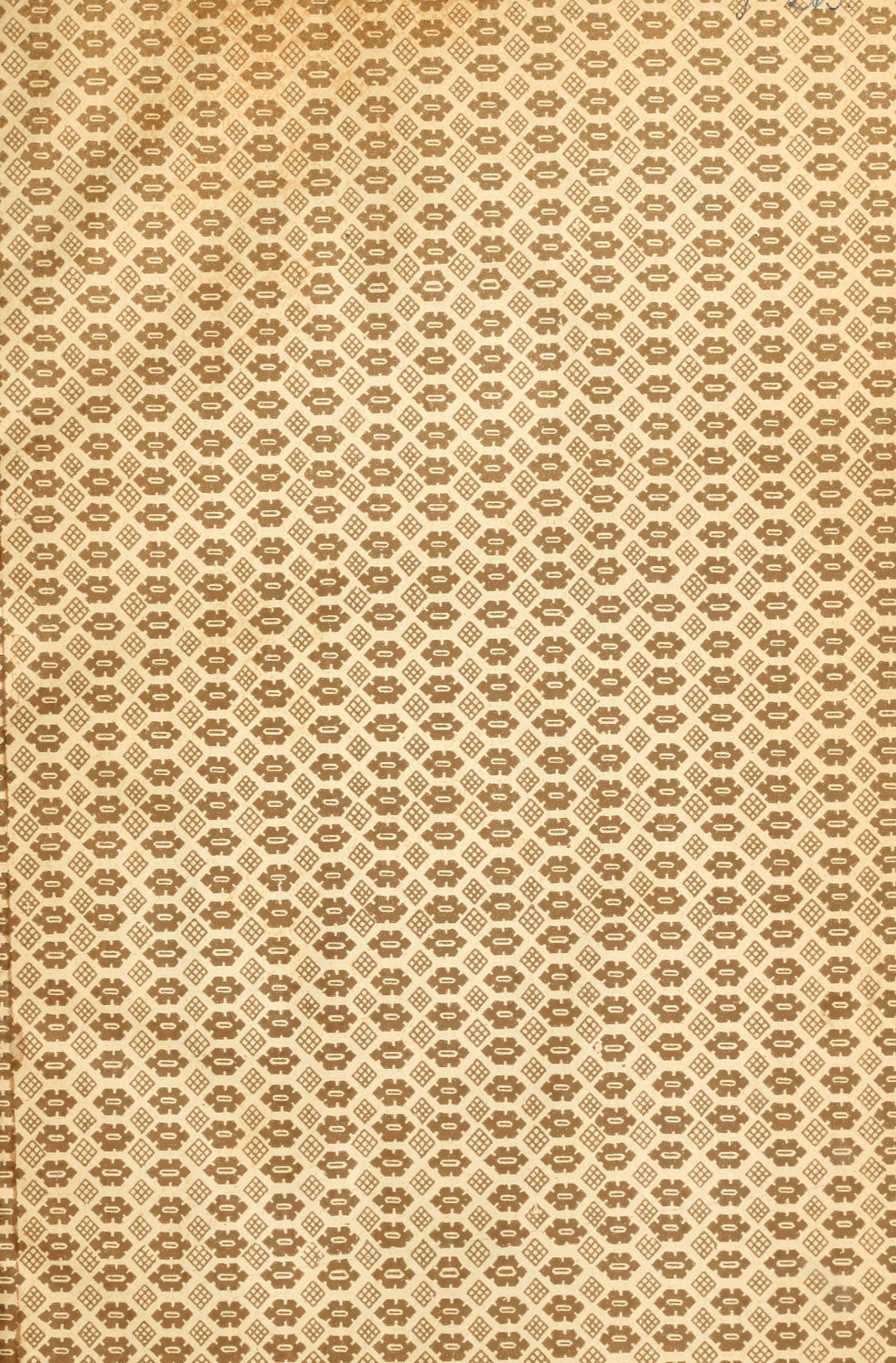

3 1761 05490857 9

AZ ABSZOLUTIZMUS KORA

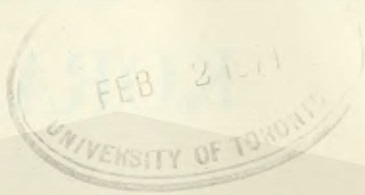
KIRÁLYOK ISTEN KEGYELMÉBŐL

ÍRTA
MARCZALI HENRIK

141 szövegközti képpel, 71 fekete
és 2 színes képtáblával, 3 térképpel

RÉVAI

FEB 2 1971
UNIVERSITY OF TORONTO

TARTALOM.

MÁSODIK RÉSZ.

AUSZTRIA, MINT NAGYHATALOM ÉS MAGYARORSZÁG.

HARMADIK RÉSZ.

A FELVILÁGOSODOTT ABSOLUTISMUS KORA.

KÉPEK JEGYZÉKE.

Szövegképek:

Műmellékletek egy oldalon:

Műmellékletek több oldalon:

Színes műmellékletek:

Térképek:

AZ ABSOLUTISMUS KORA.

BEVEZETÉS.

I. FEJEZET.

A XVII. SZÁZAD SZELLEMI MOZGALMA.

A tekintély és az igazság.

Több mint egy századon át ismét a vallásos érzés uralkodott az európai emberiségen. Luther és Kálvin fellépésének, az általuk, mellettök vagy ellenök kelt mozgalmaknak ez volt a legnagyobb, előre nem látott következése. A hit, mely a keresztes hadak korát követő századokban mind inkább formasággá vált, ismét áthatotta a lelkeket azon tűzzel, mely az első keresztyéneket vagy a szent föld vitézeit buzdította. Az egyház, mely a renaissance biboros palástját felöltve romlása felé közeledett, ismét első rangú tényezője lett a történeti fejlődésnek. Bármi különbözők is jellemre és czélokra nézve II. Fülöp és orániai Vilmos, II. Ferdinánd és Gusztáv Adolf, Stuart Mária és Cromwell, Pázmány Péter és Bethlen Gábor, abban megegyeznek, hogy mindegyik a vallásért, a hitért küzd, hogy egész jellemét és szerepét a vallásos meggyőződés irányozza.

És mint mindig, midőn egy szenvedély jut uralomra, akár egyes emberben, akár egész nemzetek és nemzedékek lelkében: ez az egy magába olvasztja, áthatja a többit mind. A renaissance tudományos és művészeti tartalmából csak az maradt meg, az fejlődött tovább, a mi a vallásos gondolkodásnak megfelelt, a mi a vallásos érzést kifejezte és emelte. Még az államok igazgatásában is a vallásos, az egyházi érdek döntött. A nemzeteknek úgy, mint a magánembereknek élete, felfogása, szövetsége vagy ellenségeskedése fölött első sorban az döntött: Rómához tartoznak-e, vagy elszakadtak-e tőle.

Csakhogy e téren már nem lehetett oly kizárólagos a vallásos meggyőződések uralma.

Azok az érdekek és hagyományok, melyek még a keresztes háborúk korában is útját állották a theokratia teljes és tiszta érvényesülésének, most sokszorosan, hatalmasan léptek előtérbe. A politikai

hatalom, a dynastia fenmaradása, néha a nép jóléte és nyugalma sem engedték meg az utolsó következtetések levonását. Akárhányszor előfordult, hogy ezek az érdekek még a pápákat és a Habsburgokat is eltérítették azon iránytól, melyet a felekezeti érdek írt volna elő, s természetesen hatásuk még sokkal erősebb volt a franczia, angol és svéd királyokra s a hollandus köztársaságra. Nyiltan ugyan nem lehetett ezt még bevallani, még a szorosan állami ügyekben is fenn kellett tartani azt a látszatot, mintha «ad majorem Dei gloriam» történnék minden; úgy, mint a hogy most a vallás mellett a civilisatio érdekét hirdetik oly gyakran, formaságból. De valóban ez nem volt több a látszatnál és a kor bizonyos hypokrita színt nyert vele. Macchiavelli tanításai igazgatták az államokat s irányozták vezetőiknek lelkiismeretét, csakhogy valamely elismert egyház tanaival és szenvedélyeivel kellett őket beburkolni.

Hanem épen ez az alakoskodás mutatja tán legjobban a vallásos eszmék győzelmét. Csakugyan egy egész századon át nem támadja meg őket senki: nem fenyegeti őket sem szellemi, sem anyagi forradalom. A katholikus és a protestáns Európa, mely egyaránt e tekintélyen alapult, egy politikai és műveltségi egészszé kezdett összeolvadni. A westfáliai béke után már komolyan lehetett szó arról, hogy békén megmaradnak egymás mellett és közösen irtják ki a közös ellenséget: a hitetlenséget.

Mert hiába, azok a különböző elemek, melyek a modern népek műveltségének megalkotásában részt vettek, lehetetlenné teszik, hogy bármelyik irány is egyedül és kizárólagosan vezesse az elméket. Hiába olvasztotta magába a középkori theologia a görög-római philosophiát, különösen Aristoteles tanát; hiába ismétlődött ez a beolvasztás még sokkal nagyobb mértékben a reformatio és ellenreformatio korában: az eredetökben annyira különböző és eltérő tanok megegyezése csak látszólagos lehetett. Az iskola és a közönséges értelem belényugodott e megegyezésbe; a kutató elme nem szünt meg az ellentéteket keresni s csakhamar össze nem férhetőknek és ellenmondásukban a hittan és bölcsészet egész, annyi század alatt, annyi észszel és lelkesedéssel emelt épületét megrendítőknek találta azokat. A renaissance korában még megvolt az egyszerű választás. Az ember vagy a szentirást követte, vagy Plato vagy Aristoteles oktatását. A modern szellem abban nyilatkozik, hogy sem együttesen, sem külön nem talál bennök teljes megnyugvást, hanem új alapon felhasználásukkal vagy elvetésökkel, keresi az igazságot.

Nincs gyakrabban használt és többször félreértett fogalom a tekintélyénél. Ősi népeknél és ősi vallásoknál egy és oszthatatlan az, a műveltség, állami és erkölcsi rend kezdetéig visszamenő, az elemi erő súlyával és tömegével ható, a gondolkodás és cselekvés egész területét előíró.* De mihelyt a népek keverednek, a vallásos fogalmak érintkeznek, bölcsészeti elméletek keletkeznek, egy szóval többféle hagyomány küzd egymással az uralomért: ennek az egyszerű, paradicsomi állapotnak vége szakad. Van ugyan tekintély, mert az emberiség ép oly kevéssé lehet el szellemi vezetés, mint világi kormány nélkül, de már nem egy, hanem több, annál több, mennél többoldalu a műveltség és mihelyt több van, jelentkezik az ellenmondás, a kritika is. Minden új eszme és érdek megtalálja a magának, czéljainak megfelelő autoritást, melyre hivatkozhatik, melynek védő szárnyai alatt fejlődhetik.

Egyaránt tekintélyt követtek a philosophiában a nominalisták és realisták, a vallásban a görög és római katholikusok, az eretnekségek százféle iskolái és a protestánsok felekezetei. És hogy tárgyunknál maradjunk: egyaránt a szentirásra hivatkozhattak azok, kik az Isten kegyelméből való királyságot szinte vallásos tisztelettel vették körűl és Cromwell puritánusai, kik bibliai jelszó alatt tűzték ki a forradalom zászlaját; egyaránt az evangélium betűjét és szellemét vélték követni azok, kik a feltétlen engedelmesség tanát hirdették és azok, kik egész a vagyonközösségig és földosztásig akarták vinni a szabadság és egyenlőség tanát.

Mi tehát a tekintély? Az emberi társadalmon uralkodó eszmék összessége; maga a történelem. És a mint a történetet, hacsak erőszakot nem követünk el szellemén, nem foglalhatjuk le egyes párt vagy felekezet czéljaira, ép oly kevéssé tehetjük ezt a tekintélylyel. Mert a másik philosophiai s politikai vallásos felekezet ép úgy nem lesz hijával a maga álláspontját támogató tekintélyeknek.

És ha egyszer ennyire eljutott az emberi szellem, keresnie kell azt, mi független a tekintélytől és tekintélyektől, mi egy és ellenmondást nem tűrő: az igazságot.

Vallás dolgában megtalálja azt a hivő lélek, megtalálja, mint gyakran mondták nagy tanítói, akkor is, ha ellenmond a hideg értelemnek. Philosophiai elméletek dolgában valószinűleg az idők beteltéig

* Ez a lelki állapot ma is meg van azoknál, kik csak egy könyvet olvasnak, csak egy ember tanítására hallgatnak.

keresi «a bölcs lángesze». Tények dolgában fáradhatatlanúl kutatja a tudomány.

Giordano Bruno, Galilei és Verulami Bacon.

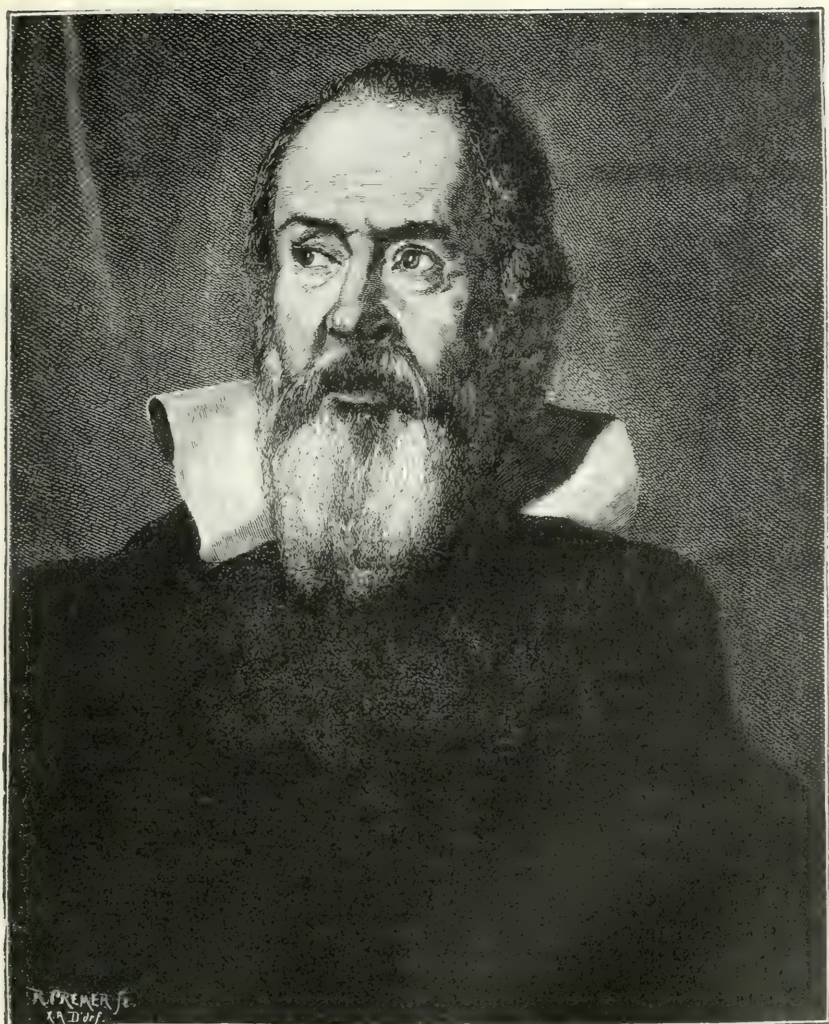
A szabad gondolkodás előharczosai és mártirjai közt a nolai szerzetes, Giordano Bruno áll elől. 1563-ban, tizenötéves korában a domokosrend nápolyi klastromába lépett mint novitius és ott maradt 1576-ig, sokat olvasva és nagy költői tehetségnek adva jelét. Tilos könyvek olvasása gyanussá tette őt az inquisitio előtt: menekült és 1579-ig Olaszországban, aztán külföldön bujdosott, hol mint tanár, hol mint tanuló, de folyton irva és dolgozva. Az volt a végzete, hogy a legfőbb felekezetek valamennyi székhelyén megforduljon és egyaránt magára vonja a római fanatikusoknak, mint a párisi Sorbonnenak, a genfi, oxfordi és wittenbergai vaskalaposoknak haragját és üldözését. Mindenütt fáradhatatlanul küzd, tanit és ir: a hitetlenségnek ép úgy meg vannak az apostolai, mint a hitnek. Végre egy álbarátja visszacsábítja Olaszországba, Velencze kiadja őt a szent-széknek és a római inquisitio hét éven át börtönében tartja s miután tanait vissza nem vonta, halálra itélteti és elégetteti. (1600 febr. 17-én.) Midőn halálos itéletét kihirdették előtte, biráihoz így szólt: ti jobban féltek, mint én.*

Giordano Bruno tanai philosophiai és nem hittani talajban gyökereztek. Dogmákkal nem igen foglalkozott, hanem pantheista módon a nagy és szerinte végtelen világegyetemet szinte azonosnak vette magával az istenséggel. A természetphilosophusoktól azonban nagyon eltért azon felfogásban, hogy az erkölcstanra is igen nagy súlyt helyezett, csakhogy az erényt nem hozta kapcsolatba semminő vallással. Egyik főmunkája, *A győztes bestia elűzése*,** épen abból indul ki, hogy a csillagképeknek nagyrészt mythologiai eredetű elnevezései helyébe, melyek az olympusi istenek annyi bűnét örökitik meg, a főerényeknek kell lépniök.

De nemcsak az elvont gondolkodás találkozott az egyházak üldözésével, hanem a tapasztalaton, kisérletek alapján tovább haladó tudomány is. Ismeretes Galileo Galileinek, a természettudományok egyik alapvetőjének sorsa. Galilei a XVII. század elején a távcső tö-

* *Giordano Brunos gesammelte philosophische Werke.* I. k. *G. Br. sein Leben und seine Weltanschauung* von Ludwig Kuhlenbeck 355. l.

** Le spaccio della bestia trionfante.

Galilei.

Justus Sustermann (1597—1681.) festménye az Uffizi gyüjteményben, Firenzében.

kéletesítésével és astronomiai czélokra való felhasználásával szerzett világra szóló hirnevet. De tanulmányai alapján mind közelebb jutott Kopernikus tanának elfogadásához és ellenségei feljelentették az inquisitiónak. A tudóst, ki akkor a firenzei nagyherczeg udvarában élt, Rómába hivták és ott Bellarmin bibornok eltiltotta neki Koper-

nikus elméletének hirdetését szóval vagy irásban. Galilei alávetette magát, de később, midőn VIII. Orbán volt a pápa, bizva annak pártfogásában, kiadott egy párbeszédet, melyben a világegyetem kérdését tárgyalta. Ezért 1633-ban kénytelen volt az inquisitio előtt térdelve visszavonni azon állitásait, melyekkel a szentirás szavai ellen vétett. Fogsagban tartották és bár nem bántak vele szigorúan, mégis csak 1638-ban, miután elvesztette szemevilágát, nyerte vissza szabadságát. Az egyház különben e kérdésekben nem annyira a maga szempontjából és érdekében járt el, mintsem a hagyományos aristotelesi philosophia megvédelmezője gyanánt. A scholastika korában a theologia annyira összenőtt ez eredetökben pogány tanokkal, anynyira ezekre támaszkodott rationalis voltának bizonyitását illetőleg, hogy e tanok tekintélyének megsértésében a maga veszedelmét látta.

Pedig már más irányban is megindult a támadás Aristoteles tekintélye és csalhatatlanságának tisztelete ellen. Verulami Bacon, a hires angol kanczellár, ki szelleme és sokoldalusága által annyira kivált, hogy mostanában, bár tévesen, sokan benne keresik Shakespeare munkáinak iróját,* az egész philosophiát új alapokra akarta helyezni *Novum Organum*-ában, melyet szembe állit Aristoteles Organumjával, kimondja, hogy a most használatos logika semmit sem ér a tudományokban. Nem szavakon mulik a dolog, hanem tényeken, ezeknek megismeréséhez pedig az összes philosophiai módszerek közt csak az inductiót tartja czélhoz vezetőnek. E módszer lényegét abban fejezi ki, hogy törvény és rend szerint fejti ki az érzékek és az egyes esetek alapján, folytonos és fokozatos emelkedéssel a tantételeket és csak utolsó helyen jut a legáltalánosabbhoz. A dialektika helyébe a tapasztalásnak és a kisérletnek kell lépnie. De a mi az ő felfogására nézve legdöntőbb, az, hogy a philosophiát is gyümölcséről akarja megismerni, csak úgy, mint a vallást. «Üresnek kell tartani a terméketlent, különösen akkor, ha olajbogyó és szőlő helyett vitatkozások és vetélkedések tüskéit és töviseit termi.»

Bacon tehát kitüzi a positiv, nem tekintélyen, hanem kutatáson, kisérleten, tapasztaláson alapuló tudomány zászlaját. Maga nem jut el az igéret földjére, az ő tudása semmivel sem áll magasabban, mint kortársaié és épen az általa annyira hirdetett inductio útján maga nem birt előre haladni. Tudjuk azt is, hogy élete épen nem felelt meg elveinek, hogy ő sem maradt ment attól az erkölcsi cor-

* *The Promus of formularies by Francis Bacon.* London. 1883.

ruptiótól, melytől másokat annyira óvott. Mégis nagy eszme volt az iskolai és felekezeti harczok dúlása közepett kimondani azt, hogy nem könyvekben és rendszerben, hanem a természet és az ember életében kell keresni az okulást. Az üres betűrágók és egymást idézők közt mintegy felújítója ő annak a nagy elvnek, hogy a betű öl és csak a szellem az, mi éltet.

Még egy más irányban is nyilatkozik az angol lordkanczellár mély bölcsesége. Az akkori tudósok legeslegnagyobb részének a vallásos hit vagy az a félelem, hogy az uralkodó, üldözésekhez szokott egyházakkal összeütközésbe jöhet, már eleve is lekötötte gondolkodását. A kisebb, szabadabb rész pedig, mint Giordano Bruno vagy Galilei, merészsége által magára vonta a hatalmasok haragját, mely nemcsak őket nyomta el, hanem a tudományos kutatás szabadságát és így haladását is veszélyeztette. Bacon ellenben megfér az egyházzal, a theologiát elismeri a tudományok legelsejének és kimondja, hogy a többi tudománynak nem lehet feladata a végső okok kutatása. Ez a kutatás szerinte «olyan, mint az Istennek szentelt szűz, terméketlen és magtalan». Addig minden tudomány egyaránt hivatottnak tartotta magát a nagy világproblemák felfedezésére, ezen törekvése által nemcsak ifjú bizalmát árulva el, hanem azt is, hogy a theologia emlőjén nevelődött. Ő az, ki szerénységre tanította és gyakorlati, közelebb fekvő czélokat tűzve eléje, megmentette az üres kapkodástól és az ábrándokba merülés veszélyétől.

Azt a felfogását, hogy a tudomány csak a kiválasztottaknak való és nem a köznépnek, hogy hatását nem a népszerűségben, hanem az igazság kutatásában kell keresnie, visszatükrözteti az az eljárása is, hogy ő, ki essayiben egyik első mestere az angol prózának, szorosan vett tudományos műveit latin nyelven írta. Ez a nyelv még több mint egy századon át megmaradt az elvont tudomány, különösen a bölcselkedés nyelvének.

A mathematika. A gregorianus naptár. Descartes, Hobbes és Spinoza.

Nem a mi korunk az első, melyben a természettudomány módszere döntő befolyást gyakorolt az elmélkedő bölcsészetre és az egész világnézetre. Az alexandriai korszakban is az exact tudományoké volt az elsőség az elvont tudomány fölött és a középkor végével, az újkor nagy felfedezéseivel ismét előtérbe lép a tapasztalás, a számí-

tás és az ezekből való következtetés. Tévedés az a vélemény is, mintha a katholikus egyház kezdettől fogva ellenségesen állott volna szemben a tudománynyal. Ellenkezőleg: épen a pápaság vonta le gyakorlati következését a mathematikai csillagászat egyik legfontosabb eredményének.

Mint Julius Cæsar kora, ez is a naptár javítását, egy új biztosabb időszámítás megállapítását vette munkába.

Már régebben észrevették, hogy a Julianus-naptár nem egészen pontos. A mozgó ünnepek, különösen a húsvét, eltávolodtak az előírt évszakoktól. A trienti zsinat is foglalkozott e kérdéssel, de azt kánonilag megoldani nem lehetett. A Julianus-naptár hibáját egy Lilio Lajos nevű nápolyi tudós számításai alapján lehetett helyreigazítani. XIII. Gergely pápa e számításokat a katholikus egyetemek és a bibornokok egy bizottsága által megvizsgáltatta és az eredményt a katholikus udvarok elé terjesztette. Mindennek előkészítésében Sirlet cardinálisé volt a főérdem. A tudományos kérdés nagy diplomatiai alkudozásnak lett tárgyává és csak midőn minden nehézség el volt oszlatva, midőn Madrid, Bécs és Páris kijelentették, hogy hozzájárulnak a javításhoz, hirdette ki a pápa ünnepélyes bullában az eredményt.* A Gregorianus-naptár 1582-ben lépett életbe, oly módon, hogy október 4-ike után mindjárt október 15-ike következett. Magyarország az első országok közt volt, a melyek az új időszámítást elfogadták. Egyebütt azonban alárendelték a tudományos igazságot a hagyománynak és a hitbeli ellentétnek, úgy hogy a protestáns országok többnyire csak a XVIII. században fogadták el, a görög hitvallásuak pedig most is idegenkednek tőle, bár már 13 nap a különbség.**

Az ég és a föld teljesebb megismerése mindig újabb meg újabb felfedezéseket vont maga után. A dán Tycho de Brahe, ki Rudolf császárnak volt udvari astronomusa Prágában, pontos csillagászati térképeivel sokkal biztosabb alapokat szerzett a mathematikai számításnak, mint a minőkkel az addig rendelkezett. Ezekre támaszkodva állapitotta meg nagy utóda, Kepler János a bolygók mozgásának, keringésének törvényeit. A világegyetem mérhetetlen nagysága

* Julius Cæsar naptára 365¼ napra tette a napévet. Tényleg azonban valamivel kevesebb: 365 nap, 5 óra, 48 percz és 48 másodpercz. Ez a különbség másfélezer év alatt már tíz napot tett ki. Úgy segítettek a bajon, hogy minden 400 év alatt hárommal kevesebb legyen a szökőévek száma, mint a Julianus-naptár szerint.

** Kaltenbrunner: *Zur Gregorianischen Kalenderreform.*

csak akkor tárult fel egészen az emberi gondolat előtt. És ha a régi babona még nem volt is kiirtható, ha a csillagvizsgálattól első sorban a csillagok járását és annak befolyását az egyes emberek sorsára akarták megtudni: azért a tudományos eredmények állandók és biztosak maradtak. Maga Kepler, ki a világegyetemet átölelő számításai közben, hogy megélhessen, horoskopiumokat kénytelen állítani, legjobban mutatja, minő nyügtől kellett még felszabadítani a tudományt. Nem méltatlanúl állította az *Ember Tragédiája* ezt a nagy férfiut az újkor elejére, mint a tudományos kutatás egyik első tragikus alakját.

Most képzeljük el, hisz korunk elég hasonlatosságot mutat, mint mélyed el annyi emberi elme az újonnan feltárt csudás világba. Távcsővel, nagyítóval és mindenek fölött a számítás csalhatatlan módszerével fel akarja kutatni az égnek, a földnek, a szívnek és szellemnek minden rejtekét. Mi sem látszik már elérhetetlennek. A mi izgathatja az ember minden tehetségét: a tudomány és az igazság szeretete, vagy merő kiváncsiság és időtöltés; a haszon- és a hirvágy vagy merő babona: mind erre a térre vonja az erőket. És a szellemnek ez a felszabadulása, ez az ujjongása első nagy diadalai után, megalkotja az újkor első nagy philosophiai rendszerét, azt, mely az emberi észt, a gondolatot teszi a világ központjává, szerzőjévé.

Descartes (Cartesius) René előkelő családból származott (szül. 1596) és oly kitünő nevelésben részesült, hogy már 17 éves korában mindent megtanult, mi az iskolában és könyvekből megtanulható. Aztán a világ könyvének megtanulására indúlt. Legtöbbet a mathematikával foglalkozott s talán senki nincs, ki újabb időben annyira kiterjesztette volna e tudomány határait mint ő. De a szám és a tér tudománya nem elégíthette ki azt, ki az elvont igazságot kereste. Mathematikai módszerét átviszi a philosophiára. Egy biztos alapot talál: gondolkodását, önmaga lelkét; azon épiti fel a világ egész rendszerét. Tekintélyt nem ismer el mást, mint a személyes meggyőződést. Az Énből, a léleknek kutatásából, szükségéből, magyarázza ki az istennek, a világnak fogalmát. És nemcsak tana új; előadása, módszere is az. Első nagy müve, mely épen e módszerről szól, francziául jelent meg, félre vetett minden scholastikus terhet és érthetetlenséget, nem hivatkozik senkire és semmire, tisztán adja az okoskodást és annak eredményét. A mathematikában ő első alkalmazója az algebrának a geometriára; a physikában ő fedezte fel a fénytörés törvényét a lencsék által és a szivárványnak is ő adta első helyes magyarázatát. Már előbb

írt könyvet a világról, de Galilei példája elriasztotta e veszedelmes úttól és könyve nem jelent meg. Mert a hit és a hitetlenség nagy ellentéte uralkodott mindenütt a szellemeken és Descartes, bár nem riadt vissza a gondolkodás következéseinek levonásától, bár kimondta, hogy az Isten létéről szóló eddigi bizonyitások elégtelenek, nyilt ellentétbe nem akart helyezkedni a katholikus vallással, melyben hitt. Mert ez a nagy bölcsészeti és mathematikai elme egyúttal nyitva állott a val-

Descartes.

Egykorú metszet után.

lásos lelkesedés és rajongás minden túlzása előtt is. Maga megvallja, hogy 1619 nov. 11-én, hosszú töprengés után, álmában nyilatkozott meg előtte hite mint igazság. Minő tanulság az emberi értelem büszkeségének és végtelenségének hirdetőire nézve!

Ezt a nagy ellentétet a hit és a gondolkodás közt egy új munkában akarja áthidalni, melyet a párisi Sorbonnenak, a katholikus theologia főtámaszának ajánl.* Be akarja bizonyitani, teljesen tudományos módszerrel, az Istennek és az emberi léleknek létét. Meg van

* *Renati des Cartes Meditationes de prima philosophia.* Amstelodami 1663. Első kiadása 1641-ben jelent meg.

arról győződve, hogy bizonyítása «ép oly tökéletes vagy még tökéletesebb, mintha mértani volna». De igen jellemzően a tisztán tudományos czél mellett gyakorlati, politikai és társadalmi szándék is vezeti. Mivel e földi életben gyakran nagyobb jutalmat ér el a bűn, mint az erény, igen kevesen követnék inkább a jót, mint a hasznot, ha nem félnének Istentől és nem várnák a jövendő életet.* De bárminő sikerült ez a bizonyítás, azt is mutatja, mennyire megváltozott a tudományok helyzete és rangja egymás közt. A középkori világnézet a hitet és annak tételeit állította föl egyedül biztos alap gyanánt, annak mértékével mérte a többit, üldözve, irtva azt, mi ellene mondott, magába olvasztva azt, mit belőlük befogadhatott. Így a többi tudománynyal együtt a philosophia is szolgálójává vált a theologiának. Most ellenben a gondolkodás tudománya helyezkedik a többi fölé s azok igazságát, a hittant is beleértve, a maga szempontja, vagyis az értelemnek és a kutatás eredményeinek való megfelelés szerint itéli meg. Descartes esetében a vizsgálat eredménye még nem ütközött dogmába. De az által, hogy tana teljesen rationalis és semmit nem fogad el, mi fölötte áll az értelemnek, lényegében már veszélyes minden vallásra nézve. A philosophia nemcsak a teljes függetlenséget követeli, hanem az uralmat a szellemi tevékenység minden terén.** És az egyházak meg is érzik ezt a veszélyt. A protestánsok kiüldözik Descartest a szabad Hollandiából, hol menedéket keresett. Stockholmban halt meg, 1650-ben, Gusztáv Adolf leányának, Krisztina királynénak udvarában. A pápa pedig 1663-ban a tiltott könyvek közé sorozta épen azt a művét, melyet a vallásos igazságok bebizonyítására irt: *Elmélkedéseit*.

Mindez nem akadályozta meg e tanoknak terjedését és uralomra jutását a tudományos világban. Tán először a görög világ óta hatott ismét egy nagy és önállóan gondolkodó elme a kortársakra és sem barát, sem ellenség nem zárkózhatott el a hatás elől. Hazánkba Apáczai Cseri János ültette át e tant *Magyar Encyclopédiá*jában és tanitásában. A főiskolákon mindenütt ez lépett az aristotelesi és a scholastica philosophia helyébe. De a mi mindennél fontosabb, Descartes műve a maga világosságával és logikai erejével, minden hézaga és hibája mellett, csirájában már magában foglalta mindazokat az elméleteket, melyeket a XVII. és XVIII. század nagy bölcsészei aztán

* Ajánlásában, 1. lap.

** Sainte Beuve, *Port Royal* V. 354. l.

tovább fejlesztettek. Ő adta meg a modern bölcsészetnek okoskodó, idealistikus irányát.*

Descartes életének műve még bámulatosabbá válik, ha meggondoljuk, minő zaklatott volt a nagy philosophus pályája. Tudományszomja korán elválasztotta szülőföldjétől, Francziaországtól. Hollandiában, Németországban hadakozott és tanult, még Magyarországba is eljutott, hol 1620-ban Bethlen ellen harczolt Bouquoy seregében. Aztán, hogy semmi se háborgassa, Hollandiában vonult meg, ott is egyre változtatta lakhelyét, hogy sem barátság, sem ellenségeskedés el ne téríthesse munkájától. És a gyermekkora óta gyönge és beteges embernek végre mégis el kellett menekülni a kálvinisták üldözése elől a zord Svédországba, hol nemsokára meghalt. Egyik nagy mintaképe azon tudósoknak, kik a szellem világában nem riadnak vissza semmi veszedelemtől, kik merészek az igazság kifejezésében, de a kiket ezen lelki emelkedettségök és feladatuk nagysága visszatart attól, hogy a gyakorlati kérdések megoldásába elegyedjenek.

Sokkal közelebb érintette épen a politikai és társadalmi kérdéseket kortársának, Hobbes Tamásnak (1588—1679) tana. Bacon műveinek hatása, mely Descartesnál is tagadhatatlan, sokkal erősebben észlelhető Hobbesnál, ki fiatal korában a nagy kanczellárnak legkedvesebb titkára volt. Mesterén kívül sokat tanult a nagy hollandus tudóstól és államférfiutól, Grotius Hugótól, ki az állam eredetét egy ősi szerződésre vezette vissza. De leginkább mégis saját sorsa és azok a nagy forradalmak hatottak reá, melyek lefolyását hazájában észlelhette. A parlament győzelme elől Francziaországba menekült és tanítója volt I. Károly király elűzött fiainak. Párisban irta és adta ki első művét.** I. Károly lefejeztetése után írta a *Leviathant* vagyis a vallásos és polgári köztársaság lényegéről, alakjáról és tartalmáról szóló könyvet. Világos, hogy az angol zavarokkal szemben a Richelieu alatt oly virágzó, művelt és hatalmas Francziaországban látta az állam ideálját és ez a felfogása tükröződik irataiban.

Kiinduló pontja az, hogy a természeti tudományok nagy haladását és hasznát mindenki belátja, a bölcselkedés és különösen az erkölcstudomány pedig épen nem halad és ezért nem is látható semmi

* Legfontosabb művei magyarul is megjelentek a *Philosophiai Irók Tárában.*

** *Elementa philosophica de cive* Auctore Thom. Hobbes. Malmesburiensi. 1646.

gyümölcse. Ebben a kritikában és a gyakorlati haszon követelésében méltó tanítványa Baconnak, de az állam és társadalom alapjainak szétbonczolásában jóval tovább megy mesterénél és e téren egyik megalapítója a modern gondolkodásnak.

Szerinte ugyanis a moralis tudományok sikertelensége abból ered, hogy azok nem ismerték meg eléggé tárgyukat: az embert és annak alaptulajdonságait. Az embernek két fő vágya van: az egyik mentől nagyobb birtok megszerzésére ösztönzi, a másik a halálnak, a legfőbb rossznak kikerülésére sarkallja. Természettől minden ember egyenlő, mindegyik megölheti a másikat. Ép úgy a természet rendje szerint mindenkinek egyformán joga van minden természeti tárgy birtokára.

Az emberek közti viszony első szabályozója tehát az önzés; első állapotuk mindenkinek harcza mindenki ellen. E harcz megszüntetésére életök, birtokuk védelmére, alapították az államot. De a vágyak tovább is megmaradnak és így a közbékét mindnyája ellenében csak egy akarat tarthatja fenn. Ebből következik az egy személyre ruházott legfőbb hatalomnak szüksége. E hatalomnak korlátlannak kell lennie, ez kényszerít a háború és biráskodás joga által, ez hozza a törvényeket, ez hajtatja végre azokat, és itéli meg, minő tanok válnak az államnak javára vagy ártalmára. Mert a mint a vallás nemcsak a tetteket itéli meg, hanem az azokhoz vezető érzületet is, úgy az államnak kell vezetni a véleményeket, melyek az emberek cselekvésére hatnak.

Világos, hogy e vélemények közt egy sem volt akkor nagyobb befolyással az államnak nyugalmára vagy megzavarására, mint a vallásos meggyőződés. Hobbes le is vonja tanának következését. A legfőbb hatalomnak szerinte meg van az a joga, hogy kizárja az államból azon tanokat, melyek engedetlenségre vezethetnek és hogy megállapítsa, mi jó, mi rossz. Természetes, hogy leginkább a katholikus hitet tartja üldözendőnek, mint a mely leginkább támaszkodik az isteni jogra, de ép úgy elveti a protestáns felekezeteket is, ha valamely hitelvre támaszkodva ellentétbe jutnak az állammal.

Plato respublikája és a régi római jogászok császársága óta nem lépett fel az állam mindenhatóságának tana ily határozott és korlátlan alakban, mint az angol köztársaság e kortársában. Valóban sehol másutt nem lehetett volna akkor kiadni e művet, mint Cromwell birodalmában. Az az egész dualismus, melyben az egyház és az állam küzdelme a keresztyén világot vezette, itt teljes tagadással találkozik.

Az egyház birodalmáról szóló középkori nézettel szemben a világi uralom kizárólagos jogát hirdeti az angol philosophus.

A kritika már nem állott meg a szentirásnál és Aristotelesnél. Az independensek és levellerek már az emberi társadalom alapjait: a tulajdont és a hatóság iránti engedelmességet is megtámadták. Velök, tanaikkal szemben jogosnak tünik fel a tekintélynek teljes érvényesitése. A korszakok különbözőségét mutatja, hogy ez a tekintély már nem vallásos, isteni jogból folyó, hanem magának a megrendített társadalomnak önzéséből. A középkor nagy pápái gyakran alkalmazták azt a hasonlatot, hogy uralkodniok kell a királyok fölött, mint a léleknek a test fölött. Hobbes ezt a hasonlatot a fejedelem és a nép viszonyára alkalmazza.

Nevezetes, hogy épen Hobbes, ki Descartes idealistikus tanával szemben az anyagnak, a testnek egyedül való létezését vitatta, ki még Istent is képes testnek elképzelni: hogy épen ez a nagy materialista az újkornak első nagy reactionárius politikusa. Csak azt a bajt látja, melyet az engedetlenség okozott és a közbéke megszilárditásáért kész feláldozni minden szabadságot, egyházit és alkotmányosat egyaránt. Elmélete nem más, mint az ókori államtannak és Macchiavelli tanainak következetes átvitele az országok belső kormányára. Hobbes a fejedelmi absolitusmusnak bölcsészeti előharczosa, csakhogy azt már nem isteni jogra, nem is a társadalom családi, patriarchalis eredetére alapitja, hanem a közszükségre. Ez a közszükség alapitotta meg a Leviathant, az államot, mely nem más, mint mesterséges, a természetesnél sokkal erősebb óriási ember, vagy némileg halandó isten.* Az alapszerződés mindenkorra a fejedelemre ruházott minden jogot és hatalmat, szükséges azonban, hogy az uralkodó azt tisztán a közjó emelésére forditsa. Szembetünő, mennyire támogatja e tan a korlátlan uralmat, akár Cromwell gyakorolja, akár született király. Látszólag megegyezik az angol püspöki egyháznak a szenvedő engedelmességet parancsoló tanával. De azért Hobbes minden izében önálló, modern gondolkodó. Mert bármennyire szószólója is a tekintélynek, azt nem isteni jogra, vagy hagyományra alapitja, hanem a józan ész követelésére és bárminő magasra helyezi a fejedelem személyét és hatalmi körét, mégsem lát benne mást, mint az államnak, a közjónak első szolgáját. Nem a törvénytelen önkényuralom áll lelki szeme előtt, hanem a felvilágosodott absolutismus ideálja.

* Green, *History of Englands* 603. l.

A tekintély és az igazságra törekvő szabad kutatás harcza még nem dőlt el a philosophiában sem, ép oly kevéssé volt kellően kifejtve Descartes rendszerében az istenség viszonya a világhoz, a léleké a testhez. Spinoza elmélkedése ismét más oldalait világitotta meg e nagy problémáknak.

Ez a nagy philosophus Descartesból indult ki, mint Hobbes Baconból. Első művét épen a cartesianus philosophia magyarázatának szentelte.* Descartes át nem hágható hézagot hagyott a felfogó szellem és a természet közt. Spinoza mindkettőben és az egész világegyetemben csak egyet lát: Istent. A testi és szellemi világ csak különböző kifejezései egyazon lényegnek: az Istenségnek. Isten nincs a mindenségen kívül, hanem abban nyilatkozik, egy vele. Ez a modern pantheismus megalapítása. A mindenségen belül a legszorosabb kapcsolat uralkodik ok és okozat közt; e kapcsolat megismerése az emberi tudomány czélja. Minthogy az Isten és a világ egy, egy azoknak megismerése is, tehát egy az erény és a tudomány. A legfőbb tudomány Isten megismerése, csak az adja meg az igazi boldogságot és üdvöt. Mindjárt akkor istentelenséggel és fatalismussal vádolták Spinozát, de ő e vád ellen mindig határozottan tiltakozott.**

De bár valóban az ő rendszerében nincs helye a személyes istennek, annál inkább ki van fejtve benne az erkölcstan. Nagy különbséget tesz a vallás és a babona közt: szerinte amannak a bölcsesség, ennek a tudatlanság az igazi alapja.*** Ezért teljesen el is veti a csudákat, mint a melyeknek a hit lényegéhez semmi közük.

Fő művében, a *Tractatus theologico-politicus*-ban behatóan tárgyalja az emberi társaság feladatait. Ő is a természeti állapotból indul ki, mint Hobbes. E természetes állapotnak az vetett véget, hogy az emberek törvényt ismertek el magok fölött, hogy megmeneküljenek az általános, mindenkitől mindenki ellen folytatott harcztól (Bellum omnium contra omnes). Lemondtak szabadságuk egy részéről, hogy biztonságot érjenek el. Ennek megszerzése az állam feladata. Ezen azonban nem léphet túl, a magasabb szellemi és erkölcsi feladatokat: a vallást, tudományt és művészetet az egyesekre bízza.

* *Principia philosophiae more geometrico demonstrata* Benedicti de Spinoza. Opera quæ supersunt omnia. Jenæ 1802. I. k.

** Ld levelét Oldenburg Miklóshoz. U. o. 509. l. és Blyenbergh Vilmoshoz. U. o. 581. l.

*** «Nem hiszem, hogy a királyok valaha ezen a bajon segítsenek» teszi hozzá.

Hobbesre leginkább Richelieu állama hatott, ő reá a szabad Hollandia, hol csekély az államnak, de nagy polgárainak ereje. A legjobb állam az, melyet polgárainak megegyezése tart fenn. A hatalomnak teljes átadása lehetetlen, de nem is szükséges. Hisz emberi jogáról senki sem mondhat le.* Ez elitélése a zsarnoki uralomnak és dicsőitése a köztársaságnak. Ha mindebben mintegy idealis, philosophiai alapját keresi hazája tényleges, szabad alkotmányának, egyházpolitikai tekintetben messze előtte járt korának. A vallás az egyes embernek dolga, nem az államé, mely a meggyőződést nem támadhatja meg. Ellenben az egyházak mint szervezetek alávetvék az állam fennhatóságának. Az egyes vallások kötelessége, nemcsak az állam, hanem Isten iránt is, hogy hitök külső gyakorlatának módját alkalmazzák az állam békéje érdekéhez. Az állam csak a cselekedeteket szabályozhatja: a gondolkodásnak, szónak, tanításnak szabadnak kell lennie. Ezen tanok megvalósitásán fáradnak mai napig a művelt nemzetek.

Spinoza (1632–1677) nemcsak tanában, hanem életében is igazi bölcsész, a régi görög philosophusokhoz hasonlítható. Midőn azzal vádolták, hogy istentelen, azt válaszolta, «hogy az atheisták többnyire nagyon is keresik a tisztségeket és kincseket, én pedig — mindenki, a ki ismer tudja — mindig megvetettem azokat.»** Portugál zsidó szülőktől származott, Baruch nevét a latinos Benedek formában használta. Amsterdamban született, a Spanyolországból és Portugalliából kiűzött zsidók egyik fő asylumában. Eleinte egyaránt foglalkozott a mathematikával, a classikus tanulmányokkal és a héber hittudománynyal, még héber grammatikát is írt és politikai művében nagyon bőven tárgyalja a zsidó államot. Nemsokára kételyek merültek fel benne ősei hitének igazsága iránt, a miért hitsorsosai mint eretneket üldözték és egy rajongó még gyilkos kisérletet is tett ellene. Egészen elszakadt a zsidó községtől, de nem csatlakozott egyik keresztyén felekezethez sem. Ő az újkornak első férfia, ki nyiltan kívül állott minden positiv egyházon. Egész elvonultan élt Hága közelében és optikus üvegek köszörülésével kereste kenyerét. A közös műveltség és a vallásos tolerantia leginkább a szigorú kálvinistáktól üldözött arminiánusok felé vonták és a köztársaság első férfiai felkeresték az igénytelen tudóst, de a köznép irtózott tőle, mint istentagadótól. Függ-

* *Tract. theol. polit.* XVII. 64.

** Levele J. O.-hoz u. ott 629. l.

getlenségét annyira fentartotta, hogy nem fogadta el a pfalzi választó meghivását a heidelbergi egyetem philosophiai tanszékére, bár teljes szabadságot biztositottak részére irásban és tanitásban.*

Spinoza.
Fessard (1714—1774.) metszete után.)

E tanban a legfőbb tekintélyek, azaz a legnagyobb históriai alkotások, az egyház és az állam, egyenesen az igazságnak a tudománynak és az erkölcsnek ægise alá helyeztetnek. Ennyiben teljesen con-

* Fabricius levele Spinozához 1673 febr. 16. U. o. 639. A választó azonban kifejezi azt a reményét, hogy e szabadságot nem fogja felhasználni a nyilvánosan elismert vallás megzavarására. Válaszában kifejezi azt az aggodalmát, hogy nem tudja, mi ez a határ, mert az emberek mindent elferdítenek

servativ Spinoza tana. De mégis minő eltérés a középkori világfelfogástól! Akkor az egyház tekintélye és hagyománya tart fenn és szentesít minden más igazságot, most az is alárendeltnek látszik nemcsak az igazság és az erény elvont fogalmainak, hanem az állam tényleges hatalmának is.

A mi örök: hit, erény, tudomány, az legyen szabad, hogy boldogíthassa az emberiséget és közelebb vihesse azt Istenéhez; a mi változandó, akár egyházi, akár világi hatalom, az csak a közérdek szabta korlátok közt mozoghasson.

Ezek az elvek mindjárt hatottak ugyan a tudós világra, de igazi történeti hatásuk kora sokkal későbbre esik. Egyelőre azok a viharok, melyek az újkor első másfél századában az államokat és az egyházakat egyaránt megrendítették, a történeti tekintélyek közvetlen megerősítését tették szükségessé. És ennek a politikai és társadalmi szükségnek szintén nagyhatású és hasonlíthatatlan ékesszólású előharczosa támadt a franczia Bossuetben.

Bossuet és tana.

Még élt Hobbes és Spinoza épen akkor fejezte be híres *Tractatusát*, midőn XIV. Lajos fia, a dauphin mellé a condomi püspököt nevezte ki nevelőnek. Bossuetnek (szül. 1627, meghalt 1704) híre mint szónoké és lelkipásztoré már akkor betöltötte a katholikus világot. Senki sem látszott alkalmasabbnak arra, hogy a királyok királyának fiát hivatására méltóbban elkészitse, mint ez a nagy műveltségü, tiszta életű, erős meggyőződésü és a mellett finom és simulékony magaviseletű főpap. Bossuet komolyan is vette feladatát. A dauphin tanítására egész könyvtárt irtak össze és a classikus iróknak «in usum delphini» való kiadásai, melyekből minden erkölcstelennek látszó helyet kihagytak, sokáig nagy hírben állottak. De a leendő királynak bevezetését az uralkodó tudományába maga Bossuet vállalta magára. E czélból irta *A politika a szent írás alapján* * czímű művét és az egyetemes történetről szóló értekezését.

Az elvont, rationalis gondolkodás, mely a mathematika és a logika módszerét vitte át az emberi társadalom megismerésére és törvényeinek megitélésére, minden esetben a hagyománynyal és a

* *Politique tirée de l'Écriture Sainte* és *Discours sur l'Histoire Universelle* czím alatt. Az utóbbi először 1681-ben jelent meg Párisban.

fennálló viszonyokkal homlokegyenest ellenkező eredményekre jutott. E szempontból Hobbes tán még forradalmibb Spinozánál. Világos, hogy a conservativ világnézet viszont a történelmileg létrejött és még mindig túlnyomó erejű alakulásokban keresett és talált támaszt.

Bossuet meauxi püspök.

Roy metszete után ; az eredeti festményt festette Hyacinthe Rigaud (1659—1743)

A kérdés csak az volt: mennyiben lehet ezeket az állapotokat egy magasabb eszme vezetésével ép úgy csoportositani és szükségességöket kimutatni, mint a hogy a philosophusok a jövő idealis államának képét philosophiai eszmék alapján megrajzolták.

Bossuet körülbelől olyan munkára vállalkozott, minőt Szent Ágoston végzett azon időben, midőn a keresztyénség végleg ura-

lomra jutott a római birodalomban. A nagy egyházatya *Az Isten állama* czímű művében a történeti fejlődésnek adja vázát, a gondviselés művének tüntetve fel a népek sorsát, a birodalmak emelkedését és bukását. Nem méltatlan követője szintén azon az úton halad. Egyedüli vezetője és irányadója a szentírás: minek keresni az emberi bölcseséget, mikor az Isten nyilatkozott? Értekezésében előbb nem annyira tudós, mint megkapó elbeszélését adja a történet főeseményeinek Nagy Károlyig, aztán a vallás fejlődését adja elő, végre a birodalmakról szól. Szerinte a katholikus vallás oly régi, mint a világ, és alapítója az, ki a világot teremtette és ki mindent kezében tartva, egyedül kezdhetett és fejezhetett be oly vállalatot, mely magában foglal minden századot.* Természetes, hogy tanítását különösen a zsidó történetre alapitja. «Valóban, fenséges uram, nem képzelhető el semmi, mi Istenhez méltóbb, mint hogy eleve kiválasztott egy népet, gondviselése kézzelfogható jele gyanánt; oly népet, melynek jó és balsorsa jámborságától függött és melynek állapota tanuskodott kormányzójának igazságáról és bölcseségéről. Ime a vallás mindig egyforma, vagy inkább azonos a világ kezdete óta; mindig ugyanazt az Istent ismerték el az emberi nem teremtőjének és ugyanazt a Krisztust megváltójának.»

Ime az egész világ története bizonyítja nemcsak Isten létét, hanem hatalmát, gondviselését is, melynek csekély eszközei az egyes királyok vagy népek. A gondviselés szabályozza a birodalmak sorsát és azok változatossága alázatra taníthatja az uralkodókat. A végső tanulság az, hogy nincs véletlen, sem jó vagy balszerencse, hanem a mit tökéletlen szemünk annak néz, az felsőbb tanácsnak, az örök akaratnak végezése, mely magában foglal minden okot és minden okozatot. A birodalmak változók, mulandók; egy van, mi a maga erejéből állandó: a vallás. «Fenséged könnyen megismerheti, hol a biztos nagyság és mibe kell helyeznie reményét az értelmes embernek».

A régi próféták hangján szól az író, az Isten művének mutatja az egész történetet, nem ismer el más tekintélyt, mint az egyház örök tanitását és végső fokon mégis a véges emberi értelmet hívja segitségére. A rationalismus korában még az apostolok sem vonhatták ki magokat e tan hatása alól.

* *Discours* II. 30. fej.

A tudós világ. Leibnitz. Az irodalom.

Az elvont elmélkedők, a nagy szellemi igazságok kutatói csak ritkán hatnak közvetlenül a tömegre és eszméik csak későbbi századoknak szabnak irányt. Az eszmék terjesztése azoknak feladata, kik megértik az alkotók gondolatait és másokkal is meg birják azokat értetni. Ezt a szolgálatot az egyes tudományos szakok művelői, az írók és költők teszik meg az emberiségnek. Az eszmék terjedése tehát annál biztositottabb, minél magasabbra törő a tudomány, minél idealisabb az irodalom és minél szorosabb a szellemi kapcsolat a terjesztők és a közönség között.

Ennek a terjesztésnek a XVII. század egy új formáját és eszközét alapította meg: az akadémiát.

Egyes, a tudományt és művészetet kedvelő, vagy azokban fontos kormányzási eszközt felismerő fejedelmek szerint nevezték el addig a szellemi élet virágzásának korait. Perikles és Augustus ideje rég letünt, a Mediciek, Montefeltrek és Estek udvarai szabad lendületének végét vetették a spanyol uralom és az inquisitio, Mátyás törekvéseinek a Jagellók ügyefogyottsága meg a török. Egyáltalában míg személy a központ, hiányoznia kellett a folytonosságnak, a mely ha nem biztosítja is a szellemi alkotás eredetiségét, legfőbb eszköze a fejlődésnek és a terjesztésnek egyaránt.

Ezen a bajon igyekezett segíteni Richelieu, midőn megalapította a franczia tudós társaságot. 1635 január 29-én szentesítette a király a franczia akadémia alapszabályait, melyek hivatalos testületté emelték az addig egyik társuknál, Conrart nál gyülekező tudósok és írók körét.

A nagy alapitó ki is tűzte a társaság czélját: azt, hogy a nyelv tisztaságát őrizze meg és a szavak helyes használatát állapítsa meg. Ezen feladatának meg is felelt a franczia akadémia s kétségkívül nagy tényező volt abban, hogy a franczia irodalmi nyelv megállapodott és ezáltal alkalmassá vált arra, hogy az egész világ művelt társadalmának nyelve lehessen.* Ezentúl azonban sem ez az akadémia, sem semminő más intézmény nem terjeszthette ki eredménynyel működését. A nagy tudományos és irodalmi alkotások mindig egyes elmének szüleményei maradnak: a tudós és irodalmi társaságok feldiszít-

* Petit de Julleville: *La littérature française 1550 à 1650.*

hetik magokat a szerzők egyéniségével, de nem emelhetik azokat; elég, ha nem szállítják alá a magok középszerűségének színvonalára.

Nemsokára franczia példára Anglia is megkapta a maga tudós társaságát. II. Károly 1662-ben megalapította az «angol királyi társaságot», melynek a vegyészet egyik alapvetője, Boyle Róbert volt első elnöke és fődísze. Ez az akadémia főképen a természeti tudományok művelését tűzte ki feladatául. A királyi alapitvány módot nyujtott nagy kutatások végzésére. Első feladatai közé sorozta a mesterségek történetének megirását és a hang természetének kutatását.* Nemsokára 1666-ban Párisban is alapitottak tudományos akadémiát, melynek Huygens, a nagy hollandus természettudós volt vezető csillaga. A franczia nyelvszokás *science* — tudomány — alatt kizárólag a természeti tudományokat és a mathematikát érti. A történeti tudományok művelésére szolgált a feliratoknak ugyanakkor alapitott akadémiája.**

Úgy Angliában, mint Francziaországban a hivatalosan elismert tudósok és irók mintegy czéhhé egyesültek, kiváltságot, eltartást nyertek és sütkérezhettek a királyi fény sugaraiban.

Mivel királyhoz illendő dolog, hogy tudós társaságot tartson, az első porosz király, I. Fridrik, mihelyt ezt a méltóságot elnyerte, szintén alapitott akadémiát Berlinben. Ebben azonban az egyes szakok nem voltak elválasztva. A nemzeti nyelv és irodalom művelése sok ideig háttérbe szorult és eleinte többnyire franczia tudósok és irók végezték Berlinben is az udvari tudósok teendőit.

Ennek az akadémiának, mely oly fényes jövőre volt hivatva, Leibnitz Gottfrid volt az alkotója, ki a királynét, Zsófia Dorottyát megnyerte tervének. Leibnitz igazi mintaképe a tudósnak, az utolsó nagy polyhistor, a ki az emberi ismeretek egész óriási mezejét képes volt áttekinteni. Egyaránt jártas volt a nyelvészeti és társadalmi tudományokban, a mathematikában, physikában és a bölcselkedésben. Kivéve a mathematikát, sehol sem alkotott eredetit és maradandót, de azért érdeme mégis nagy és emléke méltó arra, hogy a nagy akadémiák első nagy közös ténye épen az ő összes műveinek kiadása legyen. Mert senki nálánál jobban nem fejezte ki személyében a tudományok egységét, azt, hogy bárminő szakbeli vizsgalódásnak csak úgy van értéke, ha a közös igazság megismerését szolgálja. Senki nálánál job-

* Oldenburg levelei Spinozához.

** Académie des Inscriptions.

II. Károly angol király.

Georg Vertuenek (1684—1756.) 1736-ból való rézmetszete után. Az eredeti festményt Peter Lely (1617—1680.) festette.

ban nem volt áthatva attól, hogy a tudományos érdemet és kutatást föléje kell emelni a nemzetek és felekezetek harczának.

Az akadémiákhoz képest hanyatlik a tudomány régi zászlóvivőinek, az egyetemeknek jelentősége. Még legsajátosabb területükön, a hittanban sem birták azt fentartani; egyebekben elzárkózottságuk és

középkori szervezetök inkább útját állotta a haladásnak, mintsem hogy azt előmozdította volna. Az iskolának különben is inkább feladata a kész és biztosított anyagnak átültetése, mint biztos eredményhez még nem jutott szellemi irányoknak hirdetése. De a mily jogosult épen az egyetemen a conservativ törekvés, annyira hiábavaló és káros mindig távol tartani onnét a biztosított új eredményeket, csak azért, mert a vaskalaposságot kényelmetlenül érintik. Az ifjúság, ha előre tör, úgyis megismerkedik velök, csakhogy már kellő, lelkiismeretes vezetés és birálat nélkül.

Nagy kora ez a tudományosságnak, mely a XVI. század zivatarai után csak ekkor kezd igazán fellendülni és ezóta örvendhet folytonos, meg nem szakított haladásnak. De nagy kora ez az irodalomnak is olyan, hogy a kiváló tehetségek és alkotások dolgában tán egy század sem mutathat föl nála nagyobbat, fényesebbet.

Ki merne reámutatni annak a rejtélynek titkára: miért dicsekedhetik ugyanegy század Shakespeare-el és Cervantesszel, Molière-el és Racine-al, Calderonnal és Zrinyivel? A lángész nem magyarázható környezetéből, a «milieu»-ből; lénye épen oly mysterium, mint az istenségé, melynek szikrája lobog benne.

Hanem megkisérelhetjük magyarázatát annak a feltünő jelenségnek: miért annyival termékenyebb és nagyszerűbb e korszak az irodalomra nézve, mint a renaissancenak előző epochája.

Reámutattunk már arra,* hogy az ókori műveltség irodalmi ujjászületése a XV. és XVI. századokban épen nem termette azokat a gyümölcsöket, melyeket neki tulajdonitani szoktak. Az irók koruk életére alkalmaztak egy kihalt nyelvet. Ha gondolkodásuk eredeti volt is, kifejezésök nem lehetett az, sem teljesen megfelelő és a kifejezés önállótlansága szükségkép magával rántotta az eszmét is.

Más téren keresendő a classikus irodalmak termékenyítő befolyása, nem az úgynevezett új latin költők és irók szellemi termékeiben. A gondolkodó emberek az anyagnak, a formának, az izlésnek kincsét, vagyis mindazt, mit az æsthetika nyujthat, vették át kész örökség gyanánt Hellastól és Rómától. Az újkor abban áll, hogy e kincs felhasználásával, saját nyelvöket, mint a gondolkodás kifejező eszközét, művelték olyanná, minőknek a classikus nyelveket ismerték. Anyanyelvöket aztán képessé tették saját, korukat és nem évezredek előtti időszakokat visszatükröztető gondolataik visszaadására. Az olasz

* VII. k. 142. l.

nyelv az egyetlen, melynek átalakítása már századokkal előbb végbement, Dante és Bocaccio korában. A többi modern nemzet nyelve voltakép csak a későbbi renaissancenak és a reformatiónak közös behatása alatt vált a régiekkel vetekedő irodalmi nyelvvé. Hiszen írtak már előbb is, de a franczia nyelv dísze mégis csak IV. Henrik korával kezdődik, az angolé Erzsébetével, a németé Lutherével, a spanyolé Loyoláéval, a magyaré Balassa- és Pázmányéval. Csak azóta élvezik és élvezhetik fejlődésöknek fontosságát.

Így hát a renaissance valóban közös alapja lett Európa összes culturnemzetei műveltségének. Mindegyiknek eredetisége abban nyilvánult, minő irányban dolgozta fel ezt a közös behatást. A mai nemzetek mint műveltségi egységek voltakép csak akkor válnak széjjel.

Már annyira megerősödtek, annyira pezsgett bennök az élet, hogy könnyen levethették a deák igát. A görög és latin nyelv hegemoniája különben sem járhatott veszélylyel egyikökre nézve sem. Még legnagyobb volt e tekintetben a román nyelvek munkája, melyeket épen a közeli rokonság miatt elborítással fenyegetett a latinosság árja. Különösen Francziaországban nagy irodalmi mozgalomra volt szükség, hogy a nyelv egyéniségét és tisztaságát megóvják az újabb római hódítás ellenében. És valamennyi európai nagy nemzeten bebizonyúlt, hogy az idegen műveltség átvétele nem kár, hanem nyereség, mihelyt a talaj elő van készítve befogadására.

Nincs itt helye e nagyok irodalmi jelentősége méltatásának. Feladatunk csak abban állhat, hogy kijelöljük helyüket korukban és a korukat mozgató eszmék hatását egyéniségökre és műveikre.

A legnagyobbak közt is első az angol Shakespeare Vilmos.

A szinház és szinköltészet rendkívül gyorsan fejlődtek Erzsébet korában. A XVI. század végén 18 szinház volt Londonban. Bármennyit zúgolódtak a puritánusok az istentelenség ellen, igazi láz volt a szinházlátogatás. A főurak vetekedtek abban, melyik tartsa a legjobb szintársulatot.* Körülbelől egy félszázad alatt 50 drámaíró tűnik föl, műveik nagy része elveszett, de a mi megmaradt, jobbára mai napig megtartotta értékét. Állásukra nézve a legtöbb nyomorúlt, szegény, a mellett törvényt és szabályt nem ismerő, a világgal nem törődő, a szokás és vallás ellen lázadó, atheista, a rossz házakat és csapszékeket látogató, többnyire éhen vagy korcsmában

* Az angol szinház gyönyörű rajza Tainenél i. m. I. k. 420—425. V. ö. Greguss Á.: *Shakespeare.*

meghaló. Az elsők között Greene Róbert és Marlowe Kristóf tüntek ki. Az utóbbi a Faust-monda híres drámai feldolgozója. Mindkettő iskolát végzett és utazott, azután a rendetlen életnek esett áldozatúl. Marlowet a szenvedélyek harczának leírásában, nyelvének szépségeben és fenségében csak Shakespeare múlta fölül.

A világirodalom e legnagyobb szinműírója ezen körben tűnik föl. Azon eszközök csekélysége, melyekkel rendelkezett, még óriásibbnak tünteti fel lángeszét; azon viszonyok ziláltsága, melyekben környezete mozgott, még magasabbnak mutatja műveiben visszatükröződő lelki fenségét.

Életéről vajmi keveset tudunk bizonyosat, bár nemcsak nemzetének, hanem a többi európai nemzetnek tudósai is kiváló előszeretettel jártak az őt illető adatok után. Az Avon folyó melletti Stratfordban született, egy kis városban, Warwick grófságban, Anglia közepe táján (1564 április 23-án). Atyja keztyűs és kisbirtokos volt, ki egy ideig tanácsosa volt a városnak, majd szegénysége miatt kénytelen volt lemondani állásáról. Járt szülőhelye latin iskolájába, de magasabb iskolai nevelésben sohasem részesült. Vándorszinészek előadása keltette fel benne a művészi szellemet. Mint szinész és költő akarta magát fentartani, midőn atyja elszegényedett és neki, ki már 18 éves korában nősült, családjáról kellett gondoskodni. Még azzal is gyanusitották, hogy orvvadászat miatt elitélték. Valószinűleg 1586-ban jutott Londonba, hol Leicester gróf felvette szinészei közé. Mint szinész nem igen tűnt ki, többnyire királyszerepekben lépett fel, méltóságos alakja miatt. Walpole Horace szerint mint nagy költő csak igen közepes szinész lehetett. Sonettjeiben keserűen panaszkodik sorsára, mely ily alacsony foglalkozásra kényszeríti. Szorgalmas olvasás és az udvar főembereivel való személyes érintkezés által szélesebb műveltségre tett szert és mindinkább kifejtette költői tehetségét. Különösen Southampton lorddal való barátsága vált nagy hasznára. Csakhamar nagyobb eredményeket ért el mint szinész. 1595 nyarán a Globe-szinházat nyitotta meg társasága. Jó gazda volt és takarékos, szülőhelyén több telket vásárolt s ott a jobbmódú birtokosok közé számitották. Műveinek híre elterjedett, már 1596-ban őt tekintették Anglia első dramatikusának. Egy akkori író azt mondja, hogy a múzsák az ő nyelvét használnák, ha angolul beszélnének. Műveit akarata ellenere tették közzé, mert az ő érdeke úgy kivánta volna, hogy azokat csak társasága adhassa elő. Erzsébet királynő is nagyra tartotta. Ettől fogva majdnem kizárólag az irodalomnak élt. Főmű-

To the Reader

This *Figure*, that thou here ſeeſt put,
It was for gentle *Shakeſpeare* cut;
Wherein the *Graver* had a ſtrife
With *Nature*, to out-doe the *Life* :
O, could he but have drawn his *Wit*
As well in *Braſſe*, as he has hit
His *Face*; the *Print* would then ſurpaſſe
All, that was ever writ in *Braſſe*.
But ſince he cannot, *Reader*, look
Not on his *Picture*, but his *Book*.

B. I.

Shakespeare.

Martin Droeshout rézmetszete után, kisebbítve. Droeshout rézmetszete Shakespeare műveinek legrégibb kiadásában jelent meg: The first Collection of Shakespeares plays. 1623. — A vers szerzője Ben Jonson.

veit 1596—1611 közt írta. Már 1604 óta nem lépett fel. Azután Stratfordba vonult vissza, hol leányait férjhez adta és ott halt meg 1616 ápril 28-án, épen 52-ik születése napján. Ott van eltemetve családja körében. Mint magánember a legkitünőbb hírnek örvendett. Későbbi vetélytársa, Ben Jonson, becsületesnek, nyilt és szabad jelleműnek rajzolja.

Mint író egyaránt kivált nagy munkássága és lelkiismeretessége által. Folytonos érintkezése a szinpaddal figyelmezteté a közönség izlésére, melyhez folyton alkalmazta darabjait, úgy hogy azokat teljesen átdolgozta. Ez különösen szembetünő Hamletnél, melynek megmaradt régibb kiadása nagyon elütő a későbbitől.

Minthogy főkeresete abban állott, hogy a szinpadot használható darabokkal lássa el, eleinte másoknak darabjait dolgozta fel, aránylag csekély hozzátételekkel. Ilyenek a *Perikles* és *Titus Andronicus* czimű művek, melyekben csak igen csekély része van. A *VI. Henrik* 2. és 3. részét is jobbára egy régibb írónak, tán épen Marlowenak művéből kölcsönözte.

Első önálló nagyobb műve a *Venus és Adonis* czimű nagy költemény, melyet 1593-ban írt. Ettől fogva átlag minden évben írt két szinművet. Műveivel a legkitünőbb kritikusok foglalkoztak, hogy kimutassák szelleme fejlődésének menetét, de igen megnehezíti a kutatást, hogy nagyon kevés művéről tudják pontosan, mikor írta. Fiatalkori művei: a tréfás *Felsült szerelmesek*, a *Makranczos hölgy* és *A tévedések vígjátéka*, melyet antik minta után írt.

Ezekben még inkább a nyelv mesteri kezelése, a gyors és ügyes bonyolítás s a vidám élczelés által tűnik ki, mint azon tulajdonok által, melyek későbbi remekműveit oly magas polczra helyezik. Már teljesen birja páratlan eszközét, a nyelvet, de dúslakodik benne és némely alakjának zavart, keresett, a föllengősből a közönségesbe átcsapó beszéde nagyon emlékeztet Erzsébet királyné legconfususabb leveleinek stilusára. Az átmenet a legtöbb kritikus szerint a *Két veronai nemes*, melynek kiváló finomsága nagy ellentétben áll a kor többi, nagyon is erős kifejezésű szinművével. Költői képzelete gyönyörűen szárnyal már a *Szent-iván éji álom* tündérmeséjében s *Romeo és Juliá*-ban ellenállhatatlan erővel festi a szerelem szenvedélyének kéjét, oly nyelven, mely egyaránt adja vissza a szív legédesebb érzéseit, a kétségbeesett harag hangját és a vidám enyelgést.

Ezen idő alatt keletkezett nagy része az angol történetet tárgyaló drámáinak. E téren először mint idegen művek szinrehozója

lép fel, később maga is áttanulmányozza az angol krónikákat s szinpadra alkalmazza véres és felséges jelenetekben oly gazdag elbeszéléseiket. Földnélküli János korától VIII. Henrikig majdnem minden királynak uralkodása meg van örökítve drámáiban.

Ki ne ismerné alakjait, melyek igazabbak a történetieknél: V. Henrik genialitását, Percy hősiességét, III. Richárdot, s a hősökkel és zsarnokokkal szemben Falstaffnak torzképét? Ezen darabok tették Shakespearet valóban népszerűvé hazájában. Nem csak mély belátását hirdetik, hanem lángoló hazaszeretét, erős nemzeti érzését, hitét nemzete jövendőjében.

Az a hagyomány maradt fenn, hogy Erzsébetnek annyira megtetszett Falstaff alakja IV. Henrikben, hogy szerelmes szerepben akarta látni a tréfás személyt. Így keletkezett a *Windsori víg nők*, annak bizonyítására, hogy a nő, ha vidám is, lehet becsületes. Nem csak mint vígjáték- és történeti szinműirót tekintették elsőnek, tragédiái is gyorsan közeledtek a tökélyhez. *A velenczei kalmár* nemcsak a cselekvény elevensége és költészetének szabályos fensége által emelkedik ki, benne már a komoly jellemfestés egyik remekét is találjuk Shylockban. De még túlnyomó a költőben az ifjú vidámság, melynek az időtájban az *A hogy tetszik* czimű vígjáték volt szüleménye.

Körülbelől 1600 óta mind komolyabb, sőt szomorúbb hang ömlik el művein. El van terjedve azon vélemény, mintha Shakespeare részese lett volna egy azon időben készülő udvari cselszövénynek, mely meg akarta buktatni Erzsébet akkori tanácsosait és kedvenczeit. A *II. Richárd* szomorújáték által akartak az összeesküvők hatni a nép kedélyére, parasztlázadást és sikeres forradalmat mutatva be, s az udvar, a terv meghiúsulása után, egy időre beszüntette az előadásokat. Ezen időtől fogva lép nála uralomra az élet komoly, tragikus felfogása. Mindegyik költeményében az emberi gyarlóságokat biráló és ostorozó alakot állít elő a költő. Az embergyűlölő Timon egészen ezen indulatnak áll befolyása alatt, ezt fejezi ki a szerencsétlen Lear s mindenek fölött a mélázó és kétségbeesett Hamlet. A becsületes ember örök tragédiája ez, ki nem cselekszik, nem gyávaságból, hanem mert utálja a körüle kevélykedő piszkot és ki csak akkor sujt, midőn már mindenét elvesztette és megváltás neki a halál. Ezen darabjaiban, melyekhez Othellóban a féltékenység, Macbethben a nagyravágyás, Coriolanusban a büszkeség tragédiája járul, éri el Shakespeare geniusa legmagasabb fokát. Coriolanusban és

Cæsarban egészen az ókori írókból, különösen Plutarchosból veszi át az egyes vonásokat s teljes képpé varázsolja a párbeszédek és a cselekvény mesteri bonyolítása által. E korszak művei azok, melyek nevét mindenkorra fenn fogják tartani minden művelt nemzetnél. Utolsó művei *A vihar*, a *Téli rege* és *Cymbeline*.

Shakespeare még a renaissance embere; az istenség és az ember közötti viszony megoldásán, a sors változandóságán, a végzeten bibelődő: a vallás dogmáinak, az új és hatalmas puritanismusnak alig látható befolyása szellemére. A római történetből vett szomorújátékai úgyszólva utolsó elágazásai a renaissancenak. Politikai meggyőződésében korának tükre.

Európának akkor legjobban szervezett, igazi nagy történeti szerepének tudatára jutó, a spanyol világhatalommal szemben győzedelmes állama és társadalma szolgáltatja neki az élő mintát. E nagyságnak alapjait és nyilatkozatait keresi a történetben is. Első királydrámái a királyt mutatják a nemzet központja gyanánt, később, mint korának legtöbb kiváló embere, az aristokratikus alkotmány iránt viseltetik legnagyobb rokonszenvvel. Jellemző, mint veti meg Coriolanusa a köznépet és mint érezteti vele aljasságát.

De főirányaiban igazán modern ember. Állandó alapja darabjainak az, hogy az ember maga felelős sorsáért; saját bűne vezeti kárhozatba azt is, ki részvétünkre teljesen méltó. Semmi sem foglalkoztatja őt tán annyira, mint a születés, érdem és elismerés közti viszony. Néha elkeseredésében a százados és örökölt igazságtalanság fölött egészen lázadó, forradalmi hangokat penget. Aztán, mi korában és az akkori angol viszonyok közt a legmeglepőbb, ő teljesen fölötte áll annak a felekezeti harcznak, melynek vihara hazáját annyira zaklatta. Összes műveiben csak két hely jelöli protestáns voltát. Az egyik Fauconbridge beszéde *János király*ban, a pápai uralom elleni erős philippika, a másik Cranmer érsek jóslata *VIII. Henrik*jében, mely Erzsébet korát jövendöli annak, melyben igazán fogják megismerni és tisztelni Istent. Talán a töprengő és magokba mélyedő elmék, mint Hamleté, tükröztetik vissza leghívebben megalkotójuk felfogását.*

Shakespeare egy nagy nemzeti emelkedésnek hivatott szószólója a világirodalomban. Annak a nemzetnek, mely nagy volt szintén, de a mely épen az ő korában saját hibájából már hanyatlani

* Green, *History of England*, 437—8.

A londoni Globe szinház Erzsébet királynő idejében.
A British Museumban levő régi rajz után.

kezdett, a spanyolnak, szintén elsőrangú költője született Miguel Cervantes de Saavedrában. (1547—1619.)

A spanyol nemzeti szellemnek egyik önálló és nagybecsű alkotása az irodalomban a tréfás regény. A XVI. század kezdete óta szerették leírni az elzüllötteknek, a koldusoknak és tolvajoknak szabad életét. A mint az udvar és vele a nemesség mindinkább beleburkolózott etiquettejébe és a mint az ország mind nagyobb nyomorba sülyedt, az ily tréfás elbeszélések egyre nagyobb népszerűségre jutottak. Igazi nemzeti életet láttak bennök. Az első e téren Mendoza volt, ki később mint történetíró vált ki és ki *Lazarillo de Tormest* irta.* Követői közt Cervantes volt az, ki mindannyit elhomályosította.

Ez a szegény családból származó nemes Alcala de Henaresben született és sokat hányatva bejárta és megismerte egész hazáját. Részt vett a lepantói csatában, ott elveszté bal karját, majd a kalózok rabszolgaságába jutott. Haza kerülve drámákat és novellákat írt. Az utóbbiakban eleven rajzát adja az andalusiai nép életének, még a tájszólást is követve.**

Főműve, mely nevét mindenkorra híressé tette, az elmés, nemes manchai lovagnak, Don Quixotenak története, melynek két része 1605-ben és 1616-ban jelent meg.*** Don Quixote, a Madridtól délkeletre fekvő kopár Manchában lakó szegény nemes, a divatos lovagregények olvasása által elvakitva, egész álomvilágot él, reá nézve csak az létezik, mi a könyvekben van. Elindúl, hogy a régi kalandos lovagok módjára megoltalmazza a jogot, büntesse a gonoszságot és pusztitsa a szörnyetegeket. Mint «szomorú alakú» lovag hölgye dicsőségeért harczol, kit tobosoi Dulcinea névvel tisztel meg, ki azonban valójában szolgáló, s a teheneket feji. Kopott és rozsdás pánczélban üget éhenhaló lován, Rosinantén; szamáron követi hű apródja, Sancho Pansa. Váraknak nézi a kocsmákat, nemes hölgyeknek az örömleányokat, óriásoknak a szélmalmokat. Dühösen neki vágtat egy birkanyájnak, melyet egy nagy császár hadseregének néz és megtámad két jámbor szerzetest, kik egy kocsin ülő hölgyet követnek, azért, hogy a nőt megvédje a fekete varázslóktól. Nagylelküségének és önfeláldozásának mindig ütés-verés a bére. Úgy még

* Ld. VIII. 50. l.

** Sainte Beuve: *Don Quichotte*, 18. l.

*** Magyarul is birjuk Győry Vilmos forditásában.

nem tették nevetségessé a kalandos lovagságot, mint a hogy ő tette igazi hazájában, másodvirágzásának romantikus korában.

A fellengző nyurga hősnek képzelődésével hatásos ellentétben áll hű apródjának paraszt esze. A kövér Sancho Pansa bölcs mondásaival és köznapi megjegyzéseivel kimeríti a castiliai tájszólás egész gazdagságát.

Don Quixote, bármekkora is félszegsége, mégsem tisztán nevetséges alak. Szive nemes, kedélye mély, megjegyzései az élet főkérdéseiről gyakran megkapóan bölcsek. Nemesen érez, bölcsen beszél, de bolondúl cselekszik, mert nem ismeri a valót, nem is akar kivergődni álmaiból, melyek őt egyik bajból a másikba sodorják. Csak élete végén látja be hibáját. A költő, kit egész életében balsors üldözött, tán saját magát akarta e jellemfestéssel vigasztalni. Mint Arany János *Bolond Istók*-ban, tán ő is személyes viszontagságainak rajzolta meg költői hátterét.

De az igazi hős nem ő maga, hanem egész nemzete. A spanyol nemzet az ő korában egy nagy Don Quixote. Vagyonát, szive vérét feláldozza, hogy megvalósítsa a középkor egyházi és politikai ideálját, az egyháznak és királyának egyeduralmát. Dicsőséget nyert és sorsa mindig tragikus, részvétet keltő marad. De az újkor már más eszmék után indul és a vezető szerep az irodalomban is azon nemzeteknek jut, melyeknél szabadabb és többoldalú volt a szellemi fejlődés.

Ezek közt Francziaország lép, mint politikailag, úgy irodalmilag is, Spanyolország örökébe. Sehol sem volt nagyobb a spanyol irodalom hatása, mint e versenyző és győztes testvérnemzetnél. Csakhogy a nemzet egyénisége szerint az erő helyett itt inkább az izlés finomsága lép előtérbe.

A nagy vallásharczok idején csak egy elsőrangú író lép fel, Montaigne Mihály (1533—1592). Essayiben a renaissance műveltségének, de a mellett kora és hazája viszonyainak is teljes ismeretét árulja el. Nem épit fel rendszert, de kutat mindenfelé, összehasonlítja a régi s az új intézményeket és állapotokat, mindenütt talál jót és rosszat egyaránt és így kétkedővé válik. Csakhogy nem töprengésre tanít, hanem az élet élvezésére, az erényre, a tudomány megbecsülésére. Egyik előhirnöke a felvilágositó bölcsészetnek. És bár elvont kérdéseket fejteget, nagy olvasottság alapján, számos idézettel, mégis a nép nyelvét használja, mert hatni akar reá.*

* Essayi 1580-ban jelentek meg. Magyarra is lefordították 1893-ban.

Montaigne, bár művében még sok a régies, durva kifejezés, már magas fejlettségen mutatja a francia prózát. Az udvari körök kicsiszolt nyelve először az előkelő íróktól és írónőktől származó mémoireokban lép elénk.

Nehezebben indul meg a franczia költészet. A régi nyelvben — melyet gauloisnak szoktak nevezni — volt erő, de tombolt benne a nyerseség és durvaság. Ebből a classikusok iskolája, a pleiadok, kiknek Ronsard volt a vezére, vezette ki, de az újítás meg az erő rovására ment és a deákosság megrontással fenyegette a nemzeti szellemet. Malherbe, IV. Henrik kortársa és udvari poétája, formában és nyelvben tökéletességre igyekezett, de igazi költői genius híján az olaszok és spanyolok utánzásával érte be. A nemzet nagyságának megfelelő tartalma költészetének még nem volt.

Ebben Corneille Péter volt az úttörő (1606—1684). Ő a franczia drámairodalom megalapitója. Nem tartozott a nagy bibornok köréhez, sem az udvarhoz, élete legnagyobb részét szülővárosában, Rouenban, Normandiában tölté. Művei anyagát egyaránt vette a classikus korból, a keresztyén legenda és a középkori monda köréből, de a kidolgozásban mindig követte az antik szabályokat, különösen azokat, melyeket Aristoteles állapitott meg. E pontban ő szabta meg a nagy franczia tragikus iskola irányát, mely a Shakespeare-fele és a spanyol színművek szabad csapongásával ellentétben szigorúan fentartja az idő, a hely s a cselekvés egységét. Kiválóan szereti a pathost és a classikus irók közt az ékesszavú Seneca volt reá legnagyobb hatással. Csak egész, jóban és rosszban egyaránt következetes jellemeket fest. A bonyodalom nála nagyon egyszerű, de valóban tragikus, mert a kötelességek összeütközéséből származik és hőseinek alkalmat ad jellemök szilárdságának és meggyőződésük mélységének kifejtésére.

E nagy tulajdonságai legjobban tündökölnek első műveiben, a *Cid*-ben, *Cinná*-ban és a *Horatiusok*-ban. *Polyeucte*-je, melyben spanyol minta szerint egy keresztyén martyrnak festi sorsát, Sainte Beuve szerint egyik legnagyobb emléke a XVII. század keresztyén művészetének.* Egyáltalában egyaránt szereti feltüntetni az állam és az egyház eszméinek diadalát. Még számos művet irt később is; köztük egy

Ő az első, ki tudományos kérdések népszerű tárgyalására használta a később annyira felhapott essay (kisérlet) nevet. Bacon volt talán első követője.

* *Port Royal* VI. 151. l.

Corneille.

Droyer karcza után. Az eredeti festményt Charles le Brun (1619—1690) festette.

Attila czímű szomorújátékot, de ezeket csak a nyelv választékossága emeli felül a közönségesen.*

Bárhonnét vannak véve Corneille alakjai, igazi franczia szellemet lehellnek, azt, mely a liga, IV. Henrik és Richelieu idejében nyilatkozott. De az udvar közvetlen hatása művészetére sehol sem érezhető. Annál nagyobb ennek központosító befolyása a franczia tragédia nagymesterére, Racinera.

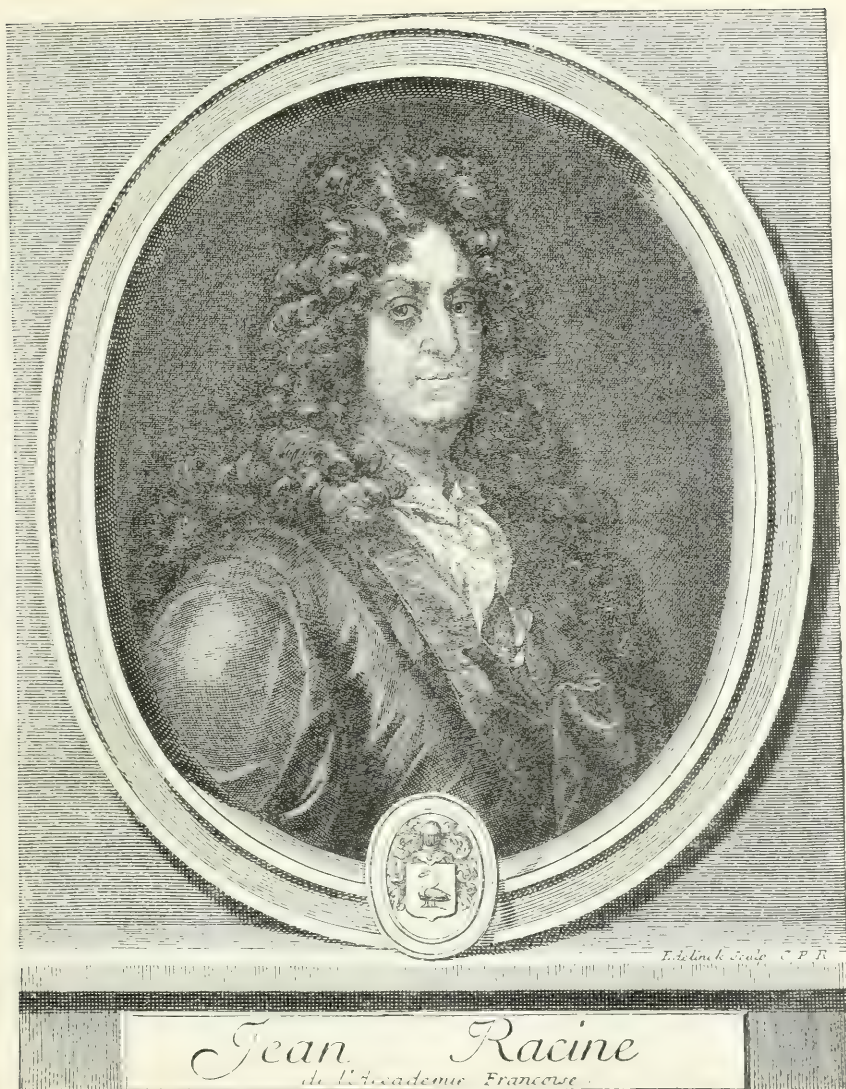
Racine János 1639-ben született egy kis vidéki városban és kora árvaságra jutva, Port Royal iskolájában nevelkedett. Így nevelésének a classikus mellett igen erős keresztyén sőt szerzetesi volt a szinezete. Egész családja komoly, rideg szerzetesekből és polgárokból állott, de ő egészen az irodalomnak szentelte magát.** Egymásután irta meg remekműveit, az *Andromaque*-ot, *Britannicus*-ot, *Berenicé*-t és a leghatásosabbat, *Phaedrá*-t. Műveinek szépsége az egésznek összhangjában, egységében és tökéletességében áll. Mindenütt emelkedett erkölcsi világnézettel találkozunk és oly nyelvvel, mely sehol, a szenvedély legnagyobb fokát sem véve ki, nem sérti a szemérmet és nem tér el az udvar finom szokásaitól. Bizonyára az ő művészete az, melyben finom külső alatt a legnagyobb erő rejlik. Előtte mindig a lelki küzdelem a fő, nem a külső cselekvés. Minden időre tanuságul szolgálhat a fejedelmeknek Britannicusa, melyben egyszerűen, de lélektani igazsággal fejti ki, mint tehet jóindulatú fejdelmet zsarnokká az udvari cselszövény és korlátlan hatalmának öntudata. *Berenice*-ben Titus, ki határozottan XIV. Lajosnak viseli képét, az állam érdekében leküzdi szivének vonzalmát. *Phaedrá*-ban (1677) Racine felfedi azon szivnek titkát, mely gyűlöli a bűnt és sóvárog utána, melynek bűnbánata is telestele van vágygyal és érzéki sajnálkozással. «Senki sem emelte magasabban szavát és senki sem öntött belé több bájt, mint ő.»***

Ekkor, diadalai tetőpontján, nagy változás áll be a költőben. Abbanhagyja a verselést, egészen a komoly tudománynak és a vallásos életnek szenteli magát és miután a király őt történetirójának nevezte ki, Lajos nagy tetteit kezdi összegyűjteni. Valódi lelkesedéssel szólott mindig királyáról, úgy, hogy XIV. Lajos maga azt mondá neki egy akademiai beszédje után: jobban dicsérném, ha

* Legjobb kiadása az, melyet Voltaire készített.

** U. o. 86—160. l.

*** Michelet, 179. l.

Gerard Edelinck (1640—1701.) metszetének kisebbitett hasonmása.

engem kevésbbé dicsért volna. Az udvari kegy teljes birtokában Maintenon asszony felszólitására még egy a szent történetből vett drámát irt, az *Esther*-t, hogy azt a st. cyri kisasszonyok előadják (1689). E mű rendkivüli lelkesedést keltett, mit nyelvének finom zengzetes-

sége és édes vallásossága megmagyaráznak ugyan, hanem azért nagy része volt abban az akkori viszonyokra való vonatkozásoknak, melyeket az udvar gyorsan megtalált. A büszke Vastiban, kit a nagy király elhagy, Montespan marquisera ismertek, a gőgös Amanban a mindenható Louvoisra. «Nem rajzolhatom eléggé a darab kellemességét» írja Sévigné asszony, «pedig olyan, melyet nehezen lehet előadni és soha sem utánozni. Oly teljes és tökéletes összhangja ez a zenének, a versnek, az éneknek és a cselekvő személyeknek, hogy semmi kivánni való sem marad hátra: minden egyszerű és ártatlan, minden fenséges és megható».* Még ugyanezen évben megirta *Athalie*-ját, melyen szintén átérzik azon kor vallásos iránya. *Esther*-ben a jóságos istenség uralkodik, itt a boszuálló és rettenetes Isten, ki megbünteti az ellene vétkezőket. Bár nyelvre és eszmékre egyaránt leghatalmasabb műve Racinenak, nem részesült nagy sikerben. Ezentúl nem is írt több nagyobb művet, csak egyes szent tárgyu verseket. Maintenon asszony felszólítására emlékiratot szerkesztett a nép nyomoráról, ez véletlenül XIV. Lajos elé jutott. A király megvonta kegyét a költőtől, ki azóta élve halottnak tekinté magát. Nem sokkal élte túl e csapást, meghalt 1699 ápr. 21-én. Port-Royalban temetteté el magát.

A franczia dráma e két férfiúban elérte legmagasabb fokát: Corneille az erőt testesíté meg, Racine a bájt. A többi szomorújátékíró nem versenyezhetett velök. Ők alkották meg a franczia classikus irányt, mely mai napig uralkodik hazájában és rendkívűli hatást gyakorolt az egész világ irodalmára. Bár tudatosan antik mintát követtek, mégis a teljes eredetiség bélyegét sütötték műveikre és azok nemcsak koruk izlésének feleltek meg, hanem míg a komolyságot és a fenséget nem száműzik a szinpadról, mindig megfogják tartani értéköket. Idegen köntös alatt az akkori franczia társadalomnak adják eszményesítését. Hanem ezen művelt és élénk társadalom, a maga gyengéivel és hibáival, pontosabb költői méltatást igényelt.

Molière (Jean Poquelin) lett XIV. Lajos kora társadalmának művészi rajzolója. Párisban született mint egy kárpitos fia (1621 jan. 14.). Atyja azután királyi komornyik lett. Párisban nevelkedett Richelieu és a Fronde zajos korában. A jezsuiták iskoláját látogatta és theologus lett, hanem inkább járt szinházba, mint templomba.**

* V. ö.: Vauvenargues. *Reflexions critiques*. 282—299. Corneille és Racine összehasonlítása.

** 282-ik levele leányához 1689 febr. 21.

Moliére.
Jacques Firmin Beauvarlet (1731—1797.) metszete után; az eredeti festményt Sebastien Bourdon (1616—1671.) festette.

Egy szinésznőhöz való szerelme arra birta, hogy maga is a szinpadra lépjen. Ekkor vette fel a Molière nevet, nehogy atyját megsértse, mert akkor a szinész foglalkozását még nem tartották tiszteséges emberhez illőnek. Vándorlásai alatt, 1643—1658-ig, megismerte Francziaország legkülönbözőbb részeit és osztályait. Maga igazgatta és ve-

zette a szinésztársaságot, még sokkal inkább tartozott a szinpadhoz, mint Shakespeare. Első darabjaiban tisztán a természetet rajzolja és már azokon is meglátszanak geniusának vonásai. Párisba visszatérvén, a király öcsce, az orléansi herczeg (Monsieur) és annak müvelt és nyájas neje (Madame) vették pártfogásuk alá. Társasága lett az első és 1665-ben a király szinészeinek czimét nyerte. Magasabb szellemi körben és biztosabb anyagi helyzetben inkább nyilt köre tehetségei kifejtésére. Személyesen is, szomorú tapasztalatok által, teljesen megismeré az életet. Első szerelmének leányát, a fiatal Béjart Armandeot, vette nőül, ki haláláig kinozta ledérségével.

Párisban irt első műve, a *Précieuses ridicules* (*Pórult járt negédesek*; 1659), azokat a társaságokat ostorozta, hol már egészen megvetették a közönséges beszédet és csupa válogatott kifejezéssel, képletekkel és citatumokkal éltek. Ugyanaz a ferde izlés ez, mely Erzsébet korában uralkodott euphuismus név alatt és melynek még Shakespeare műveiben is számos nyoma van. Ez első műve nagy sikert aratott természetessége által. Legközelebbi művei, a *Férjek iskolája*, majd a *Nők iskolája*, megerősitették hirnevét. Csak általános társadalmi félszegségeket érintettek különös vonatkozás nélkül. A királynak és a közönségnek kegye adta meg Molièrenek a bátorságot, hogy *Tartuffe*-jében megtámadja azon kor egyik kirivó gyöngéjét, a jámborság szinlelését. A jezsuiták és jansenisták közötti vita foglalkoztatott akkor mindenkit és mondhatni, hogy egyformán hatalmas volt mind a két irány, mely annyira kereste a jámborság látszatát. Vakmerő tett volt felfedni, mennyi ámitás és önzés rejlik a «jámborok» szent szavai mögött, mennyi bajt okoznak a családokban. Tartuffe, mint ismeretes, maga nem pap, hanem világi jámbor, kit az Isten kegye megvilágitott és kinek karmai közül csak a király hatalma menti meg a benne vakon bizó családot. Erkölcstana az, melyet Pascal vetett a jezsuiták szemére. Mondhatni, hogy Aristophanes óta ez az első hatalmas társadalmi vigjáték. Nem csuda, ha az udvarnál befolyásos papság mindent megtett elnyomására. Majdnem öt éven át kellett várni, mig teljesen szinre hozhatta (1664—1669). Midőn 1669-ben játszották, negyvennégy előadást ért egyvégben.* Közben sem nyugodott. Bizva a királynak és Madamenak pártfogásában, *Don Juan*-ban megtámadta a gőgös és erkölcstelen nemességet, ugyanakkor, midőn Colbert és a király «a nagy napok» által akarták

* Sainte Beuve i. m. III. 272.

azt megalázni. (1665.)* Általában az érintkezés a könnyelmű nemes és a pénzes, munkás, de czímre és nemesi társaságra vágyó polgár közt bő anyagot szolgáltatott gúnyjának. Ide czélzó darabjai közt legkiválóbb a *Georges Dandin.* Többi mesterművei közül a *Misanthrope* az udvarnál elterjedt önzést és lelketlenséget festi, mely a legszentebb érzelmekkel játszik, hogy kielégítse birtokvágyát és kéjszomját. A *Fösvény* és a *Képzelt beteg* általános társadalmi bajoknak nyujtja rajzát. Mindezekben a víg alaphang mellett gyakran tör ki a művész fájdalma, ki nagyon is mélyen látott az emberi lélek örvényeibe. A *Képzelt beteg* előadásánál érte utól a halál (1673 jan. 22). Vígjátékai az igazságot és hatást tekintve mai napig megtartották az első helyet. Nem foglalkozik a legmagasabb problémákkal, hanem az általa felvetetteket teljesen meg is oldja. Művei épen oly nagy szolgálatot tettek a közerkölcsiségnek, mint a jó izlésnek. Hanem a papok soha sem bocsátották meg neki a *Tartuffe*-ot. Irójáról sok idővel halála utan úgy szól Bossuet, mint a legelvetemedettebb emberről.

A spanyol irodalomban a virágzás kora messze túlélte az állam hatalmának fénykorát. Ennek okát abban találjuk, hogy nem a nemzet változott, abban tovább is éltek azok az erők, melyek oly magasra emelték, hanem a többi nemzet kerekedett föléje, épen az által, hogy új erőket vitt ellene sikra. Mint minden kész társadalom, a spanyol is a drámában találta meg lényének legjobb kifejezését.

A spanyol drámát Lope de Vega emelte művészi magaslatra (1562—1635). Nemes származású, tudományos nevelést nyert férfiú, ki az armadában szolgált, azután pap lett, életének vége felé pedig az inquisitiónak tisztje. Feljegyezték róla, hogy nagy buzgósággal szemlélt egy autodafét Madrid kapujánál.** Korán hírre kapott, már negyvenéves korában Spanyolország napjának nevezték. Egyaránt írt egyházi drámákat (autos), nemesi vígjátékokat és színműveket,*** pompásabb darabokat, melyekben királyok és fejedelmek léptek fel, nevettető vígjátékokat és tréfás intermezzokat. A mellett, mint Shakespeare, írt lyrikus és elbeszélő költeményeket is.

Munkássága páratlan, termékenysége közmondásos lett. Ösz-

* Sainte Beuve III. k. 282.

** Buckle, *History of civilization.* IV. k. 50. l.

*** *Mentés és kardos* színdarab. A szereplő csak nemes lehetett, nemesi ruhában.

szesen 1500 darabot írt, köztük 100-nál több «mentés» szinműveт. Volt eset reá, hogy 24 óra alatt megirt egy darabot és oly gyorsan folytak versei, hogy irnokai alig birták követni szavát. Historiai drámáiban előadja Spanyolország történetét a nyugoti góthoktól Amerika felfedezéséig, hű képekben. Magyar tárgyakat is dolgozott fel, Hunyady Jánost, Mátyás királyt, stb. Értéköket leginkább nemesebb vígjátékai tartották meg. (*A legnagyobb lehetetlenség, A kedves rabszolganője, Sz. Iván éje.*) Népének és korának életét tükröztetik vissza, felötlő vonásaival, a hű ragaszkodással a trón- s oltárhoz, a becsülettel, melyet mindenki kész minden alkalommal kardjával oltalmazni.* Elénk tűnik bennök a spanyol világkereskedés és világuralom, mely mindennapivá változtatta a legmerészebb vállalatokat és kalandokat, a folytonos harcz mórok, törökök és eretnekek ellen s e harczok visszahatása a nép jellemére.

Mindig van gondja az érdek feszitésére, nagyon ügyes a bonyodalmak szövésében és ritka, hogy ismétlésekbe essék. Kiválóbb műveiben élesen kidomborodnak a jellemek: különösen a nő szerelmét tudja hatásosan rajzolni. Kortársainak leginkább az alsóbb néposztályok jellemzése tetszett műveiben.

Lope örökébe mint vígjátékiró Moreto lépett, kinek *Donna Dianája* most is él a színpadon, mint tragédiairó pedig Don Pedro Calderon de la Barca (1600—1681 május 25.). Ő is nemes származású volt és tanulmányai befejezése után hadi pályára lépett, öregségében pedig, úgy mint Lope és Moreto, papi ruhát öltött. Első szinművét mint 13 éves gyermek írta és csakhamar oly hiressé vált, hogy még katona korában, 1636-ban udvari poéta lett.

Korában az udvari társaság már messzebb állott a néptől, mint Lope korában és így az ő költészete is finomabb, kizárólagosabb. De azért, mint Racine, ő is valódi nagy költő, ki ismeri az emberi lélek minden rezgését, a szenvedélyek minden hullámzását. Leginkább ünnepi darabokat írt, melyek tárgyát egyaránt vette a mythologiából, a világi és egyházi történetből. De az élet és történet hű és megragadó visszatükröztetése mellett soha sem feledkezik meg egyéniségéről sem és mindenütt kiri belőle nemzetiségének és vallásának befolyása. Előfordul, hogy drámailag is bűnös hőse kegyelmet nyer, mert felkeresi egy szent barlangját, melyből a purgatorium látható. Egyik legkiválóbb darabjában, az *Állhatatos fejedelem*-ben, legendát ad

* Klein, *Geschichte des Spanischen Dramas.*

elő ; a hős Fernando minden bűn nélkül bukik el, nem tragikus hős, hanem vértanú. Mai napig is színre jutó darabjai közt a legkiválóbbak a nagy korrajzi becscsel biró *Zalameai biró* és *Az élet álom* czíműek.

Ha már most szemügyre veszszük a spanyol, franczia és angol nagy irodalmak belső irányát, felötlő, mennyire távol esnek azok az akkor feltünő philosophiai elméletektől és mennyire szilárdan ragaszkodnak az állam és egyház addigi oszlopaihoz. A tudomány a

Calderon.
Egykorú metszet után.

szabad kutatást követeli : az irodalom a hagyomány, a tekintély tiszteletének szolgálatában áll. A színpad e tekintetben méltán válhatott a felnőttek iskolájává. És ezt a nevelő hatását, a szinház iránt való általános lelkesedést felhasználták az ifjuság nevelésére is. Az iskolai szinpadnak ez a fénykora. A jezsuiták egész nagy irodalmat létesítettek, de a protestánsok sem maradtak el mögöttük.

Mai szemmel, midőn megszoktuk a szinházat mulatóhelynek, vagy még rosszabbnak nézni, midőn színdarabot csak nézünk, de nem olvasunk, csudálatosnak látszik előttünk nemcsak annyi elsőrangú

geniusnak fellépése a szini irodalom terén, hanem az a hatás is, melyet közönségükre gyakoroltak. De a XVII. századi angol, franczia és spanyol szinház más volt, mint a mienk. Semmi dísz, semmi jelenés és változás, a helyet és időt csak írott táblák jelzik. A mi tán legfontosabb: nő nem lép fel. Semmi sincs, a mi a néző figyelmét a tárgytól eltérítené, most pedig maga a mű elvész a külsőségekben, a szereplők ruháiban és intrikáiban. A hatás a lehető legközvetlenebb és legosztatlanabb. E mellett a költő és a színpad közti kapcsolat is sokkal szorosabb. Nemcsak Angliában, Spanyolországban is többnyire színész a költő; Molière is az volt. Minden szónak, minden mozdulatnak megvolt a maga összetartozása a költő szándékával. A színész még nem volt és nem lehetett más, mint interpretator; a közönség annyira becsülte, a mennyi élt benne a költőből.

Magyarországon is e korban lehet igazán szó először irodalomról. De bár már a XVI. században vannak némely zsengéi a szinirodalomnak, a társadalom fejletlen volta nem engedte ennek haladását. Itt még előbb a lyrát és az epost kellett megteremteni és hazánk csak akkor nyeri Balassa Bálintban első nagy lantosát s Zrinyi Miklós által első hőskölteményét, midőn nyugaton már a dráma jutott vezető szerepre a szépirodalomban.

Gyarmati Balassa Bálint élete a troubadouré; mint vándor lovag harczol hölgyeért és neve dicsőségeért. Nem is lehetett még másféle költészet ott, hol nincs sem udvar, sem olvasó közönség. Ilyen középkori vonás az is, hogy nála a dal szövege még oly szoros kapcsolatban van a zenével, mint a Minnesängereknél. De müveltségében, készültségében modern költő. Mintáit olasz, lengyel szolgáltatja, még a törököt sem veti meg, de a mit nyújt, az egyéni, egészen magyar. Egyéni nyelve is, melyet nagyrészt magának kellett megalkotnia, de a melyet ő képessé tesz minden érzelemnek és hangulatnak művészi kifejezésére. Legszebben, legszabadabban akkor zeng, mikor a nagy nemzeti feladatra, a török elleni harczra lelkesít a *Végek* czímű költeményben. Negyvenhároméves, viruló korában ott esett el a sokat próbált férfiú Esztergom ostrománál, mint a keresztyénségnek és hazájának vitéze. (1594.)

Ez a nagy nemzeti feladat tűzte ki életczélját gróf Zrinyi Miklósnak, a szigetvári hős dédunokájának. Szive vágya, lelkének epedése, elméjének töprengése az, mikép lehet a törököt kiűzni e haza földjéről, kiűzni magának a nemzetnek egyesült erejével. E nagy czél elérésére idézi fel törökverő ősének emlékét. A nagy olasz epikusok

Nagy Károly udvarához s a keresztes-háborukhoz füződő mondákban találták meg hőskölteményeik anyagát: Zrinyi, ki közülök különösen Tassot követte, hazájában, családjában, néhány emberöltő előtt történt eseményben találta azt meg. Az a szellem pedig, mely ősét önfeláldozásra vitte, élt benne, élt korában annyi jó hazafiban. Így nemcsak az idő közelségét, hanem az eszmék azonosságát tekintve is ez a legmodernebb epos. Tanusága annak, hogy Magyarországon az újkor beköszöntésével nem tűnt le a mondaalakító korszak. Egyebekben is szinte egyedül álló a Zrinyiász a világirodalomban. Egyedüli példája annak, hogy egy költő nagy műben örökítse meg azt a férfiut, ki nem csak vér szerint volt őse, hanem a kinek egész katonai és politikai hagyománya is reászállott. Zrinyi, a költő, első sorban hadvezér és államférfiú s eposát csak úgy itéljük meg helyesen, ha első sorban hathatós politikai eszközt látunk benne. Mintegy előre jelzi, hogy sehol sem lesz oly szoros és felbontatlan az irodalom viszonya a közélethez, mint nálunk. De azért, bár küzdenie kell a nyelvvel és nem mindig birja legyőzni a forma nehézségeit, költő is, ki nemcsak ideált tűz maga elé, hanem meg is birja azt alkotni. A lyrikus részletek és Zrinyi halálának leírása most is a legszebbekhez tartoznak, miket irodalmunk nyujt.

Ime az irodalom conservativ mindenütt, elfogadja, megaranyozza azt az egyházi és politikai alapot, melyet a reformatio és ellenreformatio vallásos és alkotmányos küzdelmei megteremtettek Európa népei részére. Az a forradalom, melyet az új alapra helyezett philosophia készít elő, még csak fenn dúl az eszmék világában, érintkezés, hatás nélkül a közéletre.

A társadalom.

Conservativ a társaság is, minden ízében az. Az alkotmányos küzdelem a királyok és a főnemesség közt, mely a középkor utolsó századait betöltötte, mindenütt a királyság diadalával végződött és a legyőzött fél, vagyoni és társadalmi kiváltságainak fentartásával, melyeket a korona is elismert és biztosított, lépett be az újkori állam keretébe. Ezen megegyezés által sokkal erősebb volt a társadalom alapja, mint azon korban, midőn a király és a kiskirályok még harczban állottak egymással. Elültek a reformatio okozta viharok is és a vallás a hatalomnak támasza és részese lett katholikus és protestáns országokban egyaránt. Veszély a parasztok legyőzése után semerről sem fenyegetett. Azok az országok, melyekben a polgári osztály is

gazdasági és politikai jelentőségre jutott, mint Anglia és Hollandia, épen társadalmi tekintetben semmivel sem voltak forradalmibbak Spanyol- vagy Francziaországnál. Angliában a forradalom rövid egyenlőségi álmát csakhamar az udvarnak és a nemesi uralomnak teljes restauratiója követi, Hollandiában pedig maga a gazdag polgárság válik minden kiváltságot a maga részére lefoglaló uralkodó társadalommá.

Teljes nyugalom az állam és egyház tekintélyének kettős védő paizsa alatt: ez e kor társadalmának legjobban szembeszökő vonása. A változás a középkorhoz képest abban áll, hogy e két alaptényező kölcsönös viszonya megváltozott. Akkor az egyház volt az állam biztositója, most viszont a világi kar tartotta fenn és segitette diadalra az egyházat.

A nyugtalan forradalmi XVI. századhoz képest ez a megállapodás korszaka. Tán soha sem volt művelt társadalom, melynek tagjai kevesebb belső töprengésnek és lelki küzdelemnek lettek volna kitéve. A király, a főnemes, a polgár és paraszt, a katholikus és protestáns, a tudós, a katona úgy tekinti helyzetét, mint változatlant és bizton, nyugton halad járt uton élete czélja felé. A közállapotok biztossága szinte lehetetlenné tesz minden hirtelen előretörést, a vallásos nevelésnek általános volta csak a legmagasabb és legalacsonyabb fokon állóknak keblébe engedi belopódzni a kételyt. Még a ruházat is, a maga nehézkességével, mozdulatlanságával, az óriási parókákkal, a hajporral és a nők szoros fűzőjével s óriás terjedelmű halcsontos szoknyájával ezt a mozdulatlanságot tükrözteti vissza. Az etiquettenek és szinpadnak közös hatására vezethető tán vissza, hogy mindenki szerepet játszik, poseban jár-kél, él-hal. Az egyéniség cultusával együtt száműzve van a természetesség is.

A modern társaság eredete a renaissance Olaszországának kis udvaraihoz vezet. Ott született meg az első újkori társadalmi ideál: Castiglionenek udvari embere és palotahölgye.* A külföldi hódítás és pusztítás, az erők szigorúbb egyesitése hatalmas uralkodók szolgálatában, az egyházi reactio elpusztitották azt a talajt, a melyben ez a nemes virág sarjadzott. Oly uralkodók előtt, minők a francziák, a spanyolok, az angolok voltak, mikép állhatott volna meg a lovagok becsülete, az udvari dámák erénye? A renaissance a maga szent elbizakodottságában, az egyéni értékben, a testi és lelki tehetségek

* VII. k. 550. l.

művészi képzésében látta az életczélt. Most az egyetlen czél a legfelső kegy, a carrière.

Olaszország legyőzője, a spanyol nemzet adta az e czélnak megfelelő új ideálnak képét. Gracian Boldizsár spanyol jezsuita rajzolta azt meg, bölcs és figyelmes udvari emberében.* Művét minden nyelvre leforditották, hisz mindenütt oly egyformák lettek a viszonyok. Francziára Amelot de la Houssaye fordította és XIV. Lajos elfogadta az ajánlást. Az író 300 maximában állítja össze tanait, melyek boldoguláshoz vezetnek.

«A forgott udvari ember Prometheus legyen. Bölcs, ha bölcshez részelkedik, vidám, ha vidámhoz. Újabb me
becsületes hírednek és nevednek. Szert tégy ne csak a belső készségre, hanem a külső illendőségre is. Az okos dissimulatiónak szűki ne legyen benned.»

«Inkább bolondúl a többivel, hogysem magán bölcsen. Azt tartja józan értelemben a politika. Ne hazudj, se minden igazat ki ne mondj. Mély játék ez a feszegető mesterség, arra való, hogy ember maga galibátlan maradjon, máskit valamire szorítson. Se nem jó mind untalan szeretni, se gyűlölni. De azért mégis vigyázz, ne legyen politikus hired. Az igaz szíveknek volt kelete a régi drága arany időben. Rókába, ha nem használ az oroszlánbőr.»

«Hol a kigyónak álnokságát, hol a galambnak egyszerűségét kell elővenni. A magát ostentáló ember legtöbbre viszi. A fölöttébb jeles és ismeretes ember szerencsétlen, mindenki szívvel-szájjal reá támad, legalább alattomban.**

Machiavelli tanai ezek, átvíve a közönséges életre. És az életbölcseség ezen szabályai szerint nevelték századokon át Európa uralkodó osztályait. A női társadalmi ideálról, szerencsére, nem maradt hasonló könyvünk. De a viszonyok súlya ott, ha lehet, még borzasztóbb rombolást okozott mindenben, a mit erkölcsnek tartottak és tartunk.

Finom udvari nevelés nem képzelhető el a női társaságnak illendőségre, gyengédségre szoktató hatása nélkül. A bouilloni herczeg így irja le a női nevelés divatját mémoirejaiban:

«Ebben az időben (1568) az volt a szokás, hogy illetlennek tartották, ha jó családból való fiatal embernek nem volt úrnője (maitresse).

* Így fordítja Faludi Ferencz.

** Bővebben l. *A társadalmi eszmények történelmi fejlődése* czímű értekezésemet. *Budapesti Szemle* 1893.

Ezt pedig nem ők választották, hanem szülei vagy elöljárói rendelték a fiú mellé, vagy pedig a hölgyek magok választották meg, ki szolgálja őket. Nemsokára, miután az udvarhoz kerültem, Damville marsall (a

Viseletkép a XVII. század közepéről.

mostani connétable) Chateauneuf kisasszonyt adta hozzám úrnő gyanánt, kit nagy gonddal szolgáltam, a mennyire szabadságom és korom megengedték.* Nagy gondom volt arra, hogy szolgáljam és megnyerjem tetszését. Ő is gondomat viselte, megrótt mindenért, mit nem talált illendőnek vagy udvariasnak viseletemben, úgy, hogy senki nem segitett annyira, hogy belépjek a világba és az udvari életbe, mint ez a kisasszony, kit szolgáltam a sz. Bertalan-éjig és kit mindig nagyon

* Bouillon akkor 13 éves volt.

tiszteltem.** Nem is találom rossznak ezt a szokást, mert az ember csak tisztességet hallott és látott. Ennek a szokásnak oly nagy volt az ereje, hogy azokat, kik nem követték, neveletleneknek nézték,

Viseletkép a XVII. század közepéről.

kik nem valók tisztességes társaságba. Azóta azonban a szemtelenség, a rágalom és a trágárság diszlenek, az erényt már nem becsülik, a szerénységet rosszalják és így mindenkép rontják a fiatalságot.»*

Ez a szokás meg volt a tisztes polgárság körében is. Mikor a

** Ez a kisasszony később szeretője volt Anjou herczegnek, a későbbi III. Henrik királynak.

* *Mémoires du duc de Bouillon.* 5. l. Michaud és Poujoulat kiadása.

becsületes Geizkofler a dolei egyetemre járt, Burgundiában, a rector megengedte, hogy a deákok az előkelő tanácsosok és más tisztek leányait, anyjuk jelenlétében, ebéd után egy órácskára meglátogathassák, udvarias, tisztes társalkodás végett. Ezeket a hajadonokat maitresseknek nevezték és minden német deák havonkint egy font czukrot adott nekik tandíj gyanánt és minden negyedévben tánczot rendeztetett, a mi 6 koronába került.*

Ilyen tisztességes eredete volt annak a szónak, mely aztán Francziaországból kiindulva, minden országban a fejedelemnek hivatalosan elismert kedvesét jelölte, kinek sokkal nagyobb volt a hatalma, befolyása, pompája és gazdagsága, mint a hites feleségnek. Látni fogjuk, mivé tette a XIV. és XV. Lajos Francziaországát a nőnek és a családi életnek ez a lealjasítása. A királyi kedves állami institutióvá lett, gyakran valamennyi közt a legdöntőbbé. És ezt a példát követték mindenfelé. Angliában az elegáns II. Károly vetekedett XIV. Lajossal, de még a nyárspolgárias II. György is azt mondta felesége halálos ágyánál, midőn a haldokló arra kérte, nősüljön meg: «Nem, maitresseket tartok», mire a haldokló keserű humorral azt válaszolja: «az egyik nem zárja ki a másikat.» Annyira divat volt ez, hogy fejedelmet el sem tudtak képzelni nélküle. Mikor egy német herczeg szép, ifjú feleségével bevonult residentiájába, a loyalis polgárok azt mondogatták: no most már csak egy maitresse kell.

Turinban, a XVII. század közepén, «minden hölgynek volt egy köteles szeretője az önkénteseken kívül, kiknek száma nem volt korlátozva.**

Bécsben, a XVII. század elején, mindenki természetesnek tartotta, hogy az előkelő hölgyeknek férjükön kívül elfogadott udvarlójuk volt, csak azt tartották volna megbocsáthatatlannak, ha egy nő egyszerre két udvarlót tüntet ki kegyével. A viszony annyira nyilvános volt, hogy sértésnek tekintették volna, ha egy előkelö hölgyet mindkét gavallérja, t. i. férje és udvarlója nélkül hivtak volna meg.***

Ne higyjük azonban, hogy az udvari embernek és a neki megfelelő nőnek erkölcsi mételye átragadt volna az egész társadalomra. Még Francziaországban, még Párisban is nagy volt ezen ideál ellen a

* Lucas Geizkofler *Selbstbiographie.* 86—87. l. 1573. évre.

** *Mémoires du chevalier de Grammont.* 47. l.

*** *Letters of Lady Montague.* I. k. 47. l. 1716-ból.

visszahatás. A jómódú, a tudománynak és hivataluknak élő parlamentaris családok körében nem az udvari ember, nem is a galans ember volt az ideál, hanem a becsületes ember, a «honnête homme». Ez már nem keres mást, mint azt, hogy mindenkinek tessék, érdek és haszon nélkül.*

De különben, legalább egyelőre, meghajlik a hatalom előtt minden. Az élvezte korlátlanságát, tekintélyét. Soká, nagyon soká tartott, míg a társadalomban kikeltek azon forradalom csirái, melyeket a bölcselkedés vetett el, de melyeket csak a hatalom visszaélései és erkölcsi bűnei nevelhettek nagygyá.

* Sainte Beuve, *Derniers Portraits Litteraires. Le chevalièr de Méré.* 97. l.

I. RÉSZ.

A NAGYHATALMAK ALAKULÁSA. AZ ÁLLAMI ÉLET KIFEJLÉSE.

II. FEJEZET.

XIV. LAJOS KORA. AZ ÁLLAMI HATALOM MINDENHATÓSÁGA.

XIV. Lajos trónralépése.

Bármily nagyok voltak ausztriai Anna és Mazarin bibornok tévedései és mulasztásai, legnagyobb az volt, hogy nem volt gondjuk XIII. Lajos egyetlen fiának és örökösének királyi hivatásához méltó nevelésére. A fiatal király (szül. 1638), ki már öt éves korában törvényes ura volt a keresztyénség első birodalmának, erős, szép gyermek volt és mindenképen alkalmas azon fáradságok elviselésére, melyeket az udvari élet és annak szertartása azon időben a világ hatalmasaira rótt. Tanulással ugyan nem igen zaklatták. Maga a király később keservesen panaszkodott, mennyire elhanyagolták. Még irni-olvasni is csak tökéletlenül tanult meg és oly tudatlan volt, hogy a legegyszerűbb dolgokat és eseményeket sem tudta. Ennek következtében néha nyilvánosan is a legnagyobb képtelenségeket mondta.* Inkább olvasmánynyal akarták felkelteni benne a dicsőség vágyát, azon törekvést, hogy őseinek nagy tetteit, melyekről annyit olvasott és hallott, még felülmulja. Elolvastatták vele más hősök és nagy királyok történeteit; Mátyás király életrajza is szerepel taneszközei közt. E mellett Mazarin őt korán bevezette politikájának titkába, a kormányzás művészetébe.

De mindennél többet tanult kora eseményeiből. Láthatta, mint semmisült meg minden ellenállás a királyi hatalom teljességével szemben. IV. Henrik ideje óta minden oppositio, még a leghatalmasabb is, legalább bevallottan, csak a ministerek ellen irányult; a királyság állásának szilárdságát megrendíteni senki sem merte. A Fronde mozgalma, az utolsó, élénken megmaradt emlékezetében. Nem feledhette el, hogy e zavarok közben oly kevéssé vigyáztak reá, hogy egyszer úgy kellett őt kihúzni a Palais Royal kertjének vízmedenczéjéből, sem

* St. Simon, *Mémoires*. XXIV. k. 74. l.

azt, hogy neki, a királynak, egyszer éjnek idején titkon el kellett távoznia palotájából, alattvalói elől és szinte nélkülözések közt élni St. Germainben.* Aztán csak a teljes meghajlást, megalázkodást látta mindenfelé. Megtanulta ismerni hatalmát és élni vele. El sem akarták később hinni, hogy ő tizenhét éves korában, midőn még nem is kormányzott, minden ünnepélyesség nélkül a parlamentben termett és lovagostorral kezében kényszeríté azt rendeletei beczikkelyezésére.

«Szelleme a közepesen aluli volt, de képes arra, hogy fejlődjék. Szerette a dicsőséget, óhajtotta a szabályt, a rendet; bölcsnek, mértékletesnek, titoktartónak, mozdulatain és nyelvén uralkodónak, sőt — ki hinné? — jónak és igazságosnak született. Isten kegyelméből jó király, sőt nagy király is lehetett volna.»

Ministerei, kedvesei, udvari emberei nemsokára, miután uralomra jutott, észrevették, hogy a dicsőség az ő gyengéje. Versenyt dicsérték és elrontották. A dicséret, jobban mondva a hizelgés úgy tetszett neki, hogy még a legdurvábbat is szivesen fogadta és a legaljasabbat is nagyon élvezte.

Igazi nevelését Soissons grófnénak, Mazarin unokahugának, Savoyai Eugén herczeg anyjának társaságában nyerte. Ott találkozott az udvar színe-java. «Ebbe a fényes örvénybe vetette magát a király, ott szerezte meg az udvariasságnak és galantériának azt a mázát, melyet egész életében megtartott és melyet annyira össze birt egyeztetni az illendőséggel és felséggel. Ha magános embernek születik, viselkedése, ízlése, szépsége, hangja és személyének egész természetes fensége ép úgy megkülönböztették volna őt, s szintén oly kiváló lehetett volna ünnepek, mulatságok, udvarlás és a szerelem legnagyobb kicsapongásaira nézve.»** Első nagy hajlama őt Mazarin egy más unokahugához, Mancini Máriához vonta és csak az állami érdek, melyet épen Mazarin képviselt vele szemben, tartotta vissza attól, hogy e hölgyet nőül vegye. De egyebekben már serdülő kora óta tudta, hogy királyra nézve nincs akadály bujaságának kielégítésében sem. És miután ezt a nagy áldozatot meghozta az államnak, annál jobban feljogosítottnak tartotta magát arra, hogy házassága után kárpótlást szerezzen.

A dicsőség vágya, királyi hatalmának, korlátlanságának tudata és korán kifejlő érzékisége olyanféle uralkodót teremtett belőle, kinek

* *Memoires de Mademoiselle Montpensier.*

** St. Simon, u. o. 63. l.

XIV. Lajos.

Festette és metszette Robert Nanteuil 1662-ben.

mását sokkal inkább kereshetjük Egyiptom, Babylon vagy Perzsia királyai, mint az európai fejedelmek közt. Hatalma, lelkiismeretlensége annak gyakorlatában, és követelő föllépése szinte túlmennek az emberi mértéken. Legremekebb jellemrajzának irója, ki alattvalója volt, St. Simon herczeg, egyenesen kimondja, hogy a hizelkedés és nagyságának mámora oly gőgöt neveltek belé, hogy ha nincs meg benne az ördögtől való félelem, «melyet Isten meghagyott neki, még legnagyobb túlzásai közepett is», megkivánta volna az imádást és imádói bizonyára akadtak volna.

Jellemének minden vonása csak később domborodott ki, midőn látta, hogy minő szolgalelkekkel van dolga. Egyelőre csak azt tudták róla, hogy mint nagyatyja, IV. Henrik, ő is nagyravágyó, magában bízó férfiú, ki Mazarin halála után kijelelentette, hogy maga akar uralkodni. Majdnem egy félszázadon át Francziarszágot a király nevében két bibornok kormányozta, nagyvezéri hatalommal. XIV. Lajos kijelentette, hogy saját maga lesz a ministere. Még egy kormányzási elvhez ragaszkodott, ahhoz, hogy papot nem fogad be tanácsába. Nem engedé személye mellett oly tekintélynek emelkedését, mely bármennyire azonosítá is magát a királyi hatalommal, azt mégis sok tekintetben elhomályosítá.

A tekintely elvének ismét volt oly világi képviselője, minő tán Nagy Károly ideje óta nem. Mindenki új korszaknak látta kezdetét. A királyi család egy tagja, midőn XIV. Lajos átvette a kormányt, így ír: «Most oly nyugodtnak és diadalmasnak látjuk Francziaországot, oly bölcsen és oly korlátlan hatalommal igazgatják, hogy azt hinnők, mindig ily kormánynak örvendett. Szinte nehéz elképzelni azt az állapotot, melyben ausztriai Annának, a királyné anyjának kormánya alatt volt.*

Láttuk, hogy előkészülése nem volt arányban feladata nagyságával. Ezen kor ragyogó udvari élete nem volt alkalmas arra, hogy komoly férfiakká nevelje az uralkodókat. Azonfelül, a mit Mazarintól tanult, csak természetes esze és kitartásának vehette hasznát. Nagy adománya volt az is, hogy igen szépen tudta kifejezni magát.** De repræsentálni tudott, mint senki más. Elég arra, hogy kitűzze a követendő politika fővonásait, de arra nem, hogy annak minden részletében való keresztülvitelét ellenőrizhesse. Pedig az állam hatásköre már oly szélesre nőtt,

* *Mémoires de la duchesse de Nemours.*

** *Mémoires de la duchesse Montpensier.* 122. l.

hogy a legtehetségesebb, legkitartóbb férfiúnak is egész erejét és idejét igénybe vette volna vezetése.

A ministerium. Fouquet, Colbert és Louvois.

Mazarin halála után a király megerősíté hivatalukban többi tanácsosait. Csakhogy most a döntést mindenben magának tartotta fenn; minden kegyért egyenesen hozzá kellett folyamodni. Midőn először elnökölt a tanácsban, így szólt: Elhatároztam, hogy ezentúl magam leszek főministerem, önök segiteni fognak tanácsaikkal, ha kikérem. Kérem és elrendelem, kanczellár úr, hogy csak parancsomra pecsételjen és önök államtitkár urak és ön a pénzügyek igazgatója sem fognak semmit aláirni meghagyásom nélkül.*

A hadügyet akkor Le Tellier, a pénzügyet Fouquet, a külügyeket Lyonne igazgatta. A kanczellár, ki alatt az igazságügy volt, külön állott. Ez a felosztás is mutatja, mily kevéssé volt még kifejlődve az állam. Csak a legközvetlenebb hatalmi tényezők intézésére voltak szervei, a tulajdonképeni culturális feladatok még a többihez voltak kapcsolva.

A ministerek közt eleinte Fouquet Miklós, a pénzügyek igazgatója örvendett a legnagyobb tekintélynek. Alacsony rangból ügyessége és vállalkozási szelleme által az ország első bankárává emelkedett. A Fronde zavarai és a nagy háború idején mindig birt előteremteni pénzt és minden kölcsön által gyarapodott gazdagsága. Alig tudott már különbséget az állam pénze és a saját vagyona közt, melyet gyönyörű palotáiban és kertjeiben szeretett fitogtatni. Igaz, hogy valóban királyi módon járt el a tudósok, irók és művészek irányában. Mazarin már figyelmezteté a királyt Fouquet megbizhatatlanságára. Mindazonáltal Fouquet remélte, hogy ő nyeri el a főhatalmat, mert senki sem bizott abban, hogy a királynak elegendő kitartása lesz az ügyek vezetésére.

Bár a király már 1661 tavaszán elhatározta megbuktatását, nem járt el mindjárt ellene, mert még ellenállástól is lehetett volna tartani. Bretagneban, szülőföldjén fogatta el, midőn maga is ott időzött. A parlament, hol sok volt a barátja, hosszú idő múlva csak számüzésre itélte. A király saját kényéből Pignerol várába viteté a hatalmas férfiút és ott tartá haláláig. Utolsó képviselője annak a kornak,

* Thierry Aug. *Le tiers état.* 234. l.

melyben egy személy lehetett az állam bankára és pénzügyministere. Sorsa az irodalmi világban igen nagy rokonszenvet keltett.*

Fouquet bukása után a király nem nevezett ki pénzügyministert, (surintendant des finances), hanem egy tanácsra bizta ezen ministerium teendőit. A tanács tagjai közt a polgári származású Colbert János birta a király kiváló bizalmát és ő volt nemsokára ministernek tekint-

Fouquet.
Nanteuil után.

hető. Egy reimsi kereskedőnek volt fia (szül. 1625. november). Eleinte maga is annak készült, hanem azután hivatalba lépett és Mazarin reá vonta a király figyelmét. Főrésze volt Fouquet bukásában. Kitünt roppant munkaereje és belátása által. «Huszonkét évig volt minister (1661—1683) és ezen idő alatt a közjólét attól függött, mennyiben hallgatott reá a király.»** A nép fia ugyanazon politikai czélt tűzte ki, melynek valósitásán Richelieu fáradozott. Politikai téren már meg-

* Ld. *Lettres de Madame Sévigné.* 2—12. sz. levelek.
** Thierry 234. l.

Jean Baptiste Colbert.

Jean Audran (1667—1756.) rézmetszetének kisebbitett hasonmása. Az eredeti festményt Nicolas Largillière (1656—1746.) festette

történt az ujjászületés, a kérdés az volt, ki lehet-e fejteni a belső erőt a külső fénynek és tekintélynek megfelelően.

XIV. Lajos maga igen nehéznek tartá feladatát a pénzügyi bajok miatt. Fouquet igazgatása alatt az évi jövedelem 84 millió livret tett ki, mely összegből 52 milliót nyelt el az adósság kamata és törlesztése. Így tiszta jövedelem csak 32 millió maradt, a kiadás pedig 60 millióra rúgott. A deficzit fedezésére minduntalan új adókat kellett kiróni és el kellett zálogositani az állami jószágokat. Colbert külön törvényszéket állitott fel az államadósságok megvizsgálására és kérlelhetetlen szigorral büntette azokat, kik jogtalanul gazdagodtak meg. Rendszerét azonban túlságig vitte s a kamatnak és tőkének önkényes leszállitása által megkárositotta a jóhiszemű hitelezőket is. Általában elvi ellensége volt minden adósságnak, mit az állam megrontójának tartott. Három év alatt 70 milliónyi birságot szedett az államjövedelmek bérlőitől, kiket partisan-oknak neveztek. A legerélyesebb eszközök alkalmazásával annyira megjavította a pénzügy állását, hogy 1670-ben már 96 milliót tett ki a jövedelem, a kiadás pedig, az udvar pompája és a sok reform ellenére, azt csak 5 millióval múlta fölül. Ezen eredményt tisztán az ország gazdagságának emelkedése által érte el, nem új adók által. Annyira ment gondoskodása, hogy a legterhesebb adót, a földadót (taille), melyet csak a szegény jobbágyság fizetett, majdnem felére szállitotta alá.* Más adókat ellenben igen szigorúan hajtatott be, különösen a nyomasztó sóadót. Eltiltá azonban, hogy bármi okból lefoglalják a pórnak igás barmát.

Állandó jövedelmül szolgált a tisztségek és hivatalok eladása, mit igen nagy terjedelemben űztek. Már 1664-ben le kellett szállitani a díjakat, különben csak gazdag emberek nyerhették volna el a hivatalokat, alkalmas férfiak csak kivételesen. Egy parlamenti tanácsosi hely p. o. 100,000 livre-be került.** Ha szükség állott be, új hivatalokat állitottak fel; vevőkben nem volt hiány. Nagy volt a felügyelet, hogy a nemesség czímét és jogait ne bitorolják. Ez t. i. csökkentette volna az adófizetők számát, mert a nemesség nem fizetett egyenes adót. A királyi javakat visszavették azoktól, kik jogtalanúl helyezkedtek birtokukba és azt az elvet mondták ki, hogy azok el nem idegeníthetők.

Az egyenes adókat nem igen lehetett önkényesen felemelni.

* Ranke i. m. 228. l.

** Raumer 6. k. 118. l.

XIV. LAJOS.

Pierre Drevet (1697—1739) metszete után. Az eredeti festményt festette Hyacinthe Rigaud (1659—1743).

Annál többet követeltek a fogyasztási és más közvetett adók után, segitség (aides) név alatt. Meg volt adóztatva úgyszólván minden s ez adók jövedelme 1.520.000 livre-ről 21 millióra emelkedett. Igaz, hogy a bonyolódott adószedés igen nagy felügyeletet és számos ellenőrt igényelt. A városoktól elvették az addig általok szedett fogyasztási adónak (octroi) felét. A bélyegadó mind nagyobb mértékben alkalmaztatott.

Fontos jövedelmi forrásul szolgáltak a monopoliumok. Azzá tétetett a dohány árulása, körülbelül azon formában, minőben most ismerjük, később pedig, Colbert után, a kávé, téa és csokoládé is. Az egész adórendszer oda irányúlt, hogy inkább sújtsa a gazdag osztályokat, melyek alkotmányosan fel vannak mentve az állam terhei alól, mint a szegényeket. Ezért jutnak túlsúlyra a közvetett-, fogyasztási- és fényűzési adók, az egyenes föld- és fejadó fölött.

Midőn az állam gondoskodott a fentartásához szükséges eszközök előteremtéséről, egyuttal kötelességének tartá előmozdítani mindent, a mi a nép gazdagodására vihet. Eddig csak egyes elszigetelt intézkedések történtek, Colbert ellenben határozott rendszerrel lépett fel, mely felölelte a gazdasági élet minden tényezőjét. Németalföldön és Angliában sok történt már e téren és az ottani viszonyok sok tekintetben szolgálhattak mintául. A különbség abban áll, hogy ott az anyagi felvirágzás egyesek vállalkozó szellemének volt műve, Francziaországban ellenben az állam czéltudatos intézkedéseinek következése.

A földmivelés nem érzé annyira az új lendületet, mint az ipar és a kereskedés. Amannak felvirágzása első sorban az adómentes nemességnek vált volna hasznára; csak az utóbbiak bőségéből meríthetett szabadon az állam.

Giustiniani velenczei követ 1668-ben a következő képét nyújtja az ipar és kereskedés ügyeiben beállott változásnak.* «Colbert czélja a királyságot gazdagságban elsővé tenni, minden árúval bővelkedővé, minden művészetben gazdaggá, minden jóval ellátottá, mely nem szorúl semmire és képes mindent eladni a többi országnak. Az a fő igyekvése, hogy mindenünnen Francziaországba vigye a hasznos mesterségeket, a külső czikkeket pedig kizárja. Így Angliából meghonositotta a bőripart és lábbeli készítést, Hollandiából a posztógyártást, továbbá a sajt- és vajkészítést, Németországból a kalapipart a bádogkészítést és más czikkeket. Tőlünk a finom csipkét és tükrö-

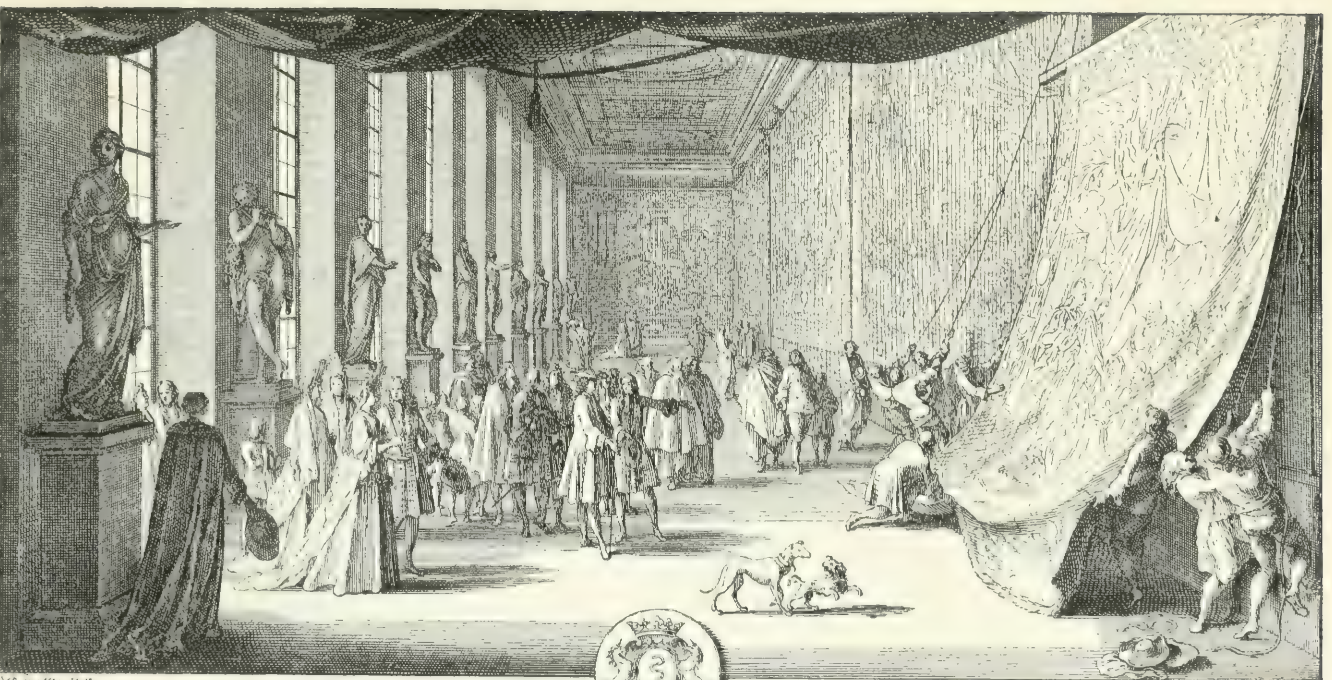
* Kiadta Ranke 5. k. 235. l.

ket. Ez az ipar több ezer nőt foglalkoztat a tartományokban és városunkból sok mestert hivtak ide. Az a czél, hogy ide hozzák az egész világ javának virágát. Perzsiától megtanulták a szőnyegek készitését, melyeket most még szebben tudják előállitani Párisban mint ott. Indiából és Afrikából is áthozták, a mi csak szép és jó. A mi máshol a világon el van szórva, az mind együtt van Francziaországban és valóban mindenünnen nagy megrendelések történnek és sok pénz jő az országba. Ez Colbert kivánsága, mert a mennyire örvend az idegen pénz befolyásának, annyira tiltja annak kivitelét. A királyi kincstárnak nagy haszna van az összefolyó pénzből, mert az idegen, többnyire spanyol pénzt itt verik louisd'or-rá. Semmit sem hanyagol el, a mi hasznot hajthat, mindenkit meghallgat, elősegiti a feltalálókat és az új vállalatok tervezőit.»

«Épen oly gondot fordit a külső kereskedés emelésére, különösen az Indiai-tengerrel és a Levantéval. Minden héten tartanak e tárgyban tanácskozást. A Levantéval való kereskedés — Olaszországot is oda számitva — évi öt millió tallérnyi hasznot hajt. Az Indiákkal való kereskedést öt társaság által akarja előmozditani. Nyugot-Indiával, hol néhány gyarmatuk van, elég élénk az összeköttetés, bár még nem nagyon jövedelmező. Kelet-Indiában, melynek terményei hasznosabbak, nagyon iparkodnak birtokot szerezni. E czélból elfoglalták Madagaszkár szigétét is, de onnan még nem húztak hasznot. Colbertnek főczélja az Indiákkal való kereskedésben nem az, hogy az ottani czikkekkel egész Európában kereskedjék, mint az angolok és hollandusok teszik, hanem, hogy azokkal ellássa országát, igy a pénz az országban maradjon és annak hasznát ne a külföldiek élvezzék, hanem a hazafiak.» Különös gondot fordított Colbert a török birodalommal való kereskedésre, hol a régi politikai összeköttetés is egyengette a francziák útját. Az 1673-ban kötött szerződés szerint a francziák szabadon zarándokolhatnak a szent helyekre, püspökeiket, a jezsuitákat és kapuczinusokat ne háborgassa senki; a követek közt a franczia az első; consulaik biráskodási jogát elismerik és mi fő, kereskedőik az árúk értékének csak 3 százalékát fizetik vám gyanánt a régi 5% helyett.* A politikai hatalomnak és kereskedelmi érdeknek szoros kapcsolata tán ott tünt ki legjobban.

Ez a rendszer, melynek fővonása az, hogy minden módon elő-

* Gabriel Nouradugian Effendi, *Recueil des Actes Internationaux de l'Empire ottoman.* I. 136–145.

LA GALERIE DE L'HOSTEL ROYAL DES GOBLINS
ou l'on fait voir
A · MONSEIG.[R] COLBERT
MARQUIS DE VILLACERF ET DE PAYENS, SEIGNEUR DE S.T MEMIN, COURLANGE, LA COUR, S.T PHAL, FONTAINE ET AUTRES LIEUX; CONSEILLER DU ROY EN SES CONSEILS, PREMIER MAISTRE D'HOSTEL DE LA FEUE REINE, SURINTENDANT ET ORDONNATEUR GENERAL DES BASTIMENS, JARDINS, ARTS ET MANUFACTURES DE SA MAIESTÉ
Quelques actions d'Alexandre representees en Tapisseries sur les Tableaux de Mons.r le Br·

Colbert látogatása a gobelin-műhelyben.

Sebastien Leclerc (1637–1714.) metszetének kisebbített hasonmása.

segíti a kivitelt és megnehezíti a behozatalt, hogy a pénz ne menjen külföldre és melyet mercantil (kereskedelmi) rendszernek neveznek, kifejezést nyert más fontos intézkedésekben is. A vám, mely addig tisztán csak mint jövedelem vétetett tekintetbe, most nagy fontosságú eszköze lett a gazdasági politikának. Az idegen árúkra nagy vám vettetett, néhol értékök egy harmada. Csak oly posztót volt szabad behozni, melynek mértéke és szine megfelelt a Francziaországban előírtnak.[1] Csak némely meghatározott helyen át volt megengedve a behozatal. Sok czikknek, különösen gyártmánynak, de a bornak és pálinkának behozatala is egyenesen el volt tiltva. Mindez arra szolgált, hogy a külföld árúi ne versenyezhessenek a belföldiekkel.[2]

Másrészt a gyártmányok kivitelét minden módon elősegítették. A nyers terményeknek, melyek az iparnak vagy a háborúnak szolgáltak, kivitelét ellenben megtiltották. Ezekhez tartoztak a pénz, a drágakövek, a gabona, gyapjú, kender és len, a lovak és más hadiszerek. Hogy a franczia czikkeknek annál nagyobb legyen a keletje és annál jobban versenyezhessenek a külföldiekkel, a kormány a legkisebb részletig előirta a gyártás módját. Négy nagy kötetre mennek az ide vonatkozó rendeletek. Külön törvénykezés intézkedett az ipar ügyeiben. Minden vég posztónak meg volt szabva nagysága, színe, minősége, hány fonalból áll stb. Az egész felügyelet az állam kezeiben öszpontosúlt.[3]

Hatalmas emléke a kereskedés emelésének a nagy déli csatorna, melyet 1664 és 1681 közt ástak az Atlanti-oczeánnak a Földközi-tengerrel való összekötésére. A tervet egy olasz eredetű ember, Riquetti dolgozta ki; a kivitel Colbert érdeme. A nagy mű zsilipjeivel és vezetéseivel hirdetője lett a nagy király hatalmának és gazdagságának. «A király szólt, a hegyek megmozdultak», mondá a nagy Corneille.[4] Mindenfelé épültek az országutak.

Francziaország, mely politikai és műveltségi tekintetben egységes volt, gazdasági tekintetben még nem volt az. Az egyes tartományokat régi privilegiumokon alapuló vámsorompók választották el egymástól. Oly nagy volt a réginek, a hagyománynak hatalma, hogy még Colbert sem bírta azt egészen megszüntetni. Csak az

[1] Raumer 155. l.

[2] Clément, *Histoire de Colbert et de son administration.*

[3] Martin: *Le grande industrie sous Louis XIV.*

[4] Ranke 239. l.

ország északi felében szüntette meg a közbeeső vámokat, a többi tartományban azok továbbra is megmaradtak.

A távoli világrészekben gyarmatokat keres az ország. Ezek addig kizárólagos testületeknek voltak birtokában, most oly társaságok alapúlnak, melyekbe beléphet mindenki.

Csudás gyorsasággal emelkedett a hajóhad nagy kifejlettségre. Már 1671 ben 194 hajója volt az országnak. A kereskedelmi hajók nevelték a hajóhad matrózait. Az 1668-iki törvény az egész tengermellék hajós népességét kötelezte a hadi szolgálatra.*

Az állam érzi erejét és saját szempontjai szerint akarja szervezni a társadalmat. Colbert, maga is a harmadik rendnek fia, elvben teljesen szakít a középkor hagyományaival. Kimondja, hogy kétféle ember van, olyan ki nem dolgozik és olyan, ki munkája által hasznára válik az országnak. A közigazgatásnak kötelessége lehetőleg terhelni az elsőhöz tartozókat és lehetőleg elősegíteni az utóbbiakat.**

Ily elvek mellett nem maradt hely a feudális kiváltságok részére. Colbertnek az az óriási gondolata támadt, hogy ujjá alkossa az egész törvénykönyvet, az új társadalomnak megfelelően. Mi több, hozzá is fogott ezen gondolatának megvalósításához. Azt akarta, hogy királyának dicsősége egyenlő legyen Justiniánuséval. A franczia királyok hatalmának mindig az igazságszolgáltatás volt egyik fő alapja, ő azt most teljesen érvényesíteni akarta.

A polgárháborúk idejében ismét divatba jöttek a nemesek középkori visszaélései, különösen a központtól távoleső vidékeken, hol nem volt, aki ellenőrizze, Auvergneben és Forezben. Előfordult, hogy egy nemes élve befalaztatott egy embert, más valakit hónapokon át tartott egy szekrényben. Még más nem ölt maga, hanem tíz éves fiú által ölette meg áldozatait. Volt, a ki megölette az őt törvénybe idéző királyi hivatalnokokat.*** Colbert rá akarta birni a királyt, hogy személyesen, mint az igazság megtestesítése, védje meg gyenge alatvalóit a hatalmasok ellen. Csakugyan 1665 nyarára nagy törvénynapot hirdetett a király Clermontban. Egy főurat lefejeztettek, a többivel aránylag nagyon kegyesen bántak. Mégis elég volt ez a példa árra, hogy azontúl mindenki rettegjen a király előtt. Az is kitünt azonban, hogy a király nem hajlandó egészen véget vetni a

* Michelet XIII. k. 101—2. l.

** Thierry 238. l.

*** Michelet 71—2. l. Taine, *Essais.* Fléchier naplója után.

rendi erőszakoskodásnak, bár a pórok már azt várták. Egy pór fedett fővel állott ura előtt, az úr leütötte kalapját. Vegye föl, mond a paraszt, különben a király fejét véteti a nagy napon. A nemes felvette.

Minthogy a régi állapotot nem lehetett egészen felforgatni, az új törvénykönyv csak töredék maradt. Csupán hat nagy királyi rendeletet (ordonnance-ok) bocsátottak ki, melyek a magánjog egyes fontos viszonyait szabályozták. Azt azonban elgondolhatni, mennyire emelte a munka biztossága, a törvény tekintélye az ország jólétét és virágzását.

Colbert főczélja mindig a közjólét volt. Csakhogy ő nem szorítkozott az anyagi viszonyokra, hanem igen széles mértékben felölelte a szellemieket is. Belátta, hogy a nemzet minden tehetsége és munkája egybe van kapcsolva, belátta, mennyire emeli a tudomány a gazdagságot, mily befolyást gyakorol az izlés az iparra, mily hatással van a szellem műveltsége a kéz művészetére. Híres alkotásai közé valók a természettudományok, a feliratok és szépirodalom akadémiái, a festészet, szobrászat és építészet főiskolái, a franczia iskola Rómában, mely föntartja az összeköttetést a művészet központjával, a keleti nyelvek iskolája, a csillagvizsgáló intézet és a jogi iskola. Az irodalom, a tudomány és művészet nevezetes emberei részére kitüzött díjak a rendes költségvetéshez tartoztak és jótéteményeinek az ország határa nem vetett határt.*

Tulajdonkép csak a pénzügyeknek lett volna felügyelője, hanem munkaereje és tehetsége által hatalma körébe vonta az egész belső igazgatást, a kereskedelmet és ipart, a szellemi viszonyokat és a tengerészetet. Valóban szembetünő, mint szélesedik ki és válik magasabbá az állam feladata. A régi elégtelen szervezettel kellett megfelelni az új viszonyoknak. Erre csak oly férfiú volt képes, mint Colbert. Eszközeiül az ország egyes részeiben az intendansok szolgáltak, kiket Richelieu nevezett ki először a kormányzók ellenőrzésére. Ők voltak még az állami hatalomnak úgy szólva egyedüli képviselői az országban. Az egész munka az ő vállaikon nyugodott. Nekik kellett igazgatniok, rendelkezniök, számot adniok. Folytonos levelezésben állottak a ministerrel és bár külsőleg alig változott valami, valójában ekkor dőlt meg a közigazgatásnak feudalis módja.** A kor-

* Thierry 241. l.

** E levelezést közli Clément. *Lettres instructions et mémoires de Colbert.* 8 kötet.

mányzó főnemes gouverneurök mindinkább a katonai igazgatásra és a külső repræsentatióra szorultak, az igazi munkát az intendansok végezték. Általok, kik többnyire szintén a polgári rendhez tartoztak, teremté meg Colbert az első rendes állami közigazgatást.

A nagy király dicsőségét nemcsak országa belső virágzása és műveltsége hirdeti, el kellett azt ismernie a külföldnek is. Erre szolgál a hadsereg és diplomátia. XIV. Lajos azon szerencsében részesült, hogy a kormány ezen két ágát oly férfiakra bizhatá, kik ügyesség és szorgalom tekintetében méltó társai voltak Colbertnek.

Lyonne, a külügyek államtitkára részére a két nagy bibornok után nem maradt úttörő munka; a főfeladat a Richelieu által kitűzött politika követésében állott. A harminczéves háború, mely közép Európát semmivé tette és az angol belső viszályok, melyek Cromwell halála után bénították e nemzet hatalmát, előkészítették Francziaország európai hegemoniáját. A hadseregnek volt feladata, felhasználni a kedvező helyzetet és a királyt urává tenni Európa sorsának.

IV. Henrik ideje óta nagy változás állott be Európa hadügyében. A nemesi felkelés elhanyatlott, mindenhol az állandó és zsoldos katonaság dönt. A sereget még toborzás által hívták össze és a helységek többnyire azokat küldték a sereghez, kiknek más czélra nem lehetett hasznát venni. Richelieu az 1636-iki nagy veszély alkalmával elrendelte, hogy csak a legalkalmasabbakat sorozzák be. Azért mégis a toborzás maradt a fő. Mint a belügyek terén, úgy a hadügynél sem vetnek véget a régi alapnak. Csakhogy annak felhasználásával sokkal tökéletesebb szervezetet állítanak fel, mint a minőt addig ismertek.

Ez a szervezés Louvois-nak, Le Tellier fiának érdeme, (szül. 1641 jan. 18). Élvvágyó, kemeny szivű és irigy ember volt, de hivatalának teljesen megfelelő. Maga a király készitette elő eljárását. Az első feladata az volt, hogy egészen a királytól tegye függővé a sereget, mely addig inkább volt a tiszteké, mint a kormányé. Az uralkodó mellett nagy volt a befolyása a királyi herczegeknek, kiknek volt ezredök és az egész gyalogságnak egy volt az ezredese, ki maga nevezte ki a tiszteket. Mindjárt a béke helyreálltával elrendelte a király, hogy az őrségeket közvetlenül a kincstárból fizessék. Ez, mint a velenczei követ megjegyezte, igen fontos oszlopául szolgált hatalmának. Midőn 1661-ben meghalt a gyalogság ezredese, a király

magának tartotta fenn ezt a méltóságot és általa a tisztek kinevezésének jogát. Minden ezrednek külön ezredest állított élére. A királyi muskétásokból, kik csupa nemesek voltak, a király személyes vezetése alatt, került ki a gyalogság fényes és vitéz tisztikara.

A rendes katonaság száma hatalmasan növekedett. Bár már behozták az összeírást, még is leginkább a toborzás szerezte a katonákat és az idegen zsoldosok tartása sem szünt meg. Louvoisnak abban állott főmunkája, hogy az óriási sereg ellátásáról és felszereléséről gondoskodjék és minden tisztet csapatjának jó karban tartására birjon. Fiatalsága ellenére — már huszonegy éves korában államtitkár volt — a legerősebb módon lépett fel a büszke, nemes tisztek ellen. Sévigné asszony beszéli el, hogy egy előkelő tiszthez így szólott: Uram, választania kell, udvari ember akar-e lenni, vagy pedig megfelelni tiszti kötelességének.* Különösen arra kellett nagy gondot fordítaniok, hogy a legénységet teljes számban tartsák a zászlók alatt és ne fordítsák saját hasznukra az annak részére szolgáló zsoldot.**

A sereg száma 150—200,000 embert tett ki. Ez a roppant gép egy embertől függött: a hadügyministertől. Felügyelők és hadi biztosok által gondoskodott a sereg eltartásáról, kórházakat és raktárakat alapitott, gondoskodott a sebesült és elvénült katonákról. A párisi nagyszerű invalidus-palota Louvoisnak köszöni létrejöttét. A rendes tiszti nevelésnek ő a megalapítója, a kadettházak felállítása által. Nem lehetett minden hagyománynyal egyszerre szakítani — így nemes maradt a tisztikar és továbbra is megvásárolhatók voltak a tiszti állomások — hanem bizonyos határokon belől addig nem ismert tökélyre emelte a hadi igazgatást. Addig csak kis nemzeti seregek voltak, vagy nagy zsoldos seregek. Ő ez első ki nagy állandó sereget tudott szervezni és valójában XIV. Lajos serege az első, mely legalább nagyjában hasonlít egy modern hadsereghez.

Nemcsak a szervezésben, fegyelemben és élelmezésben állott be addig ismeretlen rend, maga a fegyverkezés is nagy változáson ment át a tudomány előhaladásának felhasználása által. A gyalogságnál a puska lép a nehézkes muskéta helyébe. A kézi grá-

* *Lettres de Mme de Sévigné.*

** Hadi szemlekor kölesönözni szokták egymásnak a katonákat, hogy a szám teljes legyen. Az ily hézagpótlókat külön névvel «passe-volant»-oknak nevezték. Az egész hadi szervezet kitünő rajzát adja Camille Rousset *Histoire de Louvois.*

Louvois.

Gerard Edelinck (1640—1707.) rézmetszetének kisebbített hasonmása. Az eredeti festményt Pierre Mignard (1612—1695.) festette.

nát vetése minden ezredben külön gránátos századra volt bizva. A puskához erősített bajonnett, mely ezen időszakban kezd használatba jönni, a közeli harczra is alkalmassá teszi a gyalogsá-

got.* Ez által szükségtelenné válnak a lándzsások és 1703-on túl teljesen megszűnnek. Mind a mellett még sokszor döntött a csatákban a közvetlen, karddal való támadás. Még mindig kiválóan a franczia nemes a harczos, ég a vágytól, hogy kitünjék királya szeme előtt. A nehéz lovasság helyébe a könnyebb lovasság lép, a dragonyosok és huszárok. Az első huszárezredet 1692-ben állították fel, nagy-

Vauban.

Bertonnier metszete után. Az eredeti festményt Hyacinthe Rigaud (1659–1743) festette

részt magyarokból. Itt is az volt a főelv: lehetőleg könnyűvé és gyorssá tenni a mozdulatokat. Különben is a támadás jobban megfelelt a franczia nemzet tüzének, mint a védelem.

Louvoisnak egyik főérdeme, hogy ő hozta a sereghez azt a férfiút, Vauban-t, ki egészen új alakot adott a kiválóan tudományos fegyvernemnek, a tüzérségnek.** A régi ágyúk igen nagy hosszúságuk és súlyuk miatt alig voltak mozdíthatók. Helyökbe rövidebb ágyúkat

* Hoyer i. m. II. k. 64. §.

** Sainte Beuve, *Histoire de Louvois* 328. l.

alkalmaztak. A sok ostromnál nagy mozsarakat és bombavető ágyúkat használtak. A tüzérségben még a hollandusok jártak elől. Vauban munkásságának legkiválóbb emléke az a bevehetetlen várfal, melylyel Francziaország keleti, természettől kevésbbé védett határát megerősíté. A régi középkori falak már nem feleltek meg az új hadi módnak. Mindenféle külső védő mű és sáncz által nagyobbítá a vár területét. Keleti Francziaországot a várak háromszoros sorával övezte, melyben 88 hely volt megerősítve az ő tervei szerint. Ott Lille és Metz voltak a védelem és a hadi-igazgatás központjai. A nagy tengeri várakat, Toulon-t és Brest-et is az ő elvei szerint erősítették meg. Francziaország, mely még 1636-ban nyitva állott az ellenség előtt, most szinte megtámadhatatlannak tünt fel. Minden háborúban csak nyerhetett, de nem veszthetett. Vádolták is Louvoist, hogy urát, kinél igen nagy tekintélynek örvendett, kelleténél jobban unszolja háborúk viselésére, mert tudja, hogy a hadügyek vezetésénél az ő személye pótolhatatlan. Még inkább vádolták azzal, hogy a szárazföldi sereget fejlesztette a flotta rovására és hogy minduntalan háborút javasolt. Mindkettőnél egy volt a czélja: az, hogy vetélytársát Colbert-et gyöngítse és bajba keverje.*

A hadi tudomány kifejlése, a hadsereg nagyobb száma és jobb felszerelése nem lett volna elég a siker biztosítására. Vitéz és próbált hadvezérekre volt szükség. Ezeknek a harmincz éves háború és a spanyolok elleni harcz volt valódi iskolája. Még élt az a két nagy kapitány, kik előbb együtt vitték a franczia zászlókat Németország szivébe, majd egymás ellen fordították a fegyvert a Fronde harczaiban, hogy most együtt szolgálják a király és a nemzet dicsőségét. A győztes Turenne, a legyőzött Condé egyaránt megszüntek pártfők lenni; egész nagyravágyásuk a hadi babér elnyerésére irányúlt hazájuk érdekében. «Turenne tetőtől-talpig katona vala, minden tette a szolgálat érzelmében gyökerezett. Ily értelemben vezette seregét. Senki sem értette úgy, mint ő, a legénységet féken tartani, mely a legkülönbözőbb országokból s osztályokból alakult össze, nagyrészt azért, mert más rendnek magát alávetni nem tudta. Szerették a franczia zászlót, mert jól ellátták és ruházták s pontosan fizették őket;

* St. Simon beszéli, hogy Louvois 1688-ban a nagy háború megkezdésére birta a királyt, csak azért, hogy elterelje figyelmét a trianoni építkezéstől, melyben hibát talált. XII. 204. l. A királyi kegy megtartása fontosabb volt minden más érdeknél.

XIV. Lajos katonasága.

Le Mareschal de Bataille, contenant le maniment des armes, les evolutions etc. Par de Lostelneau, Mareschal de bataille des camps et armées de sa Majesté, sergent major de ses gardes françoises. Paris. MDCXLVII — czímű könyvből.

XIV. Lajos katonasága.

Le Maréchal de Bataille, contenant le maniment des armes, les évolutions etc. Par de Lostelneau, Maréchal de bataille des camps et armées de sa Majesté, sergent major de ses gardes françoises. Paris MDCXLVII. — *czímű könyvből.*

talán azon belső összetartó erő miatt is, melyet a szigorú fegyelem mindig ki szokott fejteni. Turenne jól szervezett testet alkotott belőlök, melylyel mindent véghez vihetett, a mit akart. Tudták felőle, hogy fontos ok nélkül nem teszi ki őket veszélynek. Általában a világ legtapasztaltabb, a háborúhoz legjobban értő vezérének hirében állott. Soha sem mulasztja el az ellenség hibái által nyújtott alkalom felhasználását; minden akadályt le bir győzni. Fiatal korában tán túlságba vitte a megfontoltságot, de a tapasztalat, mely másokat nyugodtabbá tesz, benne inkább felkeltette a vállalkozás szellemét. Soha sem tesz feleslegest, soha sem mulasztja el a szükségest.»* És mellette, némileg versenyezve vele, ott látjuk Condét, a franczia nemesség példányképét, a bátor, halálmegvető vezért, ki életét ép úgy koczkára teszi, mint a seregét, de a ki legtöbb esetben bátorsága által elnyeri a diadalt. E kettő után még hosszú sora következett a kitűnően képzett hadvezéreknek, mint Luxembourg herczeg, Vendôme herczeg, Villars és Catinat, bár nem szabad felednünk, hogy XIV. Lajos kegye által oly férfiak is nyertek befolyást a sereg vezetésére, kik arra alkalmasak semmikép nem voltak.

Így állott Francziaország, belsejében nyugalomnak örvendve, gazdagon, virágozva, kifelé mint Európának legkitünőbben szervezett katonai állama. Mindaz a nemzeti gazdagság, melyet Colbert létesített, mindaz a hatalom, melyet Louvois szervezett és Turenne vezetett, mintegy letétemény gyanánt nyugodott egy ember kezében. Francziaországnak és egész Európának életére oly hatást gyakorolt XIV. Lajos nemcsak közvetlen tettei, hanem az általa nyújtott példa által is, mely szükségessé teszi, hogy vele és a körüle csoportosuló udvarral bővebben megismerkedjünk.

XIV. Lajos és udvara.

Az egész ország lelkesedéssel fogadta királya azon elhatározását, hogy maga fogja vinni a kormányt. Minden bajt addig a minisztereknek róttak fel bűnül, a királytól a boldogság és jólét addig ismeretlen korát remélték. És a király maga hatalmához mért magasztos szempontból tekinté királyi hivatalát, melyet maga «királyi mesterségének» nevezett (métier de roi). «Feltettem magamban, igy ir emlékirataiban, hogy mindennap kétszer dolgozzam, két-három órán át,

* Ranke i. m. 419–420. l.

XIV. Lajos katonasága.

Le Maréchal de Bataille, contenant le maniment des armes, les évolutions etc. Par de Lostelneau, Maréchal de bataille des camps et armées de sa Majesté, sergent major de ses gardes françoises. Paris MDCXLVII. czimű könyvből.

különböző tanácsosaimmal, és hogy azon időben is, melyben egyedül vagyok, mindig jöhessenek hozzám rendkívüli ügyekben. Kell, hogy fontos ügyben minden perczben hozzám férhessenek». Fiához írt intésében elvül tűzi ki: mindent a közjó szerint intézni el; azt tekinteni mindig elsőnek; mindenre gondolni; őrizkedni önmagától. «Kimondom, hogy csak a munka által uralkodunk; hálátlanok és vakmerők vagyunk Isten, zsarnokok és igazságtalanok az emberek irányában, ha a kettőt nem egyesítjük.»*

Nem maradt ez egészen puszta szó. Igaz, hogy elhanyagolt nevelése képtelenné tette az állami ügyek valódi vezetésére és ez által sok fontos ügyben mindig függnie kellett ministereitől, hanem a mennyiben természetes ész, fáradság, a részletekbe való mélyedés által pótolható e hiányt, azt nem mulasztá el. Újabb időben úgy akarják feltüntetni, mintha csak eszköz lett volna minisztereinek kezében, hanem bizonyos, hogy a legfőbb intézést mindig magának tartá fenn és csak a részletes kivitelt bizta ministereire. A mint tudta, hogy egészen magáévá tette az államnak minden érdekét, nem birt többé különbséget tenni saját maga és az állam érdeke közt. Valóban vérré vált benne az általa e szókkal kifejezett elv: az állam én vagyok (l'état, c'est moi). Egyikénél azon fényes látványosságoknak, melyekben nagy örömét találta a pompás és mythologikus vonatkozásokat kedvelő kor, a király a napot választá jelképeül, mely uralkodik a bolygók fölött. Mintha a régi assyriai és egyiptomi nagy királyoknak kora újult volna meg.

Soha király nem lépett kedvezőbb viszonyok közt oly nemzet élére, melynek ereje az emberi gondolkodás és cselekvés minden terén annyira kifejlett volna, mint XIV. Lajos. A nagy vallásos és politikai harczokban egymással küzdő eszmék még mind éltek és hatottak, a nagy küzdőtér felhivott, kifejlesztett minden tehetséget. Ha már túlnyomó volt a királyság, mégis a vallásos ellentét, a feudalis és parlamentáris kiváltságok, fentartották és ápolták a szabadság érzését is. Lajosban megvolt a hatalom és az akarat mindennek felhasználására, saját czéljaira való lefoglalására. De mivel igazi értéket maga mellett nem tűrt, mivel veszedelmesnek tűnt fel előtte minden, mi nem feltétlenül szolgálja őt, csakhamar véget vet a szabadságnak, az eszmék küzdelmének és a nemzet haladásának.

Országának felvirágzása, hatalmának kifejtése nem tekinthető

* Thierry i. m. 231. l.

A ST. GERMAINI KASTÉLY.

az ő művének, bár ő maga annak tekinté s alattvalói is annak nézték. Nézzük, mily módon ír hozzá Mézeray történetíró, ki még egyike azon kor legfüggetlenebb férfiainak. «Az utókorhoz, Nagy Lajos, a legkeresztyénebb, legfelségesebb király diadalmas uralkodásának örök dicsőségére, ki mindjárt az uralommal együtt megkezdte a győzelmet, ki jósága által helyreállította a nyugalmat Francziaországban és igazságossága által békét akar adni Európának; ki fegyvereinek rémülete által elűzte a keresztyénség hűtleneit és legyőzte tengeren és szárazon államának és dicsőségének ellenségeit, ki bölcsesége által visszaállította a rendet a belső igazgatásban, a pénzügyekben és törvényekben s bőkezűsége által tökéletességre emelte a tudományokat és művészeteket. Adja az ég, hogy hóditásai terjedjenek addig, mint hire, hogy éveinek száma érje el győzelmei számát és hogy birodalmának boldogsága üdve legyen a föld minden népének.»* És ilyen nyelvet nem tekintettek hizelgésnek, hanem köteles hódolatnak.

Nem annyira tettei, mint fellépése által birt XIV. Lajos oly korlátlan hatalmat gyakorolni azok fölött, kikkel érintkezett. Minden legcsekélyebb mozdulatában és szavában fejedelem volt, «minden porczikája király». Keresetlen volt nála ez a méltóság, hatalmának öntudata, hosszú szokás és elismerés következtése. Egy szavával, egy pillanatával boldogitani és sujtani birta a legkiválóbbakat. Oly férfiakat, mint Colbertet és Racinet, a nagy költőt, halálra szomorította a király kegyének elvesztése. Soha sem koczkáztatá tekintélyét egy szóval, vagy mozdulattal, mindenki iránt udvarias volt és kimért, csak legközvetlenebb szolgái iránt engedett meg magának többet. Testének és lelkének szép összhangja, a hatalomnak és kegynek testté vált eszméje, csudásan hatott kortársaira és az utókorra. Szinte hihetetlennek látszik, hogy ez a hideg, kimért királyi alak a legnagyobb mértékben alá volt vetve az emberi gyarlóságoknak és hibáknak.

Családi élete nem volt szerencsés. Első szerelme, Mancini Mária, nem lehetett neje, bár később is nagy befolyást gyakorolt az udvarban.** Neje, Mária Terézia infansnő, férje saját itélete szerint minden női erénynyel ékeskedő, hanem a fényes királyt ki nem elégítő. Eleinte szenvedélyt keresett szerelmi viszonyaiban, később csak mulatságot.

* Raumernél i. m. 101—2. l.
** Michelet 29 l.

A szép és jószivű de la Vallière kisasszony az által nyerte meg szivét, mert hirét vette, hogy beleszeretett, bár nem tudta, hogy ő a király. Az ezen viszonyból eredő gyermekeket a király herczegeknek nevelte és magát Colbertet bízta meg az anyáról és gyermekekről való gondoskodással. Nem sokára egy más, büszke szépség ragadta el Lajost. Montespan marquisné, ki nemcsak szépsége, hanem szelleme által is kivált, lett az egész udvar által elismert kedvese, maitresse. Csak a papság nem hajolt meg az erkölcstelen viszony előtt és Montespannétól, kinek már fia volt a királytól, megtagadta az absolutiót, ha jobb útra nem tér. Lajos egy időre elbocsátá, de azután visszatért és még nagyobb hatalomra jutott, mert a király nem lehetett el társasága nélkül.* Fényüzése és birvágya által igen nagy kiadásokra birta a királyt. Bár XIV. Lajos elvül tüzé ki magának, hogy kedveseinek semmi befolyást nem enged a közügyekre, ez a nő még arra is igyekezett. Az egész világ hódolt Montespannénak, annyira elromlott az erkölcs iránti érzék. Maga a szegény mellőzött királyné egy ízben egy kocsin jelent meg La Vallière-rel és Montespannéval s a nép látni kivánta a három királynét. Mária Terézia különös kegynek tartotta, ha Montespanné őt magánál fogadta. A király nem szeret, mondá a marquisné, hanem azt hiszi, hogy alattvalóinak és saját nagyságának tartozik azzal, hogy országának legszebb asszonya a maitressee legyen.** Ő sem tartá meg haláláig hatalmát, elhagyatva halt meg. De la Vallière pedig, miután a király őt elhagyta, a vallás vigasztalásait kereste fel és mint buzgó, önmagát sanyargató karmelita apácza fejezte be életét. Annyira még nem veszett ki az erkölcs, hogy a családi életnek és tisztességnek ilyen lábbal tiprását teljesen elnézték volna. Igaz, a papok, kiket legjobban illetett volna, meglehetős engedékenyek voltak s Bossuet maga is csak azt kivánta Istentől, ne legyen annyira a hatalmasok kedvében járó.*** De Saint Simon soha sem

* Jellemző a király szenvedélyére és a nagy Bossuetnek rövidlátására és hajlékonyságára nézve, mikép történt ez az eset. Madame de Caylus beszéli emlékirataiban, (484. l.) hogy a hires szónok meggyóntatta és feloldotta a két szerelmest, azt hitte, olyan öszintén megtértek, hogy most már találkozhatnak az udvarnál tanúk előtt. De első találkozásuknál egymáshoz közeledtek, egy ablak mélyedésébe állva suttogtak és sirtak, majd meghajolva a tanuk, a venasszonyok és főpapok előtt, átmentek egy más szobába. «És ebből következett az orléansi herczegné, majd a toulousei gróf.»

** Raumer 95 l.

*** Sainte Beuve, *Bossuet*, 339. l.

Louise-Françoiſe de la Baume-le Blanc, Ducheſſe de la Valliere

a Paris chez la Vefue Moncornet rue S.t Iacque uis a uis S.t Yues auec Priuilege du Roy.

De la Vallière kisasszony.

Gerard Edelinck (1640—1707.) rézmetszetének kisebbitett hasonmása.

birta megbocsátani a királynak, hogy Montespan marquisnéval kettős házasságtörésben nemzett gyermekeit törvényesítette, sőt még a korona örökösödésére is alkalmasakká akarta őket tenni. Mindenesetre borzasztó elgondolni azt a sülyedést, midőn nincs sem egyházi, sem világi hatalom, mely a királyt figyelmeztesse botrányos életének minden tekintélyt bomlasztó hatására. Az udvari papságból kiveszett a régi prófétáknak s a középkor pápáinak és szerzeteseinek szókimondó jámborsága. Megelégedtek azzal, ha a király, bűnei engesztelésére, az ő ellenségeiket üldözte. A babona és a vakbuzgóság pótolta az igazi vallásosság hiányát.

Maga a király is e tekintetben ágyasainak sorsára jutott. Montespanné távozása után nem sokára meghalt a királyné (1683). Érezte már az öregség közeledését. Női társaság nélkül nem lehetett el, hanem most azt a nőt választotta, ki nem érzékeire hatott, hanem képzeletére. Ez Françoise d'Aubigné volt, a hires hugenottavezér unokája, Scarronnak, a franczia tréfás költészet kiváló képviselőjének özvegye, kit egy jószága után Maintenon asszonyának szoktak nevezni. Fiatalságában sokat szenvedett, majd a katholikus hitre tért és mint Scarron neje nemcsak szépsége által tűnt ki, hanem szelleme által is. Mint özvegy nevelőnője lőn Montespan marquise törvénytelen gyermekeinek s ily módon lépett érintkezésbe atyjokkal, a királylyal. Mindig szerény magaviselete által igyekezett megnyerni környezetét. Szoros viszonyba lépett az udvar öregebb hölgyeivel, kik kiválóan a vallásnak éltek. Ily módon hatott, szerényen, mérsékelten, a királyra is, épen az által, hogy erényről és önmegtartóztatásról beszélt, nyerte meg az elkényeztetett és öregedő uralkodót. Lassankint elfoglalá addigi úrnőjének, Montespannénak helyét. A királyné halála után még szép asszony volt, de az nem hatott annyira Lajosra, mint változatlan jó kedélye, józan világnézete és szellemi ereje. Két évvel neje halála után titokban megesküdött vele.* Befolyása alatt XIV. Lajos egészen az egyházi pártnak lett hive. Ő, ki előbb oly botrányos életet élt és nemcsak az erkölcsöt sértette, hanem gyakran az illendőséget is, most alávetette magát minden egyházi szertartásnak s udvarától is hasonló eljárást követelt. «A király — írja megbizott kamarása, ki napról-napra feljegyzi az udvarnak minden eseményét — erősen megdorgálta azon udvari embereket, kik nem tartották meg a husvétot és kijelenté,

* St. Simon. *Mém.* XXIV. 171. l.

A Paris Chez la veuve Moncornet rue S.t Jacques vis a vis S.t yues Auec Priuil

Montespan marquise.

Gerard Edelinck (1640—1707.) rézmetszetének kisebbitett mása. Az eredeti festmény Benoist müve.

hogy nagyon becsüli azokat, kik pontosan követik a szertartásokat. Mindannyit megintette, hogy gondoljanak erre komolyan, hozzátéve, hogy aztán számíthatnak kegyére.»* A régi világi dísz helyébe egyházi pompa lépett. Maintenon asszony nevét kiválóan a saint cyri-i iskola örökíti meg, melyet szegény nemes származású leányok részére alapított. Az egész tanítást azon egyházi szellemben vezette, mely őt a trónig emelte. Még sokkal fontosabb politikai tekintetben

Madame de Maintenon.
Egykorú metszet után

magaviselete régi hitsorsosai, a hugenották ellen. Azok üldözése egyidejü hatalomra jutásával.

Bármennyire kitüntetett is a király egyeseket kegyével, mind csak az ő hatalmát tükröztették vissza, ő maradt a nap, mely körül minden forgott. A franczia nemesség kötelességének tartá az udvarban megjelenni és hódolatát ott bemutatni királyának. Oda vont mindenkit a remény, mert a király kegyétől függött a boldogulás minden pályán, oda az ott kifejlődött társadalmi élet, mely törhetet-

* *Journal de Dangeau* 1684 ápril 3. (husvét hétfőjén) 2. lap.

CEREMONIE

De la prestation de Serment de fidelité entre les mains du Roy, dans la Chapelle de Versailles par M.r le Marquis de Dangeau, acause de la grande Maitrise de l'Ordre de Nôtre Dame du Mont Carmel, et de S.t Lazares, le 18. Decembre 1695.

En presence de Monseigneur le Dauphin de Monseigneur le Duc de Bourgogne qui étoit dans la tribune de M.r le Prince et de M.r le Cardinal de Furstemberg, en rochet et en Camail.

Mons.r le Marquis de Dangeau étoit accompagné des S.rs de Rumont, de Bragelonne, Denonville, de Montagnac, de Monhusse de Colline, de Guenegaud, de Tilleuour, de Montalets, de Sauceux, de Genciullac, et des la Barre anciens chevaliers Officiers de l'Ordre

XIV. Lajos átveszi az esküt Dangeau marquistól, mint a karmelhegyi szent szűz egyesült rendjeinek és a sz. Lázár lovagrendnek nagymesterétől. 1695 decz. 18-án a versaillesi kápolnában.

Sébastien Leclerc (1637–1714.) rézmetszetének kisebbített mása

len szabályává vált a művelt emberek közti érintkezésnek, s mely nagy mértékben hozzájárult a franczia nemzet neveléséhez. Udvariasságban és jó modorban ez a kör lett egész Európának tanítója, bár a sima külszin alatt annál vadabban nyilatkoztak az emberi szenvedélyek és érdekek és gyakran durván tört ki épen a királyi családban a semmi magasabb szellemi és erkölcsi műveltség által féken nem tartott bestialitás. Saint Simon herczeg, ki aprólékosan feljegyezte emlékirataiban mindazt, a mi fontosnak látszott az udvari emberek előtt, épen az udvari bűnök és gyarlóságok mesteri rajzának köszöni nagy hirnevét.*

A nemesség jelenléte az udvarban nagy politikai jelentőségű. Mutatja, hogy a feudalismus önállósága megszünt, minden a királytól függ. A fejedelem szemében a távollét a függetlenségnek és közönynek volna jele, pedig neki alázatossággal és hódolattal tartoznak. A király pillantásával végig méri a jelenlevőket, «a mint felkel, a mint lefekszik, ha ebédel, ha szobáiban vagy kertjeiben járkál, mindenkit észrevett, még azokat is, kik nem is remélték, hogy meglátja őket; mulasztásnak tekintette a legkiválóbbak részéről, ha nem az udvar volt állandó lakhelyök, a többitől, ha ritkán jöttek és a ki soha sem jött, kiesett a kegyéből.»** Saint Simon még azzal is vádolta a királyt, hogy szántszándékkal vonta a nemességet az udvar fényes és költséges életébe, annak megrontása végett. A nemesség, mely ünnepélyekre és mulatságokra fordította vagyonát, gazdasági tekintetben is elvesztette önállóságát és a királytól vált függővé. A király mind újabb hivatalokat és méltóságokat szervezett, melyek egyrészt a nemesség hiúságának kielégitésére szolgáltak, másrészt pedig jövedelmi forrásokká is váltak. Ezer és ezer nemes húz fizetést, mint kamarás, lovász van alkalmazva a királyi háztartásnál és vadászatnál. A király példáját követi a dynastia többi tagja. Csak a legelőkelőbbek végezik a felséges személyek körüli személyes szolgálatokat és itt minden functió irigységnek és fondorkodásnak tárgya. Meg volt határozva, kik lehetnek jelen, mikor a király inget vált és kik segithetik ebben. A többi sokaság csak azért volt jelen, hogy a díszt emelje. A francia nemesség mintegy udvari cselédséggé válik. Annyi fényes név birtokosa nem ismer most magasabb vágyat, mint csak egyszer is magára vonni a király tekintetét.

* *Mémoires du duc de St. Simon.* Kiadta Chéruel.

** Taine, *Histoire de la Révolution.* I. 129. St. Simon után.

VERSAILL

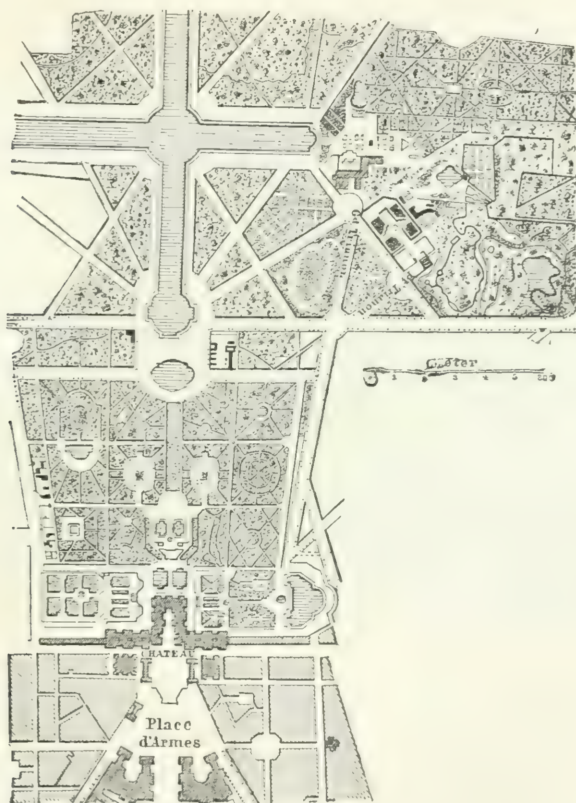
Mena

…KÉPE 1715-BEN.

…tszete után.

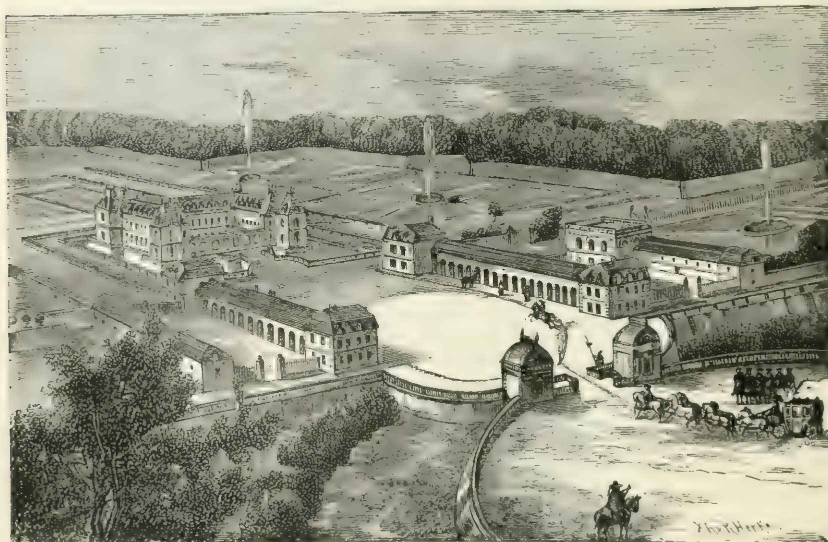
Ily fényes környezet elhelyezésére méltó helyről kellett gondolkozni. A királyi paloták Párisban és vidékén I. Ferencz ideje óta a legpompásabbak voltak Európában, hanem azon valódi népvándorlásnak, mely a király személye felé özönlött, már nem adhattak szállást a Louvre, sem St. Germain, sem Fontainebleau. Lajos a régi

Versailles tervrajza.

ázsiai monarchák módjára nevét megörökítő székhelyet alapitott: Versaillest. «Most azon régi Versaillesből, melyet megcsonkítottak és melynek egyes részeit más czélokra fordították, csak darabok maradtak; mégis meg kell nézni. Meg kell nézni a három oda vivő útat, mely a nagy téren egyesül, 40 öl széles, 400 hosszú, s még sem voltak túlságos nagyok a vágtató lovas kiséreteknek és a lóhalálában siető hintóknak, melyek majdnem minden nap eltapostak

valakit. Meg kell nézni a kastélylyal szemben a két istállót, harmincz-két öles rostélyukkal, melyek 1682-ben három millió francba kerültek, mi mostanában 15 milliónak felel meg. Olyan nagyok és szépek, hogy XIV. Lajos korában majd lovagló helyül szolgáltak a herczegek részére, majd szinházul, majd báltermül. Figyelemmel kell kisérni az óriási félköralakú térnek kifejlését, mely rostélyról rostélyra, udvarról udvarra emelkedik és összeszorul, először a minis-

A versaillesi kastély XIV. Lajos uralkodásának első éveiben.
(Laborde után.)

terek palotájánál, aztán két roppant szárny közt, a márványudvar csillogó keretével végződvén, hol az oszlopok, szobrok és az emeletről emeletre sokszorozódó ékítések egész az égig viszik körvonaluk fenséges ridegségét és túlzott díszöket. Egy akkori kézirat szerint a palota 153 millióba került, mostani pénzben 750 millióba. Ha egy király be akarja mutatni fényét, ily áron teremt magának lakóhelyet.»*

Versailles építése tette tönkre Colbertet. Minden takarékossága és iparkodása hiába való volt ily költekezéssel szemben. Akkor vonta meg

* U. o. 115—6. l.

tőle kegyét a király, midőn nem teremtheté elő elég gyorsan az építéshez szükséges pénzt.*

Ha csak külsőleg tekintjük XIV. Lajost és udvarát, csak a pompát látjuk, a kéjt és élvvágyat, mely ott uralkodott és a mely mindig új anyagot keresett és talált kielégítésére; ha továbbá tekintetbe veszszük azt a romboló hatást, melyet ez az udvari élet gyakorolt nemcsak az országnak, hanem az egész nemességnek gazdaságára,

A versaillesi kastély a terasse felől.

hajlandók vagyunk pálczát törni azon irány fölött, mely Francziaországot egy ember szeszélyének tette bábjává s magában a királyban alig látunk mást, mint valami hatalmas keleti sáhban vagy szultánban. Hanem a keresztyénség, a renaissance és a reformatio kora annyira kifejtette már a műveltséget, hogy azt a legerősebb politikai szervezet sem volt képes megsemmisíteni, vagy teljesen maga alá hajtani. Az újonnan felvirágzó franczia királyság elejétől fogva belső viszonyba lép mindazon mozgalmakkal, melyek minden kor legkiválóbb szellemeit foglalkoztatták. Ha egyrészt saját czéljaira akarja felhasználni a vallást, a tudományt és művészetet, másrészt meghajlik előttük és czéljait azonosítja azok feladataival. Ha politi-

* Ranke 541. l.

kai tekintetben nyugalom és csend áll is be és a királyság azon tényezők romjain jut korlátlan tekintélyre, melyek előbb megosztották vele a hatalmat, a szellemi élet többi térein még egy ideig szabad a mozgás és az akkori műveltség legmagasabb színvonalán álló szellemek behatóan és oly sajátos irányban, mely koruk minden művére rásütötte bélyegét, foglalkoztak az emberi kedély és elme legmagasztosabb kérdéseivel.

A jansenismus és a jezsuiták. A Port Royal.

A katholicismus reformja a XVI. században kiválóan a jezsuiták műve volt. Ők első sorban a külső sikert, a tanítást, térítést tartották szem előtt; harczosai voltak az egyháznak. Mellettök nem szűntek meg azok sem, kik inkább a belső elmerülésben, az Istennel való együttérzésben, a szemlélődésben látták a vallást. Még mindig voltak, kik a katholikus alapot és az egyház egységét elfogadva nagyobb súlyt helyeztek az üdvösségben az isteni kegyelemre, mint az emberi fáradozásra. Tudjuk, hogy IV. Henrik korában száműzték a jezsuitákat, miben Arnauldnak, a párisi parlament tanácsosának volt nagy része.* Épen Francziaországban, hol politikai és philosophiai okokból egyaránt megtámadták a jezsuitákat és hol mégis annyira ki volt fejlődve a vallásos irány, számlált ez a békés, inkább merengő, mint tevékeny meggyőződés sok követőt. Sok istenes férfiú és nő tűzte ki czélul az egyházi élet javítását. Nevezetes szerepet visz e tekintetben Richelieu kortársa, Bérulle atya. A legnagyobb hírre azonban Port Royal des Champs klastroma tett szert, hol 1608 óta az akkor tizenhatéves Arnauld Angelika volt az apáczák fejedelemasszonya, ki feltette magában, hogy saját körében feleleveníti a régi keresztyén világ szigorú fegyelmét. Nagyobb jelentőségre e mozgalom az által jutott, hogy ugyanazon időben két nagytudományú férfiú ugyanazon alapon megkezdette az irodalomban a harczot a katholikus egyházban akkor uralkodó irány ellen.

A jezsuiták belső alkotmányában, mint Ranke szépen kifejti, a XVII. század első felében nagy változás ment végbe. A generális korlátlan hatalma helyébe a professusok aristokratiája lépett. Ez már élvezni akarta az előbbi munkásság által elért eredményeket. A szer-

* Sainte Beuve, *Port Royal.* I. k. 8. l.

A versaillesi kastély nagy folyosója.

Sebastien Leclerc (1637—1714.) rézmetszetének kisebbített mása.

zetből vagyonszerző társaság vált. A rend régi szigorú szabályait elhagyták. A szerzetesek nagy vagyonnal rendelkeztek és igyekeztek azt szaporitani. Minden működésöket, a legszentebbet is, a gyóntatást, e czélnak rendelték alá. Világi befolyás alá jutottak, enyhén bántak a reájok bizott lelkekkel, hogy saját magoknak vagy a rendnek anyagi érdekeit mozdítsák elő. Hittanuk is e szerint módosult. «Elég csak nem akarni a bűnt, ha olyannak ismerik fel; az isteni bocsánat annál inkább remélhető, minél kevésbbé gondolnak a gonosz-

Jansen.

Egykorú metszet után.

tettnél Istenre, minél hevesebb az arra vivő szenvedély. Mentő körülmények a szokás, még a rossz példa is, mely korlátozza a szabad akaratot. Mennyire megszoríttatik ezáltal a bűn köre! Hisz senki sem szereti a bünt önmagáért.» — Nagy veszély rejlett a jezsuiták által elfogadott azon elvben is, mely szerint kétes esetekben lehet követni oly véleményt is, melyről nem vagyunk meggyőződve, ha azt tekintélyes iró védi. Nemcsak megengedték a legelnézőbb tanok követését, hanem egyenesen tanácsolták. Magok is elismerték bizonyos őszinteséggel, mily könnyűvé válik tanaik által Krisztus igája.* Az ily erkölcstan valóban nem elégítheté ki a mélyebb kedélyeket.

* Ranke, *Die röm. Papste.* III. k. 123—135. l.

Belgiumban a louvaini egyetemen már régebben vitatták Szent Ágoston tanait a kegyelemről, a jezsuitákkal ellentétes szellemben. Két férfiú tanult ott egy időben, a hollandiai Jansen Kornél és a franczia Du Vergier de Hauranne, ki később Saint Cyran klastromának lett apátja. Az utóbbi egy *Petrus Aurelius* czímű munkában Sz. Ágoston tanainak alapján hevesen megtámadja a jezsuitáknak szerinte kárhozatba vivő erkölcstanát. Tettleg is szembeszáll az udvar és a társadalom romlottságával, a parlament legkitünőbb szónokát, Le Maitret azon elhatározásra birja, hogy mint remete végezze be napjait és gyóntatóatyja lesz Port Royal klastromának. Richelieu bibornok, kinek kátéja őt szintén nem elégité ki, 1638-ban elfogatá, bár elismeré felőle, hogy nagy tudós és szent. Igaz, hogy veszedelmesebbnek tartá hat hadseregnél.* Csak XIII. Lajos halála után szabadult ki Arnauldnak, a nagy hittudósnak közbenjárására.** Nemsokára meghalt, hanem munkái tovább is megtartották hatásukat. Fogsága idejében jelent meg régi barátjának, Jansennek nagy műve Sz. Ágostonról.

Különös, hogy ezek a nagy katholikus tudósok ugyanazon egyházatya tanaiból indulnak ki, ki alapul szolgált Calvin egész működésének. Épen abban áll a jansenismus nagy jelentősége, hogy meg akarja valósitani az egész reformatiót, hitben és erkölcsökben, a mellett pedig fentartja és tiszteli az egész történeti alapon fejlődött hierarchiát és a szertartásokat. Mindamellett St. Cyran és Jansen tudatos és buzgó ellenségei a protestantismusnak, melyben az ördög művét látják. Jansen épen e buzgóságának köszöné, hogy yperni püspökké neveztetett. Híres könyvében egészen alárendeli magát még a pápaságnak, hanem mégis közli az egyházatya azon tanait is, melyeket a római udvar nem fogadott el. Ezért munkáját már VIII. Orbán kárhoztatta (1642). Jansen maga nem érte meg a tanai felett kitörő harczot, már 1638-ban, röviddel műve megjelenése után meghalt. A jezsuiták oly hevesen támadták meg az *Augustinus*-t, hogy a pápa eltiltá a mindkét részről kiadott vitairatokat. Hanem azért a béke nem állott helyre, mert St. Cyran, Arnauld és különösen a nagy Pascal Jansen tanainak védelmére keltek. A parlament, a jezsuitáknak régi ellensége, és általában a franczia művelt középosztály, mely nagyon is engedékenynek tartá a jezsuiták erkölcstanát, valódi jansenista pártot alkotott. Utoljára is a jezsuita

* *Port Royal*, II. 23. l.

** *Mémoires de l'abbé Arnauld*, 509. l.

párt győzött. X. Innocentius pápa 1653-ban egy bullában kárhozatosnak jelentett ki öt, Jansen könyveiből kivont tantételt (aug. 18. 1563.).* A Sorbonne, Francziaországnak nagytekintélyű theologiai főiskolája, melyet csak az imént szervezett újra Richelieu, egész erejével támogatta ezen nézetet. Mazarin kész is volt a pápai itélet végrehajtására, hanem a jansenismusnak hatalmas pártfogói voltak a Fronde vezetői közt, Retz bibornokot sem véve ki. Akkor majdnem

Pascal.
Egykorú metszet után.

egészen szabad volt a sajtó és Jansen követői nyiltan felléphettek a jezsuiták ellen. Legfontosabbak Pascal provinciai levelei (*Lettres Provinciales*). Abból indult ki, hogy a pápa által elitélt mondatok csakugyan kárhozatosak, hanem azokat Jansen nem is írta, vagy legalább nem értette úgy, mint a hogy magyarázzák. A pápa csalhatatlansága a hit kérdéseiben nem vonható kérdésbe, de a hol tényekről van szó, nem lehet szó csalatkozhatlanságról.** Nem szorítkozott

* Sainte Beuve, *Port Royal*, 5. k., 555. l.
** Raumer, III. 183.

védelemre, hanem támadásra ment át a jezsuiták, különösen pedig erkölcstanuk ellen. Mint Sainte Beuve mondja, a nagy társaság akkor vette a halálos csapást, azóta csak árnya önmagának. Pascal leveleinek páratlan volt a sikere az irodalmi világban. Hanem a jezsuiták nem nyugodtak, s bár Pascal és társai teljesen fentartották a katholikus elveket, nem lehetett szó elnézésről, mihelyt a pápai szék tekintélye került szóba. VII. Sándor, kinek legnagyobb része vala már az 1653-iki bullában is, 1656-ban nemcsak megerősíté az öt pont elitélését, azon értelemben, melyben Jansen írta őket, hanem kötelességévé tette az összes egyháziaknak, hogy aláírjanak egy erre vonatkozó nyilatkozatot. XIV. Lajos elrendelte e pápai rendelet végrehajtását. A jansenistákban összeesküvőket látott. Nem feledte el, hogy az tulajdonkép ellenzéki párt, melynek főerejét a parlament tagjai teszik, tudta, hogy elébe teszik vallásos meggyőződésöket a király iránti hódolatnak. Sohasem adott jansenistának hivatalt, még a nyilt atheistának is jobban kedvezett. Az egész ország meghajolt a pápa és a király egyesült tekintélye előtt, csak Port Royal buzgó apáczái nem. Nem akartak aláirni oly nyilatkozatot, melyet nem értettek, nem akartak lemondani oly tanokról, melyektől az örök üdvöt remélték. A párisi érsek lelkészi főhatóságánál fogva akarta őket a formula aláírására birni, hanem az apáczák «tiszták voltak, mint az angyalok, de gőgösek, mint az ördögök». A klastromot interdictum alá helyezték és csak 1669-ben engedtek neki ismét szabadságot. Lassankint azonban ki engedték veszni azt az iskolát, mely meggyőződését tisztelve, nem hajolt meg semmi egyházi, sem világi hatóság előtt.*

Mindenesetre Port Royalnak igen nagy volt a jelentősége a vallás történetében. Nem annyira a dogmákról volt ott szó, hisz gyenge, tudatlan nők laktak a klastromban, hanem a meggyőződés mélységéről és az élet szentségéről. Francziaország komoly, erkölcsös része határozottan azon pártra állott. Hanem a vallásos-dogmatikus küzdelmek jelentősége már elmult. A jansenismus Francziaországban lehetetlenné vált, mihelyt ellentétbe jutott a királyi hatalommal.

A gallikán egyház szervezése. Bossuet.

Minthogy XIV. Lajos minden téren a királyi hatalmat akarta irányadóvá tenni, tehát az egyház terén is, szükségkép ellentétbe

* Sainte Beuve, IV. k. 406. 7.

kellett jutnia a pápával, ki mint az egyház feje oly nagy, a királytól független tekintélynek örvendett az ő államában. Mint külföldi fejedelemmel ép oly kiméletlenül bánt a pápával, mint a többivel. Midőn 1662-ben a franczia követséget Rómában megsértették, a pápának ünnepélyesen bocsánatot kellett kéretnie, hogy kikerülje a háborút. A jansenista ügy folyama alatt sehogy sem volt a kormány inyére, hogy a pápa a legfőbb birói hatalmat gyakorolja a franczia egyházban.* A püspökök mindenkép igyekeztek jogaikat fentartani és e tekintetben számithattak a király támogatására. A püspökök és a király ép úgy összetartottak a pápával, mint a jansenistákkal szemben. Még a parlamentre is lehetett számitani; ennek régi hagyománya: mindenben eléje tenni a világi jogot az egyházinak. Ilyformán természetes volt a törekvés Francziaországban: nemzeti, a király és püspökök alatt álló egyházat alapitani, mely azért nem szakad el az általános egyháztól.

XIV. Lajos azt a jogot igényelte, hogy ép úgy rendelkezzék egész országában az egyházi állomások betöltése felől, mint a régi császárok. Az 1673 április 18-iki rendelettel ezen jogot (regale) egész birodalmában egyformán akarta érvényesiteni. Nem akarta megszüntetni egészen a pápai hatalmat országában, de meg akarta gátolni, hogy az valaha ellene fordulhasson. Magát tekinté a nemzeti egyház fejének, a pápai szék hatáskörét csak a tanok tisztaságának megőrzésére szoritá. Még a dogmatikus téren is függetlenekké tette püspökeit a nemzeti conciliumok újjászervezése által. Mivel pedig a püspökök egészen tőle függöttek, tényleg egészen ő lett volna az egyház urává. Míg névszerint még a római egyházhoz tartozik, lényegében hatalma alig különbözött az angol királyok egyházi hatalmától.**

A regale ügyében kiadott rendeletnek csak két déli francziaországi püspök mert ellene szegülni. A királypárti érsekek ellenében a pápához, XI. Innocentiushoz fordultak. Ez rosszalta az érsekek eljárását, kik most annál nyiltabban léptek fel ellene. Hogy az egyház egységét megőrizze, a pápa felfüggeszté a királyhoz hajlóknak egyházi tevékenységét. Lajos ellenben a franczia egyház függetlenségének megtartására és kimutatására általános franczia egyházi gyűlést hívott össze Versaillesbe 1681 október 30-ára. Minden módon kizárták a pápa híveit, csupán egy egyházmegyében 80 papot kénysze-

* Ranke, III. k., 337. l.
** Leo, IV. k., 216.

rítettek távozásra, vagy fogtak el. Minden érseki megyéből két püspök és az alsó papság két tagja jelent meg. — Bossuet nyitotta meg a gyűlést, mely egészen a királynak állott befolyása alatt. Különösen Colbertnek, a franczia állami administratio megalapítójának volt terve Francziaország egyházát is egészen államivá tenni. Hosszú tanácskozás után a zsinat 1682 márczius 19-én elfogadá a következő négy pontot, mint a gallikán egyház sarkalatos elveit: 1. Sz. Péter és utódai csak szellemi tekintetben nyertek hatalmat Krisztustól. A királyok és fejedelmek tehát világi ügyekben semmi egyházi hatóságnak nincsenek alávetve. A szentirás értelmében Istennek áll ellen, ki ellene szegül a hatalomnak. 2. A pápai szék hatalmát egyházi ügyekben korlátozzák a konstanzi zsinatnak Francziaországban elfogadott határozatai. 3. Fenn kell tartani az egyház kanonjait s a gall egyház sajátos szokásait és alkotmányát, épen úgy a pápai hatalmat, mely ezeket elismerte. 4. Bár a pápáé a főrész a vallás kérdéseiben, s bár rendeletei az egész egyházat és annak minden tagját illetik, itélete nem változhatatlan, hacsak az egyház nem járult hozzá.* Ily módon akarták összeegyeztetni a pápai, királyi és püspöki hatalmat. Nevezetes, hogy a franczia egyház dogmatikus tekintetben állást foglal a pápai csalatkozhatlanság ellen. Lajos azután minden eszközt felhasznált ezen tanok uralomra jutására a franczia egyházban. Bossuet, ki a négy pontot mintegy dogma gyanánt állította fel és egyaránt megvédte a pápai párt és a protestánsok ellen, szinte mindenhatóvá lett, mint a gallikán orthodoxia megalapítója. Másrészt a jezsuiták is meghajoltak a király előtt; voltak, kik az ő igényei mellett írtak a pápai szék ellenében. A pápa azonban nem engedett, nem erősíté meg a négy pontot elfogadó főpapokat, s utoljára, Lajos minden erőszakossága ellenére, engedésre birta a királyt (1693-ban).**

A nantesi edictum visszavonása.

A jansenismus inkább erkölcsi mozgalom volt, mint politikai, mégis mennyire ellenséges állást foglalt el vele szemben a királyi tekintélyt és az egységesítést feltétel nélkül keresztül vinni akaró állami hatalom! Mennyivel inkább kellett szembeszállania a protestantismussal Francziaországban, melynek puszta léte is tagadása

* Közli Prévost Paradol 518—520. l.
** Raumer 178. l.

volt a király korlátlan hatalmának a szellemek fölött. IV. Henrik és Richelieu tisztán politikai alapon egyesítették a vallásosan ketté vált franczia nemzetet. A Fronde korában, midőn az állam annyira rászorult alattvalóira, kisérlet sem történhetett jogaik csorbitására és eleinte XIV. Lajos is elfogadta a reformátusoknak a nantesi edictum és annyi szerződés által biztosított helyzetét. Colbertnek az ipar és kereskedés előmozdítására czélzó törekvései nagy fontosságúak reájok, mint kiválóan iparos népességre nézve. Politikai veszélytől pedig már nem kellett részükről tartani, hisz csak egyházi autonomiájuk maradt meg, a katonai megszűnt. Mint harczosok és vezérek kiváló részt vettek a spanyolellenes háborúkban, Turenne is közülök került ki. Hanem ez a nagy férfiú élete vége felé a Port Royal tanaihoz hajlott és nyilvánosan áttért a katholikus hitre. Általában, a mint az állami és műveltségi szempontok léptek előtérbe, a vallásos érzület, melyet az üldözés nem ébresztett fel újra meg újra, hanyatlófélben volt. Minden a királytól függött ebben is. A főpapok belé helyezték reményöket és méltán várhatták, hogy az az uralkodó, ki még az annyira szelid és nem politikai jansenismust is üldözte, nyakára hág a protestantismusnak is, mely annyi elődje alatt főtámasza volt minden politikai ellenállásnak. Bossuet 1669-ben így szól a dauphinhez: «Nézze azt az időt, melyben él s azt, hogy Isten mily atyától engedte származnia. Ez a mindenben nagy király még kiválóbb hite, mint más bámulatos tulajdonságai által. Királyságában és azon kívül a világ végéig oltalmazza a vallást. Törvényei az egyháznak szilárd bástyái. Tekintélye, melyet ép úgy tisztelnek személyes érdemeért, mint sceptrumának felsége miatt, akkor legerősebb, mikor Isten ügyét védi. Nem hallani már istenkáromlást, az istentelenség retteg előtte: ez az a király, ki minden rosszat pillantásával szétoszlat, mint Salamon mondja. Ha annyi módon megtámadja az eretnekséget, erősebben mint elődjei, ezt nem azért teszi, mintha trónját féltené, hisz lábainál minden csöndes és fegyverét rettegi az egész világ, hanem azért, mert szereti népeit és mert látván, hogy Isten keze oly hatalomra emelte, melyhez fogható nincs a világon, nem fordithatja azt jobbra, mint az egyház sebeinek gyógyítására.»* A király gyóntatói az ő bűnös életét és lelkiismereti furdalását használták fel, üldözés által kellett szerintök megengesztelni Istent. Louvois támogatta őket, Colbert iránt való féltékenységből s hogy nagy vetélytársának hely-

* *Discours sur l'histoire universelle,* 353. l.

zetét nehezítse. Hanem míg Colbert fentartotta befolyását, a király a hugenották ellen semmi határozott intézkedésre nem volt rábirható.

A buzgó katholikus párt nem elégedett meg ezen lassú eljárással. Mindig erősebben lépett fel a hugenották ellen s mindinkább hallgatott reájok a király. A közérzületet mindenkép felizgatták ellenök és a fanatismust nagyon élesztette Krisztus sz. szivének ekkor nagy mértéket öltő tisztelete.[1] «A szent szív mintegy hadi jelvény lett a protestantismus ellen». Az áttérteket mindenkép segítette a kormány. Majd azon állomásokból is kizárták a protestansokat, melyeket addig birtak. Az állami szolgálatban többé nem boldogulhattak, lassankint a városi hivatalokból is kitiltották őket. Colbert bukásával nyilttá vált az üldözés. Ez a nagy államférfiú teljesen belátá, mik lesznek a türelmetlenségnek a következései. Halála egy időbe esik Maintenon asszonynak hatalomra jutásával. Akkor kezdődik déli Francziaországban a nyilt üldözés. Lerontják templomaikat, katonai erővel eltiltják összejöveteleiket. Néhol ellenállanak, s meg van adva a mód, velök úgy bánni, mint felkelőkkel.[2] Valósággal a király még nem tett eddig ellenök semmit, csak szabad folyást engedett a katholikus többség erőszakoskodásának. Hanem mihelyt egyszer tekintélyében sértve érezte magát, oly szigorral lépett fel a térítésben, hogy azt még a pápa is megsokallotta, ki úgy nyilatkozott, hogy Krisztus más eljárást követett. Az embereket vezetni kell a templomba, nem oda hurczolni.[3] Épen a pápa ellen, a gallikán egyház érdekében folytatott küzdelem vitte a királyt a hugenották üldözésére, hogy bebizonyítsa ragaszkodását az egyházhoz.

Előbb felmentették a katonai beszállásolás alól a megtérőket, s annál többet róttak a makacsokra. Majd megengedték a hét éves gyermekeknek az áttérést és szülőik elhagyását. Végre a király egy külön rendeletben kijelenti, hogy nem igaz, mintha megtiltaná a protestánsok bántalmazását.[4] A katholikus polgárságot a protestánsok versenye vitte üldözésre, a nemességet a gazdag zsákmányra való kilátás. Már 1684-ben négyszáz lerombolt egyháznak jószágát foglalta le a király. Még csak néhány egyház maradt meg, hol teljes szabad-

[1] Michelet, 176. l.
[2] U. o. 211. l
[3] Ranke, *Geschichte der Päpste*, III. 166.
[4] Michelet, 202—3. l.

ságban gyakorolhatták vallásukat. A tél hidegében messze földről kellett odavinni keresztelésre a csecsemőket. Sokan elpusztultak közülök. Még a király is megrendült ennek hírére. Hanem a papság nem engedett.

Louvois parancsára a mindenfelé beszállásolt dragonyosok erőszakkal vitték a népet a katholikus templomokba. Végre 1685 október 18-án megjelent a nantesi edictumot visszavonó rendelet. A protestánsok ezáltal vallásuk miatt ki voltak zárva a törvény minden védelméből. A rendelet szerint isteni tiszteletöknek meg kellett szünnie, s gyermekeiket a katholikus hitben kellett nevelni. Hanem ezzel nem elégedtek meg, egész déli Francziaországot zsákmányul vetették oda a katonaságnak. Már az öt éves gyermekeket is elragadták szülőiktől. Még a gyermekek közt is akadt, ki ellenállott. Az ifjakat és leányokat Párisban nevelték vagy St. Cyrben, hogy teljesen elidegenítsék őket őseik vallásától.

A protestánsok legnagyobb része inkább mondott le hazájáról, mint meggyőződéséről. El volt tiltva a futás, az elfogott szökevényt megölték, vagy gályarabságra küldték. De semmi sem tartá vissza a hugenottákat, kik vagyonuk vesztével, életök veszélyével meg akarták menteni szabadságukat. A szárazföldi határ el lévén zárva, a tenger felé kellett menekülni Angliába vagy Hollandiába. Kelet felé a kis Genf, a felekezet anyavárosa szolgált asylumul. Ez az aránylag kicsiny város tíz éven át 4000 menekültet táplált falai között és a hatalmas király felszólítására sem űzé ki őket. A menekülők mindenfelé elvitték iparukat és vitézségöket. Mily veszteség volt ez Francziaországra nézve, mely így önként fosztá meg magát lakosai szine-javától, mert bizonyára csak a legerélyesebb emberek voltak képesek ennyit tűrni hitökért. A külföld elismeré a menekülők értékét, tárt karokkal fogadta őket Anglia, Hollandia és Brandenburg. Sok iparágat ők honosítottak meg Francziaországon kívül. — Előbb Francziaország nagyságáért küzdöttek, most első sorban harczoltak XIV. Lajos ellen, ki őket megfosztotta hazájuktól. A menekültek (réfugiés) közt nagy számmal valának a tudósok és írók. Egész új franczia irodalom támadt Hollandiában. Szinte republikánus érzelmű, annyira ellensége XIV. Lajos rendszerének. Francziaország a nantesi edictum által tán 200.000-et vesztett el legjobb polgárai közül. Hanem egyedül uralkodott a katholikus hit és nem volt, ki ellenállott volna a király akaratának. Csak később, midőn külső háborúk is megingatták XIV. Lajos hatalmát, tört ki ismét déli Francziaország he-

gyes vidékeiben a hugenottáknak (camisard-oknak) kétségbeesett és pusztító háborúja. (1703—1705.)*

A nantesi edictum visszavonása volt kétségtelenül XIV. Lajos legvégzetesebb tette. Maga annyi rosszat okozott, mint többi intézkedése jót. Hanem a franczia egyház és annak szószólója, Bossuet, nem győzték dicsőíteni. Midőn Le Tellier kanczellár, Louvois atyja, a visszavonás egyik főelőmozdítója meghalt, így szólott ravatalánál: «Őseink nem látták, mit mi láttunk, mint dől romba egyszerre a makacs eretnekség, mint térnek vissza csoportosan az eltévedt nyájak, úgy hogy be sem férnek templomainkba. Ily nagy mozgalomban mi sem zavarta a nyugalmat és a világ bámulva látja ez eseményben a kormány tekintélyének és az uralkodó érdemeinek jelét». Lajoshoz pedig így szólott: «Te erősítetted meg az egyházat, te irtottad ki az eretnekeket, ez kormányodnak méltó műve, ez sajátos jelleme. Ó ég királya, tartsd meg a föld királyát».**

Az irodalom és művészet.

XIV. Lajos uralkodásának nagy eredményeit a belső reform terén maga tette nagyrészt tönkre. Külső fénye sem volt tartós, ép oly kevéssé, mint hadi dicsősége. Legállandóbb fényt az irodalom kifejtése, melyet személyéhez és rendszeréhez birt kötni, kölcsönzött uralkodásának és korának.

Egyáltalában XIV. Lajos kora irodalmának fővonása, hogy nem eredeti, s mégis önálló és maradandó értékű. Meg van a saját æsthetikai ideálja, melyet követ, s melyhez méri termékeinek tökélyét. Ezen æsthetikai irány megalapitója és mestere Boileau.

Boileau-Despréaux Miklós (szül. 1636, meghalt 1711) az olasz és spanyol irók durvaságával és gyakran trágár tréfáival s a précieuses-ök finomkodásával szemben az egyszerű, magvas classikus stilust állította fel mintaképül. Horatius, különösen annak *Ars poetica*-ja, szerinte a jó izlés tanítója. Működése főkép a kritika. Satyráiban és leveleiben Horatius módjára kiméletlenül ostorozta az egyedüli jó izléstől való eltéréseket. Nem a görög, hanem a latin remekirás volt ideálja. Tanai váltak uralkodókká Francziaországban és mai napig is nagy a befolyásuk. Kritikája által elriasztá az irodalom-

* Leo, 227—8. l.

** Raumer i. m. 210. l.

tól azokat, kik a nyelvet nem kezelték elég szabatosan, másrészt pedig nagy szolgálatokat tett a classikus irány követőinek, első sorban Racinenak. «Felvilágosította egész századát, száműzte belőle a rossz izlést, a mennyiben azt száműzni lehet az emberek köréből.»* Kevésbbé szerencsés saját költeményeiben, különösen a XIV. Lajos dicsőségére irt ódákban.

Az akadémiának, a nagy költőknek és Boileaunak munkája által, melyet egy nagy, művelt társadalom segített elő, az irodalom most oly szókincscsel rendelkezett, melyben röviden, pontosan és szabatosan fejezheté ki az elvontabb gondolatokat is. A franczia nyelv e korban válik tulajdonkép philosophikus nyelvvé. Ez első sorban Pascalnak érdeme, ki gondolataiban (*Pensées*) röviden összefoglalja eszméit a lét legmagasabb kérdéseiről, különösen a vallásiakról. Pascal 1623-ban született Párisban, előkelő parlamenti családból. Már tizenhét éves korában kitünt lángesze által a mértan terén. Egy ideig mathematikával foglalkozott. Veszélyes betegsége vitte 1646 óta a bölcsészet és hittudomány tanulmányozására. Összeköttetésbe lépett Port-Royal lal és provinciai leveleiben leghatalmasabb előharczosa lett a jansenismusnak és legveszélyesebb ellensége a jezsuitáknak. Nemcsak az erkölcsöt látta megtámadva, hanem magát a hitet is. Ennek védelmére irta gondolatait, melyeket csak jóval 1662-ben történt halála után adtak ki 1670 ben. Czélul a hitetlen megtérését tűzi ki Jézus Krisztus által. Egyaránt hivatkozik az ember eszére és szivére, egyaránt a természetre és a mindenségre. Az ember természeti gyöngeségéből és gonoszságából indul ki, melyet csak Isten jósága változtathat becsületre és jószivűségre. «Minden emberi tisztesség csak utánzása az isteni kegynek, de milyen nyomorult az utánzás!» Az erkölcs, a jóság és rokonszenv a megváltó.**

Nem oly mely alapból indul ki, hanem inkább az udvar társaságát, az ott dívó rejtett és nyilt küzdelmet hatalomért és élvezetért tartja szem előtt La Rochefoucauld herczeg *Maximes*-aiban. La Rochefoucauld 1613-ban született s nagy része volt az udvar cselszövényeiben és a Fronde harczaiban. Azok után betegen és fáradtan többé nem vehetett részt az ügyekben, hanem egészen a megfigyelésre és az irodalomra adta magát. Jelmondataiban metsző rövidséggel és pontossággal állitja elénk az udvari emberek önzésének egyes

* Vauvenargues, *Reflexions critiques* 227. l.

** Sainte Beuve, III. k. 260—453.

vonásait. Észrevételei a legkülönbözőbb tárgyakra vonatkoznak, hanem azért mindig az erkölcsöt tartják szem előtt. Nyelve teljesen classikus, bár Boileau előtt irt, s jelmondatai, melyek még Pascal gondolatai előtt jelentek meg (1665-ben), egész tisztaságában mutatják már a franczia nyelvnek logikus, minden túlzástól és áradozástól idegen

Boileau.
Pierre Drevetnek (1664—1739.) 1704-ből való metszete után.
Az eredeti festményt festette Roger de Piles (1635—1709.)

szellemét. Emlékiratait is megirta még és egészen nyugodtan várta be halálát (1680.).*

Az udvar és az akadémia köréhez tartozik La Bruyère János (1645—1696.). Polgári családból származott és férfikoráig vidéken élt, elvonultságban. Csak 1680-ban jött Párisba, mint Condé herczeg unokájának tanítója. Teljesen módjában volt megismernie az udvari

* *Réfléxions, sentences et maximes morales de La Rochefoucauld.* Az előszót Sainte Beuve írta.

embereket. Akkor divatban volt, hogy a szereplők megírják gondolataikat saját magokról; jellemzésöket. La Bruyére egy könyvben akarja összefoglalni az emberek különböző jellemeit, a különböző osztályok és lakólyek szerint. Jellemei (*Les caractères*), eleinte csak Theophrastos hasonnevű görög műve utánzásának látszanak, hanem mindjobban kitünik önállóságuk. Az emberek különbözőségé-

La Bruyère.
Egykorú metszet után.

nek észlelése teljes finomsággal, csipős gúny és rosszakarat nélkül való megitélése e műben valóban tökélyre van vive. A socialis és politikai ellentétekre is kiterjeszkedik, hogy XIV. Lajos dicsőítésével koronázza művét.*

La Rochefoucauld és La Bruyère művei, melyek oly élénken festenek, hogy gyakran csak a személy nevét kell oda gondolni, átmenetet jelentenek a komoly történetirás felé. Ennek XIV. Lajos köre nem volt virágzó kora. Hiányzott a Fronde ideje óta a szabadság a politikai és vallásos kérdések megvitatására. A régibb historikusok közt még Mézeray a legérdemesebb, ki XIII. Lajos korát irta meg szabadon és hitelesen. A későbbi történetek úgy szólva puszta hizel-

* Sainte Beuve. *La Bruyère. Nouveaux Lundis* I. k. 122—144. l.

gések. A történet helyébe az emlékiratok lépnek. A franczia főemberek érzik, hogy életök megérdemli az utókor megismerését. Igazolni akarják tetteiket s elég nagy a tehetségök életök viszonyainak leirására. Magok is érzik, mennyire különböznek ebben a spanyoloktól, kik nem irnak, s egy közülök, Montpensier herczegné, azt ki is fejezi.

E korszaknak majdnem minden kiválóbb képviselője megirta mémoirejait. Nevezetesek Richelieu bibornok emlékiratai, bár inkább tartalmokért, mint alakjokért. A nagy bibornok nem maga dolgozta ki azon alakban, melyben most birjuk.* Hű társa, József atya után is maradtak mémoireok. A Fronde korából a legkiválóbbak Retz bibornok iratai. Valódi mesterművek nemökben. Mindent csekély, személyes viszonyokra visznek vissza, hanem ezeket a személyes érdekeket és szenvedélyeket utólérhetlen igazsággal rajzolják. Az intriguenak és a politikai szinjátéknak tudománya legmagasabb fokára van itt víve. Más szempontból fontosak a Montpensier herczegnő irásai. A királyi család egy közeli rokonát látjuk, ki egészen osztozik családja büszkeségében, melyhez képest még a császári dynastiát is lenézi. Nagy házasságokra számit, előbb a császárra, azután az angol királyra, hogy utoljára, a mint már negyvenedik éve felé járt, egy egyszerű kalandornak, Lauzunnek adja kezét és vagyonát, ki úgy bánt vele, mint rabszolgájával. Az udvari életnek általa nyerjük teljes rajzát XIV. Lajos első éveiben. Az utóbbiakra nézve Saint Simon herczeg mémoire-jai nyujtják a főforrást. A herczeg a régi aristokratikus párthoz tartozott, mely minden nemzeti szerencsétlenség okául a király korlátlan hatalmát tekinté, s ismét a főurak hatalmát szerette volna megállapitani a királyi hivatalnokoké ellenében. Egész felfogását elmérgesiti ez a gondolata. Előkelő állásánál fogva mindent megtudott, a mi az udvarnál történt, s a mit beszéltek, különösen — rosszat. Nem mint elbeszélő tünik ki, hanem mint jellemző. A francziák Tacitushoz szeretik hasonlítani az udvari élet ezen kiméletlen és hű erkölcsbiráját.** Az udvar főszemélyeit, magát a királyi családot is leginkább az ő részletekbe menő és többnyire sötétre festett képeiből ismerjük. Minden esetre inkább biographus, mint valódi, a nagy fejlődéseket belátó és észlelni biró történetiró. Hanem egyáltalában az a jellemző vonása a kezdődő, valamint a

* Ranke, 5. k.

** *Sainte Beuve, Saint Simon, Nouveaux Lundis* X. 255—279.

hanyatló történeti műveltségnek, hogy személyes vonásokat vesznek tekintetbe, nem általános tényezőket. Még tisztábban személyes érdeküek Sévigné marquisnénak (1626—1696) levelei, melyekben ez az előkelő művelt nő ismerőseit, különösen leányát értesiti az udvari élet eseményeiről és saját viszonyairól.* Szép emléke a franczia főnemes nők műveltségének; különösen a stilus könnyűsége és tisztasága ajánlják.

Míg a valódi történetirás elhallgatott, a történet forrásainak ismerete nagyot haladt. Ezen korban irták epochalis műveiket Du Fresne, du Cange a középkori latin és görög nyelvről (szótár), s Mabillon az oklevéltanról.

Az annyira csinosított, emelkedett költészet és a finom udvari élet minden viszonyára alkalmazott franczia nyelv, mely Pascal és La Rochefoucauld által philosophiai problemák kifejezésére is képessé tétetett, hatalmas eszközül kinálkozott az ujonnan erősödő vallásos irodalomnak. Ez egyuttal aranykora a franczia egyházi szónoklatnak.

Különösen Bossuet, a gallikán egyház atyja tünt ki. Ez a hatalmas férfiú, XIV. Lajos méltóságos korának legméltóságosabb alakja, polgári családból származott és csak harmincz éves korán túl élt Párisban. Egészen átérezte az ó-testamentom irásainak szent pathosát s a franczia nyelvet teljesen át birta alakítani a szent érzések és gondolatok méltó kifejezésére. Nagy tekintélynek örvendett az udvarnál, s különösen nevezetesek a királyi család tagjai fölött tartott bucsúztatói. Tehetsége független volt az udvartól, hanem teljes kifejtésére szüksége volt ezen fenséges körre, mely tömegesen és egyszerre szolgáltatta neki a nagy és megrendítő anyagot s a biztos alapot. Mint szónokok nagy kedveltségnek örvendettek kívüle Bourdaloue, Fléchier és valamivel később Massillon.

Mint egyházi iró kitünt a protestánsok ellen irt vitairatai által. Tudománya, hatalmas egyénisége és szónoki tehetsége által majdnem egyházatyai tekintélyre tett szert. Hanem ez a szigorú és szenvedélyes férfiú kelleténél enyhébb volt XIV. Lajosnak és az udvarnak gyengéi és erkölcstelensége irányában. Utolsó éveit a Fénelon ellen vitt vallásos vita töltötte be, melyben szintén ő lett győztes. A késő vénségig megtartá erejét. Mintegy megtestesitője a franczia katholikus egyháznak, a mint az erőszakkal és rábeszéléssel egyaránt küzd a refor-

* *Lettres de Madame Sévigné.* Kiadta M. Suard.

matio ellen, megnyirbálja a pápa hatalmát, hanem térdet hajt az állam és a király előtt.

A költészet, az emlékiratok és a hittani irodalom mellett nem hanyagolták el a természettudományokat sem. Mihelyt az állam egyik főczéljává tette az anyagi felvirágzást, nem mellőzhette az ahhoz vezető eszközöket, a természettudományokat. Colbert előmozdításukra alapítá a tudományok akadémiáját (Académie des sciences), Hanem az eredmény nem felelt meg a törekvésnek. IV. Henrik korától XIV. Lajosnak kormányrajutásáig Francziaország tudósai jártak elől a mathematikában, a physikában, a termeszetrajzban és orvostudományban. Akkor élt Descartes-on, a modern mértan alapítóján kivül Pascal, kinek mathematikai művei ép oly korszakalkotók, mint philosophiai iratai, akkor Gassendi, ki egészen tudományos alapon áll, a mennyiben visszautasít minden ismeretet, mely nem alapúl tapasztalaton;* Pecquet, a physiologia egyik megalapítója és Rey, kinek chémiai felfedezéseit csak újabban méltányolták. Most, midőn a király annyira támogatta a tudományt, országában már alig voltak azzal foglalkozó kiváló férfiak, s a nagyszerűen felszerelt csillagászati és más hasonló czélú intézetek igazgatását külföldi tudósokra kellett bizni.** Általában véve a kor a maga pompájával és felületességével, az egyházi szempontok előtérbe lépésével koránt sem kedvezett annyira a tudományos kutatásnak, mint a szépirodalomnak. A kor legnagyobb philologusa, Salmasius, született franczia volt, de hugenotta lévén, Hollandiában keresett új hazát. Ugyanoda fordult Descartes is, «a legmélyebb azon számos kitünő gondolkodók közt, kiknek Francziaország adott létet.»

Descartes és Salmasius mintegy előkészitik a kort, melyben a franczia irók külföldön kénytelenek élni, hogy szabadon gondolkodhassanak és irhassanak. A hugenottaüldözés természetesen még nagyobbitotta a számüzött tudósok számát. Közöttük Bayle Péter jutott a legnagyobb hirnévre. Hollandiában élt és irt, ott adta ki nagy történeti és biographiai szótárát. Gyűlölete XIV. Lajos és politikai iránya ellen nagyon határozott. Az egyház terén már nem hugenotta szempontból támadja meg a katholikus hitet, hanem tisztán skeptikus és rationalis alapon. Ő egyike az elsőknek, kik tisztán tudományos szempontból támadták meg a biblia hagyományait.

* Sainte Beuve, *Port Royal* II. 392.

** Buckle i. m. III. 90. l.

E nagy tudósok élete eléggé bizonyítja, hova vitte a tudományt XIV. Lajos korlátlan hatalma. Nem számithatott támogatására más, mint a mi nagyságának hódolt és azt elősegitette: a szabad kutatást kérlelhetetlenül üldözte. Innen van, hogy a tudományok alatta épen nem haladnak. Még a szépirodalomban is hanyatlás, majdnem halálos csend áll be uralkodásának második felében. Bizonyítja ez, hogy Francziaország nagy szellemei nem uralkodásának és pártfogásának köszönik kifejlésöket. Legfölebb az az érdeme, hogy közöttük a legártatlanabbaknak kellemesebb életet biztosított. És ha szó van kiadásairól tudományos czélokra, vagy egyes irók jutalmazására, nem szabad elfelednünk, mennyivel többet költött maitresseire és pompájára. A szellemnek a függetlenség az éltető eleme. Fényes udvarok, mint Augustusé, a Mediciek és XIV. Lajosé, ékeskedhetnek műveivel, de nem fejleszthetik.

Épen a pompa és dísz kedvelése tette a művészet történetében oly nevezetessé XIV. Lajos korát. Korában éltek a legnagyobb franczia festők, szobrászok és építészek; udvarában fejlődött teljes művészetté az opera. Építkezései és az udvarnak hiúsága elég feladatot szolgáltattak a művészeknek. Hanem, mint Buckle szépen kifejti, még a művészet virágzása is inkább esik uralkodása elejére, mint végére. A század vége felé még abból is kiveszett minden erő és önállóság, tisztán diszítővé fajult. Még Richelieu korában fejlődött a legnagyobb franczia festő, Poussin Miklós († 1665), ugyanakkor nagy kortársai a lotharingiai Claude Gelée, kit ezért Claude Lorrainnek neveznek, és Eustache Lesueur. A legnagyobb szobrász, Puget, még dolgozott XIV. Lajosnak, de a király egyáltalában nem kedvelte a független büszke férfiút.* Az épitészetnek óriási feladatot nyújtott Versailles és kitünő férfiak, mint Perrault és Mansard, új korszakot alapitottak meg a müvészetben. Palotát építettek, a régi vár és kastély helyébe. Hanem még a művészetek is hanyatlottak XIV. Lajos uralkodásának vége felé. «Tény az, hogy XIV. Lajos túlélte a franczia nemzet értelmi kifejlését, kivéve azon csekély részét, mely elveivel ellenkező meggyőződésben nőtt fel és azután megingatta utódjának trónját.»**

Ez egyáltalában XIV. Lajos korának szomorú képe. Először virágzást, reményt találunk minden téren. A korlátlanná vált királyi hatalom egyesiti csak és hozza öntudatra a nemzet elrejtett erejét.

* Michelet, XIV. k. 80. l.

** Buckle, III. 95. l.

A SZÉPMŰVÉS

Sebastien Leclerc (1637—1714)

…EK AKADEMIÁJA.

…netszetének kisebbitett hasonmása.

Hanem ezen erővel visszaélve, elnyomja és gyökerében támadja meg önhatalmának alapjait. Hasonló képet nyújt a király külföldi vállalatainak története, hol az első évek dicsőségét csakhamar felváltja a későbbieknek vesztesége és gyalázata.

Valóban XIV. Lajos története egyike a legnagyobb és legmélyebb tragédiáknak. Egy jóakaró, hírnévre vágyó király, körülvéve bölcs tanácsosoktól, győztes vezérektől, imádva népétől, mely mindent kész áldozni dicsőségeért. Nincs más ellensége, mint önmaga, gőgje, bujasága. Ezek teszik őt, a világ urát szolgájukká, ezek fosztják meg uralmát minden virágától, gyümölcsétől. Ugyancsak erősnek kell lenni annak az embernek, ki a hatalom ily magas polczán nem mámorosodik meg tőle, nem nézi vak eszköznek mindazt, mi alatta áll, nem veszti el lelkének egyensúlyát. XIV. Lajos nem volt ily erős. Sorsa mutatja, hogy nemcsak a birodalmakra, hanem magukra a kényurakra nézve is minő átok, minő bűn az a despotismus, mely kiirtja az erkölcsöt és a felelősség érzetét, rabszolgává teszi az urat és porig alázza a nemzeteket.

III. FEJEZET.

FRANCZIAORSZÁG HEGEMONIÁJA.

XIV. Lajos és Európa.

Mazarin békét szerzett nemcsak Francziaországnak, hanem egész Európának. A pyrenéi béke a spanyol túlsúly végét jelölte, az olivai béke (1660) északkeleti Európában Francziaország régi szövetségesét, Svédországot erősítette meg túlnyomó befolyásában. Nem volt akkor hatalom Európában, mely XIV. Lajos birodalmával versenyezhetett volna. Spanyolország többé nem heverte ki veszteségét és belső gyöngeségét; a császárt a török tartotta lekötve; Angliában az 1660-ban visszatérő II. Károly szinte franczia hűbéres gyanánt kormányzott. Hollandia és Svédország régi szövetségben állottak a franczia királylyal. A kérdés az volt: megmarad-e XIV. Lajos békén a reá nézve annyira kedvező helyzetben, vagy pedig hódításra, felsőségének nyilt elismerésére akarja-e felhasználni régi nagy ellenfeleinek aléltságát.

Mint hatalomban, úgy czímben sem akart mögötte állani semmi más fejedelemnek. Családját úgyis az elsőnek tartották Európában;* ő úgy akarta, hogy személyes rangra is első legyen. A szultánnal való szerződésekben ő mint a nagy császár és mint a keresztyén fejedelmek közt a legnemesebb családból való szerepel. Mint I. Ferencz, magára a császári koronára is törekszik III. Ferdinánd halála után. A német fejedelmek elfogadták pénzét, de azért hívek maradtak a Habsburgokhoz és 1658-ban Leopoldot választották meg. De azért Francziaország tekintélye még Németországban is túlnyomó maradt. A Rajna-vidéki fejedelmek és városok 1658-ban az augsburgi ligában pártfogása alá állottak. Valóban csak az ő hatalmától való félelmök birta rá a német rendeket, hogy újra a Habsburgok köré sorakozza-

* Montpensier kisasszony azt mondja a Habsburgokról XIV. Lajos és Anna királyné előtt: «Igen jó család, de nem olyan, mint a mienk».

nak. De egyúttal az ő befolyása vitte keresztül azt is, hogy Leopoldot csak hatalmát nagyon megszorító feltételek elfogadása után választották meg. A nyugoti és északi Németországnak franczia befolyás alatt való egyesítése egyúttal elválasztotta a spanyol Belgiumot a császár hatáskörétől s lehetetlenné tette neki, hogy segíthesse rokonát ott, hol XIV. Lajos leginkább vágyott hódításra.

Egyelőre csak rangját, elsőségét akarta megállapítani, diplomátiai úton, fegyver alkalmazása nélkül. Már említettük, hogy a pápát megalázta, mert annak szolgái megsértették az ő követségét. Londonban 1661-ben összeütközés támadt a spanyol és a franczia követ közt az elsőség miatt. A spanyol királynak bocsánatot kellett kérnie vejétől és elismerni annak elsőségét rang dolgában. II. Károly angol király, kit a franczia udvar tartott pénzzel, csakhamar teljesen függésbe jutott tőle. Már 1662-ben átengedte neki 5 millió livreért Dunquerque és Mardik várait, Cromwell diadalainak gyümölcsét. Ezzel az angolok elvesztették utolsó birtokukat a franczia szárazföldön. Még jobban kikerekítette Francziaországot azáltal, hogy elfoglalta a lotharingiai herczegséget, mely mindig szította a pártoskodást az országban és előörse volt a Habsburgoknak. Büszke önérzetét mi sem mutatja annyira, mint az a tény, hogy 1664-ben 30,000-nyi sereget ajánlott fel a császárnak a török ellen. Leopold csak 6000-et fogadott el, kiknek aztán jelentékeny rész jutott a szentgotthardi diadal kivívásában.

A devolutiós háború.

Ez mind csak előkészület volt, a komoly kérdés akkor és még egy emberöltőn át az volt: mikép használja fel Francziaország a spanyol birodalom gyöngeségét a maga hasznára?

Meg volt ugyan kötve a pyrenéi béke és XIV. Lajos nőül vette IV. Fülöp leányát, de azokat a kötelességeket, melyeket a szerződés reá rótt, nagyon könnyedén vette és diplomatáinak ügyessége abban állott, hogy módot nyujtsanak neki azok alól lehető tisztességesen kivonni magát. Így soha sem teljesitette a béke azon pontját, mely megtiltotta neki, hogy Portugalliát Spanyolország ellen segítse. Midőn a pyrenéi béke után a spanyol erő elárasztotta a kis királyságot, franczia csapatok támogatták az új életre született nemzet győzelmes ellenállását.

Házassága és a pyrenéi béke alkalmával XIV. Lajos elismerte, hogy nincs semmi joga a spanyol Habsburgok örökségére, férfiáguk

kihalása esetén. Neje, Mária Terézia infansnő, ünnepélyesen lemondott, két izben is, a maga és örökösei részére, minden ebbeli jogáról.* De a spanyol udvar képtelen volt az 500,000 tallérnyi hozományt megfizetni és a diplomaták a mulasztásból fegyvert kovácsoltak az egész szerződésnek és különösen a lemondásnak érvénye ellen.** Már 1662-ben megkezdték ez iránt az alkut a spanyol udvarral, de eredmény nélkül. Ekkor Lajos Hollandiával készült oly megegyezésre, melynek értelmében a két szövetséges állam megosztoznék az örökségnek Francziaországra nézve legfontosabb részén, Belgiumon. Végre 1668-ban a császárral, mint legközelebbi örökössel alkudott meg azon esetre, ha családjának spanyol ága kihal. Akkor Spanyolország, Milano, a kisebb olasz birtokok és Amerika a császárnak jutnak, Belgium, Burgundia, Nápoly és Sicilia, az ázsiai és afrikai birtokok pedig Francziaországnak.

Közben, 1665 szept. 17-én, meghalt IV. Fülöp és még végrendeletében is leghatározottabban tiltakozott az ellen, hogy birtokainak bármely része, bárminő esetben, franczia kézre jusson örökség gyanánt. Minthogy volt fia, II. Károly, az örökség kérdése még nem volt sürgősen megoldható. De XIV. Lajos fel akarta használni az alkalmat arra, hogy a spanyol birtok közül legalább a reá nézve legkivánatosabbat, Németalföldet megszerezze. Jogczímet könnyű volt találni. Diplomatái azt a tételt állitották fel, hogy a brabanti szokásjog szerint az első házasságból született leányra, tehát a franczia királynéra vár az örökség és nem a második házasságból származó fiúra, II. Károlyra. Ezt a szokást devolutiónak nevezték és erről nevezték el az annak felhasználásával meginditott háborút.

A franczia diplomatia, melyet Lyonne vezetett, elszigetelte Spanyolországot.*** A császárt és Hollandiát alkudozással tartották. Anglia királya csaknem franczia hűbéres gyanánt viselkedett és épen akkor Hollandia ellen folytatott háborút. A katonai túlsúly kezdettől fogva épen olyan biztosnak látszott, mint a politikai. A franczia haderő készültségével szemben alig kellett komoly ellenállástól tartani.

* A Legrelle, *La diplomatie française et la succession d'Espagne.* I. k. Az illető oklevelek közölvék a 424, 432. és 442. lapokon.

** A szerződésben az van mondva, hogy Mária Terézia lemond jogairól e hozomány fejében (moyennant). Most már a franczia írók is elismerik, hogy ez a fentartás legfölebb a királyi magánvagyonra vonatkozhatik, de semmi esetre az államnak vagy részeinek örökségére. I. m. 20 l.

*** Mignet, *Introduction à l'Histoire de la Succession d'Espagne* 315. l.

Turenne vezérlete alatt maga a király is háborúba indult. A flandriai várak nem voltak kellően ellátva, kardcsapás nélkül hódoltak, köztük a fontos Lille is. (1667 aug. 27.) De ez a gyors előrehaladás Lajos ellen zúdította az egész európai közvéleményt. Mégsem tudták megbocsátani a hatalmas királynak, hogy egy gyermeket, sógorát, megtámadott és kifosztott. Anglia és Hollandia békére léptek egymással és Temple Vilmos, Anglia követe Hágában csakhamar szerződést is hozott létre köztük, melyhez mint harmadik Svédország járult. E hármas szövetségnek (triple alliance) kettős volt a czélja: az, hogy Francziaország megtarthassa hódítását, de az is, hogy lehető kevéssel beérje.* Hiába, Németalföldet sem a tengeri, sem a német hatalmak nem akarták franczia kézre juttatni s ezen jogos és természetes törekvés ellen már nem sokra ment a franczia követek ügyessége. XIV. Lajos úgy akarta a kérdést megoldani, hogy Belgium helyett a burgundi szabad grófságot (Franche Comté) követelte, melyet Condé igen könnyű szerrel elfoglalt. Aachenben congressus ült össze és már 1668 május 2-án megkötötték a békét. XIV. Lajos visszakivánkozott az udvarba kedveséhez, Colbert is ellenezte a pénzügyekre romlást hozó háborút. Megelégedtek kilencz belgiumi várral, melyek közt Lille volt a legfontosabb. Franche Comtét visszaadták. Francziaország erős védelmi s támadó állást nyert északkelet felé.

A hollandus háború.

Első háborújának eredménye nem elégíté ki XIV. Lajos dicsvágyát. Kielégítést keresett az mindenfelé, még régi szövetségese, Törökország ellenében is. Leibnitz akkor ajánlá neki Egyiptom elfoglalását, s a keresztyén culturának keletre való terjesztését. De a királyt közelebb eső kérdések érdekelték. Sérté büszkeségét, hogy hatalmának gátat vetettek. Nem is Európának valami régi, elsőrangú hatalma állotta útját, hanem az a kis köztársaság, mely csak franczia szövetség által vált képessé a spanyol iga lerázására. A hollandusok legjobban érezték azt a veszélyt, mely őket fenyegeti, ha a hanyatló spanyol monarchia helyett az előre törekvő franczia birodalom válik szomszédukká s már 1668-ban szükség esetén készek voltak még fegyverrel is segíteni a spanyolokat. A béke helyre állott, de nem a

* *Sir William Temple, und die Tripleallianz vom Jahre 1668.* von Ephraim Emerton.

bizalom. Lajos még egy kisérletet tett egészen részére nyerni a köztársaságot, midőn az nem sikerült, mindenfelé megindította az alkudozásokat az ellenfél elszigetelésére. Angliával, Hollandia versenytársával, már 1670-ben titkos szövetségre lépett, Svédországot ismét a maga részére voná. A svédek kötelezték magokat megtámadni a hollandusokkal szövetséges német fejedelmeket. Svájczot is egészen érdekeihez lánczolta a franczia diplomatia. Németországban a kölni

Witt János.
Egykorú metszet után.

választó és a harczias münsteri püspök nyiltan szövetkeztek Lajossal, mi különösen azért volt fontos, mert országaikon át egyenesen meg lehetett támadni Hollandiát. A császár 1671 végén kötelezte magát a be nem avatkozásra.* Francziaországban pedig legnagyobb buzgósággal folytak a hadi készületek, addig ismeretlen mértékben.

A köztársaság és bölcs igazgatója, Witt János, látták a keletkező vihart. Első sorban csak saját magukra számíthattak, hanem hisz elég erősek voltak előbb ellenállani a spanyoloknak. Gazdagságuk, kereskedésök még nöttön nött. Külső szövetségesre alig számíthattak

* Raumer 53. l.

a spanyolokon és a brandenburgi választón kívül. Hanem azért nem estek kétségbe. Még jobban felingerelték hatalmas ellenségöket. Épen ezen időben jelent meg Hollandiában egy érem, melyen Józsué volt feltüntetve, a mint megállítja a napot. Lehetetlen volt észre nem venni a vonatkozást a «napkirályra». A köztársasági párt és feje Witt, nyugodtan nézett eléje a jövőnek, bár magában a köztársaságban is erősen mozgott az orániai párt, mely III. Orániai Vilmost óhajtá mint főkapitányt a sereg élére állítani.

Midőn a hollandus követ 1672 elején audientiát kért, hogy kifejezze a köztársaság kivánságát a jó viszony megmaradása iránt, mert nem akarják elhinni, hogy a nagy fegyverkezés ellenök irányúl, kik soha sem vétettek az iránta köteles tisztelet ellen, a király nyiltan felfedte tervét. «Bámulatos felséggel és grátiával mondá, hogy jól tudja, hogy ellenségeket támasztanak ellene és az okosság megkivánja, hogy ne engedje magát meglepni. Ezért kell hatalmasnak lennie tengeren és szárazon, hogy megvédhesse magát. Tavaszszal el fogja rendelni azt, mit leghasznosabbnak tart dicsőségére és állama javára nézve.»* Egy nap izenték meg a háborút a köztársaságnak a franczia és angol királyok (1672 ápr. 7.).

A gyönyörű, 120,000-nyi franczia sereg Turenne és Condé vezetése alatt a német területen átvonúlva, betört a köztársaság területébe, vele volt a király is, a kit azonban «nagysága visszatartott a veszélytől». A gyenge szárazföldi sereg nem állhatott ellen, a várak egymásután megnyitották kapuikat, a legerősebbet, Maastrichtot, megkerülték a francziák. A mesterséges védelmi eszközök után a természetesekben biztak a hollandusok: a nagy folyókban, első sorban a Rajnában. Hanem a francziák, egy lovagi sereg egész merészségével, átgázoltak a Rajna egyik ágán, a fiatal nemesek egész tűzzel támadták meg az ellenséget és megnyitották az utat. Védelem nélkül állott a gazdag ország, magát Amsterdamot is elfoglalhatták volna a francziák. Ezalatt az angol hajóhad is közeledett. A köztársaság elveszettnek látszott.

A rendek készek voltak az ország nagy részét átengedni, ha békét nyernek. De Lajos még többet követelt. Ekkor a kétségbeesés lázadásba vitte az országot saját kormánya ellen. De Wittben és társaiban hazaárulókat láttak, kik inkább akarják az országot franczia, mint orániai uralom alá juttatni. Witt János testvérét, Kornélt, elfog-

* *Lettres de Mdme Sévigné.* 1672 jan. 5.

ták, magát letették és a feldühödött nép, melyet oraniái agensek izgattak, a két testvért gyalázatos módon megölte.*

A francziák nem használták fel a zavarokat. Tartóztatták őket az áradások; a király az első diadalok után visszament országába. Az elfoglalt részből még kisérletet tettek télen a jégen elfoglalni a fővárost, hanem az nem vitt czélhoz. Egy ideig birtokukban volt Muiden, az összes zsilipek központja, melyek lerontása által megakadályozhatták volna az ország elárasztását. Hanem azt nem használták fel, s azon év végén, mely teljes végromlással fenyegette a köztársaságot, az újult reménynyel nézhetett a jövő elé.

A fiatal orániai herczeg mint főkapitány teljes energiával fogott a védelemhez s a diplomatiai helyzet igen kedvező fordulatot vett a hollandusokra nézve. Lajos minden új hódításában azonnal behozta a franczia közigazgatást, úgy bánt velök, mint országa részével. Ez szükségkép magára vonta a többi hatalom féltékenységét. A császár és Brandenburg szövetségre léptek a köztársasággal és seregeik megindultak a Rajna felé. Ezért a következő 1673-iki évben Lajos már csak seregének egy részét vezethette Hollandiába, a többi a spanyolok és németek ellen volt elfoglalva Belgiumban és a Rajnánál. Turenne a palotagrófság barbár elpusztítása által szennyezte be hírnevét. Hollandiában sikerült ugyan Maastricht elfoglalása, hanem azután Condé nem ment sokra az orániai herczeg ellen. Ez a spanyolokkal és németekkel egyesülve fenyegette a francziák visszavonulását. A nagy seregnek ki kellett vonulni az országból, csak egyes őrségek maradtak. A közvetlen veszély Hollandiára nézve megszünt. Tengeren is szerencsésen és dicsőn harczoltak az angolok ellen. Magában Angliában mind erősebbé vált a francziák ellen irányuló mozgalom és a király nem számíthatott már a parlament támogatására. Ezért békére lépett a köztársasággal, Westminsterben 1674 februáriusban. A köztársaság területe ép maradt, csak hadi kárpótlást kellett fizetnie. A kölni és münsteri főpapok is elállottak a franczia szövetségtől.

A hollandus háborúból általános európai háború vált, melyet a császár, a spanyolok és hollandusok együtt viseltek a franczia túlsúly ellen. Valójában ekkor tündöklött csak teljes fényében Louvoisnak nagy szervező képessége és a franczia vezérek ügyessége. Condé legyőzte az egyesült ellenséges sereget Senefnél 1674 nyarán. Másrészt az orániai herczeg visszafoglalta Maastrichtot. A következő évben

* Leo IV. k. 62—3.

Ruyter.

Romeijn de Hooghe (1638—1708.) metszetének kisebbitett mása.

a Rajnánál folyt a háború, hol Turenne állott szemben a császáriak híres vezérével, Montecuccolival. A két nagy tábornok valódi tudományos módon vitte a háborút, elsánczolások, gyors menetek és ostromok váltották fel egymást. A mint Sassbachnál a Rajna közelében Turenne nagyon is közel jutott az ellenséghez, halálos golyó érte. Kisérőjének, Saint-Hilaire tüzérkapitánynak, ugyanaz a golyó elvitte bal karját. A kapitánynak jelen volt fia beszéli el az eseményt. »Ez a szomorú látvány oly fájdalommal töltött el, melyet könnyebb érezni, mint jól kifejezni. Nem tudtam, kihez siessek, a vezérhez-e vagy atyámhoz; a természet döntött, atyámra borúltam, keresve: van-e még benne az életnek nyoma. Ekkor atyám így szólott: nem engem kell siratni, hanem ennek a nagy embernek halálát, te atyádat veszted, de sem a haza, sem te nem találtok többé ily vezért.* Az egész ország érzé, mily pótolhatlan e veszteség. Szerencsének kellett tartani, hogy a sereg bántatlanúl visszamehetett Francziaországba. Az addig támadó háború Francziaországra nézve védelmivé vált.

Nemsokára a szövetségeseket is érte hasonló veszteség. Messina városa Siciliában fellázadt a spanyol uralom ellen, bízva a francziák segélyében és csakugyan meg is jelent a városnál egy franczia hajóhad Duquesne vezérlete alatt. Ennek ellenében a hollandusok és spanyolok erős hajóhadat küldtek oda Ruyter vezérlete alatt. Ezt a kitünő férfiút, ki alacsony sorsból emelkedett kora első hajósvezérévé, a francziák ellen Messina közelében vivott diadalmas csatában érte utól a halál (1676 ápr. 29.). A szigeten helyreállott a spanyol uralom. Ruyter ezen útja alatt szabadítá fel a spanyol gályarabságban sinylődő magyar protestáns papokat.

A mint a háború kedvezőtlen fordulatot vett a francziákra nézve, barátjuk, az angol király közbevetette magát és már 1676-ban kezdődtek az alkudozások Nymwegenben, a Rajna mellett. Már akkor a háború fősúlya nem Francziaországot érte, hanem Svédországot. A svédek betörtek Brandenburgba, hogy visszatérésre birják a választót, hanem drágán fizették meg e vállalatot. Igaz, hogy a szövetségesek ereje a franczia határon nagyon megcsökkent, hanem másrészt a brandenburgi választó nagy diadalt aratott a svédek fölött és elvette tőlük Pomerania nagy részét. A császárt is akadályozta a franczia diplomatia a háború erélyes vezetésében. Franczia pártfogás alatt

* Sainte Beuve, *Saint Simon.* 272. 3. l.

Nymwegen ostroma 1672 juliusában.

Sebastien de Clerc (1637—1714.) rézmetszetének kisebbített hasonmása

nagyobb erőre jutott a magyar bujdosók felkelése. Látjuk, hogy Francziaország erősen tartja magát és ha nagyok is veszteségei, még sokkal nagyobb veszélyekkel fenyegeti ellenségeit.

Ugyanazon évben maga Lajos vezette ismét seregét Vilmos ellen és elfoglalta Condé várát. A két sereg szemben állott egymással és oly nagy volt a francziák felsősége, hogy csata esetén biztosnak látszott a francziák győzelme. Csatát kivántak az összes vezérek és az egész had. De Louvois féltette a király személyét és a haditanácsban a király kijelentette, hogy saját óhajtását fel kell áldoznia az állam érdekének. Nem volt többet szó csatáról és a király, bár még csak tavasz elején voltak, hazament maitresseéhez. «Ez a hiba és a hibának ez a neme nagyon is hatott a seregre és kegyetlen gúnyolódást okozott mindenfelé, különösen az idegen udvaroknál.»* Így a király bujasága és személyének biztonsága már akkor a legérzékenyebb ponton károsította az állam érdekét és hiábavalóvá tette a sereg vitézségét és a vezérek elszántságát. Ezt a csorbát a következő évben sem köszörülte ki, bár elfoglalta Valenciennest és Cambrayt, Gandot és Yprest s megnyitotta az utat Brüsselig.

E fényes eredmények mellett is nyilvánvaló volt már, hogy XIV. Lajos hatalma nem oly túlnyomó többé, mint a minő e háború elején volt. Országa már akkor kimerült, katonái fiatalok és tapasztalatlanok voltak, nem mérkőzhettek Condé és Turenne hadjáratainak próbált vitézeivel. Nem is a nyilt csatákban nyilvánult már a franczia túlsúly, hanem a várostromokban, melyeknek Vauban volt nagy mestere. A régi rendszerű spanyol várak nem birtak ellenállani a tudományos tüzérség és a vad roham együttműködésének. Sok helyütt a polgárság, melynek házait szétrombolták a bombák, maga kényszerítette megadásra az őrséget.** Ily módon foglalták el a francziák már előbb a szabad grófságot, ily módon vitték most is a háborút. Utolsó nagy erőfeszitése volt ez Francziaországnak, hanem czélhoz vitt. Hollandia, melyet szövetségesei mentettek meg, most elhagyta Spanyolországot. A császárt a magyarok kényszerítették békére, Brandenburgot Svédország kötötte le. Ily körülmények közt jött létre a nymwegeni béke, melybe előbb csak a Fagel pensionarius által vezetett Hollandia egyezett bele, csak később a többi szövetséges is. (1679. febr.) Minden tekintetben a királynak vált hasznára az egyesült Európa

* Saint Simon. XXIV. 66—68.

** Michelet 163. l.

ellenében. Nem hiában tűzte ki Louvois királya jelmondatául: egyedül mindannyi ellen.* Spanyolországtól a szabad grófságot nyerte és több új várat Belgiumban, köztük Valenciennest és Cambrayt. Sikerült neki szövetségesét, Svédországot, megmenteni minden veszteségtől, sőt mi igen nagy diadalául tekinthető a franczia diplomatiának, egyúttal az annyira sértett brandenburgi választót is meg birta nyerni a maga részére. Csak a magyar fölkelőkről vette le a kezét. A nymwegeni béke újra megmutatta, mennyivel hatalmasabb egy ország határozott és kiméletlen vezetés alatt, különböző érdek miatt mindig szétvonó ellenséges szövetségnél, még ha ennek tagjai felül múlják is belső erőben. Minden jog és igazság ellenére megtörte Európa békéjét és mégis az övé maradt a diadal és a haszon.

A réuniók. XIV. Lajos erőszakossága.

Nem lehet XIV. Lajost a nagy hóditókhoz hasonlítani. A fődolog előtte még hadjárataiban is a védelem vagy országainak megközelíthetetlenné tétele.** Valóban nagy eredményeket ért el e tekintetben uralkodása első harmincz évében. A westfaliai béke a Rajna felé erősítette Francziaországot, a pyrenéi béke északon és délen egyaránt új várszegélylyel vette körül. Az aacheni és nymwegeni béke által elérte körülbelül mostani határait. És a mint a franczia tüzérség Vauban vezetése alatt elvégezte az első munkát, a várak bevételét, nyomban következett utána a második, ugyanazon kitünő férfiunak vezetése alatt: az új erősítés. Mindig a legújabban szerzett határ nyerte a legerősebb védbástyákat. Francziaország valódi khinai fallal vette magát körül a külföld ellenében, mely a hadi tudomány akkori állapotában majdnem áthághatatlannak látszott. Egymásután elnyelte a királyság azon idegen birtokokat, melyek még az imént mélyen és veszélyesen nyúltak be a birodalomba: Lotharingiát és a szabad grófságot. Igaz, hogy a vármunka óriási összegeket nyelt el, hanem semmi költség nem érte fel azt a kárt, mit az ellenséges invasió okozott volna azon korban, midőn a háború nagy része nem volt más, mint rendszeres pusztítás.

Az a hatéves háború, melynek a nymwegeni béke vetett véget, sohasem fenyegeté komolyan Francziaország határát és befejezése

* Mignet, i. m. 317. l.
** Ranke, III. k. 438. l.

még újabb várakat bocsátottt a védelem rendelkezésére. De Lajosra és Louvois-ra nézve nem ebben állott a főnyereség, hanem annak belátásában, hogy az egész Európa nem képes megakasztani a franczia politikát. És a viszonyok mind kedvezőbben alakultak. Spanyolország halálos álomba merült. A császár a magyarokkal volt elfoglalva és mind fenyegetőbbé vált a törökök egy újabb támadásának veszélye. Németország leghatalmasabb választója, a brandenburgi őrgróf, a nymwegeni béke után rossz viszonyban volt a császárral és Francziaországhoz közeledett. Ily viszonyok közt kész zsákmánynak kinálkozott a magával jótehetetlen, a westfaliai béke által politikailag semmivé tett Németország. Különösen a sok kisebb földesúr közt feloszlott Elsasz látszott szükségesnek a franczia védővonal kiegészítésére és teljességére nézve.

Francziaország katonai érdekei ezen követelésének sem hiányzott a jogos alapja. Láttuk, hogy a westfaliai béke Francziaországnak engedte át a három lotharingiai püspökség birtokát és Elsasznak azon részeit, melyeket addig a Habsburg-ház birt.* A németek ezalatt csak a közvetlen birtokot értették, a francziák mindjárt elejétől fogva a felsőségi jogot is. A jövőtől függött, melyik félnek igényeit fogja érvényesithetni hatalma. A nymwegeni béke után XIV. Lajos elérkezettnek látta az időt terveit keresztülvinni, melyek addig határozott diplomatiai ellenállásra találtak.

Első lépésül az volt tekinthető, hogy a király felszólítá a metzi, touli és verduni püspököket, addig a sz. birodalom fejedelmeit, vegyék tőle hűbérbe azon jószágokat, melyeket addig a császártól birtak hűbérben. A püspökök kijelentették, hogy ezen hűbérek közt már sok veszett el. Törvényszéket kértek, mely meghatározza jogaikat és birtokaikat. A király a metzi parlamentet rendelte e czélra, mely maga elé rendelte azon fejedelmeket, kiknek valami elődje hűbérbe vette valamely birtokát a püspököktől, köztük p. o. a lotharingiai és a württembergi herczegeket. Mint a király egy hűbéresének hűberesei, a királynak alattvalóiul tekintettek. A német fejedelmek nagy része egy franczia törvényszék itélete által a franczia korona alattvalójául nyilváníttatott. Egy fontos nemzetközi kérdést tisztán magánjogi úton vélt eldönthetni; lekötelezett birái itéltek ott, hol diplomatiai tárgyalás lett volna helyén. Hasonlóan járt el a breisachi törvényszék, mely Elsász összes rendjeit a király hűbéreseiül nyilvánitotta. A trieri választótól

* A. Legrelle, *Louis XIV et Strasbourg.*

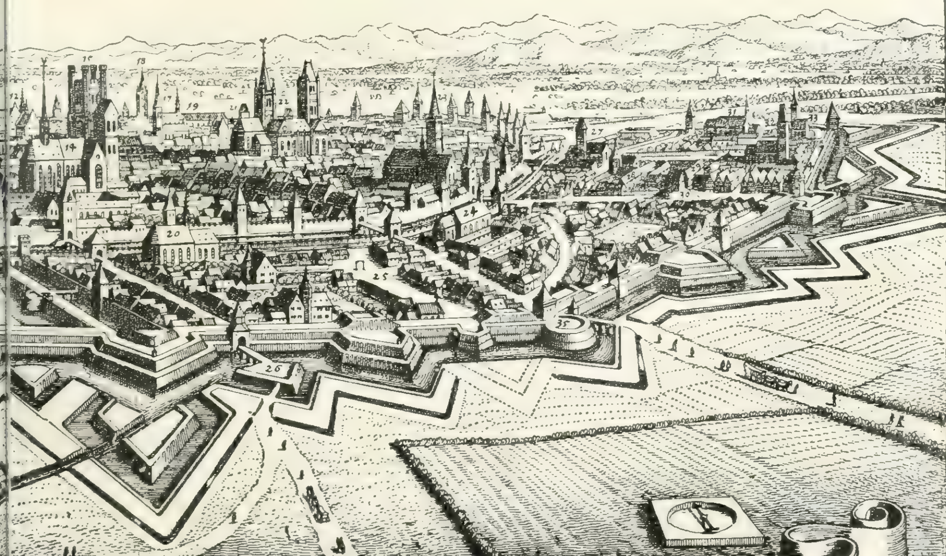
ARGENTINA.

Stauffenberg Ortenburg Geroltzeck

1. Die Rhein brück.
2. S. Claus in Vndis.
3. New thor
4. S. Wilhelm.
5. S. Steffan.
6. S. Catharina.
7. Gulden thurn.
8. Zun Rewern.
9. S Andreas.
10 Münster.
11. Zeughauß.
12. Die Pfaltz.
13. Prediger Closter.
14. Iung S. Peter.
15. Pfenning thurn.
16. Barfüsser Closter.
17 S. Niclaus.
18. Spitel thor.
19. Spital.
20. Aller Heiligen.

STRASSBURG LÁTKÉPE. (Merian Mátyás [16

A *Typographia Alsatiae*, Das ist / Beschreibung vnd eygentliche Abbildung der vornehmbsten Stätt v

1650] rézmetszetének kisebbitett hasonmása.)

)erther / im Obern vnd Vntern Elsass / An Tag gegeben vnd verlegt durch *Matthaeum Merianum.*

még Pipin király egy oklevele alapján foglaltak el több helységet.* Besançonban, a szabad grófság fővárosában is működött ilyen törvényszék. Nem is titkolták ezen eljárás czélját: a parlamentek mellett külön ez ügy elintézésére felállított tanácsokat egyesítő kamaráknak (chambres de réunion) nevezték. Természetes, hogy a császár és a birodalmi gyűlés tiltakoztak ez ellen. A király késznek is nyilatkozott alkudozni e tárgyban, hanem ugyanakkor még nagyobb jogsértést készített elő.

Strassburg városának, Elsasz főhelyének hódolására is jogot tartott a király. Ismeretes, hogy mily fontosságot tulajdonítottak a császárok e nagy és gazdag városnak, melyről V. Károly azt mondá, ha Bécset egyidőben ostromolnák vele, előbb Strassburg felmentésére sietne. A mint meglazult a birodalom köteléke, ez a gazdag kereskedő és iparos központ némileg független állást iparkodott elfoglalni Francziaország és Németország közt. A westfaliai béke után, midőn Németországban biztosítva volt a protestánsok helyzete, természetes, hogy odahúzott a protestáns polgárság, ép oly természetes, hogy Francziaországhoz, akkor a katholikus világ előharczosához, ragaszkodott a katholikus káptalan és annak pártja. Minden elő volt készítve, magában a város tanácsában is voltak, kik a franczia uralmat óhajtották. A császár és a birodalom nem igen gondolhattak a város megvédésére, midőn Lajos 1681 őszén sereg élén megjelent a város közelében. A mint a sereg megjelent a kapuk alatt, a város megadta magát, bár a polgárság kész volt ellenállani. A capitulatió fentartotta a város vallásos szabadságát, de politikai függetlenségének vége volt. Kardcsapás nélkül vonult be a franczia sereg (1681 szeptember 30-án). Nemsokára megjelent Lajos, személyesen fogadta a hódolatot és személyesen vezette a Vauban tervei szerint végrehajtott erősítési munkákat, melyek Strassburgot — napjainkig — Francziaország egyik legfontosabb várává tették. Tisztán politikai és katonai túlsúly intézte el az európai közjog egyik bonyolódott kérdését.

Hasonló eljárást követett Lajos Olaszország felé. Casale vára mindig fontos szerepet játszott az ottani háborúkban. A mantuai herczegnek volt birtokában, ki, mint tudjuk, Richelieunek köszöné herczegségét. Egy ideig franczia őrség tartotta megszállva a várat, de a Fronde zavarai közt megszünt itt a franczia befolyás. Most ugyan-

* Ranke 450. l.

azon időben, midőn Strassburg ellen készült a király, Boufflers marsall alatt szép sereg gyűlt össze a legközelebbi franczia határvárban. Pignerolban és kardcsapás nélkül elfoglalta Casale citadelláját. Egy és ugyanazon időben jutott Lajos kezébe Németországnak és Olaszországnak kulcsa. Mindkét helyen a császárnak kellett volna ellenállani.* Hanem éppen akkor érte tetőpontját Tököly felkelése, akkor készült a török Bécs ostromára. A császár, midőn egész birodalma veszélyben forgott, nem koczkáztathatott új háborút a hatalmas franczia király ellen.

A török háború csakugyan kitört. Bécs ostromán és megmentésén függött a világ szeme. Ezalatt újabb igényeket támasztottak a francziák. Elvökül azt tűzték ki, hogy a békekötés nem vet véget előbbi jogigényeknek, ha csak azokról ünnepélyesen nem mondottak le.** Ezen alapon követelték Luxemburgot, Németalföld egyik legerősebb várát. A spanyolok és hollandusok ellenállásra készültek, Németországban is nagy volt a forrongás. Hanem a császárt még mindig a török tartotta elfoglalva. Midőn XIV. Lajos még békében maga indult meg a vár ostromára, nem talált útjában senkit. A vár nemsokára megadta magát (1684 jun. 4.). Oly ellenállhatatlannak látszott ekkor a király, hogy a német birodalom beleegyezett mindazon foglalásokba és húsz évi fegyverszünetre lépett vele (1684 augusztus 8.). A franczia politika ügyesen és kérlelhetetlenül használta fel a keleti bonyodalmakat, melyek hatalmát túlnyomóvá tették Európa nyugoti részében.

Láttuk már, mily kiméletlenül érvényesíté Lajos ezen hatalmat már uralkodása elején a spanyolok és a pápa ellen. A gallikán egyház alapitása ép oly megdöntése volt a hagyománynak. Még erőszakosabban járt el a versaillesi végzések ellen tiltakozó pápával, lefoglalván annak Francziaországban fekvő birtokait. Igaz, hogy az északafrikai barbareszk kalóz államokat sem kimélte, ha azok a franczia kereskedőket bántották. Legerősebben mégis Genua városára súlyosodott a franczia király karja.

Ez a gazdag város, melyet financiális érdekei Spanyolországhoz kötötték, hajóhadát jobb karba akarta helyezni, midőn Spanyolország Luxemburg miatt háborúra készült. Ebben a franczia udvar

* Mathiollit, a herczeg tanácsosát, ki Pignerolban eltünt, tartják a híres «vas-álarcz»-nak, kit holtig fogságban tartottak.

** Ranke, u. o. 457. l.

a tiszelet hiányát látta, melyet példásan meg kell büntetni. Hirtelen nagy franczia hajóhad jelent meg a város előtt, Seignelay marquisnak, Colbert fiának vezetése alatt, ki a várost elpusztítással fenyegeté, ha azonnal nem teljesíti a király által követelt nagyon lealázó feltételeket. A büszke tanács ellenállott és a francziák azonnal megkezdték a bombázást. Miután a «pompás» városnak számos köz- és magánépülete tönkre ment, a hajóhad eltávozott. Genua dogejának és több senátorának Versaillesba kellett menniök, hogy a király bocsánatát kieszközöljék városuk részére, azért, mert nem tekintette törvénynek a király akaratát. Lajos nagy fénynyel fogadá a doget és ez kijelenté, hogy a király kegye elfeledteti vele hazája szerencsétlenségét.*

Nem is lehet másként megérteni XIV. Lajos kedélyhangulatát, mint ily tények által. Személye áll mindenütt előtérben. Országának egész hatalma és ereje csak arra való, hogy a király dicsőségét és fényét szolgálja. Minden ellenállás sértés, melyet kemény megtorlás követ. És ha Európa első hatalmasságaival szemben ilyen eljárást követhet a király, elgondolhatjuk, mennyivel inkább érzi hatalmának teljét saját országában. Ezen hangulatból folyik őrült pazarlása, a jog és érdem megdöntése, a hol királyi kegyéről volt szó. Nem volt a régi római császárok óta ember, ki oly közel jutott volna az istenítéshez, mint ő. Nem volt már semmi, mit az udvari emberek nem mertek volna tenni hizelkedésből. Egy közülök, La Feuillade tábornok, lerontatta egyik nagy palotáját, hogy annak helyét a győzelmek tere (place des Victoires) foglalja el. Annak közepére XIV. Lajos lovasszobrát állíttatta, melyet Európa négy hatalmassága tart fönn, lelánczolt rabszolgák képében. Az emlék fentartására és jókarban maradására örökös alapítványt tett, minő csak egyházi czélra volt szokásban. A hizelgés, egy kortárs szerint, fölülmúlta mindazt, mit a régi rómaiak tettek a legnagyobb hizelkedés korában.** Az emlék leleplezése ünnepén (1686 márczius 28.) résztvett az egész udvar, a dauphinnal élén s a város nagy tüzijátékkal és lakomával ülte meg azt az ünnepélyt, mely a király apotheosisául volt tekinthető, a régi római császárok mintája szerint.***

* Dangeau 1684 május 18. 174. l.

** Saint Hilaire, kinek mémoirejait idéztük Turenne halála alkalmával. Sainte Beuvenél i. m. 274. l.

*** Dangeau 315. l.

Az egyház, mely a középkorban főfeladatának tekintette megalázni a föld urainak gőgjét, elnézte ezt a bálványozást, valamint Lajosnak és udvarának egyéb erkölcstelenségeit. Nem az egyes embereknek lelkiismerete foglalkoztatá, hanem saját hatalma, melynek egyedüli uralomra jutását remélheté akkor Francziaországban és általa Európában. Mert, mint egy nagy franczia iró mondja, a király minden újabb bűnét a hugenották egy újabb üldözése követé, mint annak megváltása. A jezsuiták pártja nem a pápában, nem is Spanyolországban látta az egyház főtámaszát, hanem ebben a hatalmas királyban, ki mind nagyobb függésbe jutott tőle. Már a Hollandia elleni háborúból sem hiányzott a vallásos vonás. Még jobban kiélesitette ezt a vonást a nantesi edictumnak visszavonása, a hugenották erőszakos téritése. Az ellenreformatió reményei egekig szállottak. Már megnyertnek látszott Anglia is, hol a Stuartok akkor nyiltan a katholikus hitre tértek és akkor mi sem mentheti meg Hollandiát, a protestantismus katonai és szellemi ellenállásának központját.

Épen száz év mulva ismétlődött az a kép, melyet Európa helyzete nyujtott a győzhetetlen armada korában.

Mert Francziaország nemcsak hatalom dolgában lépett Spanyolország helyébe, hanem átvette annak egész egyházi és politikai hagyományát. Azon két nagy minta között, melyet II. Fülöp és Hollandia nyujtottak, IV. Henrik és Richelieu az államnak egy új formáját birták megteremteni, mely mindkettőnek jó tulajdonságaival dicsekedett, azok túlzásai és bűnei nélkül. Megvolt a teljes királyi tekintély és a nemzetnek nagy katonai képzettsége és lelkesedése, mint Castiliában és nem hiányzott az anyagi és szellemi érdekeknek ápolása sem, mit csak a forgalomnak és gondolkodásnak szabadsága által nyujthattak. Colbert még ezen hagyományt követi; Louvois ellenben, kit a királynak végtelenné nőtt elbizakodottsága és lelkiismeretlensége támogat, egészen spanyol nyomon jár. Franczia universális monarchia fenyeget, kiséretében a legteljesebb vallási és lelkiismereti elnyomással.

De egyebekben is megvan a hasonlóság. A spanyol királyok rossz gazdálkodása már kimeritette Castiliát, úgy, hogy mire a döntés évei bekövetkeztek, már korántsem rendelkezett azzal a katonai és pénzügyi hegemoniával, mely lehetővé tehette volna a legnehezebb feladatok megoldását. Francziaország életerejét is aláásta már a sok háború, a vele járó rengeteg költség, annyi munkás és vitéz embernek kényszerű kivándorlása és királyának lelketlen pazarlása.

Nagy Képes Világtörténet. IX.

XIV. LAJOS.

Gerard Edelinck (1640—1707) rézmetszetének kisebbitett mása. Az eredeti festményt Jean de la Haye festette.

A Colbert és Louvois közti küzdelem, mely az utóbbi győzelmével végződött, nemcsak Francziaország belső ügyei felett döntött, hanem európai politikájának sikere fölött is.

Európának gazdag és sokoldalú történeti élete különben sem engedi egy hatalomnak, egy iránynak kizárólagos érvényre jutását. Az új harcz, mely az eddigieknél kezdettől fogva komolyabbnak igérkezett, gazdagságban, lelkesedésben és szellemben egyaránt kimerültnek találta Francziaországot. XIV. Lajos birodalma is úgy járt, mint II. Fülöpé, jólétével és szellemi hanyatlásával fizeté meg a vallásos szempontnak a politikába való vegyítését. Viszont függetlenül és hatalmasan fejlődtek azok az államok, melyek hivatva voltak véget vetni a franczia király által Európa fölött gyakorolt zsarnokságnak. Ugyanazok a nemzetek azok, melyek már egy évszázaddal azelőtt megállították és visszavetették a spanyol uralom árját: a protestáns Anglia és a vele belső összeköttetésbe lépő Hollandia.

Különben is a politikai érdek már mindenütt hatalmasabb a vallásosnál. Úgy a mint IV. Henrik és Richelieu a Habsburgok túlsúlya ellen a protestánsoknak fogták pártját, úgy lépett most a franczia monarchiával szemben szoros összeköttetésbe a protestáns államokkal nemcsak a hagyományos versenytárs, a császár, nemcsak az alélt Spanyolország, hanem maga a pápa is. Ezen küzdelmekből fejlődött ki azon rendszer, mely hosszú időn át megszabta Európa politikai irányát: az egyensúly rendszere.

A pfalzi háború. A tengeri hegemónia.

Midőn az 1870-iki franczia vereségek után Thiers, a nagy államférfiú és történetíró, Németországba ment békét szerezni és kérdezte: hát ki ellen viselnek háborút, miután a császárság megbukott, Ranke azt válaszolta: «XIV. Lajos ellen». Az ő erőszakos politikája mérgezte meg annyira a két nagy nemzet viszonyát, hogy századok sem feledtethették el az akkor szenvedett igazságtalanságot. És minthogy a réuniók első sorban a német területet érték, ott keletkezett ellenük az első erős visszahatás. Vége volt annak az uralkodó helyzetnek, melyet Francziaország mint a westfaliai béke biztosítója ott elfoglalt és melyet az 1658-iki augsburgi liga szentesített. Mert ugyancsak Augsburgban 1686 julius 17-én újabb szövetség jő létre, melyben a császár, Spanyolország, Svédország, Hollandia a birodalom sváb, frank és bajor kerületeivel együtt szerződtek az 1648-iki béke fen-

tartására. Németország területi épsége már általános európai érdek gyanánt tűnik fel.

Lajos még mindig érezhette, mennyivel erősebb az ő egységes állama annyi széthúzó szövetségesnek hatalmánál. A török háború még tartott, pénze és befolyása még Németországban is szerzett neki párthíveket és különösen a brandenburgi nagy választó közeledett akkor hozzá. Alkalmat a háború megkezdésére a kölni érsekválasztás szolgáltatott. Az ottani káptalannak franczia zsoldban levő többsége megválasztotta érseknek és birodalmi választónak Fürstenberg bíbornokot, kinek nagy szerep jutott Strassburg átadásában. XI. Innocentius pápa azonban nem őt erősíté meg, hanem császárpárti ellenjelöltjét.* Louvois ezt használta fel arra, hogy urát, kit a «trianoni ablak» ellene izgatott, hadüzenetre bírja. De komolyabb ok is alkalmasnak mutatta ezen időpont felhasználását. Angliában biztosnak látszott a katholikus II. Jakab uralma, a császári sereg pedig Belgrád körül csatázott.

A sereg, melynek élére a király fiát, a «nagy dauphint» helyezte, mindjárt 1688 őszén szinte ellenállás nélkül elfoglalta a rajnai palotagrófságot. A tehetetlen birodalmi gyűlés csak 1689 februárban viszonozta a hadüzenetet. Ezt az időt a francziák arra használták föl, hogy teljesen kifoszszák azt a virágzó tartományt és felgyújtsák annak régi, híres városait. Louvois ezen pokoli terv végrehajtása által akarta lehetetlenné tenni, hogy idegen sereg azon vidéken át támadhassa meg Francziországot. Heidelberga gyönyörű vára azóta rom, Worms és Mannheim városok sok más kisebb helységgel elpusztultak, Speierben még a régi császárok csontjait is kivetették koporsójukból. Ennek a vandalismusnak mai napig sem szűnt meg az emléke és a németek kutyáiknak szokták adni az akkor szereplő franczia vezéreknek nevét (Mélac, Duras, Lorges). Mainzot átadta érseke s a Rajna egész bal partja franczia uralom alá jutott.

De csakhamar érezhető volt a visszahatás is. A Stuartok megbuktak, Orániai Vilmos lett Anglia királya. A császár már 1689 elején szövetségre lépett Hollandiával és a nyár folyamán Anglia, Spanyolország, Dánia és Savoya is e szövetséghez állottak. Az alkudozások szálait ismét Hollandia fűzte össze.

* V. ö. *Der von Innocentio, Römischen Papste wegen des Erzbischofthums Cölln abgewiesene Herr Cardinal von Fürstenberg* czimű egykorú röpiratot.

Fagel halála után Heinsius volt ott a pensionarius, kinek annál nagyobb szerep jutott, mivel Vilmost egészen elfoglalva tarták az angol ügyek és a háború. A mint a szövetséges hadak megérkeztek a háború szinhelyére, még 1689-ben sikerült legnagyobb részét visszavenni a franczia hódításoknak. Minthogy Spanyolország is a szövetséghez tartozott és Hollandia legyőzése volt Lajosnak egyik főczélja, azontúl Belgiumot választotta a had teréül, melyen keresztül nyilt az út a köztársaságba.

Valóban bámulatos a franczia erőkifejtés, mely ismét megmutatta, mennyivel hatalmasabb egy egységes állam számos hatalom laza szövetségénél. Az 1690-iki év folyamában a francziák győztek vizen és szárazon. Tourville admiralisuk, ki hivatva volt segíteni Jakab irországi vállalatát, nem messze az angol parttól legyőzte a hollandus flottát. Az angol hajóhad vezére, ki titkon Jakab párthive volt, nem akart harczolni Jakab szövetségesei ellen és inkább országa szövetségeseit hagyta cserben.* Ugyanazon időben Luxembourg herczeg Fleurus mellett Belgiumban legyőzte a szövetségesek seregét (1690 jul. 1.). Csak Vilmos irországi diadala állította helyre az egyensúlyt. A következő évben Lajos maga megjelent Mons ostrománál, mely nem tudott ellenállani a Vauban által intézett bombázásnak.

Határozott eredmény a szárazföldi háború által nem volt elérhető, mely legfölebb egyes városokat és várakat juttatott a francziák kezébe. Ezért mindinkább a tengerre fordította Lajos figyelmét és eszközeit. Kedvező kimenetelű tengeri csata, mely lehetővé teszi franczia csapatoknak kiszállását Angliában, nemcsak közvetlenül szerez nagy hasznot Francziaországnak gyarmatai és kereskedése védelme által, hanem egy csapással véget vet az egész coalitiónak.** Ehhez járult, hogy Louvois, a nagy hadügyminister, 1691-ben meghalt és most több gondot fordítottak az általa elhanyagolt haditengerészetre. Tourville kitünő hajóvezér hirében állott. A támadás veszélytelennek látszott. Az angol admiralist Russelt, a whig-párt vezérét, sérté Vilmosnak tory politikája és felajánlá szolgálatát Jakabnak. Hasonlóan járt el Churchill lord, az angol fővezér, kinek elpártolása döntött egykor Jakab sorsa fölött. Joggal mondja Michelet, hogy nincs teljesebb képtára a gazembereknek, annál, melyet Macaulay története fest le. Minthogy annyi volt az áruló, remélni lehetett, hogy Jakab partra-

* Michelet, XIV. k. 40. l.

** Ranke, VII. k. 44. l.

szállása egy jelentékenyebb franczia sereg élén, egyszerre véget vet Vilmos uralmának. A franczia tengerparton erős készület folyt, 30,000 katona állott készen, a sereg zömét a száműzött irek csapata alkotta. Vilmos egy elfogott levél által értesült a tervről. Londonban börtönbe vetették a főczinkosokat, köztük Churchillt és minden eszközt felhasználtak a védelemre. A franczia hajóhad a Szajna torkolata körül gyülekezett, de kedvezőtlen szelek visszatartották, úgy hogy az angoloknak elég idejök maradt Wight szigete körül összegyülekezni. Az egyesült angol és hollandus hajóhad erőre nézve messze felülmúlta a francziát, mely még lőporral sem volt eléggé ellátva. Russel lord a legkülönösebb helyzetben volt. Megigérte, hogy nem akadályozza Jakab partra szállását, de másrészt nyiltan kijelenté, hogy ha csatára kerül a dolog, nem kimélhet senkit, magát a királyt sem. Ily módon egyeztette össze Vilmos elleni gyülöletével hazája és állása iránti kötelességeit. A szövetséges hajóhad elhatározta, hogy a La Hogue fokánál, Normandia nyugoti csúcsánál gyülekező szállító hajókat támadja meg. Ezek védelmére ugyanakkor megjelent a Brestből kiinduló Tourville és elkerülhetetlenné vált a csata.

A franczia hajóhad csak 44 sorhajóból állott, de Tourville-nak meg volt hagyva, hogy minden áron kisértse meg az átszállást és ne kerülje ki a csatát. A lovagias vezér gyávaságnak tartotta volna a visszavonulást, annál is inkább, mert remélhette, hogy az angolok csak szinleg fognak harczolni ellene. Május 29-én reggel a franczia hajóhad megtámadta a szövetségesek hadi rendjét. Tourville párbajszerűen folytatta a harczot, vezérhajójával a «Soleil royal»-lal, melyet a világ legszebb hajójának tartottak, szembe szállott Russel vezérhajójával, a Britanniával. A hajóhad többi része a szélcsend miatt alig vett részt e küzdelemben. Csakhamar meg kellett győződnie, hogy az angol admiralis és legénysége nem áruló. A franczia hajóknak vissza kellett vitorlázniok. Ez alatt szél támadt, az angol és hollandus hajók kifejthették túlnyomó erejöket és a francziák visszavonulása meneküléssé vált. Maga a vezérhajó tönkre ment, több a parti erődök védelme alá menekült hajót is sikerült az angoloknak tönkre tenni. A la hoguei csatában, melyben a hollandusok alig vehettek részt, az angolok teljes diadalt arattak. Egyike ez a legfontosabb tengeri csatáknak; megmutatta, hogy Colbert minden erőlködése ellenére sem a franczia hajóhad van hivatva uralkodni a tenger fölött, hanem az angol. A britt hajóhad újra bebizonyitá felsőségét a többi nagy hatalomé fölött, úgy mint előbb az armada ellené-

HADIHAJÓK A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBŐL. Lu

Ludolf Bakhuizen (1631—1708) két rézkarczának hasonmása.

ben. Egyházi tekintetben Jakab és Lajos vállalata úgyis csak folytatása volt II. Fülöp vállalatának.* A koczka fordulását leginkább az jelöli, hogy most az angolok gondoltak partra szállásra Francziaországban a hugenották érdekében.

Szárazföldön ellenben a francziák részén maradt a túlsúly. Lajos ismét elkisérte seregét Belgiumba és épen a la hoguei csata idejében foglalta el Namur fontos várát. Vilmos, ki e vállalat meghiúsítására személyesen vezetett oda sereget, későn érkezett és később, midőn a francziákat Steenkerkenél (1692 aug. 3-án) megtámadta, minden vitézsége mellett nagy vereséget szenvedett és teljesen elvesztette katonái bizalmát.** Csak ő nem mondott le a reményről és 1693 jul. 29-én Neerwindennél újra csatába bocsátkozott Luxembourg marsallal, de ismét vereséget szenvedett. Hanem azért nagyobb eredményt a francziák sem birtak elérni, Lüttich ostromához nem foghattak, bár maga XIV. Lajos megindúlt az abból következő dicsőség megszerzésére. Másrészt tengeren sem kedvezett a szövetségeseknek annyira a hadi szerencse, mint azt a la hoguei csata után várni lehetett volna. Azon bámulatos gyorsasággal és készséggel, mely csak nemzetöknek sajátja, állították vissza a francziák hajóhadukat az előbbi erőre. Az angolok pedig egész biztosnak tartották már a tengert és Portsmouthból igen nagy kereskedőflotta indult meg a Földközi-tenger kikötőibe, csak csekély hajóhad által kisérve. Cadiz közelében akadtak Tourville armadájára. Az angol hajósvezér nem ütközött meg, az egész gazdag zsákmány a francziák kezébe jutott.

Míg a főhaditéren ily változó szerencsével folyt a harcz, bonyodalmai Európa mind több vidékét vonták körébe. A savoyai herczeg 1690-ben megtámadta Francziaország délkeleti tartományait, most viszont a francziák igyekeztek elfoglalni országát és birtokukba ejteni az Alpesek átjáróit. E harczokban egy új jeles hadvezér tünik fel franczia részen: Catinat. Polgári családból származott, de már 16 éves korában belépett a hadseregbe. Lassan emelkedett és a réuniók korában mint Casale kormányzója és az Alpesek völgyeibe menekült szerencsétlen valdensesek üldözője szerepelt. A derék férfiú nem szívesen vitte a harczot XIV. Lajos türelmetlenségének áldozatai ellen és nagy örömmel fogadta a rendes háború kitörését. A király akkor állította először sereg élére, ötvenhárom éves korában. Méltónak mutatta

* Macaulay, VII. 48—51. l.
** Ranke. VII. 54. l.

magát a bizalomra és több csatában legyőzte a savoyai herczeget és a vele szövetséges osztrákokat. Staffardánál (1690 aug. 18.) a később oly hiressé vált savoyai Eugent kényszerítette visszavonulásra, Marsagliánál (1693 okt. 4.) ismételt szuronytámadások által győzte le az ellenséget. Mondják, hogy este a vezér fáradtan nyugalomra dőlt le a csatatéren és a mint felébredt, körülvéve látta magát az ellenséges zászlókkal, melyekkel hálás katonái diszítették nyughelyét.*

Spanyolország felé is elkeseredetten és a francziákra nézve diadalmasan harczoltak. Ott Catalonia volt a háború szinhelye. A francziák több várat elfoglaltak és végre 1697-ben magát Barcelonát is bevették. Ekkor történt, hogy az angol flotta a spanyolok segítségére először jelent meg a Földközi tengeren. Nagyobb eredményt azonban nem ért el és egyes franczia tengerészek, kik közt különösen a vitéz Jean Bart tünt ki, igen nagy kárt tettek a szövetségesek kereskedésében.

XIV. Lajos mindenfelé teljes erőfeszitéssel és nagy dicsőséggel viselte a háborút, hanem a kivívott diadalok már nem rejthették el országa kimerülését. Az adók elviselhetetlen teherré váltak, az ország már alig birta fiait a sereghez küldeni. Fénélon leirása szerint «a földmivelés pang, lakosság apad, az ipar már nem táplálja a munkásokat, a kereskedés semmivé van téve. Adószedés helyett inkább alamizsnát és élelmet kellene adni a szegény népnek. Egész Francziaország csak egy nagy, nyomorult, el nem látott kórház.»** Valóban csudálatos, hogy ily belső állapotok mellett még oly nagy erőt tudott kifejteni az ország. Nemcsak Francziaország segédforrásai magyarázzák meg az addigi hadjáratok szerencsés kimenetelét, hanem még inkább a szövetséges államok gyengesége. Spanyolország már alig jött számba, a császárt a törökök tartották vissza, Vilmost a jakobiták és saját parlamentje. Hanem mihelyt Angliában rendes kormány alakúlt meg, a whigek uralomra jutottak és a bank megalapitása bő eszközöket szolgáltatott a hadviselésnek, meg kellett változnia a hatalmi viszonyoknak. Vilmos előtt nem volt titok Francziaország kimerülése: bízott abban, hogy országa tovább fogja birni a háborút, mint az oly virágzónak és hatalmasnak látszó Francziaország. Már 1695-ben visszafoglalta Namur-t és ez által Belgiumban helyreállította az egyensúlyt. Csak délen volt még túlnyomó a franczia hatalom, mely a savoyai herczeget elpártolásra birta a szövetségesektől.

* Sainte Beuve, *Nouveaux Lundis VIII. Catinat.* 466. l.
** Raumernál, VI. 43.

Kitünt, hogy Vilmos és az általa vezetett Anglia korlátot bírnak vonni XIV. Lajos terjeszkedési vágya elé. Az angol király elérte czélját: az egyensúly megtartását és a franczia flotta legyőzését, kész volt a békére, ha Francziaország méltányos feltételeket szab. Lajos viszont kész volt a nymwegeni béke alapján megkötni a békét és Vilmost elismerni angol királynak. Mindegyik fél czéltalannak tartá a további erőfecsérlést és nyugalmat óhajtott, hogy pihent erővel foghasson a spanyol örökösödés már égetővé váló kérdésének elintézéséhez. Közbenjáróul a svéd király ajánlkozott. Ismét Hollandiában gyültek össze az alkudozók, Ryswijk kastélyban, Hága közelében. Csak a császári udvar ellenezte a békét, mint egykor a nymwegenit, hanem ez által a francziáknak csak újabb diadalokra szolgáltatott alkalmat. Barcelonának ekkor történt elfoglalása a francziák kezébe adta a túlsúlyt. Előbb Strassburgért valami kárpótlást igértek a francziák a birodalomnak, most minden feltétel nélkül le kellett Németországnak e városról mondani. Lajos ellenben kénytelen volt visszaadni többi hódításait. Hollandia kedvező kereskedelmi szerződésre lépett Francziaországgal. Így jött létre a ryswijki béke (1697 szept. 20.), mely megmutatta, hogy van már hatalom Európában, mely eredménynyel bír ellenállani Francziaország kíméletlen, hódító politikájának.

Egyszerre béke váltotta fel az Európa minden részében dúló háborút. Épen a ryswijki alku idejében vívta ki savoyai Eugén azt a diadalt a törökök fölött, mely békére kényszeríté a szultánt. A század határán megállapodottnak látszik a főhatalmaknak egymáshoz való viszonya. Nyugaton Francziaország bírja a szárazföldi, Anglia és a vele szövetséges Hollandia a tengeri hegemoniát, keleten a császár emelkedik túlsúlyra. Helyre van állítva az egyensúly és mindegyik rész készűl a maga hasznára fordítani a már-már bekövetkező újabb bonyodalmat: a spanyol dynastia kihalását.

IV. FEJEZET.

HOLLANDIA FÉNYKORA.

Alkotmányos és vallásos küzdelmek.

Azon korhoz értünk, melyben megalakultak azok a nagyhatalmak, melyek azóta békében és háborúban törvényt szabnak, példát mutatnak Európának. Nem is birunk már elképzelni nagyhatalmat megfelelő terület és népesség nélkül. A modern állam teljes kifejléséhez a gazdasági és szellemi erő mellett ez is szükségesnek látszik. Meglepőnek tűnik fel előttünk, hogy ugyanakkor, midőn az a nagyhatalom kerekedik felül, mely azóta csaknem két századon át, csekély időközöket kivéve, mindig döntő maradt Európa szárazföldjén, igazi méltó ellenfele nem a még mindig roppant kiterjedésű Spanyolország volt, nem is régi versenytársai, Anglia és Németország, hanem egy nálánál sokszorta kisebb és néptelenebb tartomány. Az gyakran előfordul, hogy egy kis nemzet szabadsága védelmére szembeszáll a legnagyobb hatalommal is, de arra, hogy egy olyan állam, mely nem nagyobb három-négy megyénél, több mint egy századon át elsőrangú szerepet játszszék Európa ügyeiben, arra a németalföldi köztársaság nyujtotta az utolsó, azóta nem ismétlődő példát.

Hollandia azon történeti szerepnek folytatója, melyet az ókorban Athén és Carthago, a középkorban Velencze és Genua játszottak. Sűrű népesség kis területen, e területnek nagyon intensiv művelése, a kereskedésből és iparból fejlődő óriási gazdagság, a tenger uralma és nagy gyarmati birodalom, de mindenekfölött erős nemzeti szellem és politikai érzék magyarázzák meg ezen államok kiváltságos helyzetét. Még aránylag legnagyobb a hasonlóság Carthagóval, de a műveltség dolgában, s ez a hollandus népnek tán legnagyobb dicsősége, egyenesen Athén és Firenze örökébe léptek a tengeren uralkodó városai.

Mindezen városi államokra nézve jellemző a monarchia hiánya. A szabadságot csak nagy belső forrongások árán lehetett megvásárolni

és ezektől Hollandia sem maradt ment. Alig, hogy kivívta függetlenségét, már szemben állott egymással az a két nagy párt, mely aztán századokon át küzdött az uralomért.

Az a régi polgárság, mely a szabadságharczot megvívta, elfogadta a reformatiót, de mint valóban szabadságszerető, nem akarta Kálvin tanait egész szigorúságukban keresztülvinni. Az új betelepedők ellenben, kiket a spanyol vakbuzgóság kiüldözött a déli tartományokból, a végletekig menő rideg és üldözésre kész puritanismus felé hajlottak. Alkotmány dolgában a régi polgárok köztársaságot akartak, melyben az előkelő, gazdag és tanult városi patriciatus bírja a túlsúlyt és kormányozza az országot. A szegényebb lakosság ellenben egységes kormányt, fejedelmi hatalmat óhajtott. Ezt a fejedelmi hatalmat, helytartói czímmel, tényleg gyakorolta Orániai Vilmos és utána fia, Móricz, a nagy hadvezér.

Mi sem teszi, annyi kornak és nemzetnek tapasztalatai szerint, annyira szükségessé és elviselhetővé a monarchiát, mint a nagy nemzeti háborúnak folytatása. Mihelyt a szabadságharczot 1609-ben befejezték, az a kérdés támadt: lehet-e a diadalmas hadvezérből, az államalapítónak fiából, ismét egyszerű magánember, vagy pedig lesz-e nagyravágyása és ereje ahhoz, hogy a polgárságot és annak vezetőjét, Olden-Barneveld főpensionariust, alávethesse hatalmának? A kérdést még nehezebben megoldhatóvá tette a fiatal hősnek és az ősz államférfiúnak személyes viszonya. Móricz ugyanis Olden-Barneveld befolyásának köszönheté, hogy Leicester gróf ellenében őt tették meg helytartónak. Itt is érvényesült a vallásos és politikai szempontoknak az a szoros összeköttetése, mely annyira jellemző vonása a reformatiót követő századoknak. A polgárok pártja megelégedett vallása szabadságának kivívásával; üldözést nem kivánt. A református papság nagy része ellenben örököse volt Kálvin és Knox semmi eltérő véleményt meg nem tűrő véleményének.

Midőn Arminius leidai tanár oly tanokkal lépett fel, melyekben csekély jelentőséget tulajdonított az eredendő bűnnek és ennélfogva a megváltásnak Krisztus által, annál többet a tettek üdvözítő erejének és több pap már nem akarta követni a genfi hitvallást, az egyházak többsége zsinatot követelt az eretnekek büntetésére. A rendek inkább Arminius részén állottak és kijelentették, hogy fentartják minden jogukat, mint az egyházak gyámjai.* Olden-Barneveld tehát

* Motley, *John of Barneveld.*

ezen fontos kérdésben ellenkezésbe jutott a nép túlnyomó többségével. Az új veszélyes tanok ellen azonnal nagy izgatás kezdődött, melynek élén Gomarus Ferencz, szintén leidai tanár állott, ki szorosan ragaszkodott a heidelbergai kátéhoz és a prædestinatio dogmájához. Móricz mindenkép igyekezett Barneveld befolyásától menekülni és e czélból szövetségre lépett a túlzókkal, bár vallásos tekintetben alig volt meggyőződése. Alkmarban, Utrechtben és más városokban 1610-ben zavargásokat indított meg a gomarista csőcselék az arminianus magistrátusok ellen. A zavargókat Móricz befolyása mentette meg a büntetéstől.*

Mindkét párt igyekezett a maga részére nyerni a rendeket és törvényen kívül helyezni ellenfeleit. A gomaristák politikailag is fontos szövetségest nyertek Jakab angol királyban, ki tudományának egész súlyával támadta meg Arminiust. Ezen iránynak főhelye Amsterdam városa volt, melyben külön gomarista községek alakultak és melynek magistrátusa már 1613-ban eltiltá azt a tant, mintha a tettek és nem egyedül a hit vinnének üdvözűlésre. A rendi pártnak főhelyéül Rotterdam volt tekinthető, hol Olden Barneveldnél még tudósabb szószólót talált a párt Grotius Hugóban. Általában csak Holland és Utrecht tartományok voltak arminianusok, a többiekben, hol a városi aristokratia nem volt annyira kifejlődve és nagy volt az orániai befolyás, a gomarista irány volt túlsúlyban.** A küzdelem, számos röpirat és szónoklat által élesztve, áthatotta az egész népet. A városi aristokratia, mely még a hatalom birtokában van, nemcsak a katonai, orániai párt és a vele tartó csőcselék által forgott veszélyben, hanem különösen a gomarista papok fanatismusa által. Minden tevékenysége arra szorítkozott, hogy egyenes összecsapástól visszatartsa a vallásos pártokat, de ez a politika a kedélyek izgatottsága miatt természetesen nem vitt eredményre.

Mind nagyobbá és általánosabbá vált a küzdelem a két párt közt, sok helyütt már erőszakkal foglalgatták el az egyházakat. Ez állapot annál veszélyesebb volt, mert egész Európában küszöbön állott a döntő harcz a protestantismus és a katholicismus közt s a Spanyolországgal kötött fegyverszünet leteléséhez közelgett. Magában a köztársaságban a legfőbb rend, Hollandia, ellentétbe jutott a rendek többségével és a hadvezérrel. Hollandia erőszakkal készült

* Leo, i. m. IV. k. 12. l.

** Motley, II. 339.

elnyomni a gomarista mozgalmakat és nem engedte, hogy az a párt külön egyházat alkosson. Az összes tartományok (generalis statusok) ellenben nemzeti zsinatot írtak ki Dordrechtbe 1617 november 11-ére. Erre Olden Barneveld beadta lemondását, hanem azért megmaradt pensionáriusi hivatalában. Móricz pedig személyesen lépett közbe, a hollandus városokat és Utrechtet a zsinat elismerésére és magistrátusaik megváltoztatására bírta. Olden Barneveld e forradalmi moz-

Grotius Hugó.
Egykorú metszet után.

galmakban nagy veszélyt látott a köztársaságra nézve és midőn hatalmát mindenütt bukni látta, Móriczot, ki neki annyira le volt kötelezve, személyes találkozás által akarta mérsékletre birni (1618 aug. 17.). «Szemben állott egymással a hosszú őszszakállú, komoly, kék szemű, kórtól, betegségtől és fájdalomtól meghajlott alakú államférfiú fekete bársony ruhában, botjára támaszkodva; hatalmas magistrátusi alak; és a virágzó, vérmes herczeg, nagy csizmában, szűk ruhában és kopott kalapban, melynek gyémántból volt a boglárja,

keze kardja markolatán, szeme fenyegető és haragos: typusa a magas születésű, parancsoló katonának.»* A találkozás nem vitt eredményre és Olden Barneveld tudta, hogy élete veszélyben forog. Legbizalmasabb barátait, köztük Grotiust, elfogták. Magát is elfogták, midőn 1618 aug. 29-én ismét a helytartóhoz ment. A herczeg katonai hatalommal lépett fel a pensionárius mellett felszólaló hollandus rendek és magistrátusok ellen és mindenütt pártját segítette hivatalba. Olden Barneveldet a generalis statusok egy külön törvényszék elé állították, mint hazaárulót. A fővád az volt, hogy Spanyolországgal fenn akarta tartani a békét, csakhogy a háború ne gyarapítsa az orániai herczeg hatalmát.

Móricz befolyása alatt végre minden tartomány és város hozzájárult a Dordrechtben 1618 nov. 13-án megnyiló zsinathoz. A zsinatban a németalföldi papokon kívül részt vettek angol, német és svájczi theologusok és a rendek világi megbizottai. A főkérdés természetesen az Arminius és Gomarus tana közötti harcz eldöntése volt. Amannak hivei már 1610-ben összeállították hitvallásukat öt pontban (remonstrants), mire Gomarus követői hét ponttal válaszoltak (contra remonstrants). Az öt pont tartalma, hogy Isten meg akarja menteni a Krisztusban hivőket és engedelmeseket. Csak a hitetleneket és meg nem térőket kárhoztatja el. Krisztus minden emberért halt meg, de a megváltásban csak a hivőknek van részök. Az embernek szüksége van Krisztus kegyére, de ez maga nem elegendő. A hivők Isten kegye által ellenállhatnak a kisértéseknek. Gomarus gőgösnek nevezi e tant. Szerinte Isten örökre és változhatatlanul elhatározta, ki üdvözül és ki kárhozik el, tekintet nélkül engedelmességre és hitre. Krisztus nem halt meg mindenkiért, csak a kiválasztottakért.** A zsinaton egészen Gomarus felfogása uralkodott. Nem is akarták meghallgatni a remonstransokat, csak itélni fölöttük. Az itélet igen keményen hangzott. A római egyház theologusainak csalatkozhatlansága és fanatismusa követőkre talált a protestáns egyházban. Az arminiánusokat bünösöknek mondották ki a világi és egyházi állam ellen. Mindannyian elvesztik hivatalukat és ezentúl csak az kaphat állást, ki aláírja a zsinat végzéseit. Ily módon jutottak Hollandiában ismét kizárólagos érvényre a genfi és heidelbergai tanok. A zsinat 1619 május 9-én zárta be üléseit és a generalis statusok megerősitették

* U. o. II. 241. l.
** Raumer, III. k. 202—203. l.

végzéseit. A remonstrans papokat egy ideig fogságban tartották, azután számüzték őket. Kétszáz pap vesztette el hivatalát, 80 ment számüzetésbe. A legnagyobb szigorúsággal jártak el az Arminius tanait hirdető könyvek és röpiratok írói és terjesztői ellen. A kálvinista inquisitióhoz, mint látjuk, az index is járult. És midőn mindezen intézkedések ellenére sem szüntek meg az arminianusok titkos összejövetelei, katonai erővel jártak el ellenök. Rotterdamban a katonák kifosztották a részvevőket, többet megöltek vagy megsebesítettek. Valóban nem volt ok épen csak a katholicismust vádolni türelmetlenséggel.

Röviddel a zsinat befejezése után eldőlt Olden Barneveld sorsa. Mindvégig a legnagyobb bátorsággal védte magát igaztalan és pártos birái ellen. Valóban nagy bűn volt az orániai párt részéről a törvény formáit alkalmazni egy politikai gyilkosság eltakarására. A birák halálra itélték, mert intézkedései veszélybe döntötték a köztársaságot és a helytartó személyét.* Büszkébb volt, semhogy Móriczhoz folyamodott volna kegyelemért. Hágában vitték a vérpadra (1619 május 13-án), ott, hol harminczhárom éven át intézte az állam ügyeit nagy bölcseséggel és dicsőséggel. Grotiust élethossziglan tartó fogságra itélték, melyből azonban nemsokára megmenekült nejének hű feláldozása által. Barneveld fiai meg akarták boszulni atyjok halálát a helytartón; az idősebbet lefejezték, a fiatalabb megmenekült. Most nem volt a köztársaságban senki, ki képes lett volna ellenállani Móricz befolyásának. A nagy hadvezér majdnem korlátlan hatalomra jutott. Leginkább neki volt tulajdonitható, hogy a fegyverszünet letelése után 1621-ben újra kitört a háború Spanyolország ellen.

A köztársaság szárazföldi és tengeri politikája.

Ismét szemben állott egymással a fölkelés harczainak utolsó két nagy alakja: Spinola és Móricz. A háború valódi tudományos párbaj volt e két hadvezér közt. Különösen Bredának ostroma vonta magára egész Európa szemét, mind egykor Ostendéé. Hanem Móricz már meg volt törve. «Azok, kik segítették Barneveld megbuktatásában, most gyűlölik a «zsarnokot». Móricz, ki tízszeres megmentője volt Hollandiának, nem birta elhinni, hogy őt gyűlölik. Egy napon, a mint Gorcumban járt, nappal, a piacz közepén, köszönt, de senki

* Motley, II. 361. l.

sem válaszolt neki, mind rossz szemmel nézte. Ekkor nagy, kedélyre ható, borzasztó dolog volt észlelhető. Ez a férfi győzött minden fáradságot, minden veszélyt, jó álomnak, ép egészségnek örvendett. Egyszerre megváltozott. A dicsőség, a népszerűség tartotta benne az életet. Most elaszott, meghalt» (1625 ápr. 23.).* Halála után öcscse, Fridrik Henrik, vezette a köztársaság seregeit, ki mint hadvezér méltó volt bátyjához, jellem dolgában pedig messze fölülmulta őt. Hanem a háború csak lanyhán folyt. A spanyolok nem igen remélték már a köztársaság meghódítását, a köztársaság pedig inkább tengeren folytatta a háborút, mint szárazon.

Az oràniaiak érdekében állott az állam erejét a szárazföldi harczban központositani. Ily módon erős, tőlük függő sereget nyernek, mint hatalmuk legbiztosabb támaszát; dicsőségök és befolyásuk egyaránt gyarapodik. Egészen más volt a nagy kereskedő osztálynak politikája. Reá nézve a szárazföldi háború igen költséges, alkotmányos tekintetben igen veszedelmes, a mennyiben a helytartóknak és a zsoldosoknak hatalmát gyarapítja; eredménye pedig, még ha hódítanak is, semmikép sem áll arányban az általa származó bajokkal. Mihelyt tehát biztosítva van az állam önállósága, a rendek, különösen Hollandia, mely Móricz halála után ismét túlsúlyra jut, nem akarnak többé szárazföldi háborút, hanem lehetőleg a tengeren központositják erejöket.

Ott roppant nagy hasznot helyezett kilátásba a hollandus hajósok ügyessége és hősiessége és Spanyolország gazdag gyarmatai biztos és könnyű zsákmányul igérkeztek. Láttuk, hogy a hollandusoknak Kelet-Indiába menése mily erős csapást mért a spanyol-portugál hatalomra. Most nyugotindiai kereskedőtársaságot alapitottak a keletindiainak módjára. Ennek admirálisa, Hein Péter, egy csapással 12 millió frtnyi zsákmányt ejtett.** E zsákmány és a virágzó kereskedés nagy erőfeszítésre tette képessé a rendeket; egy időben 120,000 embert tartottak fegyverben. A nyugotindiai társaság törekvése Brazilia elfoglalására irányult. Az egész világ minden kalandos hajósa zászlói alá gyűlt, egyszerre 800 hajót tartott tengeren és Braziliában csakugyan nagy eredményeket vívott ki.*** Ott is az orániai családnak egy tagja volt a vezér. A spanyolok már készek voltak a békére, de

* Michelet, *Henri IV. et Richelieu* 389. l.

** Lásd VIII. kötet. 553.

*** Leo, 26—27. l.

Richelieu politikája tovább is meghiusította a kiegyezést. Fridrik 1638-ban a fontos Anverst vette ostrom alá. Itt azonban teljesen kitünt, mennyire hatalmasabb volt a kereskedői érdek a katonainál. A hollandus városok Anversben, melynek nagy forgalmát ők örökölték, veszélyes versenytársat láttak, ha az a köztársasághoz tartozik, míg ha az ellenségnek marad kezében, szabadon nyomhatják el kereskedését. Amsterdami kereskedők szállították a versenytárs védelmére a szükséges hadi szereket. Az ostrom nem vitt eredményre. Ezen időtől fogva a szárazföldi háború egészen abban maradt. A rocroyi csata (1643-ban) teljesen fölfedte a spanyol birodalom gyengeségét. Attól kellett tartani, hogy a feltörekvő Francziaország foglalja el Belgiumot és így a köztársaságnak az előbbinél még veszedelmesebb szomszédjává válik. Az orániaiakat egyenesen Francziaország hiveinek tekintették, mert mind tovább kívánták húzni a háborút. Annak érdeke pedig már a kereskedőkre nézve is megszűnt. Portugália, miután Spanyolországtól elszakadt, sietett békére és szövetségre lépni Hollandiával. Az 1641-ben kötött béke a hollandusok kezében hagyta braziliai hóditásaikat. Tengeren már el volt döntve túlsúlyuk a spanyolok fölött, különösen mióta Tromp Márton admirális szétvert a csatornában egy nagy spanyol hajóhadat (1639 okt. 21.). A keleti bonyodalmak, különösen a svédek és dánok közti háborúk már inkább érdekelték a kereskedőket, mint Spanyolország, honnan már csak csekély nyereség volt várható. A rendeknél túlsúlyra jut az a párt, mely csak a tengeri háborúra kész megszavazni a költséget, de nem a szárazföldire. Midőn Fridrik Henrik 1647-ben meghalt, már semmi akadálya sem maradt a békekötésnek. Az 1648 elején kötött szerződésben a spanyol király teljesen elismeri az egyesült tartományok függetlenségét. Kezökben marad, a mit tengeren és szárazon hódítottak. A Selda torkolatai és Belgium más kikötői zárva maradnak, mi a hollandiai kereskedésnek legveszedelmesebb versenytársát bénította meg. A békét Francziaország részvétele nélkül kötötték, mely igen rossz néven vette szövetsége elhagyását.

A köztársaság teljes békét nyert kifelé és nemsokára alkotmányos tekintetben is nagy változás állott be. Fridrik Henrik fia, II. Vilmos, kit elismertek helytartónak, erélyesen akarta érvényesíteni jogait. Természetesen ellentétbe jutott Hollandiával, mely el akarta bocsátani az egész katonaságot. Ez az egy tartomány többet fizetett, mint a többi összesen és szükségtelennek tartá békében a nagy hadi költséget. A helytartó önhatalmúlag elfogatta az ellenzék több vezé-

rét és el akarta foglalni Amsterdam városát. Ez a terve meghiúsult és maga már 1650-ben meghalt huszonnégy éves korában. Egy héttel halála után született fia, a későbbi III. Vilmos. Az orániai párt vezér nélkül maradt, az aristokratikus kereskedő párt jutott újra túlsúlyra.

Míg Hollandia szabadságharcza és annak dicsősége kiválóan az orániai dynastia nevéhez van fűzve, az ország gazdasági, műveltségi és diplomatiai fejlődése tekintetében a városi polgárság köréből kiemelkedő aristokrátiát illeti meg a főérdem. Egész Európát fenyegette XIV. Lajos birodalma, ez a hatalmasan kifejlődött dynastikus és katholikus állam. Épen abban áll a hollandiai köztársaságnak nagy világtörténeti szerepe, hogy ezen újabb egyházi és politikai hegemónia ellen ép úgy védelmére kelt a szabadságnak, mint előbb a spanyol zsarnokság ellen. Ez az ellentét nem volt esetleges, hanem mélyen a tényekben gyökerező. A modern munka és szabadság alapján létrejött Hollandia belső szövetségben állott a középkori Spanyolország ellen a Bourbonokkal, míg azok világi, úgyszólván polgári politikát űztek. Élet-halálharczot kellett vívniok ellenök, mihelyt ott ismét uralomra jutottak a polgárság ellenében a nemesség és papság középkori hatalmai. E szempontból a franczia hegemónia ellen vívott harcz egyenes folytatása a spanyol uralom elleni fölkelésnek.

Tudjuk, hogy Francziaország mennyivel erősebb volt a régi ellenségnél. Ereje leginkább abban állott, hogy a modern eszmék befolyása alatt anyagi és szellemi téren egyaránt kifejtette segédeszközeit, ép úgy, mind Hollandia. Csakhogy a kifejtett erőt nem csupán nemzeti, hanem dynastikus és vallásos czélok elérésére fordította a király. Ennek ellenében a köztársaság azon rövid idő alatt, midőn szabadon intézbette ügyeit, következetesen vitte keresztül külső és belső politikájában a kizárólagos világi és polgári szempontok uralmát.

Kereskedők országában természetesen a gazdagodás az első szempont. Ipar és kereskedés virágoztak; minden szerződésben idegen országokkal gond volt ezek biztosítására. Mindenünnen ide özönlött a pénz az árúk és viteldíj fejében, mely a hollandus hajókat és vállalkozókat illette meg. Az országnak csekély volt a lakossága, ezért nyitva állott minden nemzet- és vallásbeli telepedők előtt. Az arminiánusok üldözésén kívül, mely csak rövid ideig tartott, és melynek inkább politikai volt az oka, mint vallásos, az egész korszakon át nem értesülünk arról, hogy az állam egyházi okból bárkitől

megvonta volna oltalmát. A Belgiummal határos területen nagy számmal laktak katholikusok, ezeket a városi aristokratia mindig megvédte az orániaiak és a vakbuzgó papság üldözése ellen. Hollandiában vonta meg magát a kiűzött portugalliai és spanyol zsidók nagy része, kik a felkelésben vitézül harczoltak régi elnyomóik ellen és teljes vallásszabadságot élveztek. Általában bizonyos vallásos közöny jellemzi az egész gazdag és uralkodó városi aristokratiát. A szabadságharcznak fanatismusa helyébe, midőn első sorban a kalvinismus állott szemben a római hitű Spanyolországgal, nyugodt és mérsékelt érdekpolitika lépett, mely az egyházi érdekeket el birta választani az államiaktól.

Már kifejtettük, mily gyors Hollandia kereskedelmi lendülete a XVI. és XVII. század fordulóján, midőn a keleten a hollandus hajóhad foglalja el egymásután a portugallok régibb telepeit. E korszakban még növekszik e gyarmatok becse. Batavia ekkor emelkedik délkeleti Ázsiának nagy emporiumává. Ott mindig nagy hadi erő, 5—6000-nyi rendes katonaság állott készen. A város fehér házaival egészen hollandus módon épült, utczáit ezernyi sokaság lepi el és minden nemzet kereskedői felkeresik kikötőjét.* A kormányzót rendesen három évre küldik, de mindig meghosszabbítják ezt az időt és korlátlan hatalmat engednek neki. De ha tanácsosai ellenére határoz, az egész felelősség reá hárul.

A fűszerekkel való kereskedés majdnem kizárólag a hollandusok kezére jut. Igaz, hogy kérlelhetetlenül, rideg kereskedői önzéssel aknázták ki uralkodó helyzetöket. Minden más európai hajót kizártak birtokaikból, míg magok nagy csempészetet űztek más európai államok gyarmataiban. A fűszerszigetek lakóit a szerecsendiófák kivágására kényszerítették, hogy ezen fontos czikknek csekély legyen a mennyisége, s így magas az ára. A virágzó Jáva szigetet, mely mindinkább központjává vált ázsiai birtokaiknak, valóságos rabszolgaföldddé változtatták, hol a benszülöttek kizárólag a hollandusok részére művelték a földet. Ott a kormány határozta meg a czikkek árát. Az államnak igen nagy érdekében állott a keletindiai társaság felvirágozása, mely nyereségének tizedét fizette adó gyanánt, harminczadát pedig a helytartónak adta.**

Kelet-Indiának elpuhult lakossága elviselte azt a jármot, melyet

* *Mémoires du Comte de Forbin.* 473. l.
** Raumer, i. m. 432. l.

ily csekély számu idegen nép helyezett reá. Sokkal nehezebb feladat várt a nyugotindiai társaságra, különösen az újonnan meghódított Braziliában. Ott a győzők lefegyverezték a portugall lakosságot és aztán nagy adót róttak reá. Magoknak tartották fönn a főczikkekkel, különösen a rabszolgákkal való kereskedést. Az elnyomott nép felkelt és Vieira Fernandes Jánosban vitéz vezérre talált. A guerilla-háború lehetetlenné tette a hollandusoknak a nyilt vidéken tartózkodást. Városaikat is egymásután elfoglalták a felkelők. Végre 1654-ben az utolsó, Recife is elveszett és a hollandusok uralmának déli Amerika szárazföldjén vége szakadt.*

Ezalatt más, hatalmasabb ellensége támadt Hollandia kereskedelmi hegemoniájának. Elbeszéltük már,** mint rázta le a republikánus Anglia a navigatio acta által a hollandiai szállítók igáját és mint szerzett fegyverrel kereskedésének szabadságot és zászlajának tiszteletet. A háború szerencsétlenül folyt Hollandiára nézve, mely elveszté legkitünőbb admirálisát, Trompot. A kereskedés szünetelt, sem a Keleti-tengerben, sem az Oceánban nem lehetett halászni. Amsterdam lakossága rohamosan fogyott. Az ország érdeke a békét követelte és ebben találkozott Cromwell kívánságával. Láttuk, hogy az 1654-ben megkötött szerződésben Hollandia elismeri Anglia elsőségét az azt környező tengereken. Hanem e békének nagy volt hatása az ország belső fejlődésére is.

Az ořániaiak, mint a Stuartok rokonai, ellenségei voltak az angol forradalomnak és tőlök indult ki a legtöbb, II. Károly uralomra jutására czélzó vállalat. Hatalmuk megszorítása ezért ép úgy érdekében állott Cromwellnek, mint a hollandiai aristokratikus pártnak. A békekötésekor Cromwell egyenes feltételül szabta, hogy az egyesült tartományok többé ne emeljenek senkit az orániai családból magas méltóságra. A generalis statusok ehhez nem járultak, hanem Hollandia, pensionariusának, Witt Jánosnak vezetése alatt, titkos egyezségben elfogadta. Az aristokratia mindjárt II. Vilmos halála után ezen irányba igyekezett terelni az alkotmányt. Hollandia rendei akkor visszahelyezték hivatalaikba a helytartó által elfogatott férfiakat, az egyes városokra ruházták a tisztviselők választásának jogát, sőt, minthogy ők adták a pénzt, még a hadügyet is befolyásuk alá vonták. A többi tartomány féltékenyen nézte Hollandia hegemoniáját és az

* Leo IV. 36. l.
** VIII. 635.

1657 január 18-án megnyiló rendkívüli országgyűlésnek jutott a nehéz feladat, meghatározni a szövetséges tartományok jogait és kötelességeit s intézkedni a vallás, a hadügy, a helytartóság fenforgó kérdéseiben.*

Minthogy nem volt határozott alkotmány, minden fontos kérdésben Hollandia döntött pénzügyi és értelmi túlsúlya által. Ha azonban szavazásra került a dolog, minden egyes tartományt és várost egyaránt csak egy szó illetett meg. A katonákat nemcsak a generalis statusok iránt kötelezte esküjök, hanem az őket fizető provincia, sőt lakóhelyök iránt is. Ily módon akarták elejét venni a zsoldosok hatalomra jutásának, csakhogy egyúttal megszüntették a hadvezetéshez szükséges egységet. Legfontosabb a helytartói kérdés tárgyalása. Hollandia szerint az egyesült tartományok köztársasága ép úgy el lehet egy ember kormánya nélkül, mint a régi Athén vagy Róma. Az orániaiakat nem illeti meg semmiféle örökös jog. Igaz, hogy nagy szolgálatokat tettek az államnak, de nagy fizetést is húztak, 1585-től 1654-ig 19 millió hatszázezer forintot. A helytartói állás betöltetlenül maradt.

Mint Olden Barneveld idejében, most is Hollandia pensionariusa intézte a köztársaság ügyeit. Húsz éven át viselte e méltóságot Witt János, kit huszonnyolcz éves korában tisztelt meg vele polgártársainak bizalma. Egyaránt kitünt mint tudós, mint államférfiú és mint ember. Belátta, hogy országát csak diplomatiája és gazdagsága tarthatja fenn a szomszéd hatalmas birodalmak között s azért külső szövetségek által igyekezett magát biztositani. Egyelőre Anglia volt veszélyesebb, azért Francziaországhoz közeledett, északon pedig Svédországgal tartott fenn benső viszonyt. A béke után csakhamar új lendületre jutott az ipar és a kereskedés, s az állam pénzügyei ismét szilárd lábon állottak. Jellemző, hogy a hollandiai államadósság csak 4 százalékot kamatozott, azon időben, midőn a franczia királyok 8—10 százalékot fizettek. A szárazföldön már nem fenyegetett veszély, a tengeren új meg új diadalok biztosították a hollandus hajóhadnak uralkodó állását.

Brazilia elvesztéseért kárpótlást nyujtott a Jóremény foka, melyet 1651-ben kezdtek betelepiteni, s Ceylon, melynek fővárosát, Colombót, 1656-ban foglalták el a portugalliaiaktól. Ez által birtokukba vették az Indiába vivő útnak legfőbb állomásait.

* Raumer 434. l.

A Jóremény foka a főmegállóhely Európa s India közt, minden arra járó hajó kiköt ott és a város el van látva mindennel, ami a hajók kijavításához s az élelem és szertár pótlásához szükséges. A hollandusok egymásután összevásárolták a földet a kaffer főnököktől, kik valamelyes dohány és pálinka fejében beljebb vonultak a szárazföldre. A tartomány természettől kopár és száraz, de a hollandusok mégis egyikét ültették ott a világ legszebb kertjeinek. A foktól néhány mérföldnyire franczia hugenották alapítottak gyarmatot, szántanak, vetnek, szőlőt ültetnek s minden jóban bővelkednek.*

Északkeleti Európában is fentartották domináló helyzetöket. Midőn Svédország 1656-ban Lengyelországot és később Dániát fenyegette végveszélylyel s attól kellett tartani, hogy a Keleti-tenger minden partvidéke svéd uralom alá kerülve elzáratik a hollandus hajók elől, a köztársaság nagy hajóhadat küldött oda és békére kényszeríté a hadviselő feleket. A Földközi-tengerben is diadalmasan jelentek meg hajói. Észak-Afrika kalóz államait egymásután megbüntették és a hollandus hajók tiszteletére kényszerítették Ruyter és Tromp Márton vitéz fia, Tromp Kornél. A távol Keleten, Khinában, Japánban, Perzsiában, mindenütt Hollandia képviselte az európai műveltséget. Észak-Amerikában, Uj-Angliától délre a Hudson mellékén virágzó gyarmatot alapítottak a kivándorló arminiánusok, melyet Uj-Nederlandnak neveztek, fővárosát pedig Uj-Amsterdamnak.

Midőn 1660-ban ismét a Stuartok jutottak Anglia trónjára, mind nehezebb lett Wittnek és pártjának állása. Az angol befolyás ellen, mely az orániaiak érdekében érvényesült, franczia szövetség által biztosították magokat, melyet 1662 ápril 27-én kötöttek. Az orániai párt, mely annál erősebben mozgott, mennél inkább közeledett nagykorúságához III. Vilmos, keresztülvitte még ugyanazon évben az angol szövetséget is. Ez azonban nem lehetett állandó, annyira szemben állott a két országnak kereskedelmi érdeke. Az angol kaló-

* *Mémoires du Comte de Forbin*, 471. l. Ez a franczia hajóstiszt, ki 1685-ben járt ott, így írja le a kaffer őslakosokat: Nincs vallásuk, mindenféle bogárral élnek, meztelenül járnak, csak a vállukra vetnek birkabőrt. Ebben elszaporodik a féreg és azt sem utálják, megeszik. A nők egész dísze a leölt birkák friss bele, melyet kezökre s lábukra kötnek. Mind együtt hálnak nyomorult kunyhókban és párosodnak, mint a barmok, nem nézve a rokonságot.

zok még béke idején megtámadták a hollandus hajókat és egy angol kereskedő társaság 1664-ben elfoglalta Uj-Nederlandot. Anglia az orániai pártban bízva, mely lankasztotta a köztársaság erejét, megkezdette a háborút, Witt ellenben Francziaországnak szerződés által kikötött segítségére számított. A háború eleinte nem folyt szerencsésen a hollandusokra nézve, XIV. Lajos nem felelt meg kötelezettségének, s a papság által izgatott köznép erősen zavargott a pensionarius és pártja ellen, melyet azzal vádoltak, hogy csak azért keverték az országot háborúba, hogy tovább is ők uralkodhassanak. Hanem Ruyter, ki Afrikából akkor tért vissza, csakhamar helyreállította a tengeren a köztársaság túlsúlyát. Witt, hogy az orániai pártot lekenyerezze, a köztársaság fiának jelenteté ki III. Vilmost és környezetéből eltávolította az angolokat. XIV. Lajos pedig, midőn attól kellett tartania, hogy különben az orániai párt kerekedik felül, megadta a kívánt segítséget. Különben is azt követelte emelkedő hajóhadának érdeke, hogy egyik fél se nyerje el a tengeren a kizárólagos uralmat.* Hanem azért mégis a hollandusok viselték a háború egész terhét, őket illeti meg annak egész dicsősége.

Angolországban nemsokára szomorúság váltotta fel a győzelmeken való örömöt. Az 1666. év folyamában ott borzasztó pestis dühöngött, majd pedig tűzvész pusztította el Londont. Az ország kész volt a békére és a király is hajlott reá. Az alkudozások folyama alatt Ruyter benyomult a Themse torkolatába, tönkre tette az ott állomásozó angol hajókat és heteken át uralkodott Anglia főfolyójának torkolatán és a csatornán. Ez és XIV. Lajos unszolása békére kényszeríté II. Károlyt. A békét Bredában kötötték meg (1667 julius 31.). Ebben Uj-Nederland és fővárosa, melyet New-Yorknak neveztek el, az angoloknak jutott, Surinam ellenben, déli Amerika északkeleti részén, a hollandusoknak. A köztársaság javára enyhítették a navigatio acta több meghatározását.

Ez a béke és a reá következő aacheni béke, melyben a triple-alliance hátrálásra kényszeríté XIV. Lajost és fentartá a gyönge spanyol birodalmat szomszédjául, tetőpontra emelték Wittnek és az általa vezetett köztársaságnak tekintélyét. A belső viszonyok is megszilárdultak. Hollandia tartománya mindenkorra össze nem egyeztethetőnek akarta kimondani a főkapitányi és a helytartói állást hogy ez által véget vessen az orániai párt reményének. Ott 1667 vé-

* Ranke, III. 307.

gén határozattá vált az ú. n. örökös edictum, mely szerint a városok magok válaszszák tisztviselőiket és soha se ruházzák e jogot másra; a rendek magok nevezzenek ki a tőlük függő állomásokra, a katonaiakat kivéve: végre, hogy a helytartó többé ne lehessen egyúttal főkapitány.* Igaz, hogy a többi tartomány ezt nem ismerte el, hanem azért 1670-ben már mindannyian elfogadták a helytartóságnak a hadvezérségtől való elválasztását.

Az aristokratikus kormány dicsőségét a tengeri háborúban, létjogát az ország felvirágzásában találta. Mihelyt külső veszély fenyegette az országot és szárazföldi seregre volt szükség, meg kellett buknia azon kormánynak, mely tudatosan elhanyagolta a hadsereget és vezetőit, mint a melyek reá nézve veszedelmesekké válhatnak. A hollandus pénzaristokratia azon helyzetbe jutott az orániaiakkal szemben, a minőbe Hamilkar és Hannibal döntötték egykor a carthagóit. A francziák 1672-iki támadása, mely nyilvánossá tette Witt kormányának katonai gyengeségét, ismét az orániai pártot segítette uralomra. A Witt elleni támadásban összejátszott sok alacsony érdek is, de bizonyos, hogy első sorban a haza fennállásának érdeke buktatta meg a köztársasági pártot. Witt és társai készek voltak, mint hajdan az ázsiai görögök, elköltözni és Jávában alapitani új, hatalmasabb hazát; az orániai párt érdeme az, hogy nem esett kétségbe és megmenté nemzetének európai létét. Bizonyára az ifjú orániai Vilmost illette meg a fő érdem hazája megmentésében, a hadvezetés és a diplomatia terén egyaránt. Míg a háború tartott, az aristokrata párt, melyet francziának nevezett a nép, nem gondolhatott régi hatalma visszaszerzésére. Később pedig XIV. Lajos maga gátolta meg e pártnak újra befolyásra jutását. A hugenották üldözése által, kiknek szenvedése erős visszhangot keltett az egész protestáns világban, árulássá tette a politikájához való közeledést minden református szemében. Csak Amsterdam városa tartotta fenn az ellenzéket orániai Vilmos ellen és kész volt megtagadni a hadi segélyt, hogy megtudja, mennyivel erősebb a város határozata az orániai herczeg parancsánál. Hanem 1684 után ott is felülkerekedett az orániai párt. Vilmos és Hollandiának vele egyetértő pensionariusa, Fagel Gáspár, intézték teljes hatalommal országuk külső politikáját. Látták, hogy az ország egyedül gyenge ellenállani Francziaországnak s főfeladatukká szövetségek szervezését tették XIV. Lajos túlsúlya ellen.

* Leo, i. m. 54. l.

Ilyen módon vált a kis Hollandiából Európa diplomatiai központja.

A közélet és műveltség.

Csekély területen oly nagy diplomatiai, katonai, kereskedelmi, tudományos és művészeti tevékenység fejlődött ki az egyesült tartományokban, annyi anyagi és szellemi kincs gyűlt ott össze, hogy azzal csak az ókori Görögország és Olaszország a renaissance korában hasonlíthatók össze, de nem a modern Európának bármely más országa. A Spanyolország ellen kivívott politikai és vallásos szabadság öntudata hatotta át az egész népességet. Uralma alatt látá a tengert, mely ellen addig élet-halál harczot kellett vívnia, zsákmánya gyanánt a távoli mesés országok kincseit. Aránylag kevés ember fejtette ki ezt az óriási munkaerőt, így minden egyesnek meg kellett feszíteni erejét. A kivívott siker gazdagságra s politikai szereplésre segítette az előkelőket. Nem tekintve az orániaiakat, nem volt a közügyekben kiváló férfiú, a ki nem a városi polgárság soraiból került volna ki. A középkori nemesség egészen háttérbe szorult a városi pénzaristokratia mellett. A gazdag osztály oldalán kiváló jelentőségre tett szert az értelmi felsőség is. A közügyek vezetése nagy diplomatiai készültséget igényelt és azt akkor a világ egyik aristokratiája sem sajátította el annyira, mint a hollandiai. A gazdag kereskedőnek fiai, miután tengeren vagy szárazon szolgálták a köztársaságot, szép mezei lakaikba, japáni vagy khinai ízlésű kertjeikbe visszavonulva, a tudománynak éltek, megismervén hazájuk és a többi országok viszonyait és erejét. Míg egyebütt épen ezen korban jutott túlsúlyra a királyság a rendek fölött, itt büszke s férfias önérzet szállhatta meg az uralkodó osztályt, mely nemcsak a spanyol, franczia és angol túlhatalom ellen tudta megvédeni hazáját, hanem az orániai katonai tyrannis és a csőcselék uralma ellen is. E korszak államférfiai, különben is lelkesült művelői a classikus tanulmányoknak, méltán láthatták magokban Róma senatorainak utódjait. És az egész népet áthatotta a függetlenségnek és jólétnek érzete, oly fokban, mely ismeretlen volt a többi szárazföldi Európa elkorhadt városi polgársága és rabszolgává aljasodott jobbágysága előtt. Mindnyájan egyaránt védték a hazát, mindnyájan hozzájárultak uralmához és gazdagodásához, s a törvény előtt nem ismertek magoknál magasabbat. Midőn pfalzi Fridrik, a szerencsétlen téli király, bukása után Hollandiában vonult meg, a mint nyulászott, betévedt egy pórnak répaföldjébe. «Elébe lép a pór,

ünnepi ruhájában, fekete spanyol posztóból, nagy ezüst gombokkal, és egy erős legényével vasvillát fogva, ily szavakkal fogadta a királyt: Cseh király, cseh király, miért jöttél répaföldemre, melyet annyi bajjal vetettem be? A király visszament, mentegetődzve, hogy kutyái vezették oda, akarata ellenére.» Michelet ezen eset elbeszélésénél hozzáteszi, hogy messze kellett volna akkor menni, míg hasonló szabadságot találnak, s hasonló merészséget a munka gyümölcsének megvédésében. «Francziaországban a gályára küldték volna ezt a parasztot, Németországban pedig a király kutyáival tépette volna szét.»*

Hollandia hatalmas és magas műveltségű aristokratiáját tudománya tükrözteti vissza, jólétnek örvendő, daczos és független népét művészete. Mindkét téren még állandóbb volt az ezen kis nép által kivívott eredmény, mint az, melyet hőseinek köszönt tengeren és szárazon.

A németalföldi irodalomnak létrejöttétől fogva modern szinezetet ad, hogy első sorban természeti és gazdasági feladatok megoldásán fáradott. A sok csatornaépítés, a hajózás, a gyakori várostromok igen nagy lendületet adtak a mathematikának és alkalmazásának a physika tüneményeire. Itt lép fel először a nagyító üveg, mint a tudományos kutatás egyik leghathatósabb eszköze. Leuwenhoek és Swammerdam észleletei egészen új alapot adtak az élettannak és természetrajznak. A messzelátó üveg szintén hollandus találmány. A legkiválóbb államférfiak, mint Olden Barneveld és Jan de Witt előszeretettel foglalkoztak mathematikai és physikai problemákkal. A nemzet jelleme, higgadtságánál és pontosságánál fogva, kiválóan elősegítette a tisztán tapasztalati módszer alkalmazását és kifejtését.

Mind a mellett, hogy ily nagy lendületet vettek a tapasztalati tudományok, a hollandus aristokratia műveltsége első sorban philologiai. Leida és Utrecht szabad egyetemein gyűltek össze nem csak az országnak, hanem egész Európának legkiválóbb humanistái. Francziaország üldözött tudósainak itt kinálkozott menedékhelye. Ezen egész korszakon át határozottan Hollandiánál volt az elsőség a classikai tudományok művelésében. A rotterdami Erasmusnak méltó utódai voltak a leidai egyetem tanárai közül Justus Lipsius, Scaliger, Gronov, Heinsius Dániel és Miklós, mint a régi remekirók kiadói és magyarázói. Az amsterdami «Elzevir» kiadások mai napig gyönyör-

* Michelet, i. m. 457. l.

ködtetik a philologusokat, nem csak kiállításuk szépségénél fogva, hanem a szöveg helyessége miatt is. Minthogy az ország nyelvét csak kevesen beszélték, itt kizárólagosan és tisztán a latin nyelv maradt az uralkodó, mint a tudományos irodalom és a főiskolák nyelve. Ez tette lehetővé a legkülönbözőbb nemzetek tudósainak összeözönlését, ez a hollandus főiskolák látogatását a legtávolabbi nemzetek tanulni vágyó ifjúsága által. A magyar protestánsok nagy számmal látogatták Leida, Utrecht és a kis Franekera egyetemeit egész a XVIII. század végeig és ott jelent meg a magyar protestáns hitirodalomnak aránylag nagy része.* Az egyetemek mellett felvirágzott a népiskola és a gymnasium is, s a legkisebb helységek is gondoskodtak a gyermekek neveléséről. Ez által a műveltség szétáradt az egész országban, a többi Európában akkor még ismeretlen mértékben.

Első sorban a jogi és alkotmányos kérdések érdekelték a szabad ország uralkodó osztályát. Mint előbb Velencze, most ez a köztársaság fejtette ki a diplomatiát hatalma és európai állása egyik leghatalmasabb eszközévé. Legjobban az amsterdami és rotterdami kereskedő, világjáró patriciusoknak állott módjában megismerkedni az egész föld államainak berendezésével, politikájával és segédeszközeivel. A harmincz éves háború korában Amsterdamban megjelenő Elzevir által kiadott *Respublica*-k, valóságos encyklopædiáját képezik azon kor államtudományának.** Hollandus volt az a férfiú, ki először dolgozta fel önállóan és magas szempontok szerint a nemzetek egymással való érintkezésének törvényeit békében és háborúban, s megállapítá a nemzetközi jog tudományát. Grotius Hugo volt ez (1583—1645), kiről mint Olden Barneveld barátjáról és Arminius követőjéről emlékeztünk meg. A *háború és béke jogáról* szóló három könyve mai napig is nagy tekintélynek örvend, bár példáit, azon kor műveltségét követve, majdnem kizárólag a classikus népeknek és a szentirásnak köréből veszi.*** Az által, hogy az emberi társaságot nem csak Istentől berendezett intézménynek tekinti, hanem egyúttal természetes állapotnak, s így természetesen, szükség és czél szerint igyekszik megmagyarázni az alkotmányokat és törvényeket, megalapítója lett a természeti-, az észjognak. Nagy tekintélynek örvendett a tenge-

* Igy Leidában jelent meg 1718-ban komáromi Csipkés György *Magyar Bibliá*ja Debreczen városa költségén.

** Megjelent köztök Magyarország államrajza is. Respublica et Status Regni Hungariæ. 1634.

*** *Hugonis Grotii de jure belli ac pacis libri tres.* 5 k. Lausanne 1751.

rek szabadságát vitató értekezése is, bár, mint láttuk, a hollandusok, ha érdekök úgy kivánta, elzárták a tengert versenytársaik elől. Általában az egész koron át a hollandus patriciatus szolgáltatta a legtanultabb és legügyesebb diplomatákat, itt szövődött a legtöbb alku, szerződés és szövetség, s a XVII. század utolsó harmadában Németalföld városai voltak a békekötések színhelyei.

Tudomány tekintetében Hollandia aristokratiája tűnik fel az olasz renaissance méltó örököse gyanánt. Azon téren is versenyre lép ez az északi, ködös, mocsaras ország a verőfényes szép Italiával, melyen az a modern népek közt mai napig is utólérhetetlen maradt: a művészetén. Csakhogy a népjellem különbözőségének megfelelően itt egészen más annak tárgya és szelleme.

Az olasz művészet első sorban az egyházat szolgálta, azután a nagy községek és családok megörökítésére volt hivatva. Ott a nyilvános élet áll első sorban. A nagy és pompás egyházak s paloták, a hősök és uralkodók szobrai, a szent képek és a történeti személyeket vagy eseményeket tárgyaló festmények, mind birtak bizonyos politikai vagy egyházi czéllal. Hollandiában is élénken ki van fejlődve a vallás és a közügyek iránti érdek, hanem csak második sorban áll: az első mindig a család, az annak tűzhelye körüli élet marad. A protestantismus, melynek egyik legridegebb felekezete maradt itt az uralkodó, véget vetett az egyházi művészetnek, úgy az építészet, mint a szobrászat terén. Állami épületekről itt, hol alig volt állam, nem igen lehetett szó, legföllebb városiakról. Hanem a házi élet, melynek kifejlését a klima is elősegítette, s mely mélyen összeforrott a vallásos meggyőződés belsőségével, oly kifejezést nyert, minőben addig nem részesült s a mely mind a mai napig mintaszerű maradt.

Nyilvános épületei közül ezen korból való Amsterdam városháza, melyet a világ nyolczadik csodájának tekintettek büszke épitői. «A házak középkoriak, erkélyeik az utcza felé fordulnak, a tetőn szobrok, vázák, obeliszkek, néha kőből faragott juhok vagy tulkok foglalnak helyet, a párkányzatokat és az utczára nyiló lépcsők oldalát sűrűn lepi el tarka diszítés. Nagy ablakok és a köveket elválasztó fehér mészvonalak enyhitik a falak sötét szinét. Földszint csapszék van vagy bolt, a legfelső emeleten raktár, melyből egy emelőgép nyúlik ki a csatorna szinéig. Az egész a jólétnek, az életen való örömnek adja képét.»* A városi házaknál pompásabbak a gazdag

* Treitschke, *Studien und Aufsätze.*

kereskedőknek villái. Japáni vagy khinai izlésű kertek veszik azokat körűl, minden világrészből összegyűjtött virágokkal és fákkal. Különösen a tulipán volt a hollandus kereskedők előtt kedves, némely fajaival valódi börzejátékot űztek és ritka szép példányokért mesés árakat adtak. Harlem volt az első kertészváros Európában.

Körülbelül a szabadság kivívásával egyidejű a hollandus festészet kifejlése. A XVI. században még egészen az olasz művészettől függő; most sajátos életre ébred. Az embert, és az őt körülvevő természetet igyekszik feltüntetni olyannak, a minőnek látszott. Minden egyes előkelőbb polgár, minden vadász- vagy lövésztársaság igyekezett művész keze által való megörökitésre. Látjuk arczukon azt a daczot és azt az önbizalmat, mely lebirkózá Spanyolország gőgjét és nem engedé korlátlan hatalomra jutni az ořániaiak heroikus családját. «Ott látjuk a pórt kunyhójában, a korcsmában, vagy a nagy hársfa alatt, a nemest a vadászaton, a patriciust mulató helyén. Teljes elevenségben rajzolja a vidéket, mely eddig ismeretlen módon tükrözteti vissza világitása által a művész hangulatát.» A kövér alföldön legelnek a békés tehenek, a kotlósra és fiaira lecsap az ölyv, a tengert kereskedő hajók vagy hadi flották lepik el. Nincs semmi, a legközönségesebbet és mindennapit sem véve ki, mit méltónak ne tartanának a művész ecsetére és minek ne birnának hű kifejezést adni. Nem nagy tárgyak és szép alakok által hatnak, hanem a részletek hűsége és természetessége által. A képek nem szolgálnak templomok vagy paloták diszitésére, hanem inkább magánosok kedvtelésére, ezért alakjuk kisebbé, kidolgozásuk pontosabbá és gondosabbá válik.

Mondhatni, hogy e korban a festészet Hollandiának nemzeti ügye, s minden városában kifejlődött ez a művészetté emelkedő mesterség. A régibb mesterek közt legnagyobb hirre tett szert az arczkép egyik első nagy művelője Hals Ferencz. Műveit különösen a szinek élénksége és az alakok tárgyilagos kifejezése tűnteti ki. A legnagyobb hirre mindannyi közt a leidai születésű Rembrandt jutott.

Rembrandt van Rijn (1608—1669), már huszonhárom éves korában Amsterdamba költözött és azontúl állandóan ott lakott Korán jutott nagy hirnévre és jólétre. Ezen időből való arczképe, melyet maga festett, büszke és nemes férfiúnak tünteti fel, pompás és drága öltözetben, az akkori előkelő világ módjára. Ifjú boldogságát rajzolja az a kép, melyen első nejével együtt festette le magát. Idővel rosz-

szabbra fordult sorsa, el kellett adni becses gyüjteményeit és daczos önérzete elidegenité tőle a megrendelők nagy tömegét. Szegénységben halt meg, de hire halála óta nőttön-nőtt.

Művészete addig ismeretlen sokoldalusággal öleli fel a szentirás, a történet és az élet tárgyait. Az ó-testamentomból vett alakjait az amsterdami zsidók ruháiba öltözteti, közülök veszi a modelleket

Rembrandt.

Maga rajzolta képe után.

patriarcháihoz és prófétáihoz. Általában igen szereti pompás és idegenszerű környezetbe helyezni alakjait, még ha a köznapi életből veszi is őket. Hollandia akkori állapotát tükrözteti ez vissza, melynek higgadt és prosaikus népe a kereskedés által összeköttetésbe jutott az egész világ kincseivel. Legnagyobb hirre arczképei és csoportozatai tettek szert. Alakjai úgyszólván élnek és minden vonásuk kifejezi foglalkozásukat, vagy érzésöket. A legnevezetesebbekhez tartoznak: az anatomiai előadás (a hágai museumban) és az amsterdami lövészegylet kivonulása. Legsajátosabb különössége a fény és árny

elosztása. A nagy olasz festőknél a fény uralkodik, annak köszönik képeik nagy hatását, nála a sötétség és annak finom árnyalatai adják meg az alakoknak és tájaknak a sajátos jellemet.* Képei rendesen sötét tereket mutatnak, melyekbe csak egy fénysugár hatol, hogy megvilágítva kidomborítsa az alakokat. A félhomály mesteri kezelése Rembrandt óta el volt hanyagolva, míg azt napjainkban Munkácsy Mihály meg nem újította.

A későbbi amsterdami festők egészen Rembrandt hatása alatt állottak. Nem uralkodtak oly széles terület fölött, inkább a művészet egyes ágaiban törekedtek tökélyre. Van der Velde Vilmos (1633—1707) képein a tengert látjuk, a hullámok játékát, melyet a felhők szállása egészít ki és élénkít. Hobbemma kiváló előszeretettel rajzolja kicsi, de szerfölötti gonddal alkotott műveiben hazájának tájait. Van der Velde Adrián az idyllikus vidékeknek, nyájaknak, majoroknak remek ábrázolója. Az állati életnek Potter Pál (1625—1659) volt legkitünőbb megfigyelője s festője. Hasonló tökélyre vitte Huysum János (1682—1749), a virágok festését.

Hollandia más nagy városaiban is virágzott a művészet. Harlemben, hol Hals Ferencz befolyása volt az uralkodó, leginkább az életből vett víg és kedélyes jeleneteket festettek. Az ilynemű genreképírás leghiresebb képviselője van Ostade Adrián (1610—1685), ki különösen a paraszt- és katonaéletet tünteti fel durva kedvteléseivel. Gerhard Dow a csendes háziéletet hozta kifejezésre. Jan Steen, maga is korcsmáros, a korcsmai jelenetek humorát örökíti meg. Terburg Gerhard (1608—1681) a szinezésben méltó versenytársa Rembrandtnak, inkább a magasabb osztályok életének adja rajzát egyes csoportokban. Wouverman Fülöp a háborúnak örökké változó jeleneteit tárja elénk. Ruysdael Jakab (1625—1682) a tájképnek, különösen az erdőnek, eddig utól nem ért mestere. A tájkép festése Harlemen kívül Delftben és Leidában is virágzott.

Politikai, gazdasági és tudományos tekintetben a szabad Németalföld messze felülhaladá a spanyol Belgiumot, de művészet tekintetében ez méltán kelhetett vele versenyre. Világos példája annak, mily szabad, az egyén geniusát követő, e művészet és mennyire nem függ a politikai viszonyoktól.

Belgium, mint katholikus ország, szorosabban fentartá kapcsolatát Olaszországgal, mint Hollandia, s a XVII. század legtöbb

* Kolloff E., *Rembrandt.*

művésze nem más, mint a nagy olasz mesterek tanítványa. Olaszországban tanult a nagy Rubens is.

Rubens Péter Pál 1577 jan. 29-én született Köln közelében, hova családja a szabadságharcz alatt menekült Anversből. Családja visszatért a katholikus hithez és az ifjú Anversben nyerte első kiképzését. A háború nagy csapásai és az általános elszegényedés nem lankasztották ott a művészet szeretetét, az 58,000-nyire apadt lakosság közt még mindig

Rubens.
Maga festette képe után

300 szobrász és festő talált munkát. Mint fiatal mester ment Olaszországba és nyolcz évet töltött ott a nagy művészek képeit másolva. Nagy hírrel koszorúzva tért vissza, Albert főherczeg és neje Izabella infansnő barátságukkal tisztelték meg, úgy élt nagy gazdagságban Anversben. Midőn egy kóbor vegyész ajánlatot tett neki, hogy közli vele az aranykészités titkát, e szavakkal utasitá vissza: már rég birom szineimmel es ecsetemben. Munkásságát csak néha szakitották félbe diplomatiai czélú utazásai Madridba és Londonba, melyek

által, kitünő ügyességénél és nagy hirénél fogva, nagy szolgálatokat tett a brüsseli udvarnak.

Mint festő az olaszok tanítványa, a mennyiben tárgyait a szentírás, vagy a történet hatásos jeleneteiből meríti s alakjait hatásra számítva, fényesen csoportosítja. Csakhogy személyeiben nem az ide-

Van Dyk.
Önmaga által festett arczkép

alis szépséget állítja elénk, hanem valódi embereket, húsból és vérből. Az emberi test szinét kiváló előszeretettel és hűséggel festi, alig hasonlítható vele össze e tekintetben más, mint Titián. Guido Reni azt kérdé, nem vegyít-e ez a belga vért a szinei közé? Leghíresebb képeihez tartoznak a Krisztus levétele a keresztről (az anversi St.-Jakab egyházban) és a IV. Henrik dicsőítésére szolgáló 21 nagy kép (a Louvre-ban). Mint arczképfestő is nagyon kiváló és több ízben

festé le magát és családját. Alakjai, különösen a nőalakok, néha visszataszitólag érzékiek és e tekintetben messze mögötte maradnak a velenczei iskola, különösen Titián finomságának. Más képeiben leginkább viharos, vészes, mozgalmas jeleneteket szeret elénk állítani, p. o. oroszlánvadászatot, vagy a háború allegoriáját (Florenczben). Mint egy nagy iskola elismert feje halt meg Anversben 1640. évben.* Műveinek száma bámulatosan nagy, de ki kell emelni, hogy a későbbiek nagy részének kivitelében segitették tanítványai is.

Ezek közt a legkiválóbb az anversi születésű van Dyk Antal (1599—1641). Rubens iskolájából mint húsz éves ifjú Olaszországa került, hol Titián és Paolo Veronese hatása alatt különösen az arczképfestést tanulmányozta. Rendkivüli ügyességre tett szert a jellemzőnek kifejezésében. Alakjainak minden vonása kulcsúl szolgálhat jellemökhöz. Kora legfőbb emberei dicsőségnek tartották, ha ő festette őket, még a távoli Erdélynek is lefestette egy előkelő férfiát. Harminczhárom éves korától fogva Angliában élt, mint a finom műveltségű, később oly szerencsétlen I. Károly udvari festője. Ő első sorban a legmagasabb körök művésze, képei egyaránt feltüntetik a finom külső viseletet, az államférfiúi ügyességet és a nemes büszkeséget. A királynak és családjának általa festett képei mondhatni korszakot alkottak a portrait történetében. Aránylag kevés képe foglalkozik a szentírásból vett tárgyakkal (a keresztrefeszítés Anversben), hanem e téren is kiváló tökélyre emelkedett.

Rubensen és Van Dykon kivül még sok más művész növelte Belgium dicsőségét. Csakhogy ezek nem annyira olasz, mint hollandus befolyás alatt állottak. Mint genrefestők a legnagyobb hírre tettek szert Brouwer Adrián (1605—1638) és az ifjabb Teniers Dávid (1620—1660). Mint vadászatok és állatok festője az anversi Snyders Ferencz (1619—1657) volt a legkiválóbb.

* V. ö. J. Burckhardt, *Erinnerungen aus Rubens.*

V. FEJEZET.

ANGLIA A RESTAURATIO KORÁBAN.

A nemzet és a Stuartok. A «Cabal».

A nagy forradalom lezajlása és Cromwell halála után a pártharczoktól és vallásos küzdelmektől kimerült angol nemzet visszafogadta a Stuartokat, de nem külső kényszer nyomása alatt, hanem szabad akaratából, magaszabta feltételek alatt. II. Károly, miután Monkkal és a parlamenttel megegyezett, még Bredából, Hollandiából kelt nyilatkozatában ünnepélyesen kijelentette, hogy meg akarja tartani a törvényt, igazságot szolgáltatni mindenkinek és kegyelmében részesít mindenkit, kinek arra szüksége van és aki megérdemli. Ezért is teljes és feltétlen bűnbocsánatot ad mindenkinek, ki 40 nap alatt visszatér a hűségre, kivéve azokat, kiket a parlament kivesz az amnestia alól. Vallás dolgában: «Megadjuk a lelkiismeret szabadságát és hogy senkit se nyugtalanítsanak vagy zavarjanak vallásos véleménye miatt, ha az nem zavarja a birodalom nyugalmát és hogy készek leszünk oly parlamenti határozathoz járulni, melyet érett megfontolás után elénk terjesztenek ezen engedelem teljes megadása végett.»

Szintúgy a parlamentre bízza a forradalom következtében beállott birtokváltozások törvényességének megítélését. Végre, hogy kielégítse azt a sereget is, mely őt visszahozta atyái trónusára, megigéri, hogy parlamenti határozattal meg fogják szavazni Monk hadai hátralékos zsoldjának kifizetését és ő a tiszteket és a legénységet az eddigi feltételek alatt és ugyanazon zsolddal fogadja szolgálatába.*

Nagy lelkesedéssel fogadták az ifjú királyt, midőn 1660 május 29-én bevonult fővárosába. A parlament helyre állítá a királyi hatalmat, a hűség és a vallásos suprematia esküjét, de egyúttal megkövetelte

* Lord Clarendon, *History of the Rebellion and Civil wars in England.* Oxford 1720, III. k. 746. l.

a magna charta, a petition of rights és más szabadságlevelek megerősitését. Örömben úszott az ország, örült, hogy levethette a puritánus vezeklés darócz ruháját és ismét Erzsébet királynő fényes és vidám korához hasonló állapotnak örvendhet. A király pedig kijelenté, hogy egész országát oly boldoggá óhajtja tenni, minő ő maga.*

De ez az öröm és lelkesedés nem változtathatott azon a tényen, hogy voltakép össze nem egyeztethető ellentétek állottak egymással szemben és két egészen különböző és ellenséges társadalomnak kellett egymással megférni. A királynak ki kellett elégítenie hiveit, kik vele megosztották a számüzés keserű kenyerét, kegyesnek kellett lennie azon sokkal számosabb párt iránt, mely atyja és az ő szolgálatában elvesztette vagyonát, fogságot, üldözést szenvedett, s mindezt meg kellett tennie a nélkül, hogy igéreteit visszavonja. Mindenki előtt világos volt ugyanis, hogy a forradalmi pártok ellen való erőszakos fellépés csakhamar újabb zavarokat idézne elő s újabb veszélybe döntené a királyság és az új állami rend ügyét. Ehhez járult még, hogy Skótország ügyeit is rendezni kellett, hol a pártviszály lángja azonnal újra fellobbant. Még bajosabb volt Irország kormánya. Ott Cromwell vaskeze csaknem megsemmisítette a bennszülött lakosságot és a királyi pártot. Már arra is gondoltak, hogy az ireket egészen kiirtják, de ennek a végrehajtásától még azok a «kősziviiek» is visszariadtak. Hogyan lehetett az ireknek létét biztosítani, a királypártiaknak birtokait visszaadni, a megállapításoknak megszegése, a társadalmi rendnek megbontása nélkül?

Mindezekhez még egy új és tán mindennél nagyobb baj járult. A forradalom hosszú időszaka nemcsak az ősi, megszokott állami és társadalmi kereteket feszítette szét, hanem az erkölcsökben is nagy változást idézett elő. Clarendon lord így írja le ezt a változást: «A mindkét nemen való fiatalság a bün szabadságában nevelkedett, dorgálás és kényszer nélkül. A vallásos felekezetek hatása alatt megszünt a tisztelet minden formája, mert azt babona jelének nézték. A gyermekek nem kérték már szüleik áldását, ezek meg nem vesződtek gyermekeik nevelésével, hanem reájok bizták, hogy gondoskodjanak magukról, hogy így is szabaduljanak a költségtől. A fiatal nők minden tartózkodás nélkül jártak nemcsak mindenféle társaságba, hanem korcsmákba és nyilvános vendéglőkbe is. A szigorúbb viseletű leányok lázító hitszónokokhoz vagy tisztekhez mentek férjhez; elő-

* Ranke, *Engl. Gesch.* IV. k. 297. l.

Nagy Képes Világtörténet IX

II. KÁROLY SCHEVENINGENBŐL ANGLIÁBA MEGY, 166

1. II. Károly. 2. Csehország királyneja, az orániai herezegnő. 3. Az egyesult tartományok főurai és rendjei. 4. A trónörökosnő. 5. III. Orániai V
admiralis csónakja. 10. Az admiral hajoja s a hetven hajóból álló angol flotta. 11. Más vizi jármuvek és csónakok. 12. Az északi tenger. 13
szakasz lovas katona. 18. Scheveningeni csap

P.H Schut delineavit et Sculpsit.
Nicolaus Visscher excudit.

660. JUN. 2. (Schut rézmetszetének kisebbitett hasonmása.)

Vilmos és öcscse. 6. Feldiszitett hajó, a király átvitelére az angol admiral-hajóra. 7. York herczege. 8. A Gloucesteri herczeg. 9. Montague 13. Part. 14. Csehország királynéjának, az orániai herczegnőnek s a lordoknak kocsijai. 15. Kilencz szakasz gyalogság. 16. 38 ágyú. 17. Négy csapatok tuzelése. 19. A hágai polgárőrség.

kelő családok leányai theologusoknak vagy más alsóbbrendűeknek adták kezöket; a szülői tekintély, a gyermeki alázatosság és engedelmesség megszünt; mindenki azt tette, mit jónak látott. Ez a természetellenes állapot a forradalommal kezdődött, a midőn az atyák és gyermekeik különböző pártokhoz állottak, amazok a királyt, ezek a parlamentet követvén. A különböző felekezetű hitszónokok beszéde vagy épen minden vallásnak hiánya, még növelték ezt a megoszlást. Nem is volt még század, sem a pogány, sem a keresztyén korban, melyben annyi példáját láttuk volna az istentelenségnek, mint a forradalom kezdete és a király visszatérése közt lefolyt időszakban. Szintúgy megromlott az urak és cselédeik közt való viszony is. Napirenden volt a kémkedés és gyakran vérével adta meg a gazda szolgája gonoszságának az árát».*

Az erkölcsi romlottság e tengerében egy sziget maradt tőle megóva, épen: Cromwell maga, családja és környezete. Clarendon, kinek tanusága e pontban teljesen elfogadható, hisz halálos ellene volt a nagy férfiúnak, elismeri, hogy soha sem volt erkölcsösebb, tisztább testület a világon, az ő seregénél. Nem fordult elő lopás, káromkodás, sem iszákosság vagy más ilyen bűn. De szerinte Cromwell szivesen látta, ha a királypártiak botrányos életet éltek és még azon is örült, ha a presbyteriánusok bőségben dőzsöltek s elhagytak minden szigorúságot és tartózkodást. Így aztán ő és pártja, egyszerűségökkel és önmegtagadásukkal, elriasztó példa gyanánt mutathattak ellenfeleikre.

Nincs alkalmasabb talaj a királyi hatalom megszilárdítására és kiterjesztésére, mint ha egy ország nyugalmat óhajt nagy belső küzdelmek és erőfeszitések után. Még kedvezőbbé válik az uralkodó helyzete, ha forrongásban van a társadalom és a rend megmentése látszik szükségesnek. Ha II. Károlyban meg van atyjának erkölcse és akarata, vagy ha csak unokatestvérének XIV. Lajosnak buzgóságát az állami ügyek intézésében és tiszteletét a formák iránt veszi mintául, bizonyos, hogy akkori népszerűségét és az ország hangulatát felhasználva, legalább is olyan korlátlan uralomra tehet szert, mint a minőt VIII. Henrik és Erzsébet gyakoroltak. De bárminő hatással volt reá a franczia példa s bármennyire követte XIV. Lajost minden rosszban, nagy politikai czélok elérésére hiányzott benne az erő és az igazi nagyravágyás. Látva, mennyi nehézségbe ütközik minden gyökeres

* *Mémoires de lord Clarendon* (franczia kiadás). I. k. 435—43. f.

változás «természetes folyására és az isteni gondviselésre bízott mindent, elhagyta előbbi buzgóságát, szabad féket engedett ifjuságának és szenvedélyeinek».

Az udvari élet oly erkölcstelenné vált, mint Francziaországban, csakhogy minden finomság és műveltség nélkül való. II. Károly és hívei ugyancsak kárpótolták magokat a hosszú számüzés nélkülözéseiért.* Az erősen érzéki angol nép szivesen követé a királyi példát és mértéktelen kicsapongással kárpótolta magát a puritánus kor által reá kényszerített vagy szinlelt erkölcsért. Az erkölcs szinte nevetségesnek látszott. «A kor legjellemzőbb alakja Buckingham herczeg és a herczeg életének legjellemzőbb vonása az a párbaj volt, melyben lord Shrewsburyt megölte, miután annak nejét elcsábította. Shrewsbury neje pedig a párbaj alatt apródnak öltözve tartotta csábítója lovát és nézte férje meggyilkolását.»** A királyt komolyabb tanácsosai el akarták vonni a ledér élettől és a portugalliai királyleánynyal való házasságát ajánlották. Spanyolország mindent megtett a terv meghiusítására, XIV. Lajos ellenben mindenkép ajánlotta azt, sőt évi 300,000 aranyat igért, ha az angol király támogatja Portugalliát a spanyolok ellen. Csábító volt még a nagy hozomány is — félmillió font, azonkívül Tanger és Bombay várainak átadása, és így II. Károly javulást igért. De miután nőül vette Katalin herczegnét, csakhamar meg is unta és maitresseinek élt, kik közt különösen Villiers Borbála, kit clevelandi herczegnőnek nevezett ki, gyakorolt nagy befolyást. Abban is követte a franczia példát, hogy törvénytelen gyermekeit nagy rangra emelte, sőt annyira ment az elvetemedettségben, hogy Borbálát ünnepélyesen bemutatta nejének és a szegény nőt arra kényszerítette, hogy udvarába fogadja.***

II. Károly kedves, jóakaró fejedelem volt, de az ilyen élet mellett egész munkaerejét csakhamar elveszté és a kormány gondja teljesen tanácsosaira hárúlt. Ezek közt atyja régi hive, ki aztán az ő számüzését is megosztotta, Hyde kanczellár, kit Clarendon névvel grófnak nevezett ki, volt tekintélyben és hatalomban az első. Befolyását még növelte, hogy leányát York herczeg, a király öcscse, nőül

* «A király Brüsszelben éhen halt, anyja Párisban koplalt.» Grammont, *Mémoires* 116. l. Hogy minő szükséget látott Henriette királyné, részletesen elmondja Retz bibornok emlékirataiban.

** Green, *History* 598. l. V. ö. *Mémoires de Grammont* 133. l.

*** Az angol udvari erkölcsök kitünő rajza van meg Grammont gróf emlékirataiban. (Páris 1828.) 193—359. l.

vette és a titkos házasságot aztán Angliában nyilvánosan is elismertette. Clarendon emlékiratai szerint a király őt akarta első ministerének megtenni, úgy hogy csak az ő közbenjárásával kelljen neki a többi tanácsossal érintkeznie. De a kanczellár nem fogadta el ezt a méltóságot, mert annak még neve is gyülöletes Angliában és viselőjét az általános irígységnek és haragnak szolgáltatná ki. Ő a régi udvari párt képviselője. Mellette Monk György, kit a király Albemarle herczegének nevezett ki és kinek legnagyobb érdeme volt a restauratio katonai keresztülvitelében, örvendett a legnagyobb tekintélynek. Monknak lett volna kötelessége, hogy, mint az alkotmányos és presbyterianus pártnak egyik vezére, az udvarnak és a királynak óhajtásai ellenére is fentartsa a bredai pontok szellemét, de ez a feladat nem volt könnyű. A nemzet ugyanis, különösen a parlamentben annyira túlnyomó vidéki nemesség, egészen a régi udvari pártnak, a «cavalier»-eknek nyomába lépett, és a parlamentet az udvarnak kellett visszatartania attól, hogy a régi köztársasági pártiakat egészen el ne nyomja. Így a parlamentre volt bízva az amnestia megszorítása. Azokat, kik a király halálára szavaztak, kivették a bűnbocsánat alól. A legtöbb külföldre menekült, de tizenhárman közülük vértanúhalált szenvedtek és kívülök még Sir Henry Vanet, Cromwell ellenfelét is kivégezték. A már elhaltaknak hulláját, köztük Cromwellét is, az akasztófára szegezték. Így bántak az angol nemzet legnagyobb államférfiával és katonájával azok, kik életében meghunyászkodtak előtte. A királynak kezdettől fogva szándéka volt feloszlatni a katonaságot, melynek hagyományos dicsősége egészen a köztársasághoz volt kötve és ebben a parlament teljesen egyetértett vele. A megmaradt kevés ezred egészen a királytól függő testőrség volt, melyet London városa nyugtalan elemeinek féken tartására használt fel. Az első parlamentben még elég erős volt a presbyterianus érdek és Clarendon is elismeri, hogy a tehetségesebb tagok oda tartoztak, de az 1661-iki választásból kikerült alsóház már egészen az új áramlat bélyegét viselte magán. Királyi és püspökpárti volt minden ízében.

Egyáltalában egyházi tekintetben, a hol legerősebb volt a hatás, volt legerősebb a visszahatás is. Az anglikán egyház visszanyerte minden birtokát, a lefoglalók minden kárpótlása nélkül. Csak azok, kik pénzen vásárolták, tartották meg az egyházi birtokokat. A püspököket visszahelyezték és befogadták a lordok házába, az egyházakban mindenütt helyreállították a régi liturgiát. A királyra nézve tán kényelmesebb lett volna adott szavát megtartani, de a parlament

teljesen felmentette az alól és az anglikán egyház csakhamar érezteté túlsúlyát a többi felekezettel, különösen a presbyterianusokkal szemben.

Az 1662-ben hozott uniformitás törvénye az egyház minden tanának és szokásának elismerését, a covenant eltagadását, a püspökök iránti egyházi és a király iránti szenvedő engedelmességet követelte minden paptól kivétel nélkül. Az angol papságnak egy ötöde veszté el állását, köztük többen az ország legtudósabb és legjelesebb férfiai közűl valók. Az angol egyház, mely addig sohasem szakította meg teljesen az összeköttetést a többi reformatus egyházzal, e törvény által egészen külön vált és egy nagy, ellenálló táborba egyesíté a tőle elszakadt számos felekezetet. Skótországban szintén keményen léptek fel a presbyterianusok ellen, kiknek több vezetőjét lefejezték. Ott is helyre állott a püspöki egyház. Még Irországban is visszaállították, hol az angol telepitők siettek meghódolni a királynak, hogy az biztosítsa birtokukat a benszülöttek ellen. Mindezen intézkedésekben a király, adott szava ellenére, együtt járt a püspöki egyházzal. Az első Stuartok politikája, mely szerint a királyi hatalom a legbelsőbb összeköttetésben áll a püspökivel, teljes diadalt aratott.

Hanem az udvarnak és az ereje öntudatára ébredő uralkodó egyháznak egyetértése nem tartott soká. Károlyt pazarlása, melynek költségét az ország nem fizeté, már 1662 óta függővé tette a franczia királytól. Dünkirchen vételárát, az 5 millió livre-t, csakhamar elnyelte az udvari pompa. A hollandus háború, melyről már szólottunk, nem hozott diadalokat, sem nyereséget. Az egymásután következő csapások, a nagy halálvész, London elégése, Ruyter támadása valódi kétségbeesést idéztek elő és bár a bredai béke aránylag előnyös volt, Anglia mégis viszás helyzetbe jutott a kis Hollandiával szemben. Ismét Cromwellre és nagy tetteire gondoltak az angolok. Clarendonnak, kit a bajok főokának tekintettek, le kellett mondania és Francziaországba menekülnie, hol 1674-ben meghalt. A közvélemény zúgása 1668-ban Hollandiával való szövetségre kényszeríté a királyt, XIV. Lajos ellensúlyozására.

Clarendon bukása után öt férfiú osztozott a ministeriumban. Csakis ők voltak beavatva királyuk politikájának legfőbb tényezőjébe: a franczia udvarral kötött titkos szövetségbe. Clifford lord személyes önzetlensége, bátorsága és tudománya által tűnt ki. Arlington herczeg az udvar első emberének tartatott, ügyességét és lelkiismeretlenségét tekintve. Buckingham herczeg, kiről már megemlékeztünk, méltó fia

volt atyjának, I. Jakab és I. Károly kegyenczének. Tehetsége nem volt kétségbe vonható, de könnyelműség és kéjvágy tekintetében csak a király multa fölül. Sir Ashley Cooper (később Shaftesbury lord), egykor Cromwellnek, majd Monknak megbízott embere, minden elv, meggyőződés és becsület nélkül való szónok, kit a király maga is megvetett elvetemedettsége miatt.[1] Végre Lauderdale herczeg, ki tudománya és szorgalma által tünt ki, s még a skótok közt is kivált ravaszságával és rábeszélő tehetségével,[2] hanem mindenben kedvében járt a királynak, hogy megtarthassa hatalmát. Ezen férfiakra és követőikre támaszkodva, oly politika keresztülvitelét kisérlette meg a király, mely egyaránt ellentmondott a nemzet érdekeinek és meggyőződéseinek.[3]

A franczia szövetség és a katholikus irány.

Az absolutismus közössége oly belső közös érdeket teremtett meg XIV. Lajos és II. Károly közt, mely túlélte a kormányaik közt gyakran felmerülő ellentéteket. Noha Hollandia akkor még szövetségese volt Francziaországnak, II. Károly pedig ott talált menedéket, mégis már 1661-ben Fouquet azt ajánlotta Clarendonnak, hogy a két király egyetértőleg járjon el az egyesült tartományokkal szemben, mert úgy viselkednek, mintha legalább is egyenlő rangúak volnának. Kényszeríteni kell e népet, hogy másokkal jó szomszédságban éljen.[4] Ez az egyetértés nem szünt meg a triple alliance idejében sem, bár akkor nyilvánosan ellenséges volt a két udvar politikája. Közbenjáró gyanánt akkor az orléansi herczegné, Lajos sógornője (Madame) szolgált, ki nővére volt Károlynak.[5] A herczegnét vallásos buzgósága vitte e szerepre, azt remélte, hogy a szövetség ismét katholikussá teheti Angliát. Nyiltan katholikus volt már a trónörökös és két minister s velök szemben a király is annak vallotta magát.

[1] Raumer i. m. VI. 276. Leo 114. l.

[2] Clarendon, *Mémoires* II.

[3] A közhit szerint a *cabal* szó, mely titkos udvari ármányt jelent és némileg megfelel a mostani camarilla fogalmának, ezen öt minister neve kezdőbetűjének köszöni eredetét. E nézet téves, mert a cabal szó, hasonló értelemmel, előfordul már régibb irásban is. Eredete a héber *kabbala*, rejtelmes tudomány.

[4] Clarendon, *Mémoires*. II. 187.

[5] Michelet, *Hist. de France*. XIII. 119—120. l.

Népszerűsége még nem igen szenvedett csorbát. Különben XIV. Lajosra nézve igen kényelmesnek és hasznosnak látszott a király felhasználása azon czélra, hogy Angliát katholikussá tegye. Ha sikerül, jó, ha nem, Angliát a legnagyobb zavarba dönti és képtelenné teszi arra, hogy az európai politikában erélyesen érvényesíthesse magát. Ugyanezen szempontból szította már Richelieu is a forradalmat Skótországban és Angliában, Mazarin pedig mindenkép kedvében igyekezett járni Cromwellnek. Most udvar és kormány mindenben a franczia példát vette mintáúl. Mivel pedig itt lényegesen mások voltak a viszonyok, mint a csatornán túl, épen a királynak és az előkelő társaságnak ez az elfrancziásodása még jobban szította a vallásos ellentéteket és a nemzetet egyre jobban eltávolította idegen befolyás alá jutó kormányától.

De legjobban II. Károlynak vallásos politikája hívta ki a nemzet ellenzékét. A vallási tekintetben teljesen közömbös király külföldön tartózkodása alatt megtanulta, hogy a katholikus országokban teljesen szilárd alapon áll a királyi hatalom, a protestánsokban ellenben örökös a mozgalom, a forrongás. Ebből származott előszeretete a római hit iránt, melyet azonban nyiltan nem vallhatott be még akkor sem, midőn már trónra jutott. Oly nagy volt a parlament loyalitása irányában, hogy 1662-ben felségsértőnek nyilvánította azt, ki a királyról azt híreszteli, hogy katholikus. Ez azonban nem akadályozhatta meg a katholikusok reménykedését és zúgolódását, mely ellen Clarendon a meglévő törvényeknek foganatosítását ajánlotta.

A helyzet különössége tehát abban áll, hogy a népszerű és oly nagy lelkesedéssel fogadott király a két leglényegesebb pontban szemben áll a nemzettel: mint Hobbes tanítványának, fogalma sincs a parlamentről és az alkotmányról; mint absolutismusra törekvő fejedelem pedig távol áll a protestáns öntudattól. Főeszközét czéljai elérésére, a franczia szövetséget, tehát csak titokban készítheti elő. Még nagyobb körültekintéssel kell eljárni abban, hogy protestánsellenes érzületét el ne árulja.

De mindkét tekintetben alkalma nyilt arra is, hogy czéljának elérésére látszolag népszerű eszközöket használjon. Az angol püspöki egyházat megnyeri a presbyteriánusok üldözésével. Skótországban ugyanis megszünteti a covenantot, üldözi a kálvinista papokat és behozza a püspöki egyházat. Véget vet a Cromwell által létrehozott uniónak, Skótországot különválasztja Angliától és kész mint külön

nemzetet felhasználni a főország fékentartására. Így egyre szítja a protestáns felekezetek közti gyűlöletet, el akarván őket terelni a katholikusok közös megtámadásától. Franczia sympathiájának pedig köpenyéül szolgált az angol népnek a hollandussal való kereskedelmi és hajózási versengése. A büszke köztársaságot legjobban franczia segítséggel lehet megalázni.

Mindamellett a franczia szövetség csak titokban volt megköthető, Doverben 1670. E szerint Károly kész kijelenteni, hogy a katholikus hitet vallja és háborút izen Hollandiának. Ennek fejében évi egy milliónyi segélyt kap Francziaországtól, mely szükség esetén sereget is bocsát rendelkezésére. Károly, mint láttuk, csakugyan meg is izente a háborút Hollandiának, Lajossal egy időben.

Attól kellett tartani, hogy a protestáns Anglia gyanúval fogja fogadni a protestáns Hollandia elleni harczot, ép úgy, mint a Lajossal való szövetséget. Ezen gyanú eloszlatására a király színleg még protestáns maradt, sőt az úgynevezett indulgentia acta által szabad vallásgyakorlatot engedett az uralkodó egyháztól eltérőknek (dissenters), a katholikusok kivételével. Hanem azért a gyanú ébren maradt. A Hollandia ellen küldött hajóhadat a katholikus yorki herczeg vezette, a seregben és hajóhadban nagy volt a katholikus tisztek száma. Midőn az angol hajóhad ki akart kötni a francziák által szorongatott Hollandia partján, a várt dagály helyett tizenkét órán át tartott az apály, aztán pedig erős vihar űzte szét az angol hajókat. A nép felcsigázott hivő képzelete isteni beavatkozásnak tulajdonítá ezen, a természet rendjétől eltérőnek látszó eseményt.

Már a parlamentben is érezhetővé vált a visszahatás. Coventry, Russel és Cavendish vezetése alatt nagy erőre jutott az ellenzék. Kijelentették, hogy az egyházi büntető törvényeket csak a parlament beleegyezésével lehet visszavonni és ezen elv elismeréseig megtagadták a hadi költségek megszavazását. A király engedett, hanem a győztes párt az alkotmány és vallás újabb biztosítására törekedett. Kimondta, hogy mindazok felmentetnek a büntető törvények alól, kik az angol egyházhoz tartoznak, ha annak alkotmányával nem értenek is egyet. Ez által a parlament egyenesen a presbyterianusoknak fogta pártját. Hogy pedig a katholikusokat teljesen kizárják, törvénynyé tették, hogy ezentúl senki se vállalhasson hivatalt, ki nem tagadja meg a transsubstantiatio dogmáját és nem tesz esküt arra, hogy az oltári szentségnek lényege a bor és kenyér. Ez volt az elvi különbség katholikusok és protestánsok közt és az előbbiek ez által

teljesen kizárattak a közügyekben való részvételtől.* A király engedett. Így jött létre a híres Test acta, «a pápista esküttagadók részéről fenyegető veszélyek elkerülésére» (1673 mart. 22.). A király öcscse és Clifford katholikusoknak vallották magukat s lemondottak méltóságaikról. A cabal ministeriuma megbukott. Shaftesbury, ki addig nem volt beavatva a király vallásos terveibe, most nagy erélylyel lépett fel a pápista befolyás ellen. Hollandiával békét kellett kötni és a kormány vezetését Danby vette át, ki buzgó anglikán párthoz tartozott. A közvélemény megnyugtatására a yorki herczeg legidősebb leányát orániai Vilmoshoz adták nőül, sőt midőn a francziák előre nyomultak Belgiumban, hadizenetről volt szó Lajos ellen. A parlament nagy lelkesedéssel szavazta meg e czélra az adót és katonaságot. Hanem a nymwegeni béke feleslegessé tette a háborút, a megszavazott erő pedig a király rendelkezésére állott.

Mind erősebbé vált a nemzetben az a meggyőződés, hogy a király és az udvar a franczia szövetség segitségével, ha kell, erőszakkal is kész megdönteni az ország vallását és alkotmányát. Danbyt kénytelen volt elbocsátani a király, mihelyt Francziaországgal való összeköttetése a parlament tudomására jutott.** Ily viszonyok közt lépett fel egy különben igen rossz hirű pap, Titus Oates azon váddal, hogy a jezsuiták franczia segitséggel elfoglalni készülnek az országot, véget vetni a protestantismusnak és megölni a királyt. Bármily valószinűtlen volt is a vád, roppant elkeseredést idézett elő az egész országban. Shaftesbury jutott ismét kormányra és az 1679-iki választások nagy franczia-ellenes és protestáns szellemben ütöttek ki. Nem volt általánosabb óhaj, mint a yorki herczeget törvényesen kizárni az örökségből és Monmouth herczeget, kit a király fiául ismert el, jelölni ki a trón örököséül. Jakab egy időre száműzetésbe ment. Hanem a mint az izgatottság megszünt, a király visszahitta őt az országba és mindenfelé nagy pártja támadt a királynak azok közt, kik Monmouth és hivei által a revolutio megújitásától féltek.

Ezen időből valók az angol pártéletnek mai napig szokásos elnevezései. Azokat, kik feliratokban kijelentették ragaszkodásukat a királyhoz, tory-knak csúfolták, azokat pedig, kik a parlamenthez fordultak, whig-eknek. A tory alatt eredetileg ir szegénylegényt értettek, a whig alatt buzgó skót presbyterianust.

* Ranke, 5. k. 120—121. l.

** Macaulay, 224. l.

Az 1679-iki országgyűlésnek leginkább az általa törvénynyé vált Habeas corpus acta örökítette meg emlékét. Ez véget vetett a még mindig szokásos önkényes elfogatásoknak. Senkit sem lehetett törvényes pöre előtt fogva tartani 24 óránál tovább, kivéve ha hűtlenség bűne miatt fogták el. Minden elfogottal azonnal közölni kell börtönbe vetésének okát. Nem szabad angol alattvalót fogságba küldeni Skótországba, Irhonba, vagy a tengeren túli gyarmatokba.* Ez a törvény mai napig főbiztosítéka az angol ember személyes biztonságának s felfüggesztése egyértelmű az ostromállapottal. A kormány csak nagy nehezen egyezett belé ezen hatalmát annyira megszorító törvénybe, de népszerűségre volt szüksége, hogy keresztülvihesse a yorki herczeg örökösödési jogát. A Habeas corpus acta királyi szentesítésének napján, május 26-án fel is oszlatták már a parlamentet.

Rendkívüli izgatottság vett erőt az egész nemzeten. Londonban Oates vádjaira már 1679-ben felakasztottak és lefejeztek több jezsuitát. Skótországban több vakbuzgó presbyteriánus megölte a St.-andrewsi érseket, a püspöki egyház előharczosát. A választások a buzgó protestáns párt kezébe adták a többséget. Ezért a király, ki most már takarékosabban élt és nem szorúlt annyira a subsidiumokra, lehetőleg elhalasztotta a parlament összehívását. Csak 1680 okt. 21-én nyitotta meg a király, kijelentve, hogy mindent kész megtenni a protestantismus biztosítására, de az örökösödés rendjétől semmi esetre el nem tér. A parlament első határozata kijelenté, hogy el fogja nyomni a pápaságot és nem fogja engedni pápistának trónra jutását.** Shaftesbury teljes erővel igyekezett Jakab egyenes, törvényes kizárására. Az egész nemzet szenvedélyesen vett részt a vitában, oly nagynak és közvetlennek tekintette az egyik rész a protestantismusnak, a másik a királyi hatalomnak veszélyét. Hosszas viták után az alsóház megszavazta a kizárást, de a felsőház, hol különösen Halifax lord tűnt ki, mint a kizárás ellensége, visszavetette a javaslatot. Teljes szakadás állott be a törvényhozásban és 1681 jan. 7-én elhatározta az alsóház, hogy nem szavaz meg adót, míg Jakab ki nincs zárva. Erre Károly feloszlatta a parlamentet és ismét titkos szövetségre lépett XIV. Lajossal, hogy évi segítségre tegyen szert. A király Oxfordba, a kiválóan tory-párti városba hívta össze az új parlamentet. Midőn az alsóház semmi feltétel alatt sem akarta elismerni Jakabot örökösnek,

* *Stubbs Select Charters* 517—523. l.

** Green, i. m. 643. l.

a király újra feloszlatta. Ez alatt a közvélemény nagyon megváltozott. A katholikusoknak kiontott vére lelohasztá a nemzet nagy többségének dühét; most kérlelhetetlen üldözőik ellen fordult a közhangulat. A kormány a whigek vezéreit, köztök Shaftesbury grófot törvényszék elé állította, azon vádat emelve, hogy fogadott hazug tanúk által bizonyították be ellenségeik bűnösségét. Shaftesburyt felmentették, de többé nem nyerte vissza befolyását. Magában Londonban, a presbyteriánus-párt táborhelyén, tory-pártiak jutottak a tanácsba. Jakab visszatért az országba, Monmouthot ellenben elfogták. Shaftesbury Hollandiába menekült és ott 1683-ban meghalt.

A régi oppositiónak legbuzgóbb tagjai oly tökéletesnek látták bukásukat, hogy abból csak a legerőszakosabb eszközökkel véltek menekülhetni. Több alacsonyrendű összeesküvő meg akarta gyilkolni a királyt és testvérét. Az összeesküvést felfedezték és a bűnösök, hogy magokat kimentsék, az ellenzék vezéreit, az ország legelőkelőbb férfiait vádolták be, mint a terv előmozdítóit. A fogságba vetett Essex gróf öngyilkosság által múlt ki és ez még növelte a gyanút a többi vádlott ellen. Russel lord és Sir Algernon Sidney lefejeztettek. Az alkotmányos és protestáns pártnak, a whigeknek ők voltak első, méltán ünnepelt vértanúi. De egyelőre elhallgat minden ellenzék. A királyság teljes uralomra jutott, törvényes eszközökkel. Kétségtelen, hogy az ellenzék hibái által maga idézte elő sorsát. Meg akarta változtatni párt- és vallásérdekből a trónörökösödés rendjét és így ugyanazon sorsra jutott, mint azok, kik szintén a protestantismus érdekében VI. Eduárd halála után Grey Johannát akarták a Tudor Máriát megillető királyi trónra emelni. A whigek úgy tüntek föl, mint a királyi hatalomnak ellenségei. Épen Russel kivégzése napján vallásos kötelességnek nyilváníta az oxfordi egyetem a szenvedő engedelmességet, még a legrosszabb uralkodó iránt is.*

Károly megelégedett ez eredménynyel és nem bántotta az ország törvényeit. Okult atyja példáján. Csak azon igyekezett, hogy az ellenzéket főhelyein, a városokban is tönkre tegye. E czélból előkövetelte szentesítés végett a városi testületek régi kiváltságait és minthogy könnyű volt azokban formahibát találni, csak azon feltétel alatt erősíté meg őket, hogy mindenütt kizárják a tanácsból az oppositióhoz szítókat. Így jutott a tory-párt túlsúlyra még Londonban is. Nemcsak hatalmas volt a király, hanem népszerű is. Rendkívüli mó-

* Macaulay, 249. l.

don birta az emberekkel bánni tudás művészetét, protestáns volt, utána pedig katholikus öcscse következett. Érthető volt, hogy az egész nép imádkozott érte, midőn 1685 elején halálos betegségbe esett. Halálos ágyán katholikus paptól fogadta el a szentséget. Nyugodtan halt meg 1685 febr. 6-án. Ő az utolsó angol király, ki teljesen és élte végéig gyakorolta a királyi hatalmat.

II. Jakab. A Stuartok bukása.

Az új király mindjárt trónralépése után kijelenté, hogy fentartja a törvényeket és oltalmába fogadja az angol egyházat. Őszinte férfiúnak ismerték és megszűnt az a rettegés, mely néhány év előtt annyira felizgatta a nemzetet. A katholikus successió közelről tekintve nem látszott többé veszélyesnek. Az új parlamentben igen erős volt a királyi párt többsége és Jakab részére évi 2 millió fontot szavaztak meg. Az ellenzéknek több, gyorsan elnyomott kisérlete, fegyveresen támadni meg a fennálló rendet, természetesen még növelte a kormány erejét. Skótországban halálra itélték Argyle grófot, a presbyterianus párt utolsó reményét, de az Hollandiába menekült. Most visszatért, de őt és társait elfogták és felakasztották. Monmouth herczeg, kit Jakab trónralépése megfosztott minden reménytől, fegyverrel akarta meghódítani az országot. Déli Anglia városi népe szívesen csatlakozott hozzá, de a nemesség ellenállott és a királyi katonaság 1685 jul. 6-án Sedgemoornál szétverte a herczeg kis csapatját s őt magát is elfogta. A kormány elhatározta, hogy véres megtorlás által teszi lehetetlenné a forradalmi kisérletek megújítását. Jeffreyst, azt a birót, kinek legnagyobb része vala Russel és Sidney elitélésében, küldték el Monmouth párthíveinek kifürkészésére és elitélésére. A «véres törvényszék» háromszázötven embert itélt halálra, köztük több nőt, 800-at küldött rabszolgákul a gyarmatokba és ezernél többet vesszőztetett meg nyilvánosan, köztük nőket is. A király maga ép oly kérlelhetetlennek mutatta magát, mint eszköze, kit érdemeiért az ország főkanczellárjává emelt. Monmouth herczeget már jul. 15-én lefejezték.

Monmouth forradalma alkalmat szolgáltatott a királynak erős sereg tartására és kimentheté azt az eljárását, hogy különösen katholikus tiszteket helyezett annak élére. Hanem a parlament, melytől subsidiumokat kért a nagyobb sereg részére, nem szavazta meg a kivánt összeget. A katholikus tisztek alkalmazása újra felkelté a gyanút. Még erősebbé vált a mozgalom, midőn Jakab követet küldött

a pápához és fogadta annak nuntiusát. Végre a király nem is tartotta többé szükségesnek tervei titkolását és királyi hatalmánál fogva feloldotta mindazokat a törvényes büntetés alól, kik katholikus létökre hivatalt vállaltak. Az ellenmondó alsóházat elnapolta és a bírák által elismertette alkotmányos elvül, hogy a király felmenthet a Test-acta alól.

A király azonnal levonta a kedvező bírói itélet minden következését. Katholikusokat nevezett ki a polgári és katonai hivatalokra, sőt titkos tanácsába is bevett négy katholikus lordot. Az egész országban szabadon gyakorolhatták a katholikusok isteni tiszteletöket, magában a királyi palotában pompás kápolnát szenteltetett fel. Mindenféle pap és szerzetes tünt fel Londonban.

Tisztán humanitás szempontjából teljesen igazolható a királynak ezen eljárása, ki magával együtt országa népességének jelentékeny részét mentette fel lealázó törvények súlya alól. Csakhogy ez eljárást más szemmel kellett nézni az angol nemzetnek. Épen 1685. évben történt a nantesi edictum visszavonása. Ezrével jöttek az országba a szerencsétlen száműzött hugenották. Minden egyesnek sorsa vád volt a jezsuiták ellen. Az egész Európa visszhangzott az ártatlan üldözöttek jajkiáltásától. És mindezt Jakab szövetségese tette leghívebb alattvalói ellen. Ujra be volt bizonyítva, hogy sem törvény, sem politikai és nemzeti érdek nem képes féken tartani a jezsuitákat. Minő sors vár Angliára, ha ők lesznek az urak?

És Jakab nem titkolá, hogy kész sereggel lépni fel alattvalói ellen. Londont 13,000-nyi had őrizé, erős őrség biztosítá Edinburg várát. A skót parlamenttől a katholikusok megtűrését követelte és cserében a legnagyobb gazdasági előnyt igérte: a szabad kereskedést Angliával. De a skótok «nem akarták árúba bocsátani istenöket».* Irlandban teljesen katholikus kormányt léptetett életbe. A mellett pedig igénybe vett minden királyi jogot, mely az angol egyház fejévé tette. Ügyei igazgatására egy bizottságot nevezett ki, melynek élén Jeffreys állott. Midőn Juxton londoni püspök nem lépett fel a katholikus hitet megtámadó papok ellen, a bizottság felfüggesztette hivatalától. Oxford egyetemén, mely mindig hű volt a Stuartokhoz, minden törvény ellenére katholikusokat nevezett ki főjavadalmakra. Maga a király elment az angol egyházi tudomány fővárosába, hogy katholikus seminariumokká változtassa Magdalen College-t és Christ-

* Green 653. l.

II. Jakab angol király.

Audran (1667—1756.) rézmetszetének kisebbitett mása. Az eredeti festményt Adrian van der Werff (1659—1722.) festette.

church College-t.* Az angol egyház, mely csak az imént tette dogmává a király iránti vak engedelmességet, minden irányban megtámadva látta magát törvényes oltalmazója által. Legnagyobb írói és szónokai az ellenzék soraiba állottak.

Mindezen intézkedések általános elégedetlenséget okoztak, de nyilt felkelésre nem vittek. Monmouth halála után a király egészen biztositottnak tekintette magát és minden óvatosság nélkül haladt előre, azon tudatban, hogy lehetetlen terveinek meghiúsulása. Hiába kérte mérsekletre maga a katholikus nemesség, hiába intette őt maga a pápa. Hogy semmi törvényes hang se nyilatkozhassék, feloszlatta a parlamentet. A főméltóságokat egymásután katholikusokra ruházta, még saját sógorait, első neje testvéreit, Clarendon lord fiait sem hagyta meg hivatalukban, mert nem tértek át a katholikus hitre. Gyóntató atyjának, egy Petre nevű jezsuitának, helyet adott a titkos tanácsban és nagy ünnepélylyel fogadta a pápai nuntiust. A fiatal somerseti herczeget bízta meg a nuntiusnak ünnepélyes bevezetésével a trónterembe. A herczeg kijelenté, hogy nem teljesítheti a felség parancsát törvényszegés nélkül. «Hát nem tudja, hogy én fölötte állok a törvénynek?» kérdé Jakab haragosan. «Felséged igen, de én nem», válaszolt a herczeg.** A büszke főnemesek, a tory-párt vezetői magok is ellentétbe jutottak a királylyal.

De mindez nem lett volna elegendő a Stuartok királyságának megbuktatására, ha a királynak határozott fellépése a katholicismus érdekében nem hívja fel ellene az uralkodó anglikán egyháznak támadását.

A püspöki egyház már más volt, mint az, mely alapitása óta annyira magán viselte az emberi mű és a királyi önkény bélyegét, az, mely hódolt VIII. Henrik és Erzsébet minden szeszélyének és a mely uralma biztos tudatában az első Stuartok doctrinär királysága alatt szinte legelső hitelvévé avatta a szenvedő engedelmességet a királyi hatalom iránt. A presbyterianusok elleni küzdelem megedzette. Crómwellnek és az independenseknek elnyomása önállóbbá, függetlenebbé tette az emberi tekintetektől. A restauratio első lelkesedése után be kellett látni a püspököknek, hogy a küzdelemnek még nincs vége és mihelyt II. Károly bezárja szemét, fanatikus utóda engedelmességet követel majd a végletekig, az öngyilkosságig.

* Macaulay III. 120—127. l.

** Green 655. l.

Mert a katholikus vallás túlsúlyának elismerése öngyilkosság azon egyházra nézve, mely a királyban tisztelte fejét, mely vele szemben eleve lemondott minden védelemről.

Ha az anglikán egyház akkor nem változtat alapelvén, rajta is beteljesedik az állami egyházak végzete, melyek túlsúlyuk, biztos oltalmuk tudatában lemondanak a meggyőzésről, csak uralomra és nem küzdelemre vannak berendezve. Igaz, hogy nehéz feladat volt lemondani az engedelmesség dogmájáról, mely szinte vérévé vált, de midőn létéről volt szó, midőn híveinek legnagyobb ragaszkodására számíthatott, meg kellett tenni a döntő lépést.*

A presbyterianusok előtt pedig ott állott intő példa gyanánt a hugenották elnyomása. Bármily nagy és méltó volt haragjok az őket üldöző püspöki egyházzal szemben, az mégis protestáns volt; a jezsuiták uralmától pedig nem várhattak mást, mint franczia hitsorsosaik, kiknek szenvedését mindennap láthatták.

Jakabnak be kellett látnia, hogy a katholicismus behozásának természetes, legnagyobb ellensége az uralkodó anglikán egyház. Ez, mely szervezeténél fogva oly közel állott még a római hithez és mindig kész szolgája volt a királyi hatalomnak, most minden traditiójával ellenkezőleg az oppositióba szoríttatott. Az első lépések után kitűnt, hogy a katholicismussal, mely egyedül akar uralkodni, egyességre nem léphet. Ezért a király és a jezsuiták már úgy bánnak vele, mint nyilvános ellenséggel. A nemzet azon részét kivánják megnyerni, mely protestáns ugyan, de mint dissidens ép úgy ki van téve az uralkodó egyház üldözésének, mint a katholikus vallás. Mi lehet természetesebb, mint az elnyomottak szövetsége az elnyomók ellen? Ezért a király 1687 ápr. 4-én indulgentia-rendeletet bocsátott ki. Legnagyobb óhajának mondá, hogy népe ugyanazon hithez tartozzék, mint ő maga, de mivel az nem lehet, legalább szabad vallásgyakorlatot enged mindenkinek. A Test-actát pedig egyenesen érvényen kivül helyezi.** Bár a különböző protestáns secták (nonconformisták) II. Károly óta nagyon el voltak nyomva, nem akartak törvénytelen módon nyerni szabadságot. A katholicismust pedig még jobban gyűlölték, mint az anglikánusok. Így Jakab az indulgentiával nem érte el czélját: szakadást idézni el a protestantismus keblében.

* E viszonyokra és egyáltalában a Stuartok utolsó éveire s bukására nézve legfőbb forrás Burnet salisburyi püspöknek korrajza és önéletrajza.

** Macaulay 44—45. l.

Még egy eszköz volt hátra: minden hivatalos hatalom felhasználásával oly parlamentet választatni, mely kész a Test-acta visszavonására. De csakhamar meg kellett győződnie arról, hogy a nemzet óriás többsége ellenzéki állást foglal el. Még csak egy hatalmas tényező habozott: az egyház. A király meggondatlanságában eltalálta azt a módot, mely által nyilt oppositióba űzte ezt a minden áron engedelmeskedni vágyó testületet, melynek oly nagy befolyása volt a nemzetre. Elrendelte 1688 májusban, hogy minden egyházban a szószékről olvassák fel a királyi indulgentia-levelet. Ennyire a papság nem alázhatta le magát. Londonban csak négy templomban teljesítették a parancsot, különben az egész klerus egy értelemmel ellenállott. A canterburyi érsek és hat püspöke feliratot terjesztett a király elé, melyben kijelentették, hogy nem tehetnek közzé törvénytelen rendeletet. Ezt a rebellió zászlaja kitűzésének nevezé a király és meg akarta fosztani hivataluktól az ellenálló főpapokat. Hanem erre még az általa kinevezett egyházi bizottság sem volt rábírható. Csak izgatás miatt helyezte őket vád alá a főkanczellár. A vádlottakat sűrű néptömeg kisérte a Towerbe, börtönük őrei térdelve kérték áldásukat. Jakab minden ministere engedést javasolt, de a király megtartatta a törvényszéket. Ez azonban szabadon bocsátotta a vádlottakat. A király ekkor szenvedte első vereségét. Míg csak a szabadelvűek vagy épen a revolutionariusok ellen lépett fel, tekintélye nem szenvedett csorbát, hanem midőn még legconservativabb alattvalóit sem kimélte, ellene fordult az egész nemzet.

Az angol protestantismust minden eddigi megpróbáltatásában fentartá és loyalissá tette a remény. Jakab már nem volt fiatal, örököseiül leányait tekintették, kik buzgó protestánsok maradtak és kik közül az idősbik, Mária, épen a protestantismus előharczosának, Orániai Vilmosnak volt neje. Minden erőszakos fellépés Jakab ellen Máriának is csorbította volna jogát és sok buzgó protestáns ellenezte 1680-ban Jakab kizárását, mert az leányára és vejére nézve is káros következésű lehetett. Orániai Vilmos ezen idő óta folyton érintkezésben állott az oppositióval, de apósával is fentartotta az összeköttetést. Rendkivüli óvatosságot kellett kifejtenie, hogy egyrészt megtartsa a nemzet rokonszenvét, másrészt pedig a királyt se sértse. Mégis 1687 végén már kijelenté a maga és neje nevében, hogy nem tartja jónak a Test-acta megszünését,* mi egészen részére nyerte az angli-

* Ranke, 6. k. 170. l.

kánusokat, kik különben őt, mint kalvinistát, nem igen kedvelték. A presbyterianusok buzgón ragaszkodtak hozzá, mint hitök oszlopához. A katholikusok ellen, kik mindkettőt fenyegették, most egyetértett ez a két, előbb annyira ellenséges felekezet. Még a püspökök is kijelentették, hogy készek elismerni a protestáns dissidensek jogait.

Két nappal a püspökök elfogatása után, 1688 jun. 10-én, fia született a királynak. Ebben látta minden vágya beteljesedését, va-

III. Orániai Vilmos.

Jacobus Houbraken (1608—1780.) rézmetszete; az eredeti festményt Le Braan (1633—1702.) festette.

lódi isteni adománynak tekintette, ki hivatva van a katholikus vallást Angliában diadalra segíteni. Hasonlóan gondolkodott az egész buzgó katholikus párt. Fiának születése bátorítá Jakabot a püspökök elleni pernek folytatására; midőn engedékenységre kérték, arra hivatkozott, hogy atyját épen engedékenysége veszté el. Hogy megmutassa, menynyire el van határozva a végletekig vinni a harczot a püspöki egyház ellen, több buzgó dissidenst vett be tanácsába, köztök Sir Henry Vane fiát. Midőn barátjai, köztök a spanyol követ is, mérsékletre intették, kijelenté, hogy kész mindent megnyerni, vagy mindent elveszteni.

Csudának tekintette a walesi herczeg születését és az isteni kegy ily nagy jele után bizvást számított annak további támogatására.*

Annyira kedvező volt a katholikus ügyre nézve a trónörökös születése, hogy a protestánsok előtt természetesnek látszott, hogy a királyné idegen gyermeket vallott a magáénak.** Ez a vád bizonyára alaptalan, hanem azért hitték és arra hivatkoztak, hogy a királyné lebetegedésénél nem tartották meg a trónörökös születésénél szokásos formalitásokat. Megszünt a remény, hogy békés úton lesz ismét protestáns uralkodó. A püspökök felmentésének napján hét angol főúr titkos levélben felszólítá Vilmost, jőjjön fegyveresen az országba, hol a nép tizenkilencz huszadrésze lelkesedéssel fogadná, mert csak egy huszad része van a király pártján, és biztosítsa a vallást és a parlament jogait. Köztök volt a londoni püspök és Danby, a tory-párt feje, másrészt pedig Russel lord és Sidney, a lefejezettek testvérei, mint a whig-párt képviselői. A két nagy nemzeti párt egyaránt szükségesnek tartá a forradalmi fellépést. A gyermek születése csakugyan csudát művelt: semmivé tette a szenvedő engedelmesség dogmáját.***

Oly nagy volt a nemzeti mozgalom, hogy az még a katonaságra is áthatott. A király kénytelen volt feloszlatni londoni táborát. Megbizhatóbb seregre csak úgy számithatott, ha az katholikusokból áll. Ezért ir csapatokkal akarta kiegészíteni az angol ezredeket. Emlékezzünk, mennyit ártott I. Károlynak az irekkel való szövetkezése. Most még legbizalmasabb emberei is elpártoltak Jakabtól. A főurak egymásután elmentek Hágába. Maga Sunderland gróf, Jakab legfőbb tanácsosa, ki katholikus hitre tért, hogy megtartsa ura kegyét és hivatalát, kéme lőn Oràniai Vilmosnak. A királynak be kellett látnia, hogy el van veszve, ha a herczeg átjöhet Angliába. Csakhogy szövetségesére, Lajosra számított, ki nagy hadikészületekkel fenyegette Hollandiát. A franczia sereg közeledése otthon maradásra kényszerítette volna Vilmost. XIV. Lajos 1688 szeptemberben csakugyan megindította a háborút, de serege nem Hollandia ellen fordult, hanem Németország ellen.

* Michelet, XIV. k. 7. l.

** A whig hagyomány szerint egy melegítő serpenyőben csempészték be. Lásd Horace Walpole leveleit.

*** Macaulay, III. 208. l.

Orániai Vilmos.

Épen száz év mult el, mióta 1588-ban a győzhetetlen armada fenyegette Angliát és a protestantismust. Emberi számítás szerint a spanyol diadal egyértelmű lett volna a protestantismus végveszélyével. Európa fölött uralomra jutott volna II. Fülöp, vele az inquisitio és a jezsuiták. Francziaország és a szabadságaért küzdő Hollandia nem állhattak volna tovább ellen Spanyolország túlsúlyának. Erzsébet és hős tengerészei nem csak Angliának mentették meg vallásos és állami szabadságát, hanem egyúttal egész Európának politikai egyensúlyát.

Azóta nagy változások állottak be. A spanyol hatalom romba dőlt. Helyét, mint Európa hegemon állama és a katholicismus előharczosa, Francziaország foglalta el. Csak az imént állott ellen az egész Európának és tette törvénynyé akaratát, az igazság és nemzetközi jog ellenére. Minden eredményének az volt a nyitja, hogy szövetségeseiül, úgy szólva vasallusaiul birta nyerni Anglia királyait. Ott már nem Erzsébet családja uralkodott, hanem Stuart Máriáé. II. Jakab minden nemzeti érdekkel és hagyománynyal ellenkezésben a katholicismus előmozdítását tette a belső politikának főczéljává, mi egyértelmű volt a franczia szövetséggel. A franczia hegemonia egyúttal győzelemre fogja juttatni az angol királyt nemzete fölött és a katholicismust a protestantismus főbástyája fölött. Európa egyensúlyának és a protestantismusnak előharczosa már nem a királya által lekötött nagy Anglia, hanem ismét a kis Hollandia.

Ismét invasió készül Anglia ellen. Csakhogy azt szabadítója gyanánt várja maga az angol nemzet, megmentője gyanánt a protestantismus. Ismét Angliára fordul a világ szeme, ott fog eldőlni a százados nagy vallásos és politikai küzdelem. XIV. Lajos megújítja II. Fülöp hatalmát és traditióját. Országában már tönkre tette a hugenottákat, a kiknek őse a trónt köszönheté. Ki fogja útját állani, hogy Angliában és egész nyugati Európában ne tegye uralkodóvá vallásos meggyőződését és katonai hatalmát? E világtörténeti feladatra III. Orániai Vilmos vállalkozott, ivadéka annak a férfiúnak, ki útját merte állani II. Fülöpnek. E családban hagyományos volt az európai nagy érdekekért való küzdelem.

A fenforgó nagy eszmék harcza személyesen sem érdekelt jobban senkit, mint őt. Élén állott Hollandiának, melynek első politikai érdeke az európai egyensúly fentartása. Trónörököse, és mint

olyan, feje a protestáns Angliának, kit egy váratlan esemény, melyet ármánynak tulajdoníthatott, megfosztott egy korona reményétől. Buzgó kalvinista, XIV. Lajosnak úgy szólván személyes ellensége. Ha mindezekhez még hozzáveszszük, hogy nemcsak eszméért küzd, hanem koronáért a maga és neje részére, elképzelhetjük, mennyi oka volt megfeszíteni minden erejét és tehetségét, hogy Angliában megbuktatván a katholikus királyt, egy csapással meghiúsítsa ellenségeinek minden tervét.

Vilmos nem tartozik a történet ragyogó alakjaihoz, hanem rendkívüli mértékben egyesíté a nehéz vállalatához szükséges tulajdonságokat.* Már gyermekkorában feje volt egy nagy, de elnyomott pártnak. Elválasztották családja híveitől és az uralkodó, aristokratikus párt barátaival vették körül. Ily viszonyok közt fejlődött ki benne legmagasabb fokig az a tartózkodás és megfontoltság, mely különben is mintegy örökös volt családjában. Nevelésére a műveltség és tudomány csak annyiban volt befolyással, a mennyiben segitségére lehetett a reá váró nagy politikai és katonai feladatok megoldásában. Kerülte az embereket, egy szenvedélye volt: a vadászat, melyet még abban az időben is páratlan kitartással űzött.** Midőn a francziák 1672-iki támadása megdöntötte Jan de Witt rendszerét, ez a hallgatag, keveset mutató ifjú lett huszonegy éves korában országának igazgatója és vezére. Külsejében semmi sem mutatá a hadvezért, az uralkodót. Beesett arcza, gyenge testalkotása inkább rendelték volna őt nyugalmas, békés életre, mint a háború fáradalmaira. Csak szemének komoly villogása árulta el a benne égő tüzet. Hanem lelkének ereje és kitartása legyőzte testének gyarlóságait. Nem ismerte a félelmet és számos sebe tanusította bátorságát, melyet még legdühösebb ellenségei sem vontak soha kétségbe. Az ő vitézsége és állhatatossága tartotta együtt a hollandusoknak és szövetségeseiknek annyi nemzetű és érdekű seregeit a próbált franczia sereg ellenében. Mindenkivel tudott a maga nyelvén beszélni és a különben oly csendes és nyugodt férfiú fáradhatatlanná vált a csata napján és lelket öntött egész seregébe. Mint hadvezér nem volt szerencsés. Több csatát vesztett XIV. Lajos nagy tábornokaival szemben és gyakran sajnálkozott a fölött, hogy nem tanulhatta a háborút Condé vagy Turenne vezetése alatt, mielőtt maga vezetett sereget.

* V. ö. Orániai Vilmos remek jellemzését Macaulaytől, III. k. 1–11. l.
** Burnet i. m.

Hanem ha le is győzték, tönkre nem tették soha. A csata utáni napon ismét készen állott az ütközetre és táborozások s ügyes hadmenetek által ismét útját állotta az ellenségnek. Semmi csapás nem birta megtörni lelkének rugékonyságát és különben oly gyenge teste soha sem tagadta meg a szolgálatot a szükség és veszély óráiban. Jellemének ez a sajátossága kapcsolatos vallásos irányával. Családja az arminiánusokkal szemben a szigorú kalvinismusnak volt előharczosa. Őt is kalvinista papok nevelték és különösen a rideg prædestinatio tana, az a tudat, hogy az isteni gondviselés intézi az emberi ügyek minden bonyodalmát, hatotta át egész lényét.

Bármily nagy szerepet játszott is mint hadvezér, nem a hadi téren fejtette ki tehetségének egész teljét. Csak ritkán övezte homlokát a nyert csaták babérja és a mi dicsőséget szerzett, nem annyira katonai tehetségének, mint személyes bátorságának és megfontoltságának volt eredménye. Hanem mint államférfiú és politikus egyedül állott, magasan kortársainak színvonala fölött. Senki sem volt jobban beavatva az udvarok cselszövényeibe, senki sem ismerte jobban az államok és pártok valóságos belső erejét. Régi ellensége, az aristokrata párt, szövetségese volt Francziaországnak. Már ez magában véve francziaellenessé tette volna politikáját, még ha nem járultak volna is ahhoz új hatalmas indokok. XIV. Lajos támadása, melynek tisztán az erő joga volt az alapja, megsemmisítéssel fenyegette hazáját, melyet családja emelt Európa független országainak sorába. A franczia hódítás egyértelmű lett volna az orániai ház politikai tönkretételével. Ezért semmi személyes előny, melylyel Lajos őt kinálta, nem nyujtott volna elég kárpótlást. A hollandus háború után pedig mind világosabban kitünt a franczia politikának protestáns-ellenes iránya. A nantesi edictum mélyen sérté Vilmosban az embert, bár a politikus tán örvendett azon, mint fosztja meg magát Francziaország saját kezével erejének egyik legfőbb tényezőjétől.

Francziaország a réuniók által úgy lép föl, mint az európai közjog megbontója. Épen a katholikus államokat sértette legjobban, a Habsburg-ház két ágát, a spanyolt és a németet. Még a pápát sem kimélte, ha hatalmáról és tekintélyéről volt szó. Ezért a protestánsok és a katholikusok egyetértenek az új universalis monarchia megdöntésére. Valamint I. Ferencz, II. Henrik és XIII. Lajos szövetségre léptek a protestánsokkal és a törökökkel a spanyol monarchia ellen, úgy most a franczia túlsúly a Habsburgoknak coalitióját teszi szükségessé a protestánsokkal. E coalitiónak

természetes feje Vilmos. Az egész európai politikának Anglia a kulcsa. A pápa és a császár bizonyára örvendettek azon, hogy II. Jakab katholikussá akarja tenni országát. De mivel egyúttal szövetségese volt XIV. Lajosnak, rokonszenvökre számíthatott minden ellene irányuló vállalat. Szulejmánt egykor a franczia politika vitte Bécs kapui elé: Gusztáv Adolfot Richelieu hívta Németországba; most a katholikus Európa nagy részének sympathiája kisérte Vilmost Anglia elleni vállalatába, melyet pedig a protestantismus érdekében indított meg. A vállalat előkészitése rendkívüli óvatosságot és munkát követelt. Az egészet lehetőleg titokban kellett tartani nemcsak Jakab előtt, hanem a francziák előtt is, sőt maga a hollandus főváros Amsterdam előtt is, mely ellenezte Vilmos politikáját és inkább a francziához hajolt. Nem lehetett titkolni a hadi készületeket, hanem azokra elég okot nyujtott a franczia háborúra való kilátás, mely mint tudjuk, 1688 szeptemberben csakugyan kitört. A hollandus rendek ugyancsak a francziáktól való félelem miatt egyeztek belé a sereg és a flotta erősitésébe és jó karban tartására és mihelyt a készülés be volt fejezve és a franczia támadás másfelé fordult, Fagel és Bentinck szavára szívesen bocsátották az erőt Vilmos rendelkezésére. Angliában a nemzet büszkesége feltámadt volna a külső beavatkozás ellen, az anglikán egyház minden módon megakadályozta volna egy kálvinistának trónrajutását. Hanem a vakbuzgó Jakab maga hárítá el mindkét akadályt, az elsőt az által, hogy katonaságában az ir és katholikus elemet akarta túlnyomóvá tenni az angolok nagy sérelmével, a másodikat a püspöki egyház nyilt megtámadása által. Biztosnak érezé magát, lehetetlennek tartá Vilmosnak Angliába jövetelét, annak segítsége nélkül pedig belső forradalom nem vezethez czélhoz.

Az angol forradalom.

Midőn már nem lehetett kételkedni Vilmos szándékában, Jakab előbbi elbizakodását félelem váltá fel. Gyorsan maga köré gyüjté a rendelkezésre álló ir és skót csapatokat, úgy hogy 40,000-nyi sereg követte zászlóit. Az anglikánusok kibékitésére feloszlatá az egyházi commissiót, a városok biztositására letette az általa kinevezett népszerűtlen tisztviselőket és ismét szabaddá tette a municipiumok választását. London városának lefoglalt szabadságleveleit nagy ünnepélyességgel küldé vissza a Citynek.* Sokan mondták, hogy már

* Green, 667. l.

nincs is szükség a külső beavatkozásra, mert nélküle is megadott a király mindent. Hanem mindez nem állithatá meg a sors kerekét. Vilmos már befejezte készülődéseit, a maga részére biztosította a német fejedelmek nagy részének s a császárnak rokonszenvét, s hajóhada a helvoetsluysi kikötőben várta az Angliába vivő északkeleti szelet. A mint hódító Vilmost nemcsak a normannok kisérték Angliába, hanem minden nemzet lovagságának virága, úgy oråniai Vilmos serege is számos nemzet harczosaiból volt összeszervezve. Elől kétszáz nemes járt, többnyire angol, a macclesfieldi grófnak, a Stuartok régi hívének vezetése alatt, csillogó vérttel és sisakkal, nehéz flamand lovakon. Minden nemest egy-egy szerecsen rabszolga kisért. Azután egy svéd lovas csapat jött, kivont széles karddal, fekete pánczélban s prémes ruhában.* Nemesek és apródok derék dandára következett, ők vették körül a herczeg zászlóját, melyen nagy betűkkel volt felirva: a protestáns hit s Anglia szabadsága, alól pedig az orániai ház férfias jelmondata: *je maintiendrai* (fenn fogom tartani).** Köztük lovagolt Vilmos, teljes pánczélban, fehér kócsagtollal, fehér paripán. Mellette látták Schomberg grófot, akkor Európa legjobb hadvezérét, ki vallásáért lemondott a franczia marsalli méltóságról. Nem maradt el a svájczíak próbált gyalogsága sem, mely annyi időn át döntött Európa harczaiban. A nemesek és tisztek közt többen voltak, kik részt vettek a török elleni nagy háborúban és Bécs felmentésében. Aránylag igen nagy számmal voltak a franczia kálvinisták, az egész seregnek negyedrésze; csak tiszt 736 volt köztük.*** Üldözött vallásuk megboszulására indultak e hontalanok, üldözőjük szövetségese ellen. Az egész sereg 14,000 fegyverest számlált, átszállítására 500 kisebb-nagyobb hajóból álló flotta állott készen.

Végre 1688 nov. 1-én megindult a hajóhad, a királyi angol flotta nem állhatta útját. Isteni segítségnek tulajdonították a hívők, hogy szerencsésen kiállott egy nagy vihart és november ötödikén kikötött Torbayban, Anglia déli partján, nem messze azon vidéktől, hol Monmouth kisérlete három évvel azelőtt oly szomorú véget ért. Nem is ott várták, hanem északon. Ezért eleinte nem csatlakozott hozzá előkelőbb nemes, csak Exeter városa fogadta lelkesedéssel seregét. Partra szállásakor kibocsátott nyilatkozata nem elégíté ki

* Macaulay, i. m. 291. 2. után.
** Ranke, VI. k. 209. l.
*** Michelet, 309—10 l.

teljesen sem az anglikánusokat, sem a presbyterianusokat és az angol nemzet nagy része úgy szólva semlegesen nézte a kifejlődő küzdelmet. Csak északon fogott fegyvert a nemesség és polgárság Danby vezetése alatt. Vilmos nagy elővigyázattal járt el, nem a királyság ellen látszott harczolni, csak annak visszaélései ellen. Nem a király letétele, hanem a szabad parlament volt a jelszó. Seregében példás rend uralkodott, mindent készpénzzel fizettek, és jó rendben és erkölcsben mérkőzhettek Cromwell vasbordásaival. Ez részére nyerte a föld népét, annyival is inkább, mert a király ir csapatai nem tartottak semmi fegyelmet. Délnyugoti Anglia fővárosa, a gazdag Bristol, megnyitá előtte kapuit. Jakab, kiből egyáltalában nem hiányzott a bátorság, maga indult meg ellene és Salisburynél ütött tábort. Hanem az ellenség ott volt tulajdon seregében. A szerencsétlen uralkodó nem bízhatott sem családjában, sem vezéreiben. Idősb lánya, Vilmos neje, egészen helyeselte férje vállalatát, a fiatalabb Anna nemsokára titkon eltávozott Londonból és Vilmos táborában jelent meg, ugyanoda sietett férje, György dán herczeg, ki a királyt a háborúba kisérte. A mint mind jobban kitünt a közvélemények Vilmoshoz hajlása, a király elhatározta, hogy kikerüli az ütközetet és visszavonul London biztosítására. Ez volt franczia tábornokainak tanácsa, kik nem akarták egy csatában koczkára tenni a királyságot és biztak a nemzet törvényes érzésének megújulásában. Hanem az angol főtiszteket nagyon sértette, hogy királyuk inkább bízik a francziákban, mint bennök. Köztük a legjelentékenyebb, lord Churchill John, ki később oly fényes szerepre volt hivatva, noha kiváló kegyében állott a királynak s neje által uralkodott Anna herczegnőn, szintén titokban átment a felkelőkhöz. «Churchill és György herczeg hátrahagyott leveleikben előadták távozásuknak okait, melynek teljesen átérezték gyűlöletes voltát. A franczia-katholikus párt túlsúlya az angol és európai ügyekben űzte őket az ellenkező táborba. Ezen előszeretete miatt hagyták el a királyt mindazok, kik hozzátartoztak: két leánya, két veje, legbizalmasabb, régi, tőle annyira kitüntetett kegyencze, az a főpap, ki fejére tette a koronát, azok a főurak, kik családja helyreállításáért harczoltak, azon sereg vezérei, melynek szervezésébe vetette bizalmát.»* Jakab kétségbeesetten tért vissza Londonba. «Isten segítsen» mondá, «mert tulajdon gyermekeim elhagytak.» Látszólag még gondolt ellenállásra, parlament össze-

* Ranke. VI. 219. l.

hívására, alkudozásra, hanem valóban teljesen meg volt törve. Nejét és fiát előre küldé Francziaországba és maga is csak futásra gondolt. Első kisérletét kenti halászok akadályozták meg, kik jezsuitának nézték és visszavitték Londonba. De tekintélyét többé nem nyerte vissza és csak mint egy új rend megalapításának akadálya tünt fel mindenki előtt. Macaulay szépen kifejti, minő bajjal járt volna letétele, míg az országban marad s minő veszélyeket vont volna maga után elfogatása. Ezért Vilmos mindenkép elő is segítette szökését. A király maga sem akart maradni. Engedésről, alkuról makacs lelke mit sem akart tudni. Midőn a hollandus sereg bevonult Londonba, s neki meghagyták a palotájából való távozást, a futásban keresett menedéket. Ellenségei aranyhidat építettek neki és deczember 23-án teljes épségben áthajózott Francziaországba. Az új rend legnagyobb gátja maga hagyta el a harcz színhelyét és mint az egész küzdelem alatt, akkor is Jakab megfontolatlansága volt ellenségeinek leghasznosabb szövetségese.

A megbukott király és tanácsosai jól tudták, minő hatalom Angliában a törvényes rend és ha már nem uralkodhattak, lehetetlenné akarták tenni annak nélkülök vagy ellenökre való visszaállítását. Ezért Jakab szökése előtt elégette a parlamentet összehívó leveleket, melyek már ki voltak állítva, feloszlatta seregét és a Themsébe dobatta az ország nagy pecsétjét, mely szükséges minden intézkedés hitelesítésére.* Valóban első távozása után teljes anarchia uralkodott Londonban, a katholikus államok követeinek lakását megtámadták és kifosztották, a kápolnákat feldúlták. Majd az a hír rettegtette az óriási várost, hogy a feloszlatott ir sereg prédálásra készül, mi valótlannak bizonyult ugyan, hanem a nép dühének újabb kitöréseit vonta maga után. Mihelyt azonban Vilmos rendbe szedte seregét és bevonult a városba, semmi sem zavará többé a köznyugalmat.

Így ért véget alig hat heti idő után az utolsó angol forradalom és az utolsó idegen invásió angol földön. Bármily jelentékeny volt is a Vilmos parancsa alatt álló idegen hadi erő, mindenki tudta, hogy nem mint hódító jött, hanem mint felszabadító, s hogy diadalát nem annyira seregének köszöné, mint az angol nemzet támogatásának. Inkább tünt fel nemzeti képviselőnek, mint a legfontosabb kérdésekben nemzete érzületével épen ellenkező politikát követő király.

* Macaulay, 347. l.

Vilmos trónralépése. A parlamentáris kormány megalapítása.

A forradalmi vezérek belátásának csakhamar sikerült leküzdeni a Jakab által okozott nehézségeket és intézkedéseiket, melyek voltaképen a fegyver hatalmán alapúltak, az alkotmányos forma tekintélyével venni körül. Az alkotmányos tényezők közül nem szűnt meg a felsőház; ennek tagjai már Jakab szökése napján összegyűltek és elhatározták conventiónak, azaz királyi meghívó nélkül összeülő parlamentnek összehívását. Időközben pedig a törvényszerű rend fentartására felkérték az orániai herczeget. A lordokon kívül azokat hívta meg az orániai herczeg, kik részt vettek II. Károly parlamentjeiben, továbbá London városának elöljáróit. Mindkét testület Vilmosra ruházta az ideiglenes kormány vezetését és felkérte a conventió összehívására. Csakhamar végbe mentek a választások és az új törvényhozó testület 1689 február 1-én tartotta első gyűlését.*

Minthogy a felsőházban az episcopalis toryk voltak többségben, minden módon meg akarták tartani a törvényes formákat. Különösen az a kérdés okozott nagy nehézséget: jogában áll-e egyáltalában a parlamentnek a királyt letenni? Ezért először csak azon elvben egyeztek meg: a tapasztalat bizonyítja, mennyire nem fér össze katholikus király uralkodása e protestans ország jólétével. Jakab király pedig, miután meg akarta dönteni az alaptörvényeket, eltávozott az országból és ez által üresedésbe jött a trón.** Nem akarták megszüntetni a király törvényes jogait, sem feltétel nélkül Vilmos kezében hagyni a hatalmat, csak a jövő berendezésnek akarták megtalálni törvényes módját. «Az angol szellem ép oly távol van a francziák éles dialektikájától, mint a németeknek az egész világot felölelő ideologiájától; hanem a fenforgó érdekeket meggondolással és nagy praktikus észszel birja felfogni.»***

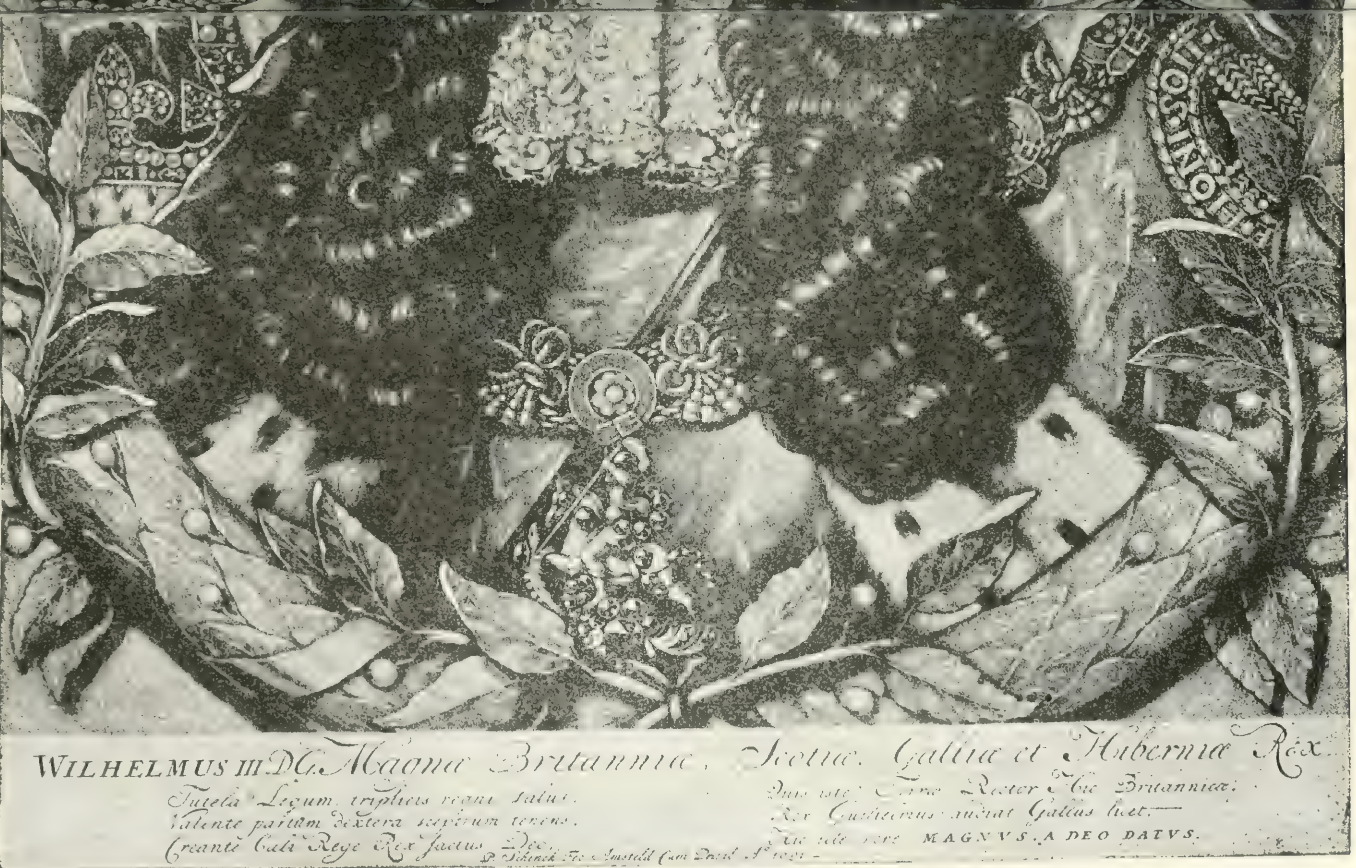
Nagy nehézséget okozott az a kérdés, vajon csakugyan megürült-e Jakab távozása által a trón és hogyan töltsék azt be újra? Az alsóház kimondta, hogy a trón üresedésbe jutott, de a felsőházban ellenezték e felfogást. Az úgynevezett magas toryk (high torys), élükön

* Itt a gregorianus naptár szerint számítunk, mely a XVII. században 10 nappal előzi meg az Angliában még használatos régi stilusú naptárt. Február 1-je tehát a régi calendárium január 22-ének felel meg.

** Green, 667. l.

*** Ranke, VI. 262. l.

III. VILMOS ANGOL KIRÁLY.

Pieter Schenk (1645–1715) rézkarczának kisebbitett hasonmása.

a főpapokkal, kik a királyság isteni jogából indultak ki, azt vitatták, hogy a koronát semmi bűn miatt nem lehet elveszteni. Jakab zsarnoksága csak arra jogosítja a nemzetet, hogy a tényleges kormányt vegye ki kezéből és ruházza azt ideiglenesen regensre. A mérsékelt toryk, kiket Danby vezetett, elismerték ugyan, hogy Jakab már nem király, hanem az örökösödés törvényét tartva szem előtt, kijelentették, hogy atyja távozása óta Mária herczegnő, Vilmos neje, a jogos uralkodó. Csak kevesen voltak, kik Halifaxnak vezetése alatt el akarták fogadni az alsóház javaslatát, melynek alapján törvényesen királylyá lehet választani Vilmost. A felsőház nagy többséggel elfogadta Danby véleményét. De Vilmos nem azért jött Angliába, hogy férje legyen a királynőnek. Már sok idővel elindulása előtt, bizalmas beszélgetésben, melyet Burnet püspök, e korszak történetírója idézett elő, kijelenté a herczegné, hogy vállalata sikerének esetén férjére ruházza minden jogát.* Mária, szavához híven, visszautasította a koronát. Végre compromissum jött létre az örökösödési jogot egyedüli alapul vevő toryk és a nemzet választási jogából kiinduló whigek közt, mely szerint Vilmos és Mária közösen uralkodjanak, de Vilmos csak egyedül vigye a kormányt.

Még más tekintetben is érvényre jutott a whig felfogás. Ha tisztán az örökösödés elve győz, az új királyok minden akadály nélkül átveszik a régieknek hatalmi körét, míg ellenben, ha a nemzet választhat, feltételekhez kötheti a koronázást. Ez teljesen megfelelt Vilmos szándékának, ki épen az alkotmányos szabadság megőrzésére fogott fegyvert. Egy fiatal jogtudós, Somers Edvárd, ki mint a püspökök védője tünt ki először, e szellemben állította össze a «jogok határozatát» (bill of rights), melyet elfogadott az országgyűlés és az uralkodó (1689 febr. 23.).

A bill azon alapból indúl ki, hogy Jakab meg akarta dönteni az ország alkotmányát és egyházát és röviden tizenhét pontban összefoglalja nyilvános törvényszegéseit. «A mi mind teljesen és egyenesen ellenkezik ezen királyság ismeretes törvényeivel, szokásaival és szabadságával.»

«És minthogy az említett II. Jakab király lemondott a kormányról és ez által üresedésbe jött a trón, ő fensége az orániai herczeg (kit a Mindenható dicső eszközéül választott e királyság megszabadí-

* Burnet, i. m. IV. 166—168. Mária nem birta elgondolni, hogy valaha férj tartozzék engedelmességgel nejének.

tására a pápaságtól és önkényes uralomtól) az egyházi és világi főurak és több más főember tanácsával leveleket iratott a protestáns egyházi és világi urakhoz, továbbá a megyékhez és városokhoz, hogy válaszszanak képviselőket egy parlamentbe, mely Westminsterben gyűljön össze az 1688. év jan. 22-ik napján,* oly intézkedések megtételére, melyek biztosítsák vallásukat, szabadságukat és törvényüket újabb felforgatás ellen.»

A parlament mint a nemzet képviselete a régi szabadság fentartására kijelenti: 1. és 2. Hogy a király, a parlament hozzájárulása nélkül nem oldhat fel törvény alól. 3. Hogy a volt egyházi bizottság és a hozzá hasonlók törvénytelenek. 4. Törvénytelen az adószedés parlamenti megszavazás nélkül. 5. Jogában áll minden alattvalónak a királyhoz folyamodni és jogtalan a kérelmezők üldözése. 6. Törvénytelen az állandó hadsereg tartása az országban, béke idején, parlamenti beleegyezés nélkül. 7. A protestáns alattvalók tarthatnak védelmükhöz szükséges fegyvereket. 8. A parlamenti választás szabad legyen. 9. A parlamenti beszédekért és eljárásért senki se vonható felelősségre bármily törvényszék előtt. 10. Senkitől sem követelnek túlságos birságot, senkit sem büntetnek kegyetlen módon. 11. Minden sérelem orvoslására és a törvények javítására gyakran fogják összehívni a parlamentet.

«Teljesen bízva abban, hogy az orániai herczeg ő fensége teljesen végre fogja hajtani a felszabadításnak általa annyira előmozdított ügyét és fenn fogja tartani vallásukat, jogaikat és szabadságukat minden megtámadás ellen.»

«A mondott egyházi és világi főurak és a közrend (commons), Westminsterben összegyűlve, elhatározzák, hogy Vilmos és Mária, orániai herczeg és herczegné, nyilváníttassanak Anglia, Francziaország, Irland és a hozzájuk tartozó tartományok királyának és királynőjének, míg életök tart és míg csak egyikök is él és hogy a királyi hatalmat tisztán csak az orániai herczeg gyakorolja, míg élnek, haláluk után pedig a herczegné ivadékai, ha pedig ezek nem volnának, Anna herczegné és örökösei. És a világi és egyházi lordok és a közrend felkérik a herczeget és herczegnét ennek elfogadására.»

Ezután leteszik a hűség és a protestáns suprematia esküjét, a felségek pedig elfogadták a koronát. A parlament folytatja üléseit és

* A hivatalos angol naptár még márczius 25-én kezdte az újévet. 1689-ben január 22-ike e számítás szerint tehát még 1688-ra esik.

a felségek elfogadják a jogoknak előbb elsorolt kinyilatkoztatását. A parlament pedig a teljes királyi hatalom birtokosainak ismeri el a felségeket és késznek nyilatkozik megvédeni őket életével és vagyonával. Kimondják egyúttal, hogy az ország fölött soha sem uralkodhatik katholikus király vagy királynő, vagy kinek házastársa katholikus. Minden király esküt tesz a katholikusokat a parlamentből kizáró aktára.*

Mihelyt megszűnt a Stuart-kormány, Anglia sietett elfoglalni természetes helyét XIV. Lajossal szemben. Hollandiával szövetségben hadat izent a franczia királynak, ki ünnepélyesen fogadta Jakabot. St.-Germainben udvart bocsátott rendelkezésére és továbbra is őt ismerte el Anglia királyának. A háború lefolyásáról már volt szó. Vilmos akkor még nem fordíthatta oda teljes erejét, nagyon elfoglalva tartá őt a szigetország ügyeinek rendezése.

Skótországban még előbb szűnt meg Jakab uralma, mint Angliában. Az elnyomott nemzet nemcsak a király ellen fordult, hanem a püspöki egyház ellen is. Vilmos a zavarok lecsillapítására parlamentet hívott össze, melyben a presbyterianusok voltak túlsúlyban. A parlament kijelenté, hogy Jakab rossz kormánya miatt elveszté a koronát s Vilmost és Máriát kiáltotta ki uralkodónak. Látjuk, hogy ott erősebb volt a whig-párt, mint Angliában. Hozzá tartozott az egész művelt és jómódú alföldi nép. Hanem a felföldnek szegény, a régihez ragaszkodó, még a kelta törzsszerkezetet is fentartó lakói nem láttak az egész forradalomban mást, mint a gyűlölt Argyle-család diadalmát. Egy ügyes vezér alatt szerencsésen és vitézűl harczoltak és csak ennek halála után lőn elismerve az új rend. Erős őrségek és új várak biztositották a hegyes tartományt és a törzsek (clan-ok) egymásután meghódoltak. Dalrymple János, Stair ura, kinek akkor legnagyobb része volt a kormányban, azt remélte, hogy a hódolás alkalmat fog szolgáltatni irtó háború viselésére a folyton zavargó felföldiek ellen. Reménye meghiúsult, a törzsek a kitűzött határidőre meghódoltak. Csak a Glencœban lakó Macdonald-törzs halasztá hódolását hat napig a határidőn túl. Dalrymple elérkezettnek látta az alkalmat boszúállásra és Vilmos csakugyan kiállítá a parancsot a «rablófészek» kiirtására. Macaulay képzelő erejének egész káprázató fényét és leiró tehetségének egész nagyszerűséget kifejti azon lapokon, melyeken elmondja, mint bánt el a modern állam a természet durva, szeren-

* *Stubbs Select Charters* 523—528. l.

csétlen fiaival. Hamilton ezredes, kire a végrehajtás volt bízva, azt az utasítást nyerte Dalrympletől, hogy hirtelen és titkon kell eljárnia. Az ezredes csapatját a Campbell törzséből vette, a glencoe-i törzs halálos ellenségeiből és tizenkét napon át teljes békében tartózkodott a kiszemelt áldozatoknál, míg azoknak minden gyanúja el nem oszlott. Korán reggel (1692 febr. 23-án) a vendégek megrohanták gazdáikat és megöltek közülök harminczat. A többi a hegyekbe menekült, hol a legnagyobb részt elpusztította a fagy és az éhség. Dalrymple csak azt sajnálta, hogy egy is megmenekült közülök.

Ily eszközökkel biztosították Skótország nyugalmát és tették lehetővé további fejlődését. A parlament nem elégedett meg a presbyteriánus egyház uralomra jutásával; egészen eltörölte a püspöki egyházat. Ehhez Vilmos hozzájárult, de mindenkép ki akarta eszközölni a türelmet a püspöki egykáz hivei részére a parlament üldözésre hajló vakbuzgalma ellen. «Nem hiszszük — ezek emlékezetes szavai — hogy az erőszak elősegítheti az igaz hitet és nem akarjuk, hogy hatalmunk bármikor eszközévé váljék valamely párt zabolátlan szenvedélyének.»*

Nagy-Britannia országaiban, hol a protestantismus volt túlnyomó, aránylag könnyen ment végbe az új rend megállapitása. Megtörtént a természetes elválasztás: Angliában a püspöki, Skótországban a presbyteriánus egyház vált ismét uralkodóvá. Sokkal nagyobb bajjal járt a katholikus Irlandnak megnyugtatása.

Ezt az országot tekintette Jakab azon sarkpontnak, melyre támaszkodva kiforgathatja sarkaiból Anglia vallását és alkotmányát. Az egész közigazgatás, a sereg és a biróság katholikus szint öltött és itt legalább igazságos volt ez a változás. Jakab bukása után helytartója, Tyrconnel, fegyverre szólította az ország katholikus lakosságát. Mint az angol hóditás óta mindig, ez az ir háború is egyesité a vallásos, a nemzeti és a socialis háború minden iszonyát és a fellázadt nép keserü boszút vett protestáns elnyomóin. Jakab elhatározta, hogy személyesen élére áll e mozgalomnak. Hozzá ragaszkodott az egész sziget, csak az északkeleti részen sürün letelepedett protestánsok állottak még ellen. Különösen Londonderry városa, melyet Cromwell telepitett be, védte magát végső kétségbeeséssel az ostromlók ezrei ellen és miután a védők nagy részét elpusztította a kard, éhség és a pestis, egy angol hajóhadnak sikerült a város felmentése.

* Green 671. l.

Jakab és az őt kisérő francziák mindenkép kimutatták, hogy átértik az ir háború egész lényegét. Az általok összehivott parlament teljesen véget akart vetni az angol telepeknek és a protestantismusnak, a benszülöttekre ruházta az egész földbirtokot és egyedül uralkodóvá tette a katholikus hitet, mi minden esetre leggyökeresebb megoldása lett volna az ir kérdésnek. A protestánsok iránti kegyelem, mondák a felkelők, kegyetlenség a katholikusok ellen. Jakabnak dicsőségére szolgált, hogy még sem engedé a békés és meghódolt protestánsok kiirtását.

Vilmost a parlamentjével folyó viszályok és a franczia háború sok ideig tartották vissza a hadjárattól. Csak 1689 őszén küldhette át Schomberget egy csekély csapattal, hanem ez a túlnyomó ellenség ellen nem ért el semmi eredményt. A következő évben nagy készületek folytak mindkét részről. Schomberg serege 30,000-nyire szaporíttatott, Lajos pedig az inkább rablóbandához, mint sereghez hasonló ir csapatok segítségére hétezernyi próbált hadat küldött udvarának leghiresebb kalandosa, Lauzun gróf vezetése alatt. A nyár elején átjött maga Vilmos is és sietett véget vetni a háborúnak. A Boyne folyó, mely Drogheda közelében szakad a tengerbe, választá el a két sereget. Korán reggel, 1690 julius 1-jén, e folyóba vetette magát az egész angol sereg és úgy támadt az ellenségre. Az ir gyalogság azonnal megfutott, csak a lovasság állott ellen és a csetepatéban Schomberg is elesett. Vilmos megjelenése csakhamar véget vetett az ütközetnek. Jakab maga az első futók közt volt és sietett vissza Francziaországba. «Cseréljünk királyt — mondá egy ir tiszt egy angolnak — és azután harczoljunk újra.» A nyilt háborúnak véget vetett ez a csata, csak guerilla harcz folyt a szigeten és némely város tovább is folytatta az ellenállást.*

Mindezen harczoknál még nehezebb próbára tették Vilmos bölcseségét és kitartását az angol parlamenttel folytatott tárgyalásai. Bármennyire különböztek is a whigek és toryk meggyőződései, most mindketten megegyeztek a királyi hatalom lehető korlátozásában, a whigek elvből, a toryk, mert Vilmost nem tartották teljesen törvényes uralkodónak. A «bill of rights» törvénynyé válása mindenkorra véget vetett az angol királyság isteni jogának, kétségbevonhatatlanul el volt ott ismerve, hogy a következő királyok nem az örökösödés elvének, hanem a parlament határozatának köszönik a trónt. De

* Lecky, *History of England in the XVIII. cent.* II. k.

nemcsak elvben emelték a parlamenti hatalmat a király fölé, hanem gyakorlatban is. A parlament kizárólagosan magának tartá fenn az adómegszavazás jogát és hivatkozva az utolsó Stuartokra, kiket jövedelmöknek élethossziglan való biztositása tett képessé nemzetellenes politika követésére, csak négy évre szavazta meg a jövedelmet. Midőn pedig a király panaszkodott, hogy benne kevésbbé biznak, mint Jakabban, az volt a válasz, hogy csak egy évre szavazták meg az adót, mi azóta szabálylyá vált.

Ép oly nehéz volt a hadsereg újjászervezése. Egész Európában a fejedelmi önkény eszközévé vált az állandó hadsereg és Angliában is megismerkedtek vele Cromwell korában és Jakab uralkodása alatt. Ép oly veszélyesnek látszott, ha a királynak, mint ha a parlamentnek válik eszközévé. Nélkülözni pedig nem lehetett, hisz ép akkor készült Anglia teljes erővel beavatkozni az európai ügyekbe. A sereg tehát királyi vezetés alatt maradt, csakhogy a parlament ellenőrzése alá került. Ezt a felkelési rendelet (mutiny act) által érték el. Csakis az adta meg a tisztnek a fegyelmi hatalmat a legénység fölött. Nélküle az egész seregszervezet törvénytelenné válik, a katonából polgár lesz. A parlament pedig azon elővigyázattal élt, hogy mindig csak rövid időre szavazta meg a mutiny act-ot, a minthogy mai napig is évenkint meg szokták azt újitani. Parlamenti ellenőrzés alá jutott tehát a sereg egész szervezése, a parlament szavazta meg évenkint a sereg költségét és természetesen kifejlődött az évi parlamentek szükségessége. Ily módon vetették meg alapjait a modern alkotmányos intézményeknek, nem általános elvekből indulva ki, hanem az épen fenforgó körülményekből.*

Kiválóan fontos volt az egyházi ügyek szabályozása, melyek oly élénken foglalkoztatták a közvéleményt. A presbyteriánusok és a püspöki egyház közti egyetértés, melynek első sorban volt köszönhető Jakab bukása, csak a diadalig tartott. A dissidensek érdemeikre támaszkodva és a hozzájuk szitó királyban bizva, teljes egyenjoguságra számitottak, a püpökök ellenben attól tartottak, hogy ismét a presbyteriánusok kerülnek felül és úgy járnak el ellenök, mint Skótországban. A püspöki egyház tetőpontján állott hatalmának és népszerűségének, egyedül akart uralkodni és ridegen kizárta kebeléből a szabályait teljesen el nem fogadókat, a nonconformistákat. Az volt törekvése, hogy a hozzátartozáshoz kösse az egyházi és politikai jo-

* Green 674. l.

gok teljes élvezetét. Vilmos minden igyekvés nem volt képes engedékenységre, a dissidensek teljes egyenjoguságának megadására birni az anglikánokat. A parlament elvetette azt a javaslatot, mely szélesebb kört akart szabni az uralkodó egyházhoz tartozásnak. A kívül maradt felekezeteket nem lehetett ugyan üldözni és már 1689-ben megállapíttatott részökre a szabad vallásgyakorlat, hanem azért tovább is kellett küzdeniök a teljes politikai jogok megszerzéseért. A revolutió tehát nem vetett véget a püspöki egyház uralmának, csakhogy mérsékelte annak gyakorlását és képessé tette a tőle eltérőket kedvezőbb viszonyok közt folytatni a küzdelmet. Magában a püspöki egyházban sem volt egység. A magas tory-k a canterburyi érsek vezetése alatt tovább is ragaszkodtak a királyság isteni jogának elvéhez, Jakabban látták a törvényes királyt és az új királytól megtagadták a hűség esküjét. A parlament megfosztotta javadalmuktól a nem esküvőket (non jurors), hanem azért befolyásuk a nemzet nagy részére megmaradt és azt mint hitök martyrjai annál erősebben használhatták fel az új kormány ellen. Úgy látszik, ezen időben, midőn az általános szabadság eszméit kellett megvédeni a felekezeti szellem és a pártok tusája ellen, jött létre a szabadkőművesség. Élén maga Vilmos állott. Régibb létezése e nagy szerepre hivatott társaságnak ki nem mutatható.

Egyházi téren a tory-párt akadályozta az új, igazságosabb és szabadabb elvű intézkedéseket, melyek által a király biztosítani akarta a püspöki egyház elnyomása ellenében az angol nemzet igen jelentékeny részének jogait. Politikai téren ellenben a whig-párt okozott Vilmosnak legtöbb bajt. Nem az alkotmányos intézményeket értjük, melyek által megszorította a királyi hatalmat, mert azokat illetőleg az egész nemzetnek volt szószólója, hanem azon intézkedéseit, melyeket nem a nemzeti érdek, hanem a párt külön érdeke sugallt. Nem elégedtek meg martyrjaik, Russell és Sidney emlékének igazolásával, meg akarták büntetni azokat, kiknek részök volt pártjok és a nemzet elnyomásában. Vilmos egészen más szempontból tekintette e pártviszályokat. Előtte whig és tory egyenlő volt, hisz egyformán járultak a Stuartok elüzéséhez. A toryk üldözése csak megújította és élesebbé tette volna az ellentéteket és a megoszlott nemzet képtelenné vált volna teljes erejét vetni az európai politika mérlegébe. Ezért nem alapított párturalmat, hanem kormányába egyaránt befogadta a tory Danby-t, a whig Shrewsbury-t és a pártok között álló Halifax-ot. A nyugalom helyreállítá-

sára teljes amnestiát inditványozott. Ezt a parlament nem fogadta el. A toryk üldözése pedig kétszeres veszélylyel járt volna akkor, midőn Jakab ura volt Irországnak és franczia hajóhad fenyegeté az országot. Vilmos ezért feloszlatá a parlamentet, általános kegyelmet hirdetett és a tory-párt vezéreit hivta meg tanácsosaiúl.

A Boyne partján kivívott diadal egy időre lehetetlenné tett minden felkelést és nagy mértékben elősegitette a király politikáját. Az új parlament, melyben a toryké volt a többség, nagy összegeket szavazott meg a franczia háború viselésére.* A mérsékelt toryk elég erőseknek bizonyultak a kormány vitelére.

Hanem azért még nem volt megoldva minden alkotmányos nehézség. A király visszavetette azt a törvényt, mely új parlament választását rendelte el minden három évben. Sok elégedetlenségre adott okot az is, hogy a legtöbb angol idegent látott Vilmosban és a király maga is szivesebben vette magát körül hollandusokkal, mint angolokkal. Különösen régi meghitt barátja Bentinck, kit Portland lordnak nevezett ki, élvezte kegyét. Mindez nyugtalanította a parlamentet és minthogy a pártok még nem voltak szigorúan elválasztva, s úgy szólva minden kérdésnél másként alakult a többség, igen nehéz volt a kormányzás, mert sohasem lehetett bizonyosan tudni: megszavazza-e a parlament a szükséges törvényeket és költségeket vagy nem. Ez egy rendkívül fontos, mai napig korszakot alkotó változást vont maga után a kormány szervezésében. Addig a minister, mint neve is mutatja, tisztán a király szolgája, királyi kegynek köszöni hivatalát. Láttuk, mint küzdenek már az első Stuartok parlamentjei a királyi tanácsosok ellen, mint kényszerítik II. Károly korában lemondásra a «Cabal» ministeriumot és Danbyt. Biztosítva volt már a parlament ellenőrzési joga, de egyenes befolyása a kormányra nem volt, a ministerium egyedül csak a királynak tartozott felelősséggel. Nem csuda, ha a hatalmának tudatára ébredt parlament annyiszor visszautasitotta a kormány javaslatait. «Az egész művelt világ sorsa az angol követek szavazatától függött és nem volt államférfiú, ki csak némi biztossággal is előre tudta volna, mit fognak azok határozni huszonnégy óra mulva.» Nélküle uralkodni már lehetetlen volt. Meg kellett oldani a vele uralkodás nehéz problemáját: azaz módot kellett találni arra, hogy a ministerium egyaránt függjön a királytól és a parlamenttől. Vilmos ezen új rendszer elfogadásában Sunderland gróf tanácsa után indult, ki

* Ranke, i. m. VII. 34. l.

egyike volt Anglia legügyesebb és lelkiismeretlenebb politikusainak s II. Jakab bukása után teljes visszavonultságban élt, egyaránt gyülölve és megvetve mindkét párttól. A pártok viszályai ellen, tanácsa szerint, az által biztositá a király a kormányt, hogy mindig az alsóházban legerősebb párt tagjai közül választja ministeriumát. Addig alig lehetett szó pártministeriumról, minden egyes minister külön volt kinevezhető és elbocsátható s Vilmos maga eleinte a két párt mérsékelt tagjait hívta meg tanácsába. Ezentúl a király ministeriuma egyuttal végrehajtó bizottsága a képviselőház többségének. A ministeriumot már nemcsak a király akarata tartja össze, hanem a pártérdek is, a parlamentet pedig a ministerium vezeti. Addig ott számos volt a kisebb párttöredék, helyi vagy személyes érdekek után induló. Most mindezek összefolytak a két nagy pártban, mely küzd a többségért és a vele járó uralomért.*

Az annyira jelentős változás 1693 és 1696 közt ment végbe, majdnem észrevétlenűl. Törvényes nyoma nincs és semmi régibb közjogi szabály nem írja elő a ministeriumnak parlamentáris alapon szervezését. Csak a körülmények hatalma idézte elő a változást és Vilmos valóban nagy jelét adta bölcseségének Sunderland tanácsának elfogadása és megvalósitása által. Még csak az a kérdés volt fontos, melyik pártból veszi a király első ministeriumát. Sunderland a whig-pártban látta az uralkodásra hivatott pártot és nézetét magáévá tette a whigek ellen annyiszor küzdő király. Ők voltak a forradalom elveinek előharczosai, csak ők ismerték el minden hátsó gondolat nélkül az új királyokat, ők támogatták leginkább a király francziaellenes politikáját. Élükön kiváló ügyességű és tekintélyű férfiak állottak. Köztök volt Russel lord, a nagy admiralis, Somers, a bill of rights szerkesztője, Montague lord, ki ritka tehetséggel és belátással vezette a pénzügyek igazgatását és mások. A főok mindenesetre az volt, hogy a whigek, kik többnyire a kereskedés érdekét tartották szem előtt, tovább akarták folytatni a háborút, a toryk pedig, többnyire földbirtokosok, béke után sóvárogtak. Az 1695. választás a whigeknek kezébe adta a többséget és a király főembereiket, kiknek körét Juntonak nevezték, állította a kormány élére. Egyszerre véget ért a parlament ingadozása, az egyértelmű ministerium és a többség gyorsan intézte el a legfontosabb ügyeket. Törvénynyé vált ekkor a parlamentek három évi tartama, eltöröltetett a könyvek

* Lederer Béla. A ministeri kabinet közjogi helyzete.

ellen addig gyakorolt censura és a Montague által 1694-ben felállított nemzeti bank a hitel szabályozása és biztositása által rendkívüli erőt adott a kormánynak külső és belső vállalataiban egyaránt.

A forradalom tulajdonkép a ministerium megalakulása által ért véget, mert addig minden egyensúly nélkül állottak szemben a király és a parlament. Gyorsan megszilárdúltak a közállapotok és Jakab minden törekvése, híveinek minden cselszövése s összeesküvése ellenére gondolni sem lehetett Vilmos uralmának megdöntésére. Mondhatni, hogy Anglia minden főembere, whig és tory egyaránt, titkos levelezésben állott Jakabbal, mindenki lehetőnek tartotta visszajövetelét és biztosítani akarta magának a visszajövő uralkodó kegyét. Russel lord a hajóhadnak és Marlborough lord (Churchill) a szárazföldi seregnek vezére, egyaránt leveleztek a bukott királylyal.* Vilmos soha sem törődött az élete ellen törő orgyilkosokkal és valóban legnagyobb szelidséggel járt el azok ellen, kik nem csak személyét, hanem vele együtt a forradalom minden eredményét meg akarták semmisíteni. Az attentatumok, melyekről néha Jakab is tudott, meghiúsultak és még csak boszuállásra sem birhatták a királyt.** Mária királyné halála (1695 jan. 7.) sem rendítette meg uralmát. Mindjobban kitünt, hogy a végbement változás megfelel az angol és skót nemzet nagy többsége érdekének és érzületeinek. Csak Irországban lőn a forradalom diadala egyértelmű az elnyomással.

Ott az angolok több diadalt vívtak ki az irek és franczia segítőik fölött és 1691-ben még csak Limerick városa volt a felkelők kezében. Az angol vezér megadásra birta a várat azon feltétel alatt, hogy szabad vallásgyakorlatot biztosít az ország katholikusai részére. Az őrség, Irország szabadságának utolsó bástyája, Francziaországba hajózott és franczia zászlók alatt harczolt tovább Vilmos ellen. A limericki szerződést nem erősítette meg a parlament és az angolok diadalát a benszülöttek páratlan vallásos és társadalmi elnyomása követte, melynek nyomai és szomorú következései mai napig sem szüntek meg. Hanem az ir nemzet nyugodt volt: a halál csendje uralkodott a szigeten. A győztes képessé vált teljes erejét a szárazföldre fordítani Francziaország visszaszorítására.

* E viszonyok mesteri rajzát lásd Thackeray *Henry Esmond* czímű regényében.

** Ranke VII. 114—116. l.

Marlborough.

Godfrey Kneller (1646—1723.) festménye után.

Anglia társadalmi és műveltségi fejlődése a XVII. században.

Orániai Vilmos egyike ama kevés nagy államférfiúnak, ki magasabb czélt tüzött maga elé, mint egy nemzetnek felvirágoztatását, hatalomra emelését. Ő egy elvont eszmének, az európai egyensúlynak előbarczosa. Nehéz volna benne hollandus vagy angol hazafiságot találni. Szülőföldjének kicsinyes viszonyai elriasztották őt onnét, Angliában pedig nem ismerte sem az alkotmányt, sem az embereket, sem a nyelvet; mint király is idegen maradt a nemzettel szemben.* De senki sem értett jobban ahhoz, hogy a két nemzetben rejlő, addig szétforgácsolt erőt felhasználja és XIV. Lajossal szembe állítsa. Ebben áll világtörténeti szerepe, nagysága. Ha e mellett még elvégezte az angol protestantismus biztosításának nagy művét, ha elfogulatlansága és tapintata megtalálta a parlamentaris alkotmány nehéz kérdésének megoldását, ez — bárminő fontos önmagában — előtte csak eszköz volt a főczél, a franczia monarchia megszorítása elérésében.

Erzsébet korában Anglia kiválóan aristokratikus ország, mely társadalmilag csak annyiban különbözik a középkori állapotoktól, a mennyiben a születési nemesség mellé kezd lépni a szellem és a pénz aristokratiája. Műveltség-ideálját a renaissance udvari élete nyujtotta. A XVII. század első felében nem annyira a tudomány haladása és a közgazdaság fejlődése ingatták meg a társadalmi rend régi felfogását, mint a vallásos meggyőződések. A puritanismus túlbuzgó felekezetei valóban megérdemelték a «leveller»-ek, egyenlővé tevők nevét. Az egyházban megszünt a püspökök, a polgári és katonai kormányban a főurak és nemesek uralma. A szegényebb nemesség, a független földmivesek (yeomen) és a városok nagy diadalt vivtak ki az udvar és az aristokratia fölött. Külsőleg is meglátszott e diadalok eredménye az országon. Eltüntek a középkori emlékek, a várak és családi erősségek romba dőltek Fairfax és Cromwell ágyúi előtt.** Világosan kitünt, hogy a háború nem tisztán nemesi mesterség.

A királyság visszaállitása, restauratiója volt egyuttal a nemesség és az udvar társadalmi túlsúlyának. A királyt ledér és büszke urfiak vették körül, a nemesi származás elég ajánlás volt minden magasabb polgári és katonai méltóságra, bármennyire hiányzott is

* Igy itélt felőle Horace Walpole, *Letters* VII. kötet.

** Macaulay, I. 288.

Nagy Képes Világtörténet IX.

LONDON LÁTKÉPE (a nagy tűz előtt) (Hollar Wenczel (1607–1677) rézkarcza után)

3. S Brides
4 S Benet
5 S Andrew in Wandrop.
6. S Peters in Thamestreet
7 S. Martins by Ludgate.
8 S Andrew in Holborne
9 S Pulchers
10 S Nicholas
11 Christ Church
12 S. Augustines
13 S Foster.
14. S John Zachary.
15. S Martins in Thamestreet
16. S Mary Alderman.
17 S Thomas Apostles.
18 Bow Church
19.
20. S Laurence
21 S Mary Buttolflane.
22 Allhallowes y great
23 S Stevens Colmanstreet
24 S. Margaret.
25. S. Mary Wolnoth.
26 S Lorence Poultney.
27 S. Stevens in Walbrone
28. S Christopher
29. S. Bartholomew
30 S Edmunds
31 S Michael in Cornhill.
32 Allhallowes
33 S. Peters in Cornhill
34. S Denis
35 S Magnus.
36. S. Andrew Hubart.
37 S Mary Hill
38. S Botolph Aldgate
39 S. Dunstans East
40 Allhallowes Barking
42. Baynards Castle
43 Paul wharfe
44 Waterhouse
45. [illegible] Cranes
46 Queene Hythe
47 Stilliard
48. Col. Harbour.
49. Old Swan
50 Fishmongers Hall
51 Belins gate
52 Customs House
54 Tower wharfe
54 Leadenhall
55 Royal Exchange.
56 Guildhall
57 Basinghall
58 Ludgate

az oda tartozó előkészültség. A vidéken is helyreállott a köznemesség hegemoniája. Cromwell állandó serege szétoszlott, más meg nem lépett helyébe. A militia a vidék nemeseinek állott parancsa alatt, ők szolgáltatták az igazságot és vitték a megyei közigazgatást körülbelül úgy, mint nálunk a táblabírák. Még nem igen jártak a fővárosba. Az előkelő gentry asszonyai közt sok egész életében nem látta Londont.* Csakhogy a földmíveléssel foglalkozó vidék már nem volt az egyedül hatalmas politikai tényező. Mind jobban emelkedtek a városok s politikai és társadalmi tekintetben egyaránt érvényre kezdett jutni a polgári osztály.

Macaulay, Anglia állapotának leirásában a forradalom előtt, az 1685-iki viszonyokat a mostaniakkal hasonlítja össze és ehhez képest igen rossz szinben tünteti fel az akkori angol városokat. Egészen más képet nyernénk, ha azon fejlődést vennők tekintetbe, melyen az angol városok a XVII. század folyamán mentek át. Ez volt a kor, melyben Anglia először lépett állandó kereskedelmi összeköttetésbe Amerikával és Indiával, a melyben nagyobb jelentőségre emelkedik az ipar és a hajózás. Ekkor kezdődik a kőszén nagyobb mértékű kiaknázása. A hollandus példát követve itt is nagy tőkékkel ellátott kereskedő társaságok jöttek létre, melyek India és Amerika czikkeit elszállították Angliának és Európának többi kikötőibe. Ezen korban lép fel Anglia mint Hollandia kereskedésének szerencsés és hatalmas versenytársa. Már nem Amsterdam a föld első kikötője, hanem London. Végre ezen időbe esik az angol telepek alapítása Észak-Amerikában és Elő-Indiában, mi mind újabb vásárokat nyitott a nemzeti iparnak és kereskedésnek.

Előbb elenyészőleg csekély volt a királyság, a nemesség és egyház hatalmához képest az ingó vagyon jelentősége, most napról-napra emelkedett. A földbirtok, az ősi aristokratia gazdasági alapja mellé, egyenlő gazdasági tényező gyanánt, lép a pénz hatalma. A nagy háborúk, az udvar költségei, a legfontosabb czikkeknek ezen században végbemenő folytonos drágulása, mind hozzájárultak a készpénznek és az azt előteremtő osztályoknak emelkedéséhez. Már Vilmos alatt kezdődik az angol banknak politikai szerepe, s a whigek vezéreinek pénzügyi hitele és tapasztalata segíté uralomra őket és pártjokat.

Cromwell, a forradalom és a köztársaság, bár a későbbi Anglia

* Clarendon. I. k.

megtagadta őket, mégis mély nyomot hagytak annak egész életében. Addig a királyság, nemesség és egyház hagyományos tekintélyéhez képest elenyészőleg csekély volt az anyagi és szellemi munka jelentősége, most az napról-napra növekedett. Több mint egy félszázadon át a vallásos érdek uralkodott minden más fölött, az adta meg a sajátságos jellemét a Stuartok uralmának, a forradalomnak és a restaurationak. A vége az volt, hogy II. Károly legbizalmasabb emberei közt, Clarendon kivételével, egy sem volt, ki még csak szinlelte volna a vallásosságot. Mindenütt oly viszonyokkal találkozunk, melyek már sokban a mostaniakra emlékeztetnek, a középkoriaktól pedig egész lényegökben elütnek.

A tudomány és a politikai tanok fejlődése.

Már szóltunk arról a férfiúról, ki megalapítója azon szellemi iránynak, mely a középkori életnézetet és gondolkodást megdöntötte, verulami Baconról. Szóltunk arról is, minő nagy volt hatása Hobbes és Spinoza philosophiájára. De azt fejtegetnünk alig szükséges, hogy e tanoknak sem szerzőjük életében, sem a puritanismus korában nem lehetett nagy visszhangja hazájukban.

Hanem azért a polgárháborúk korában sem szűnt meg azon férfiak munkája, kik visszavonulva a vallásos és politikai harczoktól, a természet tanulmányozásában keresték az igazságot. Londonban és Oxfordban társaságok alakultak e czélra, a melyek, ha nem is gyarapították a tudományt új felfedezésekkel, de legalább fentartották az összeköttetést a hollandus és olasz buvárkodókkal. A vallásos szenvedélyek lelohadása mindinkább e térre terelte az elméket. A királyi társaság alapításában egyenesen tudatos és szándékos az ellentét a természetfölöttieknek vizsgálására fordított törekvésekkel.*

Különben is a nagy anyagi érdekek szükségessé tették a tudomány eszközeinek felhasználását és tökéletesítését. Greenwichben csillagvizsgáló jött létre, melynek jelentőségét feltünteti az a tény, hogy a hajózó nemzetek mind az ottani délkört fogadják el az elsőnek. Halley kiszámítá az üstökösök pályáját, megállapítá az apály és dagály törvényét és a föld delejességét. A vegytan terén Boyle Róbert, a kir. társaság első elnöke lép fel mint úttörő; ő tekinthető a kisérleti chemia megalapítójának. Ez a tudomány akkor kezd kinőni az esetleges és babonás alchymia köréből, melynek pedig, a bölcsek kövé-

* Buckle, *History Of Civilization.* II. k. 78. l.

nek és az aranycsinálásnak ábrándja miatt, számos híve volt még akkor is a legelőkelőbb körökben.* Minden téren, a leíró természetrajz terén is, csak ugy özönlöttek a munkások az új és beláthatatlan eredményeket igérő mező művelése felé.

De mindnyájok dicsőségét túlragyogja Newton Izsáké. Newton a polgárháború kitörésének évében született (1642 deczember 25) és Cambridgeben tanulta a mathematikát s a philosophiát Descartes

Newton.
Egykorú metszet után.

módszere szerint. Már huszonnégy éves korában felfedezte a nehézkedés törvényét (melyre egy almának leesése fájáról vitte), csakhogy számitása nem volt helyes, mert még nem tudták pontosan a föld átmérőjének nagyságát. Munkáját *Philosophiae naturalis principia mathematica* czím alatt csak 1684-ben adta ki. E munkát az emberi szellem legnagyobb művének nevezi Laplace, a lángeszű franczia tudós. Tanai által úgy szólva testet nyert az astronomia, az égitestek

* Burnet i. m.

nagysága és súlya, egymáshoz való viszonya meg volt magyarázva. Newton egyuttal felfedezője a rezgések törvényének és ez által megalapitója a fény mai napig is elfogadott megmagyarázásának. Ép oly nagyok eredményei a mathematika terén, melyen a differentialis számitásnak ő a feltalálója. Ő a megvalósitója Bacon theoriájának, a világ rendszerében ő találta meg a szigorú, minden csodást és önkényest kizáró törvényességet. Hosszú, tudománynak szentelt élet után halt meg 1727-ben.

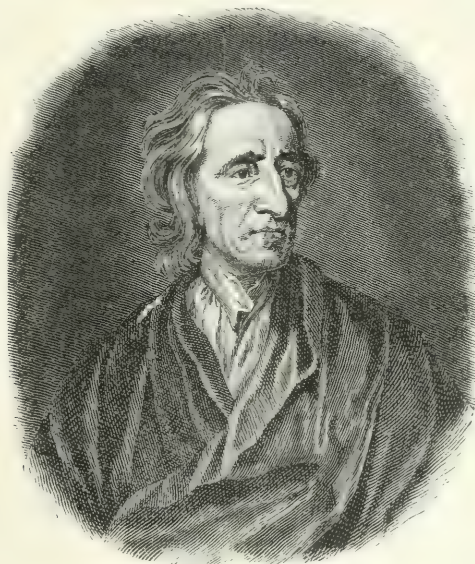
Ritka állam nyújtott annyi anyagot politikai megfigyelésre és következtetésre, mint Anglia a XVII. században. Egymásután látható volt a korlátlan és alkotmányos királyságnak, a vallásos és katonai köztársaságnak virágzása és elbukása. Hugo Grotius művei új tudományos alapot szolgáltattak az állam változásainak megitélésére, az által, hogy az állam eredetéül egy ősi szerződést tekintettek. Hasonló alapon indúlt meg Hobbes Tamás, kinek elméletét már ismertettük.

A restauratió évei eléggé meggyőzték az angol nemzetet a királyi hatalom korlátozásának szükségéről. Több nevezetes iró igyekezett kimutatni philosophiai alapon e korlátozás szükségét, köztük az 1683-ban lefejezett Algernon Sidney. Hanem a forradalom és az alkotmányos monarchia legkiválóbb irodalmi képviselője Locke János (1632—1714.).

Locke Shaftesbury lordhoz állott közel viszonyban, és a Cabal ministerium bukása után Hollandiába vonult vissza. Ő is a számüzésben nyerte legfőbb benyomásait, ép úgy mint Hobbes. Csak Vilmossal tért vissza hazájába 1688-ban. Első nagyobb műve a kisérlet az emberi értelemről (*Essay on human understanding*), melyben Descartes és Spinoza nyomán az emberi értelem természetét és határait vizsgálja. A biztos megismerésnek szerinte csak két forrása van: a külvilág észlelete érzékeink által s a belső lelki tünemények megfigyelése. Általa egészen tapasztalati és praktikus lesz a psychologia, és minthogy az ideákat ő már nem tekinti az emberrel születetteknek, hanem a megfigyelés és észlelet következésének, a nevelés tudományának egészen új alapot és jelentőséget szerzett. Már világhirű bölcsész volt, midőn 1689-ben kiadta értekezését a kormányról (*Treatise on government*), mely tulajdonkép két részből áll. Az elsőben azon theoria ellen küzd, mely a kormányokat isteni jogra, vagy az atyai tekintélyre akarja visszavinni. A másikban minden igaz politikának szükséges és valódi elveit fenyegeti.

Hobbessel egyetértve ő is a természetes ős állapotból indúl ki,

melyben minden ember egyenlő és szabad. Csak a természet törvénye uralkodik, mely egyiknek szabadságát a másiké által korlátozza.* Mindenki és minden családnak jogában áll megvédeni életét és birtokát. E jogáról lemond az egyes, a mennyiben azt az államra ruházza. Csakhogy az átruházás nem teljes, jogukból csak annyit vesztettek, a mennyiről magok akartak lemondani. Ezért az állam hatalma soha sem lehet korlátlan. Soha sem lehet önkényes joga az egyesek élete és vagyona fölött, hisz épen ezek biztosítására jött létre

Locke.
Morellon la Cave (1734.) rézmetszete után. Az eredeti festményt G. Kneller (1697.) festette.

az állam. Az oly kormányt, mely a nép jogait nem tartja fenn, mint jogtalant, meg szabad dönteni. Látjuk, Locke tanai mennyire összeesnek a whig-ek felfogásával a forradalomról.**

Most már nem az egyházi kérdés áll első sorban, hanem a gazdasági. Locke nagyon behatóan foglalkozik a munkának és birtoknak elméletével. Szerinte minden birtoknak alapja a munka. Minden ember munkája által választja külön tulajdonát a közöstől. Csak a munkának köszönhető minden érték. «A mennyivel többet ér a

* Blakey, *Political Literature*, 167. l.
** Leo, 161—163. l.

kenyér, mint a makk, a bor mint a víz, a posztó és selyem mint az állatok bőre, a falevelek vagy a moha, az mind a munkának és iparnak műve.» Látjuk, hogy az anyagi haladás theoriája már befolyással van az államtanra. Hanem az egyesnek birtoka csak annyiban szent, a mennyiben a nemzetnek vagy a sokaságnak nem válik kárára.

Legfőbb hatalomnak az államban Locke a törvényhozást tekinti. Épen azért szükséges, hogy a népnek joga legyen annak módján változtatni, ha szabad akar maradni. Hanem míg fennáll, hatalma alatt áll minden, akár egy ember gyakorolja e jogot, akár többen. Minden hatalmi tényhez szükséges a polgárok hozzájárulása. Ez a parlamentaris kormány elméletének alapja.

A király a nép választásának köszöni méltóságát és tetteiért annak felelős. Egyáltalában minden hatalom a nemzettől ered, mely azt saját elhatározása, választása által ruházza át. Látjuk, hogy elvben már nem csak a korlátlan hatalmat itéli el e tan, hanem az örökösödést is.

Az államnak Locke szerint is korlátlan a hatalma, csakhogy e hatalmat a közjó érdekében köteles felhasználni. Hanem ennek legfőbb biztosítása az ellenőrzés, az ellenállás joga; ebben tér el Hobbestől. E tan által Spinozával együtt mintegy szellemi atyja lett Locke az összes szabadabb alkotmányoknak.

A vallás terén már hasonló szabadsággal kezdett mozogni a kutató ész, mint a politika terén. A restauratio óta mind csekélyebb lett a fanatikusok száma, mind nagyobb azoké, kik jelentéktelennek tartották az egyes felekezeteket elválasztó különbségeket és a fősúlyt inkább az erkölcstanra helyezték, mint a dogmára. A vallást, a mennyiben hittek benne, már nem a hagyomány szent tekintélyére alapították, hanem a józan észre. Locke ezt az álláspontot foglalja el és szabad vallásgyakorlatot követel mindenki részére, a közjót fenyegető katholikusok és istentagadók kivételével. Már egyenesen is szembe szállanak tudományos alapon a hagyományos, positiv vallásokkal. Ezen vallástalanok közt, kik egyedül istenben hittek, elől járt Toland János. Ő a vallásokat a papok találmányának mondta, és új vallást ajánlott, melynek elemeit részben a classikus népektől, részben Spinoza pantheismusából vette. A valóban hivőket már nem annyira az uralkodó egyház körében lehetett találni, mint a dissidens felekezetek közt. Köztük a quakerek vagy shakerek jutottak ekkor nagyobb jelentőségre; vezetőjök, Penn Vilmos, nem csak vallásossága által tünt ki, hanem politikai tekintetben is nagy szerepet játszott.

Az irodalom és művészet.

A tudomány terén az egész korszak alatt mind jobban kifejlődik és uralomra jut a Bacon által megkezdett, a hagyománynyal szemben álló, tisztán rationalis irány. Útját jelöli a vallásos és politikai felfogások átalakulásának. A költészet ellenben még a hagyománynak volt szentelve, inkább követte és kisérte a társadalmi és politikai fejlődést, mintsem hogy megelőzte volna azt. Shakespeare és kortársai a renaissance eszméit fejezték ki, még egészen annak köréhez tartoztak. Utánuk a keresztyén renaissance jut uralomra, mint a nemzet puritánus meggyőződésének kifejezése. A reactió és a restauratió kora oly költészetnek adott létet, mely egyenes tagadása nemcsak a vallásos érzésnek, hanem minden erkölcsnek. Ez iránynak is voltak szellemes és tehetséges képviselői, hanem azért a XVII. század angol irodalmának a vallásos eszme adja meg sajátos jellemét.

Ritka generatio valósította meg oly mértékben a szellemi és æsthetikai műveltségnek s a vallásos-erkölcsi erényeknek összhangját, mint az, mely az első Stuartok alatt nevelkedett és melynek legkiválóbb képviselője az irodalomban Milton János. Atyja buzgó protestáns ügyvéd volt, kiben mély vallásosság egyesült humanistikus műveltséggel és ki hasonló irányban nevelte fiát.* A fiatal Milton (szül. 1608) teljes hévvel vetette magát a classikus irodalomnak és a bibliának tanulmányozására. Mindegyikből azt tette magáévá, mi életnézetének megfelelt, a remekirókból a férfiasság eszményképét, a szent könyvekből a tiszta életre, a vallásért küzdésre és szenvedésre való tanítást. Szülei a papi pályára szánták, de ő nem akart az egyházba lépni akkor, midőn az Laud igazgatása alatt üldözé a szenteket. Tanulmányainak befejezése után Itáliába utazott. Ott a műveltség központjaiban közvetlenebbül hatott reá a classikus népek emléke és megható sonettekben énekelte meg, mit érzett e szent helyeken. A polgárháború visszahívta hazájába az első költeményei által már nagy hírű férfiút. A küzdelem évei alatt tollával szolgálta a puritanismus és a polgári szabadság ügyét. Védte a sajtószabadságot, s érvelése, melyet annak érdekében *Areopagitica* czímű röpiratában adott elő, mai napig sem vesztette értékét és erejét. Védte a köztársaság megalapítását és a király lefejezését s egy ideig titkára volt Cromwellnek. Tántoríthatatlanúl fáradt azon ügy szolgálatában,

* Taine, *Hist. de la litérature angl.* II. 330—340. l.

melyet igaznak tartott, s még a fenyegető vakság sem vonta el a munkától. A restauratio után könyveit elégették, magát börtönbe vetették, s midőn kiszabadult, teljes bukását kellett látnia azon elveknek, melyekért élt-halt. Vagyonát elvesztette, házi életében sem volt szerencsés. «Milton, ép úgy mint Dante, államférfiú volt és szerelmes, s ép úgy mint Dante, szerencsétlen volt nagyravágyásában és szerelmében egyaránt.»[1] Egészen el volt különítve régi társaitól, nem tartozott semmi felekezethez, nem járt templomba, s az unitarius hithez hajlott. Leányai, kiket oly nyelvű könyvek felolvasására kényszerített, melyeket nem értettek, fellázadtak kötelességök ellen.[2] Ily viszonyok közt írta meg azt a művét, mely halhatatlanná tette emlékét.

Tárgya a legmagasztosabb volt, mit a protestans vallás ismert: az isteni kegyelemnek diadala. Ezt énekelte meg az *Elveszett paradicsom*ban.[3] A protestans epos a művelt világ egybehangzó ítélete szerint méltó helyet foglalni a nagy katholikus epos: Dante isteni komediája mellett. Egyesül benne Erzsébet korának képzelő és leíró ereje és a képek és alakzatok sokasága és pompája, a classikusok szigorú formaérzékével és a biblia magasztos egyszerűségével. Minden költői szépségénél nagyobb történeti értéke. Valóban a puritanismusnak eposa, egészen a bűn és megváltás nagy problemáival foglalkozik, a jónak harczát a gonosz ellen idealisálja. Mindenütt kirí a vitató, az értekező szellem. Ádám és Éva, az Úr, a Sátán és az angyalok, mind vitatkoznak és a hit és erkölcs legmagasabb kérdéseit fejtegetik, oly alakban, mint az akkor Angliában szokás volt. «Ádám és Éva valódi angol házaspár, oly okosan beszélnek. Ádám az oppositióhoz tartozik, whig és puritanus. Éva jó gazdasszony.»[4] Ezért alakjai minden nagyszerűségök mellett hidegen hagynak, inkább elvont fogalmak, mint élő lények. Uralkodik fölöttök az isteni örök törvény, a praedestinatio, Ádám csendes, midőn kiűzik a paradicsomból és Sátán hallgatagon tűri bukását. Valódi nagyságot és tragikai érdeket csak a Sátán költ. Későbbi művei: *A visszanyert paradicsom* és *Sámson* nem mérkőzhetnek az *Elveszett paradicsom*mal.

Milton első sorban a művelteknek és tudósoknak költője, a

[1] Macaulay, *Milton* 13. l.
[2] Green, 583. l.
[3] *The paradise Lost.* Megjelent 1667-ben.
[4] Taine, 411. l.

reflexió és értelem nagyon felülmúlja benne az érzést és alakítást. Hanem az a számtalan névtelen hős, ki küzdött és vérzett vallásos meggyőződéséért, azután a restauratio alatt szenvedni is tudott érte, soha sem csüggedve az Isten kegyéhez való bizalmában, az angol puritánusok és nonconformisták tömege, szintén talált méltó költőre. Ez Bunyan János. Mint egy szegény bádogos fia született 1628-ban és már gyermekkorában a pokol és látványai foglalkoztatták képzeletét. A bűn és az isteni büntetés gondolata egészen uralkodott rajta, csakhamar elhagyá kedvencz gyermekjátékait, mint bűnösöket; belső szózatokat hallott és Jézust látta, ki megfenyegette őt játékai között. Betegeskedése még jobban megerősíté benne a félelmet, és egész élete valóban rideggé s szentté vált. A szegény iparosban egészen hiányzik Milton jellemének lovagias és regényes oldala. Tizenhét éves korában belépett Cromwell seregébe, husz éves korában megházasodott. Neje ép oly buzgó volt, mint ő, s a legnagyobb szegénységben is elégedetten éltek. Neje tanította őt olvasásra és írásra. Folyton zavará őt a bűnei miatt való félelem, míg végre megnyugvást lelt, egy baptista község élére állott, s nagy hírre tett szert mint hitszónok. Már a protectoratus alatt is üldözték, a restauratio után pedig elfogták, és tizenkét éven át szigorú fogságban tartották. A legnagyobb fájdalmak és nélkülözések közt írta *A zarándok vándorlását*».* «A biblia után ez a könyv a legelterjedtebb könyv Angliában. A protestantismus alapelve, hogy csak az isteni kegyelem visz üdvösségre; és egy művész sem hasonlítható Bunyanhoz e tan megmagyarázásában.»** Ez a könyv mutatja legjobban, mennyire áthatotta a biblia és annak szelleme az angol embernek egész lényét, gondolkodását és nyelvét. Nem is idegennek látszik a biblikus kifejezés, hanem az író szelleméből természetesen folyónak, annyira átélte az író a biblia felmagasztaltságát, látványait, jeleit és csudáit. Az elbeszélés a lehető legegyszerűbb, elmondja, mint jut el a vándor a halál árnyékának völgyétől a menny országának határaig, röviden: rajzát adja a puritánus kedélyállapotnak, mint jut el a bűn tudatából, a sötétségen, kisértéseken és kétségbeesésen át, Isten és Krisztus kegyelme által, a mennyei boldogság előérzetéhez. Mily megragadó és hű a bűnös félelmének leírása a siralom völgyében! A pokoli félelem ellen nem használ sem az ima, sem a jó cselekedet, sem az emberi irgalom s

* *The Pilgrims Progress.* Magyarul is megjelent már a XVIII. században.
** Taine i. m. 298. l.

részvét. «Uram — így szól a zarándok, — megválthatsz-e ily nagy bűnöst, mint én vagyok?» «És hallám, mint mondá: a ki hozzám jő, azt soha sem utasítom vissza. És akkor szívem tele lőn örömmel, szemeim könnyekkel és egész lelkem kiáradott a szeretettől Jézus Krisztus neve, népe és útjai iránt. Ebből láttam, hogy az egész világ, minden benne levő igazság mellett is el van kárhozva. Ebből láttam, hogy az atya Isten, bár mily igazságos, igazságosan igazolhatja a bűnbánó bűnöst. Ettől pirultam első életem aláválóságán. Ettől éreztem át egész tudatlanságomat, mert addig szívem sohasem látta egészen Jézus Krisztus szépségét. Ez keltette bennem a szeretetet a szent élet iránt, hogy égjek a vágytól, tenni valamit Jézus urunk nevének dicsőségére.»* Ez a tan és ez a lelkesedés uralkodott tovább is az angol nemzet legjobbjainak keblében, ez tette lehetővé a forradalmat a Stuartok erkölcstelen uralma ellen. Bunyan épen a forradalom évében halt meg. Milton már előbb elhunyt. Nem érték meg a restauratio bukását s haláluk után már nem a puritanismus uralkodott Angliában, hanem Bacon, Newton és Locke szelleme. Életökben pedig meg kellett érniök, hogy az irodalom lábbal taposta mindazt, mit szentnek tartottak.

A puritanismus uralkodása korában nem csak az erkölcstelenséget s a szertartásokat üldözte, hanem az æsthetikát is; így el kellett tűrnie politikai lehanyatlása után azok támadását, kik egyértelműnek tartották az erkölcstelenséget s vallástalanságot az izléssel, s nem csak színlelésnek tartották a buzgóságot, hanem izléstelenségnek is. Ez a restauratio irodalmának jellemző vonása. Sokszor fordult elő, hogy az írók s költők lerajzolták a bűnt és az erkölcstelenséget, de egyedül ekkor történt meg, hogy azt ajánlják és tartják helyesnek, és az erényt nem csak sárba rántják, hanem ki is nevetik.** A restauratio irodalma egészen a puritanismus elleni visszahatás befolyása alatt áll, akár tudatosan gúnyolja a bukott és saját túlzásai által az angol nemzet szellemétől elidegenítő irányt, akár pedig öntudatlanul oly eszmékre tanít, melyek egyenesen ellentmondanak a puritánus ideálnak. Az első a sajátos angol irány, a második a classikus iskolának, különösen a francziának áll befolyása alatt, mint egyáltalában az egész udvar és műveltség.

A gúnyiratok közt a kor szellemének leginkább megfelelő Butler

* U. o. 312. l.

** Macaulay, *Comic dramatists of the restoration.* 563—589. l.

Sámuel *Hudibras*a, melyben az író durván és élesen ostorozza a puritánusok színlelését, hazugságát, műveletlenségét és szennyét egy hosszú hőskölteményen keresztül. Finomabb, izlésesebb és erkölcstelenebb a drámai irodalom, melyet a király kiváló kegyére méltatott, s mely feladatává tette hizelegni az udvar kéjvágyának és kicsapongásainak. A trágárság és a legmeztelenebb erkölcstelenség érte e darabokban tetőpontját, s a durvaságot alig takarta el a jó izlés és az írói tapintat. Valóban bámulatos, hogy elő mertek adni oly vígjátékokat, minőket p. o. Wycherley írt. Pedig a szinház nagy látogatásnak örvendett és külső díszben ekkor kezdett csak fejlődni. A női szerepeket ekkor játszották először nők és mindjárt meg is kezdődtek a szinpad hősnőinek közbotrányt keltő szerelmi kalandjai.

Csak egy komolyabb, valóban classikus irányú költője van e kornak, ki bár az udvarhoz tartozott, nem mondott le az ideálokról: Dryden János.

A puritanismus elvileg ellentétes állást foglalt el a képzőművészetekkel szemben, a finomabb élvezeteket csak úgy kárhoztatván, mint a durvákat és erkölcsteleneket. Károly udvara ellenben pompakedvelő volt és a művészetet pártoló. Számos szép képe maradt a királyi családnak és a királyi szeretőknek, de azokat többnyire idegenek festették. Az építészetben ellenben nagy, nemzeti talentum állott a Stuartok rendelkezésére, és a londoni nagy tűzvész alkalmat szolgáltatott nagy építkezésekre. A puritanismus bukása korában történhetett csak, hogy Wren Kristóf a római Szt. Péter templomának mintája szerint építse fel London főtemplomát: Szt. Pál nagyszerű egyházát.

II. RÉSZ.

AUSZTRIA MINT NAGYHATALOM ÉS MAGYARORSZÁG.

VI. FEJEZET.

BETHLEN ÉS A RÁKÓCZIAK KORA.

A dynastia és politikája.

Francziaország a Habsburgok elleni küzdelemben nőtt szervezett nagyhatalommá. Előbb az egyensúlyért küzdött, aztán az elsőségért. Anglia a franczia hegemonia ellen kifejtett erejének köszöné külső hatalmi állását és belső alkotmányának megszilárdulását. Azonban mindannyi közt leguniversalisabb volt az állása a német Habsburgok birodalmának, Ausztriának.* Az európai egyensúly fentartása XIV. Lajossal szemben, a keresztyénség védelme a török ellen, a német katholikusok oltalma a protestáns túlsúly ellen, megannyi elsőrendű feladat gyanánt nehezedett vállaira.

Valóban, a dynastia államalkotó hatása itt nyilvánult legerősebben az egész történelemben. Az uralkodók átlag közepes tehetségűek, birodalmukat egyaránt felkavarják Nyugat és Kelet küzdelmei, a rendek és a felekezetek harczai s mind a mellett hatalmuk egyre növekedő, tekintélyök egyre gyarapodó.

Ennek legfőbb oka politikai rendszerük, hagyományuk következetessége. Ez abban állott, hogy soha, a legkedvezőtlenebb viszonyok között sem mondott le a család nagy igényeiről, törekvéseiről. V. Károlynak traditiója uralkodott a bécsi Burgban akkor is, mikor utódai alig voltak hatalmasabbak más német fejedelmeknél, akkor is, midőn külső háború vagy alattvalóik lázadása végső veszélybe döntötték őket. Mindazok a jogok és igények, melyek a római császári, a német, magyar és cseh királyi koronákhoz fűződtek, mindig fentartattak és az uralkodók végtelen türelemmel, az Istenbe s házuk

* A német Habsburgok birodalmát már a XVI. század óta Ausztriának, a dynastiát osztrák háznak nevezték, sőt még a spanyol ágnak is osztrák volt a neve. (Don Juan d'Austria, Anne d'Autriche). E név az ausztriai főherczegségből eredt, mert csakis ott volt örökös a dynastia, míg Német-, Magyar- és Csehországok a királyválasztás jogát gyakorolták. Ez tehát dynastikus elnevezés és közjogilag egészen mást jelent, mint a csak 1804-ben megalkotott osztrák örökös császárság.

hivatásába vetett bizalommal néztek elébe azon pillanatnak, melyben lehető lesz azok megvalósítása.

Mert a vallásosság csak úgy kitünő vonása a német, mint a spanyol Habsburgoknak. Az ingadozó II. Miksa óta nem volt köztük olyan, kinek szívéhez fért volna a kétely. A családi büszkeség, a római császárság álma és a katholikus egyházért való szakadatlan küzdelem alkották politikájuknak rendíthetetlen alapját. II. Ferdinánd végrendeletében egyenesen kimondja, hogy az isteni kegy azért bízott reájuk annyi királyságot és országot, hogy képessé tegye őket az igaz vallás hathatós védelmére.

Nagyralátók és az egész világot felölelők voltak tehát a politika czéljai, de annál kisebbek, szűkebbek azok az eszközök, melyek rendelkezésökre állottak. A spanyol, franczia, angol birodalmakhoz képest csekély volt az örökös tartományok népessége és gazdagsága. De még azzal is csak a protestáns és rendi lázadás leveretése óta rendelkezhettek szabadabban a fejedelmek. Ugyanazon időben történt Csehországnak meghódítása, katholizálása, korlátlan uralom alá vetése, mi kétségtelenül megkétszerezte volna a dynastia erejét, ha a zsákmány legnagyobb része nem az egyháznak és a katholikus főuraknak jut osztályrészül. De Magyarország még választó királyság. Németországban pedig a harminczéves háború teljesen megrendítette a császár hatalmát. A hosszú s második felében annyira szerencsétlen háború viselését az örökös tartományok erejének teljes megfeszítésén kívül csak a spanyol subsidiumok tették lehetségessé. Mihelyt Spanyolország kimerült, a családnak más eszközök után kellett néznie, hogy európai állását fentarthassa.

II. Ferdinánd egy lényeges lépéssel vitte előbbre birodalma egyesitését és önállósitását. Végrendeletében meghagyta, hogy örökre primogenitura legyen; az eddig mindig szokásos felosztások szünjenek meg. A westfaliai békekötés, mely a II. Ferdinánd által eszközölt változtatást, a cseh szabadságnak és a protestantismusnak elnyomását jóváhagyta, még jobban megszilárdította a monarchiát. Az utána következő béke időt engedett újabb erő gyűjtésére.

Ez azonban egy ideig nagyon lassan haladt. A kormány pazar volt, jövedelmeiben az egyház és a miniszterek dúskáltak, míg állami czélokra alig maradt valami.* És mégis küldtek sereget Olaszországba,

* III. Ferdinánd halálakor csak 15.000 frtot találtak pénztárában. *Venetianische Depeschen vom Kaiserhof II.* 1. k. 5. l, 1657. ápr. 7.

hogy a spanyolokat titkon segítsék a francziák ellen, küldtek sereget Lengyelországba, hogy megvédjék a svédek és II. Rákóczi György ellen, szemmel tartották a törököt és Erdélyt, és mindent előkészítettek, hogy a német koronát megszerezzék az örökösnek, Leopold magyar királynak.

III. Ferdinándban megvoltak azok a tulajdonságok, melyeket a zilált viszonyok megköveteltek. Higgadt, nyugodt férfiú volt, takarékos, annyira, hogy már trónörökös korában azon töprenkedett: mikép fizesse atyja adósságait,* s a közvélemény szerint neki volt leghelyesebb itélete az egész tanácsban. De gyenge egészsége megakadályozta abban, hogy állandóan foglalkozzék az állami ügyekkel és tényleg ministerei, előbb Trautmannsdorf, aztán Auersperg gróf, gyakorolták a hatalmat. Az utóbbit, franczia minta szerint, első ministernek is szokták nevezni. Az atyjától előirt iránytól ez az erkölcsös s tehetséges fejedelem nem tért el, és a velenczei követ méltán mondhatá, hogy vele a kath. vallásnak erős oszlopa, a kereszténységnek buzgó előharczosa dőlt ki.**

Fia, Ferdinánd, ki már meg volt koronázva magyar királynak, már 1654-ben meghalt és így ifjabb fiára, Leopoldra szállott a trón, kit a papi pályára szántak és csak bátyja halála után kezdtek bevezetni az állami ügyekbe. A magyar országgyűlés «az atyai erények öröklőjét» 1655-ben megválasztotta királynak és megválasztotta «önként s szabadon, törvényes választással».*** De azért még atyja halálakor is azt tartották felőle, hogy a 17 éves ifjú nem vezetheti a kormányt; kell, hogy azt tanácsosaira bizza. A mint felnőtt, igazi typusa lett a dynastiának, erényeiben, gyöngeségeiben egyaránt. Egyszerű és erkölcsös volt, külsőleg nem mutatott semmit, keveset szólt, de azért erős jellemű és helyes itéletű volt. Egyszerűségében, igénytelenségében merő ellentéte fényes kortársának, XIV. Lajosnak. Csak a zenéhez való hajlandósága és tehetsége tüntették ki és fiatal korában nagy öröme telt az utazásban és az azzal járó szórakozásban.

A régi és az új ministerek küzdelme töltötte most be a császári udvart. Auerspergnek befolyását meg kellett osztania Leopold volt nevelőjével, Porcia herczeggel és Lobkowitz Venczel herczeggel, kinek kétségtelen tehetségét elhomályosította önzése és nagyravágyása.

* Krones, *Oesterr. Gesch. III.* 552.

** *Depeschen* II. 2. 2. lap.

*** 1655. 2. t.-cz.

Franczia pensiót élvezett és ezért kész volt elárulni ura titkait és érdekeit.* A régi és uj udvar közti ellentét egyuttal nagy politikai ellentétet is rejtett magában. Auersperg a hagyományos spanyol szövetséget akarta fentartani; Lobkowitz a franczіához szított. Így nem volt a kormányban egység és a mi fő baj, a belső ügyek fejlesztésével a ministerek alig gondoltak. A külső politikai helyzet uralkodott minden más tekintet fölött.

A westfáliai béke nagyon megkötötte a császár kezét Németországban s Leopoldnak, midőn őt 1658-ban mégis megválasztották, mint fennebb láttuk, ujabb terhes feltételeket kellett elfogadnia. Ott tehát gondolni sem lehetett akár a fejedelmi, akár a protestáns oppositio megtörésére. Még kevésbbé volt kilátás arra, hogy a pyrenéi béke után, Francziaország ellenében, vissza lehessen szerezni a Habsburg-háznak régi uralkodó állását Olaszországban s nyugoti Európában. Így csak egy tér maradt egyelőre, a Habsburgok egyházi és politikai rendszerének érvényesítésére: Magyarország és a Kelet.

Tudjuk, minő akadályokat gördített a magyar nemzet ellenállása a királyi absolutismus és az ellenreformatio diadala elé. A bécsi béke, a királyoknak választási feltételei, mindmegannyi biztosítékai voltak a magyar rendi és vallásos szabadságnak s maga Leopold is kénytelen volt trónra lépése után, 1659-ben mindezen czikkeket királyi hitlevelében megerősíteni.** Igen nagy változásoknak kellett beállaniok a magyar királyságban, Erdélyben és a török birodalomban, hogy az osztrák birodalom ez irányban előre hatolhasson.

Leopold uralma legteljesebb bizonyítás a mellett, hogy az államok hatalma és virágzása, ha egyszer a fő országlási elvek meg vannak állapítva, nagyon kevéssé függnek a kormányzó egyéniségétől. Leopoldot hivatalos történetirói «Nagy»-nak nevezik és ha kormánya eredményeit tekintjük, teljes joggal.*** Mert épen e gyenge fejedelem alatt érte el a Habsburgok által képviselt eszme legnagyobb állandó sikereit. A dynastia két nagy feladattal azonosította magát: az ellenreformatio diadalával és a török hatalom kiüzésével Magyarországból. Mindkét téren a XVII. század derekán Magyarországban és Erdélyben lefolyt események egyengették útját és tették lehetővé a legmagasabbra szárnyaló reményeknek megvalósítását. A hazai történet itt

* Wolf Adam. *Fürst Wenzel Lobkowitz.*

** 1659. 1. t.-cz.

*** P. o. Wagner, *Historia Leopoldi Magni.*

ismét a legszorosabb összeköttetésbe lép az egyetemessel, döntő tényezőjévé válik a következő fejlődéseknek.

Bethlen Gábor és I. Rákóczi György.

Pedig Magyarországnak alkotmányos szabadsága s a protestantismusnak hegemoniája soha sem látszott annyira biztositottnak, mint épen a XVII. századnak első felében. A nemzet nagy részének elhatározása mellett, biztositotta azt az erdélyi fejedelmeknek hatalma és tekintélye.

Láttuk, hogy Bethlen Gábort az a támogatás emelte Erdély trónjára, melyben a török részesítette a magyar-protestáns törekvéseket a bécsi udvar ellenében. Láttuk, hogy mint erdélyi fejedelem beavatkozik a harminczéves háborúba is és némely ingadozást leszámítva, mindig leghatározottabb előharczosa volt azon eszméknek, melyek szolgálatában oly magasra emelkedett.* De igazi jelentősége, nagysága nem abban az internationalis szerepben áll, melyet a viszonyok hatása alatt betöltött, melylyel történetiróink oly részletesen foglalkoztak, hanem azon munkában, melyet mint fejedelem nemzete biztosítására, jólétének, műveltségének előmozdítására otthon végzett. Hiába, mindig könnyebb diplomatiai tárgyalásokról s hadakozások történetéről irni, mint a nemzetek belső életének lassú munkáját és a nagy férfiaknak arra való behatását figyelemmel kisérni s méltányolni. Bethlen Gábornak sem jutott e tekintetben jobb sors, mint nagy mintaképének, Mátyás királynak.

Báthory István óta mindig kegyetlen párturalom dúlta Erdélyt. Egymást érték a lázadások, melyek aztán kegyetlen megtorlásra, confiscatiókra, kivégzésekre adtak okot. Bethlen büszkén mondhatta magáról, hogy miatta egy nemesnek feje sem hullott porba. A százokat, kik annyi keserű tapasztalat után sem szüntek meg az osztrák házhoz húzni, városaik visszaadásával, kiváltságaik elismerésével, munkájuk védelmével, a közbiztonság helyreállításával teljesen megnyerte, hiveivé tette. Még nehezebb volt a katholikusok kielégítése. De ő, bármily jó protestáns volt, még erre is vállalkozott. A katholikus rendeknek megengedte, hogy egyházi és iskolai ügyeiket magok igazgassák. Ez a mai napig fennálló erdélyi katholikus status eredete. (1616.)

* VIII. 410., 425. stb.

Levele Rákóczi Györgyhöz, Felső-Magyarország egyik leghatalmasabb főurához, melyben terveiről ir, mielőtt a porta jóváhagyásával Csehországban szövetséggel 1619 őszén II. Ferdinándot megtámadta, teljes képét adja politikájának. Elmondja, hogy eleinte kedvetlen volt az egész dologhoz «sok ratiókból, kiváltképen tudván az ausztriai familiának nagy fejedelmekkel való conjunctióját, második az én kicsin állapotom szerént fejedelemségemnek mostani megerősödött szép csendes, békességes voltáról is nem keveset gondolkodtam, kellessék-e ilyen fundamentomos állapotomat bizonytalan reménységért koczkára vetnem, harmadik izgatott ez is, hogy ilyen dologhoz a ki kezdeni akar, mélységes tanácsos embernek kivántatnék lenni, nagy értékünek, melynek egyikét sem tudván magam körűl lenni, retteghetek. De ellenben, mikoron a magyar nemzetnek nyomorúlt sorsán gondolkodnám, igaz religiónknak láb alá tapodtatására való gonosz intentumokat mikoron sok felől igen bizonyosan hallanék, igazán mondom, hogy meggyőzött sokképen nemzetemhez való igaz affectusom, az nagy istennek igaz tiszteletéhez való nagy zelusom, és magamban elvégeztem, hogy az isten tisztessége mellett nemzetünknek szabadságáért kitámadjak, értvén ezen dologhoz kgdnek főképen több keresztyén atyánkfiaival együtt nagy indulatját, akaratját.»*

Nem mint egy pártnak, hanem mint az egész nemzetnek vezére lépett fel. Seregének nemcsak száma volt tekintélyes, bizalmat keltett az abban uralkodó jó rend és fegyelem, az élelemről való pontos gondoskodás és pontos fizetés lehetővé tették a föld népének kimélését. A hajdúk rakonczátlanságának Kassán áldozatául esett négy pap, de a fejedelemnek abban nem volt része. A katholikusokat sem engedte bántani és a mily buzgó volt saját hite iránt, annyi türelmet tanusított a mást hivők irányában. Az udvar különben sem segíthette magyar híveit, Bécset magát is ostromolták akkor a csehek. Ezért a nádor, a katholikus Forgács Zsigmond, Bethlennek adta át Pozsony várát és a benne őrzött koronát s szinleg hozzá csatlakozott. Az egész országban nem volt ellenség, és a fejedelem segítséget küldhetett a szövetséges cseheknek. De tudjuk, hogy Bécs ellenállott, Bethlennek vissza kellett vonulnia. Vállalatának nehézségei csak akkor kezdtek szembe tünni.

Bármily nemzeti volt is Bethlen politikája, nem felejtheté el, hogy török vasallus. A dunántúli urak, kik közt már mély gyökeret

* *Bethlen G. politikai levelezése.* 118—119. l.

vert a katholikus hit és a császári házhoz való ragaszkodás, uralkodását első lépésnek tartották volna a török szolgaság felé.* Esterházy mély megvetéssel szól azokról, kik aranyhegyeket igérnek, de magok idegeneknél koldulnak segítséget. Velök tartottak a főpapok, élükön a primással. Felső-Magyarországon pedig csakhamar érezhető volt a lengyel szomszédság. Ott az udvarnál egészen a katholikus érdek uralkodott és Homonnay teljes szabadsággal gyűjtött ott hadat Bethlen ellen. E sereg már 1619 novemberben betört és legyőzte Rákóczi hadait, úgy hogy hátban volt fenyegetve a felkelés hadi állása. Ezért Bethlen, miután a lengyelek már kimentek az országból, alkudozásba bocsátkozott Ferdinánddal. Megmutatta, hogy ép oly óvatos és bölcs államférfiú, mint a milyen bátor vezér. Kész volt megkötni a békét, mihelyt Ferdinánd elfogadható feltételeket ajánl, s ismervén a helyzet nehézségeit, nem követelt túlságos sokat. A nádor által összehivott országgyűlés nem királynak választá, hanem csak fejedelemnek, hogy útját ne vágja a kibékülésnek (1620 jan. 8-án). Mondják, hogy udvari papja, a tudós Alvinczy Péter, ekkor kérdezte tőle, nem koronázhatná-e meg magyar királynak? és a fejedelem azt válaszolta: «Kegyelmed-e az esztergomi érsek?»

Minthogy Ferdinánd még jobban rá szorult a békére, mint Bethlen, az alkudozás csakhamar czélhoz ért.** Az 1620 jan. 17-iki egyezségben Ferdinánd Bethlent ismerte el az ország keleti része urának, reá ruházta Oppeln és Ratibor herczegségeket. Fegyverszünetet is kötöttek, melybe a cseheket is kész volt befoglalni a császár. Tudjuk, hogy időközben lehetetlenné vált a csehekkel való kiegyezés, kik teljes függetlenséget akartak, nem bármilyen alkotmányt a Habsburgok alatt. Ezért Ferdinánd ujabb erővel inditá meg a háborút fellázadt alattvalói ellen, mi ismét Bethlennek és a magyaroknak határozottabb fellépését vonta maga után. Először is a portánál eszközölték ki politikájok helyeslését. Ott a császári követek áskálódása megrendíté Bethlen positióját, és már ki volt állítva az engedelem Homonnay részére, hogy Erdélybe üthet. Most ellenben egy új fermán ajánlá Magyarország rendjeinek, hogy saját szabadságuk törvénye szerint válaszszanak maguknak királyt.***

Ily viszonyok közt ül össze a beszterczebányai országgyűlés

* *Galantai gr. Esterházy Miklós levelei.* Kiadta Toldi F. 1851. Pethő Gergely krónikája.

** Ld bővebben Gindeynél i. m. II. k.

*** Szilágyi, *Erdély tört.* II. 138. l.

május 31-én. Valódi convent, a fejedelemmel egyenlőrangú és az ország legmagasabb érdekei fölött határozó. Eleinte Ferdinánd is elismerte és elküldte királyi meghatalmazottját, de csak azon feltétel alatt, ha biztosa az őt megillető tiszteletben és elsőségben részesül. Míg e körül folytak a vitatkozások, a hangulat mind ingerültebb lett Ferdinánd ellen, és midőn a biztos, Collalto gróf, megérkezett, nem akarták engedni, hogy elfoglalja a trónt. Ez a formalis kérdés; a lényeges abban állott: elhagyják-e a magyarok a cseh szövetséget, és hajlandók-e külön egyezségre lépni a császárral? Erre nem volt semmi kilátás, a magyarokra nagyon csábító volt a csehek példája. A kir. biztos 1620 aug. 17-ikén elhagyta a gyűlést, és néhány nappal később a gyűlés Bethlent kiáltá ki Magyarország királyának. Az óvatos fejedelem azonban megelégedett a czímmel, a koronát ekkor sem tételé fejére.

Látjuk, hogy a beszterczebányai gyűlés tovább ment, mint Bocskay és az 1608-iki országgyűlés. Mint a cseh nemzet, akkor a magyar nemzetnek túlnyomó többsége is a Habsburgoktól való teljes elszakadást irta zászlóira. Vallásos tekintetben is a túlzó irány kerekedett fölül. Előbb a protestánsok csak egyenjogúságért küzdöttek, most ők készültek elnyomni a katholikusokat. A beszterczebányai gyűlés határozatainak, melyeket Bethlen megerősített, szigorúan felekezeti a szinezetük. Homonnayt, Pázmányt és másokat mint rossz hazafiakat számüzték, az egyházi javakat lefoglalták és jövedelmöket a határvárak fentartására rendelték, csak három püspökséget akartak megtartani 2—2000 frtnyi jövedelemmel. Mindhárom vallásnak, a katholikusnak, lutheránusnak és kalvinistának jogait külön patronusok védik, mi a cseh defensorokra emlékeztet. Legjobban az mutatja a gyűlésnek hivatalosan protestáns jellegét, hogy a katholikus főpapságot megfosztotta az országgyűlésben való részvétel jogától, másrészt pedig a zsolnai és váraljai protestans zsinatoknak végzéseit megerősítette.

Míg a magyarok tanakodtak, Ferdinánd mozgásba hozta Csehország ellen a liga erejét. Elveszettnek látszott már Fridrik ügye és most egész Európa szemében Bethlen a protestantizmus előharczosa. Katholikus részről mérgesen megtámadták, mint a ki eladta magát és hazáját a töröknek, s kész annak kezére juttatni az egész keresztyénséget, csak hogy királyi koronát nyerjen.* Másrészt a protestán-

* Egykorú röpirat a párisi Nemzeti könyvtárban.

sok dicsőítették őt mint nagy hadvezért és államférfiút. Dohna báró, ki mint Fridrik követe járt nála, így ir felőle: «Az uj magyar király szegény nemes emberből emelkedett e magas méltóságra; nagy hadakozó, mint a ki negyvenhárom csatában vett részt; erős itéletü, nyilt beszédű, és a mi fő, istenfélő és református hitünkhöz tartó férfiú: oly annyira, hogy a nagy Henrik (IV. Henrik) óta nincs oly király a földön.»* A szegény nemesemberből, ki egykor Kassán hiába kért kölcsön 100 tallért, mint Ranke mondja, hatalmas feje lett egy világmozgalomnak. A francia udvar, melyen akkor a katholikus párt uralkodott és mely nem akarta a bécsi udvar tönkremenését, de teljes megerősödését sem óhajtotta, felajánlotta közbenjárását Bethlen és a császár közt. Bethlen egy ideig még folytatta a háborút, több izben legyőzte a császáriakat, s Pécsy alatt jelentékeny csapatot küldött Fridrik segítségére. Hanem a fehérhegyi csata véget vetett magasra szálló reményeinek és elfogadhatóvá tette előtte a békét.

Hainburgban, a magyar határon ültek össze a megbizottak. Bethlent leginkább az szorította a békességre, hogy a magyar urakban, kik attól tartottak, hogy további ellenállás által ők is a cseh lázadók sorsára jutnak, többé nem bizhat. Mint a szepesi kamarának irta: «Ne féljetek oly igen, im itt vagyon a császár követe, ha az békességhez kedvetek vagyon, én azt megcsinálom, csak jól meglássátok, mint hisztek a németnek, mert bizony kigyó farka vágását soha el nem felejti. Én reám ne vessetek, ha miben incurráltok, hanem magatok asszonyember szivetek félelmének, mert ha akarnátok egyaránt, én nem hires k...., hanem igaz férfi volnék; de egyedül én is csak egy ember vagyok.»**

A hainburgi értekezlet nem vitt eredményre. Tartama alatt egymásután elpártoltak az urak Bethlentől s egyezséget kerestek a császárral. Bántotta őket, hogy egy parvenu uralkodjék fölöttük. Az elpártolók közt volt a nádor, Szécsy György és mások. Még kanczellárjában, Pécsyben sem bizhatott, és midőn az az alkudozások félbeszakadása után visszament Erdélybe, elfogatta. Hanem épen ez időpontban, midőn egészen magára van utalva, tűnik ki legfényesebben tehetsége és az, hogy nem tisztán ambitio, hanem vallása és hazája iránti szeretete vitték a háborúra. Az alkudozás folyama alatt a császár több ízben ajánlott neki kedvező feltételeket, ha magára hagyja

* *Sayous*, II. 141.

** *Levelezés* 224—5. l.

Magyarországot és nem követeli annak vallásos és rendi szabadságát. Erre Bethlen soha sem volt rábirható.* És midőn a háború ujra kitört s ő magában állott szemben a fehérhegyi csata győztes vezéreivel, megmutatta, hogy nemcsak alkudozni tud, hanem harczolni is. Érsekujvarnál legyőzte Bouquoy grófot, ki maga is elesett és kiben a császár legjobb hadvezérét veszté (1621 jun. 10.). Nagyszombat ismét kezébe jutott, a Dunántúl is eredményesen harczolt s őszszel beütött Morvába, míg Batthyány csapatai egész Bécsig portyáztak. A császári udvarnak be kellett látnia, hogy nem megvetendő ellenséggel van dolga, s békére kellett gondolnia annál is inkább, mert Mansfeld a Pfalzban még fentartotta a protestantizmus zászlóját és hirek érkeztek a török erős készülődései felől. Bármennyire gyülölte is Ferdinánd Bethlent, kit oláhnak és pogánynak csúfolt, az utóbbi ok rábirta a békekötésre.** Ezt Nikolsburgban kötötték meg 1621 decz. 31-én. A viszonyok hatalma Bocskay nyomába kényszeríté vissza Bethlent. E béke kiegyezés volt Magyarország és a dynastia közt, biztosítása a protestáns vallásnak, Erdély önállásának elismerése és a fejedelemnek még különös előnyöket is szerzett. A császár teljes amnestiát hirdetett s megtartását igérte a magyar nemzet jogainak és kiváltságainak, azon állapotban, melyben koronázása idején voltak. Bethlen visszaadja a koronát és lemond a királyi czímről. Ennek fejében a császár neki adja Oppelnt és Ratibort, felruházza a birodalmi herczeg czímével és neki adományoz hét megyét keleti Magyarországban Kassa városával. Ezek azonban a császár felsősége alatt maradnak, a katholikus papok és világiak megtartják bennök jogaikat, a megyék részt vesznek a magyar országgyűlésen és a fejedelem halála után visszaszállanak a magyar királyra. A sziléziai herczegségek soha sem jutottak Bethlen birtokába s ez által ő elejétől fogva jogos alapot nyert arra, hogy végre nem hajtottnak mondja a békét s a maga részéről megtartsa a királyi czímet.

Látjuk, hogy a személyes érdekeknek az országosokkal való összevegyitése új bonyodalmaknak szolgáltatta csiráját. Oppeln és Ratibor most azt a szerepet viszi, mint a nagyváradi béke után a János Zsigmondnak igért Szepesség. A háború minden perczben meg volt újitható; a béke nem volt más, mint fegyverszünet.

A soproni országgyűlésnek, melyet Ferdinánd 1622 tavaszán

* Ez tünik ki Gindely előadásából, ki épen Bethlen rosszhiszeműségét szeretné bebizonyítani.

** *Regesták*, 122. l.

nyitott meg, az a szerep jutott, mint a pozsonyinak a bécsi béke után. Meg kellett szilárdítani az udvar és a nemzet közti egyetértést és pontosabban körül kellett irni a békének szükségkép rövid pontjait. A régi és új sérelmeket is el kellett intézni. Az ellenzék főkövetelései voltak: a katholikus papok külön törvénykezésének megszünése, a határváraknak magyar kézbe adása és a nádorválasztás. A király az elsőt illetőleg a pápához utasította a rendeket, a másodikban egyezség jött létre, a mennyiben ezentúl két magyar urat is felvettek a hadi biztosok közé, hogy ellenőrizzék, csakugyan a várakra fordítják-e az örökös tartományok által e czélra kirovott adókat. A nádorválasztás végbe ment; az országgyűlés ismét protestánst választott, a gyenge jellemű Thurzó Szaniszlót, ki ezóta eszköze lett az udvarnak. Minthogy tehát vallásos és alkotmányos tekintetben egyaránt engedtek a nemzeti-protestáns többségnek, az lelkesedni kezdett a király iránt és nagy pompával koronázták meg nejét, Eleonorát királynőnek. Valóban az udvar ez országgyűlés által teljesen czélját érte. Nem kötelezte magát többre, mint a mennyit a nikolsburgi béke kiszabott s Bethlen rovására népszerűvé tette magát az országban. Még mindig volt egy nagy, Bethlenhez csatlakozni kész párt, de a nemzet egészben véve többé nem pártolt el koronás királyától.

Még jobban megerősítették Ferdinánd állását seregeinek győzelmei a birodalomban s Csehországnak és melléktartományainak teljes leigázása. Bethlen érezte a körülmények kedvezőtlen voltát, teljes barátságot mutatott a császár iránt, s kijelenté egy katholikus főúr előtt, hogy az egész keresztyénségben senki sem használhatna a császárnak annyit, mint ő, ha helyre állhatna köztük a bizalom. Mindenfelé alkudozik: egyrészt Francziaországgal, Angliával és Velenczével lép szerződésre, melyben kötelezi magát évi segély fejében haddal visszaszerezni Csehországot Fridriknek, másrészt első nejének, a derék Károlyi Zsuzsannának halála után sógorát, Károlyi Mihályt Bécsbe küldi, hogy egy főherczegnének kezét nyerje meg részére. A rokonság reményében szövetségre kötelezé magát a török ellen, sőt azt a gondolatot sem zárá ki, hogy maga is áttér a katholikus hitre. Ez alkudozásokról nemcsak Esterházy Miklós ir, egész bőven megvan Ferdinándnak ez ajánlatokra ridegen elutasító válasza.* Sajnálnunk lehet e terv meghiusulását; mert Bethlen egészen más súlylyal lépett volna fel, mint egykor hasonló körülmények közt Báthory Zsigmond. Még

* A magyar országos levéltárban.

a távol Spanyolországban is nagy reményeket kötöttek Bethlennek a Habsburg szövetségbe való lépéséhez.*

Bethlenre nézve el volt döntve a koczka. A legnagyobb szerep, melyet a sors magyar embernek szánhatott, az, hogy legyőzője legyen a töröknek, elérhetetlenné vált reá nézve; folytatnia kellett ingadozó, kis eredményekkel beérő politikáját, melylyel csak egy pártnak tett szolgálatot, nem az egész nemzetnek. Valóban tragikum, hogy e nagy tehetség így pusztul el kicsinyes érdekek hajhászásában, ő, ki nemzete megmentőjének lehetett volna hivatva.

Ajánlatai visszautasítása után gyorsan összegyűjté seregét, s miután az a hir volt elterjedve, hogy Lengyelország ellen készül, hirtelen már 1623 őszén elfoglalta egész Felső-Magyarországot, melyben alig volt királyi őrség. Mindazonáltal e hadjárat dicsősége korántsem mérkőzhetik az elsőével. A török segély inkább nyűg volt, mint haszon, a magyar nemesség már nem fogott fegyvert mellette, attól kellett tartania, hogy egészen magára marad és áldozatul esik a császári seregeknek, melyek Németországban már legyőzték Mansfeldet és Braunschweigi Krisztiánt. Nagy lengyel és kozák csapatok közeledtek az ország határához s mindenfelé zsákmányoltak. Ezért gyorsan megkötötte a békét Bécsben 1624 május 8-án, a nikolsburgi pontok alapján. Csak annyiban tért el az elsőtől, a mennyiben Bethlen Oppeln és Ratibor helyett a birtokával szomszédos ecsedi uradalmat nyerte.

A békének most következő éveit Bethlen előbbi kedves tervének megújítására fordítá: újra megkéré a császár leányának kezét. Követeit nagyon szivesen fogadták Bécsben, a császár kijelenté, hogy Bethlent úgy szereti, mint tulajdon fiát.** Hanem azért a főherczegné kezét nem nyerte el, más katholikus herczegnőt pedig ő nem akart nőül venni. Ezért követségét a brandenburgi protestáns udvarhoz küldé, hogy a választó nővérét, Katalint, kérje meg részére. A házassággal együtt járt a szövetség is. Berlinben nagy örömmel fogadták és a mennyasszony csakhamar útnak indult Magyarországba. Bethlent a császári udvar büszkesége ismét az ellenzékhez szorította. Hanem a császár eljárását igazolják a Báthory Zsigmonddal történt tapasztalatok, s a Bethlen Gábor álnokságáról és megbizhatatlanságáról elterjedt általános vélemény.

* A spanyol követ levelei az angol királyi levéltárban.

** A szász követ jelentése 1624. okt. 27. *Regesták*. 132.

Nemsokára Bethlen házassága után létrejött a hágai szövetség Anglia, Hollandia és Dánia közt, melyben a császár ellen közös fegyveres fellépést határoztak el. Bethlen már előbb elküldé Hágába és Londonba subsidiumok szerzésé végett Quad Mihályt, s csakugyan el is érte, hogy mint egyenlő tagot bevegyék a frigybe. A haditerv abban állott, hogy a dán király Németországban magtámadja a liga seregét, Bethlen pedig hátban fenyegeti a császárt. A svédek és törökök Lengyelországra törnek és lehetetlenné teszik, hogy a lengyelek segítsék a császárt. Bethlennek tehát nagy szerep és hatáskör jutott, s mindent előkészített, hogy mint az európai politika hatalmas tényezője léphessen fel a harcz szinhelyén. Látjuk, hogy helye már ki van tűzve: addig hivatalosan csak a felkelő csehekkel és Mansfelddel érintkezett, most a leghatalmasabb protestáns államokkal lépett összeköttetésbe.

Bethlennek a külföldi segítségre támaszkodása annál szükségesebbé vált, mennyivel inkább megingottak azon tényezők, melyeknek első eredményeit köszönheté. A porta bizalmatlansággal viseltetett iránta, mely mint tudjuk, épen nem volt alapnélküli, s e bizalmatlanságnak nagy része volt abban, hogy 1625-ben új békére lép a császárral, a zsitvatoroki egyezség alapján. Magyarországban pedig, melyre első hadjárata alkalmával oly biztosan számíthatott, lassankint túlsúlyra jutott a vele ellenséges párt. Thurzó Szaniszlónak 1625 május 1-jén történt halála új nádorválasztást tett szükségessé, s az udvarnak és a katholikus pártnak nem volt érdekében azt tovább halasztani. Thurzónak halála nagy veszteség volt a protestánsokra nézve s most egymást érte a leghatalmasabb főurak áttérése. Az 1625 őszén Sopronban összeülő országgyűlésen már a katholikus párton volt ismét a túlsúly. Beállott az a fordulat, melyet Pázmány és Esterházy annyi türelemmel és tevékenységgel készítettek elő s melynek a beszterczebányai gyűlés hiába akarta elejét venni. Esterházyt, Bethlen határozott ellenségét választották meg nádornak az ingadozó Széchy György ellenében. Még nagyobb diadalnak volt tekinthető az udvari pártra nézve, hogy még ugyanaz a gyűlés megválasztá és megkoronázá királynak II. Ferdinánd elsőszülött fiát, III. Ferdinándot. A dynastia ez által kikerülé a királyválasztás izgatásait és veszélyeit, melyeket a nemzeti és vallásos ellenzék mind újabb engedmények kicsikarására szokott felhasználni. Meg is látszott mindjárt, minő jövő vár a protestantismusra. A protestáns rendek panaszt emeltek több egyházuknak a bécsi béke ellenére történt el-

vétele miatt. Pázmány és a főpapok arra hivatkoztak, hogy ahhoz ők sohasem járultak. A nádor pedig megakadályozta a vallásügyek tárgyalását. Bethlen szerencsét kivánt az új nádornak és csak arra figyelmeztette, hogy ne hagyja el a magyar szabadság ügyét. Egyáltalában, bármily nagy volt is a politikai és vallásos ellentét, mindig azon volt, hogy Pázmánynyal és Esterházyval ne szakadjon meg személyes érintkezése.

Ismerjük az 1626-dik évi hadjáratot, melyben Tilly és Wallenstein legyőzték Mansfeldet és a dán királyt, mielőtt még Bethlen, kit a porta visszatartott, megindíthatta volna hadát. Mansfeld, kinek terve volt Sziléziában egyesülni Bethlennel, csakugyan eljutott az erdélyi táborba, de mint menekülő. Nyomában jött üldözője Wallenstein, gyorsan hozva le seregét a Kárpátok meredek lejtőin. A hadjárat elveszettnek látszott Bethlenre nézve, mielőtt még megkezdette. Magyarországból nemcsak hogy nem várhatott segélyt, hanem látnia kellett, mint gyűl a nádor vezetése alatt nagy sereg ellene. Ezért már szeptemberben békét ajánlott Esterházynak, ki elfogadta a neki felajánlott közbenjáró szerepet, de azért folytatta Bethlen ellen a háborút.* A fejedelem ellenben a budai basa rabló hadainak segitségét vette igénybe. Általában véve ez a háború, bár magyarok állottak szemben magyarokkal, nem volt polgárháborúnak mondható. Erősebb volt a nemzeti összetartás érzete minden másnál, irtóztak attól, hogy egymás vérét ontsák. Előfordul, hogy szembe jő két lovas csapat; összecsapnak, de megismerve, hogy magyarok, leeresztik kardjokat és visszavágtatnak.** Mintegy hallgatag megegyezésből Bethlen leginkább Wallenstein ellen fordítja fegyverének élét, kit a Garannál legyőz, a királyi magyarok pedig a török rablásainak vetnek gátat. A könnyű magyar lovasság nagy dicsőséget aratott Wallenstein vasasai ellenében, és mint Mansfeld irja, csak gyalogságra lett volna szük-

Nicolaus Esterhazy Palatinus in Ungarn.

Esterházy Miklós nádor.

Ernszt Lajos birtokában levő egykorú kőrajz után.

* Szilágyi i. m. 156.

** *Kemény János önéletirása.*

sége Bethlennek, hogy a hegyek közt egészen megsemmitse a császári hadat. Wallenstein csakugyan nagy veszteséget szenvedett nemcsak a csaták, hanem még inkább a betegségek és nélkülözések által. Mondhatni tehát, hogy Bethlen igen nagy szolgálatot tett az európai protestantismus ügyének az által, hogy lekötötte és úgy szólva harczképtelenné tette a császár leghatalmasabb seregét. A maga részére azonban nem igen várhatott nagy eredményt és ezért ismét kész volt a békére. Még jobban megerősíté e vágyát a török segédcsapatok lázongása, melyek Sz. Demeter napján (nov. 26-án) régi szokásuk szerint félben akarták hagyni a hadjáratot, s csak nagy bajjal voltak megfékezhetők.

Ez idők viszonyait éles világításba helyezi Bethlennek Pázmányhoz az alkudozás idején, nov. 30-án Körmöczből irt levele.* Védi magát azon vád ellen, mintha ellensége volna hazájának és barátja a töröknek. «Ő szent felsége (az Úristen) egyedül minden szivek titkainak bölcs tudója és ő felsége bátor megbüntessen minket is, ha minden igyekezetünkkel abban elménket száma nélkül nem fárasztottuk, miképen fordíthassuk kicsiny állapotunk szerint való szolgálatunkat más alkalmatos és hasznos dologra, nemzetünknek hasznára, magunknak dicsíretes emlékezetire; de arra mi ez napig confidentiát nem találánk. Studio soha romlására nem igyekeztünk nemzetünknek, hanem inkább megmaradására; mely szónknak igazságát és hamisságát itélje az Úristen meg. Nem volt annak az barátunknak bizonyos computusa, a ki oly relatiót tett kegyelmed előtt, hogy 200.000 magyar héával vagyon Magyarország a mi tizenhárom esztendőtől való fejedelemségünk alatt; mert dicsértessék az úristen örökké, sohult senki ez napig harczon győzedelmet nem vett (rajtunk), sőt igaz lelkiismerettel hitet mernénk mondani, hogy az hét esztendőtül fogván való hadakozásainkban négy ezer magyar, fegyver miatt el nem veszett hadainkból.» Elmondja, mint akadályozta meg a vele szövetséges török had emberrablását, mint vétette el a rabokat a töröktől külön vigyázók által. «Adná az Úristen, volna húsz százezer nemzetünk, de ha connumerálnák az egész országot is a Fátrától innét, feleségestől, gyermekestől is nem találnának kétszázezer magyar lelket parasztot.»

Az annyira óhajtott békét meg is kötötték Lőcsén 1626 decz. 28-án. Ebben a birtokállapot a régi marad, a fejedelem azonban meg-

* *Levelezés* 420—422.

igéri, hogy többé nem visel hadat a császár és a dynastia ellen és nem lázitja ellene a portát. Maga is vesztes félnek tartá magát, mint kitünik Illésházy Istvánhoz irt leveléből. De bár többé nem vezetett hadat, diplomatiai összeköttetéseit tovább is fentartá. Egyaránt alkudozott a portával, a császárral és a nyugoti hatalmasságok követeivel, kikkel konstantinápolyi követe által érintkezett. Ö közvetíté a szőnyi békét a török és a császár közt (1627 jun. 12), mely egy emberöltőn át szabályozta a két félnek egymáshoz való viszonyát. Richelieu, ki nagyon jól tudta méltányolni Bethlen értékét, jelentékeny helyet tűzött ki részére politikájában, s portai követe, Césy által mindig fentartotta vele az összeköttetést. Végre igen belső viszonyba lépett Gusztáv Adolffal, a brandenburgi házasság által sógorával, kivel egész részletesen megegyezett a császár ellen vezetendő újabb hadjárat tervére nézve. De a sors nem engedte megérnie a harminczéves háborúnak a nagy svéd király és Richelieu által előidézett fordulatát. A halál ép akkor érte utól, midőn tetőpontján állott Ferdinánd hatalma és a restitutio edictuma végveszélylyel fenyegeté a német protestantismus ügyét. Miután Algyógy fürdőjében hiába keresett orvoslást a vizkórságban szenvedő, meghalt 1629 november 15-én, negyvenkilencz éves korában. Még halálos ágyán is foglalkoztatták nagy tervei, s Esterházy nádor, kinek kezébe jutott a svéd királylyal folytatott levelezése, követet küldött hozzá, magyarázatot kérni. Bethlen tagadott mindent, hozzátéve, hogy Isten ne engedje meggyógyulnia, ha nem mond igazat. De megijedve felkiáltott: mit is mondék?

Bethlennel történetünk egyik legkiválóbb alakja tünik el a szinpadról. Mátyás óta kétségtelenül ő volt a legnagyobb magyar. A nemzet, mely másfél századon át rabja volt saját pártviszályainak s zsákmánya a töröknek és németnek, mely nem gerjesztett már félelmet, hanem csak szánalmat, mint napjainkban a lengyel, ő általa vált ismét az európai politika számba veendő tényezőjévé. Egyaránt kitünt mint hadvezér, mint vitéz, mint diplomata és államférfiú. Igaz, hogy nagy álmai nem mentek teljesedésbe, a protestáns, a császártól és szultántól egyaránt független magyar Dácia királysága nem jött létre. Hanem azért ne okozzuk őt, hanem a lángeszénél is hatalmasabb viszonyokat. Nemzetével nem rendelkezett, a vallásos és politikai megoszlások lehetetlenné tettek, hogy annak egész erejét egy czélra fordithassa. Elég volt, hogy pályája elején legalább megközelithette e czélt. Mihelyt egyszer meggyőződött az egység helyre-

állításának lehetetlenségéről, ő lett legkiválóbb képviselője a Martinuzzi által inaugurált politikának. Az akkori viszonyok nem nyújtottak módot a magyar nemzetnek uralkodóvá tételére, meg kellett elégedni annak fentartásával a török kalapács és a német üllő közt. Ebben áll az ingadozás politikája, mely miatt annyi átkot szórt fejére kora. Valóban politikája ingadozó, a mi az eszközöket illeti: egyaránt kész háborúra és békére, a törökkel és császárral való szövetségre, még vallásos meggyőződése sem volt oly szilárd, hogy kizárta volna a katholikus hitre térésnek minden lehetőségét. Hanem, ha az eszköz változott, a czél egy maradt: nemzetének fentartása, mely egy volt hatalmának érdekeivel. E tekintetben is méltóan hasonlítható a külső politikájában tekintetet alig ismerő Mátyással. Meglátszik mindegyiken, hogy nem örökösödésnek, hanem személyes tulajdonaiknak köszönik a trónt: a hagyomány nem védi őket, de nem is köti le szabad elhatározásukat. Hanem míg Mátyást világra szóló szerepre avatta nemzetének meg nem tört ereje és atyjának emléke, Bethlent szükebb körbe zárta országának csekélysége és önállótlansága. Szerepök összehasonlítása feltünteti a magyar nemzet politikai hanyatlását a török hódítás következtében.

Mindkét nagy magyar lovag és hadvezér volt első sorban. De azért kitünteti őket a modern államférfiak legjellemzőbb vonása, a műveltség iránti érzék és az annak előmozdítására fordított fáradság. E tekintetben a református Bethlen méltó vetélytársa a renaissance nagy hazai képviselőjének. Nagy alapítványokat tett országa főiskolái részére, a nagyenyedi virágzó intézet, az erdélyi kalvinismus egyik méltó büszkesége, neki köszöné létrejöttét. Végrendeletében 47.000 tallért hagyományozott az akkor még fehérvári collegiumnak. A műveltséget kétféle módon iparkodott az európai műveltség akkori szinvonalára emelni. Egyrészt elősegitette magyar ifjaknak a külföldi protestans egyetemekre menetelét, melyeken mai napig sok alapítvány tartja fenn emlékét. Reája nézve a német és hollandus főiskolák voltak a legfontosabbak, melyeknek az a szerep jutott korában, a mi az olasz egyetemeknek a renaissance századában. Másrészt pedig diplomatiai alkudozásaival párhuzamosan, melyek őt érintkezésbe hozták a nyugoti nagy államok kormányaival, nem szünt meg alkudozásokba bocsátkozni, hogy a külföldről elismert tudósokat szerezzen országába. Már 1621 óta ott működött a sziléziai Boberfeldi Opitz Márton, ki később egyik megalapítója lett az újabb német költészetnek. Még élete utolsó évében elküldé udvari historikusát, Bojti Gáspárt Német-

országba és Hollandiába a végett, hogy «valamely tudós professorokat keresne és conducálna.»* Sikerült is Alstedtet, azon kor egyik leghíresebb theologusát megnyerni az Erdélybe jövésre. Bethlen példája követőkre talált és annak köszönjük, hogy a távoli, a török határban levő Erdély sohasem szünt meg élénk közlekedésben lenni a modern tudományosság központjaival. És e tekintetben nagyobb szolgálatot tett Bethlen a magyar nemzetnek, mint Mátyás a maga terméketlen, drága és szétfoszlandó könyvtárával.

A kor szelleméhez képest Bethlen műveltségében és műveltségi törekvéseiben a theologiai irány volt az uralkodó. Ismeretes, hogy a bibliát életében huszonhatszor olvasta el, s maga is több kegyes egyházi éneket szerzett. Hanem lelkét a szigorú, rideg vallásosság sohasem tölté be egészen, a mint hogy távol is állott az azon korban annyira uralkodó türelmetlenségtől. A zsidók betelepedését elősegítette és egyéb kiváltságok mellett, igen jellemzően, megadta nekik azt is, hogy egynek hibája miatt ne itéljék el a többit is. Alatta szabadon terjedhetett a zsidózóknak, szombatosoknak, a zsidóéhoz nagyon közel járó felekezete, mely Pécsy Simonban, a hatalmas kanczellárban tisztelte patronusát. Nyomai, a későbbi üldözések ellenére, mai napig sem tüntek el.** Bethlentől nem volt idegen az élet szabad, æsthetikai felfogása se més bármennyire igénybe vette eszközeit a had és a diplomatia, nagy összegeket forditott fehérvári palotájának ékítésére. Gyula-Fejérvár tulajdonkép csak alatta és általa vált valódi residentiává.

Személyében egyesíteni tudta a nagy uralkodónak és a kedves, vendégszerető lovagnak jellemző tulajdonait. «Tekintetében oroszlán, conversatiójában nyájas, józan életü, könyörgésében nem külsőkép tettető, hanem buzgó, a tudósok társaságában gyönyörködő, a hazafiaknak atyjok, a vitézlő rendnek jó tanítójuk és tükrök. Bár családias életü és nejéhez nagyon ragaszkodó, nem vetette meg puritánus szigorúsággal a nemesebb élvezeteket, szerette a zenét, tánczot, lakomát, de módjával; a fényt, de pazarlás nélkül.»***

Lehet nagyravágyással és kétszinüséggel vádolni e fejedelmet, de mindig szembetünő marad nemzetéhez való hü ragaszkodása. Bármennyire becsülte a hadi babért, a békének teljesen felfogta áldását

* *Levelezés* 459. 1629. jan. 7.

** Kohn S. *A szombatosok.*

*** Szilágyi, i. m. 169. l.

24: 7bris 1625.

Prudentibus et Circumspectis, Judici Primario coeterisq Juratis Civibus Civitatis Nrae Brasso: Fidelibus Nobis dilectis.

Bethlen Gábor levele Brassó városához a kénesőszállitás és a portai követség házának épitése ügyében.

Az eredeti jánosi Engel József úr birtokában.

Gábor, Isten kegyelméből a szent római birodalom s' Erdély fejedelme, Magyarország részeinek ura, a székelyek ispánja, és Oppeln és Ratibor herczege stb. stb.

Értelmes és körültekintő kedves hiveink, üdvozletünket s' kegyelmünket.

Mivel beochületes hivünket Nagy Megieri Keresztesy Pált az fenies Portara bochiatottuk az Orszag adaiaval és husz masa kénesüvel, mely kénesüknek az arrat, Erdelyháznak eppitésere rendeltük. Hüségteknek azért hadgiuk és igen serió paranchiolliuk, hogy az husz masa keneseu alá készitessen és adgion is két szekeret, hat hat ereos lo legien eleotteök az kiken az Duna melle vigiek, olj keszülettel s' keöltséggel, hogy ha az Vaidában (noha irtunk neki, hogy az Dunan túl szinten Konstantinapolyba vitesse,) meghfogiatkozunk, es szekereket nem ad az keneseu ala, azon két szekerek szintén Constantinapolyban vigiek fizetésért, kinek fizetéseket az adóból defalcaltaltiuk. Egy igen hü és okos embertis rendellien az keneseo mellé, ki Constantinapolygh, mind az úton gongiat visellie, s' mind ottben eladgia; El adva, az mind disponalliak az eppitést, eppitésre is erogallion es számot tarchion mindennemü expensara, ugy az mint eleibe adatik. Mind ezeket beövebben megh nevezett hivünk Keresztessy Pál hüségteknek megh jelenti, kegielmes paranchiolatunk szerint, es ugy expediallia, hogy az utban akadallia és kesedelme ne keovetkezzék. Secus non facturi.

Kelt Thasnádi udvarunkban 1625. szept. 24-én.

P. S. az magha szekere eleibennis lovakat adgion hüségtek.

(Sajátkezü.)

Szekerek eleiben az dunaigh lovakath
adasson és az magunk Tár szekerekben
vitessie posta lovakon vigiek az korczy-
ma hazigh, Az mely polgart az haz
éppitésre rendel hüségtek, fizesse mynden
hétre két két ftja járion azon kén
eseo árából a mígh otben leszen iol
lakhatik anny keolczyeggel.

Gabriel.

Gabriel Dei gratia Sacri Romani Imperij et Transsilvaniae Princeps, partium Regni Hungariae Dominus, Siculorum Comes, ac Opoliae Ratiboriaeque DUX etc.

Prudentes et Circumspecti, fideles Nobis dilecti. Salutem et Gratiam Nostram. Mint bizonyos hivünket Nagy Mojzest [illegible] Kenczeffy Pált az hatalmas portara bochiatottuk az Orszag adaja-ual es husz masa Kenesövel, melly Kenesőknek az arrat Erdely Hazanak [illegible] rendeltük. Keössegteknek azert hadgiuk es igen serio parancholliuk, hogy az husz masa Kenesö ala keszitessen es adgia is ki szekerenkint, hat hat ökrös szekereket, az kiken az Duna melle [illegible] oly keszölettel [illegible], hogy ha az Vaidaba (noha irtunk neki, hogy az Dunan tul szinten Konstantinapolyba vitesse) megh fogiatkozunk, es szekerenkent menne az az Kenesö ala, azonkit szekerenk szinten Constantinapolyban [illegible] fizetésért, kinek fizetésit az adobol defalcaltattiuk. Egy igen hiv es okos embertis rendellien az Kenesö melle, ki ~~az Dunan tul [illegible]~~ Constantinapolyigh, mind az Utat gongjat viselli, s mind ottben el adgia; El adua az mint dispositalliak az [illegible], [illegible] es erogallion, es szamot tarchio [illegible] [illegible], hogy az mint [illegible] adattik. Mind ezeket hamarabban megh mondott hivünk Kenczeffy Pál, Keössegteknek megh ielenti [illegible] parancholatunk szerint, [illegible] [illegible], hogy az [illegible] akadallia es [illegible] ne [illegible]. Secus non facturi. Datum in Curia Nostra [illegible], die 14 Septembris, anno Domini 1625.

P.S. az magok szekerei [illegible] lovakot adgion [illegible].

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Gabriel

és örvendett, hogy élete vége felé azt élvezheti hazája, midőn úgy szólva az egész keresztyénség vérben fürdött. Mint Pázmánynak írja: «Elhisszük, hogy lehetnek némely emberek oly itélettel is felőlünk, az mely magunknak gondolatunkban sem volt és ahhoz képest kinek-kinek elméjének gondoskodása szabados is; de az, ki mélyebben a dolgoknak körülálló módjait okosságában veszi, feltalálhatja, hogy nekünk, az kinél nemzetünknek java és megmaradása mindenek fölött legkedvesebb, semmi inkább eddig is előttünk nem forgott, mint hogy annak mi üdőnkben való romlását nagy kárunkkal és fogyatkozásunkkal is, eltávoztathassuk. Nem vagyunk oly itélettel, hogy meg ne gondoljuk, miben álljon az hadakozásoknak mivolta és bizontalan kimeneteli és immár ez világban való állapotoknak annyi próbáját is vöttük, hogy egyebet jó emlékezetünknek nemzetünk között való megmaradásánál kévánni nem akarunk, annál inkább kárával és fogyatkozásával előmenetelt magunknak keresni nem kévánunk.»*

E levélben a hazájához hű férfiú aggodalma nyilatkozik, melyre «az dolgoknak körülálló módjai» annyi okot szolgáltattak. Ép oly erősen élt Bethlenben a nemzeti büszkeség érzése, melyet nemcsak a némettel, hanem protectorával a törökkel szemben is ki mert fejezni, akkor is, midőn helyzete még koránt sem volt biztositott. Midőn a porta Lippa átadását követelte, így ír: «Az hatalmas győzhetetlen császár kedves becsületes hivének — az tekintetes és nagyságos vezér Haszon pasának. — Mennyi esztendőtől fogva hatalmas, győzhetetlen császárunk és Erdélyország közt idegenség és veszekedés forgott Lippának elvétele és foglalása miatt, nem tagadhatjuk, sok és igazán nyilván való okok miatt annak megadására sem az ország, sem az eddig való fejedelmek nem mehettenek, mert miolta az régi magyaroknak elei Szitiából kijött és fegyverrel ezeknek a földeknek lakosait elfogyatván az országot magáévá tette, soha semmi időben az magyar nemzetség felől azt nem hallottuk, sem nem olvastuk, nem hogy várakat, városokat és tartományokat, de még csak egy talpalja földet is fegyvervonás, vérontás és halál nélkül ajándékon senkinek adott volna. Miolta az othomani nemzetség is velek hadakozik, valamely várában csak magyar vitézlő nép táltatott, akármely erős viadal ellen is meg nem adták magokat, inkább egy lábig lakóhelyekett megölettek, mint ezekről Lándor-Fehérvár, Tömösvár, Gyula és

* *Levelezés*, 464. l. 1626. május 2.

sziget elég bizonyságok.»[1] Minő szerencsétlenség a magyar nemzetre és Bethlenre nézve, hogy politikája nem a már gyengülő török ellen irányozta élét és hogy annyi joggal hivatkozhatott a fényes porta körül szerzett érdemeire.[2]

A sors megtagadta Bethlentől azt a dicsőséget, hogy az egész magyar nemzetnek ő legyen a herosa, hanem mégis az egész magyarság körül szerzett elévülhetetlen érdemeket az által, hogy Erdélyben szilárd alapokra helyezte a nemzet hegemoniáját és mindent megtett arra nézve, hogy e csekély fejedelemség bástyája lehessen a magyar nemzetnek és jelentékeny tényezője az európai politikának. Méltányoltuk már érdemeit a műveltség emelése körül, hanem a had- és pénzügy rendezésére, az állam külső erejének kifejtésére irányuló fáradozásának eredményei ép oly maradandók voltak. Még az uralkodásával csak nehezen kibékülő szászok is elismerték, hogy országát virágzóbban hagyta, mint a hogyan átvette.[3] Hadszervező tehetségét méltán bámulták a kortársak, kik nagyon jól látták a különbséget Bethlen jól fizetett és élelmezett hadai s Wallenstein rabló csordái között. Seregének fő zömét még mindig a kópjások alkották, melyek számát 1623-ban 27.000-re tették. — Összesen 50.000 katona, köztük 30.000 gyalog és 20.000 lovas követte zászlóit, kik közül különösen a székelyekbe vetette bizalmát.[4] A nemzeti katonaság mellett nagy számú német gyalogot is fizetett, tüzérségre és várerősitésre is volt gondja. Nagyvárad neki köszönte legerősebb bástyáit.

Mindezen terhek elviselhetetlenekké váltak volna a kis Erdélyre nézve, ha az országban uralkodó példás rend és a jó kormány nem teszi lehetővé a közgazdagságnak az eddiginél sokkal erősebb kifejtését. Azon szerencsés helyzetben vagyunk, hogy birjuk a fejedelem jövedelmeinek kimutatását 1625 jun. 1-től 1626 decz. 31-ig és ismét 1629-ből. Az első időszak alatt a rendes adó 83.548 frtot hozott, a sóbányászat 19.000 frtot, a harminczad és vám valamivel többet. Jelentékeny a dominiumok jövedelme (25.000 frt) és az egyházi vagyoné 17.000 tallér. A magyar részekből 16.500 frtot vettek be. Nagy kincset rejtettek a cseh számüzött bányászok által újabb lendületre

[1] U. o. 468—469. l. 1616. jun. 14.
[2] U. o. 440—444. l. 1627. jul. 7.
[3] Krones 575. l.
[4] *Regesták* 153. l.

jutó bányák. Az összes készpénzjövedelem 167.000 forintot és 17.000 tallért tett ki, 1629-ben pedig 164.000 frtot és 9600 tallért. És e jövedelem majdnem tisztán országos czélokra volt fordítható. Az udvari cselédség fizetése nem volt több évi 7000 tallérnál. Ebből negyven alumnus 800 frtot kapott, a püspök 300-at, Bojti Gáspár historicus 200-at, a bibliothecarius 100-at: a professor 350 tallért.* Úgy szólva példa nélküli a magyar történetben az országos pénzügyeknek ily jó karban tartása és tisztán közczélokra való fordítása, minden terméketlen költekezés nélkül.

A mellett magánvagyonát is növelte, fokozta. Eszközei azok voltak, melyeket a kor gazdasági gyakorlata nyújtott. A főkiviteli tárgyakkal, ökrökkel, viaszszal maga kereskedett és hogy jobb árakat érjen el, több izben másoknak megtiltotta e czikkek kivitelét, úgy hogy valódi monopoliumot élvezett. Különösen Velenczével állott élénk összeköttetésben, de Konstantinápolyba is folytatott kereskedést és hogy minő gonddal és körültekintéssel, az itt facsimileben közölt levele tanusítja. Berlinben meglevő végrendelete bizonyítja, minő kincseket szerzett össze, melyeknek örökösévé, fejedelemségével együtt, nejét rendelé.

Oly nagy volt Bethlen tekintélye, hogy özvegye, Katalin, egész békében foglalhatá el a trónt. A porta a protestáns hatalmak felszólítására erélyesen lépett fel érdekében és visszatartá a beavatkozásra készülő Ferdinándot és Esterházyt. A magyar kormány teljes joggal fegyverkezett a csak Bethlennek személyesen átengedett hét megye visszafoglalására. Nemsokára azonban belátta a bécsi udvar, hogy sokkal többet várhat magától e fejedelemnőtől, mint a mennyit a háborútól remélhet. Bethlen özvegye egészen Csáky Istvánnak, egy jellem nélküli, de neki tetsző főúrnak befolyása alá jutott és titkon a katholikus hitre tért. A gyönge nő kész volt arra, hogy bármely katholikus főúrnak, kit a császár kijelöl, átengedje trónját. Magaviselete felkelté a rendek gyanúját, kénytelen volt nyilvánosan református módon venni az úrvacsorát és Gelei Katona István udvari pap egész elégedettséggel írta Alvinczy Péternek: már átkozza, a kutyánál és kigyónál jobban gyűlöli a pápistákat. Csáky első tervei tehát hajótörést szenvedtek, de uralma a fejedelemasszony fölött azért épen maradt, a mi nem volt titok. A brandenburgi választófejedelem hiába igyekezett külön követek által kiegyenlíteni a rendek és Katalin közti

* U. o. 168—169. l. A berlini levéltárban levő eredeti oklevelek alapján.

visszavonást és biztositani nővérenek a trónt; Katalin többé nem nyerheté vissza az eljátszott bizalmat. Az 1630. juliusi gyűlés, melyen a pártok annyira fel voltak izgatva, hogy a főemberek kardra keltek, még egyszer egyezséget hozott létre a fejedelemnő és a kormányzó Bethlen István közt. Bethlen István időközben nem csak a portát nyerte meg a maga részére, hanem a református hit fentartására annak legtekintélyesebb képviselőjét, a gazdag Rákóczi Györgyöt kinálta meg Erdély trónjával. Az 1630. szeptemberi kolozsvári gyűlés nem volt az alkudozásba beavatva és Bethlen Istvánt választotta meg fejedelemnek, miután lemondásra kényszerítette a siró Katalint.*

Az új fejedelem elfoglalta méltóságát, de nem volt annyi nagyravágyása és szilárdsága, hogy annak megvédésére vállalkozott volna a haddal közelgő Rákóczi ellen, kinek lekötötte volt szavát és kinek táborában volt tulajdon fia, az ifjabb gróf Bethlen István és veje, Zólyomi Dávid. Várad már megnyitotta volt kapuit Rákóczinak. A két fél udvari papjai, Katona István és Keserüi Dajka János, kiegyezést hoznak létre, mely szerint a két jelölt közt új választásnak kellett dönteni. Rákóczi nem kimélte a pénzt és a segesvári gyűlés többsége őt kiáltá ki fejedelmül november 26-án. Igen hasznos szövetségese volt Katalin, ki minden áron boszút akart állani sógorán.

Rákóczit trónralépése után ugyanazon nehézségek környezték, melyekkel elődjeinek kellett megküzdeni. Tudta, hogy Esterházy ellensége, ezért a portánál keresett támogatást, mely meg is erősítette a fejedelemségben. Az északkeleti megyék nemessége és a hajdúk, kik nem akartak a király uralkodása alá jutni, részére állottak. Ezek segélyével Zólyomi és ifj. Bethlen István 1631. márczius 15-én Rakamaznál legyőzték a nádort. Esterházynak le kellett mondania tervéről, melyet még Pázmány is ellenzett, ki a magyar nemzet és alkotmány fentartására szükségesnek tartá Erdély függetlenségét. A kassai béke a lőcsein alapult. Rákóczi elismertetett Erdély fejedelmének, de kötelezte magát, hogy nem visel hadat a császár ellen és nem izgatja ellene a törököket és tatárokat. Miután ily módon biztositva volt a nyugoti és keleti nagyhatalmasságok felől, könnyü szerrel biztositá magát az országlása ellen fondorkodók ellen, s leveré a Nyirségnek Császár Péter vezetése alatt fellázadó parasztjait.** Mindig jó gazda volt, most is megragadá a nagy vagyon szerzésére kinálkozó

* Buday, i. h. 201. l.

** *Történelmi tár,* 1884. II. füzet.

alkalmat. A boldogtalan Katalint, ki nyiltan szeretett volna átpártolni a katholikus hitre és új házasságot keresett, félig erőszakkal megfosztá özvegyi jussától, Munkács és Fogaras váraitól s az ahhoz tartozó óriási uradalmaktól. Most ő volt Magyarország legnagyobb földbirtokosa. Atyai birtokain kívül neje, Lórántfy Zsuzsanna birtokát, a nagy sárospataki uradalmat nyerte. Keleti Magyarországban és Erdélyben ismét önálló birtokú dynastia emelkedett fel, mint egykor a Hunyady, Szapolyay és Báthory családok.

A fejedelem már meglett korában jutott trónra, inkább megfelelt egyéniségének állapota biztositása és megszilárditása, mint újabb, kétséges vállalatokba való bocsátkozás. Épen a trónra lépését követő küzdelmek korába esik a harminczéves háborúnak katastrófája. Gusztáv Adolf egy külön követ által szólítá fel a csatlakozásra, de nem sikerült részvételre birni az óvatos fejedelmet. Midőn országlása már megszilárdultnak látszott és kincstára már kiheverte a választás által okozott költségeket, Rákóczi követet küldött a szász fejedelemhez és Oxenstiernához, hogy ő is belépjen a protestáns szövetségbe. Unszolá őt erre országának közvéleménye és több főúr, köztük Zólyomi Dávid annyira lelkesült a svéd ügyért, hogy kész volt annak segítségére saját erejével megtámadni a császárt Sziléziában. Rákóczi a maga részére egész Magyarországot követelte, azonfelül subsidiumokat.* Az alkudozás nem vitt eredményre és Rákóczit csakhamar más gondok foglalták el.

Senkinek sem volt nagyobb része Rákóczi György fejedelemségre jutásában, mint Zólyomi Dávidnak. Ez a lovagias, büszke főúr nem látta teljesedni magasra törő vágyait és magának akarta megnyerni a fejedelemséget. A mely karddal felemeltem Rákóczit, — így szólt — azzal teszem le.** A fejedelem gyors elhatározással elfogatta Zólyomit, ki börtönben halt meg 1649-ben. Hanem ezzel nem volt vége a veszélynek. Mint takarékos ember nem volt kedves a porta intéző körei előtt, akkor ugyanis csak pénzzel lehetett Konstantinápolyban valamit elérni. A diván csak az alkalmat várta, hogy ellene fordulhasson és a svéd követ, kinek érdekében állott oly fejedelmet látni Erdély trónján, ki kevésbbé óvatos Rákóczinál és kész beavatkozni a háborúba, még szitotta a török ministerek gyülöletét. Az ifjabb Székely Mózes volt jelöltjük, ki 1635-ben a

* *Utasítása*, 1633. sept. 5. *Regesták*, 192. l.

** *Szilágyi*, 178. l.

moldvaiak segítségével be akart törni Erdélybe. Kisérletét megakadályozták a székelyek, a szerencsétlen trónkövetelő a héttoronyba került, Havasalföld vajdája pedig bojárjaival együtt 1635 jul. 28-án hűséget esküdött az erdélyi fejedelemnek.

Nem annyira saját elhatározása, mint a körülmények kényszeritették Rákóczit e helyzetbe, mely keveset különbözött attól, melyet Báthory Zsigmond foglalt el negyven évvel azelőtt. Erdély ismét ellenséges állást foglalt el a portával szemben és az oláhokkal való szövetségben keresett támaszt. E helyzetből természetszerűleg folyt, hogy Rákóczi a császári udvarhoz fordult segítségért. Ezt azonban megtagadta tőle az udvarban mindenható jezsuita párt, mely az ő bukása után a protestáns párt teljes megsemmisítését remélte keresztül vihetni. A portának nem soká kellett keresni új trónkövetelőt, ilyenül az öreg Bethlen István ajánlkozott. Ennek fia megölte egy hűtlen szolgáját és a tekintélyét buzgón fentartó fejedelem emlékezteté a birót, hogy ne mulaszsza el a bűnös megbüntetését. A hűbéres büszkeség sértést látott az igazságszolgáltatásban, a fiatal Bethlen atyjához menekül és mindketten segítségre hívták a törököt.* A diván kiállította a fermánt 1636 szeptember 22-én, melyben Rákóczit a Zólyomi ellen követett bánásmód miatt leteszi és új választást ír ki. Rákóczi el volt határozva fegyveresen védeni meg birtokát a török ellen. Serege Nagy-Szalontánál találkozott Bethlen hadaival, melyeket a temesvári basa csapatjai erősítettek. A csata eldöntetlen maradt, hanem utána Győri Jakab hajdúkapitány háromszáz hajdújával dicső diadalt vett a törökön véletlen támadás által. Ki ne ismerné Arany Jánosnak e csatát elbeszélő költeményét? A basák elvesztve bizalmukat, siettek békét kötni és Rákóczi mit sem kivánt, mint nyugalmat. A segesvári egyezség (1636 decz. 4.) Rákóczit meghagyá fejedelemnek és csak ajándékok adására kötelezé. A porta dühöngött a békekötő basák ellen, de Rákóczit többé háborgatni nem meré, ki annyira szilárdnak érezte trónját, hogy a Bethlennel kötött egyezsége ellenére tovább is börtönben tartá Zólyomit. Az országban hatalma, melyet kiméletlenül és gyakran önzően gyakorolt, nem találkozott ellenállással, kifelé a legnagyobb óvatossággal járt el, hogy ne koczkáztassa nyert positióját. Beavatkozott a moldvai és havasalföldi vajdák viszályába, mert erre a porta szólítá fel és mindkét felet rábirta felsősége elismerésére.

* *Gebhardt*, 502. 3. l.

A sokat próbált Erdély most több éven át nyugalmat élvezett. Nem állott élén oly európai hirű hadvezér és államférfiú, mint Bethlen volt s mint kormányzó sem érte utól Rákóczi nagy elődjének tehetségét. Hanem bárminő nagy az ellentét Bethlen geniális világraszóló személyisége és utódjának, minden deréksége mellett is kicsinyes vonások által eltorzított alakja közt, a Rákóczi által követett politika tán jobban megfelelt az ország viszonyainak és érdekeinek, mint a Bethlené. Az ország belsejében szigorú volt, gyakran kegyetlen a pártoskodó főurak ellen és minden más tekintetnek elébe tevé a fejedelem fiscalis érdekeit. Kassaynak, a kanczellárnak nótaperei, melyeknek gyakran alig volt más czélja, mint a confiscatio, szomorú nevezetességre tettek szert. Örökös volt a panasz, hogy az ország kincseit a fejedelem családi várába, Sárospatakra viszik. Hanem az oppositió elnémult, a dynastia sorsa biztosítva látszott a nagyravágyó pártoskodók ellenében. A pörök csak a veszélyessé válható előkelőket sujtották, a köznép békén élhetett munkájának és örvendhetett növekvő jólétének. Kifelé pedig, igaz, hogy Erdély állása nem oly hatalmas és sokat igérő, mint Bethlen alatt, de sokkal biztosítottabb volt. Sok tekintetben csak most szakították a nagy fejedelem fáradozásainak gyümölcseit. A békeszerető György egyaránt meg tudta védeni magát a császár és a török ellen s a portával szemben sokkal határozottabban lépett fel, mint elődje. A régi Dácia területén hegemóniára tett szert és bár közjogilag hűbéres, tényleg helyzete alig különbözött az egész független birodalmakétól. Belső állapotainak nyugodtsága, teli kincstára, jó karban levő számos és hű hadai az országot keresetté tették mint szövetségest és félelmessé mint ellenséget. Erdély állapotaira tán egy kor sem sütötte oly erősen bélyegét, mint I. Rákóczi Györgyé. Az eddig fejlődő viszonyok megállapodtak, a fejedelmi örökös hatalom és a református vallás léptek előtérbe, mint Erdély köz- és műveltségi állapotainak legfőbb tényezői.

Igazságtalanok volnánk Rákóczi György emléke iránt, ha nem említenők, hogy műveltségi törekvéseit tekintve, méltó utódja volt Bethlennek. A fehérvári főiskola külföldi tudósok vezetése alatt e korban érte aranykorát, akkor működtek ott Bisterfeld, Piscator és egy ideig Amos Comenius. Azon vád alól, hogy lefoglalta maga részére a collegiumoknak tett alapítványokat, Szilágyi Sándornak sikerült őt kimenteni. De míg Bethlen szabad tekintete az iskolázásban látta a vallásos műveltségnek is legfőbb alapját, Rákóczi sokkal nagyobb gondot fordított az egyház külső díszére. Templomokat épített és ja-

vadalmazott s buzgó neje, a kitünő gazdasszony, híven segitette e munkájában. A debreczeni «nagy harang» az ő adománya. Személyesen buzgó vallásos ember, kinek jellemét iródeákja Szalárdy János következőleg rajzolja: «Minthogy maga igen józan és mértékletes életet szeretett és követett: másokban, kivált szolgáiban nagy józan életet kivánt vala, tiszta istenes ember lévén, másokban is olyat kiván és követ vala. Az isteni tiszteletre rendeltetett egyházbeli közönséges órákat el nem mulatja vala, de azokon kivül is, reggel ágyából felkelvén s ebéd előtt félórával, estve háló házában való bemenésekor magánosan az isteni tiszteletet soha el nem mulatja vala. Bibliából pedig rendszerint mindennap két-két caputokat, akárminemű gondos dolgai közben el nem veszteglé vala és igy az ó Testamentom könyveit tizenháromszor, az új Testamentomot pedig 32 vagy többször olvasta vala által.[1] Rideg orthodox meggyőződéséből folyt, hogy alatta valóban tűzzel-vassal üldözték a szerencsétlen zsidózókat.[2] Az egyházról való gondoskodásának legszebb emléke az általa 1636-ban legnagyobb veszélyei közepett kiadott *Öreg graduál*, mely aztán énekes könyvéül szolgált a magyar és erdélyországi református egyházaknak. A fejedelem maga küldte azt szét az egyházaknak, hogy mindenütt egyformán tartsák az isteni tiszteletet.[3]

I. Rákóczi György fölkelése. A linzi béke.

Utoljára is a benne mélyen gyökerező vallásos meggyőződés birta Rákóczi Györgyöt nyugalmas élete elhagyására és a nagy európai vallásos háborúban való részvételre. Mióta oly tekintélyes állásra tett szert, egymást érték udvaránál a szövetségét kereső svéd és franczia követek. Nevében Bisterfeld járt Németországban és Francziaországban és már 1639-ben járt nála Richelieu egy megbizottja. Az alkudozások még nem vittek eredményre, bár a magyar protestánsok sérelmei igen élénken foglalkoztatták a fejedelmet. Az 1638-iki országgyűlésen majdnem fegyveres összeütközésre került a dolog a protestáns és katholikus rendek közt. Az előbbiek elvett templomaik visszadását követelték, az utóbbiak az elvevő, katholikussá vált földesurak nemesi jogaira hivatkoztak.[4] De mindez még

[1] *Magyar Krónika*, 122. könyv.
[2] Ld. Kemény Zsigmond *Rajongók* czímu regényét, mint hű korrajzot.
[3] *Buday Ézs.* 205. l.
[4] Zsilinszky Mihály: *Az 1638. orszgy.*

Wesselényi Ferencz.
Ernszt Lajos birtokában levő kőrajz után.

nem birta cselekvésre Rákóczit, kire nem maradt hatás nélkül Esterházy kérése, «ne bocsássa a török veszedelemnek keresztyénségét, Istent, az igazságot és ezt a szánakodásra jutott egy marok magyar nemzetünket, magával együtt». A töröktől való félelme azonban megszűnt, midőn új, iránta barátságosabb szultán jutott a trónra. Sokkal

határozottabban foghatott készülődéseihez és 1643 április 26-án végkép megkötötte szövetségét Francziaországgal és Svédországgal.* Egész biztosnak érzé magát. Az 1642-iki év hadjárata egyik legszerencsétlenebb volt a császárra nézve, neki pedig az év folyamában sikerült a rendek által fejedelmül választatni hasonnevű fiát és kieszközölni annak részére a portától az athnámét. Az 1643. év elején, röviddel a szerződés megkötése előtt, ment végbe az ifjú fejedelem házassága Báthory Zsófiával, a híres család utolsó sarjával. Még csupán a porta engedélyére kellett várni, melyet csak az év végén eszközölhetett ki. Ezért ez évben már nem indíthatta meg hadát.

Az 1644. évben korán vezette seregét Magyarországba, mint kijelenté, az elnyomott vallás védelmére; a felső megyéknél, hol legerősebbek voltak a sérelmek, alig talált ellenállásra. A császári párt önzéssel vádolta a fejedelmet, ki az ország megrontására tör szövetségben a törökkel és a svéddel, és a törököt hozza a nemzetre. A határszéli basák csakugyan megindultak Rákóczi támogatására, a mi háborúját gyűlöletessé tette a magyar nemesség nagy része előtt. Esterházynak sikerült is nagy sereget gyűjteni össze és az erdélyiek nem nyomulhattak előre Felső-Magyarországban és nem egyesülhettek Morvában Torstensonnal, mint a hogy tervezték. Nagyobb csatát nem igen vívtak, kisebb csetepaték és várostromok foglalkoztatták a seregeket. Erdélyi részen Rákóczi vezére, Kemény János szerzett jó hírnevet, királyi részen pedig Wesselényi Ferencz jut tekintélyre, minthogy a nádort már nagyon akadályozá kora és betegsége. E harcznak egyik epizódja volt Murány várának megszállása és kalandos elfoglalása Wesselényi által, a vár szép úrnőjének, Szécsy Máriának engedelmével; költői irodalmunk egyik legkedveltebb tárgya.**

Az udvar nemcsak haddal állotta útját Rákóczinak, beavatkozását feleslegessé akarta tenni az által, hogy kibékíteni igyeke-

* Az összes alkudozásokat közli Szilágyi Sándor. *Actes et documents pour servir a l'historie de l'alliance de Georges Rákóczy I. avec les Francais et les Suedois.*

** Wesselényi maga mondta el a történetet *Le Laboureur*nek, ki mint egy Lengyelországban járt franczia követség tagja hazánkon át tért vissza és hosszabb ideig volt kénytelen Pozsonyban időzni. Könyvét ismerteti *Gr. Apponyi Sándor. Bibliotheca Hungarica* II. Jellemző, hogy Pálffy országbiró testvéreknek mondta a magyarokat és francziákat és más «hasonló fadaise»-kkel hizelgett nekik.

zett a protestánsokat. A kisérlet nem vitt eredményhez, de azért Rákóczi nem egyesült Torstensonnal, mert a svédek nem küldték meg neki a kikötött subsidiumokat. A török is ingadozott, nem akarta, hogy a fejedelem túlságosan erősödjék. Ily viszonyok közt alkudozásokkal telt el a tél. Mint francziakövet Croissi járt akkor a fejedelemnél Bártfán, ki a szerződés megújítására birta, a fehérvári pontok alapján. Alig indult meg az erdélyi had Torstenson segítségére Morvába, midőn parancs érkezett a portától, mely a béke megkötését rendelte el, azon alapon, hogy Rákóczi elégedjék meg a hét megyével. Mondhatni, hogy ekkor a porta menté meg a császárt. Torstenson Rákóczi halogatása miatt nem ostromolhatta Bécset és Brünn ostroma, melyben az erdélyiek is részt vettek, nem vezetett czélhoz. Az elhatározó perczben nagyon meg kellett éreznie Rákóczinak és a magyar protestantismusnak, minő nyomasztó a török pártfogás. Mind erősebb lett a porta tiltakozása, a határszéli basák már készültek a fejedelem ellen. Ily körülmények közt Rákóczi augusztus 8-dikán személyes igényeire nézve egyezségre lépett a császárral és visszahívta seregét Torstensontól. Erdély szereplésének a harmincz éves háborúban vége szakadt.

A béke által Rákóczi egészen megnyerte Bethlen Gábor örökségét. Kezéhez jutott a hét megye, melyek közül Szatmárt és Szabolcsot fiai is öröklik. Tokaj és Tarczal, tehát a Hegyalja, családjának válik birtokává. Ecsed és Nagy-Bánya szintén arra száll Bethlen István férfiágának kihalása után. Rákóczi tehát nem vált Felső-Magyarország fejedelmévé, de roppant birtokot sikerült összeszereznie családjának. A Bethlenek, Rákócziak, Báthoryak uradalmai mind egy kézre jutottak és a fejedelem legnagyobb földbirtokosa lett Magyarországnak.

Bocskay és Bethlen politikájához híven Rákóczi sem feledkezett meg Magyarország «testi-lelki szabadságairól», melyekért, mint mondá, fegyvert ragadott. A magyar ügyekre vonatkozó alkudozásokat külön folytatták Linzben és ott jött létre a béke 1645 decz. 20-án. E békét nem annyira megállapodásai teszik nevezetessé, mint az a tény, hogy Magyarország alkotmányos és vallásos szabadságainak elismerésére kényszeríté a dynastiát akkor, midőn azok a többi királyságban és tartományban már semmivé voltak téve. A bécsi béke nemcsak magyar, hanem cseh-morva-osztrák jelentőségű. A nikolsburgit azon időpontban kötik, midőn a független Csehország le van verve; a linzit akkor, midőn már teljes az ellentét az absolut

katholikus Ausztria és az alkotmányos, protestáns Magyarország között.

A linzi béke restauratio volt a Pázmány és Esterházy által alapjaiban megtámadott protestantismusra nézve. Elrendelte az elvett templomok visszaadását és minden tekintetben a bécsi béke és az 1608-iki országgyűlés határozatait állította helyre és világította meg. Különösen fontos az a meghatározása, mely szerint a rendek és a városok által birt vallásszabadság megerősíttetik és kiterjesztetik a falvakra is. A szegény jobbágyságot nem zavarhatja vallásában sem a kamara, sem a földesúr, és nem kényszeritheti azzal ellenmondó határozatokra.* Az a kérdés, mely Csehországban közvetlen oka volt a végzetes háború kitörésének, Magyarországon tisztán és világosan a protestáns egyház érdekében intéztetett el.

Ezen nevezetes békekötést, melyet ma is egyik legjelentékenyebb diadala gyanánt ünnepel a hazai protestantismus, két nagy tanácskozás követte. Az egyikben a biztosított protestantismus és annak mind jobban túlsúlyra jutó felekezete, a kalvinismus saját belső ügyeiben intézkedik, a másodikban a király Magyarország törvényei közé fogadja a linzi pacificatiót, mint 1608-ban a bécsit.

Említettük már, hogy Rákóczi mily határozottan lépett fel az országában gyorsan terjedő szombatos felekezet ellen. A Deésen összegyűjtötteket lánczra verték és mindaddig kényszerítették sánczmunkára, míg nem tértek a bevett vallások valamelyikére. Hitök ugyanis még radikálisabb volt az unitáriusnál, csak az ó-testamentomot fogadták el vallásuk alapja gyanánt, de minden szertartás nélkül. Pécsy is fogságba vettetett, honnan két év mulva mint református lépett ki. Élete hátralevő részét a biblia fordítására szentelé. Az unitárius felekezet körében is viszály tört ki azok közt, kik Blandratával imádták Krisztust és azok közt, kik Dávid Ferenczczel tagadták e tant. A fejedelem csak a Blandratát követőket tűrte meg országában. A vallásos érdeklődés ezen korában a kalvinismus sem maradt ment belső villongásoktól. A külföldi műveltséggel való szoros érintkezése lelkesült híveket szerzett Magyarországban is az Európaszerte kifejezésre jutó tanoknak. Angliában akkor folyt a püspöki és a presbyteri egyházak közötti harcz és csakhamar Magyarországban is érezhető volt az új áramlat befolyása. Különösen Tolnai János tokaji prédikátor lépett fel mint a puritanismus

* Buday, 208. l.

szószólója, melynek tanait Londonban szívta magába. Mint sárospataki tanár, mivé őt Rákóczi nevezte ki, nagy tehetséggel és buzgalommal hirdette az új tanokat és csakhamar zavarokat idézett elő az egyház kormányában. Ezek lecsendesítésére Szatmár-Németiben 1646 jul. 10-én nemzeti zsinatot tartott a fejedelem, melyen az erdélyi és tiszamelléki egyházak superintendensei és esperesei vettek részt. Geleji Katona István erdélyi superintendens tekintélye volt ott a döntő. A tudós püspök az egyház régi alkotmánya mellett emelte föl szavát és könnyű volt a fejedelmet az angolországi polgárháborúra való utalás által meggyőzni az ujításoknak politikailag is veszélyes voltáról. A zsinat Tolnai tanait kárhoztatta s mind őt, mind híveit állomásuk elvesztésére itélé, ha nézeteiktől el nem állanak.

Igen fontos volt a református egyházra nézve, hogy szervezete szilárd legyen és egységes, midőn oly hatalmas külső ellenséggel kellett megvívnia, minő a jezsuita-rend volt akkor. E szervezetét Gelejinek köszöni, ki a fejedelem meghagyásából összeállította az Erdélyben és a tiszamelléki egyházakban napjainkig érvényes canonokat. Politikailag is fontos, hogy egy volt Erdélyben és keleti Magyarországban az egyház alkotmánya és a fejedelem mint főpatronus nagyobb hatalmat gyakorolt, mint a minőt református országokban szokott. Meg volt oldva itt a probléma, hogyan fér meg a kiválóan republikánus jellemű kalvinismus erős fejedelmi hatalommal és egységes igazgatással.

A linzi béke kikötötte, hogy ezután a vallásos sérelmeket az országgyűlésen tárgyalják és intézzék el. A király nem igen sietett az illető országgyűléssel, s csak 1646 őszén hívta össze Pozsonyba. A protestánsok elejétől fogva elégedetlenek voltak, mert a linzi béke óta elfolyt időközben is sokban megtörték annak határozatait. Hanem a gyűlésen már a katholikus párt volt túlnyomó. Nádorrá Draskovics János bánt választották, ki horvát létére különösen buzgott a katholikus hitnek kizárólagos uralomra jutása mellett. A katholikus urak mit sem akartak tudni arról, hogy jószágaikon meg legyen engedve a protestáns isteni tisztelet és azt földesuri jogaikba ütközőnek mondották. Egyet sem akartak visszaadni a lefoglalt 400 egyház közül.

Hanem a király nem akart túlzások által újabb háborút idézni elő, mely véget vethetett volna a Westfaliában folyó alkudozásoknak. Ezért királyi tisztéhez mérten ő egyenlítette ki a nagyon élesen szemben álló pártokat. Az 1647 febr. 10-én előterjesztett propositio

szerint a király csak 90 egyházat ad vissza a követelt 400 közül, ellenben minden lehető biztosítását megadja a protestánsok önkormányzatának egyházi és iskolai ügyekben. Mint közvetítéseknél szokás, e javaslat nem elégítette ki egyik pártot sem. Hanem utoljára a protestánsok megelégedtek az elérhetővel és még a protestáns brandenburgi követ is elég kedvezőnek tartja az országgyűlési határozatokat a protestánsokra nézve.* A katholikusok közül ellenben sokan, élükön Lippay primással és gr. Csáki Lászlóval, sokalták az engedményeket és erősen ellenállottak a mérsékeltebbeknek, kik közt gróf Pálffy Pál és a királyi személynök jártak elől. Egy ízben, április 2-án, a nádor házában csaknem tettlegességre került a dolog a főemberek közt. Az érsek külön protestatiót adott be a királynál az engedmények ellen, de, mint mondják, Ferdinánd széttépte az írást. A békét beiktatták, mint a törvény külön mondja, «semmibe véve a klérus és a katholikus világiak egy részének óvását». Az egyesség végre létrejött, miben a kormánynak volt legnagyobb az érdeme. Az országgyűlés története tanúságot tesz a mellett, hogy III. Ferdinánd megfelelt királyi tisztének és nem erőszakos elnyomás, hanem békés eszközök által akarta biztosítani uralmát Magyarországon. Kár, hogy nemsokára elhagyta a bécsi udvar a mindkét részre nézve oly hasznos utat.

Eljárása eredményeül volt tekinthető, hogy az országgyűlés királyul megválasztá és megkoronázá a király legidősebb fiát, IV. Ferdinándot. A koronázás nagy pompával ment végbe junius 16-án.

Az országgyűlés törvényei közt a vallás ügyére vonatkozók a legfontosabbak. Kijelöltetett a protestánsoknak átengedendő 90 egyház, azonkívül a protestánsok jogot nyertek új templomokat építeni Komáromban, Léván és Holicsban. Másrészt biztosítva lőn a katholikusok joga szabad isteni tiszteletre Kassa városában. Minden kisérletre a protestánsok szabad vallásgyakorlatát zavarni, vagy tőlük templomot venni el, 600 magyar forintnyi birság rovatott ki. A kormányban meg volt a kellő energia a törvény végrehajtására. A győri püspököt katonai hatalommal kényszerítették a lefoglalt protestáns egyházak visszaadására. Új zavart idéztek elő az állomásuktól a törvény által megfosztott katholikus lelkészek, kik mint a hitért szenvedők felgerjesztették hitsorsosaik érzelmét. Ezen is

* Regesták, 196. l.

segitett a király ép oly eszesen, mint jótékonyan; jelentékeny összeget osztatott ki az elüzöttek között.*

Ezen törvények végrehajtása egy elsőrangú fontosságú alkotmányos elvnek tisztázását tette szükségessé, ugyanazét, melynek eldöntése a Stuartok uralma alatt több ízben is izgatottságba és veszélybe döntötte Anglia alkotmányát. A királypárti angol jogtudósok ugyanis mindig azt vitatták, hogy a királynak joga van felmenteni a törvény végrehajtása alól. Nálunk még a királyság legbuzgóbb hívei sem hajlottak e magyarázatra. Világos, hogy e vallásos törvények végrehajtása ellen a királynak tulajdon lelkiismerete is tiltakozott és hogy a Bécsben annyira hatalmas papság legjobban szerette volna, ha a törvény üres betű marad. Gr. Esterházy Dániel, ki Kassára volt kiküldve királyi biztosnak, így száll szembe e törvénytelen törekvésekkel: «Bizonyos, hogy a törvény végrehajtás nélkül nem állhat meg. Ehhez járul, hogy Felséged magyar birodalmának ősi szabadsága és szokása szerint, a nemzet a királylyal együtt hoz törvényt. A mint a nép király nélkül, úgy a király a nemzet nélkül sem hozhat törvényt. Ezért, szerény véleményem szerint, az országtól szerzett és a királyi Felségtől megerősitett törvényt és annak végrehajtását nem lehet és nem szabad elhalasztani a rendeknek és különösen a nemességnek határozott sérelme nélkül»**

Nem szabad tehát hinnünk, mintha a magyar szabadság az az anarchikus tétlenség lett volna, melynek azt gyakran rajzolják és feltüntetik. A folytonos gyakorlat mellett nem hiányzott elvi alapja sem és a királyi hatalom megszorításában az intézmények által Magyarország még az akkori Angliát is messze túlhaladta.

Új, jobb kort igért Magyarországnak királya belátása és az általa inaugurált vallásos türelem. Sorsát bizonyára irigylendőnek találjuk, ha összehasonlítjuk Németország vagy az örökös tartományok dúlt állapotával. A harmincz éves háború hazánkra is kiterjeszté átkát, de itt nem igen zavarhatá meg a két párt egyensúlyát. Már a katholikus párt a hódító, de a református rész Erdélyre támaszkodva igen erősen fentartja és biztosítja positióját. Másrészt alkotmányos tekintetben

* Gebhardi, 516–7. l.

** *Esterházy Dániel levele a királyhoz.* 1648 jun. 10.

E helytt köszönetemet kell kifejeznem Fejérpataky László barátomnak, kinek szivességéből e korszak főembereinek, Esterházy-, Pázmány-, Lippay-, Zrínyinek számos nagybecsű kiadatlan és eddig merőben felhasználatlan levelét feldolgozhattam.

is, a katholikus pártra és európai sikereire támaszkodva, a dynastia lép fel mint támadó, hanem ugyancsak Erdély felől le nem győzhető ellenállásra talál. Magok a királypárti magyarok is jól tudták, menynyit köszönnek az erdélyi fejedelemnek és Pázmány maga is így szólott Kemény Jánoshoz: «Átkozott ember volna, ki titeket arra késztetne, hogy a töröktől elszakadjatok, ellene rugódozzatok. Mert noha ám látod édes öcsém, nekünk elégséges hitelünk, tekintetünk van mostan az mi kegyelmes keresztyén császárunk előtt, de csak addig durál az az német nemzet előtt, míglen Erdélyben magyar fejedelem láttatik floreálni.» Ily értelemben Bethlen és Rákóczi valóban fentartói és újjáalapitói a magyar alkotmánynak. A két felé oszlott magyar nemzet e korban megtanulta egymást megbecsülni és harczai nem voltak már oly elkeseredettek, mint előbb, a miből magából is következett az egyensúly és béke politikája. Ennek legfőbb biztositója a török, ki egyforma gyanúval nézi a császárnak és könnyen veszélyessé válható vasallusának, az erdélyi fejedelemnek erőkifejtését. Bonyolódásai különösen a perzsákkal és lengyelekkel, belső erejének már-már észrevehető hanyatlása, a divánnak megvesztegethetősége megakadályozzák a hódító politikát és így a béke és egyensúly érdekében hallatja még mindig hathatós szavát.

Ki tagadja, hogy mindezek mellett szomorú és nyomott a magyar nemzet állapota? Hanem bár megfogyott számban és a török által megrongált földön, két biztos központját nyerte műveltségi kifejlésének. Keleten a protestáns, nyugaton a katholikus irány volt a túlnyomó, mindkettőnek e korban egyaránt aristokratikus és udvari a szinezete. Mindkét fél egyformán szerencsés; hatalmas férfiak, történetünk legnagyobb alakjai közül valók képviselik őket. Elég egyrészt Pázmányt és Esterházyt, másrészt Bethlen Gábort és Rákóczi Györgyöt nevezni meg. Hazaszeretetöknek és belátásuknak sikerült annyi szemben álló érdek közepett nyugalmat szerezni nemzetünknek s közeli kapcsolatba hozni azt az európai műveltséggel.

Az északkeleti háború. II. Rákóczi György bukása.*

Ezen állapotnak, mely hasonlít egy a bukás mélyéből felocsúdott és ismét életre tért ember állapotához, kit még mindig környez a

* Szilágyi Sándor, *Erdély és az északkeleti háború.* Kemény János *Önéletirása.*

veszély, legfőbb őrzője Erdély. Az főbástyája a magyar nemzetnek, az imponál töröknek és németnek egyaránt. Rákóczi György alatt, e fejedelem minden gyengéje mellett is, teljesen megfelelt e feladatának. Közjogi állását elismerte egész Európa; volt szövetségesei, Franczia-ország és Svédország, a császári követek ellenmondása ellenére, befoglalták a westfáliai békébe.

Ennek megkötése Rákóczit már nem találta az élők között. Halála (1648 okt. 13.) semmi zavart sem idézett elő, békén követé őt hasonnevű fia. Az özvegy Lórántfy Zsuzsanna örvendhetett családja virágzásának. Legidősebb fián, a fejedelmen kívül volt második fia is, Zsigmond, kit derék, jókedvü, jól nevelt úrnak mondottak, ki 1651-ben nőül vette Henriettát, a palotagróf leányát és ezáltal a leghatalmasabb protestáns dynastiákkal lépett rokonságba. Az országban az öreg Rákóczi erélyes és néha kegyetlen intézkedései biztositották a dynastiát minden pártoskodás ellen, a császárt a harmincz éves háború után következő kimerülése tartá féken, a porta nem mozgott. E békés állapotnak kitünő megőrzőit birta az ifju fejedelem az atyja által hagyott teli kincstárban és erős, jól rendezett hadseregében.

II. Rákóczi György teljes ellentéte volt óvatos, politikus atyjának. Ő már mint fejedelem nőtt fel, élvezni akarta a hatalmat és nagyravágyását nem elégíté ki a kis Erdély. Ennek czélpontjául Lengyelország kinálkozott, melynek trónján már ült erdélyi fejedelem s melyre Báthory Zsigmondnak és Bethlen Gábornak is volt kilátása. Még atyja megkezdte az alkudozásokat a lengyel trón megnyerése érdekében, midőn ott 1647 végén meghalt a derék IV. Ulászló. Nem őt választották meg, hanem a Wasa dynastiából való János Kázmért. Fia azért nem mondott le a reményről és terve végrehajtására a svédekkel, Lengyelország régi ellenségeivel, iparkodott szövetségre lépni. Hogy pedig a törökök ne vessenek gátat terveinek, azon volt, hogy mind függetlenebbé tegye magát azokkal szemben.

Uralkodása elején családi szerencsétlenségek tarták vissza, később a portához való viszonya. Testvére és annak neje nemsokára a házasság után meghaltak, maga is nagy beteg volt himlőben. Ekkor sikerült két éves fiát, Ferenczet, fogadtatni el örököséül az ország és a porta által (1652). Moldovában és Havasalföldön belső háborúk folytak, ezekbe Rákóczi beavatkozott és az általa pártolt vajdákat segitvén uralomra, ezek hűbéresei lettek. Ily módon még jobban megerősödött bizalma erejében és szerencséjében. Tettvágyának Magyarország nem nyujtott kellő tért, hol mint láttuk, megerősödött

a katholikus és királyi párt. Lengyelország felé fordult, melynek bonyolódott viszonyai könnyű diadalt és a diadal nagy bérét helyezték kilátásba. Hanem azért az európai nagy ellentétek táborában ugyanazon helyet készült elfoglalni, mint atyja. Követet küldött Cromwellhez (1655-ben), ki az európai protestantismus fő előharczosául volt tekinthető.

Mióta a Wasa család egyik ága katholikus lett és elfoglalta Lengyelország trónját, nem szűnt meg a háború közte és a svéd-protestáns ág közt. Most X. Károly Gusztáv svéd király vitt háborút a gyenge Kázmér János ellen. Rákóczi eleinte várakozó állást foglalt el és mindkét féllel alkudozott; egy ideig a lengyel királylyal volt kész szövetségre lépni azon feltétel alatt, hogy az fiát ismerje el utódjául. De a szövetség nem épült természetes alapon: azt tételezte volna fel, hogy az ifju Rákóczi katholikus hitre tér. Sokkal nagyobb eredménynyel kecsegtette a svédekkel vitt alkudozás, mely a radnóti szövetséghez vezetett. A svédek elfoglalták a zavargó Lengyelország legnagyobb részét a fővárosokkal együtt és Brandenburggal szövetségben 1656 juliusban három napi csatában legyőzték Varsó mellett a szövetséges lengyel-orosz sereget. Kezökben volt Lengyelország sorsa és siettek az ország koronáját Rákóczinak felajánlani. A fejedelemből király lesz, a nélkül, hogy vallását el kellene hagynia, nem is kell hódítania, csak megszállani a már meghódított tartományokat. E kilátásnak nem állhatott ellen I. Rákóczi György nagyravágyó fia, bármennyire intette a lengyel királylyal szövetséges Ferdinand és bármennyire fenyegette a hűbéresének túlságos elhatalmasodásától tartó porta. Azt remélte, hogy ügyét magáévá fogja tenni az egész protestáns Európa. Mindenfelé alkudozott és nagy örömére szolgált, hogy a szász választó 1656-ban jelentékeny számú fegyvert küldött neki ajándékba.* Nagy készületeket tett a háborúra, hogy királyi pompával és hatalommal léphessen fel. Számra és erőre nézve egyaránt tekintélyes serege 1657 jan. 29-én kelt át a határon. Ferdinánd császár, tartva attól, hogy a svéd-lengyel-erdélyi bonyodalom a harmincz éves háború folytatásához vezethet, minden módon vissza akará őt tartani és a Szepesség és Krakó megnyerését helyezte részére kilátásba, ha békén marad. A svédek féltek az elpártolástól, de Rákóczira minden könnyű nyereségnél nagyobb hatással volt a királyi koronának csábító fénye. Lemberget bevette, Krakót átadta

* *Regesták.* 198.

neki a svéd parancsnok. Varsót együtt foglalta el a svéd királylyal. Már egészen királynak tekintheté magát, mint olyannal alkudozott vele szövetségese, a nagy brandenburgi választó, kinek 1657 május 20-iki levelében oda igérte a lengyel korona több tartományát. Hanem minden külső fény és eredmény ellenére hatalmának való alapjai mindjobban megingtak. Kíméletlen fellépése egyaránt ellenségévé tette a császári udvart és a portát. A császár sereget küldött Sziléziába a lengyelek támogatására, a svédek ellen hadra ingerelte a dánokat és egyenesen is fellépett volna a dölyfös és fenyegetődző Rákóczi ellen, ha a magyar urak, kik nem akarták Erdély romlását, nem tartják vissza. Konstantinápolyban erős tusa volt a svéd és vele szövetséges németalföldi diplomatia közt, mely Rákóczi érdekében működött és a császári közt. A svéd király hiába figyelmezteté a portát propheti-kus hangon, hogy hatalmának legveszélyesebb ellene az orosz, a diván azért nem az oroszok ellen fordult, hanem Rákóczi ellen. Végbe ment az, mi már a harminczéves háború alatt is erősen érezteté hatását az európai ügyekben: a császár és a porta egyetértésre jutottak a feltörekvő Erdély ellen. Miután a porta hiába szólította fel Rákóczit a hazatérésre, a tatár khánnak megparancsolta megtámadását. Egyszerre rohanja meg a katastropha, ellenállhatatlanul. Ellene fordul mindkét hűbéres ura és ugyanakkor elhagyja őt szövetségese a svéd király, kinek hadi szerencséje csábította őt leginkább e vállalatra és saját országa védelmére indul a dánok ellen. A mint biztossá vált a porta kedvező magatartása, a katholikus Lengyelország ismét összeszedé egész erejét és gyülöletét az idegen ellen, ki hódítani akart másnak hatalmával. Lubomirszky herczeg egy nagy csapat élén benyomult a fejedelem magyarországi birtokaiba és feldulta Beregszász városát. A kozákok elpártoltak és a kióvi vajdához csatlakoztak, ki Rákóczi ellen vezette a lengyel sereget. Nem maradt más hátra mint a gyors visszavonulás, melyet nemcsak az ellenség tett veszélyessé, hanem az erdélyi seregnek fegyelmetlen és rendetlen állapota is. II. Rákóczi György nem örökölte Bethlennek és atyjának szervező tehetségét. A kiovi vajda ellen nagy veszteséget szenvedett, s hogy megmentse seregének romjait, szégyenletes és káros békét volt kénytelen kötni. Maga álruhában csekély kiséretteI el is jutott haza, de seregének java, Kemény János vezetése alatt, vitéz csaták után tatár rabságba esett. Rövid félév alatt annyira megfordult sorsa, hogy már nem idegen trónért, hanem saját fejedelemségéért kellett küzdenie. Erdély pedig legnagyobb veszteségét siratta,

mely Báthory Zsigmond és Básta ideje óta érte. Legjobb fiai elvérzettek vagy távoli rabságban sinylődtek fejedelmének hiú nagyravágyása miatt.

Mindezen vádak visszhangzottak a szamosújvári országgyülésen, mely Rákóczi visszatérése után szeptember 2-án gyült össze. A rendek tudták, hogy a porta, mely tán megbocsátott volna a győztes hűbéresnek, kérlelhetetlen lesz a legyőzött iránt és kötelességöknek tartották az ország sorsát elválasztani a fejedelmétől, hogy együtt ne ragadtassanak a veszedelembe. Szomorú jelenet volt, midőn a tatár foglyok anyái, nejei és gyermekei a fejedelem elé léptek, kérve őt, hogy váltsa ki híveit, nagyravágyásának áldozatait. A porta és a betörésre kész tatár khán új fejedelem választását rendelték el és a fejérvári gyülés csakugyan letette Rákóczit és Rhédey Ferenczet választá utódjául, ki meg is nyerte a porta jóváhagyását. Rákóczi mit sem akart tudni a lemondásról, büszke és meggondolást nem ismerő lelkét végletekre ragadta az ital, kész volt arra, hogy az országot, mely már annyit szenvedt miatta, magával rántsa az örvénybe. Seregére támaszkodva, fenyegetésekkel és igéretekkel lemondásra birja Rhédeyt és kétségbeesésében minden segédeszköz után kapkod, hogy magát fenntarthassa. A portánál bocsánatot kér, a császári udvart pedig védelmére hívja fel, a terjeszkedni akaró török megtámadására. Még hűbéreseitől az oláh vajdáktól is várt segélyt. Csakugyan még egyszer úgy lép fel, mind Erdély fejedelme. De a szultán nem ismeri el őt, hanem udvarához hivja igazolásra, a tatárok betörnek az országba, végig dúlják és pusztítják, tönkre téve Bethlen és I. Rákóczi György fáradozásainak gyümölcseit. Hiába törekszenek az erdélyi rendek egy követség által, melynek Barcsay Ákos állott élén, kibékíteni a közelgő nagyvezért.

A nagyvezér Barcsayt nevezi ki fejedelemnek és feltétlen engedelmességre szólítja fel az országot. Rákóczi még megtarthatta volna jószágait, de ő, ki nem birta országát megvédeni, sem arról lemondani, nem türte el azt a gondolatot, hogy mint magánember fejezze be oly fényesen kezdődött pályáját.

Oly nagy volt a Rákóczi név súlya, hogy Barcsay csak feltételesen fogadta el az erdélyi fejedelemséget. A rendek ingadoztak a Rákóczitól és a portától való félelem közt, Rákóczi pedig a császári udvarba és a hazafias magyarokba vetette reményét. Zrinyi Miklós és más magyar főurak a magyar nemzet ügyének tekintették a fejedelem ügyét és biztak a török ellen közös erővel viselendő háború sikerében.

Nem kevesebbről volt szó, mint az összes török alattvalóság fellázításáról és a török uralom megdöntéséről.* Hanem a bécsi haditanács ismerte a császári hadak gyengeségét és mit sem akart tudni a háborúról. Rákóczi a maga erejére volt utalva és ha nem volt is hadvezér, legalább kimutatta személyes vitézségét. Barcsayt kiűzi az országból, Moldvában és Oláhországban visszaállítja volt hűbéreseinek uralmát és erősen készül a közelgő nagyvezér ellen. De sem fegyvere, sem alkudozása nem tartá vissza a törököt. Gyalu közelében, Fenesnél teljes vereséget szenvedett és halálosan megsebesült (1660). Vitéz halála bizonyos elismerést biztosított részére, melyet különben sem szellemi tehetségei, sem jelleme nem érdemelnek. Erdélyt a török hatalmában hagyta és bukása vonta maga után azon bonyodalmakat, melyek lehetővé tették a császári hatalom kiterjesztését Magyarország legnagyobb részére.

A török háború megújulása. Szentgotthárdi csata.

A lengyel háború maga után voná a török és a császári seregek bevonulását Erdélybe és miután a töröknek sikerült Nagyvárad elfoglalása és Erdélynek behódoltatása, a háború a két nagyhatalom közt nem volt elkerülhető. Pedig mindegyik fél lehetőleg vonakodik a végső lépések megtételétől. De Erdélyt a porta nem engedhette idegen kézre jutni, mihelyt pedig török őrség állott az ország keleti részeiben is, a zsitvatoroki béke nem volt fentartható. Zrinyi Miklós már 1659 óta sürgeti a török elleni háborút; Nagyvárad bukása óta pedig elveszettnek tart minden perczet. Rákóczinak ellenállása, elkeseredett küzdelme lelket önt mindenkibe. Ismét megtörtént a mire a században még nem volt eset, hogy katholikus és protestáns, erdélyi és dunántúli magyar egyetért abban, hogy az ország felszabadítása a nemzetnek legfőbb kötelessége.

Konstantinápolyban megértik a helyzetet. A harczias párt jut túlsúlyra. A Köprilik albán családja, mely egymásután több nagyvezért ád a birodalomnak, Nagy Szulejmán traditióit készül megújítani. Bécsben ellenben, érezve gyengeségöket és tartva a franczia támadástól, mindent megtesznek, hogy a háborút el lehessen kerülni. Szinte visszariadnak attól a kilátástól, hogy Magyarország felszabadulhat. A magyarok úgy gondolkoztak, hogy a németek, még

* *Regesták.* 204.

ha hatalmukban állana is Buda visszaszerzése, inkább hagynák török, mint magyar kézen.* A bécsi udvar folytonos engedékenysége egyre növelte a török igényeit. Midőn II. Rákóczi György bukása után Kemény Jánost, a császár pártfogoltját is sikerült a töröknek legyőzni (1662 jan. 24) és Apaffy Mihályt a fejedelmi trónra helyezni, Montecucculinak, ki Kolozsvárt megszállotta, vissza kellett vonulnia. De Köprili Achmed, a fiatal nagyvezér még többet követel: a császári hadak teljes kivonulását Erdélyből, Székelyhidának átadását, Zrinyi új

Achmet basa.
Ernszt Lajos birtokában levő egykorú kőrajz után.

várának lerontását és évi adó fizetését. Bécsben még mindig ingadoztak, oly nagy volt a szükség pénzben és seregben, annyira tartottak attól, hogy a magyarok, ha fegyverre kapnak, a németek ellen fordulhatnak. De midőn a szultán maga bejő az országba, védelemről kell gondoskodni. Mert a százados viszony még nem változott: a török a támadó, a terjeszkedő, Montecucculinak pedig csekély hadi erejével meg kell elégednie a Bécshez vivő utak mellett fekvő várak fedezetével.

* Molin velenczei követ jelentése 1659 decz. 6. *Depeschen.* 348. l.

Ez egyszer nem a Duna jobb partján nyomult előre a török, hol Zrinyit találta volna szemben, hanem a balparton, Érsekújvár alá. Oda vonultak, Apaffy alatt, az erdélyi hadak is. Ez volt főbástyája nemcsak Ausztriának, hanem Morva- és Csehországoknak is, melyeket a vár bukása után mi sem véd a török zsákmányolás ellen. Oda fordul egész Európa szeme, mint száz év előtt Sziget felé s számos röpirat és beszéd hívta fel a keresztyénséget Magyarország védelmére. A várat Forgács Ádám alatt jelentékeny őrség védte. A várnagy meg is tette kötelességét, de a különböző elemekből álló őrség lázongott és feladásra kényszerítette vezérét (1663 szept. 27). Az őrség bántatlanul vonult el; Forgácsot perbe fogták, börtönbe vetették, de nemsokára, minthogy ártatlansága kiderült, szabadon bocsátották.* Léva és Nyitra városai is török kézre jutottak, csak Sempte és Galgócz jelentéktelen várai állottak sikerrel ellen. Az út nyitva állott Pozsonyig és Bécsig. A tatárok már Morvában portyáztak.

Az a politikai és irodalmi harcz, melyet Zrinyi Miklós horvát bán már évek óta folytatott Montecucculi vontatott, húzó-vonó háborúskodása ellen, most érte tetőpontját. Zrinyi csak a bátor, döntő csatától várt eredményt, nem a menetektől és táborozásoktól, melyek a törököt fel nem tartóztatják. De a császári vezér eljárását nemcsak vitairatai védik, hanem még inkább a hadseregek viszonyai. Seregében csak 12,000 volt a rendes katona s még ha csatlakozik is a magyar felkelő sereg és Zrinyi hada, még ha lehetséges is a bizalmas együttműködés — együtt alig teszik ki a török ármádiának harmad részét. Oly tudós módszeres hadvezér, mint Montecucculi, kiben vérré vált az erők mérlegelése, nem tehette koczkára a császárnak egyetlen kész seregét. A következés megmutatta, hogy eljárása helyes volt, de akkor látszólag alaposan emelhették ellene a magyar daliák a gyávaság vádját. A keresztyén seregben szemben állott az elmélet a gyakorlattal, kölcsönösen gátolva egymást s nem csuda, ha oly szerencsétlen volt az eredmény. Wesselényi nádor, Montecucculi s Zrinyi közt folytonos volt a viszály és a fővezérnek, Érsekújvár bukása után, Bécsbe kellett mennie, hogy magát igazolja.

Ismét Bécs ostromát várták és a téli szállásra Belgrádba visszatérő nagyvezér meg is tett rá minden előkészületet. Keresztyén részen is belátták a veszély nagyságát és közös ügynek kezdték tekinteni Magyarország még hátralévő csekély részének megvédését. Addig

* Buday Ézs., *Magyarország históriája.* II. 231.

a pápát a franczia királylyal való viszálya tartotta vissza. Most a pápai nuncius 50,000 koronás tallért hozott a hadi költségekre.* Később a pápa 700,000 tallérra egészíté ki ez összeget. Lubomirszky herczeg 8000 lengyelből álló dandárt vezetett a török ellen. A császár maga elment a regensburgi országgyűlésre, hogy hathatós segítségre birja a birodalom rendjeit és azok csakugyan szokatlan mértékben fegyverkeztek. Érsekújvár bukása óta már nyakukon látták a veszélyt.

ISMAEL PASCIA SECONDO COMMANDANTE
ALL' ESERCITO OTTOMANNO.
ANNO 1664.

Iszmail basa.
Ernszt Lajos birtokában levő kőrajz után.

Még XIV. Lajos is kötelességének tartá a császár segítését; megmutathatá az egész világ előtt önzetlenségét és hatalmát. Coligny és La-Feuillade vezetése alatt 5000-nyi franczia dandár indult Magyarország felé, melyhez sok önkénytes nemes csatlakozott. A nikápolyi csata óta nem tartotta annyira az egész keresztyénség a saját ügyének a török háborút, mint akkor.

Zrinyi Miklós vállalatai, melyeket a tél sem szakított félbe,

* Neumann brandenburgi követ jelentése Bécsből 1668 okt. 14. *Regesták,* 239. l.

I. LEOPOLD CSÁSZÁR ÉS MAGYAR KIRÁLY.

Peter Schenk (1645—1715) rézkarcza után.

szép jövőt igértek a készülődésnek. A vitéz bán, miután a török derék sereg kivonult az országból, nagy portyázásra indult Zerinvárából, meg télviz idején (jan. 21. 1664.). Hogy a török visszajövetelét késleltesse, felégette az eszéki nagy hidat, azután elfoglalta Babócsa várát és Kanizsát, mely épen birtokait fenyegette, vette ostrom alá. Messze Törökországban rettegtek tőle és az egész keresztyénség hősét látta a szigeti hős unokájában.

Kanizsa ostroma nem vitt eredményre. Maga a nagyvezér indult felmentésére és Zrinyi, minthogy a németek cserben hagyták és csatába nem bocsátkozhatott, kénytelen volt visszavonulni. Még nagyobb veszteség érte Zerinvár elvesztése által, melyet a nagyvezér megszállott és romba lőtt. Bárhogy unszolta Zrinyi, a gyülekező császári sereg nem indult a vár felmentésére. Zerinvára ép úgy sorsára hagyatott, mint egykor Szigetvára. Zrinyi, kinek ép oly éles volt tolla, mint kardja, az egész világ előtt mint irigyét vádolta be Montecucculit, ki személyes gyűlölségből engedte elveszni a várat. A háborút a két vezér irodalmi harcza kisérte.* Montecucculi, a tudós hadvezér, megvetéssel nézett le Zrinyire és szabad csapatjaira, «e felkelő katonákra, kik mindennek hián vannak, kik oly otrombák, hogy a fegyverrel sem tudnak bánni és titokban készek a futásra.» A horvát bán annyira dicsért kalandozásaiban nem talál semmi tervet, sem eredményt. Zrinyi, kinek nemcsak személyét, hanem nemzeti büszkeségét is sérté e hang, igen élesen válaszolt. Montecucculinak szemére veté, hogy több bajt okozott hadjárataiban a magyar nemzetnek, mint az ellenségnek, azonfölül még gúnynyal is meri bántani. Vajon Hunyadynak és a hon többi védőjének bátorsága nem hozott-e több hasznot, mint azok beszéde, kik Thersitesként csak távolról nézik a háborút és még gúnyolják azokat, kik életöket teszik koczkára? A lovagkor szól még egyszer hatalmasan és büszkén az újabb kornak óvatos és tudós hadviselése ellen, mely a szervezést magasabbra helyezi, mint a bajnokok személyes vitézségét.

Az események addig Zrinyi felfogását támogatták, de most kitűnt, hogy a császári hadvezér is megfelel kötelességének, ha elég erő áll rendelkezésére. Éjszakon Souches császári vezér Garam-Sz.-Keresztnél diadalt aratott és visszafoglalta Lévát. A fősereg Magyar-Óvárnál gyülekezett és Montecucculi azért nem indult Kanizsa ostro-

* *Zrinyi Miklós és Montecucculi Rajmond.* Pauler Gyulától. *Budapesti Szemle* 1867.

mára és Zerinvár felmentésére, hogy bevárja a közelgő franczia és német csapatokat. A mint azok megérkeztek, a Rába felé indult, hogy megakadályozza a török seregnek a folyó völgyén felfelé Stajerországba rontását. Bár serege 50,000 harczost számlált, oly kevéssé remélték a diadalt, hogy szünet nélkül folytatták a nagyvezérrel az alkudozást.* A Mura vonalát csata nélkül hagyta el a császári sereg és csak a Rába átjárójánál, Sz.-Gotthardnál foglalt erős állást. A török merészen támadott és zavarba hozta Montecucculi hadállásának zömét. Hanem a francziák parancs nélkül megtámadták az ellenséget és a magához térő hadvezér gyorsan félhold alakban állitá fel hadát, körülfogva a folyón immár átjött törököket. Ezek teljes vereséget szenvedtek, 6000 holtat és 40 zászlót hagytak a csatatéren. Császári sereg még nem nyert ily döntő csatát a török fölött magyar földön. Egész Európa örömmel és lelkesedéssel fogadta a diadal hirét.

Annál nagyobb volt a meglepetés, midőn már 10 nappal a csata után hire terjedt a Vasváron megkötött békének (1664 augusztus 10). Annak határozatai inkább vallottak török, mint keresztyén győzelemre. A szultán megtartja hódításai közül Nagyváradot, Érsekújvárt és Nógrádot. Székelyhidát lerontják, Zerínvára rom marad. A császárnak meg van engedve, hogy a Vág vonalán új várat épithet.** Szatmár, Szabolcs és a hajduvárosok Leopold alatt maradnak, ki ily módon Erdély rovására terjeszkedik. Mindkét fél elismeri Apaffyt fejedelemnek és kivonja hadait Erdélyből. A császár négy hónapon belül 200.000 tallért érő ajándékot küld a szultánnak, ki azt illően fogja viszonozni.

E béke értelmében a császár és a porta megosztoznak Magyarországon és véget vetnek a magyar nemzet politikai önállóságának. Régi álma volt ez a bécsi udvarnak; már Khlesl törekedett reá, de Erdély hatalma mindig meghiusitá e törekvéseket. Most alélt volt a fejedelemség, a vallásos viszály megosztotta a magyarságot, ténynyé válhatott Magyarországnak mint politikai tényezőnek megsemmisitése. Mindeddig az udvarral elégedetlen magyarok bizvást remélhették a török támogatását. Még e háború folyama alatt is volt szó a protestansok felkeléséről és az udvar nemcsak őket vette gyanuba, hanem a leghivebb katholikusokat is, Lippay primást sem véve ki. A velenczei követ jelentése szerint egy titkos pontban megigérte a

* Salamon F., 378. l.

** E pont alapján kezdték meg 1665-ben Lipót-Újvár épitését.

porta, hogy többé nem segíti a magyarokat. Ez a pont magyarázza meg a többit; ez világosit fel arról, miért nem hívtak meg, annyi törvény ellenére, magyart a tárgyalásokhoz, miért zárták ki abból a szövetséges német fejedelmek követeit is.

A vasvári béke kiegészítője a westfaliainak. Ott a császár feláldozza Németországot az idegen hatalmaknak, hogy az örökös tartományokban és Csehországban korlátlanná tehesse uralmát és uralkodóvá a katholikus vallást. Itt ugyanaz történt hazánkra nézve. A Habsburgok engednek területi és hatalmi igényeikből, hogy teljesen uralkodhassanak a felett, a mi kezökben marad, hogy egységes állammá jegeczesíthessék annyira különböző országaikat. Ez a vasvári békének politikai jelentősége. Bár katonai okokban sem volt hiány, melyek ajánlatossá tették a békekötést, Leopold király mégis csak álmatlan éjjelek után szánta magát e lépésre.

Külső politikai ok is járult ehhez. Már is előre veti árnyékát a spanyol örökösödés kérdése. Erősebb állást kell elfoglalni Francziaországgal szemben. IV. Fülöp halálán volt és ez nagy mértékben segítette a törököt ily kedvező feltételek elnyerésére.

A császári ház hatalmának kérdése egy a magyar kérdéssel. Sem a török, sem a franczia ellen nem fejthet ki erőt, míg Magyarország fentartja vele szemben fenyegető állását. A XVII. századnak egyik legfontosabb eseménye az, hogy ez az állapot megszünt és a Habsburgok hatalma elég erős volt Magyarországot kiragadni a török torkából s azt, sokkal teljesebben mint addig, dynastiájukhoz csatolni.

VII. FEJEZET.

MAGYARORSZÁG BELSŐ VISZONYAI A TÖRÖK KIŰZÉSÉIG.

Az ellenreformatio. Pázmány Péter és Esterházy Miklós.

Az ország megoszlása óta Erdélynek, a rendiségnek és a protestantismusnak jutott történetében a vezető szerep. A bécsi béke olyan Magyarországnak lehetőségét mutatja, melyben a protestáns vallás az uralkodó, mely rendi kormány alatt áll és melynek királyai alig hogy szinét birják a hatalomnak. Nemzeti szempontból ez elégnek látszik és még sem az. Mert az ezen állapotba való belényugvás lemondás volt minden nagy nemzeti hagyományról, nemcsak egyházi tekintetben. A protestáns Anglia magáévá tette és tovább fejlesztette a katholikusnak minden nagy emlékét és az egyházilag ketté választott Németországnak is sikerült végre protestáns vezetés alatt visszaszerezni egységét és hatalmát. De nálunk a rendi és protestáns uralom a törökre volt kénytelen támaszkodni, kénytelen lemondani az ország nagy részének felszabadításáról és bárminő súlyosnak érezték is Bethlen s a Rákócziak gyakran a török igát, nyakukra vették, mert a még súlyosabbat, a németét, hajitották el vele. A nemzet így csak egyoldalú életet él, nagyobb czélok nélkül, máról holnapra, megelégedve azzal, amije van.

De ez csak az egyik baj és veszedelem. Még nagyobb ennél az, hogy a nagy szempontok hiánya a személyes önzésnek nyitott utat és hogy lassankint elhanyatlott a nemzetben az a szellem, mely mindent koczkára tesz, hogy mindent nyerhessen. A rendi uralomban nem volt meg az az erő, az a tekintély, mely igazán szervezi, erőfeszitésre, áldozatra képessé teszi a nemzeteket. Alig lehet kétségünk a felől, hogy a harmincz éves háború első éveiben, midón II. Ferdinándot Bécsben ostromolják, a török pedig a perzsa és a lengyel ellen viselt háborút, az ország erejének központositása oly vezér alatt, mint Bethlen Gábor volt, kivivhatta volna a teljes füg-

getlenséget. De a lelkes buzgalom helyett azt találjuk, hogy a megyék sem adót, sem katonát nem szolgáltatnak úgy, mint megkivánták; hogy a főurak örökké atkudoznak az ellenséggel és minden kedvezőtlen esetben alkalmat találnak a szabadság zászlajának elhagyására. Nehezünkre esik kimondanunk, hogy a nemesség legnagyobb része élvezte ugyan a szabadságot, de áldozni érte nem tudott. A politikai és katonai munka javát Erdély fejedelmei és a hajduság végezték, ezeknek ereje pedig csekély volt a nemzet megváltására.

Ily viszonyok közt nem csoda, ha hazánkban is, igaz, hogy a dynastiának és az európai katholicismusnak hathatós támogatása mellett, nagyot haladt az ellenreformatio ügye. Hiába, a fennálló viszonyok nem elégíthették ki a hazafiakat. Mohácsot, Budát, Szigetvárt nem lehetett feledni, még kevésbbé a töröknek napról-napra ismétlődő zsarolását, pusztítását. És ha a nemzeti hatalom fényes korszakaira tekintettek vissza sovár szemmel, látni kellett azt is, hogy a protestantismus terjedése egykorú az ország megoszlásával, gyöngülésével és a török jārommal.

Ismét az a két nagy párt éled fel, mely a XVI. század első felében küzdött az uralomért. Az egyik a törökben, a másik a németben látta a nemzeti ellenséget. Az a körülmény, hogy a Habsburgházat európai bonyodalmai akkor képtelenné tették az ország alávetésére, még inkább azok mellett szólt, kik a török ellen akarták forditani a nemzet egyesült erejét.

Nemcsak az a tény, hogy a protestantismus minden diadala ellenére is fenmaradt az egyházi szervezet, fenmaradt a főpapság országrendisége, nemcsak az, hogy Horvátországot nem is számítva, Erdélyben s a királyi Magyarországon is jelentékeny számmal voltak még a római egyház hívei, tette lehetővé az ellenreformatio gyors előre haladását, hanem mindenek fölött az, hogy a katholicismus, a nemzeti nagy múlt hite, sokkal erősebben magában foglalta a török elleni harcz eszméjét, mint ellenfele.

Mind a mellett oly túlnyomó volt már a protestantismus, anynyira azonossá vált az alkotmányos szabadság és rendiség gondolatával, hogy csak a hitnek, a szellemi erőnek és a világi ügyességnek az a ritka egyesülése kezdhette meg ellene a harczot, mely Pázmány Péterben megvolt.

Ez a nagy férfiú Nagyváradon született 1570 okt. 4-én mint egy igen tekintélyes ősi család ivadéka. Atyja egyik megbizott embere volt Frater Györgynek s a református egyházhoz tartozott. A fiatal

Pázmány Kolozsvártt tizenhárom éves korában a katholikus hitre tért: azon korban, midőn már mély gyökeret vert lelkében a nemzeti érzés, de még nem szilárdulhatott meg a vallásos meggyőződés. Áttérése egy időbe esik a jezsuita rend állandó megtelepedésével hazánkban és e rendnek volt műve, melynek egyik főelve volt első sorban az előkelőket és azok fiait nyerni meg a maga részére. A Báthoryak patronatusa nagy jövővel kecsegteté a rendet és tagjait s a fiatal Pázmány Erdélyből Krakóba ment tanulmányai elvégzésére, hol a nagy Báthory István biztositotta a rend hatáskörét. Egymásután bejárta a katholikus mozgalom központjait, Bécset, Rómát és Gráczot. Mindenhol nagy elismerést nyert tanulmányai által és mindenhonnan azt szerezte meg, mi legszükségesebb volt pályája eredményéhez: Bécsben az udvari élet ismeretét és a simulékonyságot, Rómában a vallásos buzgóságot s az egyház hatalmába és diadalába vetett rendíthetetlen bizalmat, Gráczban annak belátását, hogyan lehet rövid idő alatt katholikussá tenni egy nagyrészt protestáns országot. Hazájába visszatérve megkezdte birodalmi harczait a protestantismus szóvivői ellen. Nem hiszszük, hogy valami sok hivet szereztek volna bármely félnek a hittudósok foliansai, de az még sem maradhatott hatás nélkül, hogy a reformatio megkezdése óta annak követői foglalták el majdnem harcz nélkül az irodalom terét és ostromolhatták a katholikus hit ágazatait és szervezetét a nélkül, hogy saját védelmökre kellett volna gondolniok. Ez állapot megszünt. Pázmány vitairataiban csakhamar védelmi szerepre szoritá a protestantismust és csak az alkalmat várta arra, hogy a politikai életben is hasonló eredményre jusson. Férfikorának virágában állott, midőn 1607-ben megtelepedett hazájában. Vitairatai már megállapitották hirnevét, mindenki a katholicismus legfőbb előharczosának, a reformatio legveszélyesebb ellenének nézte az egyszerű jezsuita szerzetest. Ép azon korba esik hazatérése, midőn a bécsi béke és az utána következő cseh-morva zavarok mindenkorra megdönteni látszottak a Habsburgok monarchiájában a katholikus egyház túlsúlyát. De ő nem csüggedett, épen a megpróbáltatás éveiben írta főművét: *Az igazsághoz vezető kalauzt (Hodoegus)*, mely még életében több kiadást ért és mai napig a magyar katholikus theologia legfőbb művének tekinthető.

Bármily nagyra becsüljük is Pázmány irodalmi érdemeit, bármennyit köszönhet neki a magyar nyelv, melynek először ő tárja ki gazdagságát, szereplését nem szabad tisztán irodalmi és tudományos

szempontból megitélni. E téren ő az első, de nem áll egyedül. A katholikus theologia magyarosításában méltó társa volt Káldy György bibliafordító, szintén jezsuita, s nagy református tudósok, Geleji Katona István és Keserűi Dajka János méltó vetélytársainak bizonyultak. De a hittérités harcza nem várostrom, hol a vaskos kötetek nehéz tüzérsége dönt, sokkal többet ér a személyes hatás, rábeszélés, nevelés, az élő szó varázshatalma, az érdekek ügyes felhasználása. Épen az értelmi és erkölcsi tényezőknek, a politikai és családi érdekeknek ügyes és czélhoz vivő felhasználásában nyilvánult Pázmány imponáló személyisége és mindent felölelő tehetsége.

Rábeszélésének és szónoklatainak sikerült a katholikus párt részére nyerni a magyar aristokratia legelőkelőbb tagjait, az Esterházy, Pálffy, Forgács, Homonnay és Zrinyi családokat. Tudta, hogy a magyar közélet egész berendezésénél fogva az aristokratia egyértelmű a nemzettel, és hogy annak nagy része szívesen fogja követni természetes vezéreit. Nemcsak tanítója, atyja lett az új katholikus főnemességnek, melynek emelkedéséről gondoskodott, melynek gyermekeit eszméi szerint nevelte, melyet egyaránt buzgóvá tett hazafias és vallásos kötelességek teljesitésében. Ép oly erősen támadta meg a protestantismust politikailag, mint egyházilag, mint a nemzet egységének és összetartásának megbontóját. A zsolnai zsinat végzései és Thurzó György intézkedései ellen oly elkeseredett polemiát folytatott befolyása alatt az érseki udvar, hogy a nádor békeháborítónak akarta nyilvánittatni az érseket.*

Mindezt Pázmány még mint egyszerű jezsuita pap vitte véghez. Tehetségeihez méltó pálya nyilt meg, midőn Forgács primás 1615 okt. 16-dikán meghalt. A jezsuita rend szabályai eltiltották a tagoknak a világi papságba lépést, de a pápai udvar szivesen adta meg a dispensatiót, bár ő ellene is számos váddal léptek fel, mint rendesen a primási szék jelöltjeinél. A király már 1616 szept. 28-án kinevezte őt Magyarország primásává, miután átmenetül az évi április 25-én kinevezte turóczi préposttá. Az 1618-iki országgyűlést már az ő szelleme vezeti. Katholikusok, még pedig áttértek, nyerik el az ország legfőbb méltóságait; Ferdinánd, a katholikus párt főreménye ismertetik el királynak. A cseh háború kitörése és a magyar protestantismus hatalmas támogatója, Bethlen Gábor, megakadályozták további diadalait, de csak azért, hogy érdekesebbé tegyék a küzdelmet és

* Bocsor i. m. 615. l.

mind újabb tehetségeit hozzák napfenyre az érseknek. Eddig hittérítő és apostol volt, most politikus lesz és diplomata. Katholikus volt szivvel, lélekkel és néha nyilvánosan is a legnagyobb energiával adott kifejezést a protestánsok elleni gyűlöletének. Inkább akará, hogy jószágai elpusztuljanak és üresen álljanak, mint azt, hogy protestáns templomok emelkedjenek rajtok; inkább kivánta farkasok és rókák lakóhelye gyanánt látni az országot, mint eretnekek hazájául. Hanem midőn be kellett látnia az erdélyi protestantismus nagy szervező és kulturális hatalmát, midőn másrészt Csehország példája arra tanitá, hogy a protestantismus erőszakos leverése veszélyt hozó a nemzetiségre nézve is: megtanulta hazája érdekében mérsékelni téritői buzgalmát. Ő, kit a beszterczebányai gyűlés száműzött, később Magyarországra nézve szükségesnek nyilvánitá a protestáns Erdély fenmaradását, tisztelettel szólott és irt Bethlenről és támasza volt Rákóczi Györgynek a császári udvarnál. Ha mint katholikus egyedül uralkodónak akarta is látni hitét hazájában, másrészt mint magyar és főúr, nem akarta nemzete megrontását, az alkotmány megsemmisitését. Addig csak két irány közt volt választása Magyarországnak: a protestáns közt, mely politikailag elszakadásra vezetett a Habsburgoktól és szövetségre a törökkel; s a katholikus közt, melynek egyenes következései gyanánt a német uralom és a császári absolutismus tüntek fel a láthatáron. Csehország meghóditása az európai viszonyok akkori állása szerint egészen az utóbbi iránynak adta volna a túlsúlyt és hazánk teljesen ketté szakad, martalékul a töröknek és németnek. Pázmány Péter érdeme, hogy Magyarország királyi része, a katholikus párt erősebb szervezése által elkerülte Csehország sorsát, ép úgy, mint Bocskaynak és Bethlennek érdeme a protestáns rész szervezése és a török befolyástól való emancipálása.

A ketté vált Magyarország nyugoti fele is nagy részében még protestáns volt, de Pázmány nem mondott le a reményről, hogy legalább azt teljesen katholikussá tegye. Nem lehetett azt elérni sem fegyveres erővel, sem törvényes úton. Bethlen állotta útját az elsőnek, a bécsi, nikolsburgi és más békekötések, továbbá a magyar nemesség túlnyomó többsége a másodiknak. Hanem épen a magyar törvény mutatta meg a katholikus reactio keresztülvitelének lehetőségét azon hatalom és önkény által, melyet minden törvény ellenére a nemesnek engedett. Általános észrevétel, hogy a contrareformatio a reformatio fegyvereivel győzött; különösen áll ez ha-

zánkra nézve. A protestantismus gyors diadalait nemcsak előharczosai buzgóságának, irodalmi és hitszónoki tevékenységének köszönheté, hanem tán első sorban a nemesség pártfogásának, mely erőtlenekké tette annyi országos törvénynek ellene sujtott csapásait. Mihelyt tehát sikerült egy nemest megnyerni a katholicismus ügyének, azonnal síkra száll a katholicismus érdekében a nemesi szabadságok és privilegiumok óriási serege, a földesúr természetes befolyása alattvalóira, melyet ez esetben készséggel támogat a királyi kormány ereje. Ehhez járul magának a katholikus egyháznak mérhetetlen földbirtoka, mely Pázmányban erős és hatalmas védőre és visszaállítóra talál.

Protestáns templomokból ismét katholikusok válnak, a protestáns papok helyét ismét katholikusok foglalják el. És nemcsak a győzelemre forditanak gondot, hanem a hóditások megtartására is. A katholicismus előbbi hanyatlásának főokát papságának fegyelmetlenségében és tudatlanságában láttuk. Most szigorú zsinati szabályok állították helyre a magyar katholikus egyház disciplináját, mely fölött maga a primás őrködött és Pázmány áldozatra kész buzgósága mind újabb helyeket teremtett művelt és fegyelmezett papság nevelésére. Mint mindenütt, itt is a jezsuiták jártak elől. Részökre alapította az érsek a nagy pozsonyi collegiumot (1625), részökre a győri püspök a székvárosában virágzó főiskolát. Hogy fentartassék a magyar egyház összeköttetése a rend és a katholikus egyház főhelyeivel, dúsan javadalmazott magyar collegiumot alapított Rómában és az utána nevezett «Pázmáneum»-ot Bécsben. A nagyszombati collegium, a jezsuita rend első fészke hazánkban, az ő valóban királyi alapitványa által nyerte el a főiskola rangját (1635), s továbbra is a rend kizárólagos vezetése alatt maradt.

Midőn Pázmány megkezdé működését, majdnem egyedül állott. Pályája végén válogatott csapatja vette körül az eszméit követő, szellemének befolyása alatt nevelkedett, művét folytatni és kiegésziteni hivatott egyházfőknek és államférfiaknak. Az elsők közt nevezetesebbek Sennyei István és Dallos Miklós győri püspök, kik közül az előbbi mint királyi kanczellár fontos politikai szerepet vitt, az utóbbi mint diplomata tűnt ki. A világi államférfiak között legnagyobb jelentőségre és hirre Esterházy Miklós jutott, e nagy család virágzásának megalapitója. Természetesnek látszik, hogy egy időben történik a magyar katholikus egyház újonnan megalapitása és azon katholikus aristokrata családok feltünése, melyek azóta a közélet minden

terén, folytonos összeköttetésben az egyházzal, oly nagy befolyást gyakoroltak hazánk sorsára.

Esterházy Miklós egy régi, de nem nagyon gazdag nemesi családnak volt sarja és ifjúsága óta királyi szolgálatban állott. Egyaránt szivén feküdt az országnak és dynastiának sorsa s családjának gazdagsága, melynek szerencsés házasság által ő vetette meg alapját. A katholikus hitre tért és Pázmány befolyása alá jutott, de bár a főczélokat illetőleg a világi főúr meggyőződései megegyeztek a primáséval, Esterházy nem mindenben rendelte alá itéletét mestere nézeteinek. Míg az érsek első sorban az egész egyháznak és a magyar nemzetnek általános érdekét tartotta szem előtt s inkább megalkudott a dynastiával, mintsem hogy azt tette volna politikája kiinduló pontjává, Esterházy, mint dunamelléki nemes, királypárti volt első sorban és a török ellensége. Ebből folyt az a látszólagos ellenmondás, hogy a magyar katholikus párt világi feje sokkal nagyobb buzgósággal hirdette a harczot a török és a vele szövetséges protestáns Erdély ellen, mint annak egyházi vezére. Ki tagadná, hogy Esterházy e kérlelhetetlen consequens politikájára nagy befolyása volt a reménynek, hogy birtokokat és hatalmat szerez az újonnan meghóditandó területen, mire a Csehországban végbement reactio mutatott utat és módot. Erdély fejedelemsége sem látszott elérhetetlennek előtte. Hanem az aristokratikus kormányok általános sajátsága, hogy a szereplő egyéniségek különös érdeke majdnem észrevétlenül egybefolyik az általok képviselt országos érdekkel és ha Esterházy roppant vagyont és befolyást biztositott a maga és családja részére, másrészt bizonyos, hogy fáradhatatlanul szentelte nagy tehetségeit királya és hazája szolgálatának.

Midőn az 1625-diki országgyűlés a kétszinű Thurzó Szaniszló után őt választá meg nádornak, el volt döntve az ellenreformatio törvényes diadala hazánkban. Nem akadályozá meg azt Bethlen és Rákóczi, nem az Esterházy és Pázmány közt gyakran kitörő, néha szenvedélyes vetélkedés. A magyar nemesség túlnyomó részének egyházi pártállása megváltozott és csak idő kérdése lehetett már e változásnak politikai kifejezésre jutása. A nemzet zöme I. Ferdinánd ideje óta mindig a legnagyobb bizalmatlansággal viseltetett a Habsburgok irányában: ez most megszűnt. Bethlen első hadjáratában még hozzá csatlakozott majdnem az egész magyar nemzet, a későbbieknél már magára maradt. Az országgyűlések hangulata sokkal loyalisabbá vált. Lehetőnek látszott a magyar alkotmány fentartása Habsburg uralom alatt is. Másrészt pedig

az udvar, mely oly kérlelhetetlenül vetett véget Csehország százados szabadságainak, épen támaszaiban találta absolutismusra törő terveinek leghatalmasabb akadályait. Míg Esterházy és Pázmány állottak a királyi párt élén, lehetett szó a protestantismus megsemmisítéséről, de az már nem volt egyértelmű a magyarság tönkre tételével. E két férfiú vetette meg alapját azon katholikus és dynastikus aristokratiának, mely kétszáz éven át kormányozta Magyarországot, közvetítve a nemzet és a király közt. A töröktől való félelem megakadályozta őket a teljes függetlenségre való törekvésben, hanem azért nem mondtak le nemzetök jövőjéről és az ellentétek elsimítása által megóvták azt Csehország sorsától.

Magyarország sorsa egyrészt Bécsben dőlt el, másrészt az erdélyi fejedelmek udvarában s a portánál; mind csekélyebbé válik az országgyűlések jelentősége. A kort leginkább érdeklő kérdésben, a vallásiban, nem ők intézkednek, azt internationalis szerződések szabályozzák, a külügyekre nagyon kevés a befolyásuk. Conservativ természetükhöz híven az egész korszakon át alig rendelnek el mélyebbre menő változást az alkotmányos, hadügyi vagy pénzügyi viszonyokban. A változtatás helyett mindinkább a réginek védelme és fentartása kezdett fő politikai elvvé válni. Számos törvény erősíti s újítja meg a nemesség felkelésének kötelességét, még több írja ki a jobbágy adóját, melynek összege, a pénz értékének sülyedésénél fogva, mindig emelkedett. Erélyesen folytatták az idegen kapitányok és zsoldosok elleni törvényes harczot, törvénynyé tették, hogy Magyarországon csak honfi lehet kapitány, s hogy míg nem vezetik ki az idegen katonaságot, az a nádornak és a magyar vezéreknek álljon parancsa alatt.* Egyáltalában a vallásos ügyek rendezése okozta a leghosszabb és legszenvedélyesebb viszályokat és akadályozott meg minden erélyesebb, az egész nemzetre kiható reformot. Különben is szembetünő volt, hogy nem annyira új törvények hozására van szükség, mint a régiek végrehajtására. Ezt kivánták a bécsi, nikolsburgi, linzi békekötésekre és az azokat beczikkelyező törvényekre hivatkozó protestánsok, ezt a régibb szokásokat s törvényeket idéző katholikusok, ezt végre az ország belső erejét és külső tekintélyét emelni akaró hazafiak. Mert bizonyos, hogy Magyarország katonai tekintetben soha sem volt gyengébb, mint ekkor. A török állandó sereg s a nagy német zsoldos seregek közé szorítva, még mindig

* 1625. 37., 44. §. 1630. 62. §. 1622. 24. §.

ragaszkodott régi nemesi hadi szervezéséhez, mely csak egyes erőfeszitesre volt számitva, nem folytonos használatra. A kis Erdélynek sokkal nagyobb és megbizhatóbb volt a serege, mint a nagy Magyarországé. Be kellett látni államférfiainak, hogy nem annyira saját hatalma védi, mint a török növekvő gyöngesége, s a német bonyodalmak, melyek lekötve tartják a bécsi udvar erejét. E belátásból ered Esterházy Miklósnak a magyar honvédelem újjászervezésére vonatkozó terve, melyet 1643-ban nyújtott be III. Ferdinánd királynak. A nádor keservesen panaszkodik a magyar nemesség ellen, mely hűtelenné vált régi harczias traditióihoz és már nem szolgál a végvárakban. Nem lát más segítséget, mint állandó hadsereg szervezését, melynek fentartásához járuljanak az örökös tartományok, a nemesek és az egyház. Súlyos a megyék ellen emelt vád, hogy nem tartanak annyi fegyverest, mennyit reájuk ró a törvény, s lehetetlenné teszik a törvény végrehajtását. Valóban jellemző, hogy maga a magyar aristokratia feje, a nádor belátta, mily kevéssé alkalmas a régi nemesi alkotmány a nemzetre nehezedő óriási feladatok megoldására.*

Esterházy nem érheté meg terveinek és politikájának diadalát. A tanácsban erős vala, de a háborúban többnyire szerencsétlen. A linzi béke, mely röviddel halála után köttetett, megmutatta, hogy a protestáns párt nem fogja könnyedén feláldozni országos állását, sem Erdély önállóságát. Az udvarral szemben is mind nehezebbé vált a loyalis hazafiak állása. Bár Esterházy után mindig katholikus nádorokat választottak, az udvar nem látta szivesen e méltóságot, a magyar alkotmány legfőbb őrzőjét. Az 1655-iki országgyűlésen már szó volt arról, hogy nem töltik be a nádori méltóságot, hanem a primást nevezik ki helytartónak. Hanem a magyar rendek tudni sem akartak erről. Nádorrá Wesselényi Ferenczet választották, Pázmány egy tanitványát, s mind nagyobb befolyásra jutott köztük Zrinyi Miklós, ki rendületlenül ragaszkodott nemzetéhez és annak alkotmányához.

Zrinyi Miklós és a török háború.

Ebben az eszmekörben nőtt nagygyá, ennek szolgálatában találta fel hivatását a szigetvári hősnek ivadéka, kit tán csak azért

* Lásd e kor kitünő jellemzését a *Millenniumi történet* VI. kötetében, Angyal Dávidtól.

nevezünk a költőnek, hogy megjelöljük, mennyivel magasabbra helyezzük a képzelet szabad röptét a katonai és államférfiui kötelességek teljesítéséhez szükséges nagy tehetségeknél. Fia volt Zrinyi Györgynek, ki Wallenstein táborában szolgált Bethlen ellen, s kiről azt beszélték, hogy halálát fővezérének irigy gyanakodása okozta. Korán árvaságra jutva (szül. 1617) a király rendelt neki gyámokat. Ezek közül az egyik, Batthyány Ferencz, már 1628-ban kéri a királyt, gondoskodjék Miklós és öcsese Péter neveléséről, különben a szépreményű fiúknak az igaz kath. vallás elveiben való megerősödése alig érhető el. Batthyány jezsuita nevelőket óhajtott, mi egészen II. Ferdinánd szive szerint való kivánat volt. Így jutott Zrinyi Nagyszombatra, Pázmány személyes befolyása körébe. A nagy főpap a legnagyobb hatással volt a magasra törő ifjura, ki tüzes lelkének egész hevével szentelte magát a Boldogasszony szolgálatának és a török elleni haborúnak. De művelt lelkének szárnyalása nem engedte, hogy korának vallásos fanatismusában elmerüljön. Első sorban mindig magyar maradt, ki a protestánsban is honfit látott, méltót arra, hogy vele együtt a közös ellenség ellen harczoljon. A régi magyar dicsőségnek ez az ihletett dicsőitője és megújítója egyuttal az első, ki hazája ujjászületését a különböző vallású honfiak közös munkájától remélte.

A Dráván innen küzdelemmel, erőszakoskodással jár az ellenreformatio. A főpapokon kívül az újonnan visszatért főurak, az Esterházyak, Illésházyak, Homonnayak, később II. Rákóczi György özvegye, Báthory Zsófia is kötelességöknek tartották a jószágaikon lakó protestáns papok kiüzését, a jobbágyságnak minden eszközzel való megtérítését. Zrinyi ősi birtokain és hivatalos körében, Horvátországban másként állott a dolog. Ott katholikus volt a nép, elnyomásra, zaklatásra nem volt szükség és így ő az akkor annyira uralkodó nemzeti hibától, a felekezeti türelmetlenségtől, ment maradhatott.

Tanulmányai befejezése után Zrinyi sokat utazott, különösen Olaszországban, aztán átvette birtokai kezelését. A végeken állandó volt az összecsapás a törökkel, de e kis harczok őt nem elégitették ki. A svédek betörésekor 1635-ben Csehországban szolgálta banderiumával királyát, aztán az I. Rákóczi György ellen folytatott háborúban tünt ki. Érdemei jutalmául elnyerte a családjában szinte örökössé váló horvát bánságot. A török távoltartása mellett a belső rend fentartása is szükséges volt, melyet 1653-ban egy nagy parasztláza-

dás zavart meg. A bán ezt is lecsillapitotta, még pedig békés úton, egyezséggel.

Országos ügyekben először az 1655. koronázó országgyűlés alkalmával lép előtérbe. Az udvar már akkor terjesztetett egy emlékiratot, mely bőven fejtegeti, hogy az ország érdeke a királyságnak örökössé

NICOLÒ CONTE DI ZRIN & CAP.[to] CON.[re] DI S. M. CES.[a] BANNO DI CROATIA &

Gróf Zrinyi Miklós, a költő.

Ernszt Lajos birtokában levő egykorú kőrajz után.

tételét sürgeti.* Ezen szándékkal szemben, melyet különösen a főpapok pártoltak, Zrinyi kelt ki legerősebben. Jól tudta, minő erős eszköze és támasza a királyválasztás az ország jogainak és önállóságának. A rendek fenn is tartották a választást, de azért Leopold főherczeget emelték a trónra. Zrinyi nemzeti kérdésnek nézte ezt az ügyet. Akkor, 1655-ben, tekintve a bécsi kormány ernyedtségét, az európai

* Közli Katy. *Hist. Crit. Hung.* VII. k. 160., 176—185. l.

helyzetet, melyen az Ausztria ellenes svéd-franczia szövetség és a török domináltak, végre Erdély megtöretlen erejét, bátran lehetett arra gondolni, hogy Erdélynek nagyratörő fejedelme, II. Rákóczi György lesz Magyarország törvényes királya. Zrinyit különben is tisztelet és barátság fűzte Rákóczihoz.

Ezt a szép álmot eloszlatta a lengyel vállalat, Rákóczi bukása, a török beavatkozása. Most már Erdély is a császárra szorult.

Maradt még egy nagy nemzeti feladat: a török kiűzése. Mialatt mások, kiket államférfiaknak tartottak, a vallási gravamenekkel és a védelem kisszerű eszközeivel bibelődtek, Zrinyi ennek a feladatnak szenteli egész lényét. Felidézi Mátyás király szellemét, hatalmának emlékét, hogy megmutassa, mikép a magyar egyedül is boldogul bárminő hatalom ellen, ha összetart, ha van méltó vezére.

Már előbb írt nagy hőskölteményének is a nemzet felszabadulása az alapgondolata. Magyarországot nagy bűneiért bünteti Isten:

Szép keresztyén hütöt lábok alá nyomták,
Gyönyörködnek különb-különb vallásoknak.

A boszú eszköze Szuleimán, kinek isten hatalmat ád:

Hogy elrontja, veszti a rossz magyarokat,
Mind addig töri igen kemény nyakokat,
Mig nem esmerik meg elhatták urokat.

A nemzetet a szigeti hős vértanuhalála váltja meg. Igazi nemzeti epos ez, nemcsak nyelvénél, hanem érzületénél fogva is.

Zrinyi lelkében a keresztes hadjáratok eszméje támad fel és műve méltán vethető össze Tassóéval.

De ő maga, személyére, jellemére, nagyon kinőtt a keresztes háborúk korából. Tasso korában az ő honában már teljes az ellenreformatio diadala, de Magyarországon Zrinyi halála nem hozta meg a megváltást. Itt a hazafinak el kellett fogadni a vallásos megoszlást és tisztán politikai czélra egyesíteni a nemzet erejét.

Egyáltalában Zrinyinek, mint költőnek, államférfiúnak és katonának egyaránt az a fő jellemvonása, hogy lényegében más szellemü, mint környezete. Ő nem az ellenreformátiónak, hanem a renaissancenek embere. Udvart tart, gyüjt, művészetet, tudományt ápol, mint egy olasz fejedelem, Csáktornyán, a török torkában.* So-

* Lásd Tollius Jakab hollandi tudós leirását, ki öt 1660-ban meglátogatta.

kat olvas és a mi kedvére valót talál, azt szószerint átveszi: egész lapokat találunk müveiben Macchiavelliből és Busbequből átvéve, de itéletében önálló és mindenben korának, nemzetének ismerete, hazájának közvetlen haszna vezeti.* Így, bárminő hatással volt is reá Pázmány: az ellenreformátio szelleme tőle mindig idegen maradt.

A renaissance emberének tünteti őt fel különösen az egyéniségnek cultusa, dicsőségre, nagy tettekre vágyása. Abban a korban, melyben minden állás, hatalom és érvényesülés az előkelő születéshez van kötve, ki meri mondani a régi római költő után: nemzetségemet, ősapámat s mit nem magam tettem, alig tartom a magaménak.** Minő ellentét az ő szabad férfias gondolkodása és az udvar közt, melyben az absolut uralkodót a jezsuita befolyás és a szertartás uralma tartja fogságban. Minő ellentét közte és tiszttársai közt, kiket még a legfontosabb államügyek közepett, országos veszély között is komolyan foglalkoztatott egy-egy czím- és rangkérdés.*** Minő tért nyit egy nagy tehetségnek a nemzet egyesítése, a török kiüzése. Az egyéni becsvágy nála összevág a nemzet történeti feladatának megoldásával. És ha ezt végrehajtja: mi minden áll nyitva előtte! Családjának hatalma, dédatyjának emléke a maga tettein kívül is kilátást nyitottak előtte a nádorságra, oly társadalomban, mely kasztszerűen el volt zárva. Hová emelhetik tulajdon tettei? Végső czélját tán még magának sem vallotta be soha.

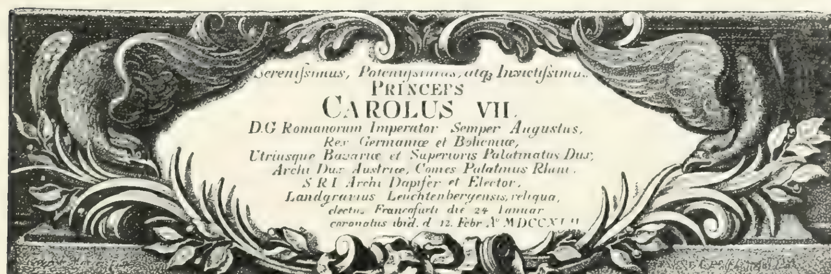
Első nagy tette egy politikai és katonai irat, *A török áfium ellen való orvosság*, melynek jelmondata: ne bántsd a magyart. Várad elfoglalása után írta, azon szándékkal, hogy e nagy csapás után felrázza, munkára késztesse a magyart.

A legmeglepőbb, legszomorúbb igazságon kezdi: azon, hogy a magyar nem ért a hadakozáshoz. Ez a hajdan oly diadalmas nemzet

* Tasso hatásáról költészetére már Arany írt egy tanulmányt. Más adatokat összegyűjtött Széchy Károly Z. M.-nak igen bő és tartalmas életrajzában. Ellenben nem ismerték azt a tényt, hogy Busbequ Ghisliernek, ki I. Ferdinand követe volt Konstantinápolyban, *De re militari contra Turcam instituenda consilium* czímű munkájából egész lapokat írt át. Összehasonlításom kimutatta, hogy onnét van véve *A török áfium* egész bevezetése, szószerint. Busbequ műve megjelent Leidenben, 1633.

** Mátyás király életéről való elmélkedések.

*** Wesselényi nádor és Nádasdy országbiró ellenségek lettek, mert Nádasdy az előbbinek nem adta meg a «Nagyságos» czímet, melylyel pedig az esztergomi érseket megtisztelte. *Venetianische Depeschen.*

Nagy Képes Világtörténet. IX.

VII. KÁROLY, NÉMET CSÁSZÁR.

J. A. Pfeffel (1674—1750) rézkaroza után. Az eredeti festményt G. des Marés (1697—1776) festette.

most a törökkel szemben a maga erejéből nem állhat meg. A törökkel pedig békét tartani nem lehet. Sokan úgy gondolkoznak, hogy külső segítségre szorulnak. Pedig a lengyeltől mit sem várhatunk, az elerőtlenedett. A német a másik szomszéd. «Ki kell itt választanunk a többitől a mi kegyelmes urunkat, királyunkat», de az imperium, ha adna is elegendő segítséget, magának akarja tartani, a mit nyer. Különben is «rákháton jár». Olaszországból lehet kapni pénzt és tanácsot. A spanyol messze van és elfoglalja Portugalia. A franczia hatalmas ugyan, de tőle sok jót nem várhatunk. «Ha győzedelmes, eltürhetetlen, ha nyomorodott, semmire kellő.»

«Muszkát nem számlálom, noha tudom, hogy némely nagy emberek nem tudom micsodás reménységeket csináltak magoknak. Az ő országok messze, az ő népek goromba, az ő hadakozásuk semmirekellő, vitézségek nevetséges, politikájok ostoba, birodalmok tyrannis, kinek kelljen hát az ő segítségek?» Hosszan magyarázza, hogy eddig sem volt sok köszönet az idegen segítségben.

«Fegyver, fegyver, fegyver kivántatik és jó vitézi resolutio.»* Teljes elszántsággal most is le lehet verni a törököt. Eddig azért győzött a török, mert nálunk hiányzott a militaris disciplina. A magyar sem parancsolni, sem engedelmeskedni nem tud.

Igazi nagyjainknak állandó tulajdonsága, hogy a nemzet szemébe mondták az igazat, felfedték gyengéit, ostorozták hibáit. Zrinyi ebben is méltó társa Széchenyinek és Petőfinek.

«A mostani nemes nem gondolja meg, micsoda az igaz nemesség, mivel nyerték meg az mi eleink, mivel tartatik meg. Egy nemzet sem pattog úgy s nem kevélykedik nemesség titulusával, mint a magyar, maga annak bizonyítására látja Isten, semmit sem cselekszik. Ülnek haszontalanul fiaink, vagy otthon anyjoknál és atyjoknál, vagy egy magyar úr udvarába beállanak és szerződnek; ott mit tanulnak? innya; mit többet? pompáskodni, egy mentét aranynyal megprémezni, egy kantárt pillangókkal felczifrázni, egy forgóval, egy varrott lódinggal piperkedni, egy paripát futtatni, egy szóval: esküdni, hazudni és semmi jót nem követni. Ha udvarban nem megyen is az ifjú, sem hadban, sem részekben, sem idegen országokban vitézlő mesterségeket tanulni nem megyen ugyan, hanem egy prókatorságot patvarián, nem az igazságnak szeretetéből pedig,

* Ez tán tudatos ellenmondás a Montecucculinak tulajdonított elvvel szemben: pénz, pénz meg pénz.

hanem másokat nyomoritani kivánván, tanul, vagy papságra adja magát. Isten tudja micsoda indulatból. Az úrfiak szintén ilyek: az ital legnagyobb mesterség s katonaság, senki sem tanul tudományokat, senki nem lesz zarándokká, hogy láthasson, tanulhasson valamit hazájának szolgálni. Ezek kivánják aztán a generalisságot és ugyan ezeknek kell adnunk azt, ha nincs más jobb.»

Mint minden igazi hazafi, csak az erkölcstől, neveléstől várja nemzete felszabadítását, újjászületését. Kétségbe nem esik: sokkal jobban bizik magának is, másoknak is lelki erejében. Mert azért még mindig a magyart tartja egyedül alkalmasnak a török legyőzésére. Jobbnak, tanultabbnak kell lennie ellenségénél, akkor győz.

Katonailag ezt el lehet érni jó rend és jó tisztek által. A magyar seregnek most nincs jó tisztje, Báthory és Bethlen traditiója kiveszett. Nem derogál a nemzetnek, ha jó idegen tiszteket fogad. Legjobban a skótokat ajánlja, aztán az imperiumbelieket; az olaszok, belgák közül csak azokat, kik a német háborúkban részt vettek. A harmincz éves háború lefolyása alatt ugyanis a hadviselés egészen átalakult és ezen változásban nem vett részt, tőle elmaradt a magyar.

Ilyen sereget egyes ember nem állíthat elő, csak az egész ország. De meg lehet valósitani, ha egyek vagyunk. Egyelőre 4000 gyalog, 8000 lovas kell állandó sereg gyanánt a végeken, pontos fizetéssel, a gyalog kék, a lovas veres formaruhában. Természetes, hogy mint a sereg kiállítása, úgy fizetése is az ország gondja. Így azt a kérdést, mely kétszáz éven át a legjobban izgatta a nemzetet: a nemesség megadóztatását egyszerre akarja megoldani, a nemzet megmaradása érdekében.

Ha a nemzet meghozza ezt az áldozatot, biztos fenmaradása, szabadsága, mert a szabadságnak nincs erősebb őre a fegyelemnél. Ha pedig nem fogadják el, hagyják el ezt az országot, melyet őseik vitézsége nekik megszerzett, de melyet ők megvédeni nem birnak és vándoroljanak ki Brasiliába. Van ott még üres föld elég.

Zrinyi maga a nemzet által akarja megoldatni azt a nehéz feladatot, mely Erdély katonai és gazdasági bukása után már egészen a királyi Magyarország vállaira hárult. Valóban ihletett államférfiú ő, ki belátja a pillanat fontosságát és megtalálja a czélhoz vezető eszközöket.

Érzi a pillanat fontosságát a nemzet is. Az az általános érdeklődés, melyet Rákóczi és Erdély sorsa keltett, az az általános vágy, hogy rajtok segitsenek, nem engednek kétséget a felől, hogy Ma-

gyarország nagyon is tisztában volt azzal, mi vár reá Várad eleste után.* Zrinyi tehát eltalálta a kellő momentumot, melyben az ő szava nagy áldozatokra is lelkesítheti honfiait. De nemcsak lelkesít, hanem mérsékel is. A hibát, a mulasztást a nemzetben találja, a királyt inkább menti, mint vádolja. Ebben is egy csapáson jár vele Széchenyi.

Szempontjainak emelkedettségével, elméjének mélységével rikító ellentétben áll az a kicsinyes, köznapi, minden áldozattól és erőfeszítéstől visszariadó mód, melylyel a kormány és a rendek a legfőbb nemzeti kérdést tárgyalták.

Bécsben nem akarják segíteni Rákóczit, nem akarják visszavenni Váradot, félnek a svédtől, a francziától, legjobban a portától. Nem biznak a magyarban, nem bánnák, ha annak a büszkeségét egy kicsit megtörné az oszmán. Mint Nádasdy országbiró mondta a velenczei követnek, itt két elv uralkodik: az egyik az, hogy a magyarokat nem szabad felszabadítani, mert különben a török után a német igát is levetik; a másik az, hogy Magyarországot nem birodalomnak nézik, hanem sáncznak, mely Ausztriát és Stiriát védi. És míg a kormány ezekben az országokban nem tapasztalja, mit szenved a magyar a töröktől, addig nem lehet erélyes elhatározást várni.**

Az 1659. országgyülés pedig, bár annyira változtak a viszonyok, honvédelem dolgában csak a megszokott, kényelmes úton halad. A 7. §. a nemesi insurrectióról szól és minden tíz porta után egy-egy lovasnak, minden egyes telek után egy gyalognak kiállítását követeli, a mi összesen körülbelül 800 lovasnak és 8—9000 gyalognak felel meg. Pénzt is adnak és pedig minden szabad porta után tíz forintot, minden behódolt után ötöt. Ennek az összegnek felét a földesúr, felét a jobbágy fizesse.

Rést törnek tehát a nemesi adómentességen és valószínű, hogy nagyobb áldozatot is készek hozni, ha bizhatnak a királyban és tanácsosaiban. De ez rossz kifogás. Az áldozatot hazájuknak hozzák, az adót az ország rójja ki és szedi be, a katonaságot a nádor és a nemesi társadalom más fejei vezetik. És ha fegyvert, pénzt ad az ország, magával ragadja királyát is, visszanyeri elsőségét, felsőségét a Habsburgok monarchiájában.

* A velenczei jelentések erre nézve igen számos adatot közölnek.
** Velenczei követ jelentése, 1658 okt. 5.

Zrinyi nagyot követelt, de a legnagyobbat állíthatta oda jutalom gyanánt: a nemzet megváltását, függetlenségét, hatalmát. Mert ha a magyar a maga fegyverével szabadul meg a töröktől, kezében marad a fegyver más ellenségeivel szemben is. Ha pedig más szabadítja fel a magyart, az csak urat cserél. Mily drágán fizette meg nemzetünk, hogy a kellő pillanatban magát fegyelmezni, kényelmét, fényüzését feláldozni nem tudta. Hány nemzedéknek kellett e miatt újra meg újra megkezdeni a felszabadítás sisyphusi munkáját.

Így szövődik a nemzetek lelkében végzetük, jövőjük. A magyarnak nagy történeti hibái: a felekezeti viszály, a pompa és hivalkodás, végre a fegyelem hiánya pecsételték meg szolgaságát akkor, midőn volt erő, volt alkalom és ami legritkább, volt alkalmas vezető.

Mihelyt nemzet nem áll mögötte, Zrinyinek igazi történeti szerepe véget ér. Eljő a török háború, de a magyar duzzogva visszavonul, a törököt Montecucculi és a francziák verik meg s maga Zrinyi portyázásával dicsőséget szerez ugyan, de rendes sereg hijján még várát sem birja megvédelmezni. Tán jótétemény volt reá nézve kora halála. Életét egy vadkan támadása oltotta ki (1664 decz. 18.). Eszméinek hozzá hasonló képviselője többé nem támad. A krónikák felsorolják azokat a kitüntetéseket, melyekkel Zrinyit a külföldi fejedelmek elhalmozták. Mit ért ez annak, ki maga fejedelem volt a maga birtokán és kinek nemzete nem nyujtott tehetségéhez mért hatáskört!

A felszabadítás végbe ment, de nem Zrinyi által és keservesen teljesedésbe ment az ő jóslata, hogy az a nemzet, mely idegen segítségre szorul, fel nem szabadul, csak igát cserél.

Az 1662-iki országgyülés és Wesselényi összeesküvése.

A XVII. század első fele virágzó kora hazánkban a protestantismusnak és a vele szoros szövetségben álló rendi alkotmánynak. Bocskay felkelése óta diadalmasan küzdött meg a mindegyre megújuló, ellene forduló tervekkel; törvényekkel, békekötésekkel és zsinati határozatokkal oltalmazva és szervezve magát. Nemcsak hazánk belső ügyeire gyakorolt túlnyomó befolyást, hanem fontos tényezőjévé vált az általános európai politikának, mint a Habsburg-ellenes hatalmak természetes szövetségese és a törökkel való alkudozások közvetitője. Erdély új, protestáns szinezetű műveltség központjává vált keleti Európában.

I. Leopold uralkodásának (1657—1705.) hazánkban fő jellemző vonása, hogy az eddigi tényezők ellenében a központi német kormány és a vele szövetséges katholicismus kerekednek felül. E nagy változásnak főoka nem annyira a protestantismusnak elhanyatlása és a rendi és nemzeti szervezet erőtlenné válása vala, mint inkább a Habsburgháznak és az ellenreformatiónak mind nagyobb erőre jutása. Mióta Csehország alkotmánya és vallásos szabadsága romba dőlt, a bécsi udvari körök csak idő kérdésének tekintették a katholikus reactiónak Magyarországra való kiterjesztését. Ennek leginkább az Erdélytől és a töröktől való félelem állotta útját. II. Rákóczi György szerencsétlensége, mely Erdélyt képtelenné tette eddigi szerepe folytatására, adta meg az első kedvező alkalmat a protestantismus elnyomására.

Ha a békekötések határozatai és az erdélyi hatalmas fejedelmek felkelésétől való félelem addig is csak ritkán tartá féken a jezsuiták és a befolyásuk alatt álló urak buzgalmát, úgy most, midőn ez akadály megszünt, teljes erővel kezdett érvényesülni a katholikus térités. Már az 1659 iki országgyűlésen igen szenvedélyes hangulat uralkodott a két felekezet közt. Az Erdély által addig gyakorolt befolyás megszünt, inkább a szerencsétlen fejedelemség kért segítséget a királytól a török ellen. Törvényesen még fenmaradt a protestantismus régi állása s Leopold koronázási hitlevele azt újra megerősíté. De mi sem vetett gátat a jobbágyaikat szép szóval és erővel térítő földesuraknak s a protestáns rendek erős oppositiója csak nagy nehezen akadályozhatá meg, hogy az annyi időn át száműzéssel fenyegetett jezsuiták ünnepélyesen be ne fogadtassanak. A vallásos sérelmek elintézése a jövő országgyűlésre halasztatott. Ennek összehivását nehezen várták a protestánsok, előre gyűjtve az anyagot, hogy panaszaikat bebizonyíthassák és azok orvoslását bizonyossá tegyék.* A gyűlést 1662 május 1-re hivta össze a király, midőn mind valószinűbbé vált a török háború és az udvarnak had és pénz megszavazására volt szüksége. A protestánsok, kiknek a megyéknél még nagy volt a többségök, nagyon határozottan léptek fel és semmi más ügy tárgyalásához nem akartak fogni, míg sérelmeiken nem segítettek. Vádjaik nem annyira az udvar ellen irányultak, mint a katholikus egyházi és világi rendek és a jezsuiták ellen. Biztosnak tartották diadalukat, mert nélkülök az udvar nem számithatott segítségre a török ellen. A katholikus főurak azon része, mely nem az

* Fabó András, *Az 1662. o. gy. története.*

egyházi érdeket, hanem a török elleni harczot tartotta a legfőbbnek, köztök első sorban Zrinyi Miklós, a protestánsok kivánságainak kielégitését javasolta. Hanem ez szakitás lett volna a hagyománynyal s koczkáztatta volna az ellenreformatió minden addigi eredményét, azonfelül pedig törvénytelennek bélyegezte volna az aristokratia nagy részének eljárását. A protestánsok magához a királyhoz fordultak, de ott is elutasíttattak. Ezért szeptember 2-án Draskóczy György vezetése alatt elhagyták az országgyűlést. Végzetes lépés volt ez : mintegy lehetetlenné tette a kibékülést, s teljes politikai feloszlatással fenyegeté az országot ; de jogosságát még a katholikusok közül is elismerték sokan. Zrinyi így szólott : nekem más a vallásom, de a ti szabadságtok az enyém is, engem is sújt a rajtatok elkövetett igazságtalanság. Az országgyűlés azért együtt maradt és a protestánsok nélkül határozott. A sérelmek orvoslását elhalasztotta s inkább a hadi ügyekkel foglalkozott. A törvények Zrinyi eszméinek értelmében alkottattak. A német zsoldosokat az országból kivezettetni rendeli a második törvényczikk. s benmaradásuk idejére a nádor hatósága alá rendeli. Az 5. pont pedig általános nemesi felkelést parancsol a háború kitörése esetén.

Az országgyűlés e határozatainak pontos végrehajtása valószinűleg más fordulatot adott volna a csakhamar kitörő török háborúnak. De hiába volt Zrinyinek minden tette, szava és írása, a török elleni harczból nem vált nemzeti háború s a magyarság nagy része duzzogva nézte eldőlését. Míg a török Érsekujvárt és Zerinvárt elfoglalta és Bécset fenyegette, az udvarnál attól kellett tartani, hogy a magyar protestánsok a szultán hadaihoz állanak. Az ország nagy része olyformán gondolkodott, hogy a török diadala esetén megadja magát, mert az nem bántja vallását, a császár győzelme esetén pedig elveszti szabadságát.* Másokat a német katonaság garázdasága tett a török barátaivá. Nem csoda, ha ily viszonyok közt mind erősebbé vált Bécsben a meggyőződés, hogy Magyarország alkotmányának fentartása nem fér össze az erélyes hadvezetéssel. A vasvári béke, mely a magyarok kizárásával köttetett, megmutatá, hogy a császári politika készebb megalkudni a törökkel, mint a magyar alkotmánynyal, s Zrinyinek nem sokára bekövetkezett tragikus halála megfosztá a nemzetet az egyetlen férfiútól, ki képes lett volna még közvetítésre, s ki nem egy pártnak, hanem az egész nemzetnek volt embere.

* A brandenburgi követ jelentései. *Regesták.* 238. 9. l.

A magyar aristokratia és a vele azonos rendi alkotmány katastrophájához közeledett. Be kellett látnia, hogy Erdély támogatásától megfosztva nem fogja fentartbatni addigi majdnem független állását a császár és a szultán közt.

A béke élvezeteibe merülve, magán- és vallásos villongásoknak adva át magát, elmulasztotta hadi szervezkedését, melyre annyira késztette Esterházynak és Zrinyinek intő szava. Vitéz és életét feláldozó volt az egyes magyar nemes, de a nemzet már több mint egy század óta elszokott a nagy háborútól a német vagy a török ellen, mindig idegen hatalom támogatásában bizott. Ez most keserűen megboszúlta magát. A két nagyhatalom kibékült Magyarország rovására, s Bécsben nem tartották szükségesnek tovább is tekintettel lenni a magyar uralkodó osztályra, melynek ellenségessége nem látszott félelmesnek, sem barátsága hasznosnak. «Úton útfélen lehetett hallani Bécsben, itt az ideje letépni a lázongó magyarok kucsmáiról a forgókat, féken tartani a szilaj legényeket, dolmányaik arany s ezüstgombjait ólomgombokkal cserélni föl, cseh nadrágba szorítani száraikat, s igát vetni kevély nyakaikra».* A mi addig csak gyenge kisérlet gyanánt tűnt fel Rudolf és II. Ferdinánd korában: Magyarország alkotmányának és különállásának megsemmisitése, most egyik főczélja lett a bécsi kabinetnek és különösen az abban mind nagyobb tekintélyre emelkedő Lobkowitz herczegnek. Még fennáll a magyar állam és a rendi alkotmány minden biztositéka, a nádor, az országbiró, a kanczellária, de mindenkinek be kellett látnia, hogy csak névleg existálnak még és a bécsi udvar már külső szinét sem akarja megőrizni az alkotmány megtartásának. Addig az elnyomás egyes pártok vagy felekezetek ellen irányúlt, most maga a hivatalos ország ellen, tekintet nélkül vallásra és politikai pártra.

Minthogy a támadás az egész nemzet ellen irányúlt, nem csuda, ha az ellenállás is általános lett és nem szorítkozott az eddigi protestáns ellenzékre. Maga Wesselényi Ferencz nádor, a királyi ház régi próbált híve állott a mozgalom élére, miután meg kellett győződnie Bécsben tett minden lépése eredménytelenségéről. Hozzá csatlakozott Lippay, az ország primása, Zrinyi Péter, Miklósnak vitéz öcscse és utóda a báni méltóságban, ki ismét vejét, Rákóczi Ferenczet, II. Györgynek fiát, és sógorát, Frangepán Ferenczet nyerte meg az ügynek. Az országbiró, gróf Nádasdy Ferencz, Esterházy Miklós

* Bocsor, i. m. 708. l.

veje, Magyarország leggazdagabb főura szintén a szövetséghez állott. A protestánsokkal való érintkezést különösen Vitnyédi István, soproni híres ügyvéd közvetítette. Eleinte — mint már a részvevők nevei mutatják, — alig lehetett szó másról, mint a törvényes állapotnak törvényes úton való helyreállításáról. E czélra egyetértett volna az egész nemzet, igen kevés aulikusnak kivételével, és erős törvényes fellépése meghiusította volna ellenségeinek minden áskálódását. Hanem a mérsékelt irány főképviselői, Zrinyi Miklós és Lippay, egymásután elhalván, az alkotmányos mozgalomból összeesküvés vált, melynek részesei a legkalandosabb módon is készek voltak végrehajtani tervöket s csak úgy gondoltak hatalmuk és tekintélyök emelésére, mint a haza bajainak orvoslására.

Az ország szenvedései mellett vigan folyt a főnemesség élete, s az akkor divatos fürdőknek, különösen Trencsén-Teplicznek és Stubnyának látogatása nyujtotta a legkedvezőbb alkalmat a főszemélyek találkozására és a közös tervek megbeszélésére. Wesselényi, ki addig legmérsékeltebben viselte magát, végre maga is késznek nyilatkozott a török segitségéhez folyamodni a német járom lerázására. A franczia királylyal már 1665 óta folytattak alkudozást, bécsi követének, Grémonvillenek közvetítésével. A német fejedelmek legnagyobb részének segítségében is biztak. A törököt Apaffy közvetítésével akarták megnyerni a tervnek, s évi adó igérése által lekenyerezni.* Vitnyédi, ki mindig a legszélsőbb eszközökhöz kivánt volna nyúlni, magát a császárt szerette volna elfogatni, midőn az 1666 november végén csekély kisérettel indult arája elé, hanem Wesselényi a legerélyesebben elitélte az ilynemű vállalatokat. Úgy látszik, inkább a bécsi udvar ijesztésére keresett külső szövetséget, mint azért, hogy valóban felkelést szervezzen. Halála (1667 márcz. 27-én) természetes fejétől fosztá meg a magyar nemességet s véget vetett a többi vezető minden higgadtságának és összetartásának. Zrinyi jutott köztük legnagyobb tekintélyre, ki több stajer urat is megnyert az összeesküvés részére. Hanem a mozgalom inkább hanyatlott. Már akkor kezdték egymást rágalmazni, s egymás ellen törni, miben különösen Wesselényi özvegye, Széchy Mária, «a murányi Venus» járt elől. Önmagokat is feljelentették, hogy minden esetre biztositva legyenek. Kifelé fentartják az összeköttetést Francziaországgal és szorosabb viszonyba

* Ld. az összeesküvés kimerítő elbeszélését Pauler Gyula, *Wesselényi összeesküvése* czímű két kötetes művében.

Eigentliche Bildnüsse der Vier Rebellen/ welche zu Wien in Oesterreich / als auch zur Wienischen Neu-Stadt / und zu Preßburg sind enthauptet worden/

Als:

Nadasty / Serini / Frangypani / und Bonis.

A. des Nadasty . B. des Serini . C. des Franchipanj . D. des Bonis eigentliches Conterfeit .

Nádasdy, Zrinyi, Frangepán és Bónis.

Ernszt Lajos birtokában levő egykorú kőrajz után.

iparkodnak lépni a portával, mely megvetéssel utasítja vissza ajánlataikat. Alig gondolnak másra, mint külső segítségre, egyaránt készek XIV. Lajos fiát fogadni el királyúl, vagy a szultánnak adni meg magokat; az ellenállás szervezésével, nemzetivé válásával keveset törődnek. Valóban meglepő e mozgalom hasonlósága a franczia Frondeéval, mely két évtizeddel előbb ért dicstelen véget. Mindkettőnek a fejedelmi absolutismus elleni visszahatás volt jogos alapja, hanem mindegyiket annyi személyes és részben alacsony motivum hatja át, hogy majdnem egészen eltakarja e főczélt. Idegen segítségben bizik mindegyik és országos ügygyé teszi a magán sérelmeket és igényeket. Mindegyik mutatja, mily szomorú azon ország sorsa, melynek szabadságát csak egy kiváltságos oligarchia védi. Hanem míg a franczia főnemesi mozgalom a maga jelentéktelenségén majdnem nevetségesen bukott meg, a magyar összeesküvés tragikus véget ért a bécsi udvar kegyetlensége által.

Említettük, hogy az összeesküvők a törökkel kivántak szövetségre lépni. E czélból megbizottat küldöttek Candia szigetére, melynek elfoglalásán fáradott akkor a nagyvezér. Mind erről csakhamar értesítette a császári udvart Panajotti portai tolmács, a nélkül azonban, hogy megnevezhette volna az összeesküvés részvevőit.* Zrinyi, ki mindannyi közt legtürelmetlenebb volt, új követet küldött a portára és nyilt fellépésre birta vejét, Rákóczi Ferenczet. Ez önhatalmulag gyűlést hívott össze Kassara 1670 januáriusban és a zászlói alá gyűlő kálvinista köznemesség segitségével legyőzte a kisebb császári őrségeket. Ugyanakkor halt meg Vitnyédi, kinek lefoglalt levelei az udvar tudomására juttatták az összeesküvés minden fonalát. Tattenbachot, egy stajer főnemest, ki Zrinyi által be volt avatva az ügybe, elárulta egy szolgája. Zrinyi és Frangepan ellen maga a zágr bi püspök és gr. Erdődy panaszkodott az udvarnál, hogy uralomra törnek Horvátországban és Szlavóniában. A császári tanács 1670 márczius 20-án határozta el a katonai fellépést, midőn az összeesküvők még alig kezdtek sereget gyüjteni s nem számithattak semmi külföldi támogatásra. Rákóczi magával ragadta ugyan Felső-Magyarországnak tizenhárom protestáns megyéjét, de még azon vidéken is ellenállott neki az erős Munkács, melynek ágyúit tulajdon édes anyja, a buzgó katholikus Báthory Zsófia szegeztette a felkelők ellen. Horvátországban és a határvidéken leginkább csak a katholikus elnyomástól félő

* Ricaut, *Neueröffnete ottomanische Pforte* I. k. 136. lap.

görög hitüek ragaszkodtak Zrínyihez. Az előbbi ellen Heister és Spork vezettek sereget, Csáktornya, a Zrinyiek főtáborhelye ellen, Spankau. Az ellenállás lehetetlennek mutatkozott. Eperjes és Kassa önként megnyitották kapuikat a császári sereg előtt, a bevehetetlennek tartott Murányt másodszor is feladta úrnője, miután császári biztosítást nyert. Itt jutott az udvar kezébe az egész összeeskűvés levéltára, melynek minden titkát megtudták Lessenyei Nagy Ferencztől, Wesselényi iródeákjától. Nádasdy bűnrészessége csak e levelekből tűnt ki. A császári sereg gyors közeledése még kitörése előtt elfojtotta a szervezetlen felkelést. Rákóczi anyjához menekült, ki a jezsuiták közbenjárása által kegyelmet eszközölt ki fia részére, melyet azonban roppant összegen, 400.000 frton és sok más kincsen kellett megváltania. Mindennél nagyobb haszon volt a császári pártra nézve, hogy katholikus részre hajtotta és politikailag semmivé tette az akkor leghatalmasabb magyar család fejét. Az északnyugoti felföldön Heister állította helyre a császári tekintélyt. Gróf Tököly István az ostrom alatt halt meg árvai várában, kiskorú fia, Imre, Erdélybe menekült.

Zrinyi, bár sokkal elszántabb és férfiasabb volt vejénél, mégis azonnal bejelentette hódolását, mihelyt hirét vette, hogy császári sereget küldtek ellene. Feltétel nélkül adta meg magát a császárnak és fiát elküldte kezesül, azon reményben, melyet Lobkowitz is táplált benne, hogy a császár teljesen meg fogja bocsátani bűneit. Hanem Spankau mindazonáltal vivatta Csáktornyát, honnan Zrinyi és Frangepán kevesed magokkal kimenekültek, egyenesen Bécsbe, a császár elé indulandók. Ősz elején elfogták Nádasdyt is, kinek bűnében semmikép sem akart hinni a császár.

A hivatalos Magyarország bűnösen és kardcsapás nélkül legyőzve hevert a császár lábai előtt. Az elfogott főurakat a magyar törvényeknek annyiszor ismételt követelése szerint magyar birák elé kellett volna állitani, s a magyar rendek hivatkoztak is hazai törvényeink szigorúságára a felségsértés ellen. Hanem ha valaha, ekkor menthetőnek látszott a törvényszegés, mert milyen magyar törvényszék itéletében lehetett volna bízni, ha az ország első méltóságai és családjai fölött kell törvényt ülnie? A fogoly urak elszakadásra gondoltak, igen természetes, hogy tervök meghiúsulása reájuk és egész nemzetökre nézve, melyet ők képviseltek, még súlyosabbá tette az igát.

Egyedül Zrinyi tartotta meg a fogságban is férfias bátorságát. Mindig kétségbe vonta a fölötte itélő német birák competentiáját, a

magyar törvényekre és a császár kegyelmére hivatkozott, s inkább mint egyenjogú politikai ellenfél száll szembe a váddal, sem mint vádlott.* Nádasdy egészen meg van törve és csak a császár kegyelmében lát menekülést. Csak Tattenbach volt még gyengébb nála. A pört külön-külön folytatták Zrinyi és Frangepán ellen Bécsujhelytt, Nádasdy ellen Bécsben, Tattenbach ellen Gráczban. A többi magyar felkelő fölött egy előbb Löcsén, azután Pozsonyban ülésező rendkívüli törvényszék itélt Rottal gróf elnöklése alatt. Az itélet, mint előre látható volt, a fővádlottakra nézve fej- és jószágvesztésre szólt. Nádasdynak még családi nevét is eltörölték s tizenegy fia a Szentkereszti (de santa cruce) nevet vette fel. Hiába járt közben a vádlottakért több külföldi fejedelem, a buzgó katholikus Nádasdyért maga a pápa is, a császárt tanácsosai rábirták, hogy véresen büntesse azokat, kik kormánya ellen törtek. A halálos itéletet 1671 április 30-án hajtották végre Zrinyin s Frangepánon Bécsujhelytt, Nádasdyn Bécsben, két más vádlotton, a tiszai nemesség vezérein, Bónis Ferenczen és Nagy Andráson Pozsonyban; Tattenbachot decz. 1-én fejezték le Gráczban. A főszereplők véresen lakoltak gyengeségökért és hiúságukért, de az egész nemzet szívében martyrok gyanánt éltek. Különösen a komoly, bátor Zrinyinek és szép ifjú sógorának, kiben kihalt a dicső Frangepán család, sorsa keltett általános részvétet. A tudósok említették, hogy a Frangepán család ugyanazon helyen halt ki, hol egy tagja által, több mint négyszáz évvel azelőtt, elesett az utolsó Babenberg herczeg. Mindenütt olvasták és másolták a nejeikhez intézett megható búcsuzó leveleket. A bécsi udvar ellenben még sirjokban is megbélyegezte őket. Sirjok felirata: «A vak vezeté a világtalant és mind a ketten a verembe esének». «Soha semmi dolog a magyarokat úgy el nem idegeníte a római császártól és az egész ausztriai directiótól, mint azoknak a nagy uraknak megöletése», mondja a jó Cserei Mihály.

Az alkotmány felfüggesztése. A protestánsok üldözése.

Az udvar nem csak a főurak, hanem az egész nemzet fölött kivívott döntő diadalnak tekinté a magyar urak bukását. Természetes előharczosaitól megfosztva látták az országot, mely külső támogatás nélkül könnyű zsákmánynak igérkezett. Hütlensége által eljátszotta a nemzet minden jogát és mint a császár egyik legbizalmasabb

* A per actáit kiadta Racky a zágrábi akadémia megbízásából 1873.

tanácsosa, Hocher irta, «a magyarok csak letörve fognak lemondani gőgjükről, nem lehet őket kiengesztelni irgalom által, megvetik a legjobb urat is, inkább hajlanak előkelőik fondorkodásaira, mint hogy egynek törvényes hatalma alá adnák magokat».* A bécsi ministerek meggyőződése szerint Magyarország oda jutott, hová Csehország egy fél századdal előbb a fehérhegyi csata által. Az oly könnyű szerrel kivívott diadalt két irányban kell felhasználni, egyrészt a császári kincstár megtöltésére, a nemesi privilegiumok megszüntetése és az ausztriai adórendszer átvitele által; másrészt a katholicismusnak teljes és kizárólagos uralomra jutására. Tisztán politikai czél nem elégíté ki a császárt, háza traditióihoz híven egyházit is csatolt hozzá.

Azon rémes napokban, midőn az ország ezer sebből vérzett; midőn fegyvertelenül ki volt szolgáltatva a boszúnak, a szolgaságnak; midőn előkelőinek feje porba hullott, és a legkisebb, legszegényebb magyar sem találhatott biztonságot: 1670 tavaszán öltött testet a Regnum Marianum eszméje.

«Bizalmas forrásból tudom», irja a svéd követ, «hogy midőn 1670-ben kiütött a rebellio Magyarországon, a császár fogadalmat tett a Boldogasszonynak, hogy azon esetben, ha Isten őt abban a szerencsében részesíti, hogy sikerül ezt a lázadást elfojtani és hatalmát ott fenntartani, ő ezt a birodalmat valóban azzá teszi, minek nevezik, apostolivá. Kiűz belőle mindent, mi nem hódol a római széknek, mit pedig absolut uralma és az egész magyar nemzet teljes elnyomása nélkül lehetetlen végrehajtani.**

Még az egész ország le volt sújtva a nagy perek hatása alatt, midőn 1671 martius 21-én egy czászári rendelet jelent meg, mely megparancsolta a merényletek elfojtására szükséges nagyobb sereg eltartását az ország költségén. A roppant confiscatiók — csak Nádasdy jószágainak évi 190,000 frtra ment a jövedelme — nem elégitették ki a császári kincstárt. Nem volt többé szó országgyűlésről, a kormány irja ki mindenütt a contributiót, melynek felét a nemesség fizet. Ausztriai példa szerint fogyasztási és italadót is szednek. Egynéhánynak bűne miatt az egész nemesség megfosztatik sarkalatos jogától és az ujonnan szervezett, a bécsi kamara alá helyezett pozsonyi kamara,

* Krones i. m. 617. l.

** Esaias Pufendorfs, kgl. schwedischen Gesandten Bericht über Kaiser Leopold, seinen Hof und die oesterreichische Politik. Lipcse, 1869. 50. l.

melynek Kollonics Leopold bécsujhelyi püspök volt a lelke, kérlelhetetlen szigorúsággal követelte be az adót egyházi és világi uraktól egyaránt. Elgondolhatjuk, mennyire sérté ez az uralkodóhoz mindig híven ragaszkodó egyháznagyokat, elsősorban Szelepcsényi primást és Széchenyi György kalocsai érseket. Fel is szólaltak az országnak és saját magoknak privilegiumai érdekében, de eredmény nélkül. A bécsi udvar tehát maga ellen fordította pénzügyi politikája által legrégibb híveit is, azokat, kiknek érdekében folytatta másik nagy rendszabályát: a protestánsok üldözését.

Ha az egész nemzet jogaitól megfosztottnak tekintetett, kétszeresen állott ez az alkotmány különös védelme alatt álló protestánsokra nézve. Bársony György szepesi prépost külön könyvben vitatá, hogy a protestánsok irányában nem köteles a király megtartani a szerződéseket, s a császári sereg vezérei azon elvből indultak ki, hogy a protestánsok, különösen pedig lelkészeik és tanítóik, mind részesei az összeesküvésnek és mint olyanok büntetendők. Az üldözésben a papság és több főuri család kezet fogott az idegen katonasággal. A bécsi kormány e réven akarta kielégiteni a magyar püspököket, hogy elhallgattassa az alkotmányos sérelmek ellen támadó oppositiójukat. Mindazon városokban, hova eljutott, katholikus isteni tiszteletet rendeztek be a császári tisztek és a velök járó egyházi és világi biztosok. Báthory Zsófia és fia minden jószágukból kiűzték a reformatus papokat és elvették a sárospataki collegium alapitványait.* Kassán, Eperjesen, Trencsénben, Sopronban, Kőszegen, Pozsonyban elvették a protestáns templomokat és iskolákat. A hol magyar püspökök vezetése alatt ment végbe a katholizálás, különösen a német szepesi városokban, ott egyértelmű volt a magyarosítással. Szomorú látvány, mint üldözi a nemzet egyik fele a másikat akkor, midőn teljes egyetértésre lett volna szükség a bécsi kormánynak a nemzeti önállóság teljes megsemmisítésére törő intézkedései ellen.

Miután már 1671 jun. 6-án eltörölték a nádori, országbirói és báni hivatalokat s kimondták a királyi hatalom korlátlanságának Istentől eredő s a fegyver által megerősitett elvét, végleg szervezni akarták Magyarországot a reactio eszméinek szellemében. A bujdosók csatavesztése 1672 októberben veszélytelennek tünteti fel a kisérletet. Magyarország mint provincia egy idegennek, Ambringen Gáspár Jánosnak, a német rend nagymesterének kormányzása alá rendeltetett (1673

* Molnár Aladár. *A közoktatás története Magyarországon.* 432. l.

márcz. 27.) «Magyarországnak és kapcsolt részeinek kormányzóját» négy magyar és négy német tanácsos kisérte; az elsők közt volt a primás is.* Az új kormánynak, mely nagy lakomákkal kezdette működését Pozsonyban, főutasitása volt a királyi hatalmat megszilárditani és a katholikus vallást terjeszteni. Az utóbbi pontot elhagyták ugyan, de mégis a protestánsok üldözése volt Ambringen kormányának legfőbb teendője, ez volt az egyetlen ügy, melyben tanácsosai egyetértettek.

Az elmúlt évek üldözései a tiszai vidéken erélyes fegyveres ellenállást keltettek. A föld népe természetes vezéreinek, a nemeseknek vezetése alatt, a hol lehetett viszonozta a német katonák garázdaságát. A legborzasztóbb guerilla harcz fejlődött: a kuruczok és labanczok háborúja, melyben a fölkelők tőlük telhetőleg torolták meg a császáriak és a katholikus magyarok kegyetlenségeit. A szerencsétlen országban napirenden volt a foglyok felnyársalása, karóbahúzása, a református papokat néhol elevenen megnyúzták, máshol válogatott kinzásokkal gyötörték. Kobb, Spankau és Strasoldo tábornokok szomorú hírnévre tettek szert: a harminczéves háború iszonyait ők honositották meg hazánkban. Szelepcsényi primás mindenben kész eszköz, törvényes formába kivánta öltöztetni az üldözést, az ő vezetése alatt állott a pozsonyi rendkívüli törvényszék.

Ez elé idézték már 1673-ban a lutheranus superintendenseket és papokat. Később 1674 márcziusban odavitték az egész magyar protestáns papságot, «mint a közelebb mult években ő felsége ellen néhány gonosz ember által szervezett lázadás részeseit».** Az itélet halálra és jószágvesztésre szólott mindnyájuk ellen. A császár protestáns szövetségesei közbe vetették magokat s Leopold az itéletet megváltoztatta, kegyelmet igérvén a megtérőknek és azoknak, kik tisztükről lemondanak és örök hűséget fogadnak. Csak csekély rész fogadta el a kegyelmet, sokan kivándoroltak, a többiek várfogságba vettettek, a hol a legnagyobb kinzásoknak estek áldozatul. Sokat Ausztriába vittek rabságba, még arra is volt eset, hogy magánembereknek adtak több protestáns papot rabul; néhányan Nápolyba spanyol gályarabságba hurczoltattak, honnan csak Ruyter hollandus admirális hatalmas protectiója szabaditotta ki őket 1676-ban.

* Károlyi Árpád, *Ambringen Gáspár*. Bp. 1883. Szelepcsényin kívül még Kollonics, gr. Forgács Ádám és Majtényi személynök volt a tanács tagja.
** Bocsor 720. l.

A magyar protestáns egyházra nézve bekövetkezett a martyrium kora. Vezetői megmutatták, hogy magaslatán állanak feladatuknak. A protestáns főurak legnagyobb része a század folyamán elhagyta hitét, nagy részben világi előnyökért, de a lelkipásztoroknak csak csekély részét tántorította meg a szenvedés. Érzelmeiket szépen fejezé ki Sélyei István pápai predikátor és püspök, ki így szólott a birák előtt: «Mi soha a császár ellen semmit sem vétettünk, sőt a császári háznak boldogulásáért a templomokban Istennek mindennap könyörögtünk, a községet is a császár ellen való rebellióra soha nem inditottuk, sőt hogy a császár hívségében megmaradjanak, arra tanítottuk és intettük, tudván, hogy minden hatalmasság Istentől vagyon, és a ki azok ellen támad, Isten rendelése ellen támad. Mindazáltal, ha Istennek úgy tetszett és a császár úgy parancsolja, jó szívvel az ellenünk kimondatott sententiát elszenvedjük, gyönyörködvén abban, nem latorságunkért, hanem igaz religiónkért üldöztetünk, elhivén azt, vagyon a mi Istenünknek hatalma, hogy minket a gályáról is, a mikor akar, ki tud szabadítani; de ha ki nem szabadít is, soha szent Felségét meg nem tagadjuk, sem dicsőséges religiónkat e rosz világnak ideig való hasznáért el nem cseréljük.»*

Európaszerte méltó felháborodást keltett a császári udvar eljárása, s Leopold, ki a fő protestáns államoknak, különösen Hollandiának és Brandenburgnak segitségére szorult XIV. Lajos ellen, kénytelen volt engedni szövetségesei kérelmének. Ehhez járult, hogy a magyar- és protestáns-ellenes politika főtámasza, Lobkowitz herczeg 1674 végén elvesztette hatalmát, s mint áruló szégyenteljesen távolíttatott el a császári udvartól. Be kellett látni, hogy az üldözés csak csekély részben visz eredményre. Ambringen egészen elvesztette befolyását és 1678 végén elbocsáttatott. Már előbb amnestiát hirdetett a császári udvar és a magyar ügyekben már nem Hochernek és társainak, hanem a katholikus magyar uraknak szava volt döntő. Ezek az alkotmány teljes visszaállítását és a törvénytelen adók eltörlését követelték. Gubasóczi János váczi püspök, a kibékítő bizottságnak elnöke, ily szavakkal adta elő politikai hitvallását: az önkény mindig ellenzést, a törvénytelen szigorúság pedig forradalmat idézett elő ezen különben szelid és törvényes módon könnyen vezethető nemzetnél.** De csalódnánk, ha azt hinnők, hogy akár a külföldi

* Cserei Mihály historiája 56. l.

** Gubasóczi véleményét közli Kazy. i. h. II. 260—69. N.-Szombat. 1678 jan. 22.

beavatkozás, akár a magyar urak befolyása idézte elő a császári udvar politikájának változását és akadályozta meg Magyarországnak Csehország sorsára jutását. Ez első sorban a «bujdosók» és kuruczok hadi tetteinek volt érdeme és eredménye.

EMERICUS TŐKŐEY COMES.

Tököly Imre.

Ernszt Lajos birtokában levő kőrajz után.

A kurucz-labancz háború. Tököly Imre.

A Wesselényi összeesküvés véres elfojtása óta nem szünt meg a véres harcz Magyarország északkeleti részeiben. A magyarság ősi fészkében látta magát megtámadva, nemcsak vallásáért és szabadságáért küzdött, hanem életéért, megmaradásáért. A német generalisoknak és katholikus papoknak páratlan kegyetlenkedései megtorlásra találtak a büszke, elnyomást addig nem ismerő népnél. Addig a nemesség harczolt a német ellen, vallásáért és szabadságáért.

Kobb és társai üldözésének volt köszönhető, hogy az egész nemzet osztálykülönbség nélkül magáévá tette szabadságának ügyét. A bécsi udvar a parasztság jogtalan színvonalára akarta sülyeszteni a magyar nemességet, s a magyar jobbágyság ugyanakkor a nemesség mellé emelkedett önfeláldozó hazaszeretet által. Ez nem volt politikai háború, hanem irgalmat, tekintetet nem ismerő race-harcz. Eleinte szervezetlen volt a magyar fél, inkább egyes üldözött csapatokból, mint rendes katonákból álló, hanem mint olyan is félelmesnek mutatkozott, s minden talpalatnyi földön kétessé tudta tenni fürge megtámadása által a német uralmat. Később rendes vezetés alatt fontos politikai tényezővé vált és egész Magyarországon megrenditette a császári uralmat.*

Eleinte a vidék kisebb nemesei, Petróczi, Szuhay Mátyás, Kende Gábor és mások állottak, mint mezei kapitányok, a felkelő hadak élén. A nép bujdosóknak nevezte a honuktól megfosztottakat, segítette őket gyors vállalataikban s biztosította rejtekhelyeiket. Ha erősebb ellenséges sereg indult ellenök, nyitva állott a visszavonulás az erdélyi területre. Erdély tanácsosai szívesen segitették az oda menekülteket, de nem akarták kedvökért koczkáztatni az ország nyugalmát és háborúba keveredni a császárral. A porta, mely súlyos háborúba elegyedett Lengyelországgal, nagyon közönyös állást foglalt. Erdélyben Bánffy Dénes, a mezei hadak vezére, volt a béke pártjának feje, a császár fizetett embere. Teleki Mihálynak, ki nagy kegyben állott Apaffy fejedelemnél, sikerült a hűtlenség vádja alá juttatni e hatalmas férfiút, ki a bakó keze által vérzett el (1674). Azóta az erdélyi udvar mind erélyesebb állást foglalt el a bujdosók érdekében. Erre annál nagyobb szükség volt, mert a császári vezéreknek időközben sikerült vérbe fojtani Petróczinak felkelését, és a lutheránus tót parasztság zendülését. A bujdosóknak most Wesselényi Pál, a volt nádor unokaöcscse állott élén, kit az erdélyi kormány mindenben segitett. XIV. Lajos is érintkezésbe lépett a felkelőkkel és pénzsegélyt biztosított részökre. Most már több ezerre ment a felkelő had és nyilt csatában is megütközött a németteI, de a háború még mindig a

* Az akkor felkapott kurucz és labancz neveket sokféleképp értelmezték. A kurucz név azonos a Dózsa György által vezetett jobbágyfelkelés nevével. A labancz, mely a németet jelöli, némelyek szerint a lábbal függ össze, mert a németeknél a gyalogság volt túlnyomó, de sokkal valószínűbben a német Landsknecht szónak, mely gyakran fordul elő lancz alakban, népszerű változtatása.

Nagy Képes Világtörténet. IX.

ZRINYI ILONA.

Egykorú metszet után.

régi borzasztó módon folyt. Kobb kassai főkapitány 62 magyart végeztetett ki, köztük 22-őt karóba húzatott a kassai piaczon. A kuruczok ellenben harminczkét elfogott tisztet karóztak fel Keresztes mellett, «kalapjaikat is mindeniknek fejére szegezték s egyet bocsátának el, hogy Kassára az irtóztató dolog felől hírt vihessen.»* Tököly ezt e szavakkal beszéli el: elevenen harminczkét németet karóztattak fel végbeli uraim. Mindezekért áldassék Istennek az ő szent neve, ki az erőtlenek által is véghez viszi a maga dicsóségét. — Nagyobb rend csak akkor jött a hadviselésbe, midőn Boham marquis vezetése alatt franczia segélyhad érkezett, és a bujdosók vezetését Teleki Mihály, majd a fiatal gróf Tököly Imre vette át.

Tököly akkor alig volt huszonegy éves, de ritka mértékben egyesítette a nemzeti harcz vezetésére szükséges tulajdonságokat. Naplója, melyet Torma Károly és Thaly Kálmán adtak ki, vallásos, szerény ifjúnak festi, kit hazájának és vallásának balsorsa visz a felkelésre, nem nagyravágyás és nyugtalanság. Mint gyermek hagyta el haldokló édes atyját, kit császári sereg ostromolt várában. A német uralom elleni gyűlölet oly mély gyökeret verhetett lelkében, mint a rómaiak elleni a gyermek Hannibáléban. Nem származott régi családból, egy őse, ki előbb kereskedő volt, csak 1572-ben nyert nemességet és nemsokára megszerezte a nagy késmárki uradalmat. Roppant kincsekkel rendelkezett a család, csak Lietava várában 3 millió forintot érőt foglaltak le a németek. Imrének csak kevés jutott, hanem oly nagy volt az ifjú tekintélye és hadvezéri tehetsége, hogy őt kellett megbízni a veszélyes harcz vezetésével.

Tököly egyszerre a bányavárosok vidékére helyezi át a had színhelyét, meglepetés által kezébe ejti ezt a gazdaságilag annyira fontos vidéket, hadait elküldi Morvaországba és rettegteti Bécset. Körmöczben vert pénzein mint Magyarország részeinek fejedelme szerepel, ki a franczia királynak áll védelme alatt. Diadalai által alkudozásra kényszerítette a császárt, és a maga részére biztosítá a legszebb bért, Zrinyi Ilonának, Rákóczi Ferencz fiatal özvegyének kezét. Tököly a maga személyében egyesíté most a Zrinyiek és Rákócziak traditióját és birtokául nyeré a Rákócziaknak még mindig országgal felérő uradalmait.**

* Babocsai Izsák tarczali jegyző krónikája.

** Tököly házasságáról és a soproni országgyűlésről több fontos adat található a Mémoires de Mr. de M. czimű munka II. részében. A névtelen iró

Míg a császár Tökölyvel alkudozott, Pozsonyban folytak a tárgyalások tanácsosai és a magyar urak közt. Midőn az utóbbiak az alkotmány teljes helyreállítását követelték, Hocher lázadóknak nevezte a magyar urakat, mire ezek Pálffy Tamás püspöknek és kanczellárnak s Batthyány Kristófnak vezetése alatt eltávoztak. Kitünt, hogy a kérlelhetetlen centralisatio a Habsburg házhoz leghivebb elemeket is elidegenitette annak politikájától. A bukott centralista-párt kétségbeesetten tiltakozott a magyaroknak teendő engedmények ellen, de midőn 1681 elején hire jött a török készülődéseinek, a császár belátta, hogy csak a törvényes alapra való visszatérése mentheti meg uralmát Magyarországon. Már a Tökölyvel 1680 végén kötött fegyverszünetben megigérte a császár a felkelők követeléseinek országgyülésen való teljesitését. Most magyar tanácsosai unszolására 1681 ápr. 28-ára Sopronba összehivta az országgyülést. Az alkotmány-ellenes állapotnak vége szakadt.

A soproni országgyülés eleinte nagy reményeket keltett a hazafiakban, de azoknak csak csekély részét valósitotta meg. Esterházy Pált megválasztotta nádorrá, de a meg nem jelenő Tökölyt és követeit nem ismeré el egyenjogú félnek, és a vallás ügyében egészen katholikus szempontok által vezetteté magát. Most már a katholikusoknál volt a többség, kik igyekeztek törvény által megerősiteni felekezetöknek erőszakkal nyert túlsúlyát. Ezért Tököly előre is tiltakozott a gyülés végzései ellen, a protestáns rendek pedig, mint 1662-ben, egyenesen a királyhoz fordultak. Az udvar tett is némi engedményeket, de nem nagyon fekezte a katholikus többség vallásos buzgalmát. Végre sokszoros üzenetváltás után létre jöttek a 25. és 26. czikkek, melyek hosszú időn át megtartották érvényöket. Ezek szerint a szabad vallásgyakorlat a bécsi béke értelmében megerősittetett, hanem a földesuri jogok fentartásával. Az elüzött papok visszatérhettek. A protestánsok tíz nyugoti határmegyében 2—2 templomot kaptak vissza, a többi megyékben meghagyattak addigi templomaik birtokában. A véghelyeken és a szabad királyi városokban szabad isteni tiszteletet élveznek. Minden nemes házában tarthat isteni tiszteletet. Ezentúl templomot vagy iskolát nem szabad elfoglalni. Látjuk, hogy a nemesség jogainak fentartása mellett mégis

azt állítja, hogy Tököly őt küldte Zrinyi Ilonához azon hirrel, hogy a császár beleegyezik házasságukba, ugy látszik azonban, hogy ez emlékirat inkább későbbi történeti összefoglalás mint egy kortársnak műve.

oda irányúl a törvény értelme, hogy a protestánsok az ország nagy részében többé ne tartassanak egyenjogúaknak, hanem csak megtűrteknek. A legfontosabb kérdés pedig az: az országos törvény érvényes-e, vagy a földesúri jog, ellenök dőlt el.

E törvények, melyek szentesitették az előbbi évek kegyetlenségeinek eredményét, nem elégithették ki a felkelőket. Fájdalommal kell kimondanunk, hogy alig történt akármely részről őszinte kisérlet kibékiteni az annyi sebből vérző nemzetet. Tököly és társai a török segélybe vetették bizalmukat, mert napról-napra várható volt a török hadizenete a császár ellen. Apaffy már nyiltan szövetségre lépett Tökölyvel, kit az 1681. hadjáratban erdélyi hadak is segitettek. Folyton változott a hadakozás és a fegyverszünet. A következő évben a kuruczok vezére szövetségre lépett a portával, mely őt elismerte Felső-Magyarország fejedelmének, évi adó fejében. Tököly tetőpontján állott szerencséjének és sietett a fegyverszünetet a házasság megkötésére használni fel (1682 jun. 15.) Már junius 24-ikén felmondta a fegyverszünetet és aug. 14-kén török segitséggel elfoglalta Kassát, Felső-Magyarország gazdag fővárosat. Egy hónappal később kezébe esett a kapitánya, Koháry István által hősiesen megvédett Fülek vára. Másnap a törökök királynak kiáltották ki Tökölyt, ki azonban nem fogadta el a királyi czimet. Egész Felső-Magyarország hódolt neki, és a Kassán 1683 elején összegyűlt országgyűléssel úgy bánt, mint úr és fejedelem.

Egyrészt katholikus, másrészt protestáns rémuralom fenyegette a szétmarczangolt országot. Az annyi idön át függő helyzetet végre döntésre vitte a török beavatkozása, mely Magyarország felszabaditásához vezetett.

VIII. FEJEZET.

AZ ORSZÁG FELSZABADÍTÁSA.

A török birodalom válsága.

Egy kiváló török államférfiú, ki behatóan foglalkozott nemzete történetével, kifejtette előttem, hogy nemcsak a magyarra volt végzetes a török hódítás, hanem a győztesre nézve is. A török ellenállhatatlan volt mindaddig, mig oly népekre talált, melyeket beolvaszthatott és hatalma növelésére fordíthatott. Ilyenek voltak a Balkánfelsziget népei: görögök, bolgárok, bosnyákok, oláhok, kik, ha meg is maradtak keresztyéneknek, mégis meghajoltak a török túlsúly előtt, katonával, adóval szolgáltak és nem keresték a többi keresztyén államok támogatását. De a magyar más volt; azt legyőzni lehetett; megadásra, nemzetének, vallásának megtagadására birni nem. Ez által arra kényszerítette legyőzőjét, hogy féken tartására fogyaszsza erejét, mely itt kiegészítésre nem talált. Szerinte legjobb lett volna, ha népe ide nem is teszi lábát és megelégszik a politikai hegemoniával. Csakhogy a kincs, a gazdagság túlságosan vonzotta.

Ez a megjegyzés is mutatja, hogy a török, legalább az uralkodó osztály, már nem volt a régi. Egyszerűsége szolgai állapotával megszünt. A basák nagy vagyont harácsoltak össze, csak úgy, mint a római proconsulok és azon voltak, hogy azt élvezzék és örökössé tegyék. A vallásos rajongás helyébe közömbösség lép; a szultán iránt való feltétlen engedelmesség helyébe a pártoskodas és az önérdeknek a kötelesség fölé való helyezése. Az oszmánok eredeti aczélos katonai monarchiája mind hasonlóbbá válik a középkori hűbéres államokhoz. Főtámaszai: a jancsárok és a szpáhik rendje, örökös birtokra törekszenek. A személyes érdem helyébe a származás lép. A jancsárok megnősülnek, fegyelmük meglazul, fegyveröket gyakran emelik vezetőikre, söt magára a szultánra is. Azt követelik, hogy fiaik örököljék kiváltságaikat és ezt gyakran ki is erőszakolják. Ennek pedig kettős volt a káros következése. Az egyik az, hogy ez a harczos kaszt is

nyugalomra, békés élvezetre vágyik, úgy, mint a római vagy a spanyol veteránok; rohama már nem oly ellenállhatatlan, kitartása nem oly páratlan, mint II. Muhammed és II. Szuleimán korában volt. A másik az, hogy az örökösség által nem volt többé szükség a rend folytonos megújítására a keresztyén gyermekek felvétele által. Igy a török hadseregnek ez az erőforrása lassankint kiapadt; a leigázott népek ellenben erőre juthattak és csakhamar szembe is szállhattak elnyomóikkal.

A szpáhiknál eredetileg csak a legkisebb hűbért nyerte az új vitéz és saját érdeméből emelkedhetett csak nagyobb rangra és zsoldra. Most a szpáhik fiai, a szpáhoglanok, mint őket Zrinyi nevezi, egyszerre bejutottak apáik örökébe és a gazdagabbak igazi lovagi életet éltek. A végeken nem szünt meg soha a háború; a birodalom belsejében nagy számmal volt még a harczra, zsákmányra vágyó, vallásos rajongástól eltelt néptörzs: de ezeknek sem fegyelme, sem fegyverzete nem volt már alkalmas a keresztyén seregekkel való mérkőzésre.

Ezek a változások csak lassan mentek végbe és még mindig óriás test, félelmes hatalom volt az, mely a Dontól Arábiáig, Algiertól a Tigrisig terjedt. De hanyatlott benne a lélek: a szultánok harczias szelleme, mely előbb éltette, mozgásba hozta, diadalra segítette a nagy gépezetet. II. Szuleimán óta a nagyurak mindinkább a hárem élvezeteibe merülnek és ha támad is köztük még olyan, ki harczi dicsőségre, vitézség babérjára vágyik, hiányzik belőle a vezéri tehetség. Egymás után nagy csatákat vesztenek: a perzsák ellen, kiket Abbasz sah a hatalom magas fokára emelt; a lengyelek ellen, kik II. Oszmán szultánt 1621-ben leverik; a császár ellen, kinek hada győz Sz.-Gotthardnál. Mert ez a szolgaságra, minden önálló gondolat elfojtására épített alkotmány csak addig bír megfelelni hivatásának, míg az akarat, a szultán, ott van a táborban, míg vezet, irányt ad, jutalmaz és büntet. Minél nagyobb az absolutismus, annál több múlik az uralkodónak jellemén, tehetségén. A nagy szultánok sorának pedig vége szakadt. Oszmán magára haragította a jancsárokat szigorusága és fukarsága által, a nagy befolyású törvénytudósokat, az ulemákat pedig az által, hogy három szabad születésü leányt vett nőül, a szokás ellenére. A szerencsétlen lengyel hadjárat után fellázadtak a jancsárok és előbb a főtanácsosok fejét követelték, azután a szultánt is letették, elfogták és helyette nagybátyját, a fogoly Musztafát emelték a trónra. Oszmánt a fogságban megölték. Első, de nem utolsó esete

annak, hogy a janesárok megölték a császárt, kinek személyét előbb szentnek tartották.*

A XVII. század közepén, midőn ezek a bajok nyilvánvalókká válnak, feltűnik az orvoslás is, mert ép, romlatlan szervezetben van még erő arra, hogy magán segitsen. Az albánok harczos nemzete egész sorát adja a kiváló, kormányra termett nagyvezéreknek. A Köprilik igazi majordomusok és vad erejök, tehetségök ismét képes egyesíteni, felhasználni a birodalomnak szinte kifogyhatatlan katonás elemeit. De ők is érzik, hogy államuk kívül marad a hadi tudománynak az utolsó félszázadban történt haladásán, hogy seregök a nagyobb európai hatalmakéval már nem egyenlő értékű. Ezért kerülik a háborút a főellenséggel, a császárral, miben, mint láttuk, a bécsi politika egy nyomon jár velök. Magyarországon csak a határszéli őrségeket foglalkoztatják és hogy a sereget mégis gyakorlatban tartsák, látszólag gyöngébb szomszédjaik. Velencze és Lengyelország ellen folytatnak nagyobb háborút.

Mindegyik szerencsésen végződött a portára nézve, de mindegyik elárulta gyengülését. Velencze utolsó nagy levantei birtokának, Candiának (Kréta) meghóditása, rövid félbeszakításokkal 24 esztendeig foglalta le az oszmán birodalomnak szárazföldi és tengeri hadi erejét. A diadalt, mely utoljára is a törököknek jutott, nagy áldozatokkal vásárolták meg, tengeri hatalmuk megsemmisítésével és körülbelül 120,000 katona életével. A közben eső magyarországi háború is szerencsétlenül folyt, de a vége itt is kedvező volt a portára nézve, mert a császári udvar inkább a magyarban látta az ellenséget, mint a törökben. Ezek a harczok egyuttal helyreállitották a keresztyénség egységét az iszlámmal szemben. Zrinyi Miklóst egész Európa hőse gyanánt ünnepelték; Sz.-Gotthardnál a francziák és a német protestánsok együtt harczoltak a császáriakkal; Candia védelmére özönlöttek a franczia és német önkéntesek: katholikusok, protestánsok egyaránt.

Mindezeknél még érzékenyebb sebet ejtett a török hatalmon és tekintélyen a lengyel háború. A császár egyenrangú ellenfélnek volt tekinthető; Velencze is az volt, legalább a tengeren, de Lengyelország már alig volt állam és 1656—57-ben csak a szomszédok kölcsönös féltékenysége akadályozta meg felosztását. Törökország is fel akarván használni a nagy háború utáni zavarokat, egy kozák vezér

* Ricaut, *Neueröffnete Ottom. Pforte* I. 395. l.

segitségére hadat inditott a köztársaság ellen és 1672-ben elfoglalta Kaminiecz erős várát. De a következő évben Szobieszky János, a lengyel korona vezére, egy hideg téli napon (nov. 11.) Choczim vára alatt megtámadta és szétverte a török sereget. Épen a csata előtti napon halt meg a király és a nemzet dicső vezérét választotta meg uralkodójának. Mintha a Hunyadyak kora éledt volna fel újra, oly nagy volt itt is a nemesség egysége s harczi tüze. Szobieszky és a slachta tovább is nagy lelkesedéssel vezette a háborút, de minden vállalatát meghiusította az országnagyok pártos egyenetlensége. A törökök Ilyvóig (Lemberg) nyomultak előre s az ország megmentése csak a király csudás vitézségének volt köszönhető. Egy ízben, 1675-ben, 5000 harczossal megfutamított 150,000 törököt. Hanem végre is körülfogta őt a túlnyomó ellenség és az 1678 okt. 27-én kötött béke szerint Kaminiecz török kézen maradt.

Közvetlen ezután, 1677—78 közt Oroszország ellen folytattak háborút, de már ez a tőlük előbb megvetett állam is képes volt az ellenállásra.* A birodalom gyöngesége annyira nyilvánvalóvá lett, hogy a régen hódoló népek vérszemet kaptak és remélni kezdték, hogy idegen segitséggel lerázhatják az igát. Midőn II. Rákóczi György a török ellen harczolt, nemcsak a havasalföldi vajdánál talált támogatást, hanem még a bolgárok is biztatták, hogy nagy tömegekben hozzá állanak, ha folytatja a háborút.**

Ennyi vérontás meggyőzhette volna a portát arról, hogy a hatalmi tényezők Európában nagy átalakuláson mentek keresztül és hogy régi divatú hadi ereje már nem mérkőzhetik az európai seregeknek számra és felszerelésre naponta növekvő szervezetével. Köprili Achmed nagyvezér elég belátó volt és elkerülte, a mennyire lehető volt, a döntő összeütközést. De utódja, Kara Musztafa, új dicsőséget és hasznot remélt a háború megújulásából. Tököly felkelése addig nyugtalanítá a császárt, a franczia ellenségeskedés annyira lekötötte erejét, hogy hatalmát Konstantinápolyban már nagyon csekélyre becsülték. Ez időtájt történtek XIV. Lajos túlkapásai a római birodalom ellen, melynek Leopold állott élén; nem csuda, ha a nagyravágyó török vezér szintén igyekezett felhasználni a kedvező alkalmat. Erre egyaránt tüzelik őt a magyar felkelők és Francziaország. A bécsi udvar pedig XIV. Lajosban látja még mindig főellenségét és alig akar hinni

* Ricaut II. 211.

** *Venetianische Depeschen 1659-ből.*

a török háborúban. Majd a régi eszközökkel, vesztegetéssel és igéretekkel igyekszik elhalasztani annak kitörését. Már 1680 óta bizonyos volt a háború, de Bécsben nagyon kevés előkészület történt a védelemre, mit csak részben ment az akkor uralkodó nagy pestis és az udvar örökös pénzhiánya. Legerélyesebben a közvetlenül fenyegetett magyar urak, különösen Esterházy Pál nádor, szólaltak fel a fegyverkezés érdekében, de siker nélkül. A helyett az udvar még 1682 nyarán követet küldött Konstantinápolyba a fegyverszünet meghosszabbítására. Az alkudozás természetesen nem vezetett czélhoz, a török majdnem egész Magyarországot követelte a maga és Tököly részére. Ekkor a császár, ismerve ereje elégtelenségét a fenyegető veszélylyel szemben, külföldi segitség után nézett.*

Minthogy Francziaország várakozó helyzetet foglalt el, csak a német fejedelmektől, a lengyel királytól és a pápától lehetett várni segélyt. Legnagyobb súlylyal a lengyel segítség bírt, mely a törökök ostorának, Szobieszky Jánosnak támogatását biztosítja a császár részére. Éles összeütközés folyt le a lengyel udvarnál a franczia és a császári udvarok diplomatiája közt, melyek közt az első Lengyelország semlegességét akarta kivinni, hogy a császárság annál biztosabban zsákmányáúl essék a töröknek. De végre győzött a lengyeleknél a közös veszély érzete és a lengyel király 1683 márczius 31. megkötötte a szerződést, mely szerint 40,000 vitézzel fogja segiteni a császárt. A pápa tetemes pénzösszeget küldött és erős diplomatiai hatást gyakorolt Francziaországra és Lengyelországra a török elléni háború érdekében.** A német fejedelmek közt eleinte csak a bajor választó volt kész segítségre. Spanyolországot gyengeségén kívül a francziáktól való félelem tartotta vissza.

A háború kezdete. Bécs ostroma és felmentése.

Magának a császárnak hadi ereje, mely a hadjárat megindulásakor 60,000 katonát számlált, egyáltalában nem látszott elégségesnek a harcz kiküzdésére. A nádornak felhivása, mely fegyverbe szólítá a törvények értelmében a magyar nemességet, (márczius 18-án), nem kecsegtetett nagy eredménynyel. Az ország legnagyobb része Tököly

* Ricaut. 214. l.

** Ld. az 1683. évi hadjárat történetére nézve. *Das Jahr 1683 und der grosse Türkenkrieg von Onno Klopp.*

táborában állott, ki nyiltan úgy viselte magát, mint a török szövetségese és kit nem rendített meg, midőn hazája árulójának nevezé őt foglya, Koháry István. A török ellenben teljes erővel indult a háborúba. Seregének száma felülmúlta II. Muhammed és Szulejmán ármádiáit; 230,000 vitéz követte a próféta zöld zászlóját. Maga a szultán csak Belgrádig kisérte seregét, azontúl Kara Musztafa, a nagyvezér vezette. Junius 7-én mentek át a Dráva eszéki hídján, hol Tököly, kit a törökök mindig királynak neveztek * és kit gazdag ajándékokkal elhalmoztak, megjelent hódolatát bemutatni, mint egykor János király Szulejmánnál és lassan végig hömpölyögve a dunántúli síkon, junius 26-án Győr elé jutottak, a császári hadak főtáborhelyéhez. A császári vezér, lotharingiai Károly herczeg kénytelen volt visszavonulni, tartania kellett attól, hogy megkerülik, mert a töröknek mindenütt a magyar elégedetlenek mutatták az útját. Csak Komáromban, Győrött és Leopoldvárában marad császári őrség. Pozsony is kezére jutott Tökölynek és ott is mindjárt magyar lesz az igazgatás nyelve. A visszavonuló sereget elérik a száguldó tatárok, egy csetepatéban az osztrák határon elesik Savoyai Eugénnek egyik testvére. A császár egész udvarával eltávozott Bécsből, mely rémülettel várta az ellenség közeledését. Mindenfelé tűzoszlop hirdette a török megérkezését. A föld népe nagyrészt a fővárosba menekült, a visszamaradtak felkonczoltattak vagy rabságba jutottak.**

A török fősereg lassú menete lehetővé tette Bécsnek védelmi állapotba helyezését. A lotharingiai herczeg seregének jelentékeny részét, 13,000 gyalogot és 9 század lovasságot rendelte őrségül. A polgárság 1800 fegyverest állított, a deákok közül 700-an állottak be, a czéhek is teljes számmal jelentkeztek puskásoknak. Mindössze 22,000-re volt tehető a védők száma. Az éhség elkerülésére bezárják a kapukat a menekülők elől, a védelem előmozdítására leégetik a külvárosokat. A város parancsnoka gróf Stahremberg Rüdiger volt, mellette Kollonics Leopold püspök és gróf Schwarzenberg tüntek ki, mint a szegény lakosság táplálói és ápolói. A polgárság Liebenberg polgármester vezetése alatt szintén hősiesen kitett magáért.

* Maurokordato Madzsaria királyának mondja s bőven leírja fogadtatását.

** E hadjáratra nézve elsőrendű forrás Maurokordato Sándor főtolmácsnak (dragomán) egykorú naplója, melynek a konstantinápolyi görög patriarchátus könyvtárában levő görög kéziratát e munkában felhasználtam.

Az ostrom julius 20. óta teljes erővel folyt. Az ellenséges aknák romba döntötték már a falak nagy részét, az őrséget a gyakran ismétlődő rohamok, a betegség és nélkülözés fogyasztották. Stahremberg már alig mert remélni, e sorokat írta a felmentő sereg vezérének, Károly herczegnek : ne veszítsen több időt, kegyelmes uram, ne veszítsen időt. — Egész Európa szeme ismét Bécs felé fordult, mely elhagyatva minden perczben zsákmányául eshetett a törökök dühének.

Lotharingiai Károly csekély seregével a Duna bal partjára vonult vissza és Tököly ellen harczolt, kit sikerült Pozsonyból kiűznie. Lassankint körüle gyültek a német fejedelmek csapatjai. A bajor választó 8000 embert hozott, a szász választó 10,000-et, a frank kerület 8000-et küldött Ismét 50—60,000-nyi sereggel rendelkezett, de még mindig képtelen volt a török megtámadására. Időközben megérkezett a lengyel király is 27,000-nyi sereggel. Az összes ármádia 84,000 embert számlált és vezérei elhatározták a város fölmentését és megállapitották a hadi tervet. Szeptember 12-én ment végbe a csata, mely egy csapással véget vetett a török veszélynek és előkészítette Ausztriára nézve nagyhatalomra jutását, Magyarországra nézve területe visszaszerzését. A diadalmas lengyel király még az esemény közvetlen befolyása alatt következőleg írta azt le a nejének.

«Isten oly diadalt adott, melyből nemzetünkre halhatatlan dicsőség hárul. A csatamező birtokunkban maradt, az ellenség megszámlálhatatlan halottat, ágyúját és roppant kincseket hagyott rajta, melyek kezünkbe estek. A nagyvezér elfutott és legbecsesebb jószágainak én lettem örököse. Már 10-ikén jelentettem, hogy megtámadom az ellenséget és 12-én a Bécs fölötti magaslaton állott a sereg, honnan beláthattam az egész török tábort és az ellenségek vereségét. A nagyvezér gőgjében azt hitte, hogy visszaverhet és egyúttal folytathatja az ostromot és valóban volt is még 150,000 embere. A jancsárok ott is maradtak az árkokban, az ostromlottak kitörésének visszaszorítására. Ő maga nekünk indult és a hegy aljában meg akart támadni, én pedig a balszárnyat küldtem ellene, melyet a bajor választó vezetett. A lotharingiai herczeg szintén rendkívüli vitézséggel rohanta meg a törököt, leűzte a Kahlenbergről és zavarba hozta. Midőn a nagyvezér maga támadta meg jobb szárnyunkat nagy dühvel és hatalommal, huszárjaink erősen állottak ellen, úgy, hogy időt nyertem soraim szétbontására, melyeket addig a hegy

Szobieszky János vértje, melyet Bécsbe bevonulásakor viselt
A drezdai kir. történelmi gyűjteményben.

meredeksége akadályozott és félórai harcz után megfutamitottuk csapatjait. A mint a bajor választó és a többi fejedelem, a ki hozzánk jött, látta, hogy megvertem az ellenséget, nagyon dicsérték vitézségünket, némelyek öleltek, mások kezeimet csókolták, mind felkiáltottak: éljen a király és példájukat követé az egész ármádia. — Ez a szerencsés csapás oly hihetetlennek látszik, hogy az ostromlottak nem is hiszik és még mindig tartanak attól, hogy a megszálló tábor ismét összeszedi magát. A mult éjt lóháton töltöttem és meg kell vallanom, nagyon örültem, a mint egészen szétszórva láttam az ellenséges hadat. Semmiből sem lehet annyira megismerni az ozmán birodalom roppant hatalmát, mint a lőpor, a golyók és más hadikészletek végtelen tömegéből, melyet a táborban találtak, a melyből már sok milliót érőt hordtak össze, noha a katonák sokat megsemmisítettek. Mivel az ütközet tüzes és véres volt, mi is sokat vesztettünk embereink közül, az egész csatamező pedig tele van tört kardokkal és más aranynyal és drágakövekkel ékes fegyverekkel, úgy, hogy szembetünő, hogy a török sereg java elesett. Maga a nagyvezér is csak nagy bajjal menekült meg, főtisztjei elhullottak és még nagyobb lett volna a diadal, ha az éj nem vetett volna véget az üldözésnek. Azt mondják, hogy százezer sátor maradt zsákmányúl, melyek kifosztása sok időbe fog kerülni, bármily nagy a győztesek s ostromlottak száma. Sok szerencsétlen nyomorult rabot is találtunk, felkonczolva vagy megsebesítve. A mint a néhol tömegesen fekvő hullák mutatják, mind érezték a vezér kegyetlenségét, s kétségtelenül ez az ártatlanul kiömlött vér szerezte meg nekünk az égtől ezt a dicső diadalt. Ma a szász és lotharingiai herczegek meglátogattak, kikkel tegnap nem beszélhettem, mert a csatarend közepét vezették. Stahremberg is kijött a legelőkelőbb polgárokkal, kik nagyon kivántak látni és rendkivül örültem, a mint megváltójuknak neveztek és meg akartak csókolni térdeimet és ruháimat. A mint aztán bevonultam a városba és a főtemplomba mentem, az ablakokból és a háztetőkről mindenki azt kiáltotta: éljen a király és ez nem szünt meg, bár kértem a kormányzót és a német főtiszteket, hallgattassák el a népet. Ebéd előtt még megnéztem az erősiteseket, melyek már alig állhattak volna ellen négy napig, mert az ellenség nagyon előre tolta aknáit és légberöpitette a legmagasabb bástyákat. Holnap két mérföldnyire elmegyünk, aztán Magyarországba megyünk a hitetlenek üldözésére, felhasználva rettegésöket. — Irtam már, hogy nekem jutott a vezér sátra és legbecsesebb holmija, bizonyára szeretné

tudni, hogyan ment az végbe. Épen benyomultam a török táborba, és üldöztem a futó vezért, midőn elém hozták egyik szolgáját. A fogoly egy magas fellegvárat mutatott, mely lakásul szolgált a vezérnek és én oda küldtem egy testőrömet, hogy vegye birtokba részemre, én pedig tovább üldöztem az ellenséget. Erről a szállásról irhatom, hogy akkora helyet foglal el, mint Varsó vagy Lemberg és lehetetlen leirni, mennyi drága sátor és mennyi pompa volt ott látható; bővelkedett fürdőkkel, kertekkel, vízvezetékekkel és mindennel, a mi csak kell egy nagy városban. A vezérnek pedig nagyon gyorsan kellett megszöknie, mert sátrában ott találták méltósága jeleit és Muhammed zászlaját, melyet a szultán adott át neki. E zászlót még aznap elküldtem ő szentségének Rómába. A többi drágaságról és ritkaságról, miket a társzekereken találtak, a mondhatatlan sok rubinnal és zafirral ékes, sok ezer aranyat érő ivről és tegezről nem akarok szólani. Legalább nem fogja szememre hányhatni, a mit a tatár asszonyok szoktak mondani férjeiknek, ha üres kézzel térnek vissza a háborúból: nem vagy férfiú, mert nem hoztál zsakmányt; azt válaszolhatnám, hogy annak ott kell lennie a csatában, a hadak élén, ki oly gazdag prédát hoz haza. — Egészben biztosithatom, hogy seregünk hasonlítható ahhoz, melyet régente Bouilloni Gottfrid vezetett, midőn visszajött Jeruzsálem elfoglalásától. Mondjunk tehát végtelen hálát Istennek, hogy mi szolgálhattuk e szent háborúban és hogy diadalt adott a hitetlenek ellenében, kik többé nem fogják kérdezhetni: hol hát a keresztyének istene? Mert ezen csatában eléggé érezték, s most elismerik, hogy ő az egyetlen, ki általunk megmentette Bécs városát és megverte a kegyetlen ellenséget.»*

A hős király egész naiv büszkesége szól e sorokból: újabb időben szerették volna kisebbiteni érdemeit, de bizonyos, hogy a sereg, Bécs és az egész akkori világ őt tekinté a város megmentőjének, a mint hogy ő is volt az egyesült sereg fővezére. Másrészt bizonyos, hogy a diadalban nagy része volt Bécs hős és kitartó védőinek és a császári sereg vezéreinek, első sorban lotharingiai Károlynak is.

* Ricaut, i. m. 243–246. Maurokordato, ki ott volt a nagyvezér sátrában, szintén a lengyel királynak tulajdonítja a főérdemet, a vereség okozójának pedig a tatárok gyönge ellenállását tartja.

Magyarország felszabadítása. Buda ostroma.

Esterházy Pál nádor, midőn a hadjárat elején fegyverre szólitá a magyar nemességet, kifejezte azt a reményt, hogy Isten által most nyujtatik mód a haza felszabaditására a pogány iga alól. A bécsi csata hatása alatt e czél elérésére sietett a lengyel király és a császári sereg. Az előbbi már október 9-én újra megtámadta a törököt Párkánynál, de veszélybe jutott, melyből csak lotharingiai Károly gyors segitsége menté meg. Nem sokára (október 28-án) visszafoglalták Esztergomot is, Magyarország egyházi fővárosát. Azután leginkább Tököly ellen fordult a császári fegyverek éle, ki hiába vette igénybe a lengyel király közbenjárását. Még 1683 telén elfoglalták a császáriak Lőcsét. Kara Musztafa pedig Nándorfehérvárig futott, hol a szultán által elébe küldött selyemzsinórral megfojtatott. Feje aztán Bécsbe került, hol a fegyvertárban mutatják.

Mi sem bizonyítja inkább, hogy a császár elejétől fogva el volt határozva az egész Magyarország visszaszerzésére és egyesitésére, mint a magyarok iránt követett bánásmód. Általános amnestiát hirdetett azoknak, kik leteszik a fegyvert, s vallásszabadságot az 1606-iki és 1681-iki czikkek alapján. Már 1684 elején meghódolt Pozsonyban 17 megye, tizennégy főúr és 12 város. Csak Tököly nem akar tudni a kibékülésről, még mindig bizik a török csillagában. Keményen megbüntette a tőle elpártolni szándékozókat. A szerencsétlen országot még ez a rendkívül szerencsés fordulat sem birta egyesiteni és a polgárháború tovább folyt, a török elleni harczczal együtt.

Ennek befejezésére nagy szövetséget hozott létre a császári udvar. Lengyelországon kívül Velencze is megújitotta a harczot. Hanem a háboru súlya leginkább Magyarországra nehezedett. A lengyel király visszatért hazájába; most lotharingiai Károly volt a vezér. Ez egyenesen Buda ellen indult, azon reményben, hogy ott alig talál ellenállásra. Útközben elfoglalta Visegrád várát és Vácznál szétvert egy török sereget. Pestet elhagyták a törökök és a budai víziváros is keresztyén kézre került. A vár felmentésére induló török sereget Érdnél (vagy Hamzsabégnél) julius 22-én szétverte Károly hada, de maga Buda vára ellen nem boldogult. Több véres roham után kénytelen volt visszavonulni (október végén) és Magyarország fővárosa még egy ideig török szolgaság alatt maradt. A keresztyén sereg 23,000 katonát, 639 tisztet és 147 önkéntest vesztett. Nagyobb szerencsével működtek a Dráva felé és a Tököly ellen küldött ha-

dak. Amott Leslie tábornok vitéz védelem után elfoglalta Verőczét, Felső-Magyarországban pedig Schultz tábornok elfoglalta Kis-Szebent, Bártfát és Makoviczát és nyilt csatában legyőzte Tökölyt. Csak Eperjes birt ellenállani. Tököly maga is kész volt már a békére, még arra is nyujtott kilátást, hogy katholikus lesz, de a császári udvar már nem elégedett meg fél eredménynyel és ugyanazon okból visszautasította a török által kinált engedményeket. Hazánkat egészen tönkre tette a hadviselés. A téli szálláson benhagyott katonaság tartására kivetett 180,000 portio (mely 5 millió frtra rúgott) iszonyú inséget árasztott az egész országra. Nemesek, parasztok falvaikból kibolygatva, mindenükből kiélve, több helyen kutyák, macskák húsával kénytelenittettek tengetni életöket.* Irtózatos volt a drágaság és éhség, melytől egyaránt szenvedett keresztyén és török.

A következő évben nagy előkészületeket tett mindkét fél. Az egyesitett császári had Érsekújvárt fogta ostrom alá. Felmentésére nagy török sereg indult Budáról, mely elfoglalta Visegrádot, de hiába ostromolta Esztergom várát és ott nagy vereséget szenvedett (aug. 16.). Három nappal később rohammal bevették Érsekújvárt és lekaszabolták a török őrséget. A Budához vivő út a keresztyének kezében volt és Károly herczeg újra előnyomult a főváros felé. A török sereg visszavonulásában felgyujtotta Váczot és légbe röpitette Visegrádot. A régi magyar királyi residentia akkor vált rommá.

Felső-Magyarországban Schultz tábornok elfoglalta Eperjest, Caprara pedig Tokajt és Kassát. Az utóbbi város ostroma alatt történt, hogy a nagyváradi basa elfogatta Tökölyt a szultán parancsára, ki többé nem bízott a fölkelő vezérben. Ennek következése az volt, hogy egész Felső-Magyarország meghódolt a királynak és csak 3000 ember maradt Tököly pártján, tovább folytatva a bujdosást. Csak egy hatalmas támpontja volt még a felkelésnek Magyarországban: Munkács, melyet Tököly nagy őrséggel és hadikészlettel látott el, és melynek őrizetét hős lelkü nejére, Zrinyi Ilonára bízta.** Benne, a nemzet fejedelmeinek és martyrjainak utódjában, központosult most a százados engesztelhetetlen gyülölet a bécsi uralom ellen.

Napról-napra csökkent a török hódoltság területe. Szolnok,

* Bocsor, i. m. 746.

** V. ö. Horváth Mihály Zrinyi Ilonáról szóló szép könyvét. — Ricaut. 334. lap.

Heves és Török-Sz.-Miklós császári őrségeket fogadtak be. Már Erdélyhez közeledik a császári sereg. Egert és Munkácsot külön hadosztályok veszik körül. Aradot szerencsés meglepés által foglalják el. Erdély elpártolása a töröktől és a császárhoz való csatlakozása már csak napok kérdésének látszott. A szultán e kétségbeesett helyzetben szabadon bocsátja Tökölyt, ki a török kezéből reméli elnyerhetni Erdély fejedelemségét, ha Apaffy a császárhoz találna pártolni.

Mindezen foglalás biztosítására elkerülhetetlenül szükségesnek mutatkozott Buda visszaszerzése. Az ország szétdarabolása természetes következése volt a főváros elveszésének; az okkal együtt meg kellett szünnie az okozatnak. Igen nehéznek látszott a vállalat, a két év előtti kudarcz is ijesztett és a császári hadi tanács nem akarta újabb veszteség által koczkáztatni az eddigi eredményeket. Ehhez járult a bajor választó azon követelése, hogy külön sereget vezessen és ne álljon többé a lotharingiai herczeg parancsa alatt. Már el is volt határozva Sz.-Fehérvár ostroma, midőn végre sikerült lotharingiai Károlynak a császárt véleménye részére megnyerni és az egész hadjárat czéljául Buda ostromát kitűzetni. Az eddiginél sokkal nagyobb erő állott fegyverben. A császár a maga részére nyerte Brandenburgot és a nagy választó 8000 vitézt küldött segítségül. Egész Európából gyűltek a fiatal nemesek, kik ily nagy hadi ténynyel akarták megnyitni vitézi pályájukat és a lotharingiai herczeg alatt akarták megtanulni a hadviselést. Spanyolországból 60 egyszerű kézműves jött, hogy a hitetlenek elleni harczban elvérezzen. Bécsben lázas munkásság uralkodott a fegyvertárakban, a tüzérség kitünő vezért nyert Gonzalez spanyol tüzmester személyében. «Egész Európának szeme Buda ostroma felé fordult, nem beszéltek sehol másról», irja egy akkori franczia főúr.

Esztergom visszavételének emlékérme.
A Nemzeti Muzeumban.

Nagy szükség volt ez erőfeszitésre, mert a török a maga részéről mindent megtett e vár védelmére, melyhez füződött utolsó reménye Magyarország megtartására. Buda szent városa lett az iszlámnak, megvédésére kész volt a vérét ontani minden muzulmán. Hazánk fővárosának ostromából egy nevezetes momentuma válik a

ÉSZAKI-TENGER
Amsterdam
NÉMETALFÖLD
Ostende
Brügge
Antverpen
Flandr. grf.
Gent
Mecheln
Brüssel
Löwen
Tournay
Lille
Mons
Namur
Lüttich
Cambray
Osztr. Németalföld
Luxemburg
Aachen
Bonn
Köln
Münster
MÜNSTER
OSNABRÜCK
OLDENBURG
Bréma
Paderborn
WESTFALIA
BRAUNSCHWEIG (HANNOVER)
LÜNEBURG
MEKLENBURG
Elba
BRANDENBURG
Berlin
Potsdam
Brandenbg.
Braunschweig
Wolfenbütt.
Hildesheim
HILDESH.
Magdeburg
Goslar
Quedlinburg
ANHALT
Wittenberg
Göttingen
Halle
Lipcse
HESSEN-CASSEL
SZÁSZ VÁLASZTÓFEJ.
Drezda
Chemnitz
Zwickau
Rudolstadt
Meiningen
Coburg
Fulda
NASSAU
Homburg
Frankfurt
TRIERI VÁLASZTÓFEJ.
Mosel
Trier
Mainz
Darmstadt
Worms
PFALZ
MAINZI VÁLASZTÓF.
Majna
Würzburg
Bamberg
Bairuth
Waldek
Prág
Királys
Mergentheim
Nürnberg
Speyer
Heidelberg
Philippsbg.
Landau
Weissenburg
Regensburg
Laon
Reims
Marne
Varennes
Châlons
Verdun
Metz
LOTHRINGEN
Nancy
Seine
Strassburg
BADEN
Stuttgart
WÜRTEMBERG
Ulm
Duna
Burgau
Augsburg
Krumbach
München
BAJOR VÁLASZTÓF.
Passau
Inn
Linz
Münster
Breisach
Freiburg
HOHENZOLL.
Basel
Konstanz
Bregenz
Feldkirch
VORARLBERG
Innsbruck
Landeck
Kufstein
SALZBURGI ÉRSEKSÉG
herczegség
Steyerm.
Tyroli grófság
Meran
Brixen
Bozen
Karinthia hgs.
Dráva
Klagenfurt
Laibach
Krain hgs.
TRIENT
Saône
Besançon
Zürich
Szt.-Gallen
Châlon
Loire
Rajna
Lausanne
Genfi tó
Genf
Rhône
Lyon
Aosta
MILANOI HGSÉG
Milano
VELENCZE BIRTOKAI
Vicenza
Treviso
Gradisca
Görz
Triest
Verona
Padua
Velencze
Fiume
Grenoble
Valence
Turin
Asti
MONFERRAT
Villafranca
Po
Adda
MANTUAI HGSÉG
Mantua
PARMAI HGSÉG
Parma
Reggio
Modena
MODENAI HGSÉG
Ferrara
Pola
ADRIAI-TENGER
Avignon
Digne
NIZZA
GENUAI BIRTOK
Genua
Toscana
Bologna
Faenza
Ravenna
EGYHÁZI ÁLLAMOK
Arles
Aix
Monaco
Nizza
Cannes
Marseille
Toulon
Carrara
LUCCA
Lucca
Pisa
Firenze
S. MARINO KÖZTÁRS.
Urbino
Ancona
TYRRHENI-TENGER
Volterra
Siena
TOSCANA
Perugia
Spoleto
Orvieto
NÁPOLYI KIRÁLYSÁG
CORSICA
MONTE CRISTO
Viterbo
Ronciglione
Tagliacozzo

Szinmagyarázat:

I. A német osztrák örökös tartományok:

1. Ausztria hgség.
2. Belső-Ausztria.
3. Tirol és Elő-Ausztria.

II. A cseh örökös tartományok:

1. Csehország.
2. Morvaország.
3. Szilézia.

III. Magyarország:

1. Magyarország. 2. Horvátország.
3. Károlyváros és Varasd.
4. Szlavonia 5. Temesi bánság
6. Erdély.

IV. Osztrák Németalföld. V. Olasz birtokok. VI. Toscanai hgség.

POSNER KÁROLY LAJOS ÉS FIA térképészeti műintézetének metszése és nyomása.

kereszt és félhold sok századon át tartó harczának. Budai basa az öreg Abderrahmán (Apti basa) volt, egy svájczi születésű renegatus, kinek életéhez sok regényes monda szövődik; alatta 17,000 próbált vitéz szolgált. Nagy mennyiségű lőpor és más hadikészlet állott rendelkezésére. Éhségtől sem kellett tartania.

A keresztyén sereg Esztergomnál találkozott, elfoglalta Pestet, Ó-Budánál hidat vert és már junius 24-én elfoglalta a vizivárost. Ott a törökök ismételt kitörései ellen is erősen tartotta magát és

Apti basa.
Ernszt Lajos gyűjteményében lévő egykorú metszet után.

elhelyezte az ostromló ágyúkat. Az első rohamok nem sikerültek és a török aknák és kitörések igen nagy kárt tettek a megszálló seregben. Hanem a várban is légbe röpült egy lőporos torony és ez alkalommal a lotharingiai herczeg megadásra szólította fel a basát, de teljesen elutasító választ nyert. A julius 27-iki roham, melyben nagy részük volt a magyar «talpas»-oknak, a császáriak kezébe adta a külső rondellát, úgy, hogy már csak a tulajdonképeni vár maradt a török kezében. A keresztyének is elismerték, mily vitéz a török védelme, különösen az ostromlottak által mindenütt elszórt lőpor oko-

zott nagy kárt. «Rossz volna, ha ez embereknél oly jól működnék a fő, mint a test».[1] A roham után ujra felszólíttatta a herczeg a basát, de ez általános békét ajánlott és tudni sem akart e várnak, «mely nemcsak Magyarországnak, hanem az egész török birodalomnak, sőt Jeruzsálemnak is kulcsa, megadásáról.»[2] Abderrahmán annál bátrabban szólhatott, mert tudta, hogy török felmentő sereg közeledik. A császáriak is értesitve voltak a nagyvezér közeledéséről és Károly herczeg új roham által akarta azt megelőzni, mely azonban szintén visszaveréssel végződött. Hanem a nagyvezér serege nem merte megtámadni a császáriak sánczait és csak néhány száz jancsár jutott be a várba. A felmentő sereg távoltartásában a magyar csapatokat illeti meg a főrész. Különben is a török seregben egymást érték a lázongások és a fegyelemmel véget ért e harczi kedv is.[3] Az ostrom szakadatlanul folyt, egy ferenczrendi magyar szerzetesnek, Gábornak bombái felgyujtották a palizádokat, a várfal egészen védtelenül állott már a támadás előtt, a védők ereje és száma egyre fogyott. Hanem a császári sereg is sokat szenvedett. Félig rothadt kenyérrel és vízzel éltek, a két ellenség közt éjjel-nappal fegyverben kellett lenni. Számtalan vitéz hullott el betegség és nélkülözés következtében. A félénkek már attól tartottak, hogy a törökök elvágják az ostromlók élelmezését és visszavonulásra kényszerítik őket.[4]

Lotharingiai Károly mindazáltal elhatározta a döntő rohamot. Scherffenberg generális csapatjai, melyek Erdélyből érkeztek, kipótolták a hézagokat, Strattmann minister megérkezése véget vetett a vezérek közt felmerülő viszályoknak, a Dunát elzárták hajókkal és horgonyokkal, hogy vízen se érkezhessen sereg a vár felmentésére. Rohamra 8000 vitéz volt kiküldve, magyarok, császáriak, bajorok és brandenburgiak egyaránt. Cserei szerint legelől Petneházy Dávid, a régi kurucz, óriási testalkatú férfiú jutott fel a várfalakra. Kétségbeesett volt a védelem és midőn már belátták a törökök, hogy nem visz czélhoz s feltüzték a fehér zászlót, nem nyerhettek már kegyelmet. A basa haláláig vitézül védte magát és még ellenségei is tisztelték bátorságát. Száznegyvenöt év után ismét keresztyén uralom

[1] *Regesták* 251. l. Lajos badeni herczeg levele. V. ö. az ostrom történetére nézve Károlyi Árpádnak becses adatokban bővelkedő könyvét. 1886.

[2] Ricaut, 347. l.

[3] E harczokat bőven elbeszéli Maurokordato naplója.

[4] Franczia levél a budai táborból aug. 21. Regesták 252. l.

alá jutott hazánk fővárosa. Új korszak veszi kezdetét Magyarország történetében. Ki kell emelni, hogy Buda visszafoglalásában a magyaroknak is jelentékeny rész jutott. Petneházy ott sem volt, de kiváló érdemeket szereztek Eörményesi Fiáth Ferencz és gróf Bercsényi Miklós.

Buda elfoglalása után gyors lépésekkel haladt Magyarország teljes felszabadításának befejezése felé. A nagyvezér visszavonult, miután tétlenül nézte Buda elveszését. A győztes sereg egy része a

Lotharingiai Károly.
Egykorú kőrajz után.

Duna, másik része a Tisza mentén hódított. Az első elfoglalta Simontornyát, Kaposvárt, Siklóst és Pécset s felgyujtotta az eszéki hidat. Az utóbbi pedig Veteráni tábornok alatt Szeged mellett legyőzte a vár felmentésére siető nagyvezért (okt. 19.), s elfoglalta Szegedet és Csanádot. A kimerült porta, mely már a vallásos alapitványok vagyonát is lefoglalta, újra békét kinált, de hiába. Erdély már kész volt pénzzel segiteni a császárt, bár nyiltan még nem pártolhatott el. Az erdélyi diplomatia teljesen helyes álláspontot foglalt el, midőn lehetetlennek mondta Erdély elpártolását a töröktől, mig Temesvár, Várad és Belgrád nincsenek a császár kezében. Egyáltalában

igen nagy volt az idegenkedés az országban a császári uralomtól, és Teleki Mihályt, az alkudozások vezetőjét tekintették az ország minden akkori és későbbi csapásainak okául. A török látva ügyének hanyatlását, most kedvezett a fejedelemségnek, melyet egy emberöltővel azelőtt felprédált. A rövidlátók még lehetőnek tartották Erdély függetlenségének fentartását a császár és a szultán közt. De mivel a császár végső következésig akarta felhasználni diadalait, a török kénytelen volt tovább folytatni a harczot. Megerősítette Belgrá-

Buda elfoglalásának emlékérme.
A Nemzeti Muzeumban.

dot, Eszéket és Fehérvárt, sőt árulás által vissza akarta szerezni Budát is.

Az új hadjáratban a lotharingiai herczeg nyilt csatára akarta vinni a dolgot. Táborába ismét sok nemes önkéntes jött Angliából, Spanyolországból, Németalföldről és Olaszországból. A nagyvezér nagy haderővel indult eléje Belgrádból és visszavonulásra kényszerítette a herczeget a Dráván át. Az ellenség hátrálása támadásra bátorította a törököt. A régi mohácsi csatatér közelében, Nagy-Harsánynál ment végbe a döntő ütközet, mely a keresztyének fényes diadalával végződött (1687 aug. 12.). Egymásután meghódoltak a dunántúli és drávántúli várak : Palota, Valpó, Eszék és Pozsega. Lotharingiai Károly Erdély ellen indult. Magyarország területén, a Bánságon kívül csak Gyula, Eger, Várad, Kanizsa és Fehérvár volt még török kézen. Munkács már végső veszélyben forgott. Felmentésére, a tö-

rökök és kuruczok ismételt vereségei után, nem nyilt semmi kilátás. Az ország felszabadítása az 1687. év végén nagy vonásokban be volt fejezve. Nagyobb és nehezebb munkának kellett következnie, az újonnan szervezésnek és kibékítésnek.

Az eperjesi vértörvényszék és a pozsonyi országgyűlés.

Szomorú tény hazánk ujabb történetében, hogy alig ment végbe egyetlen nagyobb szabású esemény, mely egyaránt maga köré tudta volna csoportositani a magyar nemzet minden részét és valóban nemzeti jelentőségűvé vált volna. Lehetett-e nagyobb esemény Magyarországra nézve, mint a török járom megtörése? Századok óta ez volt álma minden jó magyarnak, ezért vérzett, ezért áldozott sok emberöltő. És végre midőn elérkezik a Hunyadyak és Zrinyiek által annyira sóvárgott idő, midőn a magyar és német fegyver csapásai alatt elhanyatlott Oszmán birodalmának hatalma, a nemzetnek csak egy része nézhette megelégedéssel és örömmel az eredményt. A másik részt súlyos gond foglalá el, az, nem lép-e a töröknek helyébe a még súlyosabb, még nehezebben lerázható német rabság.

Az absolut kormány ellen hazafias kötelesség volt a fegyverfogás és a bujdosók és a kuruczok, mint a nemzeti függetlenség és vallásos szabadság védői, nagy czélért küzdtek és véreztek. Hanem a bécsi udvar maga is belátta, hogy tervei meg nem valósíthatók és már 1680 óta békülést keresett a magyarokkal és a protestánsokkal. A centralisáló, absolutistikus német irány, melynek Hocher volt legkiválóbb képviselője, 1681 óta bukottnak tekinthető. A fenyegető veszélylyel szemben meg volt adva a lehetőség a magyar nemzet őszinte szövetségére uralkodójával és a németekkel. Végzetes jelentőségű volt, hogy Tökölyt a Zrinyi és Nádasdy sorsa rettegteté, hogy a fiatal hőst Magyarország fejedelemségének álomképe kábítá el. Sorsát a hanyatló török hatalomhoz köté és annak bukásába bebonyolítá pártját is, a magyar nemzetnek nagy és nemes részét.

Láttuk, hogy a császár első diadalai után amnestiát ajánlott s erőszakkal és jó módon néhány év alatt semmivé tette az ellene fegyverben álló nemzeti-protestáns pártot. A felső vidék büszke nemessége és jómódú művelt polgársága nem igen tagadhatá, hogy nem a győztessel rokonszenvez, hanem a legyőzöttel és annak dicső nejével, Zrinyi Ilonával. A császári tábornok, gróf Caraffa Antal, bűnnek tekintette ez érzelmet, felségsértést, vétkes összeesküvést

látott ott, hol alig lehetett szó másról, mint sympathiáról és antipathiáról. Mi sem volt könnyebb a kegyelmet nem ismerő, kérlelhetetlen, pénzvágyó Caraffának, mint koholt levelek és a tortura segitségével bebizonyítani a vádakat és Albát is túlszárnyaló módon dühöngeni a császár új alattvalói ellen.

Azon vád alapján, mintha a Tökölytől elfogott levelek bizonyították volna ellenök, előbb a kassai protestánsok ellen léptek fel és megfosztották őket a főtemplomtól. A császári katonaság kiséretében mindig ott jártak a jezsuiták. Majd Eperjesen valódi vértörvényszéket állitott fel.* A császári ministerektől engedélyt eszközölt ki erre, de csak azon feltétel alatt, hogy kizárólag az amnestia óta történt bűnöket nyomoztassa, magyar törvény szerint járjon el és ne adjon hitelt feladásoknak. Caraffa azonban utasitásától eltérőleg járt el. A kinpad és egy bérelt nő — Tábori Erzsók — voltak főeszközei. Egymásután maga elé idéztette a vagyon és származás által kiváló nemeseket és papokat s minden ok elég volt neki a halálos büntetés kimondására. Eperjes főterén Caraffa ablakai alatt vesztőhely emelkedett, zöldbe öltözött bakók egymásután végezték ki az áldozatokat. Márczius 5-én Zimmermann Istvánt, Rauscher Gáspárt, Keczer Endrét és Baranyai Ferenczet lefejezték, levágták jobb kezöket, a holttesteket felnégyelték és a főutczákra szegezték. Hasonló sors érte néhány nap mulva Keczer Gábort (Endre fiát), Sárosy Mártont, Fleischhackert, Schönlebent és Medveczkyt. Eperjesen kívül Kassa, Bártfa, Löcse, Sopron és Pozsony gazdag protestáns polgárai is vád alá helyeztettek. Kirívó volt a czél: egyszerre sujtani a protestantismust és nagy kincsekre tenni szert. A vérpad egy éven át volt felállítva. Nem volt magyar honfi, a nádort sem véve ki, ki ellen ott ne emelték volna az árulás vádját; még a bécsi hadi tanács elnökét, Hermann badeni őrgrófot is vádolták Tökölyvel való czimboráskodással. Végre a magyar főuraknak és a német protestánsoknak panaszára a császár visszahívta Caraffát. Büntetéséről azonban szó sem volt, a túlbuzgó generálist tovább is fontos megbízásokkal tisztelte meg az udvar.

Elgondolhatjuk, minő hatással volt az egész nemzetre Caraffa eljárása, mennyire megújította a régi üldözések és vérontások emlékét. De Leopold nem akarta a törvénytelen kormányt, nem a vér-

* *Laniena Eperjesiensis.* Rezik Józseftől. *Magazin für Geschichte und Statistik der österreichischen Monarchie.* Göttingen, 1808.

paddal, hanem törvényes eszközökkel akarta a dynastia részére eldönteni a közte és a magyar aristokratia közt annyi időn át folyó harczot. További véres üldözés megsemmisíthette volna a kivívott diadalok minden gyümölcsét, az országgyűlés pedig a viszonyok nyomása alatt bizonyára kész lesz megtenni mindent a dynastia hatalmának emelésére, ha csak biztosítva látja a nemzet fennmaradását. Ezért Bécsben elhatározták a magyar országgyűlés összehívását. Már megelőzőleg tudatta a bibornokká lett Kollonics annak főczélját: Magyarország koronájának örökössé tételét.

Az országgyűlésre maga Leopold is Pozsonyba ment nejével s elsőszülött fiával, a kilencz éves Józseffel, ki magyar ruhát viselt. Az első királyi leirat, említve a török és a felkelők fölött kivívott diadalokat, az országgyűlés czéljául József királylyá koronázását tűzi ki. «Ő császári felsége fel volna ugyan jogosítva ezen nagy veszélylyel, költséggel és munkával a török telhetetlen torkából kiragadott birodalmat a hadi jog szerint örökösei részére megtartani és önkényes törvények szerint uralkodni. De ő felségének vele született jósága más tanácsot javasol, és ő cs. felsége kész mindent a régi állapotban megtartani, a régi szabadságokat, jogokat és törvényeket megőrizni és a visszahódított tartományokat a királysághoz csatolni és azokat is a régi törvények alá helyezni. Ezen kegyességeért két kártékony pont eltörlését kivánja. Először adassék meg az osztrák háznak, mely a magyar királyságot oly nagy veszélyekből kimentette, mindenkorra, szerződés által az örökösödési jog. Ettől függ Magyarország jólléte és nyugalma. Másodszor meg kell változtatni II. Endre törvényét. Mert lehetetlen esküt tenni olyanra, mi ellenkezik isteni és emberi törvényekkel. Mert ott meg van engedve az ellenállás, az isteni és közös választás által megerősitett király ellen és más bünök is szépíttetnek a szabadság álarcza alatt».*

Forduló pontjára ért a magyar alkotmány. Eddig feudalis elemek voltak benne túlnyomók, most a királyi hatalom föléjök kezdett emelkedni. A magyar aristokratia minden érdemei mellett is képtelennek bizonyult az ország felmentésére; ez első sorban a dynastiának volt érdeme és természetesen annak hatalmát növelte. Az örökösödés behozatala és a felkelés törvényszerűségének megszüntetése alattvalókká tette a magyar nemeseket, kik addig úgyszólva respublicát

* Okt. 31. 1687. Ricaut 437—8. l.

IOSEPHVS ARCHIDVX AVSTRIÆ LEOPOLDI CÆSARIS FILIVS EX ELEONORA AVGVSTA PALATINO-NEOBVRGIA NASCITVR 26. IVLII. PANNONIÆ REX SOLENNI RITV INAVGVRATVR POSONII 9. DECEMBRIS A. 1687

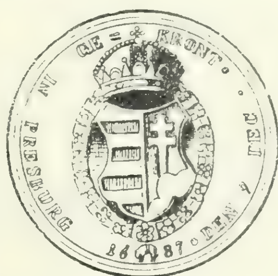
I. József koronázási öltönyében.

Ernszt Lajos gyűjteményében lévő egykorú metszet után.

alkottak. A magyar alkotmány fejlődése itt válik el a lengyel alkotmányétól, mint most már mindenki beismerheti, hazánk üdvére. Akkor azonban első sorban az áldozatot, a veszteséget látták e törvényben, az első lépést arra, hogy Magyarország törvényesen bekebeleztessék a Habsburgok monarchiájába. Ott állott a Wesselényi összeesküvésnek emléke, az eperjesi vérpadnak még ártatlan vértől párolgó réme.

Nem láttak módot, hogyan lehessen a királyi hatalom törvényes fékentartása nélkül lehetetlenné tenni a királyi — idegen — tanácsosok túlkapásait és kegyetlenségeit. József főherczeg koronázása ellen nem emelkedett hang, annál nagyobb volt az ellenállás az örökösödés beczikkelyezése ellen. Ennek maga az országbiró, Draskovics Miklós állott élén, míg a királyi propositiókat, Esterházy Pál nádoron kívül, kit birodalmi herczeggé tett a császári kegy, különösen Széchenyi György primás és Orbán Miklós királyi személynök védték. A vérmes országbiróra annyira hatott az ijesztés, hogy hirtelen halállal kimúlt. Végre a rendek, engedve a kényszerhelyzetnek, egyhangulag elfogadták a királyi javaslatokat. Józsefet 1687 decz. 9-ikén koronázta örökös

I. József koronázási érme.
A Nemzeti Muzeumban.

királynak a primás. A többségben levő katholikus párt saját diadalát látta a Habsburgház uralkodásának biztosításában.

Azon törvényczikkek, melyek Magyarországot választó királyságból örökös monarchiává változtatták, így hangzanak:

«Minthogy ő cs. és kir. felsége dicső és diadalmas fegyvereivel a keresztyén név undok ellenségét, a törököt, többszörös véres, nagy csatákban legyőzte és Isten segítségével mindennap fenyegetett nyakunkról elűzte, és annak torkából, melyben nemzetünk annyi ideig nyögött, e birodalom főerősségeit, köztük a régi igen virágzó királyi széket, Budát, e királyság bástyáját, annak legnagyobb részével egyetemben kiragadta, és az édes haza felszabadítására annyit véghez vinni méltóztatott.

Ily nagy jótétemények folytonos emlékére és hogy mindörökké megismerjék lelkök alázatos háláját, Magyarországnak és a hozzá csatolt részeknek minden karai és rendei kijelentik: hogy ezentúl senkit sem ismernek el törvényes urukul és királyukul, mint az ő

felségétől származó fiág első szülöttjét, és hogy azt a hitlevélnek elfogadása, a királyi biztositás és a régi eskü letétele után, törvényesen meg is fogják koronázni.»* A fiág kihalása esetén, elismerik a dynastia spanyol ágának örökös jogát is. Ennek azonban alig volt tényleges jelentősége, mert a spanyol ágnak a beteges II. Károly volt egyedüli képviselője, ki fiörökös nélkül múlt ki 1700-ban. Egyáltalában az új törvény által okozott tényleges változás csekély volt, hisz a magyar rendek I. Ferdinánd óta soha sem tértek el a Habsburgház fiágától.

Az ujonnan koronázott király esküt tett a magyar alkotmányra és a törvényekre, kivéve az arany bullának már említett záradékát. A 4. t.-cz. ennek eltörlése okáúl a király és nemzet közti bizalmatlanság eloszlatását mondja.

Ezen nagy alkotmányos engedmények fejében a rendek is nyertek némi garantiákat. Minden törvényes joguk és szabadságuk biztosíttatott. A legfontosabb biztosíték az, hogy a király a törvényeket úgy hajtja végre «a mint azok értelme felöl a rendekkel megegyezett.» Az absolut hatalom ki van zárva; a törvény hozása és magyarázata az uralkodóval együtt a rendeket is megilleti. Általános amnestiát hirdettek a multra nézve. Ebből csak Tököly és társai zárattak ki, kik a haza ellenségeinek nyilváníttattak. Minden összeköttetés velök felségsértés vétkének fog tekintetni. Az eperjesi törvényszék feloszlattatik, actái megsemmisíttetnek, foglyait szabadon bocsátják. Az ezután előforduló esetekben csak hazai törvény szerint szabad eljárni. A vagyonukat eddig törvénytelenül elvesztettek számíthatnak a királyi kegyelemre.

A központosítás elleni törekvés kifolyása, hogy a 8. pont az udvari magyar kanczellária tekintélyét megerősíti és oda két magyar tanácsost rendel. A bán hatósága is megerősíttetik, polgári és katonai tekintetben egyaránt. (22).

A mágnásokat a nemesektől elkülöníti a csak az előbbieknek engedett jog, hogy majoratusokat és fideicommissumokat alapíthassanak, családi birtokaik elforgácsolásának kikerülésére. Rangjuk sorrendjét pontosan megállapítják.

A nemesek és mágnások közti válaszfalat még nagyobbította az a törvény, hogy a végeken szolgáló zsoldos nemesek fizessék a megyei adót. A nemesség csak annyiban nyer elégtételt, hogy

* Corpus juris 1687. 2. pont.

törvény tiltja a sz. kir. városoknak, melyek különben nyakára nőhetnének, túlságos szaporítását.

Honfiakúl fogadtattak be a császári tanácsosok és tábornokok, összesen 106-an. E honfiúsításnak annál nagyobb volt most a jelentősége, mert a nagy hódítások bő módot nyujtottak nemesi jószágok szerzésére.

Minden tekintetben kitünik már a katholikus pártnak uralomra jutása. Törvénynyé tette előharczosának, a jezsuita rendnek, melynek feje fölött az egész századon át annyiszor függött a kizárás Damokles kardja, az országba befogadását. (20 p.) Horvát- és Tótországokat illetőleg az ottani tartományi törvényeket erősíti meg, melyek a katholikus hittől teszik függővé a birtokolhatást. Végre a protestánsokat illető ujabb czikkekben is érezteti túlhatalmát.

Abból indulnak ki, hogy a protestánsok az által, hogy ellenmondottak az 1681. 25. és 26. pontoknak, eljátszották a részökre ott engedett kedvezményeket. «Hanem ő felsége a béke kedvéért és a belső nyugalom fentartására, különös kegyelemből elhatározta, hogy azon czikkek még (adhuc) érvényben maradjanak, és a rendek, az atyai határozat értelmében a klerus és a világi katholikusok ellenmondása ellenére azokat megújitandóknak és végrehajtandóknak tartják.» (21. p.) A protestáns kisebbség már királyi védelemre van szorítva, a többség elnyomása ellenében.

Az 1687-iki országgyűléssel törvényhozásunk egy új æraja kezdődik, melyben a királyi, aristokratikus és katholikus érdekek jutnak érvényre a köznemesség és az akatholikusok ellenében. Még sok hiányzott az új æra megvalósítására és biztositására. Egyik legfontosabb további lépés az új czélok irányában Erdélynek elfoglalása volt.

Erdély visszafoglalása.

Apaffy Mihály fejedelem az erdélyi hadakkal, mint a török hű vasallusa vett részt a Bécs elleni hadjáratban. A török hatalom hanyatlása után mindenható ministere, Teleki Mihály, azonnal megtett mindent, hogy országa ne sodortassék belé hűbéres urának bukásába. Alkudozásba bocsátkozott Leopolddal, de színleg még mint a porta híve viselte magát. Leginkább a császár protestáns szövetségeseiben bízott, kik támogatni fogják Erdélyt, a magyar protestantismus védőjét.* Már 1685 februárius óta alkudozott Telekivel a

* Ld. *Regesták* 252—54. l.

bécsi udvar. A török ellenben nem bizott már Apaffyban és Tökölyt szemelte ki Erdély fejedelmének. Apaffy helyzete igen kényes volt a török és az országához mindjobban közeledő császári hadak közt, és általában azon mértekben gyorsult a császárral folyó tárgyalások menete, a melyben előrehaladtak a császári fegyverek. Végre 1686 majusban bevonultak a császári hadak Scherffenberg tábornok alatt. Az erdélyi nemesség félt a német uralomtól, a fejedelem is ellenségesnek mutatkozott, mert még mindig tartani kellett a töröktől, hanem Teleki folytatta az alkut és Buda ostromának idején Hallerkői Haller János alatt megkötteté az egyezséget a császárral.* (1686 jun. 28.) E szerint a császár védelmébe fogadja és szükség esetén segíti Erdélyt. Mindegyik szövetséges megtartja, a mit a töröktől elfoglal. Erdély egyházi viszonyaiban nem történik változás, sőt megmarad azon joga, hogy más szövetségeket is kössön. Apaffy és utána fia elismertetnek Erdély fejedelmeiül, haláluk után szabadon választ az ország. Míg Temesvár és Várad török kézen van, e szerződés titokban marad, addig csak élelemmel segíti a fejedelem a császáriakat és őrséget fogad be Kolozsvárba és Dévába. A fejedelem hajlandó volt elfogadni az egyezséget, de azt ellenezte az egész ország, az erdélyi hadak összegyűjtettek és Szeben alatt megütköztek Scherffenberg csapatával. Scherffenbergnek el kellett távoznia az országból, hogy részt vehessen Buda ostromában; az egyezséget mindkét fél nem létezőnek tekintette. A bécsi udvar ujabb győzelmei után a kikötött terhes feltételek nelkül remélte Erdély megszerzését. Miután az addig folytatott ujabb alkudozások nem vezettek eredményre és Apaffy még 1687 jun. 21-én kénytelen volt megfizetni a török adót — utóljára, — a mohácsi csata után maga lotharingiai Károly indult Erdélybe az ország ügyeinek rendezésére. Ő maga volt kijelölve az ország jövendő fejedelméül s ez a kitünő hadvezér, a jelenleg uralkodó dynastia őse, bizonyára uj virágzás korszakát nyitotta volna meg Erdélyre és Magyarországra nézve. A császári sereg elfoglalta Kolozsvárt és a balázsfalvi egyezségre kényszerité a még mindég vonakodó országot (okt. 27.). Ennek értelmében az ország téli szállásba fogadja a császári sereget, gondoskodik annak élelmezéséről, és 700,000 frtnyi hadi adót fizet. Másrészt ujra biztosittatott az ország politikai és vallásos szabadsága.** Önállóságának azonban vége volt.

* *Diplomatarium Alvinczianum*. Kiadta Szilágyi Sándor 1870.

** *Ugyanott*. 124–26. l.

kardcsapás nélkül, Teleki Mihály kisérletet sem tett kedvezőbb feltételek elérésére erélyesebb fellépés által. Ezentúl Erdély is be van vonva a háborúba, a császári parancsnok ott az úr. «Soha könnyebben sem pogány, sem keresztyén egy országhoz nem juta, mint akkor a német Erdélyhez, egy korbácslás nélkül fejet hajtának.»* Erdély függetlenségének megszünése történeti szükség volt, mihelyt Magyarországban véget ért a török uralom és háttérbe szorultak azon tényezők, melyeket a XVII. század első felében az Erdélylyel való szövetség segített diadalra. Bethlen is előre látta ezt a megoldást a nagyszombati szerződésben.** Magyarországnak már más garantiákra volt szüksége, mint a minőket a porta nyujtott, hogy szabadságát és nemzetiségét megtarthassa.

Északi Magyarországban ezalatt utolsó reménye is letünt Tökölynek. Munkács vára, hosszú, kétségbeesett ellenállás után 1688 jan. 14-én megnyitotta kapuit Caraffa serege előtt. Az átadás okozójáúl Absalon Dávidot tekintették, Tököly volt nevelőjét, ki az őrséget Zrínyi Ilona akarata ellenére rábirta a capitulatióra. Tököly hős neje első férjétől való két gyermekével Bécsbe vitetett és felügyelet alatt tartatott. Csak két év mulva szabadult meg és mehetett a számüzetésbe férjéhez, ki egy fogoly császári generálissal, Heisslerrel, váltotta ki.

Caraffa most Erdélybe ment, mint királyi biztos. Mindenesetre ő volt legalkalmasabb a kedélyek elrémítésére. Követelésére a rendek Fogarason 1688 május 10-én elismerték a császár főhatóságát és ünnepélyesen elállottak a török szövetségtől. Az új egyezséget megerősitette a császár is. Nem sokára meghalt az árnyékká vált fejedelem, ki feleségének halála és hatalmának elvesztése óta búskomorságba esett. Még kiskorú fia helyett, kinek gyámjaiúl Orániai Vilmost és a brandenburgi választót jelölte ki,*** kormánytanács vitte az uralmat, melynek élén Teleki Mihály állott.

A hadi szerencsének fordulata nagy veszélynek tette ki a császárnak nem igen szilárd uralmát Erdélyben. Tököly 1690 nyarán a törcsvári szoroson át török segítséggel betört az országba, járatlan utakon víve át hadát. Heissler tábornokot, ki csekély hadával sietett vele megütközni, Zernyestnél teljesen legyőzte és fogságba ejtette

* *Cserey Mihály historiája* 177. l.

** VIII. köt. 410. l.

*** *Regesták,* 258. l. 1690.

(augusztus 21.). Teleki Mihály elesett, az ország nyitva állott Tököly előtt. Az ország Tökölyt kiáltá ki fejedelmének szept. 22-én, de a badeni őrgróf már október végén kiűzte az országból. Erdély hódított országgá vált, hanem Bethlen Miklósnak, a bécsi követnek ügyessége és a protestáns hatalmak közbenj rása, melyek közt Brandenburg járt elől, aránylag kedvező feltételeket eszközöltek ki részére. A leopoldi diploma értelmében (1691 decz. 4.) Erdélyország megszűnt külön fejedelemség lenni. Leopold, mint magyar király uralkodik fölötte. Külön kormánya és alkotmánya, valamint vallásos szabadsága azonban megerősittetett, csak az arany bulla záradékát törülték el itt is; nála maradtak a Magyarországtól oda kapcsolt részek és nem egyesittetett Magyarországgal. Az erdélyi hazafiak ugyanis irtóztak akkor a Magyarországgal való uniótól; nemcsak attól tartottak, hogy annak esetén magyarok foglalják el a főhivatalokat, hanem az egyesitést egyértelműnek tartották az egyházi és politikai reactióval. Az országot egy az országgyűlés által választott, de Bécstől függő kormányzó igazgatta s külön udvari erdélyi kanczellária állittatott fel, melynek Bethlen Miklós volt első vezetője. A fiatal Apaffi 1696-ban Bécsbe vitetett, hol 1725-ben halt meg gyermektelenül.

A török háború betejezése. A karloviczi béke.

A mohácsi csata és Erdély visszafoglalása nem jelölnek nyugvó pontot a török ellen folytatott háború történetében. Még 1687 végén visszakerült Eger; vitéz védői nagyrészt a református hitet vették fel, és magyarok lettek. Székesfehérvárból 1688 május 10-ikén vonult ki a török őrség. Lippát, a Bánság kulcsát, augusztus 20-án foglalta el Caraffa; Lugos, Karánsebes és Siklóvár Veterani kezeibe jutottak.

Az ily nagy eredményekkel kezdődő hadjárat főczéljául az udvar Belgrád elfoglalását tűzte ki. Most a bajor választó, a császár veje volt a fővezér, alatta Lajos bádeni őrgróf vezetett. Nándorfehérvárt is véres rohammal kellett elfoglalni, mint Budát (szept. 6-án).

Belgrád várának elfoglalása a legnagyobb reményeket költötte fel a császári udvarban. Elérkezettnek látták az időt a török birodalom teljes megdöntésére, a Balkán félsziget felszabaditására a török iga alól. A szerbek és bolgárok nagy része megszabaditója gyanánt üdvözölte a császári seregeket.

Bádeni Lajos behatolt Boszniába és elfoglalta Zvornikot; Ve-

teráni Oláhország felé nyomult. Az oláh vajda követséget küldött Bécsbe, a magyar király vasallusának vallotta magát s évi adót igért. Konstantinápolyban már előbb megfosztották a tróntól IV. Muhammedet, de utódja III. Szulejmán sem mutatkozott képesebbnek. Ekkor is, mint azóta annyiszor, az európai hatalmak bonyodalmai mentették meg a portát.

XIV. Lajos éppen Belgrád elfoglalása idejében izente meg a háborút a császárnak. Leopold kénytelen volt egyszerre harczolni nyugot és kelet felé, a török ellen működő sereg nagy részét, a legjobb vezérekkel együtt, a francziák ellen küldötte. A török elleni háború már sokkal lanyhábban folyt. Szigetvár elfoglalása (1689 febr. 12-én) volt az egyedüli nevezetesebb hadi tény. A kifáradt porta ujra békét kért és Bécsben folytak az alkudozások a hollandus követ közbenjárása mellett. A tengeri hatalmak két okból kivánták a háború befejezését; először, hogy a császár szabad kezet nyerjen az őket fenyegető Francziaország ellen, másodszor, hogy a császári hódítások véget ne vessenek a Levantéval űzött előnyös kereskedésöknek. Hanem a császár nemcsak Magyarországot és melléktartományait követelte, melyek már császári oltalom alá állottak, hanem 6 millió arany kárpótlást, évi 2 millió arany adót, a keresztény rabok visszaadását és Tököly kiszolgáltatását is. Azonkívül szövetségesei, Velencze és Lengyelország is nagy követeléseket támasztottak, melyekbe a császár franczia háborújában bízó porta nem egyezhetett.*

Badeni Lajos, bár csak csekély hada volt, támadólag lépett fel Szerbiában. Batudzsinánál a Morava mellett (1689 aug. 31.) nagy diadalt aratott a törökök fölött, melyben nagy része volt a Csáky és Bottyán által vezetett magyaroknak. Tovább indult Niszsza felé, azon úton, melyen Hunyady János kora óta nem járt magyar sereg. Niszszánál szeptember 24-ikén ismét legyőzte a török főhadát és ez által alkalmat adott a török hódoltság alatt sínylő keresztényeknek a felkelésre.

A császári udvar már rég számított a szerbek felhasználására. Már 1683-ban bárónak nevezte ki Brankovics Györgyöt, kiről azt hitték, hogy a régi hasonnevű despoták utódja. Ez a férfiú mindig feltünik, a midőn alkalom nyílik népe feltüzelésére és a császári fegyverek előmozdítására. Úgy látszik azonban, hogy Bécsben tartottak nagyravágyásától, mert 1689 őszén Badeni Lajos őt elfogatta és

* *Ricaut*, 490—92. l.

Bécsbe küldte. A szerencsétlenért hiába esedezett a rácz nép, hiába kérte szabadon bocsátását a muszka czár, Egerben, Csehországban kellett töltenie hátralevő napjait, felügyelet alatt, teljes elvonultságban (meghalt 1711.).[1]

Egy császári tábornok, Piccolomini Enea Silvio, Wallenstein árúlójának unokaöcscse, vette kezébe a szerbek fellázításának munkáját. A nemzet babonáját használta fel hatalmas eszköz gyanánt, mint Cortez Mexikóban, majmoktól és tevéktől kisérve lépett fel, mert olyannak jósolta a monda a szerb nép megszabadítóját.[2] Érintkezésbe lépett a szerb nép nagy tekintélyű egyházi fejével, Csernovics Arzénnel, az ipeki patriarchával, ki török felsőség alatt is nagy befolyást gyakorolt nemzetére. Sok ezeren fogtak fegyvert főpapjukkal együtt a császári hadak segítségére. A kereszt jele alatt harczoltak, mert első sorban vallásos volt a háború és megujultak Nagy Lajos és a Hunyadyak korának traditiói. Batthyány Ádám, midőn megadásra szólította fel Nagy-Kanizsát, hivatkozott az ország rendjeinek azon végzésére, hogy addig folytatják a háborút, míg a két tenger, a Fehér és a Fekete, vet az országnak határt.[3] Hanem Piccolomini, ki Szerbián át egészen Üszkübig (Scopia) nyomult előre, már 1689 november 9-én meghalt Prizrendben, Albániában, miután még elfogadta a népnek és a patriarchának hódolását.

A messze látó tervek mellett a bécsi udvar, tudva eszközeinek elégtelenségét, nem felejtette el az elérhetőt sem. Az új vezért, Veterani tábornokot, első sorban Bosznia és Herczegovina megtartására és az Adriai-tenger felé előnyomulásra utasította. Ily régi keletű az a politika, mely a Balkánfélsziget nyugoti részét tekintette a monarchia természetes zsákmányának.

Veteranira nehéz feladat várt. Piccolomini helyettesének, Holstein grófnak tapintatlansága elidegenité a császártól a vitéz albánokat, a tatárok és törökök pedig új erőt fejtettek ki. Konstantinápolyban új, erélyes nagyvezér, Köprili Musztafa ragadta magához a kormányt. Egy időre vége szakadt a folytonos háborgásnak, fegyelmetlenségnek, melyet a basák zsarolása és a katonák nélkülözése idézett elő és mely tán többet ártott a török hatalomnak, mint a keresztyén fegyver.[4] Pénzt szerzett, új sereget szervezett és jó bánásmód által

[1] *Regesták*, 263—65. l.

[2] Krones i. m. 675.

[3] Ricaut 527. l,

[4] Maurokordato naplója, több helyen.

hűségben tartotta a lázongó keresztyéneket. Nem akadályozhatta meg Kanizsa elveszését, mely 1690 április 13-án megadta magát, de mindent megtett az elveszett részek visszafoglalására. Érzékeny veszteség volt a császár ügyére nézve Lotharingiai Károlynak, Buda elfoglalójának, ekkor történt halála.

Musztafa Nissza ellen indult és elfoglalta a várat (szept. 8. 1690.) Tököly, kit ő látott el nagyobb sereggel, ugyanakkor betört Erdélybe; elfoglalta a fejedelemséget és felmentette az ostromlott Váradot. A császári sereg sehol sem volt képes az ellenállásra. A nagyvezér egymásután bevette Bodont s Végszendrőt és már október elsején Belgrád alatt termett. A császári sereg nagy része, Badeni Lajos alatt, az erdélyi diversióval volt elfoglalva és nem mehetett elég gyorsan a vár felmentésére. A vár erősen védte magát, de egy nagy lőporrobbanás október 8-án megsemmisítette bástyáit és a törökök kezébe szolgáltatta. Kitünt, hogy annyi csapás sem semmisíthette meg az oszmán erejét, mely annyi veszteség után ismét félelmesen jelent meg Magyarország kapuinál.

A hadi szerencse forgandóságát első sorban a császárhoz pártolt keresztyének sinylették meg. Még 1690 áprilisban fegyverre szólította egy császári kiáltvány Albania, Mysia, Szerbia, Bulgária és Macedonia keresztyén népeit, biztosítva vallásos és politikai jogaikat, de a háború lefolyása nem igen bátorítá a felhivottakat. Hogy mégis megszabaduljanak a török iga alól, 36,000 család, a patriarcha vezetése alatt, elhagyta régi hazáját és a császári felsőség alatt álló tartományokba költöztek. A török által majdnem néptelenül hagyott magyar vidékek váltak új hazájokká. Buda és Szent-Endre vidékére, Bácskába, Szerémbe és egyes városokba telepedtek. A császár nagy kiváltságokat engedett nekik, melyeket később, 1691 aug. 20-án a magyar kanczellária is megerősített. Ezek szerint Csernovics elismertetik az egész nemzet főpapjának s világi fejének; hatalma a török hódoltságon is fentartatik. Maga a nép választja az érseket saját nemzetéből. Papságuk teljes autonomiával bír, egyházaik vagyona királyi erősítést nyer. A katholikus papoknak nem fizetnek tizedet. A világi ügyekben is saját tisztviselőik intézkednek, régi szokásaik szerint.* Az ideiglenes kudarcz ellenére is fentartják a régibb nagy tervek végrehajtásának reményét. A kiváltságos levél nemcsak a ráczoknak szól,

* Ld. Szalay László: *A magyarországi szerb telepek jogviszonya az államhoz* czímű művét.

hanem az összes balkani népeknek. A császár megigéri, hogy mihelyt lehet, visszavezeti őket hazájukba és kiüzi onnan az ellenségeket.

Csakugyan erélyes intezkedések történtek az új török ár visszaverésére. Eszék erősen védte magát és visszaverte a boszniai basa támadását. A törököknek sikerült ugyan a bujdosók segélyével elfoglalni Lippát és élelmezni Váradot és Gyulát, de Tököly Badeni Lajos fegyverei által oly gyorsan vesztette el Erdélyt, mint a hogy elnyerte és az ország új parancsnoka, Veterani, meghiusította a kurucz vezér ujabb vállalatait. Eszék, melynek a legközelebbi támadást kellett kiállani, erős őrséget kapott. Az új fővezér, Badeni Lajos 50,000-nyi seregnek állíttatott élére. Másrészt a nép forrongása és a szultán halála sokáig visszatartotta a nagyvezért. A keresztyén sereg már Belgrád előtt állott, hanem a hatalmas ellenség közeledésére visszavonult. A nagyvezér 100,000-nyi haddal nyomon követte, el akarván zárni a Dunától és Pétervárадtól és beszoritani a Duna és Tisza összefolyásával szemben fekvő félszigetbe. Badeni Lajos elhatározta az elsánczolt túlnyomó ellenség megtámadását. Tervét kiválóan lángeszűnek tartják a katonai írok.* Jobb szárnyát — 20 zászlóaljat a nehéz ágyúkkal — a török derékhad megtámadására küldte, a többivel meg akarta kerülni az ellenséget. A jobb szárny támadott, mielőtt még a bal — a magyar lovasság — eljutott volna az ellenséghez. Csak a legnagyobb vitézség és kitartás mentette meg a teljes megsemmisüléstől a magokra maradt támadókat, kiknek hosszú időn át egyedül kellett kiállaniok az egész jancsárság és a török tüzérség tüzelését. Végre megérkeztek a lovasok, a török sereg két tűz közé szorúlt. Még mindig kétségbeesett volt a védelem, minden csapat elhasználta munitióját, minden tábornok személyesen is részt vett a csatában. Végre hátráltak a törökök és elhagyták táborukat. Minden veszteségöknél nagyobb volt a nagyvezér eleste, kit halálosan megsebesítve vittek Belgrádba. Keresztyén részről is igen nagy volt az elesettek száma. Ezek közt volt gr. Zrinyi Ádám, császári alezredes, Zrinyi Miklósnak fia, a csata egyik főhőse. Ez a hires szalánkeméni csata (1691 aug. 19.), mely újra elhomályosította az új fénynyel ragyogó félholdat.

A császári sereg nem használta fel a diadalt, nem ostromolta az erős Belgrádot. Nagyobb csaták nem mentek végbe, hanem egymásután elfoglalták az elszigetelt, még török kézen levő várakat, Veterani

* *Militär-Bibliothek*, XIII. k. 250—255. l.

elfoglalta Lippát, a fővezér maga Nagy-Várad ostromára indult. A jövő hadjáratban Badeni Lajos a Rajna mellett vezérkedett és a vár ostromát a fogságából visszakerült Heissler fejezte be (jun. 5-én). A szorosan vett Magyarországban, a Bánságon kívül már csak Gyula vára volt török kézen, mely 1694 végén jutott ismét keresztyén kézre.

Badeni Lajos távozása után általában igen lanyhán folyt császári részről a háború. A sereg száma igen megfogyott, miben a betegségeknek épen oly nagy volt a részük, mint az ellenség kardjának. Az egymást gyorsan felváltó vezérek, a croyi herczeg, Caprara tábornok

Emlékérem Nagy-Várad visszafoglalására.

A Nemzeti Muzeumban.

és Ágost szász választó, nem birtak lelkesedést önteni seregökbe, az ellátás, élelmezés és fegyelem a lehető legrosszabb lábon állott. Különösen az orániai Vilmos által küldött ir csapatok garázdálkodása ellen volt sok panasz.* Belgrád ostroma 1693 nyarán nem vitt eredményre. Másrészt a nagyvezér is hiába ostromolta az újonnan megerősitett Péterváradot. Mint 1690-ben, Erdélyre vetette ismét szemét a török. Maga az új szultán, II. Muhammed vezette a fősereget a Tisza felé. Elfoglalta Titelt és Lippát és a Bánság felől Erdélybe készült betörni. Ott Veterani állotta útját, igen csekély sereggel. A kitünő tábornok, ki nem csak vitézsége, hanem műveltsége és nyájassága által nagy szeretetnek örvendett, elesett, serege megsemmisült. Hanem a szultán sem mert tovább menni és Erdély békén maradt.

* Ricaut, 619. l.

Döntő fordulat a háborúban csak az által állhatott be, ha a császár a porta ellen használhatja fel minden seregét. Ez lehetetlen volt, a míg a francziák ellen is folytatta a harczot. Ez a kettős háború tartotta fönn a törökök reményét, hogy végre is a magyar felkelők segítségével helyre állíthatják a régi hatalmi viszonyt. Magyarországban is erős volt az elégedetlenség és a folytonos háború egészen kimerítette az ország erejét. Ezért a császár végre azt a férfiút bízta meg a háború vezetésével, ki hivatva volt azt dicsően befejezni, Savoyai Eugént. Tulajdonkép csak a szász választó helyettesének neveztetett ki, de a választó elnyerte a lengyel királyságot és új trónja elfoglalására indúlt, úgy hogy a háború menetére nem gyakorolt semmi befolyást.

Az 1696. év nyarán maga a szultán vezette a tábort Temesvár felmentésére és nem dicstelenül küzdött a császáriak ellen. A következő év nyarán is maga indult a Tiszán Erdély felé. Savoyai Eugén nyomon követte és szeptember 11-ikén Zentánál teljesen legyőzte. Ily diadalt Hunyady János ideje óta nem vettek a törökön. Maga Eugén következőleg tett jelentést a császárnak a csata lefolyásáról.

«September 9-én hírét vettem huszárok által az ellenség elindulásának a sz.-tamási mocsártól. Követtük a sirki mocsáron át az általa meghagyott hidon. Előre mentem Szent-Tamás felé és ott hidat verettem a mocsáron át. A kémek hírül hozták, hogy az ellenség egyenesen Szeged ellen indul, azért Schlick grófot előre küldtem 200 lovassal és 1700 gyaloggal a raktárak őrzésére.

Másnap hadi tanácsot tartottam, előadtam a sereg és az eleség állapotát és elhatároztuk az ellenség követését, minthogy az kétségtelenül egyenesen Szegednek megy. Éjjel Kuli kapitány azt a hírt hozta Zentából, hogy az ellenség még délben ott állott és lovassága egy részét elküldte az ország pusztítására.

September 11-kén kora reggel indultunk útnak és 12 sorban vonultunk. Középen a tüzérség vonult, a sereg mögött a lovasság és a hadi készület. Így mentünk reggeli 9 óráig, midőn egy általam kiküldött előörssel találkoztunk, mely huszárok segítségével elfogott egy basát. Ezt menetközben kikérdeztem, azon fenyegetéssel, hogy azonnal levágatom, ha elhallgatja az igazságot. Ő tehát bevallotta, hogy a szultánnak eredeti szándéka volt Szegedet megtámadni, mire Tököly birta reá, de hallván, hogy azt erős őrség védi, megállott Zentánál és hidat veretett a Tiszán, melyet franczia ember készített télen Belgrádon. Hadjáratának czélja Felső-Magyarország és Erdély.

ezért 1000 lovassal már átment a Tiszán, éjjel átvonult a nehéz tüzérség is, a többi sereg, körülbelül 100 ágyúval, még innen áll a folyón és a basa nem tudja, át fog-e menni az is. El van sánczolva és a kuruczok és tatárok a szultán parancsa ellenére pusztítanak, minek semmikép nem adtam hitelt.

E hirre folytattam az útat és minduntalan értesültem a török átvonulásáról a hidon. Nem hittem, hogy innen maradt volna az egész gyalogság. A lovassággal és tüzérséggel egy óranyira előre mentem Zenta felé, ott bevártam a gyalogságot és oly módon rendeztem el, hogy a jobb szárny zárt sorban előre menjen a Tiszáig, a bal pedig annyira nyomuljon előre a mezőn, a míg ér. A hadi rendet alkony előtt 3½ órával állitottam fel és úgy indultam tovább.

A mint közel értünk Zentához, ott csak néhány ezer lovast láttunk és előörseink hirül hozták, hogy az átvonulás még tart, meglehetős rendetlenségben. Mindegyik szárnyból erős dandár lovast és dragonyost vontam össze némi tüzérséggel együtt és szándékom volt az ellenségnek nagy zavarban átvonuló csapatjait megtámadni és a többi sereg által magamat támogattatni. Közeledésemre visszavonultak a lovasok és szembetünő volt a zavar. A mint ágyúlövésnyire értem az ellenséges sánczokhoz, az ellenség megkezdte a tüzelést, mit viszonoztunk. Ezredeim jó rendben visszavonultak, míg az egész sereg együtt nem volt. Erre fél ágyúlövésnyire nyomultam előre, mert a nap majdnem elmult és csak két óra volt hátra megütközésre. A bal szárnyat egy dandár lovassal a vízhez állitottam, a hol az ellenség meg akarta támadni, közben pedig folyton lövettem a hidat, hasonlóan jártam el a jobb szárnynál is és egyszerre parancsoltam meg a támadást minden oldalról.

Mivel pedig az ellenség bal szárnyamat akarta megtámadni, hol körülbelül 40—50 lépésnyi tér volt a part és egy holt ág közt, gyorsan ágyúkat vitettem oda és valamivel előbb történt ott a támadás, mint a jobb szárnyon. Szándékom teljesen sikerült, az ellenség borzasztó ágyú kartács és puskatüze daczára, a bal szárny gyalogsága áttört, nyomban követte az egész sereg, és néhány csapat, mely hátban támadta meg az ellenséget, teljes zavart idézett elő.

Alig birom megérteni, hogyan birt a gyalogság ily könnyen megmászni és elfoglalni olyan magas és erős sánczot. A lovasság a támadásnál olyat tett, mit életemben nem láttam: a gyalogsággal együtt előre nyomult a sáncz árkáig, és ép úgy tüzelt az ellenségre, mint a gyalogság. A mint tehát a bal szárny először nyitott utat, az

egész tömeg utána nyomult és lehetetlen volt visszatartani a katonákat. A sánczon belől irtózatos mészárlás fejlődött, és a bal szárny elvágta az ellenség elől a hidhoz vivő útat. A sánczok közt, a szekérvárnál és a hidnál csak úgy kaszabolták az ellenséget, nem kegyelmezve senkinek, a sok váltságot igérő basáknak és tiszteknek sem. Ezért csak kevés foglyot kaptunk, azokon kivül, kiket a holtak közül és a hajóhid alól szedtek elő. Mind azt vallották, hogy az egész gyalogság innen volt a folyón, túl csak néhány ezer testőr. Ebből láttuk a diadal nagyságát, mert alig menekült át a vizen néhány ezer.

Ez a páratlan diadal nap lenyugtával végződött, úgy látszott, mintha a nap nem akarna leáldozni, míg fénytsugárzó tekintetével nem látta cs. felséged fegyvereinek teljes győzelmét. Felséged tábornokainak vitéz hősi szelleme nem irható le tollal és nem tisztelhető eléggé dicsérő beszéddel. Higyje el Felséged, hogy ez nem közönséges bók, hanem az igazság követeli, hogy én, mint ily kitünő ármádiának csekély feje, ezt megerősitsem.»*

A huszárok és a könnyű lovasság Temesvárig üldözték a futó szultánt. Török részről elesett a nagyvezér s a janicsár aga, 27 basa és főtiszt és 22,000 ember, 15,000 esett fogságba, vagy fult a Tiszába; 9000 szekér, 15,000 ökör, 6000 teve, 7000 ló, 100 nagy és 60 kisebb ágyú, 500 zászló és az egész tábor képezte a hadi zsákmányt. A szultán gyorsan visszament Drinápolyba, Eugén pedig Bosznia elfoglalását vette munkába. Szarajevót egy kardcsapás nélkül hagyták oda a törökök. A Duna mellékén Pancsova jutott a császáriak kezébe.**

Ez volt az utolsó hadi tett. A zentai csata utolsó reményétől fosztá meg a törököt és kierőszakolta, hogy bele nyugodjék Magyarország elvesztébe. A többi harcztéren is szerencsétlenül küzdött a császár szövetségesei ellen, melyek szintén felhasználták a kedvező helyzetet.

Velencze és Lengyelország háborúja a török ellen.

A velenczei köztársaság, régente a tenger úrnője, a XVII. század első felében nem igen vett tevékeny részt az európai nagy politika ügyeiben. Mély békébe volt merülve, melyet a török sem

* Ricaut, 779—782. l.

** Az ismeretes mondának, mintha Eugén a hadi tanács parancsa ellenére támadott volna és nyerte volna meg a csatát, nincs semmi alapja.

Nagy Képes Világtörténet. IX.

SAVOYAI EUGEN.

Bernard Picart (1673—1733) rézmetszete után. Az eredeti festményt Jakob van Schuppen (1665—1751) festette.

igen háborgatott. A porta támadása, mely Candia sziget ellen irányult, egész váratlanul és készületlenül találta. Juszuf kapitány basa admirális negyvenhét napi ostrom után elfoglalta Caneát, a sziget nyugoti részének fővárosát. (1645 aug. 17.) A velenczei hajóhad szembe sem mert szállani a törökkel. Csak Grimani János állította helyre a velenczei flotta régi tekintélyét. Mocenigo Lénárd és Riva Jakab nyomába léptek, és a tulnyomó török hajóhad általok nagy vereségeket szenvedett. Annyira ment a velenczeiek bátorsága, hogy majdnem minden évben megkisérelték elzárni a törökök elől a Dardanellák szorosából kivezető utat. Egy ily alkalommal, 1656 jun. 26-án, Marcello Lőrincz főkapitány tönkre verte a török flottát, 84 hajót foglalt el, 5000 foglyot ejtett* és rémületbe ejtette a török fővárost. Utoljára Mocenigo Lázár magát Konstantinápolyt készült megtámadni, de az ütközetben légbe röpült hajója és a csata elveszett. Végre Köprili Achmed döntötte el a háborút, ki, mint már említettük, 1667 óta ostromolta Candia városát és 1669-ben el is foglalta, miután 30,000 keresztyén és 120,000 mozlim vérzett el. Morosini, a velenczei fővezér, a capitulatióval együtt megkötötte a békét, mely szerint Candia szigete, három kisebb hely kivételével, török uralom alá jutott. A háború szerencsétlenül végződött Velenczére nézve, mégis rendkívüli módon emelte tekintélyét és erejét. Az a százados aristokratia, melyet a nyugalom által már elkorhadtnak tartottak, az első csapások után a török legfélelmesebb ellenségének bizonyúlt. Újra hőskorát érte a köztársaság, mi sem látszott lehetetlennek a tapasztalt vezérek ügyessége és a fiatal nemesek vitézsége előtt.

Morosini Ferencz, Candiának hős parancsnoka, 1684-ben keresztül vitte a hadizenetet a tanács többsége ellenére. A háború a bécsi csata után, a császár szövetségében, már alig látszott veszélyesnek. Maga Morosini vezette a hadat, mely először Santa Maura szigetét, az ión szigetek egyikét támadta meg. Dalmácziában is szerencsésen haladtak a velenczei fegyverek. Velencze elhatározta, hogy hódításokra használja fel a kedvező helyzetet és nem csak tengeren harczolt, hanem a szárazföldön is. E czélból sok zsoldost fogadott, különösen Németországból, kiknek vezérei közt Königsmark gróf tüntette ki magát, ki addig svéd szolgálatban állott. Első hadi czélul a Peloponnesosnak, Moreának elfoglalását tűzték ki. Ott az addig majdnem függetlenül maradt mainóták vitéz törzse, mely a spartaiak régi

* Daru, *Histoire de Venise* 33. k. 87. l.

területén lakik, támogatta a keresztyének vállalatait a török ellen. Coron várát (a régi Messzénia délkeleti részén) rohammal elfoglalták, egyesültek a mainotákkal és legyőzték a török seregeket. Azután Naupliának (az argolisi öböl csucsában), mely főhelye volt a Peloponnesosnak, ostromához fogtak. Sokat kellett szenvedniök az ellenségtől, még többet a betegségtől, de végre Königsmark visszaverte az ellenséget és elfoglalta a várat.* Ez épen Buda bevételével történt egy időben és békealkudozásra vitte a szultánt, melyre azonban a köztársaság ép oly kevéssé állott reá, mint a császár.

Európa ismét helyet foglalt culturájának ősi fészkében, melyet 200 év óta egészen elkülönített tőle a török barbárság.

Morosini a Peloponnesos meghóditása után Athén ellen vezeté seregét, azon város ellen, mely egykor szemefénye volt a világnak. Az ostrom alatt egy bomba légbe röpitette az akropolisban levő Niké templomot, mely lőportárul szolgált és vele együtt a Parthenont. A görög művészet legremekebb alkotása, mely túlélte a népvándorlást és a török pusztitást, ép akkor ment tönkre, midőn a nyugoti népek előtt alkalom nyilt volna a tanulmányozására. Athén vára nemsokára megadta magát (1687 szept. 29-én.).

Ez volt a köztársaság utolsó nagyobb diadala. Morosini a következő évben, mint doge, hiába ostromolta Negropontet, Euboea szigete fővárosát, egy későbbi vállalata Candia ellen szintén meghiusúlt. Malvasia elfoglalása (1690 aug. 7-én) csak csekély kárpótlást nyújtott. A pénzügyileg teljesen kimerült köztársaság Morosini halála után (1694) lanyhán folytatta a háborút és szivesen fogadta a békealkudozások hirét. Hóditását már előbb szervezte és európai lábra helyezte, mielőtt még a béke megerősitette volna annak birtokában. Mindenesetre nagy érdeme a köztársaságnak, hogy először ismertette meg ismét európai kormánynyal a hellének barbárokká vált ivadékait.**

Lengyelország, mely Bécs ostrománál oly döntőleg lépett fel, később sokkal csekélyebb erőt fejtett ki és sokkal csekélyebb befolyást gyakorolt a háború eldöntésére, mint a kis köztársaság. Szobieszky le birta győzni a nagyvezért, de nem a pártoskodást, nemzetének törvény által szentesitett ziláltságát és engedetlenségét. Betegsége is többször tartá vissza a harcztól, melyben többet döntött, mint egész serege. Mindjárt 1684-ben kénytelen volt visszavonulni a tatárok

* Ricaut, 359–60. l.

** Ranke. die Venezianer in Morea. *Hist. polit. Zeitschrift.* 405–501. l.

ERŐS ÁGOST.

Bernigeroth (1670—1733) metszete után.

elől, kik a következő évben egész Lembergig pusztítottak. Gondolni sem lehetett Kaminiecz ostromára. Nagyobb kilátást nyújtott az 1686-ban Oroszországgal létrejött szövetség. A király maga vezette hadát és sikerült elfoglalnia Moldva fővárosát, Jassyt (Jászvásár). Hanem a török szittya módon viselte a háborút. Felgyújtotta a végtelen mezőséget s az eleség és takarmány hiánya dicstelen visszavonulásra kényszeríté a lengyel lovasságot (1686). Kaminiecz ostroma 1692-ben nem vitt eredményre. Az országgyűléseken nem lehetett végezni semmit, minden erélyes fegyverkezés ellen tiltakozott egy nagy, franczia befolyás alatt álló párt. Szobieszky János halála (1696 jún. 17) végkép hanyatlásba dönté a királyságot. Az új király, Szász Ágost, nem akadályozhatá meg, hogy a tatárok 1698-ban egész Lembergig ne jöjjenek.

A tatárok magok elég erősek voltak Lengyel- és Oroszország féken tartására, Oroszország több izben vereséget szenvedett tőlük. Péter czár 1695-ben hiába ostromolta a fekete tengerhez való bejárás kulcsát, Azovot és 30,000 emberét vesztette az ostromnál.* Csak 1696-ban adta meg magát a város és e foglalás volt Oroszországra nézve az egész háború egyetlen eredménye.

A karloviczi béke.

Orániai Vilmos diplomatiája már régebb idő óta fáradott a béke közvetítésén. A zentai csata megtörte a diván makacsságát és Paget angol követ reábirta 1698 elején a békealkudozások megújítására. A császár már lemondott régibb nagy terveiről és a spanyol örökösödési kérdésnek mind jobban közeledő eldöntése igen kivánatossá tette reá nézve a békét, hogy minden erejét nyugat felé fordíthassa. Az egész 1698. év alatt semmi nevezetesebb nem történt a harcztéren, a császári sereg védelmi állást foglalt és Aradot erősítette Temesvár ellenében. Fegyverszünetet kötöttek (október 19), annak védelme alatt pedig Karloviczban gyűltek össze az alkudozó felek. Ott a had szinhelyének kellő közepén szó sem lehetett európai kényelemről, a meghatalmazottak először fasátorban tanácskoztak.

Császári részről Öttingen és Schlick grófok voltak a megbizottak; magyar diplomata, annyi törvény ellenére nem vett részt a békealkuban. A portát a reiseffendi képviselte, ki azonban csak báb

* Ricaut, 731. l.

volt a híres tolmácsnak, Maurokordatónak kezében.* Lengyelország, Muszkaország és Velencze követei is megjelentek, a közvetítést lord Paget és a hollandus követ vitték.

A béke 36 ülés után létrejött 1699 jan. 26-án; Velencze nem irta alá. A császárral kötött szerződés szerint: 1. Erdély, régi határai közt, a császár birtokában marad. 2. Temesvár és vidéke a Tiszáig és Marosig a töröké marad. Az ezen területen levő többi vár: Lippa, Lugos, Karánsebes stb. lerontatik és újat építeni nem szabad. A hajózás a határfolyókon mindkét résznek meg van engedve. 3. Bácska vidéke a császáré marad, de Titel vára mostani állapotában hagyatik. 4. Titeltől és a Tisza és Duna összefolyása által képezett határtól egyenes vonal huzandó a Dunáig, aztán azon helyig, hol a Boszut folyó a Szávába ömlik. Az ezen vonaltól Belgrád felé eső föld a szultáné, a másik rész a császáré. 5. A Boszuttól az Unnáig a Száva lesz a határ. Az Unnán túl mindegyik rész megtartja mostani birtokát. 7. Mindegyik rész szabadon építhet várakat és városokat. 8. Minden portyázás tilos. 9. Egyik fél se fogadja be a rabló hajdúkat és pribékeket. 10. «Minthogy továbbá az épen befejezett háború ideje alatt Magyarországból és Erdélyből sokan vonták ki magokat a császár engedelmessége alól és a porta oltalma alá léptek, a két uralom nyugalmának biztosítására elhatároztatott, hogy azok továbbá is a porta területén maradjanak. Hogy pedig sem a határokat, sem a lakosokat ne nyugtalanithassák, tartózkodási helyeik távol essenek a határoktól. A nők követhessék férjeiket. Ha pedig az illetők egyszer már a szultán alattvalóihoz tartoztak, nincs nekik többé megengedve a visszatérés, ha pedig visszatérnek hazájukba, elégületlenek gyanánt tekintessenek és szolgáltassanak ki az oszmán határparancsnokoknak.» 12. A hadi foglyok visszaadatnak; a magánosoknál vagy tatároknál levők méltányos váltságdíjat fizessenek. Addig is jól bánjanak a szegény foglyokkal. 13. A szultán megerősíti a katholikus egyházaknak addig engedett szabadalmakat. A császári követ a portánál elő fogja adni a jeruzsálemi szent helyek látogatására vonatkozó kivánságait. 14. A kereskedés mind két részről szabad és a porta a császári alattvalókat ugyanazon kedvezésekben fogja részesíteni, mint többi barátjait. 16. A barátság fentartására követeket fognak küldeni, illő ajándékokkal.

* Krones, i. m. 687. l.

A béke huszonöt évre szól. Ennek megtartására a tatár khán is kötelezve van.*

Lengyelország Kaminiecz várát nyerte, Muszkaország megtartotta Azovot. Velencze nemsokára külön békére lépett, mely Moreát, Aegina és Santa Maura szigeteit birtokában hagyta. Hellasban tett hódításairól le kellett mondania, de Dalmátiában kezében maradtak Castelnuovo, Zeng, Knin és Ciklut várai.**

Ily feltételekkel jött létre az a béke, mely mindenkorra megállapítá a keresztyén hatalmak hegemoniáját a török fölött. A zsákmány főrésze a császárt illette meg, a mint hogy fegyverei vívták a legkeményebb csatákat és nyerték a fő diadalokat. Magyarországot a Bánság kivételével helyreállítá régi határaiba és a császár kezébe adá.

Mert ez a béke, bármennyire különbözik is a vasváritól, egy pontban nagyon hasonlít hozzá. A magyarok kizárásával köttetett. Az a 10-ik pont, mely oly keményen szól Tökölyről és szerencsétlen társairól, kifejezi, hogy a magyar függetlenség pártja belevonatott a török bukásába és a császár nem csak a félhold ellenében aratott diadalt, hanem fellázadt alattvalóival szemben is. Innen van, hogy ez a béke oly kevés lelkesedést keltett hazánkban, pedig befejezője volt Magyarország története legszomorúbb korszakának.

* Nouradunghian, *Recueuil d'Actes*. I. 182—196.

** Daru, i. m. 48. l.

IX. FEJEZET.

A SPANYOL ÖRÖKÖSÖDÉSI HÁBORÚ.

A spanyol Habsburgok kihalása. Alkudozások.

A milyen korszakalkotó hazánkra s a Habsburgok német ágára nézve a török hatalom visszaszorítása és Magyarország területének felszabadítása, aránylag csekély jellegűnek látszott ez az esemény, nemcsak nyugoti Európára, hanem magának a Habsburgháznak jövendőjére nézve is. Mert mit jelenthet néhány ezer mérföldnyi néptelen, puszta tér elfoglalása, mit jelent még a török birodalom megdöntésére való kilátás is ott, hol a világ legnagyobb örökségéről, egész világrészről, a leggazdagabb, legnépesebb tartományokról volt szó? A kétfejű sas egyszerre harczol kelet és nyugot felé, figyelmét mindig megosztja a török és franczia közt és a háborúnak oly hosszúra nyúlását, magának a karloviczi békének megkötését is, első sorban ez a kettős politika magyarázza meg.

II. Károlynak nem volt egyenes örököse. Ez a király, ki négy éves korában jutott a trónra, egész életében gyermek maradt, tehetetlen nézője a körüle, udvarában, öröksége végett folyó cselszövényeknek. Hosszú agoniája mintegy jelképezi államának haldoklását. Atyja IV. Fülöp alatt legalább még a külső fényt fentartották, de most már világos, el nem rejthető volt a romlás. A kincstár üres, az összesen 15—20,000-nyi sereg rongyos, gyülevész had, mely éveken át hiába várja zsoldját, a várak romba dőlnek, a hajók a kikötőkben vesztegelve elrothadnak. Nem csoda, ha az érdekelt hatalmak nemcsak a királyt nézik semminek, hanem a nemzetet is, és egymásközt megegyezve intézkednek a világbirodalom sorsáról.

A spanyol örökösödés az első nagy kérdés, melynél működésben látjuk az ú. n. európai concertet. A vezető hatalmak előzetes megegyezésre iparkodnak jutni, hogy azon esetben, ha a rég várt esemény beáll, érdekeiket megóvhassák és az európai egyensúlyt ne fenyegesse veszély.

A legközelebb érdekelt felek, Leopold császár és XIV. Lajos, mint láttuk, már 1667-ben bizonyos előleges megegyezésre jutottak. Azóta a spanyol birodalom felbomlásának folyamata feltartóztathatlanul előrehaladt és mind csekélyebbé vált a valószinüség, hogy az a roppant birodalom, melyet öröklés és hadi szerencse juttatott a spanyol Habsburgok kezére, kihalásuk után is együtt maradhat. Egyuttal azonban, a spanyol nemzetben is felébredt a daczos vágy, hogy nagyságát a Habsburgok után is fentartsa. Az udvar körében ezt úgy akarták elérni, hogy az egész örökség Leopold császár ifjabb fiára, Károly főherczegre szálljon. Ez által megfelelnek a családi szerződéseknek, tiszteletben tartják a két ág kölcsönös örökösödési jogát, mely még csak nem rég kifejezésre jutott abban is, hogy a magyar országgyűlés 1687-ben a Habsburgok fiága kihalásának esetére elismeri a spanyol ág örökösét és ami fő, fentartják a monarchia épségét. A grandok körében ellenben nagy volt a pártja XIV. Lajosnak, ki lemondott ugyan minden jogáról és ki különben is távolabb állott, mint Leopold utódai, de kitől bizvást remélhették, hogy meg tudja majd védeni fiát, vagy unokáját a spanyol birodalom összes tartományainak birtokában.

Csakhogy mindkét eshetőség biztosan nagy háborút okoz. Nemcsak a franczia király és a császár állanak szemben egymással, hanem az európai egyensúlyt fenyegeti a legnagyobb veszély, ha akár egy Habsburg egyesíti ujra V. Károly minden koronáját, akár pedig a Bourbon-család válik egész délnyugoti Európának és a gyarmatoknak urává. Ez az eset különösen a tengeri hatalmakra nézve aggodalmas, melyeknek kereskedése és gazdasága leginkább a roskadozó birodalom gyöngeségéből szívta táplálékát. Ha a spanyol gazdagság franczia vállalkozással és munkával egyesül: vége Anglia és Hollandia tengeri és gazdasági túlsúlyának.

E viszonyokból következett egy oly jelölt feltünése, kinek öröklése nem jelenthette sem a Habsburgoknak, sem a Bourbonoknak túlhatalmát és kinek rokonsági kapcsolata elég közeli volt ahhoz, hogy törvény sérelme nélkül vehesse át az örökséget. Miksa Emánuel bajor választónak Leopold császár leányától született kis fia, József Emánuel, nagyanyja után egyenes örököse volt IV. Fülöpnek, csak úgy mint Leopoldnak és XIV. Lajosnak gyermekei. A mellett zsenge kora kilátást nyujtott arra, hogy Spanyolországban nemzeti királylyá nevelhetik. Annyi ok ajánlotta ezt a combinatiót, hogy II. Károly, kiben minden gyöngesége mellett sem hiányzott a politikai belátás,

1698 végén megváltoztatván a főherczegnek kedvező addigi végrendeletét, a bajor trónörököst rendelte titkon egész birodalma örököséül.[1] Tudomására jutott ugyanis, hogy a franczia király Orániai Vilmossal már megegyezett egy örökösödési és felosztó szerződésben, mely szerint a monarchia zöme a bajor választó fiának jutna ugyan, de Nápoly, Sicilia, a spanyol birtokok Toscanában és a spanyol baszk tartományoknak a Pyrenéusoktól északra terjedő részei a franczia dauphint illessék, Milano herczegsége pedig Károly főherczegnek jusson, azon feltétel alatt, ha atyja és családja lemondanak egyéb jogaikról. Egy külön titkos czikkelyben még azt is kikötik a szerződő felek, hogy a főörökös halála esetén atyjára, a bajor választóra szállnak jogai.[2] Világos, hogy ez a felosztás mennyire kedvez a franczia érdeknek, mennyire sérti a császár jogát és mily kevéssé óvja a spanyol monarchia integritását.

A spanyol király elhatározása már halomra döntötte a számítást, de még nagyobb csapást mért az előrelátók gondoskodására a leendő spanyol királynak, a kis József Emánuelnek 1699 január 6-án Brüsselben történt halála. Spanyolországban örömmel fogadták a hirt; a bécsi politikának is hasznára vált ez esemény,[3] de a béke ügye kétségtelenül sokat vesztett vele. A béke és egyensúly legfőbb őre, III. Vilmos azonban nem szüntette meg fáradozásait. Ujra megegyezésre jutott XIV. Lajossal és pedig oly módon, hogy Károly főherczeg legyen a főörökös; a dauphin azon tartományokat kapja, melyeket neki az előbbi szerződés biztositott, azonfelül pedig Lotharingiát, melynek herczege Milanót nyeri kárpótlásul. A császári és a spanyol korona soha sem egyesülhetnek egy főn.[4] Így az európai, a franczia és a Habsburg-érdek meglehetősen ki voltak elégítve, de a spanyol birodalom felosztása alapján. E szerződést megujitották és megerősitették 1700 márczius 3-án, midőn már igen közelnek látszott a rendelkezés szüksége.

II. Károly király egész életében csak tengődött és ez év dereka

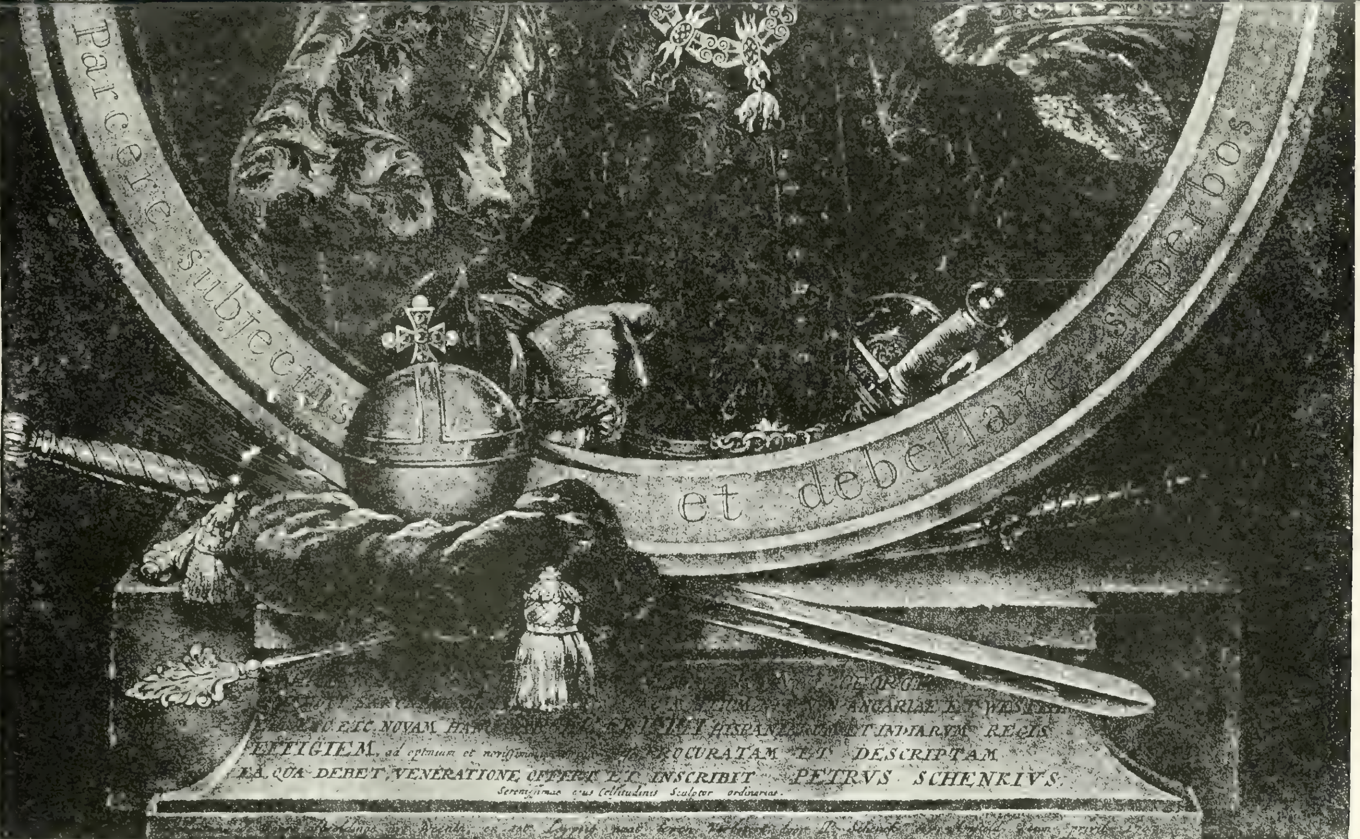
[1] Mind e tervekről és részletekről bőven és részletesen szól Legrelle idézett munkájának II. és III. kötete.

[2] I. m. II. kötet végén közölvék az oklevelek. Kötötték Hágában 1698 okt. 11-én.

[3] Annyira hasznos volt e haláleset a bécsi érdekekre nézve, hogy később ezt az udvart mérgezéssel is vádolták. De ez alaptalan vádat teljesen megdönti Leopold császár jelleme.

[4] London, 1699 jun. 11. U. o. III. 680.

CAROLVS II D. G. HISP. ET IND. REX

II. KÁROLY SPANYOL KIRÁLY.

Pieter Schenk (1645—1715) rajzának kisebbitett hasonmása.

óta már nem volt remény élete meghosszabbitásához. Nem használt sem az ördögűzés, melyet több ízben alkalmaztak, sem a csudatevő ereklyék érintése, sem orvosainak tudománya. Valószinű, hogy azok a varázslószerek, melyektől azt remélték, hogy mégis származhatik egyenes utóda, még jobban megröviditették napjait. Egész uralkodása alatt szemben állott udvarában a császári és a franczia befolyás: most, midőn a megoldás oly közel volt, megvívták a döntő csatát.

Gróf Harrach, a császári követ, kit IV. Fülöp özvegye támogatott és kinek a királyi udvarban nagy volt a pártja, teljesen biztosnak érezte magát és alig kételkedett abban, hogy a családi érdek győz és a főherczeg jut a trónra. Harcourt marquis, a franczia követ ellenben nagyon jól látta, minő nehéz a helyzete és minden eszközzel pártot iparkodott szerezni magának a grandok közt, sőt még a királynét is részére nyerte. Végre is nem a diplomatia győzött, hanem a nagy nemzeti hagyomány: az a tekintet, hogy a birodalom egy kézen maradjon és benne egyedül uralkodó a katholikus vallás. II. Károly szeptember 28-án felvette a halotti szentséget és október 2-án új végrendeletet készített, melyben megsemmisítvén nővérének, a franczia királynénak lemondását, annak második unokáját, Fülöp anjoui herczeget rendelte összes birodalmai egyedüli örököséül. Ha a herczeg a trónt el nem fogadhatja, helyébe öcscse, a berryi herczeg jő; ha az sem, Károly főherczeg, aztán pedig a savoyai herczeg és utódai. A franczia korona soha sem egyesülhet a spanyollal, de a császári sem. Osztrák rokonaira csak annyiban van tekintettel, a mennyiben rendelkezése 13. pontjában azt követeli, hogy a béke érdekében az anjoui herczeg egy főherczegnőt vegyen nőül.*

Még egy hónapig húzódott a szerencsétlen fejedelem haláltusája. Midőn nov. 1-én elhunyt, az addig titokban tartott rendelkezés napfényre jött, azon intézkedéssel együtt, hogy addig is, míg az anjoui herczeg elfoglalja a trónt, egy kormánytanács igazgassa a birodalmat, az özvegy királyné elnöklete alatt. Ebben a tanácsban pedig a végrendelet igazi szerzője, Portocarrero bibornok volt a vezető elme.

Kétszáz évvel azelőtt a Habsburgok azon elvnek köszönhették a spanyol trónra jutásukat, hogy Castiliában nem jő kétségbe a női örökösödés joga. Most ellenökben érvényesült ugyanaz az elv. A spanyol jogtudósok semmisnek nézték a franczia trónra jutó infansnők

* A végrendeletet (spanyol nyelven) kiadta Legrelle, i. m. III. kötet 712—737.

lemondását.* A majoratus, a nemzetség férfitagjainak kizárólagos örökösödési joga spanyol intézmény; onnét vették át a többi európai államok, onnét hozták hozzánk is, épen 1681-ben; de a spanyol koronára nézve ezen elvet nem fogadták el érvényesnek.

Ezen ténynyel szemben állást kellett foglalni az érdekelt hatalmaknak, első sorban a császárnak és XIV. Lajosnak.

Leopold császár, Harrach jelentéseiben és ősi jogaiban bízva, soha sem kételkedett abban, hogy az egész monarchia második fiának jut. Ezért nem is fogadta el az 1700 márcziusi felosztási tervet, bár az fiára nézve nagyon kedvezőnek látszott. Bántotta, hogy Milanót nem csatolhatja államaihoz, s ezért a tartományért cserében felajánlotta XIV. Lajosnak az Indiákat és Belgiumot. Lajos nem fogadta el a nagyszerűnek látszó ajánlatot. Mindkét fejedelem helyesen járt el. Leopold, kinek nem volt hajóhada, úgy sem tarthatta volna meg az Indiákat máskép, mint ha teljes függésbe jut a tengeri hatalmaktól. A távoleső fényes örökségnél többre becsülte a kicsi, de népes és gazdag olasz tartományt, mely birodalmát kikerekiti. Lajos pedig nagyobb hasznot várhatott a közelebb eső két kisebb tartománytól, mint a nagy gyarmatoktól, melyeket csak az angolok ellen viselendő örökös háború árán tarthat meg. Már az 1700. év derekán arra gondolt a császár, hogy Milanót még Károly halála előtt sereggel biztosítsa magának. Hadserege készen állott, jogában nem kételkedett, el volt határozva arra, hogy azt szükség esetén fegyverrel érvényesiti.

Így XIV. Lajos is nehéz elhatározás előtt állott. Dynastiája előtt a legnagyobb jövő tárult ki. Csakhogy azon esetben, ha elfogadja a fényes követség által unokájának felajánlott örökséget, ha hallgat ambitiójára és a spanyol nemzet lelkes meghivására, fegyverre szólítja maga ellen nemcsak a császárt, hanem a tengeri hatalmakat is. A bizalmas tanácsban, melyben csak a dauphin, Maintenon asszony, Pontchartrain kanczellár, Beauvilliers a pénzügy és Torcy a külügy ministere vettek részt, nagyon meghányták-vetették ez okokat, s ketten az elfogadásra, ketten ellene szavaztak.** De a király jelleménél fogva az elhatározás nem lehetett kétséges. A család érdeke fontosabb volt nála az állam érdekénél. Az a nyomorék spanyol fejedelem, kinek hagyatékáról volt szó és kit alig néztek embernek, mennyivel különb

* Ranke, *Englische Geschichte* 7. k. 232. l.

** Erre nézve főforrásunk Torcy mémoirejai. *Collection des mém.* 550—551.

volt e pontban a fényes napkirálynál! XIV. Lajos már nov. 12-én megírta Madridba az özvegy királynénak, hogy elfogadja az örökséget, unokájával pedig e szavakkal tudatta döntését: Uram, a spanyol király Önt királynak rendelte. A grandok kivánják, a népek óhajtják, én beleegyezem (1700 nov. 16).*

Lajos csak idő kérdésének nézte a két monarchia egyesítését. Ebben is ő lépett a Habsburgok örökébe: az universalis monarchiát elérhetőnek tartá családjára nézve. Unokája részére fentartja az örökösödés jogát Francziaországban is és a párisi parlament tiltakozott az ellen, hogy az új spanyol király elveszítse bármely addigi jogát.

A román népek politikai egyesítése, franczia hegemonia és a Bourbonok uralma alatt, közel volt megvalósulásához. A franczia nemesek már csupa helytartóknak és alkirályoknak nézték magokat. A tengeri hatalmakkal szemben azonban Torcy egy szép emlékiratban kifejtette, hogy a soha sem egyesülhető két királyság nem lehet soha oly veszélyes Európa egyensúlyára nézve, mint a szerződések által nagyobbitandó Francziaország egymagában.**

Igen nagy volt a törvényes rendelkezésnek hatalma és Lajos tekintélye. Spanyolországban és melléktartományaiban mindenütt elismerték az anjoui herczeget, V. Fülöp neve alatt. A bajor választó, mint a spanyol Belgium kormányzója, titkos szövetségre lépett a francziákkal és franczia őrségeket fogadott be a várakba. A tengeri hatalmak háborúra készültek, de érezvén az elhatározás fontosságát, késtek a döntéssel és alkudoztak. Csak a császár mondott ellen nyiltan Fülöp trónra jutásának, fentartván fia jogát az egész örökségre. Kifejtette, hogy egyedül az osztrák örökség az, mely megőrzi az európai egyensúlyt. Különben is érvénytelen a végrendelet, mert a spanyol király nem nyilváníthatta semmisnek a franczia királynék resignatióját.*** Hanem azért Bécsben most sem szünt meg a határozatlanság hagyományos baja. Magyarország forrongott. A pápa békére intett. A tanácsosok véleménye megoszlott. Hanem a zentai győző, Savoyai Eugén egész lelkével a háború mellett nyilatkozott és miután hozzá csatlakozott a fiatal magyar király is, a császár is elhatározásra jutott. Eugén 1701 tavaszán bevonult a milanói herczegségbe, melynek nyugoti vidékeit és Mantuát addigra már megszállották a francziák.

* Mignet, *Introduction*, 327 8. l.
** Legrelle, IV. 44—48. l.
*** Raumer, i. m. VI. k. 499–500. l.

A háború így már kitört, de a tengeri hatalmak még haboztak. Az angol parlament inkább a király és a whigek ellen volt ellenséges, mint a francziák ellen. Az új választások a toryknak adtak határozott többséget. Vilmos egyetértve a hollandus pensionariussal, Heinsiussal, nem szünt meg alkudozni. Elégtételt követelt a császár részére, és Hollandia biztosítását, mely nem tűrheti a franczia őrségeket Belgiumban. E feltételek alatt, már kereskedelmi érdekből is, kész volt elismerni spanyol királynak Fülöpöt. De Lajos nem engedhetett. A spanyolok irányában kötve volt, nem mondhatott le birodalmuk valamely részéről. Másrészt pedig el volt határozva az örökség által kinálkozó kereskedelmi előnyök teljes kiaknázására. Már szó volt arról, hogy minden angol és hollandus hajó kizárassék az amerikai forgalomból és nemsokára társaságok alakultak Francziaországban e kereskedés űzésére.* Természetes, hogy ez nagy elkeseredést okozott Hollandiában és Angliában egyaránt.

Kent grófság egy nagyon nevezetessé vált kérvényben kifejezést adott a kereskedő és hajós osztály kivánságainak, a kiválóan földbirtokosokból álló parlament előtt. A parlament haragosan visszautasította a Francziaország ellen háborút követelő kérvényt, de a whig mozgalom nem szűnt meg. Vilmos annyira erősödve látta állását, hogy szeptember 7-én megköthette a szövetséget a császárral.

A nagy szövetség. A háború kezdete.

Ismét egy táborban foglalt állást a császár a tengeri hatalmakkal. Hanem Spanyolország XIV. Lajos rendelkezésére állott és magában Németországban is hatalmas szövetségese volt a francziáknak, a bajor választónak, a császár tulajdon vejének személyében, ki előbb oly kiváló részt vett a török háborúban. A választó franczia részre vonta testvérét, a kölni választót is. Így meglehetős egyenlőnek látszott a két fél ereje. A tengeri hatalmak nem is izenték meg mindjárt a háborút, és nem is tették magokévá a császár azon követelését, hogy fiáé legyen az egész spanyol örökség. A szerződés által: «meg akarják előzni a császár ő felsége, Nagy-Britannia királya és az egyesült tartományok nagyhatalmú rendjei azon veszélyeket, melyek Francziaország és Spanyolország mind szorosabbá váló viszonyából Európa szabadságára és a megszokott kereskedésre hárulhatnak.

* Ranke, *Englische Geschichte,* VII. k. 241. l.

Mert az ügyek bizonytalan és kétséges állása veszedelmesebb magánál a háborúnál, és hogy ezen erejökhöz képest segíthessenek, szükségesnek látták szoros szövetség kötését a nagy és közös veszély eltávolítására.»* A szerződés szabad hódítást köt ki a tengeri hatalmak részére a spanyol birodalomban, és a jövő béke egyik föltételéül kitűzi, hogy ugyanazon kiváltságokat élvezzék azontúl is a spanyol birtokokban, mint az utolsó király alatt.

Angliában a városok lakossága és a tengerészek zajosan követelték a háborút, de a nemzet és a parlament többsége még idegenkedett tőle. Mai szóval élve: még ott is túlnyomó volt az agrárius érdek a merkantil fölött. A francia király azon rendelkezése, mely által egy franczia társaságra bízta a szerecsenek szállítását a spanyol gyarmatokba, és mely által nagy jövedelemtől fosztotta meg a tengeri hatalmak kereskedőit és matrózait, szintén csak a nemzet egyik részét sértette. Hanem XIV. Lajos annyira el volt telve hatalmának és dicsőségének fényétől, hogy tekinteten kívül hagyta a politika legegyszerűbb elemeit.

II. Jakab, Anglia elűzött királya, a katholicismus egykori reménye, ki hitének és a franczia szövetségnek esett áldozatul, ez időben halt meg St. Germainban (szept. 16.—1701). Lajos meglátogatta őt halálos ágyán és annyira hatott reá az ünnepélyes elbucsuzás és a királyné szomorúsága, hogy engedve részvétének és nagylelkű hiúságának, a száműzöttnek fiát, mint III. Jakabot elismerte Anglia királyául. Ha előbb családja érdekeinek, úgy most személyes indulatainak áldozta fel Francziaországot és a békét.

«A castiliaiak méltatlansága, midőn hallották, hogy három idegen hatalom elvállalta a spanyol örökösödés szabályozását, semmi sem volt az angolok dühéhez képest, midőn hallották, hogy jó szomszédjok királyról gondoskodott részökre. Whigek és toryk egyaránt elitélték a franczia udvar eljárását. London városa kezdte meg a háború sürgetését, és szózatát visszhangozta az egész királyság. Vilmos látta, hogy elérkezett az ő ideje. Hágából, hol épen megkötötte a szerződést, Londonba sietett. Feloszlatta a parlamentet és új ministeriumot nevezett.»** Az új parlamentben a háború pártja volt túlnyomó többségben. A király 1702 jan. elején trónbeszédjében utalva XIV. Lajos sértéseire és azon veszélyre, melylyel a szabadsá-

* Leo, i. m. 83. l.

** Macaulay, *Essays. War of the succession in Spain*, 247. l.

got és vallást fenyegeti, kifejezte azon reményét, hogy ez fel fogja kelteni a nemzet régi erejét. Meg fogja mutatni, kezében szándékozik-e tartani Európa egyensúlyának mérlegét, és élére akar-e állani a protestáns érdeknek. A parlament csakugyan magáévá tette a szerződéseket és negyvenezer tengerész és ugyanannyi katona költségét szavazta meg.*

A tengeri hatalmak pénzt adtak, katonaságról az ezredeiket bérbe adó német fejedelmek gondoskodtak. Ezek közől a leghatalmasabb, a brandenburgi választó már 1700 végén kötelezte magát, hogy 8000-nyi hadat küld Milanó elfoglalására, minek fejében a császár beleegyezett abba, hogy felvegye a királyi koronát. Az új porosz király aztán belépett a nagy szövetségbe. Kívüle császári részen állottak még Hannovera, a rajnai választó, az egyházi fejedelmek nagy része és egész déli Németország, Bajorország kivételével.

A háború, mint láttuk, már 1701-ben vette kezdetét. Ismét Felső-Olaszország volt a harcztér, az a föld, mely annyiszor szolgált a Habsburgok és a franczia királyok közötti évszázados háborúk szinhelyéül. Eugén a legnagyobb nehézségek közt vezette át seregét az Alpesek járhatatlannak vélt hágóin s meglepte Catinat seregét. Ez a kitünő vezér sem bir ellenállani Eugén katonái rohamának, kik közt magyarokat is találunk Pálffy Miklós vezérlete alatt. Egy vesztett csata után Villeroit, Maintenon asszony pártfogoltját bizták meg az olaszországi sereg vezetésével. Hanem Eugén őt is legyőzi Chiari-nál (1701. szept. 1.) és átlépi a Pót. Még télen is folytatta a háborút és véletlen támadással meglepte Villeroi főhadiszállását, Cremonát. Villeroi fogságba esik, de serege, az első rémületből felocsudva, kiűzte a császáriakat és megmentette a fontos várat. Egész irodalma keletkezett a gúnyos daloknak. Az egyik szerint a francziák szerencséje páratlan; megtartották Cremonát és elvesztették vezéröket.

Egészben véve az első hadjárat nem hozott döntő eredményt. Eugént hadi erejének csekélysége és a bécsi hadi tanács mondhatatlan hanyagsága tartotta vissza. Midőn a francziák vezetését a lomha, minden kéj fertőjébe merült, de a mellett vitéz Vendôme herczeg vette át, védelmi helyzetet kellett foglalnia. Hiába küldte Bécsbe meghittjét, Pálffy Miklóst, a haditanács elnöke semmibe se vette a panaszt a sereg siralmas állapota fölött. Végre az 1702. év végén

* Ranke, i. m. 277. l.

Eugén maga elment a fővárosba, hogy latba vesse befolyását serege jobb ellátásának érdekében.*

Ezalatt megtörtént a nyilt hadizenet a szövetségesek részéről. (1702 máj. 15.). A XIV. Lajos elleni harczok lelke, Orániai Vilmos nem érte meg. Halálos beteg volt már 1701. őszén és titkon, mintha másról volna szó, megkérdeztette az akkor leghiresebb franczia orvost, Fagont, ki azt ajánlotta, hogy a beteg készüljön halálára. A titok kiderült és a Vilmos halálára való kilátás hatása alatt ismerte el Lajos angol királynak II. Jakab fiát. De Vilmos felhasználta még hátralevő napjait, szervezte az ellenállást és midőn 1702 márcz. 19-én meghalt, Anglia politikájában nem állott be változás. Utódja, sógornője, Anna, bármennyire ragaszkodott is személyesen a Stuart családhoz, egészen magáévá tette nagy elődjének politikáját. Önállótlan nő volt, Marlboroughnak, a szárazföldi sereg vezérének és nejének állott befolyása alatt, kiknek minden érdeke a háború erélyes folytatását követelte. Épen olyan kevéssé történt változás Hollandiában. Ott Vilmossal megszünt a helytartói méltóság is és csakugyan nagy zavarok törtek ki. Hanem végre Vilmos régi barátja, Heinsius Antal pensionarius, ki egyszerüségben és belátásban Jan de Wittre emlékeztetett, jutott döntő befolyásra és a köztársaság az ő vezetése alatt megfelelt elvállalt kötelezettségeinek. Heinsius oly bensővé tette a Hollandia és Anglia közötti viszonyt, hogy a hollandus zsoldban álló sereget is az angol vezérnek, Marlboroughnak parancsa alá helyezték. A németalföldi harcztéren a francziák léptek fel támadólag, de Marlborough csakhamar visszaverte őket és elfoglalta Lüttichet. Nagyobb eredmények elérésében akadályozta a hollandus rendek féltékenysége és fösvénysége.

A szövetségesek egyenetlenségével, kicsinyeskedésével és szegénységével szemben még egyszer nagyszerünek tünik fel a központositott Francziaországnak ereje. XIV. Lajos minden harcztérre tudott állítani jól fegyverzett és az ellenségnél jobban élelmezett és fizetett katonaságot. Az erők állásának megfelelően Francziaország lép fel nemsokára mint támadó, és a főellenség, a császár ellenében egy elhatározó csapás által akarta eldönteni a háborút.

Németországban a bajor választó védelme volt a franczia hadviselés legfőbb czélja. E védelem pedig egyuttal a Duna völgyébe, Bécs közelébe viszi őket, azon vidékre, honnan a harmincz éves há-

* Krones i. m. IV. k. 41. l.

borúban már fenyegették a császárt, és mely később diadalmi útja lett a franczia köztársaság és császárság hadainak. A császári seregnek, Badeni Lajos vezetése alatt, a francziák távoltartása a Rajnától jutott feladatul. Eleinte szerencsésen harczoltak az ide küldött Catinat ellen, és a fiatal római és magyar királynak, Józsefnek személyes vezetése alatt elfoglalták Landau várát. Ott harczoltak a magyarok is Pálffy János alatt. Hanem a háború sorsa megfordult, midőn az óvatos franczia tábornok helyett a szellemes, gyors és bátor Villars vette át a had vezetését,* ki seregét gyorsan átvezette a Rajnán és a friedlingeni csatában (1702 okt. 14.) hátrálásra kényszeríté Badeni Lajos seregét. A bajor választó ezalatt nyiltan megkezdte a háborút, elfoglalva Ulm várát, mely a Feketeerdőn át a Duna felé vivő úton uralkodik és ez által utat nyitott a francziáknak a birodalom belsejébe. De Villars, mint mondá, még sem volt elég ördög ahhoz, hogy télnek idején átmenjen seregével a Feketeerdő veszedelmes szorosain. Seregének a bajorokkal való egyesülése csak a jövő év tavaszán ment végbe. Minden elő volt készítve a döntő csapásra. Hatalmas sereg állott Németország szivében, délről Vendome seregei közeledtek, Magyarországon lángra lobbant Rákóczi Ferencz vezetése alatt a felkelés. Három felől fenyegette a vész a császári várost. Villars már tervezte azt, mit száz évvel később megvalósított Napoleon. Gyorsan meg akarta rohanni Passaut és Linzet, hol csak kevés lehet az ellenállás, és Bécset, melyet, mint előbbi követ jól ismert, nyolcz napi ostrom által elfoglalhatónak hitte. De a választó nem volt barátja a merész terveknek és megelégedett a szomszéd Tirol elfoglalásával. Vendome nem igen sietett és a veszély Bécsre nézve gyorsan elmult. Villars győzelmet aratott ugyan Hochstädtnél (1703 szept. 20.), de látva, hogy nagy tervei nem valósulnak és nem férve össze a választóval, maga kérte visszahivását.

A spanyol örökösödési háború első sorban az udvarok háborúja és Spanyolországon kivül sehol sem járult kitöréséhez nemzeti eszme. Lefolyására mégis döntő befolyással voltak a nemzeti lélek mélyében rejlő ellentétek és szenvedélyek. Ez először Tirolban nyilatkozott. A bajor választó könnyü zsákmánynak tekintette a szép tartományt és a mint serege élén bevonult az országba, annak fővára, Kufstein, megadta magát és az ország kormánya bejelentette hódolatát. Az országban mindenütt nagy volt az elégedetlenség a császári

* *Sainte Beuve.* Villars 61—2. l.

kormány ellen, a védelemről nem gondoskodtak, és a tartomány gyülése nem szavazott meg semmit a honvédelem költségére. Az ország egész északi része bajor uralom alatt állott már, és a választó átsietett a Brenneren, hogy egyesülhessen Vendome-al. Ekkor lép fel egy eddig számba nem jövő tényező: a tiroli nép. Ennek keblében mély gyökeret vert a szomszéd bajorok elleni gyülölet: nem akarta eltürni az idegen uralmat. A felső Inn völgyének lövészei fogtak először fegyvert a bajorok ellen, hozzájuk csatlakoztak az Etsch völgyiek, majd az északi tiroliak is. A mozgalomnak Sterzinger Márton állott élén, és az elkeseredett parasztok csakhamar nagy vérontást visznek véghez a meglepett bajorok közt. Az ország természete nagyon elősegité a guerilla harczot, a bajorok egy hónap mulva nagyon megfogyva, kitakarodtak az országból és egész München közeléig üldözték őket a fölkelők. Vendome támadása délfelől szintén kudarczot vallott.* A nép hatalmasabbnak bizonyult, mint a rendes katonaság. De a háború főszinhelyén még mindig a francziáknál volt a túlsúly. A Rajna-vidéki várakat sorban elfoglalta Vauban, Passau a bajor választónak nyitotta meg kapuit. Olaszországban csak nagy bajjal tartható meg állásait Stahremberg Guidó, Eugén helyettese. Itt azonban nagy változás volt készülőben, a mennyiben Viktor Amadé savoyai herczeg, addig a francziák szövetségese, a nagy szövetséghez állott. A herczeget a legerősebb kötelékek fűzték a franczia politikához: egyik leánya a burgundi herczegnél, XIV. Lajos legidősebb unokájánál volt férjnél, a másik a fiatal spanyol királynál; hanem azért nem türte országának franczia önkény alá jutását. Rokona, savoyai Eugén közvetítette az alkudozást közte és a császári udvar közt.

Eugén és Marlborough hadjáratai.

Lehetetlen volt nem látni az 1703-ik év végén, minő túlsúlyt ad Francziaországnak politikájának és hadviselésének egysége. A franczia hadvezérekkel szemben, kik legalább a király támogatására számíthattak, valóban sajnálatra méltó volt a szövetség vezéreinek helyzete. Marlboroughnak több bajt szereztek a hollandusok, mint a francziák, úgy, hogy midőn egyszer Sándor és Cæsar diadalmairól volt szó jelenlétében, azt jegyezte meg: azokkal nem járt hollandus hadi biztos. Savoyai Eugén egész tétlenül maradt, oly borzasztó alla-

* Krones 45—7. l.

potban volt serege. Bécsben tartózkodása alatt igyekezett segíteni az annyi éven át oly hanyagul vezetett ügyeken, de az csak lassan ment. Kétségbeejtő volt a császári kincstár üressége. «Biztosithatom, igy irt Eugén Stahrembergnek, hogy ha nem volnék itt és nem látnék mindent tulajdon szememmel, senki se hitethetné el velem. Ha dűlőn volna az egész monarchia sorsa, és 50,000 frttal vagy kevesebbel még gyorsan lehetne segíteni, nem lehetne megakadályozni a bajt.» Bécsben történt az első határozott lépés. A hadi tanácsnak maga Eugén állott élére, a pénzügyi kormányt az ügyes és becsületes Stahremberg Gundakerre bizták. Befolyása csakhamar érvényesült a külső politikában is. Sikerült az angol kormányt rábirni, hogy Marlboroughnak megengedje a csatlakozást a császári sereggel a főhaditéren, Németországban.

Eugénnek és Marlboroughnak érdeme, hogy a spanyol örökösödési háborúnak egészen más volt az eredménye, mint az addig XIV. Lajos nagyravágyása által előidézett harczoknak. A franczia politika legnagyobb ellensége addig Vilmos vala, a nagy államférfiú és szerencsétlen hadvezér. Franczia részen volt a túlnyomó számmal, a kitünő felszereléssel együtt a legtöbb kitünő tábornok is. Most is voltak még Francziaországnak kitünő hadvezérei, mint Vendôme, Villars és Catinat, de ezeknek gyakran épen a döntő perczben kellett átengedni a helyet olyan férfiaknak, kiknek az udvari kegy volt egyetlen érdemök. A szövetségesek részéről addig alig volt összetartás, még ritkább volt, hogy az illető kormányok egyetértésben lettek volna a vezérrel. Francziaországban ellenben, legalább míg Louvois élt, egy akarat, egy szellem hatotta át az egész hadügyet. Most ez a viszony megváltozott. Marlborough s Eugén nem csak nagy hadvezérek voltak, hanem a kellő befolyással is rendelkeztek, hogy terveik kellő tamogatására birják gyakran széthúzó és ingadozó udvaraikat. Egyetértésre volt csak szükség a tervek megállapitásában és végrehajtásában, és az megvolt oly mértékben, mint ritkán szövetséges seregek vezéreinél. Valóban nagyszerű látvány, mint tud együtt harczolni korának két legnagyobb hadvezére, félretéve minden kicsinyes hiuságot és féltékenységet, és alárendelve minden személyes tekintetet a közös nagy czélnak.

Marlborough lord (szül. 1650.) bár idősebb volt társánál, most először mutatta magát első rangú hadvezérnek. Nevelését annyira elhanyagolták, hogy alig tudott ifjú korában irni és olvasni, és gyors haladását inkább köszönte kiváló simaságának és finomságának,

Német katonák a XVII. századból.

mint hadi tetteinek. A «szép angol»-nak szokták nevezni. Nem ismert elvet, sem hűséget, tudjuk, hogy elárulta pártfogóját, II. Jakabot, és később ép oly kész volt elárulni Vilmost. Hanem tudta, hogy egész nagysága a háborútól függ, és ezért sikere érdekében megfeszitette egész nagy tehetségét és vitézségét. Diplomatiai képessége nagy szolgálatokat tett a szövetségnek, ő volt az, ki mindig össze birta egyeztetni a széthúzó angol-hollandus és császári érdekeket. Eugén (szül. 1663.) csak mint hadvezér áll közel Marlboroughoz, mint jellem messze fölötte állott nagy vetélytársának. Nem szolgálta hazáját, Francziaországot, mert XIV. Lajos nem adott oly állást a testileg gyenge fiatal embernek, mint a minőt ő követelt, és Eugén, husz éves korában felajánlotta kardját a császárnak, kit akkor Kara Musztafa támadása fenyegetett. Hanem mióta a császár katonája lett, rendithetetlen hűséggel szolgálta a Habsburgok ügyét. Tudjuk, mily nagy érdemeket szerzett a török háborúban, még nagyobb érdeme volt a bécsi esetlen kormánygépezet felvillanyozása és egységes irányban való vezetése.* Katonái imádták. Szerénysége megnyerte részére egész környezetét és lehetővé tette a belső viszonyt a büszke Marlboroughval. Semmi sem látszott lehetetlennek e két férfiú előtt, midőn közös czélból Németországba vezették seregeiket.

Ott a császár előbb alkudozással akarta a maga részére nyerni a bajor választót. Hanem ez nemcsak nagy terület elnyerésére számitott, hanem a magyar koronára is, és midőn hirét vette, hogy nagy franczia sereg közeledik segitségére, félbeszakitotta az alkudozást, mert becsülete nem engedi a francziáktól való elpártolást. A francziákat most már nem Villars vezette, hanem a gyenge Tallard. Marlboroughval szemben Villeroi állott. Az angol vezér gyors mozdulatokkal közeledett a Duna felé, és juniusban egyesült a birodalmi sereggel. Eugén ott találkozott először az angol vezérrel; a két nagy hadvezér gyorsan barátságot kötött egymással és megállapitotta a haditervet. A bajor választót országa elpusztitása által akarták engedékenységre birni, és midőn az nem sikerült, Marlborough elfoglalta a Schellebergen levő erősitett táborát. A mint Tallard közeledett, Ingolstadt vára ostromára küldik az óvatos Badeni Lajost és magok elhatározó csatára készülnek. A két sereg a Duna széles völgyében, Hochstädt közelében találkozott. A bajorok s francziák külön táboroztak, csak lovasság kötötte össze a két szárnyat.

* Arneth. *Prinz Eugen von Savoyen.* 3 kötet.

A bajorok sánczait Eugén támadta meg, a francziákét az angolok. Vitéz volt a védelem, Blindheim sánczait háromszor rohanta meg hiába az angol gyalogság. A poroszok sem igen boldogultak a bajorok ellen. Ekkor Marlborough, megváltoztatva csatarendjét, a lovassággal támadja meg az ellenség hadállásának közepét és a háromszor ismételt hatalmas rohammal szétzúzza a franczia csatarendet. Tallard fogságba esik, a választó hátrál, a Blindheimban visszamaradt tábor megadja magát. (1704. aug. 13.) A franczia és bajor sereg meg volt semmisítve, a szövetség kivívta első és legfényesebb diadalát, Eugén és Marlborough legünnepeltebb hősei lettek Európának.

A diadal első eredménye Bajorország elfoglalása volt, melynek Eugén lett a kormányzója. Marlborough azonnal szeretett volna betörni Francziaországba, de a németek előbb Landaut ostromolták, mely meg is adta magát. Ezalatt XIV. Lajos új sereget állított talpra, melynek vezére, Villars, a következő évben is meg tudta akadályozni Marlborough betörését. A császári sereget a felkelt Bajorország tartotta vissza. Ez a szerencsétlen tartomány sokat szenvedett az osztrákoktól, az adó elviselhetetlenné vált és a protestáns katonák beszállásolása sértette a nép vallásos érzületét. Egy kovácsnak vezérlete alatt fellázadt az Inn vidéki lakosság és magát Münchent is ostrom alá vette. A katonaság vérbe fojtotta a felkelést, a birodalmi gyűlés pedig átok alá helyezte a választót.

Ez évnek aránylag kedvező eredménye ismét támadó hadjárat megkezdésére birta a francziákat. Villeroi kivonult elsánczolt táborából, de Marlboroughtól, kit a hollandusok már erélyesebben segítettek, Ramilliesnél, Namur közelében teljes vereséget szenvedett. (1706. május 23.). Marlborough, felhasználva a diadalt, gyorsan elfoglalta Belgium fővárosát és csakhamar az egész ország hódolt Károly főherczegnek, mint urának.

Eugén ezen idő alatt Olaszországban vezette a hadat. Főczélja a savoyai herczeg megmentése volt, kinek ép oly fenyegetett volt az állása a francziákkal, mint a bajor választónak a császárral szemben. Már Stahremberg megkisérlette az egyesülést Victor Amadé seregével és azt a legnagyobb veszélyek közt végre is hajtotta, nagyobb eredményt azonban seregének elégtelensége miatt nem érhetett el. Hiába vetette reményét a déli Francziaországban kiütött hugenotta felkelésbe, a «camisard»-ok (ingesek) háborújába, mely egy vitéz ifjú pórnak, Cavalier Jánosnak vezetése alatt, egy ideig foglalkoztatta XIV. Lajos legjobb seregeit és vezéreit, — míg franczia részről Vendome volt a

vezér, csak legnagyobb erőfeszítéssel tarthatta magát az osztrák sereg olasz földön. Eugén megjelenése, ki 1705 nyarán érkezett meg, eleinte nem igen változtatott ez állapotokon. Vendôme herczeg a cassanoi csatában (aug. 16.) ellene is megállotta a sarat. A savoyai herczeg már elvesztette minden birtokát: utolsó menedékét, fővárosát, Turint is ostromolták már a francziák. A telet Bécsben töltötte Eugén. Időközben meghalt Leopold császár és a fiatal, tüzes József sokkal erélyesebben vitte a háborút, mint gyenge atyja. Pénzt Marlborough hozott. Eugén távolléte alatt a császári hadsereg új vereséget szenvedett, de a ramilliesi csata híre felvillanyozta és a nagy hadvezér égett a vágytól, hogy ő is szerezzen híres vetélytársához méltó babérokat. Turin felmentése az ostrom alól volt a főczél. A várat Daun gróf védte, az elűzött herczeg délre menekült Asti felé. Eugénnel már nem Vendôme állott szemben, kit Németalföldre küldtek, hogy Marlborought visszatartsa, hanem a fiatal orléansi herczeg. Oly kevéssé tartott tőle Eugén, hogy a számra túlnyomó ellenséges had szeme láttára egymásután átkelt a felső Olaszországot szeldelő nagy folyókon, a Minciótól a Póig és Turinig űzte a franczia sereget. Az orléansi herczeg támadni akart, de tanácsosa, Marsin, arra birta a franczia hadi tanácsot, hogy védelemre szoritkozzék. Így Turin falai alatt két franczia sereg egyesült: az ostromló sereg a tehetetlen La Feuillade vezetése alatt és a mezei sereg az orléansi herczeg és Marsin alatt. Eugén a Pótól délre egyesült a savoyai herczeggel és elhatározta a kétszer akkora ellenséges had megtámadását. Véres és elkeseredett harcz fejlődött, de utoljára a porosz csapatok bejutottak a franczia sánczokba és eldöntötték a diadalt. Daunnak egy időben történő kitörése tetőpontra vitte a franczia tábor zavarát. Az egész 80,000-nyi seregből nem maradt együtt több 1600-nál. A turini csata (1706 szept. 7.) méltán hasonlitható Bécs felmentéséhez nagyszerűségére és eredményére nézve. Ez az egy ütközet a császár kezébe adta az egész Olaszországot. XIV. Lajos egy szerződésben kivonta az olasz városokból ostromlott őrségeit, hogy azokat a háború többi szinhelyére küldhesse. Eugén pedig, mint Milano helytartója, nagy adókat szedett az olasz fejedelmektől, nem kimélve a pápát sem. Népszerűségéről fogalmat adhat, hogy egy angol kertész reá hagyta vagyona felét, 100 fontot. A franczia és spanyol segitségre nem számitható Nápoly, melynek elfoglalására Daun, Turin védője, indult 8000 emberrel, úgy szólva vérontás nélkül hódolt III. Károlynak. XIV. Lajos már hajlandó volt a békére, hanem a szövetségesek az

egész spanyol örökséget követelték. Kedvező helyzetét arra használta fel Eugén, hogy a tengeri hatalmak segítségével megtámadja déli Francziaország főbástyáját, Toulon várát. Hanem e hadjárat ép oly kevéssé ért czélt, mint az, melyet egykor V. Károly vezetett e vidéken. A megszálló sereget az élelem hiánya és egy nagy felmentő sereg közeledése kényszerítette visszavonulásra. A tengeri hatalmak törekvése egy nagy franczia hadi kikötőre tenni szert, nem volt megvalósitható. Vauban alkotásainak egész becse akkor tűnt ki.

Az 1707-diki hadjárat különben sem kedvező a szövetségre nézve, Badeni Lajos halála után (1707 jan. 4. ötvenkét éves korában) nem volt, a ki rendben tartsa a tarka birodalmi sereget. Villars könnyű szerrel áttört a nagy bajjal épitett stollhofeni vonalokon és serege végig pusztította délnyugoti Németországot. Vendôme erősen tartotta magát Belgiumban. XIV. Lajost ez eredmények arra bátorították, hogy még egyszer megkisértse a hadi szerencsét.

Sokat várt azon tervtől, hogy az angol trónkövetelőt átvitesse Skótországba. Ez az ország 1707-ben örökös unióra lépett Angliával. A régi nemzeti párt ellene volt ez egyességnek és a prætendens számíthatott támogatására. De az átszállítással megbizott flotta nem jutott el Nagy-Brittanniába. A döntésnek ismét a szárazföldön kellett bekövetkeznie. Minthogy Lajosnak Olaszországban már nem volt serege, erejét Németalföld ellen központositotta. Remélte, hogy a veszély közeledése külön békére fogja birni a fáradt Hollandiát és ez által véget vet a nagy szövetségnek. A belgiumi sereg vezéreül unokáját, a fiatal burgundi herczeget nevezte ki. A királyi herczeg vezetésétől katonái lelkesedésének élesztését várta, a mellett pedig tapasztalt tanácsosról gondoskodott Vendôme személyében. Hanem a két vezér nem birt megegyezni, a herczeg ép oly jámbor volt, mint a milyen kicsapongó Vendôme. A vezetésök alatt álló gyönyörű 80,000-nyi sereg eleinte mégis nagy eredményeket vívott ki. Támogatta a katholikus belgák gyűlölete a protestans hollandusok ellen. Marlboroughnak vissza kellett vonulnia és a franczia csapatok elfoglalták Gandot, Brugest és ostrom alá fogták Audenarde várát. A szövetségesek megkisérlették a vár felmentését és a francziák, Vendôme tanácsa ellenére, bevárták a támadást. Vendôme, a jobb szárny vezére, egyedül állott szemben Eugénnel és nem kaphatott segélyt. A csatának az éjjel vetett véget (1708 jul. 11). Vendôme másnap meg akarta ujitani, de megtudta, hogy egyedül marad. «Hátrálni kell tehát, így szólott királya unokájához ; igaz, hogy fenségednek ez régi

vágya.»* A herczeg keresztyéni alázattal tűrte e sértést. Vendôme érdeme volt, hogy a visszavonulás teljes rendben mehetett végbe.

Eugén ismét elérkezettnek látta az alkalmat, megtámadni magát Francziaországot. A legfontosabb északkeleti határvárát, Lillet, Vauban egyik remekét készült ostrom alá venni. Vendome meg akarta támadni az ellenséget, de a burgundi herczeg ellentmondott és mire Párisból megérkezett a döntés, a szövetségesek táborát erős sánczok védték. A vár, hol az öreg Boufflers marsall volt a parancsnok, vitézül védte magát, de nem történt semmi felmentésére. A burgundi herczeg az imáktól és proczessziótól várta az üdvöt. Egy társa megjegyezte: «Nem tudom, fenséges uram, megnyeri-e a mennyei királyságot, de a mi a földit illeti, bizonyos, hogy Eugén és Marlborough egész másként fognak megszerzéséhez». Végre Lille megadta magát (1708 decz. 8), a franczia birodalom nyitva állott a győztesek előtt. A belga hódítások egymásután elvesztek.

Francziaországot, mely addig bámulatos gyorsasággal állott talpra minden veszteség után, egészen kimerítették az újabb csapások. Már 1708-ban nem maradt több pénz az egész év költségeire mint 20 millió franc. A legavatottabb irók, mint Vauban és Boisguilbert, csak egy módját látták az ország megmentésének: a kiváltságos osztályoknak az ország terheihez járulását. De erre nem gondolt sem a király, sem az egészen papi befolyás alatt álló kormány. A szegény nép nyomora mind nagyobbra nőtt. Még a természet is hozzájárult: az 1709-diki tél a legridegebb volt emberemlékezet óta. A szalmán háló, vászonba öltözött, éhező népesség martalékul esett a hidegnek, majd ragályos betegségeknek. A versaillesi palota aranyos rostélyát éhenhaló néptömeg vette körül, segítséget kérve urától. Ennyi nyomornak csak a béke vethetett véget. Maintenon asszony szavai szerint csak panasz volt hallható, csak szomorúság volt látható, csak csudától volt várható a menekülés. A megtört király magát a külügyministert küldte Hollandiába, hogy békét szerezzen minden áron.

Torcy előbb Heinsiushoz fordult, ki azonban kijelenté, hogy a szövetségesek nélkül nem folytathatja az alkut. A szövetségesek első követelése az egész spanyol monarchia átengedése volt Károly részére, ezenkivül az angolok még külön követelésekkel is léptek fel. A franczia külügyminister roppant pénzösszeget igért a megvesztegethetőség

* Michelet, 201. l.

V. FÜLÖP SPANYOL KIRÁLY.

Az eredeti festményt Louis Michel van Loo (1707—1771) festette. Egy rézmetszet után, melyen az arcz Schmidt G. F. (1712—1775), az alak többi része Wille I. G. (1715—1818) kezemunkája. A compositio s a keret tervezője ismeretlen.

ıirében álló Marlboroughnak, ha Fülöpnek engedi a két Siciliát; Marlborough hallani sem akart e feltételről. Végre midőn a francziák már engedtek, a szövetség fejei új követeléssel léptek fel. E szerint Fülöp-

XIV. Lajos öreg korában.
Egykorú rajz után.

nek két hónap alatt ki kell üzetnie minden birtokából a szövetség és Francziaország fegyverei által. Két hónapra fegyverszünetet kötnek, mely időre XIV. Lajos a szövetségesek kezébe adja négy legfontosabb határvárát. E fegyverszünet csak azon esetben erősíttetik

meg és válik békekötéssé, ha időközben III. Károly csakugyan birtokába jut a spanyol monarchiának.*

A történet Nemesisének egyik legrettenetesebb példája állott be. Mennyire büszkélkedett XIV. Lajos Istentől adott méltóságában, mennyire szerette megalázni a nála gyengébbeket, ha legkevésbbé mertek is ellenkezni mindenható akaratával. Most kimerülve, az aggkor gyöngeségében, gúny tárgyává vált ellenségei előtt. Nem elégedtek meg Francziaország megalázásával, hatalmának semmivé tételével: személyében, családjában akarták őt sújtani, megszégyeníteni. Annak, ki mindent megtett dynastiája fényeért, most fegyvert kellett volna fogni unokája ellen. Erre Lajos nem volt rábirható. Ha már harczolni kellett, inkább harczolt ellenségei, mint unokája ellen. Ismét megújította a háborút, remény nélkül.

A franczia seregnek most Villars volt a vezére. Belgium volt a hadi szinhely, hol Eugén és Marlborough elfoglalták Tournayt és Mons ellen indultak. Villars elhatározta, hogy útjokat állja. Serege kisebb volt a szövetségesekénél, de erősen elsánczolt állást foglalt el Malplaquet falu közelében. A szövetséges vezérek, bizva addigi szerencséjökben és seregök nagyobb számában, elhatározták a támadást. Ily nagy hadi erőt még nem küldött csatába egyik fél sem, összesen 200,000-re ment a csatában résztvevők száma. Az éhező francziák a csata kezdetén eldobták kenyeröket, csak harcz után sóvárogtak. Páratlan mészárlás fejlődött, a rohanó hollandusokat tömegesen söpörték el a franczia kartácsok. Eugén maga is sebet vett fején, de azért tovább vezette hadát. Végre támadása Villarst a központ gyengitésére birta, hogy fenyegetett bal szárnyát megmentse. Marlborough gyorsan felhasznalta az alkalmat és megnyerte a csatát. (1709 szept. 11.) Villars nehéz sebet vett, helyette Boufflers intézte a francziák visszavonulását, melyet a győztesek nem mertek zavarni. Több embert vesztettek a csatában, de újra győztek és Mons várát is elfoglalták.

Új alkudozások kezdődtek: a megalázott franczia király késznek nyilatkozott pénzzel járulni unokája elüzéséhez és lemondani Elsassról, ha a császár szövetségeseit, a bajor és kölni választókat visszahelyezi országaikba. Eugén és Marlborough nem engedtek, már 1710 tavaszán betörtek Francziaországba és rendre elfoglalták a határszéli várakat. A franczia sereg nem bocsátkozhatott ellenök csatába és csakhamar megnyilt volna előttük az út Páris felé. Ekkor nem a hadi

* Ranke, *Franz. Geschichte*. IV. 253—54. l.

szerencse, hanem a szövetséges államok kormányában beálló változások döntő fordulatot idéztek elő a háború sorsában.

A háború Spanyolországban.

Mindezen csaták, melyeket melléktartományaiban vívtak, Spanyolország sorsa fölött döntöttek. Az európai diplomatia és maga XIV. Lajos is az olasz és belga ütközetek eredményétől tették függővé, Fülöp legyen-e Spanyolország királya, vagy Károly. Hanem magában Spanyolországban sem nyugodott a fegyver és, ha Európaszerte, bármily mesterségesen és tudományosan vitték a háborút, a népek törhetetlen össztöne is nagy mértékben járult eldöntéséhez, úgy a félszigeten a nemzet maga volt az ott lefolyó harczoknak legfőbb tényezője.

V. Fülöp egyáltalában nem volt képes birodalma szervezésére és a sereg vezetésére. Még kevésbbé vált Spanyolországnak javára a vele jövő fényes, erkölcstelen franczia nemesség. A király a napot az ágyban, az éjjelt az asztal mellett tölté és az ország vezetését egészen a tehetetlen Portocarrero bibornokra bízta. Midőn megnősült, neje, a savoyai herczeg leánya, bár még gyermek, teljes uralmat gyakorolt férje fölött. A királyné pedig teljesen Orsini herczegnének állott befolyása alatt, ki nagyravágyó és önző nő volt s még XIV. Lajossal szemben is ki tudta vinni akaratát.

A háborút az angoloknak Cadiz ellen intézett támadása nyitotta meg. A város ellenállott és az angol tengernagy, Ormond herczeg, elvitorlázott, hogy üzőbe vegye a vigói kikötőbe (Portugáliától északra) menekült «ezüst flottát». Könnyű lett volna a szárazföldre szállítani át az amerikai kincseket, melyekre igen nagy szüksége volt a spanyol kormánynak. De régi szabályzat rendelete szerint az ezüst flotta csak Cadizban rakódhatik le. Utasítást kértek Madridból, de mire az megérkezett, az angolok megtámadták és részben kifosztották, részben elsülyesztették a gályákat.

E kudarcz és Fülöp tehetetlensége arra birta a spanyol országnagyok egy részét, hogy osztrák részre álljon. A szövetséghez csatlakozott a portugál király is. Nem csak régi összeköttetése Angliával birta e lépésre, hanem a természetes félelem Francziaország és Spanyolország egyesítésétől. Az egész ország elfoglalását remélték, ha maga a főherczeg eljő királyságáért harczolni. Leopold császár hosszú meggondolás után csakugyan elbocsátotta fiát (1703 őszén). Lissabon lett főhadiszállása. Onnan már 1704-ben elindult Spanyolország ellen,

de egy franczia sereg, melyet Berwick marsall (II. Jakab angol király fia Marlborough nővérétől) vezetett, visszatartotta a szövetségeseket. Mégis sikerült az angol flottának elfoglalni Gibraltárnak a szoroson uralkodó várát, melyet alig védett a csekély őrség. A fontos erősség azóta angol kézben maradt és egyikévé vált a világ leghiresebb várainak.*

Más hadi szinhelyet választott az angol sereg új vezére, Peterborough gróf, egyike azon kor legkalandosabb és legvitézebb kapitányainak. Flottáját Valencia tartománya felé vezette, hol a föld népe örömmel fogadá királyául III. Károlyt. Peterborough egyenesen a védtelen Madrid felé akarta volna vezetni hadát, mert Berwick a portugáli határon táborozott. Hanem Károly, tekintve hadának csekély számát, nem helyeselte a merész vállalatot, hanem Barcelona elfoglalását tűzte ki a hadjárat czéljául. E várost vitéz őrség és erős sánczok védték. Három heti ostrom után a megszálló sereg hajóra készült szállani, abba hagyva az elfoglalás reményét. A városban nagy örömünnepet ültek. Hanem másnap kora reggel az angol tábornok meglepte és elfoglalta a monjuichi fellegvárat, mely a város fölött uralkodik és nemsokára Barcelonát is (1705 őszén). Aragonia, Catalonia, Valencia és Spanyolország összes északkeleti tartományai királyul ismerték el III. Károlyt. Valódi népharczczá vált a háború, mert ezen régi szabadságaikra büszke tartományok az osztrák király által a castiliaiak igája alól reméltek szabadulhatni.

XIV. Lajos nagy sereget küldött Barcelona ostromára, de Peterboroughnak sikerült felmenteni a várost. Majd a Portugáliában táborozó szövetséges sereg is megindult Madrid ellen. Berwick nem állhatta útját. A szövetségesek elfoglalták egész Castiliát a fővárossal és Toledóval együtt. V. Fülöp csak nagy bajjal menekülhetett Burgosba, közel a franczia határhoz. Ha a szövetségesek üldözik Berwicket, vége lett volna a franczia seregnek.** Egész Spanyolország elfoglaltnak látszott, semmi sem akadályozta III. Károlyt az uralomra jutásban.

«Így itéltek azok, kik nem ismerték a spanyol nemzet jellemét és szokásait. Nincs ország Európában, melyet könnyebb volna meg-

* V. ö. az egészre nézve: Landau *Gesch. Karl's VI. als König von Spanien;* Arneth: *Guido von Stahremberg;* Macaulay, *Essays. War of the succession in Spain.*

** Berwick. *Mémoires.* 380. l.

szállani, de egyet sem nehezebb meghódítani. Rendes katonasága, melyet a hódítóval szemben állít, megvetendő, de félelmes az az erő, melyet ki bir fejteni, ha rendes ellenállását már leverték. Seregei sokáig csőcselékhez hasonlítottak, de csőcselékét szokatlan mértékben lelkesíti a katonai szellem. A rómaiak ideje óta mindig ily különös volt a spanyol háború, el nem oltható tűz, mely sokáig ég a hamu alatt és lángra gyúl, ha már elenyészettnek tartották.» (Macaulay.) A castiliaiak alig érdeklődtek a háború sorsa iránt, pedig elvesztették minden külső birtokukat. Midőn már befejezettnek látszott a háború és a nagy urak meghódoltak, a nép maga fogott fegyvert. Mindenkinek volt puskája vagy dárdája, csak az a föld maradt a szövetségeseké, melyen seregök állott. A Madridban táborozó győztes sereg csakhamar el volt szakítva minden összeköttetésétől a tengerrel. Fülöp ereje pedig nőttön nőtt, a lelkesedő nép nemes buzgóságában utolsó filléreit hozta a királyhoz az idegenek kiüzésére. A portugálok átengedték magokat minden kicsapongásnak és Madrid őrségének fele kórházba jutott. A többit csakhamar kivonulásra kényszerítette Berwick és Madrid ismét elveszett Károlyra nézve, mielőtt még az új király látta volna fővárosát. Peterborough lemondott és most Galway lord, a portugál sereg volt vezére, vezette az egész szövetséges sereget. Csatába elegyedett Berwickkel Almanzánál 1707 ápr. 25-én, de teljes vereséget szenvedett.* Egész portugál ezredek estek el sorban. A veszteség okául Galway lord rossz vezetését tekintették, de nem lehet csudálkozni Berwick győzelmén, ha meggondoljuk, hogy a szövetséges had angolok, portugálok, poroszok, hollandusok, déli és északi németek keverékéből állott. Ilynemű zsoldos hadak vezetéséhez egy Marlborough tevékenységére és Eugén lángeszére vagy legalább Peterborough kalandos vitézségére lett volna szükség. Az almanzai csata szerezte vissza V. Fülöpnek Spanyolország trónját.

Hanem a győzteseknek most ugyanazon tényező ellen kellett küzdeniök, mely előbb a szövetségesek ellen harczolt. Catalonia, Aragonia és Valencia lakossága az utolsó csepp vérig küzdött a castiliai uralom és zsarnokság ellen. Csekély helységek oly kétségbeesett ellenállást fejtettek ki, minőt régente Saguntum vagy Numantia. A győztesek tűzzel-vassal pusztították el mindent és 1707-ben már elfoglalták Valenciát és Aragoniát, miután többen vesztek el a vérpadon, mint a csatában. Csak Cataloniában tartotta még fenn magát

* U. o. 389. l.

Károly pártja. A nép szellemének ily magasztos megnyilatkozása mellett szinte háttérbe szorult a rendes, tudományos háború. A szövetségesek, csak másodrendű jelentőséget tulajdonítva a spanyol harcztérnek, kevés katonaságot küldtek oda. Stanhope lordnak és később Stahremberg Guidónak, kit vitézsége miatt Gonsalvo de Cordovához, a régi nagy kapitányhoz hasonlították a spanyolok, vezetése alatt több győzelmet vívtak ugyan ki és az utóbbi ismét elfoglalta ugyan Madridot (1710 nyarán), hanem ez nem fordított a háború sorsán. A castiliaiak büszke ellenállását nem lehetett megtörni, Madridban csak néhány fizetett gyermek éljenezte III. Károlyt és a szövetséges őrség csak néhány hónapig maradhatott a fővárosban. Vendôme, Fülöp seregének vezére, utolérte Stanhopet és Brihuegánál (Madridtól északra) megsemmisítette az angol sereget, másnap pedig Villa Viciósánál Stahremberg seregét gyöngítette annyira, hogy az, bár győztes maradt, kénytelen volt visszavonulni Barcelonába. Csak ez a város és Tarragona városa hódolt még Károlynak. Az 1710. év végén, midőn Francziaország már az örvény szélén állott és a szövetségesek még az egész spanyol monarchiát követelték, Spanyolország már békén volt V. Fülöp alatt. Diadala egyuttal győzelme volt Castiliának. A felkelő tartományok elvesztették minden kiváltságaikat és azóta provinciái lettek Castiliának.

Angolország politikájának változása. A háború befejezése.

A nagy háborúnak, mely egy évtized óta foglalkoztatta az egész nyugoti és közép Európát, Marlborough volt az igazi lelke. Mint udvari ember, saját magának és nejének befolyása által magával rántotta a királynét; mint államférfiú uralkodott a pártok fölött és a háború érdekében átalakította a ministeriumot; mint diplomata fentartotta a szoros összeköttetést a nagy szövetség minden tagja közt, és mint hadvezér, győzelmei által népszerűvé tudta tenni nemzeténél a háborút. Minden újabb diadala újabb subsidiumok megszavazására bírta az angol parlamentet és csakis angol pénz tartotta fegyverben a császári zsoldosokat. Oly nagy volt a régi nemzeti ellenszenv a francziák ellen, hogy egész természetesnek tartották a háborút és szívesen viselték annak nagy terheit, jövendő eredmények reményében. Hanem az utolsó alkudozások kimenetele azt mutatta, hogy a béke megkötését csak a császárnak követelései hátráltatják s bár Angliát szerződés kötelezte a császár támogatására, a nemzet nem akart

háborút viselni, mihelyt nem látta annak közvetlen hasznát. A legnépszerűbb irók és szónokok a nagy szövetségben és a háborúban látták minden baj okát. Az állam adóssága nőttön nőtt. A tory párt, mely 1708 óta teljes ellentétben állott Marlboroughval, gyűlölte a háborút, mint ellensége nagyságának fő eszközét és ügyesen hasz-

Anna angol királyné.
Smith János (1654—1727.) metszete után.
Az eredeti festményt Kneller G. (1646—1723.) festette.

nálta fel a közvélemény változását. Végre nemesebb motivum sem hiányzott. Addig Francziaországban hatalmas és veszélyes ellenséget láttak, most egy nyomorult, hibáján kivül sanyargatott népet. A malplaqueti mészárlás, a franczia katonáknak ott tanusitott vitézsége sok angolt tett francziabaráttá.

A nemzet közvéleménye csakhamar erős kifejezésre talált az ud-

varnál. Anna királyné őszintén csatlakozott ugyan Vilmoshoz, de szivében soha sem hunyt ki a ragaszkodás az anglikán hithez és a Stuartok kormányának régi elveihez. Az egész nemzetnek akart élén állani, nemcsak egy pártnak és királyi joga sérelmének tekintette, midőn Marlborough és a whigek egységes whig ministerium alkotását sürgették. Marlboroughnak és pártjának sikerült még keresztülvinni szándékát, de a herczeg és neje, az által, hogy a királyné akarata ellenére kieszközölték vejöknek, Sunderlandnak, a ministeriumba jutását, megrendítették hatalmok legbiztosabb alapját: a királyné hajlandóságát. Marlborough neje különben is sértette a királynét büszkesége és fenhájázása által; egész korlátlanul akart intézkedni a királyi udvartartásban. Keresztül akarta vinni egy szegény rokonának, Hill Abigélnak, később Mashamnénak, eltávolítását az udvartól, mert észrevette, hogy ez a fiatal nő a torykkal áll összeköttetésben és azok érdekében használja fel a királynénál szerzett befolyását. Midőn ez a herczegnének nem sikerült, maga a whig parlament szólalt fel a komorna ellen. A régi belső viszony a királyné és a herczegné közt többé nem állott helyre és a királyné személyes jogainak ellenségeit látta a herczegi párban és a whig pártban.* Az országszerte mind nagyobb mértéket öltő tory-mozgalom szabadabb fellépésre bátorította. Egy londoni pap, Dr. Sacheverell, nyiltan merte vitatni az ellen nem állás régi tory elvét és a parlament, mely vád alá helyezte, csak igen csekély birságra itélte, oly nagy volt iránta a nép érdeklődése. A királyné volt ministereinek, Harleynek és St. Johnnak, tanácsára elbocsátotta a whig ministeriumot és a tory pártot bizta meg a kormány vezetésével. A választások a tory háborúellenes pártnak adtak többséget. Már nyilvánossá vált, hogy a nemzet nagy része kész a békére Francziaországgal, még, ha XIV. Lajos nem is mond le az egész spanyol monarchiáról.**

Még csak egy szempont igazolhatta a háború folytatását, az, hogy a két Bourbon-ház egyesülése veszélyessé válhatik, míg az osztrák ház uralma Spanyolországban nem készíthet elő világbirodalmat. Ezen szempontnak jogosultsága is megszünt. I. József császár viruló korában — még csak harminczhárom éves volt — áldozatául esett a himlőnek. (1711 április 17.) Fia nem volt, III. Károly

* L. e viszonyok szellemes előadását Scribe *Egy pohár víz* czímű vígjátékában.
** Greene, 699—700. l.

spanyol király, a Habsburg háznak egyedüli életben levő férfi tagja, volt örököse. A császári, a magyar, cseh és spanyol koronák tehát mind fejére szállottak volna, V. Károly világbirodalma legnagyobb kiterjedésében vissza lett volna állítva. Ez nem lehetett czélja a nagy szövetségnek. Portugál és Savoya kijelentik, hogy nem egyezhetnek bele Spanyolországnak a császársággal való egyesítésébe.* Angliában végkép elvesztette minden alapját a háború folytatását óhajtó párt. Az angol kormány már 1711 januárban egy titkos megbizottat küldött Versaillesba a béke megkötése végett. A franczia külügyminister úgy fogadta őt, mint megmentőjét.** Marlborough ellen mind súlyosabb vádak emeltettek. Már kétségbe vonták személyes bátorságát is, nyiltan hangoztatták, hogy sikkasztott; vád alá helyezését emlegették.

Külsőleg még a szövetséghez tartozott Anglia és serege még a francziákkal szemben foglalt helyet, de belső politikája változásának hatása csakhamar érezhető volt a hadi téren is. Marlborough volt még a vezér és régi hirnevéhez és szerencséjéhez méltón folytatta a háborút, de mindenki tudta, hogy az angol kormány a béke felé hajlik és a hollandusok nem akarták többé segíteni a külön alkudozó angolokat. Az egész hadjáratnak egy franczia vár elfoglalása volt az egyetlen eredménye. Eugén a német határon védelemre szorítkozott. Ezalatt az angolok és francziák előzetesen megegyeztek a békealku fölött és már a békecongressusnak is meghatározták idejét és helyét. Eugén hiába utazott Londonba, hogy a szövetség fentartására birja az angol kormányt. A ministerium és a királyné egyaránt el voltak határozva a békére, és az alkunál csak Angliának külön érdekeit tartották szem előtt. Marlborough pedig visszahivatott és a parlament által sikkasztás miatt elitéltetett, bár érdemetlenül. A királyné megfosztotta őt minden hivatalától és a nagy hadvezérnek nyugalomba kellett vonulnia.

A következő hadjáratban Eugén már meg volt fosztva Angliának és Marlboroughnak hatalmas támogatásától. A császár nem akart engedni abból, mit jogának tartott: az egész spanyol monarchiából. Hálátlanságnak tartotta volna elhagyni a hű catalónokat, kik annyit

* Bolingbroke (St. John), *Letters on the study of History* 251. l.

** Torcy szerint (*Mém.* 666. l.) egy franczia ministertől megkérdezni, akarja-e a békét, akkor annyi volt, mint egy súlyos betegtől kérdezni: akar-e meggyógyulni.

áldoztak érte. A magyar felkelésnek akkor történt lecsillapítása, a római birodalom császárjává választatása, mely akadálytalanul ment végbe, azon reményt keltették benne, hogy saját erejével is kivívhatja a diadalt Francziaország ellenében. Utrechtben az év kezdete óta folyt az alku, de a császár abban nem vett részt. Eugén elérkezettnek tartotta az alkalmat döntő győzelmet aratni Villars fölött, de az új angol hadvezér, Ormond, megtagadta a közreműködést. Az angol sereg fegyverszünetre lépett a francziákkal és egészen külön táborozott a szövetségesektől. A császári sereg még mindig elég erős volt Landrecies várának ostromlására, melynek elfoglalása «utat nyitott volna Páris felé». Hanem Villars gyorsan megrohanta Eugén raktárait Denainnél, legyőzte az azok őrzésére felállított hollandusokat, ezáltal felmentette Landreciest és lehetetlenné tette Eugén előrenyomulását. (1712 julius 24-én.)* Ez a csetepaté döntött a hadjárat sorsa fölött. A császár egyedül nem kényszeríthette Francziaországot a spanyol monarchiáról való lemondásra. Büszkébb volt azonban, semhogy beismerje vereségét és Barcelonában visszamaradt neje s főbb tanácsosai oly irányban hatottak reá, hogy tovább is folytatta a háborút, szövetségesei nélkül.

A háború szerencsétlenül folyt Károlyra nézve. Landaunak és Freiburgnak elfoglalása Villars által végre békealkura birta a császárt.

Az utrechti, rastadti és badeni békekötések.

A nagy szövetség diplomatiai története ugyanaz, mint az előbbi XIV. Lajos ellen létrejött szövetségeké. Akár Hollandia, akár Anglia a császár szövetségese, akár mindketten, csak addig harczolnak, míg elérték az általok óhajtott czélt. A békébe befoglalják a császárt is, szerintök eléggé kedvező feltételeket eszközölve ki részére. A császár azonban nem enged jogából, tovább is harczol egyedül, míg végre meg nem győződik arról, hogy Francziaország hatalma túlnyomó és még kedvezőtlenebb eredménynyel kénytelen megelégedni, mint a minőt előbb visszautasított. Orániai Vilmos Nymwegenben és Ryswikben járt el ily módon, az angol tory-párt még nagyobb eredménynyel Utrechtben.

Torcy, a franczia külügyminister, teljesen ismerte az európai helyzetet, midőn az 1711-iki békealku alkalmával első sorban Angliát

* *Mémoires du maréchal de Villars*, 211. l.

akarta kielégíteni, hogy ezáltal szétszakítsa a szövetséget és kedvezőtlen békére kényszerítse a császárt és a hollandusokat. Az utóbbiakkal szemben már is oly fenhéjázóan jártak el a francziák, mint egykor, midőn XIV. Lajos tetőpontján állott hatalmának.

Anglia túlsúlyának sikerült a hollandusokat is rábirni a békealkuban való részvétre. Az, hogy Utrechtet választották a congressus helyéül, volt a köztársaság régi diplomatiai túlsúlyának utolsó elismerése. Az egyik franczia követ, Polignac, szemébe mondta a hollandusoknak: nálatok határozunk rólatok, de nélkületek. A tengeri hatalmak annyi tekintettel mégis voltak a császár iránt, hogy sem V. Fülöpnek, sem a két, átok alá helyezett választónak követeit nem bocsátották az értekezletekhez. Minthogy a két főhatalom már előre megegyezett, az alkudozás gyorsan haladt. A denaini esemény még erősebbé tette a francziák és angolok állását a hollandusok és a császár ellenében. Csak a hollandus és franczia megbizottak cselédjei közötti verekedés és az annak következtében támadó viszályok halasztották még egy félévig a békekötés ünnepélyes aláírását. Az angolok hiába javasolták a császárnak, fogadja el a részére felajánlott feltételeket, a császár, mint tudjuk, elvben ellene volt az alkudozás alapjainak. Csak arra birhatták rá, hogy vonja vissza Spanyolországból még ott levő csapatjait.

«Az 1713. év április 11-én, ebéd után egy órakor, Utrecht városháza fenséges látványnak volt színhelye. Egy ébenfával és elefántcsonttal kirakott diófaasztal körül 20 férfiu állott, rangjuk ruházatában, ugy, a mint a flandriai és spanyol festészet szokta őket feltüntetni. Ott voltak az angol meghatalmazottak, fényes főuri, főpapi és katonai öltözetben és a hollandus megbizottak, egyszerűen, mint a puritanus, kálvinista iskola képei mutatják őket. Mindegyik kezében toll és pecsét, arczukon a nyugtalanság és megelégedés vegyes kifejezése volt látható. Délután háromkor kezdték a szerződések felolvasását, mely éjfélig tartott el. Azután írták alá a különböző, az egyes országok levéltárába jutó példányokat. Hat szerződést kötöttek, az elsőt, mely tisztán formai, Anglia és Hollandia, a másodikat Francziaország Angliával, a harmadikat Hollandiával, a negyediket Savoyával, az ötödiket Portugállal, a hatodikat Poroszországgal.»*

A béke föltételei a következők: Spanyolország és Francziaország sohasem egyesülhet egy uralkodó alatt. A francziák nem él-

* Leo, i. m. 95. l.

vezzenek a spanyol birodalomban nagyobb kereskedelmi kiváltságokat, mint a mennyit II. Károly alatt élveztek. Ez a két feltétel kielégítette Angliát és az nemsokára külön szerződésben elismerte V. Fülöpöt Spanyolországnak és megmaradt részeinek királyául.

A franczia király megigérte, hogy többé nem fogja támogatni az angol prætendenst. Dünkirchen várát és kikötőjét lerontatja, Angliának átengedi a Hudson öble melletti tartományokat, Acadiát (Új-Skóczia) és Új-Fundlandot Észak-Amerikában, de fentartja magának a halászás jogát azon vidéken. Spanyolország egy külön szerződésben kötelezte magát, hogy évenként 4800 négert vesz egy angol társaságtól és Angliának átengedte Gibraltár várát és Minorca fontos szigetét. Anglia tehát politikailag és hadászatilag egyaránt sokat nyert; protestáns dynastiájának elismerését és hadi erejének és kereskedésének biztosítását úgy Európában, mint Amerikában.

Sokkal kevesebbel kellett megelégednie Hollandiának. A köztársaság alattvalóitól nem volt szabad Francziaországban több adót szedni, mint a király alattvalóitól és szabadon bocsátották részökre a héringkereskedést. Ők vették át Belgiumot, de csak, hogy átadják a császárnak. Csak azt a jogot nyerték, hogy őrséget tarthassanak Belgium némely erősségében. Ez később külön szerződést tett szükségessé a császárral, mely szerint a köztársaság 35,000-nyi őrséget tartott a várakban (Barrière szerződés), a költség $^{3}/_{5}$-ét a császár, $^{2}/_{5}$-ét a köztársaság viseli.

Hollandia helyett inkább Savoyának kedvezett az angol diplomatia. Igen erős határt nyert Francziaország felé, Sicilia királyságát és a kilátást a spanyol trónra, ha V. Fülöp gyermektelenül múlnék ki. Az ügyes savoyai herczeg elérte fővágyát, a királyi czimet és Olaszországban a Habsburgok hatalmanak ellensúlyozására volt hivatva.

Portugália részére Spanyolország egy területet engedett át az Amazon folyó mellékén. Poroszországot elismerték királyság gyanánt és az új király birtoka Geldria egy részével gyarapodott. A Svájcz közelében elnyerte Neufchatelt, de Orange városát, déli Francziaországban, az orániai ház ősi fészkét, átengedte a franczia királynak.

A császárnak Spanyolország európai melléktartományait szánták, Sicilia kivételével. Minthogy azonban új hadjáratot viselt, annak befejezése után, midőn Eugén alkura lépett Villarssal, új tárgyalásokat kellett folytatni. Ezeknek színhelyeül Rastadt városa szolgált, a Fekete Erdő aljában, közel a Rajnához. A francziák első sorban szövetségeseik visszahelyezését követelték német birtokaikba, azután

Rákóczi Ferencz kielégítését és a császár olasz birtokainak megcsorbítását a kisebb olasz fejedelmek javára. A császár ellenben nemcsak az egész Lombardiára és a két Siciliára tartott igényt, hanem a catalóniaiak régi kiváltságait is be akarta foglalni a békébe. Minthogy a francziák nem engedtek, Eugén abbahagyta az alkudozást, Villars nem akarván új hadjárat koczkájára tenni az eddigi eredményeket, új utasításokat sürgetett és azok megérkezése után, 1714 márczius 7-én létrehozta a békét. Egész éjen át írták a szerződést és miután hajnalban aláírták, egymás nyakába borult a két ellenfél, ki előbb annyi csatában állott szemben egymással.

A rastadti békében a császár a spanyol örökségből elnyeri Belgiumot, Nápolyt és Milanót, továbbá Mantuát, melynek utolsó herczege 1708-ban halt meg. Sardinia szigete is reászállott, valamint a Toscana tengerpartján levő őrhelyek. Másrészt visszahelyezi birtokaikba a bajor és a kölni választót és átengedi Landau várát Francziaországnak. Látjuk, hogy a császár nyeri el a hegemóniát Olaszországban és Spanyolország örökébe lép azon földön, mely több, mint kétszáz év óta czélpontja volt a spanyolok, francziák és németek hódításainak.*

A német birodalom legkésőbb kötötte meg a békét, melynek feltételeit Svájcz egyik fürdőhelyén, Badenben tárgyalták. Nem volt ez más, mint a rastadti békekötés azon részeinek, melyek a birodalmat illették, megerősítése. A háború folyamában magától érthetőnek tartották a németek Elsass visszavételét, most egyenesen lemondtak Strassburgról és még el is vesztették Landaut. (1714 szept. 7.)

Ugyanazon időben ért véget a háború ott, a honnan kiindult, Spanyolországban. A császár visszahívta onnan nejét, az angol őrség elvonult, nemsokára a császári is. De a magokra hagyott catalónok, kiknek részére királyuk semmi igyekezete nem eszközölhetett ki jobb feltételeket, a kétségbeesés erejével folytatták a harczot. A kis Xativa hősi ellenállásával világra szóló hírt vívott ki. A győztes castiliaiak pedig nemcsak hódolást akartak, hanem boszút. Még az angolok közbenjárása sem viheté rá a spanyol udvart, hogy biztosítsa a felkelőknek szabadságát és életét. Végre Berwick 30,000-nyi sereggel megtámadta Barcelonát. Bűnbocsánatot igért, de hallani sem akart a szabadságok megerősítéséről. Két hónapig tartott az ostrom, utoljára az ostromlók betörtek a résen és vérbe fojtották a vitéz lakosságnak

* Krones, i. m. 91. l.

házról-házra, utczáról-utczára elhaló ellenállását. A megmaradtak csekély száma kieszközölte életének és vagyonának biztosítását (1714 szept. 12). Catalonia elpusztult, de meghódolt. Megvalósult, a mire II. Fülöp óta mindig törekedtek a spanyol királyok: a rendek és tartományok elvesztették külön jogaikat. A Bourbonok ép úgy uralkodhattak Spanyolországban, mint Francziaországban: korlátlan királyokként. III. Károly sohasem tudta elfeledni a hű Barcelona sorsát.

Két századdal azelőtt a Habsburgok universalis politikája veszni engedte Magyarországot, hogy a nyugoti és déli európai ügyekben, Francziaországgal szemben, kivívja és fentartsa a túlsúlyt. Most ellenben lemondtak a világuralom ábrándjáról, mely a spanyol monarchia birtokához volt kötve. A kétfejű sas addig leginkább nyugotra fordult; most kelet felé kellett néznie. A spanyol örökösödési háborúval egy időben ugyanis a csak az imént felszabadított Magyarországot kellett visszaszerezni, megtartani. Itt kellett keresni és találni kárpótlást azért, mi Spanyolországban a Bourbonokkal szemben nem volt elérhető. Így a spanyol örökösödési háború és Rákóczi Ferencz felkelése mindenkép korszakot jelöl a dynastia történetében. A középkori álmok foszlányai helyébe az államalkotásnak kell lépnie, szűkebb, de biztosabb határok közt; ez államalkotásban pedig Magyarországnak jelentőségéhez mért szerephez kelle jutnia.

Rákóczi Ferencz felkelésének okai.

Még folyamatban volt a török ellen vitt háború, midőn már a bécsi intéző körök nagyon behatóan foglalkoztak az ujonnan szerzett terület szervezésének kérdésével. Közjogilag el volt ugyan intézve a kérdés az 1687-iki országgyűlés azon végzése által, mely szerint ő felsége a töröktől visszahóditandó területen a magyar alkotmányt és kormányt lépteti majd életbe. Hanem azért nem szünt meg a törekvés oly állapotot teremteni meg a régi és az új Magyarországban egyaránt, mely az eddiginél jobban feleljen meg a császári ház dynastikus és hatalmi érdekeinek

Gr. Kollonics Leopold bibornok, ki noha magyar származású volt, egyike lőn a központositás és az absolut kormány legbuzgóbb előharczosainak, magas egyházi állásának, tudományának és kétségbe nem vonható államférfiúi belátásának egész befolyásával egy határozott politikai czél elérésére müködött közre, melyet terjedelmes munká-

latban fejtett ki.* Belátta, hogy a nagyszámú köznemesség az a tényező, mely leghatalmasabb oppositiót képez minden vallásos reactió ellen, és mely leghívebb őrzője a nemzetiségnek. Ezért csak a nagyobb birtokú nemességet kivánta meghagyatni kiváltságos rendnek, olyanformán, mint Ausztriában. A többi adó alá vettessék, úgy, hogy Magyarország körülbelől egyharmadát fizesse az örökös tartományok által fizetett összegnek. Nem is volt más mód a császári financiák kétségbeejtő állapotán segíteni, mint, ha a magyar nemességnek adómentességi jogát megszüntetik. Ez által hazánk bizonyára közelebb hozatik nyugoti Európa intézményeihez, de azon osztály, mely addig és azontúl is oly sokáig fentartotta a magyar nemzetet, elveszti politikai jelentőségét.

A terv kiterjeszkedik az egész belső kormány szervezetére. Jobb igazságszolgáltatást követel, mi nem csoda, ha meggondoljuk, mennyi a panasz magyar részről is a főtörvényszékek hanyagsága és megbizhatatlansága ellen. Ezen szintén a nemzeti elem rovására akart segiteni: német birák kinevezését követelte a magyarok mellé. Az ország nagyrésze majdnem néptelen — oda colonistákat kell behívni — első sorban németeket. A városokban csak németek lakhassanak. A német telepedőknek öt évi adómentességet kell engedni, a magyaroknak csak egyet. Minthogy dél felől ép akkor fogadták be az országba a ráczokat, a magyar nemzetiség mind szükebb határok közé szoríttatott.

Kollonics befolyása alatt a bécsi kormány nem elégedett meg az absolut kormánynak és a germanisatiónak előkészítésével és az odavezető utak és módok biztos megjelölésével. Mint bibornok különösen egyházának terjesztésére törekedett, ami különben is annyi idő óta egybe volt forrva a Habsburgok egész politikájával. Először csak az 1687. 21. törvényczikket hajtották végre és elvették a protestánsoktól az 1681 óta elfoglalt nagyszámú templomokat és iskolákat. Ezt különösen a felföld, a kuruczok diadalainak szinhelye sínylette meg. 1691-ben királyi rendelet eltiltotta a protestáns lelkészeknek a fiókegyházaikba való kijárást, és az egész isteni tiszteletet a földesurak ellenőrzése alá helyezte. Kollonics, mint a Rákóczi árvák gyámja, azoknak uradalmaiból kérlelhetetlenül kiűzte a protestáns papokat és tanítókat. A béke helyreállítása után, midőn az ország

* *Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn.* Meg van kéziratban a M. T. Akadémia könyvtárában.

határa messze kiterjesztetett délfelé, gyökerében támadták meg a dunántúli protestantismust. A törvény betüje szabad vallásgyakorlatot engedett a végvárakban, úgyde az eddigiek már megszüntek azok lenni, tehát a protestantismust onnan látszólag törvényes alapon ki lehetett tiltani. Széchenyi Pál kalocsai érsek és veszprémi püspök elfogatta a veszprémi superintendenst. 1695 óta Kollonics volt a primás; ő és a buzgó nádor vetekedtek protestáns alattvalóik téritésében. Először a papokat és tanitókat üldözték, a pásztoroktól megfosztott nyájak nem igen állhattak ellen a jezsuiták és a földesurak egyesült erejének.* A protestáns egyház legrégibb iskoláitól, mint p. o. Pápától fosztatott meg, helyébe mindenütt a jezsuiták léptek. Kollonics, a rend nagy pártfogója, tervében kiváló gondot akart forditani a lelkészségek és velök kapcsolatosan a népiskolák berendezésére, hogy mindenütt mély gyökereket verhessen a római hit. A hol még nem lehetett kiküszöbölni a protestáns tant, ott legalább éreztették követőivel a katholikus vallás uralkodó voltát. A protestáns mesterembereknek részt kellett venniök a katholikus processiókban. Az új gyarmatoknak pedig meg akarták őrizni tisztán katholikus jellegét. Így p. o. Pest városa csak azon feltétel alatt nyerte meg privilegiumainak megerősitését, hogy ott csak római katholikus nyerhessen polgári jogot.

A gyarmatositás, az alkotmány átalakitása és a protestantismus üldözése alapjaiban támadták meg a magyar nemzet lételét. Bécsi udvari körökben nem volt szó a magyar nemzet megsemmisitéséről; elégnek tartották azt politikailag és egyházilag teljesen függésben tartani.** Hanem az is bizonyos, hogy a németek közt, a török háborúnak és a kuruczok felkelésének hatása alatt az a tan jutott kifejezésre, hogy az egész magyar nemzet sokszoros lázadásai által egészen elvesztette létjogát. A jogfosztás elmélete (Verwirkung) már akkor megszületett. Már a Wesselényi összeesküvése idejében, midőn a királyban lelkiismereti kételyek támadtak, azzal nyugtatták meg, hogy igazságos az egész ország bünhődése fejei büneért. A sok rablónépet ki kell üzni az országból és helyébe más, hivebb alattvalókat telepiteni. Leghatározottabb kifejezője ez elveknek a *Der in böh-*

* Bocsor, i. m. 781. l.

** Azt a mondást: «Magyarországot előbb koldussá, aztán németté, végre katholikussá teszem» Kollonicsnak tulajdonitják II. Rákóczi Ferencz emlékiratai. *Histoire des Révolutions de Hongrie* I. 424.

mische Hosen ausgekleidete ungarische Libertiner czímű 1688-ban megjelent röpirat.

Sehol sem volt a magyar nemesség s a császári sereg és politika közti ellentét oly szembetünő, mint az ujonnan visszaszerzett területen. Az, jogilag, nem szünt meg a régi földesurak birtoka lenni. Tényleg a hadi tanácsnak és a császári kamarának került igazgatása alá és, minthogy első sorban az udvar viselte a háború költségeit, indokoltnak látszott, hogy megfizettesse a birtokba jutást azokkal, kik jogukat addig nem érvényesíthették. Az ujonnan visszaszerzett területek berendezésével megbizott tanács (neoacquistica commissio), melynek élén Kollonics állott, az egyházi birtokot minden kifogás nélkül restituálta, de csak azon világi földesurakat elégítette ki, kik jogukat hitelesen bebizonyíthatták. Erre sokan nem voltak képesek, okleveleik elvesztése miatt és így birtokaik császári kézen maradtak. Hanem a többitől is bizonyos adót követeltek birtokba juttatás fejében.* Ez is ellenmondott az 1687-iki törvénynek, de még jobban sértette annak szellemét, hogy a korona a Kiskunságot zálogba adta idegen birtokosnak — a német lovagrendnek — a Frangepán-féle uradalmakat pedig a gráczi kamara igazgatása alá helyezte. A Dráván túli megyék, Pozsega, Verőcze, Szerém és Valkó, egész külön igazgatás alá helyeztettek. Egyáltalában úgy látszott, hogy a magyar közjog ellenében a kormánynak fegyverre támaszkodó önkénye jut érvényre.

A neoacquistica commissio csak egyik eszköze volt az udvarnak, hogy a financialis zavarain segitsen. Állandóbb jövedelemre, és ezzel összefüggőleg az egész alkotmány megváltoztatására gondolt a kormány, midőn 1696-ban fontos tanácskozásra hívta Bécsbe a nemzet egyházi és világi elöljáróit. «Melyre, meg kell vallanom, majd mind kétségbe estünk, valahogy oly erős kőkertben az hallgatás és bátorság miá egeszlen el fogunk nyomattatni: mindazáltal az Isten ő szent felsége egy méltóságos igaz, magyar hazájának és koronájának állhatatos hívét, papi méltóságban helyheztetettet, megbátorítván, törvényünkön fundált bölcs propositióval ellenünk indult haragját az felséges udvarnak annyira mitigálta, hogy majd öt heti fáradozásunk után egészen lecsendesítette.»** Széchenyi Pál kalocsai érsek volt a magyar alkotmány e buzgó

* Ezt a váltságot jus armorum=fegyverjognak nevezték.
** *Károlyi Sándor önéletleirása.* I. k. 45. l.

védője, ki Leopold császárra gyakorolt befolyása által még egyszer meghiusítá Kollonics centralisáló terveit.

Különben a magyar nemzetnek akkor nem a bécsi udvar elnyomása volt a legveszélyesebb ellensége, hanem a császári soldatescának kegyetlen dúlása. Ennek leirásával telvék akkori évkönyveink és emlékeink. Oly keserű nyelvök, oly élénk haragjok, hogy elbeszélésük szinte hihetetlennek látszik. De hallgassuk meg e tárgyról a fennebb idézett röpiratot, melyet bizonyára senki sem fog a magyarok iránti barátsággal, vagy a császáriak ellen gyülölettel vádolni. Így szól: «A német katonaság elnyomásával és elviselhetetlen követeléseivel, kicsapongásával és embertelen rablásával annyira nem ismer határt, hogy mindezen violentiák és barbár irgalmatlanságok leirására sok koncz papiros nem volna elég. Nem szabad allegoriának gondolni, hanem való tény, hogy a német katonaság zsarolásaival annyira vitte, hogy a magyaroknak előbb ökreiket, aztán földjeiket, végre gyermekeiket és nejeiket kell eladni, mert tagadhatatlan, hogy nem néhányan, hanem sokan eladják gyermekeiket a töröknek és az értök járó pénz a német katonának jut. Ezért nem is kell kérdezni, miért gyülölik oly erősen a magyarok a német katonát, mert a hódolt helyeken e keresztyén név ellenségétől, a kegyetlen töröktől összehasonlithatatlanul kevesebbet szenvedtek, mint a német katonaságtól. A hadi nép kihágásai pedig azért oly zabolátlanok, mert magok a főparancsnokok engedik meg magoknak a legrosszabb excessusokat, úgy, hogy alárendeltjeiket nem csak büntetlenség, hanem a nyujtott rossz példa által is rontják.»*

A harmincz éves háború rémítő pusztításai újulnak meg e korban hazánkban. Az elnyomást még türhetetlenebbé tette, hogy azt idegenek gyakorolták. Számosan voltak az elégedetlenek, kik elhagyva földjeiket, félig mint rablók, félig mint hazafiak bujdostak. Éppen a zentai csata évében történt, hogy ily szabad hajdúk, kik Tököly felkelését akarták megujítani, Tokaji Ferencz vezérlete alatt elfoglalták Sárospatakot és Tokaj várát. Valódi pórlázadástól kellett tartani, és minthogy a politikailag érettebb elemek akkor nem gondolhattak az ország erőszakos felszabadítására, a magyar nemesség kezet fogott a német katonasággal, mely nemsokára erőt vett a felkelőkön.** Hanem azért a rend nem állott helyre, minthogy az elégedetlenség régi okai nem szüntek meg.

* *Der ungarische Libertiner.* 116—117. l.

** Thaly Kálmán, *Rákóczi F. ifjusága.* 302—334. l.

A karloviczi béke törvény ellenére magyarok részvéte nélkül köttetett, mi által ép oly sérelmessé vált, mint egykor a vasvári. Annyiban is hasonlit amahhoz, hogy szabad kezet engedett a császárnak a magyarok ellen, kiknek már Erdély sem foghatta pártját. Az sem lényegtelen, hogy Lengyelországban, melynek nemessége mindig lehetőleg elősegíté a hozzá annyi közös érdek által füzött északkeleti megyék politikáját, most a császár szövetségese, Szász Ágost, uralkodott. Elérkezettnek látszott az idő az egész financiális reform keresztülvitelére. Már 1698-ban 4 millióban határozták meg az adót, mely összegnek egy harmadát a nemesek fizessék. A Bécsbe hívott magyar urak tiltakoztak ez ellen és ez összeg kétségtelenül elviselhetetlen teher volt az országra nézve. Hanem azért az udvar elrendelte annak behajtását. Azon történetileg egész helyes elvből indult ki, hogy a magyar nemesség hadi kötelezettsége fejében élvezi adómentességét és hogy tehát az utóbbinak meg kell szünnie az előbbivel együtt. Csakhogy ez alapjában támadta meg a királyi eskü által biztosított alkotmányt.

Bár a nádor ellenmondott, 1699-ben elrendelték, hogy minden birtokos jövedelmének 16-od részét fizesse adó gyanánt. A következő évben a szegényebb nemesek ugyanazon adó alá vonattak, mint a jobbágyok, mi véget vetett azon sarkalatos törvénynek, hogy az úrnak és nemesnek egyenlő a joga. A kormány elméleti szempontból indulva ki, úgy akarta feltüntetni eljárását, mintha a köznépnek fogná pártját az urak ellenében, pedig a parasztra soha sem súlyosodott oly nehéz iga, mint akkor. Országgyűlésre többé nem volt szüksége és, minthogy a spanyol örökösödési háború kitörése még növelte financialis zavarait, 1702-ben általános fogyasztási adót írt ki. Az elégedetlenség oly magas fokra hágott, hogy még a meghunyászkodó nádor is ily szavakra fakadt: ha az önkény meg nem szünik, kétséges, megmarad-e Leopold királynak, ő pedig nádornak. Hanem, midőn már az udvar egészen megalapitottnak tartotta hatalmát, még egyszer meg kellett győződnie arról, minő erő rejlik a magyarság nemzeti és alkotmányos érzületében.

II. Rákóczi Ferencz felkelése.

A Habsburg-háznak Magyarországon túlnyomó hatalomra jutása egyenes következése volt azon európai állásnak, melyet az, a török legyőzése után, mint Közép-Európa legerősebb katonai hatalma elfoglalt. A magyar nemzeti ellenzék csak akkor számíthatott si-

kerre, midőn egy más európai nagyhatalom fogja lekötve tartani a császár erejét, mint addig a török. Már a Wesselényi által vezetett mozgalom megismerte, hogy e hatalom nem lehet más, mint XIV. Lajos birodalma. Akkor a franczia politika még tartózkodott a Habsburgok alattvalóinak lázitásától, de, a mint a császár ellentétesebb állást foglalt el Francziaországgal szemben, azonnal létrejött az összeköttetés Tököly, Apaffy és a versaillesi udvar közt. A franczia seregben már 1692 óta egész huszárezred szolgált a császár ellen. Most a spanyol örökösödési háború XIV. Lajost és szövetségesét, a bajor választót, reá utalta a magyar nemzeti mozgalomra, mint a mely leghathatósabban bénithatja a császári udvar erejét.

Ahhoz, hogy a magyar nemzet mint egységes, de a császár ellen forduló politikai tényező lépbessen ismét az európai államok sorába, oly egyéniségre volt szüksége, ki azon kiválóan monarchikus és aristokratikus korban méltóan képviselheti a külfölddel szemben. A Habsburgok történeti jogával szemben álló, más dynastikus jogot kellett felmutatni, melyet szintén ismer az egész Európa. Egymás után kihaltak azon családok, melyek a Habsburgok uralkodása alatt magokban központositották a magyar nemzet reményét s bizalmát. A Szapolyay és Báthory családoknak kihalt a fiága; sem Bocskaynak, sem Bethlen Gábornak nem maradt egyenes örököse. A dicső Zrinyi család utolsó férfisarja Kufstein börtönében sinylett. Hanem élt még egy férfiú, ki Erdély hatalmas fejedelmeinek, a Rákócziaknak és Bathoryaknak volt örököse, kinek anyja, Zrinyi Ilona, öseinek hirnevét saját tetteivel felujitotta, kinek mostoha atyja, Tököly, a nemzet vezére és fejedelme, függetlenségének és vallásos szabadságának reménye, kiben összefolyt mindazon érdek és érzelem, mely a magyar nemzetet Ausztriától függetlennek tünteti fel: II. Rákóczi Ferencz.

Rákóczi Ferencz 1676. márcz. 27-én született Borsi-ban, mint hasonnevű gyenge atyjának és a hőslelkű Zrinyi Ilonának fia. Atyja csak néhány hónappal élte túl születését, s a gyermek, kire Magyarország legnagyobb vagyona nézett, anyja oltalmára maradt bizva. Zrinyi Ilona családja traditióihoz hiven fejedelmi módon neveltetė fiát, kinek sorsában csak akkor állott be fordulat, midőn anyja Tököly Imréhez ment nőül. Mostoha atyját, kitől mint gyermek idegenkedett és ki őt minden esetre politikai czéljai eszközéül használta, még, ha nem is akarta feláldozni, kigyónak nevezi emlékirataiban.* Csak-

* *Önéletrajza.* Kiadta a M. T. Akadémia 8. l.

hamar megismerkedett a háborúval, midőn Tököly őt magával vitte Pozsony ostromához. Midőn anyja Munkács várát védte, ő is ott volt nénjével, Juliannával együtt és május 22-én, Szt Ilona napján méltán köszöntötte fel ily szavakkal:

Inség bilincseit kerülő magyarság:
Egy Munkács várában szorult a szabadság,
Kit egy Zrinyi szivü tartott meg asszonyság,
Hol vagy s hálát nem adsz az egész magyarság?!*

Midőn Munkács megnyitotta kapuit, annak hős védője gyermekeivel együtt Bécsbe vitetett, mint egykor Thusnelda Rómába. A bécsi csőcselék valódi triumphust akart ülni a nemes fogoly család fölött. A gyermekeket csakhamar elszakították anyjuktól, Juliannát klastromba zárták, a 12 éves Ferenczet a csehországi Neuhausban lakó jezsuiták nevelésére bizták. Itt szakad vége Rákóczi nyugodt boldogságban lefolyó gyermekkorának. Minden rokonától és barátjától elszakítva, idegenek közt gyorsan meg kellett tanulnia az önmagán való uralkodást, indulatainak és szenvedélyeinek fékezését. Anyját többé nem láthatá. A klastromi nevelés befejezése után egy ideig a prágai egyetemet látogatta, és egész lényét benső vallásosság hatotta át. Nem csuda, ha gyámja, Kollonics, azt remélte, hogy a Rákóczi-család utolsó férfisarja klastromban fogja befejezni életét, mi által kettős czél lesz elérve: az óriási uradalmaknak a Fiscus vagy a jezsuiták kezére jutása, és a magyar oppositiónak természetes fejétől való megfosztása. Hanem Rákóczi, sógorának, Aspremont grófnak, ki nővérét a gyám akarata ellenére nőül vette, befolyása alatt, ellenállott minden erre vonatkozó tervnek. Testileg, lelkileg szép, egészséges ifjúvá fejlődött, ki rendkívüli ügyességgel tudta elaltatni az udvarnak ellene mindig éber gyanúját. A hosszú távollét alatt majdnem elfelejtette a magyar szót és, mint állítják, gyakran a legerélyesebben kifejezte, mily idegen azon nemzethez.

Olaszországban tett utazása 1693—94-ben nagy mértékben művelte elméjét és erősitette jellemét. A mint visszatért, a császár, ki úgy látszik rokonszenvvel viseltetett irányában, már a törvényes idő előtt nagykorúvá nyilvánította, és a fiatal herczeg, mint Magyarország első mágnása, Bécsben lépett a nyilvános életbe.** Nemsokára Magyar-

* Thaly, *Adalékok a Tököly- és Rákóczi-kor irodalom-történetéhez.* V. 221.

** Ld. Thalynak becses adatokban igen gazdag művét: *II. Rákóczi Ferencz ifjúsága.*

országba jött, mint Sáros vm. örökös főispánja és még 1694 őszén nőül vette Sarolta Amália hessen-rheinfelsi herczegnőt. E házasság nagyon emelte tekintélyét, a mennyiben Németország egyik legrégibb családjával hozta összeköttetésbe. Bécsben rossz néven vették tőle, hogy a császár tudta és beleegyezése nélkül házasodott. Hanem a császár kiengesztelődött és Rákóczi nejével együtt magyar jószágaira költözhetett, honnan csak időnként rándult Bécsbe. Egészen idegen volt még nyelvre és viseletre, és senki sem hitte felőle, hogy érzi a haza sebeit. A Tokaji által vezetett felkelés részvevői jobbágyai voltak, kik támogatására számítottak, de ő elmenekült a felkelés elől, egyenesen Bécsbe és, hogy annál jobban kitüntesse hűségét, a császárnak gyóntatóatyja, Manegatti jezsuita által birtokait cserében felajánlotta az osztrák tartományokban vagy a birodalomban fekvő valamely fejedelemségért. A magyarok társaságát kerülte, úgy, hogy ezek minden cselekedetét nemzete megvetésének tulajdonították. A császárt pedig az említett ajánlat által egészen megnyugtatta, úgy, hogy az kijelenté, hogy semmi esetre nem egyezhet a cserébe, mert Rákóczi nagyobb szolgálatokat tehet neki Magyarországon, mint egyebütt.*

Rákóczi visszatért Magyarországba s jószágainak és jobbágyainak kétségbeejtő állapota mind nagyobb elkeseredést keltett benne a német katonaság ellen. Az szállotta meg családi várait, mi nagyon sértette büszkeségét, mert, bár alattvalója Leopoldnak, nem szünt meg magát souverain fejedelemnek tekinteni. A császári tisztek közül, mint gyanította, vagy tudta, többen egyenesen kémekül voltak azon vidékre rendelve. Ily viszonyok közt találkozott az északkeleti megyék hazafias főnemességével, mely benne tisztelte természetes fejét. Ung megyének főispánja, székesi Bercsényi Miklós gróf, rendkívüli tehetséggel megáldott, nagyravágyó és tüzlelkü férfiú, csakhamar nagy befolyást gyakorolt az ifjú fejedelem fogékony lelkére, ki annyi időn át rejteni tudta a vett sérelmeken való felháborodását. Az alkotmány újabb meg újabb sérelmei végre azon határozatot érlelték meg benne, hogy összeköttetésbe lép családjának és nemzetének természetes pártfogójával, XIV. Lajossal. Ő nem annak bécsi követét, a később oly hiressé vált Villars-t választotta megbizottjául, hanem egy belga kapitányt, Longueval-t, ki hű barátjának mutatkozott és kinek utazása hazájába kedvező alkalmat nyújtott a ver-

* *Önéletirása,* 60—61. l.

saillesi udvarral való levelezés megkezdésére. Longueval útnak indult e levelekkel, s feleletet hozott, de azzal együtt Linzben elfogatott. Valószinű, hogy csak azért indult el, hogy a válasz által megismerkedjék a bécsi udvar XIV. Lajos terveivel. Maga Rákóczi később azt állította Longuevalról, hogy az, mint a jezsuiták megbizottja járt el. Bizonyos, hogy donatiót nyert. Az udvar nem késett azonnal szigorúan eljárni az elégedetlenek ellen. Rákóczit nagysárosi kastélyában fogták el (1701 ápr. 18-ának éjjelén) s Bécsújhelybe vitték, azon börtönbe, melyben harmincz évvel előbb nagyatyja, Zrinyi Péter sinylett. Bercsényinek sikerült Lengyelországba menekülnie. Elfogtak még két Vay testvért, Szirmay Istvánt és másokat. A császári udvarra nézve elérkezett a várva várt alkalom: törvényes alapon a büntető igazság kardjával járni el azok ellen, kik legveszélyesebb politikai ellenfelei voltak. Még új volt a Zrinyi-Frangepán-Nádasdy esete, s a kormány ugyanazon alapon fogta pörbe Magyarország reményét, mint egy emberöltővel előbb a magyar aristokratia fejeit.

A per megindítására maga Bucelini gróf, a császári főkanczellár ment Bécsújhelyre. Rákóczi kijelenté, hogy mint fejedelem csak a német birodalom előtt, vagy a magyar országgyűlés előtt köteles megjelenni. Mind ő, mind fogoly társai tagadták a bűnös összeesküvést s leveleik által csakugyan nem lehetett rájuk bizonyítani a vádat. A legtöbb német fejedelem közbenjárt érdekében, épúgy Vilmos angol király. Nem volt ellene más tanu, mint Longueval, kit magyar törvényszék nem fogadott volna el annak, mert magyar nemes ellen idegennek tanutétele törvény szerint semmisnek tekintetett. Mégis meg volt győződve arról, hogy a császári udvar vesztét akarja és örvendve fogadta őrének, a porosz születésű Lehmann kapitánynak ajánlatát, hogy őt menekülni segíti. A menekülés sikerült (1701 nov. 7.) és Rákóczi biztonságban volt Lengyelországban, midőn szerencsétlen megmentőjét kegyetlen módon kivégezték.

Varsóban ismét találkozott Bercsényivel és a franczia követ hathatós oltalmába fogadta. A hazától egészen el volt zárva, csak 1703 tavaszán jött hozzá két magyar nemes álruhában, őt felszólítva, álljon a halálig kinzott magyar nép élére. Elhatározta a felkelést és támogatást nyert a franczia követ és több lengyel főúr részéről.

Magyarországon a kormány minden tekintet nélkül életbe léptette önkényes terveit. Láttuk már, hogy ez időben hozta be a nemesek adózását és a fogyasztási adót. A protestánsok üldözése folyton tartott. Az ország belsejében levő várakat lerombolták, hogy

azokat egy lehető felkelés ne használhassa fel támaszpontul. A császári őrségek nagy része kivonatott az országból, hogy a francziák ellen harczoljon, de oly nagy volt a rettegés, hogy fegyveres nemesi felkelésre nem lehetett gondolni. A császár 1703 ápr. 30-án, Zrinyi, Frangepán és Nádasdy lefejezésének évfordulóján, halálos itéletet mondott ki Rákóczi ellen, kit távollétében méltóság- és jószágvesztésre itélt. Akkor már fegyverben állott az északkeleti megyék parasztsága és Rákóczi egy 1703 május 12-én kelt kiáltványával fegyverre szólítja nemzetét. Általános felkelésre azonban nem lehetett gondolni. Károlyi Sándor, mint Szatmármegye főispánja, a megyei nemesség élén megtámadta és szétverte Dolhánál Mármarosban a lázongó pórcsapatokat. (1703 jun. 7.) A felkelők Rákóczi zászlói alatt harczoltak.*

A fejedelem közvetlenül a vereség után, annak hatása alatt lépte át hazája határát Klinecznél Beregmegyében, 1703 jun. 16-án. Bizonyára nemcsak a hazai viszonyokat tekintette, hanem az általános európai helyzetet, mely kiválóan kedvezett vállalatának. Villars Bécs felé készült, a bajor választó Tirolba. A császár seregei mindenhol a legrosszabb karban, a magyar várakban csekély, vagy semmi őrség. Hozzá tóduló ruthén jobbágyaival Munkács elfoglalására sietett, de ősi várának falai alatt vereséget szenvedett. A császári udvarnak, vagy a hű magyar uraknak erélyesebb fellépése akkor még csirájában elfojthatta volna a forradalom kisérletét. De a német vezérek irigykedtek egymásra, a magyar urak pedig már nem idegenkedtek annyira a pórfelkeléstől, mióta Rákóczi lett annak vezére. Közülök a legbuzgóbb, Károlyi, büszkeségében sértve jött vissza Bécsből, hol nem igen tulajdonitottak nagy fontosságot diadalának. Így mind több elégedetlen gyűlt Rákóczi táborába, elégedetlenben pedig akkor Magyarországon nem volt hiány. Károlyi egyenesen ki is jelenté a császárnak, hogy minden megye és az egész hajduság egyesülni fognak Rákóczival, ha csak őket ő felsége meg nem vigasztalja.**

E vigasztalás nem következett be, és a pórfelkelés, mely eleinte maga választotta vezérek alatt dúlt és melynek ellenében még Debreczen városa is a császári tábornokhoz fordult segélyért, mind nagyobb mértéket öltött. A szomszéd megyék nemesei nem tartottak

* Károlyi S. naplója. 138. l.
** Katona, *Historia critica* 36. k. 287. l.

már Dózsa lázadásának megújulásától és csak a szomszéd német őrségek tartották őket hűségben. A mint a kuruczok egymásután elfoglalták Nagy-Kállót, Husztot, Nagy-Károlyt és Somlyót, Máramaros-, Szabolcs- és Zemplénmegyék a forradalomhoz csatlakoztak. Külső segítségben nem volt hiány, XIV. Lajos 100,000 livret küldött minden hónapban és bizonyára minden kiadása közt ez volt a legjövedelmezőbb. A tiszántúli vidék számos nemessége, a hajduk, jászok és kunok katonás szervezetű községei fegyvert fogtak. Már szeptember végén azt írja a bécsi angol követ, Stepney, udvarának: ez a forradalom a legnagyobb, mely valaha dúlt e királyságban. Már az 1703. év folyamában átterjedt Erdélybe is. A franczia segítség, a hozzá pártolt nemesség és a zászlói alá álló német zsoldosok lassankint rendes sereggé alakították az eleinte szervezetlen tömeget. Rövid idő mulva hozzá csatlakozott a hatalmas Károlyi Sándor is (okt. 15-én). A gyors lovascsapatok gyorsan átszáguldottak a felvidéken, hol lelkesedéssel fogadta őket mindenki és Károlyi csapatja 1703 karácsonyán betört Ausztriába és rettegteté Bécset. A felvidék városai egymásután megadták magokat, az egri püspök a felkeléshez csatlakozott. Magyarország legnagyobb része Rákóczi vezetése alatt állott.

Rákóczi manifestuma, melyet 1704 január elején bocsátott ki, világossá teszi azon okokat, melyeknek a felkelés gyors sikerét köszönheté. A «Recrudescunt diutina, inclyti regni Hungariæ vulnera» kezdetű kiáltvány, melyet a fejedelem titkára, Ráday Pál szerkesztett, egyike a magyar történet legnevezetesebb okleveleinek. «Megújulnak a nemes magyar nemzet régi sebei és e sebeket fegyverrel kell kivágni, mert félő, hogy különben az ausztriai ház végzetes uralkodása alatt erőt vesznek a testnek még ép részein.» Menti az országot azon vád ellen, mintha csak lázadni akarna. «Tudja az egész világ, mi inditotta fegyverfogásra e ház ellen a Báthoryakat, Bocskayt, Bethlent, a Rákócziakat és Tökölyt.» Mindig az országos törvények felforgatása volt az ok. Elsorolja a nagy, már ismételtük sérelmeket és így végzi be: A törvénynyel és törvényszékekkel már nem törődik senki, az árvákat elnyomják, az özvegyeket kifosztják, nőttön nő a zűrzavar. A nemzetet a vallásos viszály megújitása által szakitották ketté, hogy uralkodhassanak fölötte. Idegenekre ruházták a leggazdagabb javadalmakat, kik elhanyagolják a nemzet lelki épitését. A gyűlések mellőzése legbiztosabb jele az ország szolgaságának és most már nem gyűlések, hanem hatóságok (dicasteriumok) végeznek a legfontosabb ügyekben. Mit

akar a bécsi kormány? megmutatta legújabb rendelkezései és az eperjesi vértörvényszék által. Az országos sérelmek után Rákóczi a saját maga ellen elkövetett bántalmakat sorolja el. Törvény és hitlevél ellenére itélték el. «Száműzve van ott az igazság, a hol az elfogult lélek vak dühe határoz.» Mindezen okok fegyverfogásra birták a magyar nemzetet. «Hazánk felszabadítására szivesen áldozzuk fel életünket, vagyonunkat, örömest ontjuk utolsó csepp vérünket. Kijelentjük Isten, az angyalok, a szentek és a keresztyénség színe előtt, hogy nem vezet uralomvágy, sem nyereség reménye, sem ambitió.» Istenben bizik, hogy biztos béke révébe fogja vinni az igazság ügyét.*

A háború. A szécsényi gyűlés.

Nem volt titok a világ előtt a magyarok ügyének igazsága, sem az a veszély, mely győzelmeikből a császár hatalmára hárulhat. Magok a császár szövetségesei, az angolok és hollandusok vették kezökbe a közvetitést. Természetes védői voltak a protestáns hitnek, és ez, valamint szabad alkotmányuk ajánlotta őket a magyarok előtt, másrészt pedig a császár is hallgatott reájok, mint szövetségeseire. De nem csak idegenek jártak közbe, hazafiakban sem volt hiány, kik egyrészt a nemzet igazságos követeléseinek teljesitésére unszolták az udvart, másrészt a forradalom túlzásainak akarták elejét venni. Ezek közt Széchenyi Pál, a hazafias kalocsai érsek játszotta a legfőbb szerepet, kit maga a császár szólíttatott fel közbenjárásra. Rákóczi külföldi hatalom garantiája nélkül nem volt hajlandó békét kötni, abba pedig a császár semmi módon nem egyezett. A sokszor megújitott alkudozások, melyeknél különösen Stepney mutatott sok jóakaratot és belátást, mind eredmény nélkül végződtek. Igen nehéz dilemmát kellett megoldani. A magyarok a történet tanúságára hivatkozva kijelentették, hogy a Habsburg-ház igéreteiben nem bizhatnak, ha azoknak megtartását nem biztosítja külföldi hatalmak jótállása. A császári udvar ellenben késznek nyilatkozott minden alkotmányos engedményre, de nem egyezhetett sem a külföldi garantiába, mely egyaránt veszélyessé válhatik Bécsre, mint Magyarországra nézve, sem Erdélynek újra önálló fejedelemséggé válásába.

* A magyar történet kútfőinek kézikönyve 601–608. A fővádakat tartalmazza *A szomolányi diadal emléke* czimű vers is. Thaly, *Adalékok* II. 39—43. l.

Nem maradt hátra más, mint a háború folytatása, mire Rákóczit és Bercsényit különben is unszolta XIV. Lajos.

Az 1704. évben Dunántúlra is elhatott a forradalom. Károlyi csapatjaihoz csatlakozott a vidék nemessége és a részben lerombolt várak egymásután megnyitották kapuikat. Az udvar, látván, hogy már nagyon kevés magyarban bízhatik, az újonnan letelepített ráczokat és a horvátokat szólította fegyverre. Az előbbieket Rákóczi is szerette volna megnyerni ügyének s egy ideig volt is kilátása, hogy semlegesek maradnak, de Pécs városa rácz lakosságának felkonczolása a kuruczok által (1704 tavaszán) véget vetett a két nemzet jó viszonyának. A horvátokat egyrészt bánjoknak, a vitéz Pálffy Jánosnak befolyása, másrészt katholikus buzgalmuk tette az udvar kész eszközeivé. A császári tábornokok, kik között különösen Heister tünt ki tehetsége és kegyetlensége által, visszafoglalták a Dunántúl nagy részét és Koronczónál, Győr közelében, 1704 jun. 13-án legyőzték a felkelőkhöz pártolt Forgács Simon grófot. Azontúl a pannoniai vidéken kérlelhetetlen harcz dúlt a két fél közt és a török uralom alól csak imént felszabadult tartomány ismét borzasztó pusztulásnak lőn színhelye. Mindeddig Rákóczi minden törvényes alap nélkül harczolt, mert az arany bulla azon záradéka, mely felkelésre jogosítja a szabadságában sértett nemest, már nem volt érvényben. Ezért reá nézve, közjogi szempontból, nagyon fontos volt, hogy Erdély rendjeinek nagy része a gyulafehérvári gyűlésen 1704 jul. 6. őt választá meg az ország fejedelméül.* Erdély külön fejedelemsége alig egy évtizeddel előbb szünt meg, még élt emléke úgy a hazában, mint a külföld előtt. Mint erdélyi fejedelem teljes joggal léphetett fel az elnyomott magyar szabadság védője gyanánt, mert a bécsi, nikolsburgi és linzi békekötések csakugyan nem voltak végrehajtva.

A felkelésnek saját erején kívül a pillanatnyi európai helyzet adta meg a túlsúlyt. A franczia-bajor combinatió 1703-ban és 1704 elején erősen veszélyeztetté a császár örökös tartományait. A hochstädti csatának abban áll történeti fontossága, hogy általa ismét a császárnak és szövetségeseinek hatalma kerekedett fölül. Maga Rákóczi is belátta e fordulat végzetes voltát. «Már akkor kételkedtem a magyar háború szerencsés kimenetelében, a császári fegyvereknek a bajor és franczia fölött Hochstädtnél nyert diadala miatt már nem remélhetém, hogy azokkal egyesüljek, sem azt, hogy magyar

* R. Kiss István. II. Rákóczi Ferencz erdélyi fejedelemmé választása.

királylyá válaszszák a bajor választót, mire őszinte szívvel törekedtem. E reménytől megfosztva, nem maradt már eszközöm, hogy Erdélyt az osztrák házzal való egyesség által nyerjem meg.»*

A felkelés vezéreinek rendkívüli tapintatot és munkásságot kellett kifejteniök. Szervezett hadat kellett teremteni, azt ruházni, fizetni és élelmezni. Ki kellett békíteni a katholikus fejedelemmel a nagyrészt protestáns rendeket, a nélkül, hogy az ezeknek tett engedmények visszatetszést okozzanak Versaillesban és Rómában. Végre meg kellett egyeztetni az egyaránt nagyravágyó, de nem egyenlő képességű vezérek érdekeit. Rákóczinak rendkívül sympathikus személyisége volt a legfontosabb kapocs, Bercsényi ellenben ellenségévé tette a legtöbb vezért. A rendes császári sereggel szemben, melynek gyalogságával és tüzérségével nem mérkőzhettek a felkelők vitéz, de fegyelmezetlen lovascsapatai, nyilt csatában csak ritkán vívtak ki diadalt. Inkább portyázások, meglepések, merész fordulatok által győztek, a régi magyarok módjára. Rákóczi igen sok munkát és költséget fordított rendes gyalogságnak és tüzérségnek betanítására, de az többnyire idegen elemekből állott és többnyire vereséget szenvedett, mig az eredeti módjára hagyott lovasság megtartotta és növelte régi vitézi hírnevét. Rákóczinak 1704 nov. 16-án sikerült elfoglalni a fontos Érsekujvárt, de nemsokára, deczember 26-án, Nagy-Szombatnál, Heister által, vereséget szenvedett és meggyőződött arról, «hogy táborában senki sem ért a hadviseléshez». Hanem a császári hadak csekélysége és a franczia háború lehetővé tették, hogy a magyarok 1705 elején ismét Bécsig száguldjanak és elfoglalják majdnem az egész országot.

Eger volt ez időben a fejedelem főhadiszállása. Ott intézkedett fő embereinek tanácsával a pénzügy felől. Papirpénz még ismeretlen volt, s minthogy a bányák jövedelmét külföldre kellett küldeni hadiszerek vásárlására, rézből vertek nagymennyiségű pénzt (az úgynevezett libertasokat), melyet belső értékét messze felülhaladó árban hoztak forgalomba. A franczia követnek, Desalleursnek jelentése szerint akkor 45,000 ember szolgálta Rákóczit, kik közül azonban csak 1400 lovas és 5300 gyalog volt rendesen felfegyverezve. Nem csuda, ha szivesen alkudozott és kész volt a békére, némileg elfogadható feltételek mellett.

Új kilátást nyitott a hazafiak előtt Leopoldnak 1705 május 5-én

* *Önéletirás.* 156. l.

Nagy Képes Világtörténet. IX.

I. JÓZSEF CSÁSZÁR ÉS MAGYAR KIRÁLY.

Egykorú névtelen rézmetszet után.

történt halála. József királyt erélyes és nagytehetségű ifjúnak ismerték, ki helyre akarja állítani a békét és nem áll annyira a papok uralma alatt, mint atyja. A fiatal király csakugyan mindjárt trónra lépése után tudatta a nádorral, hogy egészen hitlevele és a törvények szerint fog uralkodni, s annál inkább számít engedelmességre, mert neki a volt törvénysértésekben semmi része. Heister visszahívása által meg is mutatta, hogy rosszalja a hadviselésnek barbár módját. Rákóczi szép levélben fejezte ki készségét a fegyver letételére, de tovább az ügy nem haladt. A felkelésnek az örökös királyságnak eltörlése és az ellenállási jog visszaállítása volt főczélja, abba pedig József nem egyezhetett bele. Rákóczit a franczia fegyverek újabb eredményei és XIV. Lajos igéretei bátorították. A felkelés ügyének szervezésére 1705 szept. 1-ére országgyűlést hirdetett a Rákosra. Annak megnyitásáig a Dunántúlt akarta elfoglalni, de ott vezére, a vitéz Bottyán János (Vak Bottyán), kudarczot vallott. Majd Leopoldvár ellen fordult, de Pudmericznél (1705 aug. 11.) vereséget szenvedett az új császári vezértől, Herbevilletől, ki újra ellátta a szorongatott várat. Herbeville akadály nélkül vonulhatott végig kicsi, de rendes seregével az egész országon, Erdélybe.

A Rákosra hirdetett gyűlés Szécsényben tartatott meg s nem csak a belső ügyek rendezésével, hanem a békealkuval is foglalkozott. Megjelent ott 27 vármegyének követe, több főúr, de csak egy püspök, az egri. Rákóczi lemondott és a gyűlésre ruházta addigi hatalmát. A gyűlés nem idegenkedett a békétől, de nem akart hódolni az ország teljes biztosítása nélkül. Minthogy még nem szakadtak el nyiltan a királytól, de tényleg fegyverben voltak ellene, ez állapotnak, mely a magyar alkotmány keretébe már nem fért, megfelelő formát kellett találni. Ezt a lengyel nemesség példája nyújtotta, melynek aristokratikus féktelensége a törvénynek állott oltalma alatt. Bercsényi indítványára a rendek szövetséget (confoederatio) alapitottak, s vezérlő fejedelmökül egyértelemmel Rákóczit választották meg. A szövetség tagjait szoros eskü tartotta össze. A fejedelem mellett, annak indítványára, külön 24 tagú tanács intézte, szintén lengyel példa szerint, a szövetség ügyeit. A szövetség oklevelei közül egyet elküldöttek a lengyel primásnak, egyet pedig a hannoverai választónak. Ez is mutatta, hogy a szövetség tagjai nem fellázadt alattvalóknak, hanem egy független nemzet tagjainak tekintették magokat.

Egy tekintetben a szécsényi gyűlés egyik legszebb lapját teszi hazánk történetének. Majdnem két századon át dúlt már a vallásos

viszály és a vallásos meggyőződés a legfontosabb politikai tekintetekben elválasztotta a nemzetet, melynek oly nagy szüksége lett volna egyesitésre. A felkeléseknek mindig a protestantismus adta meg sajátos szinezetét, a király ügyét a katholikusok tartották magokénak. Igaz, hogy Zrinyi, Nádasdy és Frangepán katholikusok voltak, de a későbbi kurucz felkelésnek ismét majdnem kizárólag protestánsok voltak a harczosai. Most a buzgón katholikus Rákóczi és a szintén katholikus Bercsényi alatt, legnagyobb részt kálvinista magyarok harczoltak honuk szabadságáért. A vezérek személye biztositotta az egyik félt, a sereg a másikat. A közös hazafias érzés előtt ledőltek a vallásos ellentét által emelt választófalak. A gyűlés a régibb 1608., 1647. és 1659-iki törvények alapjára állott és a földesuraknak az 1681. törvény által engedett jogot úgy értelmezte, hogy annak alapján ne nyomhassák el a lelkiismeret szabadságát. Szépen fejezi ki a vallásos béke eszméjét a Rákóczi által veretett emlékérem, melynek egyik oldala a három felekezet papját mutatja, a mint élesztik egy oltár tüzét, e felirattal: «Közreműködnek, hogy táplálják» (a szeretet tüzét), a másikon pedig e mondatot: «A vallásoknak a szabadság által lelkesített egyetértése.»*

A gyűlés felhatalmazta Rákóczit a békealku folytatására és befejezésére, a ratificatiót a szövetségnek tartván fenn. Különösen egy határozata nehezitette meg a béke létrejöttét, az, mely honárulónak jelentett ki mindenkit, ki nem csatlakozik e szövetséghez. Ez által gyökerében támadtatott meg a hazafias királyi párt. Hogy más példát ne mondjunk, Széchenyi Pál is honárulónak nyilvánittatott. Pedig a szövetségnek nem volt annyi hatalma, hogy egész Magyarországot zászlója alá egyesítse. Épen a gyűlés idejében vonult át Herbeville az országon, s Rákóczi sietett, hogy legalább Erdélyt megvédje. Jól megerősítette a karikai szorost, de Herbeville Zsibónál támadott és bevette a kuruczok készületlen sánczait (1705 nov. 10.). Diadallal vonult be Kolozsvárra, hol a fejedelmet várták, kinek tiszteletére még a jezsuiták is emeltek diadalkaput dicsőítő felirással. Az 1705-iki hadjárat épen megforditott képét mutatja az előzőnek. Akkor Erdélyben terjedt a felkelés, míg elveszett a Dunántúl, most ellenben Bottyán diadalmaskodott délnyugoton, míg Erdélyben Herbeville és Rabutin véget vetettek a felkelésnek.

* Szalay, i. m. VI. 271—81.

Az ónodi gyűlés. A felkelés hanyatlása.

Minthogy az angol és hollandus diplomatia a császárnak egész erejét a franczia ellen kivánta fordíttatni, nagy buzgóságot fejtett ki a békealkudozások körül. A szécsényi pontok értelmében Nagy Szombaton gyűltek össze a diplomaták, hanem Stepney minden fáradozása ellenére sem jött létre egyesség, mert a magyarok az 1687. törvények eltörlését és a külföldi garantiát követelték. Erdély különállásába már annál kevésbbé egyezhetett az udvar, mert ez ország kezében volt. József ünnepélyesen kijelenté, hogy sajátos törvényei és alkotmánya szerint fogja kormányozni a magyar nemzetet és ezáltal elvonta a felkeléstől a törvényes alapot. Hanem a vezérek nem akarták letenni a fegyvert, s a történet tanuságára hivatkoztak, mely azt bizonyítja, hogy az osztrák ház uralma okozott minden bajt Magyarországon. XIV. Lajos a legnagyobb igéretekkel hitegette őket, jól tudván, mily előny reá nézve, ha a magyar felkelés leköti Ausztria erejét. Tényleg a francziák a magyar felkelésnek tulajdonították, hogy akkor el nem vesztették Elsasst.*

Bár Rákóczit követe a versaillesi udvarnál, Vetési, több ízben inté, ne bízzék a francziában, hanem igyekezzék jó föltételek mellett békét kötni, a fejedelem még is azon végzetes hibába esett, hogy többet hitt XIV. Lajosnak, mint a törvényes magyar királynak. A franczia diplomatia előtt eszköz volt Rákóczi és a magyar szabadság, nem czél. Vetési 1706 május 10-én így ír Brüsselből: «Bizony félek, hogy vízre ne vigyen bennünket a franczia, ha nagyságod erősen nem fogja vele a dolgot, meglátja, hogy kijátssza a szerződés megkötését, melytől függ az haza boldogulása. Abban munkálkodik kegyelmes uram, hogy mind nagyságodat, mind az hazát árokba ejtse, melyből sem ereje, sem akaratja nincsen, hogy az hazát és nagyságodat kisegítse. Emberi módon szólván, lehetetlenség, hogy a király elébbeni elvesztett felsőbbségét visszanyerje ; és általlátja ő azt, hogy nem lehet neki az haza és nagyságod kivánságit teljesíteni ; azért nem akar az hazával és felségeddel szerződni ; de minthogy a magyar fegyverkezés nagy hasznára vagyon, fog abban munkálkodni, hogy az hazát és nagyságodat az hadakozás folytatására reá vegye mindaddig, míg az hazával és nagyságoddal az árkot általugrassa, mely még eddig a bécsi udvarral való megbékélésre utat és nyitott kaput

* Legrelle, i. m. IV. k.

tartott.»* Lajos nem akart szerződni fellázadt alattvalókkal, azt követelte, hogy a szövetségesek előbb szakadjanak el nyilvánosan az osztrák háztól. Pedig a franczia hatalomra nézve egy év sem volt végzetesebb, mint az 1706-iki. A ramilliesi és turini csaták alapjában renditették meg Lajos tekintélyét és őt saját országa védelmére szoritották. Épen ez időben is folytatták a békealkut, de minden eredmény nélkül, bár a császár Rákóczi nejét is férjéhez küldte, ki bécsujhelyi fogsága óta nem látta. Személyesen a legjobb feltételeket nyerhette volna, de ő nem akart lemondani az erdélyi fejedelemségről. A bécsi ministerek pedig, ismervén urok hatalmát és Francziaország gyöngeségét, szinte örvendettek a háború folytatásának, mely lehetővé fogja tenni Magyarország teljes leigázását. Joggal mondhatá, hogy előtte nem családjának nagysága volt a czél és nem azért, hanem hazája szabadságáért kezdte a háborút. Hiába mondá neki Wratisláw minister, hogy Francziaország csak menhelye a bukott fejedelmeknek; lekötve tartá őt XIV. Lajos nagysága. A koczka el volt vetve, inkább akart bukni, mint békélni. A háború az 1706. évben elég szerencsésen folyt. Esztergomot bevette, Kassát, melyet Rabutin ostromolt, felmentette. Erdély, a fővárak kivételével újra meghódolt. Az év vége felé Rozsnyón összegyült kormánytanács a franczia szövetség elérése végett jónak tartá a függetlenség kimondását s e czélból 1707 május 1-ére gyűlést hirdetett Ónodra.

Az 1707. év elején Rákóczi Erdélybe ment, hogy beigtattassa magát fejedelemségébe. Nagy pompával fogadták és az új fejedelem nemesi társaságot szervezett erdélyi ifjakból, kik a franczia minta szerint testőrei lettek. Nem ment oly simán a dolog a felső Dunánál, hol Bercsényi Leopoldvárat fogta ostrom alá. Stahremberg Guidónak sikerült e fontos vár élelmezése és felmentése. Kecskemétet pedig ápr. 3-án feldúlták a ráczok.

Erdélyből egyenesen az Ónoddal szemben, a körömi mezőn gyülekező rendekhez ment a fejedelem, hol «ebben a magyar világban nem sokszor látott pompával üdvözölték (máj. 24.)». Először a pénzügyet rendezték. Az ország jelentékeny adót szavazott meg, évi 2 milliót. A rezpénz forgása ellen nagy volt az elégedetlenség, melyet különösen Turócz megye szitott külön körlevél által. Rákóczi mindebben a bécsi udvar ármányát látta, mely őt békére akarja kényszeriteni. A megye követei, Rakovszky és Okolicsányi, mentették eljárásukat.

* Szalay, i. m. 375. l.

A gyűlés hallgatott, mit Rákóczi az ellenzék helyeslésének tekintett. Elkeseredésének a fejedelem szenvedélyes szavakban adott kifejezést. Bercsényi és Károlyi kardot rántanak, Rakovszkyt megölik, Okolicsányi megsebesül (1707 jun. 6.). A rendek másnap elhatározták Turócz megye megsemmisítését, területét felosztották, zászlóját összetörték, Okolicsányit lefejezték. Megmutatták, hogy a mérsékletnek és alkunak már nem akarják hallani szavát.

Junius 14-én a gyűlés lelkesedéssel fogadta el a függetlenségi nyilatkozatot. «Proclamatum est: Eb ura fakó; mai napságtól folyvást József nem királyunk, abrenunciálván mindenekben ellene, inkább egy óra alatt elveszünk, semmint örökös jobbágyságot viseljünk.» A terjedelmes függetlenségi nyilatkozat az 1687-iki végzések törvénytelenségével magyarázza meg a nemzet eljárását. «Declaráljuk azonkivül és kiadjuk, hogy mindazokat a hazánk fiait publikus és nyilvánvaló ellenségünknek fogjuk tartani, valakik két hónapok elfolyása alatt confœderationkba beállani nem akarván, az ausztriai ház hűségében megállapodnak.»* Nemcsak a király ellen fordult a harag, hanem a hozzá hű hazafiak ellen is. Pedig: «nem tetszék sokaknak a conclusum, de a turóczvármegyei követeknek siralmas példája szemek előtt forogván, senki nem mere ellenkezőt szólani.»** A gyűlés Erdély követségének fogadása után junius 22-én oszlott szét. Rákóczi megmaradt fejedelemnek, Bercsényi, a túlzó párt feje, lett főhadvezér. Tényleg nemesi respublikát alapitottak meg, de külföldi segély megnyerése végett készeknek nyilatkoztak a bajor választót emelni a magyar királyságra. A gyűlés végzései ellen erélyesen tiltakozott a nádor és a magyar főpapság és főnemesség legnagyobb része.

A háború tovább folyt és különösen a Dunán túl nagy eredményeket vivtak ki a Bottyán és Bezerédj Imre által vezetett kuruczok. Hanem nyilt csatában nem mérkőzhettek a császáriakkal; és. mint két év előtt Herbeville, úgy most Rabutin serege vonult át az országon. Rákóczi és Bercsényi lázasan kerestek külföldi szövetséget, de csak Péter czárt nyerhették részökre, ki, bár eredmény nélkül, felszólította a ráczokat, álljanak a magyarokhoz. XIV. Lajos ellenségei által szorongatva, nem fizette már a subsidiumokat. József ellenben, hogy megmutassa, mily nagy még pártja a magyarok közt, 1708 elejére országgyűlést hivott össze Pozsonyba. Seregének vezetését

* Katona, i. m. 367—8. l.

** Cserei, i. m. 379. l.

ismét Heisterre bizta. Rákóczinak az volt terve, hogy Sziléziába törjön és ott felkelésre birja az elégedetlen protestánsokat és csatlakozásra a porosz királyt, kinek fiát megkinálta a magyar koronával.* Trencsén felé vonult, mintha e várat ostromolná. Heister, sokkal csekélyebb seregével nyomon követte és Pálffy látván a felkelő sereg rendetlenségét, hirtelen támadott. A Pekry Lőrincz által vezetett jobb szárny megfutott, nemsokára az egész sereg követi példáját. Rákóczi lováról lebukott és elájult. «Soha sem volt ennél gyalázatosabb és rosszabb következésű vereség», mondja maga Rákóczi. A gyalogság, melyre annyi költséget fordítottak, meg volt semmisitve. (1708 aug. 3.) Ugyanazon időbe esik Eugén oudenardei győzelme. A magyar függetlenség fegyveres kivivására alig nyilt kilátás. Kétségbeesés vett erőt a seregen. A legvitézebb csapatvezérek, mint Ocskay László s Bezerédj Imre, a császárhoz állottak, vagy elhagyni készültek zászlójukat: nem lehetett már bizni senkiben. Alaposnak látszik Thaly Kálmán feltevése, ki ezen időpontra teszi a véghetetlen szomorú «Rákóczi nóta» keletkezését, melynek bús panaszát nem enyhiti a reménynek semmi sugara.** Rákóczi ismét békére, alkura gondolt, még Bercsényi is hajlandó volt az egyességre és az öreg Bottyán igy szólt: Kérjünk armistitiumot és békéljünk, mert őszig elvontatjuk, de nem reparáljuk.***

Heister felhasználta győzelmét és az egész északnyugoti Magyarország meghódolt, Érsekujvár kivételével. A békealkudozások pedig nem vezettek czélhoz, mert az udvar e sikerek után sokkal kevesebbet igért, mint azelőtt és még abba sem egyezett bele, hogy Erdély szabadon válaszsza fejedelmét.

Bár még néha szerencse kisérte a kurucz fegyvert, nem lehetett már diadalra gondolni, csak kedvező békére. Ennek érdekében szivesen faradott a porosz király és a czár, de a bécsi ministerek a császár fegyvereinek előmeneteléhez képest mind szükebbre szabták igéreteiket. Rákóczit és Bercsényit 1709 elején átok alá helyezték, a többinek amnestiát igértek. A fejedelem már csak nagy bajjal tarthatá össze seregét. Az oláh és a tót köznép a magyar ellen kezdett fordulni. «Az a bökkenő, hogy veszendőbe megy a nép hajlandósága irántunk.» Az adóhátralékok mind nagyobbra nőttek. A külföldi politika terén

* *Regesták*, 272—280. l.

** *Adalékok*, II. 222. l.

*** *Bercsényi levelei. Archivum Rákóczianum.* VI. 47—50. l.

F. Rakoczi Ferencz

1701.

Nagy Képes Világtörténet. IX.

RÁKÓCZY FERENCZ IFJUKORÁBAN.

Egykorú olajfestmény után.

pedig épen az 1709—10-diki évek jelölték a franczia hatalom legmélyebb hanyatlását. Rákóczi még egyszer megütközött Romhánynál, de eredmény nélkül. Érsekujvár 1710 őszén megadta magát. A borzasztóan dühöngő pestis végre lehetetlenné tett minden ellenállást. «Elismerem, hogy sok hibát követtem el a hadviselésben és vezéreim is, de emberitélettel mérve mindent, a pénzhiány és a hadi tudományban való általános tudatlanság vetett véget a jól és merészen kezdett és míg a rézpénz forgott, gyorsan folytatott vállalatoknak, mihelyt ez (a rézpénz) elvesztette értékét. Végre a pestis dühöngése által elfogyott az őrségek gyalogsága és ezek kipótlása fogyasztá a mezei hadakat. Az ellenség lassan haladt, elfoglalva a folyók és hegyek átjáróit, a várakba őrséget vetett és elfoglalta a nem őrzött sánczokat az elfoglalt terület biztosítására.»*

A nemzeti mozgalmaknak utolsó fejedelmi vezére ezekben a legnagyobb tárgyilagossággal fejtette ki, miért nem győzött az az ügy, melynek életét szentelte, de a dolog lényegét nem világította meg.

Mert a kudarcz annál feltünőbb és fájdalmasabb, minél kétségtelenebb az, hogy soha a nemzet kedvezőbb viszonyok közt nem kereste jussát. A nemzet most egészében kelt fel; sokkal nagyobb területtel rendelkezik, mint valaha, vallásos ellentétek nem igen háborgatják; van elismert, nagy tekintélyű és a mellett népszerű vezére: végre nem a gyűlölt és megvetett törökre támaszkodik, hanem Európa első nagyhatalmának segitségére. A császárnak pedig ugyanakkor, midőn Magyarország fenyegeti Bécset, Olaszországban, Németországban, Belgiumban kell harczolnia, gyakran túlnyomó erők ellen.

Mindent összevetve, a nemzet elmaradottságában kell látni legfőbb okát annak, hogy Rákóczi Ferencz alatt sem szerezhette vissza függetlenségét, teljes állami létét. Ez az elmaradottsága okozta, hogy nem volt képes az akkori követeléseknek megfelelő vezéreket és vitézeket állitani szembe a császári hadakkal; ez okozta, hogy bár nagy volt a nemzet áldozatkészsége, a pénz csakhamar kifogyott és tüzérség beszerzésére és várak erősítésére csak ritkán lehetett gondolni.

De az elmaradottság különösen abban nyilatkozik, hogy még nincs nemzet, csak nemesség. Ez képes arra, hogy hazafias lelkesedésében egyes fényes hadi tettet végrehajtson lovagi módon, de arra, hogy egész életét a haza szüksége szerint rendezze be, hogy nélkülöz-

* *Rákóczi önéletirása*, 168—169. l.

zön, lemondjon a haza javára — arra nem. A nemesi élet csak úgy folyt, vigan, pompásan, mint annak előtte. A hol hosszabban tartózkodott a fejedelem, udvart tartott, pártoskodásban, cselszövényben ott sem volt hiány és a legbokrosabb teendők, a legválságosabb krizisek közepett sem szünetelt a vadászat, a «zsingorázás», versaillesi mintára.* A nemes pedig még a táborban sem szünt meg nemesnek lenni, lenézte a «talpas»-t, világért sem harczolt volna gyalog, «mert eb járjon gyalog». Vagyis: a magyar nemzeti felkelés azon a fokon állott meg, melyre Egmont és Brederode vitték a belga felkelést: Orániai Vilmosnak egyszerű fénye nem ragyogott fölötte. Az a higgadt elszántság, az a minden másról való lemondás, mely egyedül biztosíthatja a kis nemzetek győzelmét, meg volt sokakban, de, fáj kimondanunk: a nemzetet nem hatotta át.

És ezt tudták is ellenségek, barátok egyaránt. Midőn a béketárgyalások idején a skarlátos, skófiumos, aranytól, gyémánttól ragyogó Bercsényi azt kérdezte a hollandus követtől, honnan van, hogy ő és nemzete, mely annyit küzdött a szabadságért, nem a magyarok mellett foglalnak állást, az egyszerű hollandus azt válaszolta: «mikor őseink a spanyolok ellen harczoltak, minden kincsöket letették a haza oltárára. Ti pedig aranyotokat és ezüstötöket a hátatokon hordjátok».** Az ilyen fejlődési betegségek ellen nem szerezhetett orvosságot Rákóczinak önzetlen hazafisága, sem társainak önfeláldozása.

Mindamellett Rákóczi nem küzdött, a nemzet nem vérzett hiában. Ha összehasonlítjuk a nemzet állapotát 1700—1703-ig azon eredményekkel, melyeket a szatmári béke biztosított, el kell ismernünk, hogy a felkelők, bár mindent el nem értek, mindenkorra méltók a nemzet hálájára.

A felkelés vége. A szatmári béke.

A Rákóczi felkelés volt az első, mely nem elégedett meg az alkotmányos és vallásos szabadság biztosításával, hanem az európai politika bonyodalmaiban bizva, egészen el akarta választani a nemzetet a Habsburg-háztól. Kitünt, hogy ennek kivitelére a felkelt magyarság katonai ereje nem elegendő és most attól kellett tartani, mi Rákóczit is rettegteté az ónodi nyilatkozat előtt, hogy t. i. a győztes császár confiscálni fogja a felkelt nemzet minden jogát és szabadságát. A né-

* *Czegei Vass György naplói.*

** *Keresztesi naplója.*

met császár és a nemesi respublicáról álmodozó magyarok közt lehetetlenné vált volna az egyesség, ha nem lettek volna jelentékeny számban a királyhoz hű magyarok. József király bölcseségét és előrelátását mi sem bizonyitja inkább, mint az, hogy a diadal biztositása után visszahívta Heistert és a hű magyarokat bizta meg a felkelés végleges lecsillapításával.

«Oly siralmas állapotra jutott az ország, a kiről sem az emberek, sem a históriák nem emlékeznek. A midőn első József császár és magyarországi királyunk által az ő Magyarországban levő hadainak vezérlése nagyhirü mlgos gróf Pálffy János uramra bizattatott volna, a ki egynehány rendbeli harczokon és csatákon megtördelvén és rontván a pártosok erejét, mind a Duna túl, mind a Duna, Tisza között levő földekről elnyomván, Érsek-Ujvárt is tőlök visszavévén, s az egész pártos hadat a Tiszántúl levő vármegyékbe általkergetvén, nem láttatik vala más hátralenni, hanem vagy azon még fegyverben levő népnek kivágatása, vagy a háboruságnak még Isten tudja meddig való vonódása, hacsak a fs. király a nemzeten megkönyörülvén, hadi főgenerálisának teljes hatalmat nem adott volna, hogy azon fegyverben való népet inkább valamely istenes alku által hozná hivségre.»* És valóban, Rákóczi maga is kétségbeesett szinben tünteti fel seregének állapotát. Még csak Kassa, Ungvár és Munkács várai voltak birtokában. A pápa 1709 elején már ellene fordult, kiátkozással fenyegette híveit, mi szintén gyengítette pártját. A magyar sereg sehol sem állhatott meg a német előtt. A nem hódolt terület naponkint csökkent és mindenfelől odagyűlt a confœderatióhoz hű menekülők nagy száma. Ez a nagy bujdosó sokaság faluról falura járt élelmet és biztosságot keresve. Sokat szenvedett a katona és a népesség egyaránt. Zsold nem volt és lehetetlenségnek látszott a továbbszolgálás.

Pálffy Károlyi Sándorral lépett érintkezésbe, a ki Rákóczi engedelmével folytatta az alkut. Még Rákóczit is reábirta, hogy irjon József császárnak a magyar szabadság helyreállítása érdekében. Hanem a czár segítségére való kilátás és Bercsényinek, ki akkor Lengyelországban tartózkodott, szenvedélyes levelei, ismét eltérítették a fejedelmet a béküléstől. A körüle gyülekező tanács szintén kimondá, hogy nem lehet megelégedni kevesebbel, mint a mennyit Nagy-Szombaton követeltek. Károlyi azonban, a hadak fővezére, már 1711 márczius

* *Szatmári békesség*, irta Pulay János, kiadta Szalay. L. 194—95. l.

14-én titkon hűséget esküdött a királynak és ezen irányban hatott seregére is. Rákóczi Lengyelországba ment és gyűlést hirdetett Husztra. Még mindig lehetőnek látszott az ellenállás folytatása. Ezért Károlyi most önhatalmulag folytatta az alkut a sereg nevében és a fejedelmet csak a békeszerződés elfogadására hívta meg.

Rákóczi, ki akkor Nagy Péter orosz czárnak és Ágost lengyel királynak remélte segítségét, hazafias haraggal fogadta e híreket. «A kegyelmed lelke adjon számot érette, irja Károlyinak április 9-én, a melyet bizonyára nem Pálffy, se nem a császár széki eleibe citálok én az egész magyar ontott és ontandó vérrel együtt, de az eleibe, ki előtt nincs titok.»* Rákóczy meg akarta öletni Károlyit, de aztán lelkében örült, hogy ez meg nem történt. Ismét szemben állott az a nemzeti hagyomány, mely a végletig vitt harczban látta a menekülést, azzal, mely béke, bár áldozat árán nyert béke árán, akarja biztosítani a haza jövőjét. Ha a fejedelem az országban, köztük van, tán még egyszer magával ragadja, egy utolsó erőfeszítésre hű kuruczait, bár maga is látta, minő kétségbeesett a helyzete. Így ellensúly nélkül érvényesülhetett Károlyinak és társainak a békére hajló iránya.

Egy véletlen — Józsefnek ekkor történt hirtelen halála (ápr. 17.) — még beláthatatlan időre halaszthatta volna a békekötést. Pálffy és Károlyi szükségesnek tartották eltitkolni és az újabb fordulatról nem értesült felkelők belenyugodtak abba, mit vezérök végezett. Rákóczinak ápr. 18-diki, a béke elleni kiáltványa sem változtatott a dolgok ezen állásán. «Igenis a jó békesség vége minden háborúnak, így szól, s ez juttathat egyedül confoederationalis czélunkra. Ha azért azon jó, s igaz békességre ma juthatunk, holnapra halasztani nem kivánjuk, sem javalljuk. De ilyenre — épen nem állhatunk, mert ez nem békesség, hanem fegyver által való meggyőzettetés: melyet a nemes vér mint halálnál is nehezebb dolgot nem szenvedhet.»** A szerencsétlen fejedelem többé nem látta hazáját. Híveivel, Bercsényivel, Vay Ádámmal, Esterházy Antallal és másokkal előbb a czárnál, majd XIV. Lajosnál várta az emigránsok bizalmával hazája sorsa fordulását, végre Törökországba ment. Hazánk történetének egyik legjelentősebb és politikai hibái és személyes gyöngéi daczára, mely utóbbiakat senki sem látta világosabban, mint ő maga, a történet egyik legtisztább alakja, így vált meg az általa majdnem nyolcz éven át

* Thaly, *Archivum Rákóczianum.* I. o. III. k.

** *Szatmári békesség*, irta Pulay János, kiadta Szalay. 367–94. l. Kelt Rubizovban.

A MAJTHÉNYI EGYEZSÉG.

Ernszt Lajos úr birtokában levő egykorú kőrajz után.

vezetett háború szinhelyétől. Tisztában volt önkéntes számkivetése okával és czéljával. Ha itthon marad, jólétnek örvendhet, ha számüzésbe megy, örökre biztos nevének dicsősége.

A confœderatusok megnyugodtak a Károlyi és Pálffy által megállapitott feltetelekben. «Mivel, ha a felséges császár a nékiek kegyelmesen igért szabadságot megadja és abban megtartja, sem fegyverkezni szükség, sem a külső segitséget, melyben eddig is megcsalattattak, várni nem kelletik.» Még csak némely alábbrendelt pont felől folyt az alku. Május elsején a majtényi mezőn 12,000 kurucz letette a fegyvert és hűséget esküdött a királynak.

A szatmári béke pontjai a következők: Rákóczi minden birtokát visszanyeri, ha három hét lefolyása alatt hűséget esküszik, ép úgy a vele kiment urak és nemesek. Kivételes esetekben még hosszabb terminus is engedtetik. A vallás dolgában a felség meg fogja tartani a törvényeket Magyarországban és Erdélyben. A sérelmek az országgyülésen fognak orvosoltatni. Az elesettek özvegyei és árvái visszanyerik jószágaikat. A fogoly hazafiak is teljes amnesztiában részesülnek. A béke az egész országra szól és vármegyénként ki fog hirdettetni. A jövő országgyülés előtt törvényesen «szabad vox szerént» adhatja elő mindenki kivánságait. Rákóczinak megengedtetik, hogy megbizottja által tétesse le a hitet. Savoyai Eugén tanácsára a császár özvegye sietett megerősiteni a békét. Károly is elfogadta és nagy adományok által fejezte ki háláját létrehozói iránt. Rákóczi ellenben hosszabb várakozás után elhatározta, hogy nem járul hozzá. Elébe tette a megalázásnak a számüzés keserüségét. Munkács volt ismét a szabadságnak utolsó bástyája, csak jun. 23-án nyitotta meg kapuit.

Rákóczi csakugyan jól jellemezte az egyezséget, midőn nem békének nevezte, hanem megadásnak. Nem internationalis szerződés, hanem fellázadt alattvalók amnestiája. Csakhogy az amnestiával együtt járt az ország legfontosabb alkotmányos jogainak biztositása. Nem lehetett már szó az ország teljes függetlenségéről, el kellett ismerni a Habsburgok uralmának természetes következéseit. A nemesi szabadság, melynek előharczosai mint lovagok küzdöttek és mint martyrok szenvedtek, nem állhatott meg a modern állam szervezett seregeivel szemben. De azért a szerződésnek nagy az érdeme. Valamint a karloviczi béke véget vetett a török uralomnak, úgy fejezte be a szatmári békesség a belső zavarok korát. Bár csekélyebb körben, de szilárd alapon biztositva lőn a magyarság fenmaradása és további nyugodt fejlődése.

X. FEJEZET.

A PRAGMATICA SANCTIO.

A dynastia és birodalma.

A spanyol örökösödési háború befejezése és Magyarországnak ugyanakkor történt lecsendesítése korszakot jelölnek a Habsburgok történetében is. Végét éri az a kor, melyben e család nagy terjedelmü, de elszórt birtokait csak alapnak tekintette, melyből kiindulva, megvalósithatja a világuralmat. Végét éri egyuttal az a kor is, melyben teljesen azonositja magát a katholikus egyház ügyével és az ellenreformatióval. Az utolsó nagy kisérlet a német, magyar és spanyol hagyományok és birtokok egyesitésére nem sikerülvén, a dynastia hatalmi köre Közép-Európára szorult. Ebből azonban egyuttal az is következett, hogy, ha hatalmát megtartani és fejleszteni akarta, közelebbi viszonyba kellett lépnie örökös országaival, azokban és nem általános eszmékben és mozgalmakban kellett megtalálnia nagyságának alkotó tényezőit. Államot kellett alkotnia az uralma alatt álló különböző multú, nagyságú, nemzetiségü, történeti jelentőségük és önállóságuk tudatában levő elemekből.

A milyen régi, a XIV. századra visszamenő, a Habsburgoknak az az igyekezete, hogy a dunai és a Szudéta vidéki országokat uralmuk alatt egyesitsék: olyan új aránylag az a törekvésök, hogy azokból egységes államot alkossanak. Hogy is lehetett volna arra gondolni akkor, midőn csak Ausztria volt örökös birtokuk, Magyar- és Csehországok koronáit pedig választás útján kellett mindig újra megszerezni? Különben is a császári méltóság lényegének felelt meg különböző nemzeteknek egy uralkodó alatt való egyesitése, sajátságaik megtartása mellett.

Így központul eleinte csak maga a fejedelem személye szolgált. A hadügyi és diplomatiai vezetés egységének szüksége teremtette meg I. Ferdinánd idejében a hadi tanácsot és a titkos tanácsot.

Mivel mindegyik ország külön nemzeti rendi kormánynak ör-

vendett, a fejedelem megbizott, hűnek ismert tanácsosaira szeretett hallgatni olyan ügyekben is, melyek az illető ország alkotmányát, törvényét érdekelték. Ebből származtak az első összeütközések a nemzetekkel és rendekkel és a magyar-cseh és ausztriai rendek uniójának és a bécsi békének egyik legfőbb czélja épen az volt, hogy a rendi alapon nyugvó kormányok idegen közvetítés nélkül érintkezhessenek a fejedelemmel.

A protestánsok legyőzése és kiüzése Ausztriából s Csehország meghódítása és örökössé tétele véget vetettek ennek az egyensúlynak, nagyra növelték ott a koronának és közvetlen tanácsosainak hatalmát és utat mutattak, mikép kell eljárni másutt, különösen Magyarországon. Ekkor, 1650 körül, kezdődik az egységes állam alapműveinek lerakása. Meg van már az állandó sereg, Wallenstein öröke. Ennek igazgatására akkor ujonnan berendezték a hadi tanácsot. A folytonos török háborúk és a magyar felkelések ennek a hatóságnak éppen magyar ügyekben döntő befolyást biztosítottak. Az egész keleti politika szálait ez tartotta kezében; 1714-ig még az orosz összeköttetéseket is ez vezette.

Már valamivel előbb, II. Ferdinánd korában megkezdődött az állami ügyek kormányzásában a döntő változás. Előbb első sorban német császári volt az udvar; csak most kezdik azt szorosabban az örökös tartományokhoz fűzni. A főbb állásokat már alattvalóira ruházza a császár.

1669 óta a titkos tanácsosok közül kiválasztották a legbizalmasabbakat és a «titkos conferentia» tárgyalta a legfontosabb, különösen a külügyi kérdéseket. A titkos tanácsosoktól, kiknek száma egyre szaporodott, megkülönböztették már II. Ferdinánd ideje óta a valóságos titkos tanácsosokat. Ezek közé csak katkolikusokat vettek be; az eskü formulája (a boldogságos Szűz és a Szentek) kizárta onnét a protestánsokat.

Ez a titkos conferentia, vagy ministerium vált aztán a központi szervezet legfőbb tényezőjévé, a sokféle kanczelláriával és hatósággal szemben ez képviselte az egységes akaratot. De összekocczanásokban nem volt hiány és az egész ügymenetet közmondásos lassusága tüntette ki.* A török háború nagy szükségletei és feladatai szinte kényszerítettek a központosításra és annak szeren-

* Die Oesterreichische Zentralverwaltung von Thomas Fellner. Bécs 1907. Az első magyar valóságos titkos tanácsos Gr. Pálffy Pál volt, 1646-ban.

csés befejezése, valamint a franczia hatalomnak egyensúlyban tartása új fényt adott a császári névnek, megujította az ahhoz kapcsolt régi aspiratiókat és bizonyos ideális alapot adott hatalmi törekvéseinek.

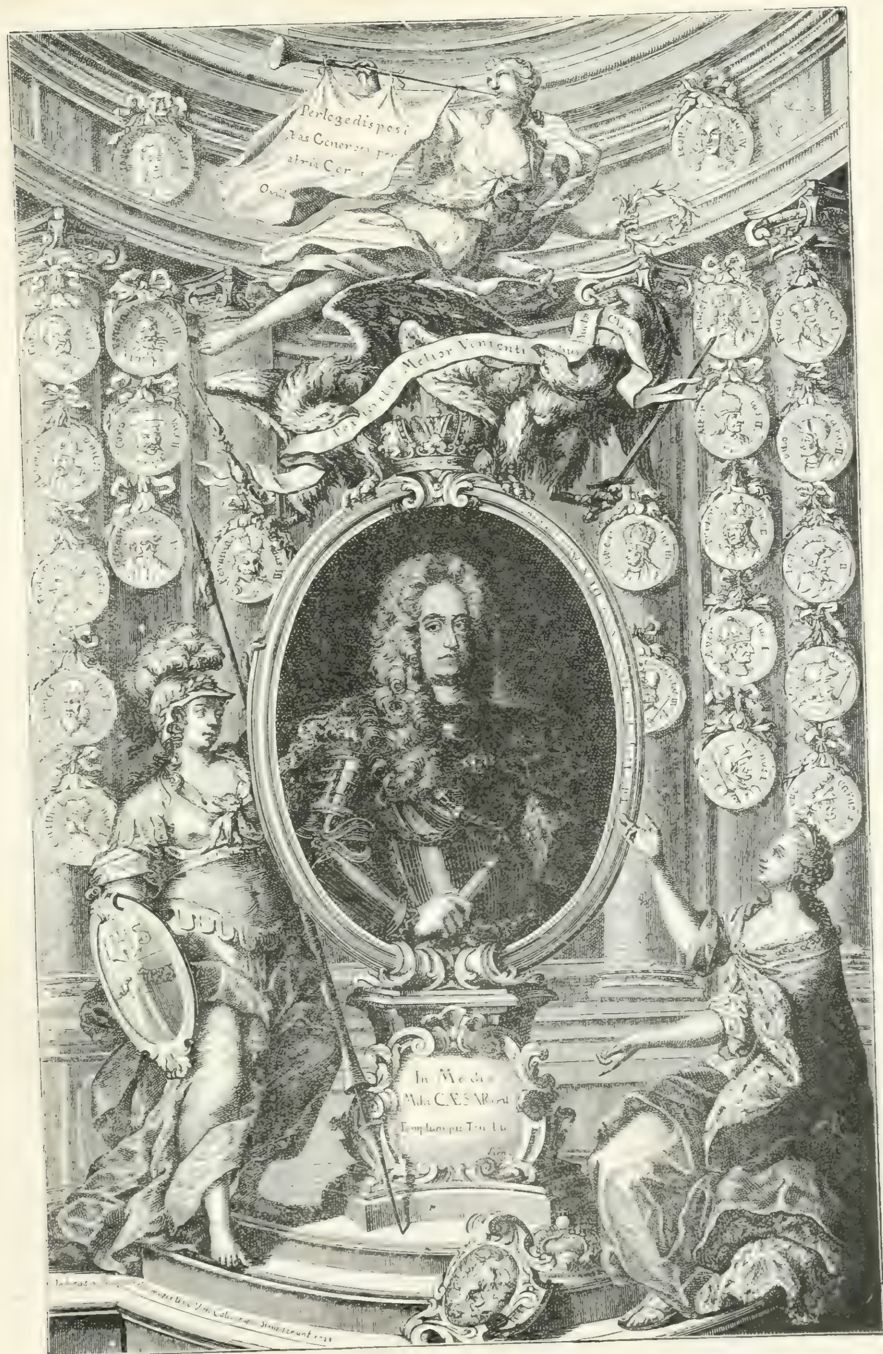
Mindez Leopold uralma alatt lép előtérbe. Ausztria, mint állami, nagyhatalmi fogalom, voltakép akkor születik meg. Már egész irodalom keletkezik arról, mikép kellene az egyes részeknek erejét kifejteni és felhasználni, úgy azoknak magoknak, mint a császári hatalom növekvésének érdekében. * A franczia példa a császári titkos tanácsosokban, ministerekben buzgó követőkre talált. Urok hatalmával együtt a magok hatása körét is ki akarták terjeszteni: az egésznek, a monarchiának érdekét föléje helyezték az egyes országok érdekének. Ebben osztrákok, mint Hocher, Strattmann, Stahremberg, egyetértettek a cseh Lobkowitzczal és az olasz Porciával, sőt már magyar születésű ember is akadt Kollonics személyében, ki első sorban a katholikus egyháznak és a dynastiának volt kész szolgálni.

A magyar törekvésekkel szemben a horvátokban, majd a szerbekben is kerestek támaszt. A nagy horvát eszme akkor keletkezik; osztrák ember, Ritter Pál, annak első hirdetője.

Bizonyos, hogy e ministereket gyakran önző érdekek is vezették, de hazafias érzeletünk nem akadályozhat abban, hogy elismerjük az itt megalakuló állami eszme nagyszerűségét. Csakhogy ez az eszme nem nemzetből, hanem udvarból nőtt ki és utólag kellett keresnie az eszközöket megvalósításához.

Különös fényben tündöklött az eszme, midőn azt egy jelleme, műveltsége, katonai és álamférfiui tehetsége által egyaránt kiváló, nagy férfiu: Savoyai Eugén képviselte. Ő teremtette meg az első nagy eszközt, a császári sereget. A vasas németekhez, kik eldöntötték a törökök és magyarok ellen folyó harczot, ő csatolta azt a gyalogságot, mely megállott XIV. Lajos veteránusaival szemben, azt a tüzérséget, mely romba lőtte Vauban alkotásait, azt a huszárságot, mely oly nagy jövőre volt hivatva. Franczia földön született, olasz származású, a német császárt szolgáló; még nevét is három nyelven irta: Eugenio von Savoye. Ilyen volt serege is: a német és belga vasas és bakancsos mellett ott küzdött a cseh dragonyos és tüzér, a magyar huszár és hajdu, a rácz és horvát granicsár és Európa minden nemzetének kitünni és emelkedni vágyó kalandos vitézei. Wallenstein tábora volt

* Oesterreich über Alles, wenn es will 1670.

Nagy Képes Világtörténet. IX.

VI. KÁROLY CSÁSZÁR.

Schmutzer József és András (1700–1741) 1728-ból való rézmetszete után.

A bécsi új piacz a XVIII. század elején
Delsenbach J. 1719-ből való rajza után.

ez, annak pusztitása nélkül. Csakhogy Eugén, minden nagysága mellett, urát ismerte a császárban. Ő állott élén a hadi tanácsnak, az pedig 1705 óta, császári határozat alapján, egyedül intézkedett katonai ügyekben. Csak ekkor olvasztotta a bécsi hadi tanács egészen magába a gráczi, innsbrucki és prágai országos hadi tanácsokat. Csak ekkor történt meg a hadseregnek is szorosabb szervezése és kizárólag a császári hatalom alá vonása. Eltiltották, hogy az ezredtulajdonosok és helyetteseik pénzért, vagy ajándékokért osztogassák a tiszti állásokat. Előbb az alezredeseknek, aztán a többi törzstisztnek kinevezését is 1708 óta magának tartotta fenn a császár.

Francziа és török ellen hadseregre volt első sorban szükség és nem csoda, ha a központositást előmozditó többi intézmény csak sokkal lassabban fejlődik. Az egyes országok kormánya külön marad, sőt még azoknak Bécsben székelő kormányszékei, a kanczelláriák sem egyesültek. A német birodalmi mellett ott van a magyar, az erdélyi, az olasz, a belga; sőt még a cseh sem egyesült az osztrákkal. E kormányszékek fejei, mint szintén titkos tanácsosok, bizonyos tekintetben kiegészitik a titkos tanácsot, a ministeriumot, melynek legfőbb, döntő szava van a legfontosabb ügyek intézésében. Természetes, hogy a kanczelláriák és központi kormány örökös és természetes ellentéte nagyon lassuvá tette az ügyek menetét, a még fennálló rendi kormányok külön érdeke pedig gyakran meghiusitotta, vagy elodázta a végrehajtást. Ebből eredt aztán az az 1720 körül először nyilvánuló szándék, hogy az összes királyságok és tartományok rendei együtt tanácskozzanak és határozzanak Bécsben.**

Pénzügyi tekintetben is haladnia kellett az egyesitésnek, az udvar és a hadsereg szükségleteinek fedezése miatt. Láttuk, minő szörnyü financziális nehézségekkel kellett Eugénnek megküzdenie. Az állami jövedelmek és jószágok nagy része el volt zálogositva, köztük a magyar bányák is. 1703-ban a spanyol örökösödési háború és a magyar felkelés okozta rázkódás Oppenheimer udvari bankár bukását vonta maga után. A zavarok leküzdésére ekkor alapitották velenczei mintára, a váltóbankot, (banco del giro) mely 1706-ban bécsi bankká alakult át. Ez független volt az államtól; Bécs vá-

* Fellener, i. m. 261. l.

** Bidermann, *Geschichte der oesterr. Gesammt-Staats-Idee.* II. köt. 1705—1740.

A bécsi Schottenplatz a XVIII. század elején.

Delsenbach J. 1719-ből való rajza

rosa vállalta papirjaiért a jótállást. Ez által Ausztria némileg felszabadult szövetségeseinek, a tengeri hatalmaknak nyomasztó gazdasági túlsúlya alól. Károly császárnak egyik első rendelkezése pedig az volt, hogy az összes magyar, cseh és osztrák kamarai hivatalokat és jövedelmeket az udvari kamara alá rendelte.

Az egyöntetüséget a közigazgatásban úgy érték el, hogy a császári határozatokat az udvari kanczellária juttatta a többi kanczelláriák tudomására. Így már a belső kormány és a közgazdaság némely részeire nézve is megkezdődött a központositás. Ennek elérése volt már a kimondott főczél. Savoyai Eugén a többi ministerrel együtt 1726 jan. 27. azon javaslattal állott elő, hogy «most már múlhatatlan, hogy a mennyire lehetséges, egy egészet alkossanak császári s katholikus felséged terjedelmes és nagyszerű monarchiájából». A császár helybenhagyó «placet»-jét írta a felterjesztés mellé.

A trónörökösödés.

Mire azonban ennyire haladtak az ügyek, úgy látszott, hogy szétfoszlik a monarchiát összetartó egyetlen biztos kötelék: maga a dynastia.

A XVIII. század elején két feltünő jelenség ragadja meg figyelmünket. Az egyik a nagy dynastiák halandósága. Spanyolországban kihal a Habsburg család, Francziaországban közel van kihalásához a Bourbonok férfiága. Angliában, Oroszországban és Svédországban el kell térni a férfiágtól és női ágon biztositani az öröklést. A másik az, hogy azok a kisebb nemzetek, melyek addig katonai vagy gazdasági kiválóságuk miatt elsőrangú szerepet játszottak: hollandusok, svédek, Velencze, háttérbe szorulnak és a szervezett nagy monarchiáknak engedik át a vezetést.

A Habsburgok német ága, mely az imént még azt remélhette, hogy örökös jogánál fogva ura lesz a spanyol birodalomnak, szintén közel volt a magszakadáshoz. Sehol sem volt dynastiának oly államalkotó jelentősége, mint itt és az a nagy feladat, mely a monarchiára, mint a szárazföldi egyensúly főtámaszára és a török fékentartójára hárult, úgy az azt alkotó országokra, mint egész Európára nézve sokszorosan fontossá tette ezen kérdésnek egyszerű és czélszerű megoldását.

Leopold császár 1705-ben két viruló korban levő fiút hagyott hátra. Midőn az ifjabbik, Károly, 1703-ban Spanyolországba indult,

Az uj piacz Bécsben a XVIII. század elején.

Delsenbach J. 1719-ből való rajza után.

kölcsönös örökösödési szerződésre lépett bátyjával, Józseffel, mely szerint, ha Józsefnek nem lesz fia, országai Károlyra szállanak.* Ha Károlynak sem maradna fia, az örökség József leányait illeti és csak ezek kihalása esetén Károly leányait. Egy szóval: az idősebb leányág jogait ismerték el a fiatalabb ellenében. Gyorsan tenynyé vált az ott érintett eshetőség. Midőn Károly 1711-ben elfoglalta a római birodalom és Magyarország trónját, ő volt a Habsburg-ház egyedüli férfi ivadéka. Kivüle még József két kis leánya és Leopold három leánya élt, neki még nem volt gyermeke.** Szövetségeseit egyre figyelmeztette is arra, hogy különösen a successióra való tekintet teszi szükségessé nejének, kit Cataloniában hagyott, biztos eljövetelét.

A Zágrábban összegyülő horvát rendek 1712 elején tanácskozván az örökösödés újabb megállapitása felől, kijelentették, hogy készek elismerni királyokul a dynastia egy nő-tagját, azt, ki ura lesz Stiriának, Karintiának és Karnioliának. Elébe tették a török időkben fejlődött hadi összeköttetést a magyar koronával való százados kapcsolatnak. A magyar országgyülés nem foglalkozott e kérdéssel, de igenis az országnagyok. Ezek már meg is állapitották a feltételeket, melyek alatt az ország elfogadhatja a női örökösödést. De a kérdés vitatását időelőttinek tartotta az udvar és a királyi hitlevél egyenesen elismerte a királyválasztás szabadságát a férfiág kihalása esetén. Csak egy évvel később, 1713 ápr. 19-én állapittatott meg a titkos tanácsosok conferentiájában a «pragmatica sanctio», mint a Habsburg-ház családi törvénye. E szerint VI. Károly összes birodalmai, halála esetén, ha nincs fiörököse, leányára szállanak, csak ha az sincs, vagy kihal az ága, örökölnek József, aztán Leopold leányai.*** E törvény ellenmondott az 1703-iki megállapitásoknak és egyelőre szintén titokban tartatott. A császárnak 1716-ban született ugyan fia, de az még ugyanazon évben meghalt. Aztán csak leányai születtek (Mária Terézia 1717) és szükségessé vált az örökösödésnek a megkezdett irányban tovább tárgyalása.

Károly politikája ezután nem ismert mást czélt, mint a családi szerződés elismerését tartományainak rendjei által és biztositását Európa minden hatalmassága részéről. E czélnak rendelte alá kor-

* *Pactum mutuae successionis.* Eredetijét a bécsi cs. udvari levéltárban használhattam.

** Salamon, *A magyar királyi szék betöltése és a pragmatica sanctio.* 86-ik l.

*** Eredetije egyszerü kis quart bőrkötésben a bécsi udv. levéltárban.

mányának minden más gondját. Udvarában is azoknak adta az elsőséget, kiket legbuzgóbbaknak tartott leánya örökösödési ügyében és még Savoyai Eugentől is megvonta kegyét, midőn rágalmazók azon váddal léptek fel ellene, hogy József leányainak áll pártján. A nagy hadvezérnek sikerült a császárnál nyert audientiában kimutatni e vádak teljes alaptalanságát és rágalmazói a megérdemelt büntetésre itéltettek.*

Először az osztrák rendekkel fogadtatták el a pragmatica sanctiót, majd Szilézia és Csehország rendjeivel. Csak azután került a sor Erdélyre, mi által mintegy elő akarták késziteni és kikutatni Magyarország hangulatát. Az erdélyi országgyűlés 1722 márc. 30-án törvényül fogadja a pragmatica sanctiót és kimondja e tartománynak örökké az ausztriai házhoz való tartozását. Valamivel később kelt a királyi meghivó a Pozsonyba 1722 jun. 20-ára összegyülendő diétához. Az udvar, különösen Pálffy Miklós nádor közbenjárásával előkészitette az ország közvéleményét e nagyfontosságú törvény tárgyalására. Nagyon a kezére járt Szluha Ferencz, a volt kurucz, mint itélőmestere és Károlyi Sándor. Magyarország, melynek első sorban békére volt szüksége, melynek uralkodó pártja rettegett a kurucz világ megújulásától és mely külső politikai tekintetben nehezen állhatott volna meg egyedül a török vagy a muszka ellen, kész volt elfogadni a leányörökösödést. De, ismerve ez elfogadásnak becsét, nem állott reá feltétel nélkül. A magyar országgyűlés tárgyalásából így nagyfontosságú, kétoldalú szerződés származott a királyi dynastia és a nemzet közt.

Az 1722—23. törvényczikk a következő módon iktatja hazánk sarkalatos alaptörvényei közé a női örökösödést: «A szerencsésen, szokatlan számban megjelent rendek a királyi meghivó levelekből és előterjesztésekből alázatosan, jobbágyi hűséggel és buzgósággal belátták Ő felségének atyai gondoskodását, melylyel megmaradásukon és az örökös tartományokkal minden esetre, külső ellenség ellen is szilárditandó uniójukon fáradozik. Különös hálával tartoznak azért, hogy fontos császári teendői sem tartották vissza a személyes megjelenéstől körükben és minden kérelem nélkül megerősitette minden jogukat, szabadságukat, kiváltságukat, felmentésüket, szokásukat, előjogukat és törvényüket. Mindezért alázatos köszönetüket fejezik ki.»

Hogy nemcsak kegyesen megengedte a rendek szabad és egy-

* Arneth i. m. III. k. 46—55. l.

hangú kivánságát, mely szerint a felséges osztrák ház nőága, egész kihalásáig örökölje a magyar koronát és a hozzá tartozó országokat, mely kivánságot a rendek ünnepelyes küldöttsége adta elő Bécsben, hanem fenn is tartja a nőágnak örökösödését a magyar korona országaiban ugyanazon rendben, mint a fiágét, azon módon, melyet többi örökös tartományaiban már megállapitott, megőrizvén a származási fokok egyenlőségét, azokon belől pedig elsőséget adva a férfiágnak. Úgy, hogy bárki lenne az elsőszülöttség joga szerint az osztrák ház birtokainak ura, ugyanaz lesz az örökösödés törvényénél fogva kétségtelenül Magyarországnak és a hozzátartozó országoknak osztatlanul királya, annak fog tartatni és koronáztatni.

Bár még remélhető, hogy ő felsége férfi ivadékot nyer, mégis, mert a királyok is alávetvék az emberi halandóság törvényének és tekintetbe véve Leopoldnak, Józsefnek és ő felségének halhatatlan érdemeit, melyekkel az országot megvédték, gyarapitották és belső és külső békéjét biztositották; ismervén a belső zavaroknak és trónviszályoknak veszélyeit; követve őseik dicső példáját és meg akarva mutatni hálájokat és hűségöket ő felsége iránt:

A magyar karok és rendek elismerik ő felsége férfi ágának kihalása esetén (mitől Isten óvjon) az osztrák ház női ágának is örökös jogát a magyar koronára és annak már visszaszerzett, vagy visszaszerzendő tartományaira. Első sorban azokét, kik ő felségétől, azután kik Józseftől, végre kik Leopoldtól származnak, a törvényes római katholikus mindkét nemű osztrák főherczegekét, azon sorban, mint már el van fogadva ő felsége többi tartományaiban, hogy osztatlanul és el nem választva, egyszerre birják és kormányozzák azokat örökös jogon.» Csak, ha a nőág is kihal, nyerik vissza a királyválasztás ősi jogát.

«Ő császári és királyi felsége hű rendjeinek minden jogát és szabadságát hitlevele és esküje értelmében megerősiti. Utódjai is, Magyarországnak törvényesen koronázott királyai, ugyanazokat törhetetlenül meg fogják tartani és mindenki által megtartatni.»*

A pragmatica sanctio tehát Magyarországban is törvény erejére emelkedik, bár sehol sincs névszerint emlitve. Az uralkodóház folytonosságának és a monarchia oszthatatlanságának elismeréseért cserében nyeri a nemzet alkotmányos élete folytonosságának biztositását. Egy akkori latin költemény siratja ugyan a nemzet

* 1723. törv. 1., 2., 3. §§.

Lescsinszky Szaniszló.

N. de Larmessin rezmetszete után. Az eredeti festményt I. M. Vanoo (1707–1771). festette.

függetlenségének elveszését, de mindazáltal és, bár az udvar pénzadományokkal is kifejezte háláját terveinek legfőbb előmozdítói iránt, nem lehet kétségünk a felől, hogy a nemzet igen nagy többsége kész örömmel fogadta el az új törvényt.

Hátra volt még e szerződés elismerése az európai hatalmasságok által. VI. Károly rendkívüli buzgósággal folytatta az e czélra vivő alkudozásokat, azt hitte, hogy a szó és irás csakugyan kötelezi a kormányokat. Eugén szerint egy teli kincstár és 200,000 szurony többet ért Európa minden uralkodójának szavánál. De a császár eljárása nemcsak jóhiszeműségéről tanuskodik, hanem politikailag is hasznos volt: leánya jogát az egész európai közjognak és erkölcsnek védelme alá helyezte.*

Elejét akarta venni a család körében kitörhető viszályoknak és azért József császár leányaival, midőn férjhez mentek, oly okleveleket iratott alá, melyekben lemondtak örökségi jogukról. Az egyik a szász, a másik a bajor trónörökösnek lett neje és e két udvar el is ismerte a pragmatica sanctiót. A külső hatalmak közt először Spanyolországgal jutott egyességre. A Francziaországtól leánya haza küldése által vérig sértett király a császár szövetségét kereste, boszúállás végett. Egyúttal családjának akarta biztosítani a gazdag örökséget; fia lett volna Mária Teréziának férje. A császár, neje és Eugén ellenzése ellenére, elfogadta Ripperdának, a spanyol ministernek e tervét, mert évi subsidiumokat kapott a spanyol udvartól, alattvalói részére pedig nagy kereskedelmi kedvezéseket eszközölt ki. Még Gibraltár visszahódításában is segíteni akarta Spanyolországot. E kalandos terv szerint ismét egy fő alá kerül a két kiválóan katholikus birodalom és Bourbonok uralkodnak Ausztriában és Magyarországban is. A spanyol király a bécsi szerződésben (1725 ápr. 30-án) garantirozta a pragmatica sanctiót.

Ez a szerződés a császár ellenségeivé tette régi szövetségeseit, a tengeri hatalmakat. Már 1725-ben Herrenhausenben Hannovera mellett négyes szövetséget kötöttek Anglia, Hollandia, Francziaország s Poroszország. Ennek ellenében szembetünő volt a császári szövetség gyengesége, bár Oroszország hozzá csatlakozott. Ezért Károly csakhamar cserbenhagyta Spanyolországot és közeledett Angliához. Poroszországgal már 1726 őszén létrejött a szövetség, mely szerint a király elismeri a pragmatica sanctiót és 10,000-nyi sereggel segíti a

* Arneth, 3. k. 166—168. l.

Vera Delineatio
Comitiorum Polonicorum in campo prope pagum Wola ad Electionem Regis

a Campus electionis
b Casa Senatorum Polonice Szopa
c. Consessus publicus Senatorum et Nuntiorum terrestrium sub dio
d. Fossa circumducta
e. Turmæ Nobilium secundum Palatinatus
f Warsavia
g. Wola, pagus.

Nagy képes Világtörténet. IX

KIRÁLYVÁLASZTÓ GYŰLÉS WOLA MELLE

Wahre Abbildung
einer Pohlnischen Reichs-versamlung auf dem Felde bey dem Dorffe Wola zur Königs-Wahl

a das Wahl-feld
b der Schoppe, in welchen sich die Senatores versamlen.
c offentliche Versamlung der Senatorum und Landbothen unter freyen Himmel
d der herumgeführte Graben
e die Hauffen des Adels nach den Waywodschaften
f die Statt Warschau
g das Dorf Wola

Egy XVIII. századbeli rézmetszet kisebbített hasonmása.

császárt, a császár pedig elismeri a porosz dynastia igényeit a jülichi örökségre.* A porosz király még több izben ingadozott, de végre hive maradt a császári politikának. A keleti Európa három nagyhatalma először állott szövetségben egymással.

Nehezebb volt Anglia megnyerése. E hatalmat nagyon sértette a Belgiumban szervezkedő és csakhamar nagy lendületnek örvendő császári keletindiai társaság. A császár korának egész lelkesedésével karolta fel a tengerészeti és gyarmatositó terveket, melyektől mérhetetlen hasznot várt. Nagy áldozatába került lemondania az ostendei kikötőben fejlődő nagy forgalomról és a csirában levő, de nagy jövővel kecsegtető hajóhadról. Mégis meghozta ez áldozatot. Már 1727. évben felfüggesztette egy időre az ostendei társaságot. Anglia azonban még mindig gyanakodott és inkább a Bourbonokhoz szitott. A sevillai szerződés (1729 márcz.) közös politikai czélra egyesitette nyugoti Európát. A Bourbon-ház két ága ismét egyetértett és Anglia is támogatta a császár ellen irányuló törekvéseiket. A főczél a spanyol királyné kielégitése volt. Ez második fiának Olaszországban akart szerezni birtokot és nemcsak Parmára tartott igényt, hanem a kihalófélben levő Medici-család örökségére, Toscanára is. Ez igények biztositására 6000 spanyol katonának kellett bevonulnia Parma és Toscana váraiba. A császár ellenezte e szerződés végrehajtását és csak 1731-ben egyezett belé az Angliával kötött bécsi szerződésben. Ennek fejében viszont Anglia elismerte a pragmatica sanctiót.**

Még csak egy hatalom volt hátra, a legveszélyesebb, Francziaország. Mióta Fleury franczia ministernek sikerült a két Bourbonudvar egyesitése és már nem kellett tartania a tengeri hatalmaktól, csak idő kérdése volt a Bourbonok támadása a császár ellen. Francziaországban a béke alatt sem szüntek meg a hadi készületek és az egész nemzet lelkesedéssel nézett a háború elé.*** E lelkesedés magával ragadta a királyt és ministerét. Csakhamar létrejött a szövetség Savoyával is, mely mindig szeretett az erősebbhez csatlakozni. Ismét Olaszország lőn a Bourbonok s Habsburg közti harcz szinhelye. Alkalmul a lengyel királyválasztás szolgált.

Erős Ágost lengyel királynak 1733 februárban történt halála után a lengyel nemesség elérkezettnek látta az időt, visszaállitani a

* Krones, i. m. 122. l.

** Lecky, i. m. 376—380. l.

*** Rousseau, *Confessions*.

nemzet függetlenségét. Csak nemzeti királyt akartak választani és ki is kiáltották Lescsinszky Szaniszlót, a régi királyt, ki Francziaországban tartózkodott vejénél, XV. Lajosnál. E választás első sorban az orosz túlsúly ellen irányult. Ezért az oroszok sereget küldtek az országba, azon csekély párt támogatására, mely II. Ágost fiát kivánta királyul. A császár, mint Oroszország szövetségese, szintén ellene nyilatkozott Szaniszló királyságának. Nem küldött ugyan sereget, de nyilatkozata is hadizenetre birta a versaillesi udvart.

Fleuryt csak az a meggyőződés birhatta a háborúra, hogy országát és hatalmát abban nem fenyegeti semmi veszély. Nyilvános titok volt a császári kincstár szegénysége, a császári sereg rossz állapota. Eugén csak árnyéka már önmagának. Midőn a francziák 1733 őszén egyszerre betörnek Németországba és Olaszországba, a császári sereg sehol sem képes ellenállani. A spanyolok könnyű szerrel elfoglalták Nápolyt és Siciliát. Milano is a francziák kezébe jut. Északon Berwick marsall Philipsburg várát fogja ostrom alá és, bár elesik, serege elfoglalja a várat, noha Eugén minden lehetőt megtett felmentésére. A császár szövetségesei közül Poroszország nem igen buzgólkodott, Oroszország pedig nem avatkozhatott be, míg Lengyelországban nem csinált rendet. A tengeri hatalmak gőgösen visszautasították a császár szövetségét és a hollandusok azt felelték: «Felséged sohasem keveredett volna e bajba, ha hallgat a jó tanácsra». Nem maradt más hátra, mint békét kötni. Ezt ajánlotta Eugén is, ki világosan látta az egész monarchia financziális és katonai hanyatlását.

A bécsi békében (1735 okt. 3.) Lescsinszky Szaniszló lemond a lengyel koronáról, miután már 1734-ben el kellett távoznia az országból, hová csak álruhában juthatott. Ez azonban nem a császári politikának volt diadala, hanem az oroszé. Az árát ellenben a császár adta meg. Nápolyt és Siciliát át kellett engednie a spanyol infánsnak, Lombardia északnyugoti részét a sardiniai királynak. Francziaország közvetlenül nem nyert semmit, közvetve azonban igen fontos szerzeményre nyilt kilátása. A lotharingiai herczegnek, ki Mária Terézia kezére vágyott és azt csakugyan nemsokára el is nyerte, le kellett mondania ősi birtokáról Szaniszló király javára. Tudjuk, mily régi Francziaország törekvése e fontos határtartomány birtokba vételére; most a franczia király, mint Lescsinszky Szaniszló örököse, kikerekítette országát. A lotharingiai herczeg pedig Toscanát nyerte, melynek utolsó Medici uralkodója 1737-ben halt meg. Ebből és Parmából állott

Rövidítések:

A - Ansbach J - Jülich
Bay - Bayreuth Mod - Modena
B - Berg Sz. - Szavoja
Br.-Lün. - Braunschweig-Lüneburg

Mérték - 1 : 22.000.000

Kilométer 111, -1 egyenlítői fok.

Greenwichi 0° délkör

POSNER KÁROLY LAJOS és FIA térképészeti műintézetének metszése és nyomása

rettegett XIV. Lajos és a szultán, Páris és Konstantinápoly: Savoyai Eugén.

A spanyol igények érvényesítése egész Európát fegyverbe szólította volna a császár ellen. Így erről egyelőre le kellett mondani. Annál nagyobb kilátással kecsegtetett a keleti politika. A törökkel Karloviczban kötött békének ideje még nem telt ugyan le, hanem maga a szultán szegte meg annak feltételeit. Megtámadta Velenczét 1714-ben, elfoglalta Morea főhelyeit, s ezáltal kihívta a köztársaság szövetségesét, a császárt. Az 1711-ben az oroszok ellen kivívott diadal nagyon emelte a diván önérzetét, s annál kevésbbé tartottak a császártól, mert remélték, hogy ismét támogatja őket Magyarország felkelése, mint Tököly korában. A császár, Eugén tanácsára, 1716 áprilisban védő és támadó szövetséget kötött Velenczével, mire a szultán hadizenettel válaszolt. Mindkét részről készültek, s a nagyvezér kevéssel a hadizenet után 200,000-nyi haddal indult meg Pétervárad felé. Eugén Futtaknál Bácsmegyében gyűjtötte seregét. Ez számra alig tette ki a töröknek harmadát, de fegyverzetre és szellemre a legkitűnőbbekhez tartozott. Látszott már a szatmári béke eredménye. Heister, a gyalogság vezére mellett, ott volt a lovasság tábornoka, Pálffy János és a számos birodalmi herczeg mellett ott tündököltek Ebergényi és Nádasdy, a vitéz huszárvezérek. Károlyi Sándor nem volt jelen, ő az északkeleti határokat őrizte Rákóczinak betörni készülő hívei ellen.

Karlovicznál, a hol a békét aláirták, történt az első csetepaté, Pálffy huszárjai és a török lovasság közt (1716 aug. 1.), melyben a hős magyar vezér és csapatja megállott a túlnyomó ellenség ellen.* A törökök tovább vonultak a császári sereg elé, mely Pétervárad előtt ütött tábort. Két napi ágyúzás után csatarendben állott egymással szemben a két sereg. Pálffynak csakhamar sikerült megfutamitani a spahikat, a diadalmas csapat segítségére siet a jancsárok által szorongatott középnek és kemény viadal után eldönti a csatát. A nagyvezér a futók elé rohan, hogy visszafordítsa őket, s midőn látja a csata elveszését, az ellenség közé ront és elesik. Délre már teljes futásban volt a török, kinek egész tábora 160 ágyúval együtt a győztesek kezébe jutott. Maga Eugén elismeri a lovasság kiváló érdemét** (1716 aug. 5-én).

* Hammer, *Geschichte des osmanischen Reiches* VII. k. 204. l.

** Arneth, *Prinz Eugen von Savoyen.* II. 396—401. l. A csatatér rajza u. o. 396. l.

A diadalt egy állandó eredmény elérésére, Temesvár elfoglalására használta fel a győztes hadvezér. A nyár szárazsága elősegítette ezen mocsarak által védett erősségnek ostrom alá fogását. Sok és véres harczba került mégis a vár megvétele, mert a jelentékeny török őrség igen vitézül védte magát. Végre a palánknak rohammal történt elfoglalása után, az őrség szabad elvonulás fejében átadta a várat (1716 okt. 12.), mely 164 évig volt egyik bástyája a török birodalomnak. Magyarország visszanyerte régi határait, a Bánság többi vára is császári kézre jutott, még csak Orsovában maradt meg a török őrség.

Eugén a nagy diadalok után Bécsbe tért vissza és útközben, Győrben fogadta a pápa ajándékát, ki szentelt kalapot és kardot küldött a keresztyénség előharczosának. Azért a háború nem szünetelt. Erdélyből kitörő császári csapatok Dettini István vezérlete alatt, elfoglalták Bukarestet, fogságba ejtették a törökhöz szító vajdát, s meghódították egész Kis-Oláhországot.* Moldvába is benyomultak a császáriak és rövid időre még Jászvásárt is megszállották. A törököknek be kellett látniok, hogy más ellenséggel van dolguk, mint vélték, s már az év végén békét kértek. Ezt leginkább Eugén befolyása alatt tagadta meg a császári udvar. Fel akarta használni a kedvező helyzetet és nem látott akadályt, mely diadalainak és hódításainak folytatását gátolhatná. A Szalonikiig való előnyomulás az ő eszméje.

Ismét az egész keresztyén világ feje gyanánt tünik fel a császár, midőn 1717-ben Belgrád vára ostromára küldi seregét. Minden nemzetből számos előkelő önkéntes gyűlt Eugén zászlaja alá, megtanulni a had művészetét, megmutatni bátorságát, s részt nyerni a dicsőségben. Belgrád várának bevétele maga is nehéz feladatnak bizonyult, s egy hónapnál tovabb foglalkoztatá Eugén seregét. Ezalatt pedig új, roppant nagy sereg indult útnak a nagyvezér vezérlete alatt a vár felmentésére. A számra sokkal csekélyebb ostromló had nagy veszélyben forgott: abban kellett volna hagyni a megszállást, vagy egyszerre megütközni az őrséggel és a felmentő haddal. A nagyvezér kémet küldött a várba, hogy megállapitsa annak parancsnokával együtt a közös eljárást. A küldött — egy régi kurucz, Vékony

* Gebhardi, *Geschichte der Wallachei.* 474—6. l. E hadjáratról bőven szól Mitrophanes Györgynek egykorú, a konstantinápolyi patriarchatus klastromában levő kézirata.

szári házzal mérkőző. Magyarország biztos birtokká válik, nem zavarja többé sem a török, sem Rákóczi. A ki annyi időn át bénította a dynastia erejét, a magyar, most kétszerezi hatalmát. A régi vetélytárs, Francziaország, békét óhajt, az új, Oroszország még az északi ügyekbe van bonyolítva és nem látszik veszélyesnek. Ha valaha, elérkezett az alkalom, nemcsak külső politikát vinni, hanem belsőt is. Ki kellett fejteni a birodalom népeinek jólétét és műveltségét, emelni a népességet és gazdagságot. Különösen fontos és hálás feladat volt az annyi ideig elpusztult Magyarországnak, mely valahára békének örvendett, művelése és jobb karba helyezése.

Magyarország a szatmári béke után.

A szatmári béke megszüntette Magyarországon a fegyver uralmát, de a kedélyek nyugalmát helyre nem állította. A régi kuruczok nem mondtak le ragaszkodásukról Rákóczihoz és a függetlenséghez, s a hazafias szomorú dalok tanusítják levertségöket. A labancz-párt nem tartá teljesnek diadalát. Két főtényezőből állott: a főpapságból és a főurakból. Az első rossz szemmel nézte a protestánsoknak engedett szabad vallásgyakorlatot. A második nem birta elfeledni, hogy a szatmári béke által engedett amnestia kiragadta kezéből a biztosnak vélt zsákmányt: a kuruczok jószágait. Végre az udvari párt és a vezérek majdnem egyformán gyűlölték a kuruczokat és labanczokat és nem mondtak le régi törekvésükről, Magyarországot a Habsburgháztól teljesen függő, önállótlan tartománynyá tenni. Ily viszonyok közt kellett megvetni egy jobb jövő alapjait, eltörölni a százados polgár- és törökháborúk pusztításának nyomait és Magyarországot intézményekben és műveltségben közelebb hozni Európához.*

Károly császár, a mint római császárrá választásától visszatért Bécsbe, a magyar kanczellária fondorkodásai ellenére megerősítette a szatmári békét és nemsokára összehívta a magyar országgyűlést Pozsonyba 1712 ápr. 3-ára. Ez nagyon erélyesen kelt az ország alkotmányának védelmére és, bár Károly már örökös jogon volt király, elvvé vált, hogy előbb állítsa ki a hitlevelet és csak azután koronáztassék meg Sz.-István koronájával. A hitlevél 1712 május 11-én kelt és abban a király megerősíti az ország minden jogát,

* V. ö. Marczali, *Magyarország II. József korában.* I. k. 1–30. l.

Nagy Képes Világtörténet. IX.

Mária Terézia koronázási díszben.

Meytens festménye az Eszterházy herczegek eszterházai palotájában.

kivéve az ellenállásét, megigéri a sz. koronának az országban tartását, az ország visszanyerendő részeinek hozzákapcsolását s férfiága kihalása esetén a nemzet választási jogának visszaállítását.* A koronázás nagy ünnepélyek közt ment végbe 1712 máj. 22-én. «Ő császári felsége nemcsak külsőleg accommodálja magát a magyarokhoz, a mint hogy mindig magyar ruhában jár, hanem másként is annyira megkülömbözteti e nemzetet, hogy bizonyára többet fog végezni vele, mint bármely elődje, a nemzet pedig hihetetlen tiszteletet mutat iránta.»** Befolyását engesztelő irányban gyakorolta az urak ellenében, kik szerették volna megsemmisíteni a szatmári békét és megnyirbálni a protestánsoknak engedett jogokat. A Pozsonyhoz közeledő pestis véget vetett a tanácskozásoknak. Csak a rastadti béke után hívta össze a császár újra az országgyűlést (1714 szeptemberre). Időközben meghalt Esterházy Pál nádor, helyébe Pálffy Miklós országbiró választatott. A királynét is megkoronázták, a király pedig az esztergomi érseknek mindenkorra megadta a római birodalmi herczegi czímet, melyet az akkori primás, szász-zeitzi Ágost különben is birt.

Az országgyűlés még 1715 jun. 1-ig maradt együtt és ezen idő alatt alkotta, folytonos, gyakran elkeseredett viták után, azon törvényeket, melyek mintegy alapjáúl szolgáltak egy újabb, a polgárháborúk korát befejező kornak. A király nemcsak hitlevelében erősíti meg az alkotmányt, hanem külön is kijelenti, hogy Magyarországon az ország törvényei szerint fog uralkodni és semmi módon nem fogja elszakítani annak semmi részét, sem pedig az örökös tartományok módjára nem fogja kormányozni. Viszont a rendek is erősítik a királyi hatalmat; szigorú büntetéssel sújtják a felségsértést, csakhogy a fölött egyedül magyar bírák itélhetnek, magyar törvények szerint. Az arany bulla záradéka eltörlésének itt van levonva természetes következése.

Különben még nemesi marad az alkotmány. Megmarad a nemesség hadi kötelessége, bandériumokat ezután is kell kiállítani. «De mivel ez által egyedül ez ország védelmére nem elegendő, fenn kell tartani erősebb, rendes katonaságot, honfiakból és külföldiekből.» (VIII. t. cz.) Ez zsold által tartatik fenn, e zsold és az adó pedig az országgyűlés tárgyalása alá tartozik. Ezentúl minden harmadik évben,

* *Corpus Juris*, 1715. 2. czikk 3–9. §§.

** Regesták, 292—3. *A porosz követ jelentése.*

vagy előbb tartatik országgyülés. A magyar kanczellária független legyen minden hatóságtól, a magyar kamara a császáritól. Az igazság szolgáltatásával és javításával jogtudós férfiak bizatnak meg, kiket az országgyülés meg is választott. A törökkel való ügyekben magyar urak tanácsával fog élni a király.

Legnehezebb volt a vallásos kérdés eldöntése. A papok úgy beszéltek, mintha a protestánsokat csak kegyelemből tűrnék meg, a protestánsok ellenben, a szatmári béke alapján, jogaik teljes visszaállítását követelték. A 30-ik t.-cz. szerint, ő felsége sok vita után, «kegyelemből még fentartja az 1681 és 1687-iki czikkeket valódi értelmökben». A magyarázat a királyi biztosokat illeti. Ha a protestánsok közül valaki sértve érzi magát, csak saját nevében fordulhat a felséghez, nem az egész felekezet nevében. A katholikus párt túlsúlyát mutatja több új szerzetes rendnek, köztök a piaristáknak befogadása.

A szatmári békét annyiban czikkelyezték be, a mennyiben megerősítették az általa kitűzött időpontig meghódoltaknak adott amnestiát. Rákóczit és Bercsényit pedig, követőikkel együtt, «mint törvényes királyuknak és a hazának nyilvános ellenségeit és az igazi szabadság felforgatóit» a törvény proscribálja, jószágaikat a fiscusnak itéli és minden velök való érintkezést felségsértés büntetése alatt megtilt.

A visszafoglalt terület városai: Buda, Pest, Esztergom, Szeged, Debreczen, Szatmár-Németi szabad királyi városokul fogadtatnak be. Végre a császári tanácsosoknak és vezéreknek, köztük Savoyai Eugénnek honfiúsítása zárja be a decretumot, a legújabb időkig a legterjedelmesebbet.

Magyarország leteszi a fegyvert; ez a karloviczi békének és a szatmári békének legfőbb eredménye. A nemesnek nem kell már védeni birtokát és szabadságát a török ellen, s birtokáért, vallásáért és jogáért már nem foghat törvényesen fegyvert, mint annak előtte. Neki a törvénykönyv jutott; a harczos magyarból prókátornemzet válik. A fegyver másnak van kezében: a császári seregnek, mely leverte a törököt és legyőzte a felkelést. Vége van a régi magyar szabadság álmának, a német katona itt áll az országban, részben az ország költségén: nem magyaroknak, hanem a bécsi hadi tanácsnak parancsa alatt. De másrészt nagyon fontos ügyekben magáról rendelkezik még a nemzet és az addig külső háborúk és belső zavarok által fogyasztott magyarság most békének örvendhet és erejét a közművelődés és haladás annyira elhanyagolt érdekeinek szentelheti.

Egy angol utazó nő, a hires Lady Montague, a ki 1716-ban utazott át hazánkon, olyképen rajzolja a Dunántúli vidéket, minőnek mostanában Canadának vagy az Egyesült Államoknak legnéptelenebb vidékeit irják le. Vadaknak és szárnyasoknak eldorádója az, embereket alig találni. A török, a mint kivonult, teljes pusztaságot hagyott maga után. A felkelés, majd a borzasztó pestis megtizedelték a különben népesebb vidékek lakosságát. Az új kormány legfontosabb feladata telepedőket vezetni a néptelen országba. Legtermészetesebb gyarmatosokúl az északi megyek sűrűbb lakossága kinálkozott. A déli részeken már befogadták a szerbeket. Az idegenek közül németek jöttek nagy számmal, különösen a katholikus vidékekről, de Lotharingiából is jöttek francziák, sőt olaszok és spanyolok is találtak nálunk új hazát. A telepedést többnyire a földesurak vezették. Nagy az érdeme B. Harruckernek, ki pékből szállító lett és kinek a hadi tanács, követelései fejében, átengedte Békés vármegyét. E néptelen tájra nagy részt evangelikus tótokat telepitett, kik szabad vallásgyakorlatnak örvendettek és szorgalmuk által csakhamar buzatermővé változtatták a pusztát. Károlyi Sándor, a ki nagy birtokokat nyert a Tisza körül, szintén számos telepedőt küldött oda. Úgy szólva naponkint emelkednek új községek. Igaz, hogy a letelepedés még nem állandó, még fontosabb a legelő, mint a mező, még gyakran pusztít a sáska és a pestis, de lassankint mégis szilárd gyökeret ver az egész. A Bánság meghódítása által még nagyobbodik a betelepitendő terület. Savoyai Eugén nem tartotta megengedhetőnek e tartománynak Magyarországhoz csatolását, hanem Mercy tábornokot, ki a belgrádi csatában nagyon kitüntette magát, szemelte ki katonai és polgári kormányzójáúl.*

A Bánságnak művelésében kétségtelenül Mercyt illeti a legtöbb érdem. Nagy számmal jöttek meghívására német és franczia földmívesek, csinos falvak és mezővárosok dicsérik emlékét mai napig. A félig barbár oláhok és ráczok megtanulták a törvényt tisztelni és a földet művelni. A Bánság délkeleti részében nagy lendületet vett a bányászat. A buzgó kormányzó eperfákat ültetett és selyemtenyésztés által új jövedelmi forrást nyitott. A Béga csatorna által megkezdé a roppant mocsarak kiszárítását. Rövid idő alatt meglátszott, hogy egy nagy és gazdag területtel gyarapodott az emberi kultura.

Nemcsak az ország színe változott, hanem az embereké is. Véget

* Arneth, i. m. 529. l.

ér nálunk is a pánczélos lovagoknak és a váraknak kora. Az urak Bécsbe mennek és az udvartól várnak kegyet és birtokot. Az akkor uralkodó franczia-olasz műveltség bűvös körébe jutnak és főfeladatnak ismerik e téren is mérkőzni a többi országok aristokratiájával. Nem épitenek már várakat, hanem kastélyokat, szép kertekkel és szökőkutakkal, nem a háború, hanem a mulatás és élvezet czéljaira. Bécsben már kezdik levetni a hazai, törökös ruhát és csak nagy ünnepélyek alkalmával tündökölnek még keleti, minden versenyt legyőző fénynyel.

Tulajdonkép csak egy nagy veszély fenyegeti ekkor Magyarországot: a vallásos szakadásé. A katholikus főpapok, kik közt sok volt az idegen, ismét Mária országává akarták tenni hazánkat *(Regnum Marianum)*. A jezsuiták, mint az egyetem tanítói és a főurak gyóntatói, ugyanazon eszmének nyerték meg a világi katholikus aristokratia nagy részét. Törvényben biztositva volt a protestánsok szabad vallásgyakorlata, de a jobbágyokra nézve fentartatott a földesúr joga. A katholikus földesurak sok esetben csak áttérés és kivándorlás közt engedtek választást protestáns jobbágyaiknak. A protestáns nemességet nem üldözhették egyenesen, hanem lehetőleg kizárták a megyei és országos tisztségekből. Attól kellett tartani, hogy midőn nagy bajjal idegen telepitőket hoznak az országba, a régi magyar lakosságnak nagy részét kivándorlásra kényszeritik. Bizonyos, hogy a magyar főpapság, tudatosan vagy öntudatlanul, a XIV. Lajos által adott példa után indult és a hazai protestantismust csak más természetű bonyodalmak: az örökösödés keresztülvitele, a franczia és a török háborúk mentették meg még erősebb üldözéstől.

Ezt a fejlődést csak rövid ideig akadályozta az 1737-ben újra kitört török háború. Ez azonban nem találta már életben azt a férfiút, kinek neve azóta mindig képviseli a monarchiának diadalmas keleti politikáját: Eugént.

Már az utolsó franczia háborúban is csak árnyéka volt önmagának és 1736 április 21-én, hetvenhárom éves korában végelgyengülésben halt meg. Mint államférfiú a monarchia annyira széthúzó tartományainak szerves összefűzésére törekedett, abban, mire legnagyobb szüksége volt: katonaság és pénzügy dolgában. Hanem azért nem volt ellensége Magyarországnak, kimondta, hogy e nemzetet Bécsben nem értik és nem kimélik és érdemeinek beczikkelyezése törvénykönyvünkbe nem puszta phrasis. Ha a császár erősen folytathatja az általa kitűzött keleti politikát, mint egy Salm herczeghez

Nagy Képes Világtörténet. IX

VI. KÁROLY CSÁSZÁR (III. KÁROLY).

Vogel Bernhard (1683–1737) metszete után.

intézett levélben megírja, Magyarország válik az egész monarchia basisává. Nem volt rideg katona és politikus, szabad idejét híres írókkal való levelezésnek, a tudományok és művészetek ápolásának szentelte; palotájában, a Belvedereben elhelyezett könyvtára és képgyűjteménye is világhirűvé tette nevét. Élt-halt a szellemes társaságért és rendes vendége volt gróf Batthyány Eleonorának, Strattmann minister művelt leányának. Meg kellett még érnie alkotásának hanyatlását, sem a ministerek, sem a vezérek közt nem alapíthatott iskolát; sokkal magasabban állott, semhogy igazán hathatott volna környezetére. Fennmaradt az az elbeszélés, hogy midőn vén korában este meglátogatta Batthyánynét, mire hintóján a kapu alá ért, aludt minden: ló, kocsis és ő maga. Képe ez az ausztriai igazgatásnak, melyből vele kiszállott az éltető szellem.

Kevéssel Eugén előtt halt meg az általa képviselt politikának legnemesebb ellene, Rákóczi Ferencz. Utolsó éveit teljes nyugalomban töltötte Rodostóban, csekély számú és egyre fogyó hívei körében, az emigráns rendes, búskomor levertségében, melyet csak néha váltott fel lázas tevékenység, ha fölvillant a hazatérés lehetősége. A passarovitzi béke és a császár hatalmának megszilárdulása véget vetett reményeinek, de azokról lemondani nem bírt, hódolni nem tudott. A lengyel és porosz királyok közvetítésével 1729-ben Lengyelországba kivánt költözni, megelégedett az erdélyi fejedelmi czímmel, csak fia részére követelt illő eltartást. De a császári udvar még mindig veszélyesnek tartá és megtagadá kivánságát.* A franczia-lengyel háború új reményeket élesztett benne, de a szultán, a szerződések értelmében, visszatartá a franczia úttól. És mindezen tervek és kilátások közt a legnagyobb egyszerűség vette körül az egykor dúsgazdag fejedelmet, a magyar felkelés büszke vezérét. «A való, hogy egy klastromban nincsen nagyobb rendtartás, mint a fejedelem házánál. Reggel hatodfél órakor a dobot megütik, akkor a cselédeknek fel kell kelni és készen kell lenni hat órára. Hat órakor dobolnak és akkor a fejedelem felöltözik, azután a kápolnába megyen és misét hallgat. Mise után az ebédlő házba megy, ott kávét iszunk és dohányozunk. A mikor az óra háromfertály nyolczra, akkor elsőt dobol misére, nyolcz órakor másodikat és egy kis idő mulva harmadikat dobolnak — akkor a fejedelem misére megyen, mise után a maga házába megyen és kiki a hova tetszik. Tizenegyedfél órakor megütik

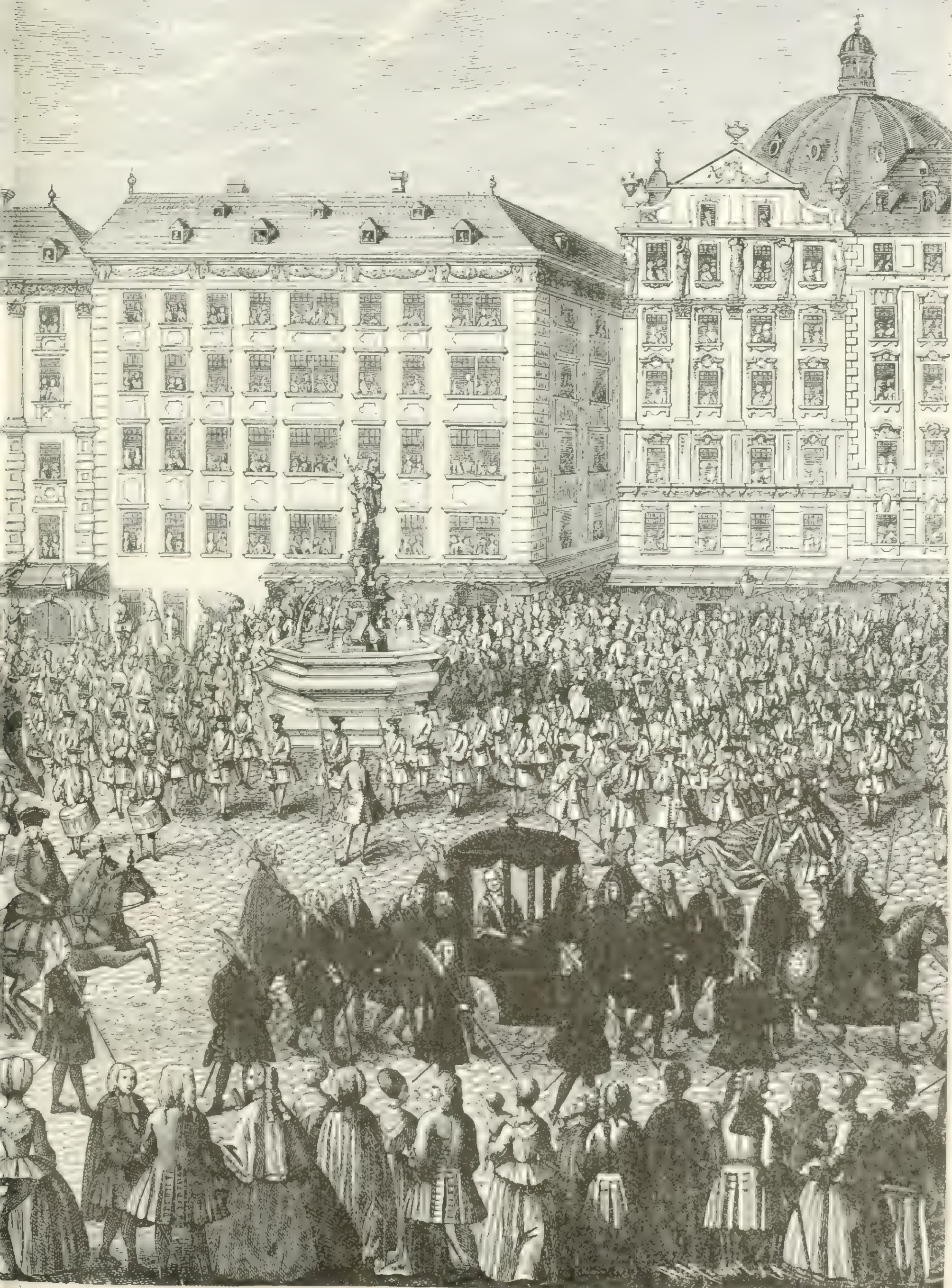
* Bécsi áll. levéltár, Seckendorf iratai.

a dobot ebédre és tizenkét órakor az asztalhoz ülünk és törvényt teszünk a tyukokra. Harmadfél órakor a fejedelem csak magánosan a kápolnába megyen és ott vagyon három óráig. Mikor az óra háromfertály ötre, akkor elsőt dobolnak estvéli imádságára, öt órakor másodikat, akkor a fejedelem a kápolnába megyen és azután kiki eloszlik. Vacsorára hetedfél órakor dobolnak. A vacsora nem tartván sokáig, nyolcz órakor a fejedelem levetkezik, de leggyakortább le nem fekszik még akkor, és reggel, ha szinte hat órakor öltözik is fel, de éjféli két órakor felkel. Azt pedig ne gondolja ked, hogy legkisebb változás is legyen mindezekben. — Hatodfél órakor felkelni nem picziny dolog, de el nem mulasztom azért, hogy kedvét találjam, és mindenkor jelen vagyok, mikor öltözik — a hivatalom is azt hozza magával, hogy vigyázzak a cselédekre.»* A méla nyugalomban elmereng a fejedelem, a tevékeny férfiúból bölcselkedő agg válik. E magányban írja vallásos töprenkedéseit, melyek oly szép emlékei mély kedélyének és tolerantiával párosuló belső meggyőződésének; ekkor írja megjegyzéseit a keresztyén fejedelem neveléséről, midőn fiai távol voltak tőle és a fiatalabbik, József, 1727-ben csak rövid időre juthatott atyjához. «A mi herczegünknek semmi neveltetése nem volt, és azon igyekeztek, hogy semmit ne tanuljon.» Mulatságban nagy volt a hiány. «A fejedelem minden héten lóra ül kétszer és estig oda vadászunk. Mikor pedig vadászni nem megyen el a fejedelem, akkor csak a sok irásban tölti az időt.» Idegenek hivebbek volt Rákóczihoz, mint tulajdon fia. Mikes Kelemen levelei nemcsak urok nyugodt és kiforrott lelkének állítnak halhatatlan emléket, hanem a ragaszkodásnak is páratlan, megható példáját nyújtják. Gyakran a rendesnél szomorúbban szól beszédje; a bújdosó coloniát nem kimélte a halál. «A szegény Bercsényi úr, a bujdosásnak végit szakasztván, már reggel hét órakor elhagya bennünket (1725 nov. 6.). Mind holtig az elméje helyén volt. E már elvette sok szenvedésének jutalmát és nem szükséges szánni, hanem azokat kell szánni, a kiket árvául hagyott itt idegen országban.» Tíz évvel később, a háború alatt, elvesztette az emigratió fejét. «Az Isten árvaságra teve bennünket és kivevé ma közülünk a mi édes urunkat és atyánkat, három óra után reggel. Ma nagypéntek levén, mind a mennyei, mind a földi atyáinknak halálokat kell siratnunk. Amicsoda életet élt, és amicsoda halála volt, hiszem, hogy megmondották neki: «Ma vélem lészsz a paradicsom-

* Mikes Kelemen 37. l. Rodostó, máj. 28. 1720.

RÉSZLET A DÍSZMENETBŐL MÁRIA TERÉZIA TRÓN

ALÁSAKOR; ÚTBAN A SZENT-ISTVÁN TEMPLOMHOZ.

Katonai büntetések a XVIII. század elején.

Fleming: «Der vollkommene deutsche Soldat. Leipzig. 1726.» cz. művéből.

ban.» (1735 ápr. 8.). A magyar nemesi szabadság és függetlenség legkiválóbb képviselője távol húnyt el hazájától, melyben ép az az irány hóditott napról-napra és jutott érvényre, mely ellen Rákóczi Ferencz annyi dicsőséggel és kitartással küzdött.

Rákóczi halálával megszűnt veszélyes lenni az emigráczió, és a bécsi udvar kevesebb koczkáztatással kezdhette meg a háborút a török ellen. Erre kötelezve volt a császár, mint az oroszok szövetségese. Hanem az a kilátás, hogy a török háború olcsó és biztos nyereséget nyújt, bő kárpótlást az utolsó veszteségekért, arra birta a császárt, hogy ne csak a kikötött 30,000-nyi hadat forditsa a török ellen, hanem egész hatalmát. Nem is az arra legérdemesebb Pálffy Jánost helyezte a sereg élére, hanem tehetetlen, viszálykodó s árulkodó német generálisokat. Seckendorf, Hildburghausen, Königseck, Wallis és Neipperg egymásután léptek fel és vallottak kudarczot. A porta ugyanis a császárban látta legveszélyesebb ellenségét, s nem sokat törődve az oroszokkal, ellene forditotta főerejét. Francziа tisztek, kik közt különösen Bonneval gróf, a hires renegátus tünt ki, gyakorolták be az ozmán seregeket. Seckendorf eleinte diadalmasan nyomult elő, de csakhamar visszaszoríttatott. (1737.) A porta lép fel, mint támadó és elfoglalja Orsovát. Szövetségeseül fogadja Rákóczi második fiát, Józsefet, kinek vissza akarja szerezni az erdélyi fejedelemséget. Az emigratio közeledik a határokhoz, de Magyarország nyugton marad: «Hála Istennek, egy valamire való nem jött. A kik jöttek, azok a fára való felmagasztaltatást kerülték el.* Hanem azért a nagyvezér előre halad. Kroczkánál, Belgrádtól keletre, nyilt csatában legyőzi Wallist (1739 jul. 23.) és nemsokára elfoglalja Belgrádot. Nem csoda, ha ily rémületes volt a félelem, mert a sereg állapota valóban a legnyomorultabb lehetett. Belgrádban csak egy harmada volt meg az állítólag odaszállitott gabonának és a lőpornak két harmada nem volt más, mint fekete föld.** Nem maradt hátra más, mint gyors békekötés. A belgrádi béke, melyet a franczia követ közvetített, feláldozta a passarovitzi béke vivmányainak nagy részét. Csak a Szerémség és a Bánság maradnak a monarchiánál, különben a karloviczi béke által kitűzött határok állíttatnak vissza. A magyar emigratio ismét Törökország belsejébe telepittetett. Mikes Rodostóból írja tovább bús leveleit. VI. Károly uralkodása, mely az utrechti és passarovitzi béke-

* Mikes 137. levele. Vidin, júl. 9.

** Krones, 134. l.

kötésekkel kezdődött, oly szerződésekkel ért véget, melyek azok eredményétől nagy részben ismét megfosztották a dynastiát. «Nyertünk biz a békességben, mint Bertók a csíkban», irta akkor Grassalkovics.

Az 1715-iki országgyűlés több bizottságot küldött ki a jövő diéta munkálatainak előkészítésére. Nem kevesebb forgott szóban, mint a közigazgatásnak, az igazságszolgáltatásnak, az anyagi viszonyoknak egészen új berendezése, mert a török és a felkelés valódi tabula rasát hagyott. Az 1723-iki országgyűlés valóban korszakalkotó, a pragmatica sanction kívül beható intézkedéseket tett az ország egész belső kormányára nézve és az általa felállított épület fenmaradt 1848-ig.

Eddig a nádor volt az egész kormánynak törvényes intézője. Most a középkori zászlós úr mellé egy modern, collegialis hatóság lépett: a cseh mintára alkotott helytartótanács. A nádor jogai teljesen fentartatnak. Hanem azért ő ezentúl első sorban a helytartótanácsnak elnöke. Abban huszonkét tanácsos ül a főpapok, urak és nemesek rendjéből. A tanács nem függ mástól, mint ő felségétől. Nem is levelez egyenesen ő felsége többi országainak kormányszékeivel, hanem csak a királynak tesz jelentést. A tanács nem tehet semmit a törvények ellenére, köteles végrehajtani a törvényeket és többséggel hozott végzéseit senki meg nem változtathatja.* A megyék minden fenforgó ügyben jelentést fognak küldeni a tanácshoz. Ez ügyek: a népesítés, a kereskedés, melytől az ország fölvirágzását várják, idegen iparosoknak az országba hozása, kik csak mesterségökkel foglalkozzanak, a borhamisítás meggátlása, a marhakereskedés előmozdítása, csatornák és vízvezetékek ásása, az uzsorások megfékezése. Látjuk, hogy az addig majdnem tisztán katonai és egyházi kormány az akkor Európaszerte uralkodó szellem befolyása alatt az anyagi jólét elősegítését is felveszi munkássága körébe.

Az igazságszolgáltatásnak is a nádor áll az élén. Már 1715-ben melléje rendeltetett a hétszemélyes tábla, mint legfőbb itélőszék, most ahhoz még nyolcz birót neveztek ki. A legfőbb törvényszéknél ép úgy, mint a helytartótanácsnál, az országbiró helyettese a nádornak. Állandó berendezést nyert a királyi tábla és az ahhoz felebbező báni tábla. Az ország többi részeiben kerületi táblák láttak törvényt, N.-Szombaton, Kőszegen, Eperjesen, Nagyváradon és Zágrábban. Gondoskodtak az ügyvédi kapzsiság korlátozásáról, a hiteles helyek védelméről és a hitelnek betáblázás által való szilárdításáról.**

* 172. 3. törv. 97. 101. 102. §§.
** U. o. 24—29. §§.

A közigazgatás és igazságszolgáltatás saját területén még mindig a megyét illeti. A nemesek régi katonai és biráskodó községe megtartja tekintélyét a collegialis kormányszékek korában is. A municipiumokat tartották a nemzeti szellem őrhelyeinek, bennök a köznemesség uralkodik és küzd a főpapság és főnemesség reformáló, művelő, de egyúttal gyakran idegenszerű befolyása ellen.

A kormánynak a kor igényeihez alkalmazása mellett is megmaradtak a régi nemesi előjogok. A jobbágy nem költözhetett szabadon. A nemesség újra teljesen adómentesnek nyilváníttatik (6. §.). Katonáskodnia kell, de minthogy a nemesi felkelés nem illik be a javított hadügy keretébe, tényleg nincs nemzeti hadsereg, mert a hatalmas császári armadia nem tekinthető annak. A nemesség tehát fel van tényleg mentve régi kötelessége alól, a nélkül, hogy újat vállalt volna. Az adó, az 1723-iki meghatározás szerint körülbelül 2.800,000 frt, porták szerint volt kiróva a megyékre és városokra. Hosszas vitatkozások után állapították meg az arányt és gyakran változtattak rajta, a szerint, amint nőtt vagy fogyott valamely terület adózó képessége (rectificatio portarum).

A dolog természetéből folyó, hogy akkor még az ország északnyugoti része viselte az adó legnagyobb részét, és csak lassankint járultak az adóhoz nagyobb összegekkel a Dunántúl és az Alföld megyéi, telepedésök és gazdagodásuk arányában.

Féltékenyen fentartották az ország közjogi függetlenségének minden biztositását. A király megigéri, hogy lehetőleg az országban fog tartózkodni. Az elszakított részek visszacsatoltatnak az anyaországhoz. Közügyek intézésében ő felsége tekintettel lesz az érdemes magyarokra.

Nem feledkeztek meg az ifjúság neveléséről sem. A 70. §. ily módon intézkedik: A kegyes alapítványokra való felügyeletet ő Felsége magának tartotta fenn és ezt a helytartótanács által gyakorolja. Meg fogja engedni, hogy az akadémiákon ne csak a bölcsészeti, theologiai és jogi tanfolyamot végezhessék, külön-külön rendes órákban, hanem, hogy a külföldi egyetemeken előadni szokott, az államnak és a katonaságnak szolgáló tudományok is előadassanak alkalmas tanárok által.

Sokkal csekélyebb jelentőségűek az 1728—29-iki diéta határozatai, melyek csak másodrendű kérdésekkel foglalkoznak. A fontos kérdések el voltak döntve, csak egy újabb merült fel az adóügy körül. A kormány az adóalap biztositása czéljából azt kivánta, hogy a telek

Nagy Képes Világtörténet. IX.

MÁRIA TERÉZIA.

Ph. A. Kilian (1714—1759) metszete M. Meytens (1698—1770) képe után.

Marie Antoinette, Francziaország és Navarra királynője.

Janinet festménye után.

után fizessék az adót, mire a nemesek nem akartak reá állani, mert ez által sok esetben megnyirbálták volna adómentességi jogukat. Ugyanaz a kérdés foglalkoztatta kevéssel előbb a franczia kormányt is. Végleges elintézés még nem jött létre, mindkét rész fentartotta álláspontját.

Még nagyobb zavart okozott a mind merészebben előtörő katholikus reactió. A Francziaországban kizárólagos uralomra jutó, üldöző egyház, Magyarországon sem birta megtűrni a protestánsokat. Minthogy pedig azok számosan és tekintélyesen vettek részt az országgyűlésen, onnan pedig nem voltak kizárhatók, legalább a bizottságokba való belépésöket akarták megakadályozni. A test-acta módjára oly esküt követeltek a bizottságok tagjaitól, melyet csak katholikus tehetett le. A protestánsok ellenállása még jobban feltüzelte a főpapok fanatismusát. Külső veszélytől nem kellett tartani és az idegen főpapok bizonyára arra törekedtek, mit a salzburgi érsek 1731-ben el is ért, az összes protestáns lakosság kiüzésére. Hanem a bécsi udvar belátta e politika veszélyét és 1731-ben a király oly rendelettel szabályozta a vallásügyet, mely nem elégitette ugyan ki a protestánsokat, de korlátozta a papoknak üldözési vágyát, kik közt a váczi püspök, Althan gróf volt a legbuzgóbb. Magyarország békés fejlődését még a vallásos fanatismus sem gátolhatá. Még egyszer kitört a lázadás a délkeleti, alföldi vidékeken 1735-ben. Nagy részt régi kuruczok állottak élén, de a résztvevők többnyire nem voltak magyarok, hanem ráczok és oláhok. Ezeket a szigorú, őket letelepíteni akaró katonai kormány birta felkelésre. Minthogy a protestáns elem nagyrészt távol maradt a mozgalomtól, könnyü volt annak leverése s vezérei, Peró Szegedinecz Péter és mások, keményen lakoltak.

Erdélyben hasonló volt a kormány politikája és hasonló volt az eredménye. Az ország biztosítására erős várat építettek a régi fővárosnál, Gyulafehérvárnál, melyet most a császár után Károlyfehérvárnak neveztek. A várból a reformátusok nagy sérelmére kiűzték a superintendenst és a collegiumot s visszaállították a régi püspökséget. A katholizálás egyáltalában erősen folyt és a jezsuiták itt is nagy tekintélyre tettek szert. E kor maradandó emléke, a vöröstoronyi szoroson át vezető út és a bányák jobb karba hozása.

Ausztriában, a kormány minden hanyagsága és a hivatalnokok megbizhatatlansága daczára mégis tettek valamit az ország felvirágozása érdekében. Ekkor váltak szabad kikötőkké Fiume és Triest, ekkor élvezte rövid virágzását a belga-keletindiai társaság. A bécsi

bank, csak most nyert nagyobb hatáskört. Már 1732-ben 51 millió forint magánvagyon volt betéve a bankba.* Hanem az állami élet banyatlása csakhamar e téren is érezteté hatását. Az egész monarchia katonai, financziális és külpolitikai tekintetben egyaránt rossz állapotban volt, midőn Károly császár 1740 okt. 20-án meghalt.

* Bidermann, *Die Wiener Stadtbank* 30. l.

III. RÉSZ.

A FELVILÁGOSODOTT ABSOLUTISMUS KORA.

XI. FEJEZET.

AZ ÉSZAKKELETI ÁLLAMRENDSZER KIFEJLÉSE, POROSZORSZÁG EMELKEDÉSE.

Svédország hegemoniája.

A harminczéves háború eredménye Svédországot tette elsőrendű hatalommá a Balti-tenger mellékein. A westfaliai béke svéd területté tette Németország északkeleti partvidékeit és hathatós befolyást biztosított részére a szent birodalomban. Ugyanakkor Svédország javára dőlt el a százados verseny Dániával és a Skandináv-félsziget déli része majdnem egészen svéd kézre jutott. A Francziaországgal és Hollandiával való állandó összeköttetés kilátást nyujtott arra, hogy a Balti-tenger többi mellékei is svéd uralom alá jutnak. Brandenburg, Dánia, Lengyelország és Oroszország egyaránt azon veszedelemben forognak, hogy a hatalmasan feltörekvő katonai állam elzárja őket a tengertől és a nagy politikától.

Ezen az sem igen változtatott, hogy a nagy Gusztáv Adolf után kiskorú leánya, Krisztina ült a svéd trónon. Nevében azon férfiak uralkodtak. kik atyja segédei és támaszai voltak és a külügyeket továbbra is Oxenstjerna Axel igazgatta nagy tekintélylyel is sikerrel. A belső kormányban a nemességnél volt a túlsúly. A külföldi hadjáratok ennek szereztek dicsőséget, vagyont és magas állást, a pórnép nem élvezte azok hasznát, pedig az ő vérén és pénzén viselték azokat. Ez nagy nehézségeket okozott, annál is inkább, mert az uralkodó nemesség egészen a maga részére szerette volna lefoglalni a korona jószágait és jobbágyaivá kivánta volna tenni a szabad parasztokat.

Krisztinát kitünő szellemi tehetségei és korát felülhaladó műveltsége képessé tették volna méltóságának betöltésére, hanem szellemét nem a kormány ügyei érdekelték első sorban. Igen alapos classikus nevelést nyert, még görögül is jól tudott és legfőbb élvezetét tudósok és művészek társaságában találta. Meg kezdé vetni rideg,

műveletlen hazáját és Olaszországba, a művészet honába vágyódott. Egyházi tekintetben pedig bántotta a lutheránus papok szigorúsága és szűkkeblűsége; ő, mint maga mondá, inkább volt keresztyén, mint valamely felekezethez tartozó.[1] Később a spanyol követ befolyása alatt mindjobban közeledett a katholikus hithez. A kormány gondjait megvetette, annál is inkább, mert a hatalmas és összetartó aristokratia ellenében úgy sem érvényesithette volna akaratát. Ily viszonyok közt már a westfaliai béke óta megérett benne a gondolat, hogy koronájáról lemondva, szabad életet él Olaszországban. E terv végrehajtására, a tanács ellenzését legyőzve, 1649 elején örökösül fogadta rokonát, Károly Gusztáv zweibrücki herczeget, ki a rajnai palotagrófok családjának egy ágából származott és ki előbb megkérte kezét. Miután Oxenstjerna hosszabb időn át visszatartotta, végre 1654 jun. 6-án ünnepélyesen lemondott a koronáról, nagy jövedelmet tartva fenn magának. Vándoréletet folytatott s később több izben szerette volna visszafoglalni trónját. Nagy feltünést keltett, hogy Gusztáv Adolf leánya nemsokára katholikus hitre tért. Többnyire Olaszországban tartózkodott; a pápák Rómában kiváló tisztelettel fogadták és megvendégelték. Francziaországban is megfordult és királyi hatalmat gyakorolt a maga módja szerint: a fontainebleaui kastélyban megölette lovászmesterét, Monaldeschi grófot.[2] A hiú nő később is különös férfias életmódja és szerelmi kalandjai által, melyekbe még egy bibornok is bebonyolódott, vonta magára a közfigyelmet és azon kor mémoirejai gyakran emlékeznek meg felőle, bár nem épen hizelgően. Csak 1689-ben halt meg Rómában.

Az új király, X. Károly, Gusztáv Adolf nővérének fia, igen erélyes módon kezdte meg uralkodását. Legfőbb feladatául a számos háború és Krisztina meggondolatlan pazarlása által nagyon megapadt királyi jövedelmek emelését tekinté. Noha a nemesség ellenezte, keresztülvitte az 1655-iki országgyűlésen, hogy a volt koronajavak birtokosai aránylag nagy adót fizessenek.[3] Hanem az ország belső segédeszközei a leggondosabb kormány mellett sem voltak elegendők a nagyhatalmi állás fentartására és így Svédországnak hóditó politikát kellett folytatnia.

[1] Geyer, *Geschichte Schwedens.* III. 361. l.

[2] *Memoires de Mad. Montpensier.* 279. l. Arvede Barine. *Christine de Suède Revue des deux Mondes 1888.*

[3] Carlson, *Geschichte Schwedens.* I. 69. l.

A szomszédos államok közt Lengyelország kinálkozott természetes zsákmány gyanánt. Itt is a Wasa-család uralkodott és a dynastia kettészakadása óta szüntelen tartott a vallásos ellentét által élesitett viszály, melyet csak néha csillapitott le Francziaország közbenjárása. A Visztula alsó folyásának dúsan termő mellékei nagyon kihívták az emberekben és gabonában szegény, de nagy katonai jelentőségre jutott svéd nemzet birvágyát. A lengyel nemzet akkori zilált állapotában, elhanyagolt nemesi seregével nem látszott képesnek birtokai megvédésére. X. Károly egyenesen Lengyelország felosztását tűzte ki czélúl. Magának nyugoti Poroszországot szemelte ki. Már az 1655. év folyamában elfoglalta Lengyelország legnagyobb részét. A nagyszámú lengyel seregek sehol sem állották meg a sarat a kevés, de kitünően fegyelmezett svédek ellen. Az ingadozó Brandenburg kénytelenségből Svédország szövetségese lett és szintén részt remélt a zsákmányból. Hanem csakhamar kitűnt, hogy könnyebb a lengyel hadat legyőzni, mint a nagy kiterjedésű országot fékentartani. Az orosz czár és a császár egyaránt féltek a svéd szomszédságtól és az előbbi hadat izent Károlynak és betört Lengyelországba. Varsó mellett 1656 julius 19—21-én a szövetséges svédek és brandenburgiak háromnapos csatában legyőzték a muszkákat, lengyeleket és tatárokat, de végleges még sem volt a diadal. Nagyobb sikerrel kecsegtette II. Rákóczi Györgygyel kötött szövetsége. Hanem tudjuk, hogy a szerencsétlen erdélyi sereg tönkre ment a lengyelek és tatárok ellen vívott csatákban. Károly már nem segithette szövetségesét. Serege a lengyel táborozásban nagyon megfogyott és, míg ő nagyratörő tervek valósításán fáradott, országát vész fenyegette. Dánia elérkezettnek látta az alkalmat a svéd hatalom megbuktatására. Azt most nem támogatta a franczia, mint a harminczéves háborúban és hódító politikája nemcsak Lengyelországot és a császárt tette ellenségeivé, hanem a protestáns Hollandiát is. A kereskedő köztársaságra nézve életkérdés volt a lengyel gabonával való szabad kereskedés, azt pedig a svéd hódítások gyökerében fenyegették. Hollandus hajóhad indult a fő kereskedő városnak, Danzignak védelmére, a dánok pedig háborút izentek.

Károly azonnal sorsára hagyta addigi diadalainak szinhelyét és egyenesen Dániának indult. A dánok nem vártak támadást és a király ellenállás nélkül foglalhatta el a Jüt-félszigetet. Elhatározta egész Dánia meghóditását és Svédországhoz csatolását. Seregét a dán sereg szeme láttára átvezette a befagyott Belten, nem törődve több századnak elmerülésével és a dán szigetekre is reá tette kezét. Csak

az a gondolat birta békekötésre, hogy a császár és a svédek ellen forduló Brandenburg megakadályozhatják Dánia megsemmisitését. A roskildi béke (1658 márcz. 7.) különben igen előnyös volt Svédországra nézve. Dánia elvesztette Skandinávia félszigetén levő utolsó birtokait és a svéd hajóknak szabad átjárást engedett a Sundon.*

Hanem a svéd király helyzete nem volt biztositva. Dánia még veszélyessé válhatott, ha nem zárja el a hollandi hajóhadnak útját. Ezért Károly Hollandia ellen szövetségre akará kényszeriteni Dániát és midőn ez nem sikerült, öt hónappal a béke után újra megtámadta. Hirtelen akart eljárni, megelőzve minden ellenséges készületet és lehetetlenné akarván tenni a hollandi hajóhad beavatkozását. Augusztus 7-én átszállott Seeland szigetére, négy nap mulva Kopenhága előtt állott. Hanem ezen idő alatt a dán király, III. Fridrik, oly lelkesedést öntött Kopenhága polgárságába, hogy ez, bár előbb megadásra gondolt, szívesen tűrte az ostrom minden fáradalmát. A polgárság vitézségének sikerült meghiusítani a svédek minden támadását. Hollandia, Brandenburg és a császár seregeket küldtek a svédek ellen. A gyengének látszó Dánia független nemzeti állam maradt. A politikájának teljes bukásával fenyegetett svéd király még a háború folyamában meghalt. (1660 febr. 23.) Méltó utódja volt Gusztáv Adolfnak úgy műveltségre és vallásosságra, mint katonai és államférfiúi tehetségre nézve. Hanem ahhoz mégsem volt elég ereje országának, hogy északi Európában egységes evangelikus birodalmat alapitson meg tisztán katonai alapon, annyi ellenkező érdek ellenére.

A békekötések. A királyi hatalom megszilárdulása Svédországban és Dániában.

Ismét kiskorú király ült Svédország trónján, az öt éves XI. Károly és a gyámsági kormány az ország teljes megrontására ösztönözhette Svédország ellenségeit. Hanem az európai politika nem engedte Svédország bukását, ép úgy, mint előbb útját állotta hirtelen emelkedésének. Francziaország és Anglia nem hagyták cserben régi szövetségesöket. A béke Dániával a roskildinak alapján köttetett meg, csakhogy Svédország elvesztette Norvégiának imént nyert részét. (Kopenhágai béke 1660 jun. 6.) Tulajdonkép ezen béke által nyert a három északi királyság természetes határokat. Lengyelországgal, a császárral

* Carlson, 301. l.

és Brandenburggal már előbb, május 23-án, létrejött a béke Olivában Danzig mellett. E szerint Svédország lemond X. Károly hódításairól, de megtartja régibb birtokait. A czárral is megbékéltek a svédek 1661-ben a régi birtokviszonyok alapján. Károly Gusztáv nagy hadjáratainak tehát csak Dániával szemben volt tartós eredménye.

Ezen ország elvesztett külső birtokaiért jobb berendezésben és belső erejének czélszerűbb kifejtésében talált kárpótlást. Hatalmának sülyedését leginkább a nemesség túlsúlya idézte elő. Ez a rend egyaránt elnyomta a köznépet és a királyt. Minden hivatalt és méltóságot a maga részére foglalt le, s csak nagyon kevéssel járult az állam terheihez. III. Fridrik királyt 1648-ban a következő feltételek alatt ismerték el uralkodóul: meg fogja erősíteni a nemesek jogait az egyházakra, a párbajra és a tengeri zsákmányra nézve; a rendek beleegyezése nélkül nem határoz el semmi országos dolgot. A királyság választás által töltetik be és az országgyűlés a király beleegyezése nélkül is hozhat törvényes határozatot. A nemesség és a papság fel voltak mentve az adó alól s ennek következtében igen zilált volt az ország pénzügyi állapota. A svédekkel viselt háborúk teljesen felfedték a nemesség tehetetlenségét; a birodalom megmentése a király szilárdságának és a polgárság hűségének volt köszönhető. Az olivai béke után elhatározta a király, hogy az állam érdekében véget vet a kiváltságos rendek mindenhatóságának és bár az országos tanács ellenezte, összehívta az országgyűlést. Az országos pénzügy rendezése volt a főfeladat, de a nemesség nem akart újabb terheket elvállalni. Ezért a polgári rend és a papság azt követelte, hogy a király vegye vissza a nemesi kezekbe jutott koronajavakat és azokból fedezze a költségeket. A polgári rend a maga részére kivánván nyerni a még ingadozó királyt, azon inditványnyal lépett fel, hogy a többi jelentős birodalmak példájára mondják ki a királyság örökösödését. A nemesség habozott, de engedett és a királyság férfi- és nőágon örökösnek nyilvánittatott. Azon reményben járult hozzá, hogy ez áron a király fenn fogja tartani az esküje által erősitett alkotmányt. Hanem a polgári rend és a papság szükségesnek tartották az alkotmány gyökeres átalakitását és a közvélemény kényszeritő nyomása alatt az országgyűlés e czélból feloldotta a királyt esküje alól. Nem akarták semmiben megszoritani a királyi hatalmat és teljes korlátlanságot engedtek a királynak (1660 okt. 18.). Dánia így valódi példányképe lett a nép által felállitott absolut királyságnak és az országnak nem igen volt oka e bizalmát megbánni. A fejlődés oly módon ment végbe,

mint Francziaországban. A nemesség udvari méltóságokban, fényűzésben és kéjelgésben keresett és talált kárpótlást elvesztett függetlenségeért, a tényleges hatalom pedig a király gyakran alacsony származású tanácsosainak kezében volt. Az egész revolutio — mert így nevezték — csak a polgári rendnek vált hasznára, a parasztosztály terheit nem csökkentette.

Svédországra, mely szintén nemesi uralom alatt állott, nem mindjárt gyakorolt befolyást a dán példa. Ismét a főnemesek kezébe jutott a hatalom, kik, mint a király gyámjai, saját önző czéljaik előmozdítására használták befolyásukat. Az állam adóssága nőttön-nőtt és a királyi javak mind a nemesek kezébe jutottak és így adómentesekké váltak. Addig nem igen volt különbség nemesek és szabad emberek közt, csak a tengerentúli hóditások és a dominiumok vetették meg alapját az aristokratiának. Ez most mint rend elzárkózik a szabadoktól és nem ismeri el egyenrangúnak az azokkal kötött házasságot. A nagy jószágokon a törvénykezés gyakorlása által jobbágyaivá akarta tenni a parasztokat. Aránylag kevés család uralkodott akkor az országon és osztotta meg egymással a katonai és polgári méltóságokat. Minthogy a külső politikát tisztán az ország tanácsa intézte, csakhamar pártok keletkeztek benne és a Svédország szövetségét kivánó külhatalmak nagy évdijakkal szokták érdekükhöz csatolni az egyes tanácsosokat.* Természetes, hogy e viszonyok igen nagy elégedetlenséget idéztek elő a polgárok és parasztok közt és a szegényebb nemesek is irigy szemmel nézték a hatalmasabb családok emelkedését. A tanácsban a franczia párt volt túlsúlyban és a svéd sereg XIV. Lajos érdekében harczolt Brandenburg ellen. E háború igen nagy vereségeket hozott Svédországra, melyeknek okát az uralkodó hangulat a kormányban látta. Orvoslást csak a királytól lehetett várni, ki 1672 óta maga uralkodott és mind nagyobb tekintélyre tett szert.

A financiák rendezésére a király már 1673 óta foganatositani kezdte a királyi javaknak 1655-ben megszavazott visszavételét.** Hanem azok jövedelme nem fedezhette a szerencsétlenül folyó háború költségeit és az 1679-iki béke után összegyült országgyűlés gyökeresebb reformot valósított meg. A polgárság, papság és parasztság követei egyértelmüleg indítványozták a koronajavak teljes visszavé-

* Leo, i. m. 279. l.
** Carlson, 581. l.

telét. A nemesség ellenállott és a király nem egyezett mindjárt az indítványba, hanem előbb bizottságot küldetett ki a gyámsági kormány tetteinek megvizsgálására. Ez a vizsgálat veszélyessé válhatott volna és így a nemesség lemondott az 1604 óta szerzett koronajószágokról. A király ez által financialis függetlenségre tett szert és minthogy az országgyűlés kimondta, hogy a király akarata szerint járhat el és nincs kötve a rendek hozzájárulásához, tényleg korlátlanná vált itt is a királyság. Az 1682-iki országgyűlésen még erősebb állást foglalt el a király; a nemesek és a többi rendek közti viszályban ő volt a döntő. Az alsóbb rendek sürgették a koronajavak visszavételét; a bosszús nemesség pedig egykedvűen nézte a többi rendnek elnyomását.

Roppant vagyon jutott a korona rendelkezése alá; a koronajavak évi jövedelmét 3 millió tallérra becsülték. Bár a nemesség addig leggazdagabb része elszegényedett, még sem volt általánosabb zavar, mert a visszavételt lassankint hajtották végre és minden egyes nemes bízott a király kegyében. A nagy jövedelem függetlenné tette a királyt a rendek adójától, a nemesség pedig, ha az addigi módon akart élni, udvari méltóságokra és jövedelmekre szorult és a királytól függött. A király kifizette az állam adósságait, jó karba hozta a flottát és hadsereget és sokat tett az ipar és kereskedés felvirágoztatására. Svédországnak X. Károly kalandos politikája és a gyámsági kormány önzése által megrendített tekintélye XI. Károly által újra megszilárdult. A király teljes békeben hagyta birodalmát egyetlen fiára, XII. Károlyra.

Brandenburg emelkedése. A nagy választó.

Látjuk, hogy északi Európában ugyanazon hatalom érvényesül, mely e kornak megadja sajátos jellemét: az absolut királyi hatalom. Az egyes nemzetek önként hajtják fejöket az egyeduralom alá, mely legalább nemzeti czélra fordítja az ország erejét, hogy megszabaduljanak az önző czélokat követő nemesi rend igája alól. Németország fejlődése más irányt követ. Itt a westfaliai béke megsemmisítette a monarchiát és az egyes területek fejedelmeit, a szent birodalom főnemességét tette a nemzet uraivá.

Ezen területek közül a brandenburgi választó uralma alatt álló volt a legnagyobb. A porosz ág kihalása után János Zsigmond választó ősi birtokához kapcsolta a XVII. század elején a porosz herczegséget, Lengyelország hűbérét és több rajnamelléki tartományt.

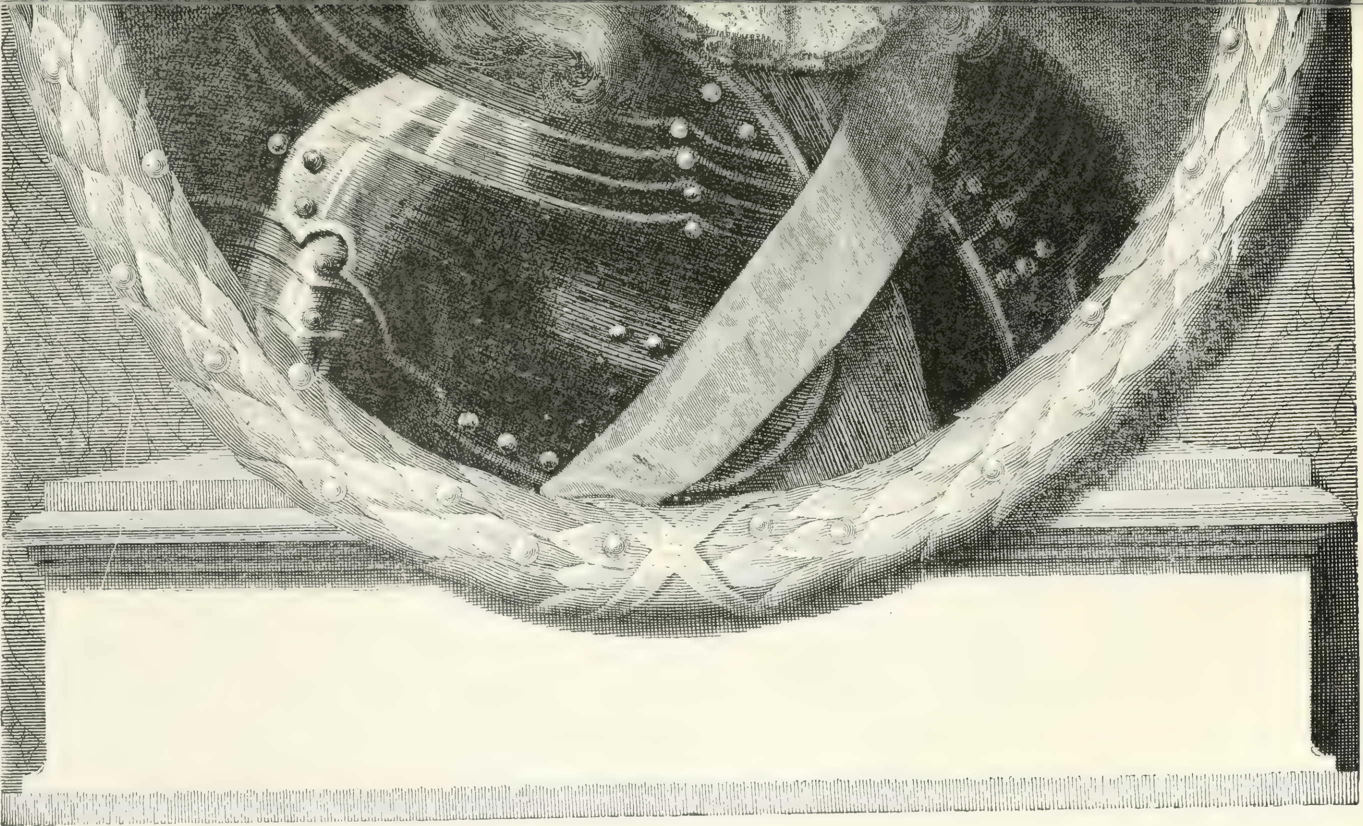
A harminczéves háború, melynek legnagyobb része alatt a választó ingadozó politikát vitt, még létét is fenyegette. A svédek elfoglalták Pomerániát, melynek öröksége több szerződés alapján Brandenburgot illette meg és a császáriakkal versenyt pusztították az országot. A fiatal választó, Fridrik Vilmos, ki 1640-ben követte gyenge atyját, György Vilmost, nem csatlakozott egyik részhez sem és semlegességét hadi ereje növelésére használta fel. Egy ideig Krisztina svéd királynő kezét remélte elnyerhetni, midőn az nem sikerült, az orániai családdal lépett összeköttetésbe. Ez a házasság megszerezte részére a franczia pártfogást; a westfaliai békében le kellett ugyan mondania Pomerániáról, de bő kárpótlást nyert több szász és westfaliai püspökségek sæcularisatiója által.*

Legfontosabb feladatáúl az ország belső segédeszközeinek kifejtését és a fejedelmi hatalomnak a renditől való függetlenségét tekinté. Az első czél elérésére Hollandia példáját tartotta szem előtt. Már ifjúságában beutazta ez országot és később is mindig belső politikai összeköttetésben maradt vele. Gondja volt az adók helyes elosztására, a néptelen vidékek betelepítésére, utak és csatornák építésére, az ipar és kereskedés emelésére. Jobb karba hozta dominiumait és igazságos és erős kormány által annyira védte alattvalói vagyonát és életét, hogy azok képesekké váltak nagyobb terhek elviselésére. Már nemcsak földadót követelt, hanem fogyasztási adót is. Ez utóbbi adónem egyrészt a növekedő gazdagságnak volt jele, másrészt pedig függetlenné segítette tenni a fejedelmet a rendektől, mert azok csak az egyenes adót szavazták meg. Ez magyarázza meg, miért akarta a császári kormány, mint láttuk, minden módon behozni Magyarországba az acciset, valahányszor véget akart vetni az alkotmánynak. Brandenburgban sikerült ez eljárás, a rendek egymásután meghajoltak a fejedelmi hatalom előtt. Eleinte csak azt vitte keresztül, hogy a rendek ne gyűlhessenek össze fejedelmi beleegyezés nélkül, később nem is hivott már össze országgyűlést, csak az egyes rendekkel tanácskozott. Teljesen átlátta, hogy a westfaliai béke Németországban a fejedelmeket tette souverainekké, s el volt határozva arra, hogy országaiban a magáén kivül nem tűr politikai hatalmat.

Legnagyobb támasza az általa szervezett állandó sereg volt, az biztositotta állását kifelé és a rendekkel szemben. Serege fentartására forditotta dominiumainak és országainak növekvő jövedelmét

* Leo, 301.

FRIGYES VILMOS, A NAGY VÁLASZTÓ.

Kilian Fülöp (1628—1693) rézmetszetének kisebbitett hasonmása. Az eredeti festményt ifj. **Merian Mátyás** (1621—1687) festette.

és a brandenburgi sereg, mely 1641-ben 3000 katonából állott, tíz évvel később 16,000-nyire szaporodott. Nagyobb veszélyek esetén, mint p. o. az elbeszéltük lengyel háború alkalmával, általános felkelést rendezett, de béke idején is zászlók alatt tartotta rendes katonaságát. Ennek eltartására most egymásután adót vállaltak a rendek; előbb a cleveiek (a Rajna bal partján), majd 1666-ban a brandenburgiak is. Meg volt valósítva az absolut uralom két alapfeltétele: az állandó sereg és az állandó adó.

A «nagy választó» terveinek leginkább a porosz herczegség rendjei állottak ellen. Ott eleinte mint a lengyel királyság hűbérese uralkodott és herczegi hatalmát nagyon megszorították a rendeknek kiváltságai, melyek itt annál erősebben fejlődhettek ki, mert a rendeket a fejedelem távolléte és a lengyelek közelsége védték meg. Épen ez az ország vált az 1656-iki labiaui szerződés által valódi alattvalójává; ott a svéd királylyal kötött szerződés alapján, melyet később az olivai béke is megerősített, souverain volt, míg a német birodalomban névleg nem szűnt meg a császári fenhatóság. A rendek csak kiváltságaik teljes megerősítése alapján akarták őt elfogadni souverain urokul, és nemcsak a nemesek állottak ellene, hanem a büszke városoknak, első sorban Königsbergnek polgársága is. E város polgármestere a lengyeleket hívta segítségre, mint a régi szabadság biztosítóit. Fridrik Vilmos erős sereggel vette körül Königsberget, elfogatta a polgármestert és hódolásra kényszerítette a várost (1662). Egy évvel később a rendek is meghódoltak, miután a fejedelem megerősítette szabadságaikat, a lutheránus rendek pedig nagyobb szabadságot engedtek a fejedelem elnyomott református hitfeleinek.

A sereg egészen a fejedelemnek állott rendelkezése alatt és sohasem vált külön, az állam fejével ellenkező politikát folytató tényezővé; szervezésére maga a nagy választó gyakorolt túlnyomó befolyást. Mint vezér különösen a hires Derfflinger György tünt ki, egy felsőausztriai szabólegény, ki katonának állott be és mint a brandenburgi sereg tábornagya végezte pályáját. A seregnek zöme zsoldosokból állott és az ország népességéhez mérve itt volt legnagyobb állandó sereg. Háború esetén országos felkelés és toborzás egyaránt gyarapította a sereg számát.

Gazdasági tekintetben különösen Berlin emelkedése bir nagy fontossággal. Németország mostani fővárosa a nagy választónak köszöni első felvirágozását. Az ipar és kereskedés előmozdítása számos új telepedőt vont e vidékekre, az udvar pompája sok iparosnak adott

keresetet. A hugenottáknak e korban történő kivándorlása az eddigi lakosoknál magasabb müveltségű, munkás és erkölcsös elemmel gyarapította északi Németország lakosságát és különösen Berlin köszönhetett sokat a «réfugié»-knek. Állami intézkedésekben sem volt hiány a közgazdasági viszonyok fejlesztésére. A brandenburgi posta már akkor bejárta egész Németországot. Brandenburg két főfolyóját, az Elbát és Oderát és általok az északi és keleti tengereket csatorna által kötteté össze a nagy választó, mely mai napig is nevét viseli.

Különösen jellemző vonása volt a brandenburgi-porosz kormánynak vallásos türelmessége. Az uralkodó család református volt, a népesség legnagyobb része lutheránus, a Rajnamelléki tartományokban pedig sok volt a katholikus. Leginkább a lutheránusok türelmetlensége ellen kellett küzdenie a reformátusok érdekében és túlbuzgó lutheránus papok ellen, kik nem akartak elállani a többi felekezet szidalmazásától, többször erélyes rendszabályokhoz kellett nyulni.* Hanem különben békét és biztosságot élvezett minden felekezet.

Az erősen szervezett, a fejedelem imponáló egyénisége által vezetett Brandenburg csakhamar jelentékeny állást foglalt el az európai államok sorában. Ismerjük már Fridrik Vilmos részvétét a svéd-lengyel háborúban. Korának volt fia ő is, nem nézte a szerződéseket, hanem biztosságát és hasznát. Előbb X. Károlylyal lépett szövetségre és annak köszönheté Poroszországnak független herczegséggé emelkedését és a lengyel hűbéresség alól való menekülését. Később, a mint czélszerűnek látta, elpártolt a svédektől és a császár és a lengyelek részére állott, hogy a nyereséget ne koczkáztassa. Mert a herczegségnek souverainná nyilvánitása több volt puszta szónál. Addig a brandenburgi és porosz fejedelem az akkori közjogi felfogás szerint nem volt független úr, most, mint porosz herczeg, egyaránt független volt a császártól, a lengyelektől és svédektől, kik hatalmok körébe akarták vonni a német lovagrend e régi tartományát.

Még fontosabb állást biztosított Brandenburgnak, hogy uralkodója volt a német protestantismus leghatalmasabb képviselője. A westfaliai béke után a szász választók, nagy részt személyes gyöngeségök miatt, elvesztették előbbi tekintélyöket és a világ megszokta erélye-

* Biedermann, *Deutschland im XVII. Jahrhundert.* II. k. 294. l.

sebb s naponkint gyarapodó szomszédukban látni a német katholikusoknak és a császárnak természetes versenytársát.

A császár irányában általában barátságos politikát követett a nagy választó. Csak 1660—68 közt, midőn közelinek látszott a Habsburgház férfi ágának kihalása, gondolt Szilézia egy részének, melyre jogot tartott, megszerzésére. Politikájának éle egyrészt a svédek, másrészt a francziák ellen irányult, kik sokkal veszedelmesebb szomszédok voltak, mint a törökkel elfoglalt és folytonos támogatásra szoruló császár.

Tizenegy éven át teljes békének örvendett Brandenburg és a választó zavartalanúl készítheté elő egy nagyobbszerű politika eszközeit. Francziaországgal eleinte jó viszonyban állott, csak akkor fordult ezen hatalom ellen, midőn az Hollandia megsemmisítésére tört és a választónak rajnamelléki birtokaira is reá tette kezét. (1672.) Ő egyedül mert szövetségre lépni a végveszélylyel fenyegetett Hollandiával és a Rajna mellett szembe szállott a franczia hadakkal, bár még a császár részéről sem számíthatott támogatásra. Nem csoda, ha sietett ismét kibékülni XIV. Lajossal, sőt szerződésre lépni vele, mely franczia subsidiumokat biztosított részére. Hanem mihelyt a császár és Spanyolország szövetségre léptek Lajos hegemoniája ellen, Fridrik Vilmosban is fölülkerekedett a német érzés és nagy sereget állított a francziaellenes szövetség hadaihoz. Elsass visszafoglalása lebegett szemei előtt és Turenne-el, az akkori vezérek legnagyobbikával nyilt csatában mérkőzni volt legforróbb vágya.* Hanem a császári vezérek tétovázása meghiusítá messzelátó terveit és a franczia diplomatia csakhamar kényszeríté a támadó háború abbanhagyására.

Francziaország évdíjai által rendelkezett a svéd államtanács többségével. Feuquiéres franczia követ 1674-ben szerződést kötött a svéd kormánynyal, melynek értelmében a svéd seregek bizonyos subsidiumok fejében megtámadják a franczia korona német ellenségeit. Midőn Brandenburg háborút izent XIV. Lajosnak, a svéd seregnek az a feladat jutott, hogy a Rajnától visszatérésre kényszerítse a választó hadait. Wrangel, a harminczéves háború egyik hőse, 16,000-nyi sereg elén 1674 végén benyomult a brandenburgi birtokokba. Eleinte jó rendben maradt a katonaság, de nemsokára szerte pusztított az országban, egész Berlinig és ellenségévé tette a népességet. A választó ezalatt biztosítást nyert szövetségeseitől, hogy ügyét a maguké

* Ranke, *Franz. Gesch.* III. 422. l.

gyanánt fogják tekinteni és lovassága élén országa védelmére sietett. Intézkedett, hogy az ellenség ne értesüljön megérkezése felől, hirtelen átment az Elbán és meglepte a svédek hadi állásának központját Rathenowban a Havel mellett. Egy svéd ezred tönkre ment, a többi visszavonult. A visszavonulókat Fehrbellin mellett a Rhin folyónál (Berlintől é. ny.-ra) utólérte és csatára kényszerítette. A svédek számra fölülmúlták a választó seregét, de bátorságuk és fegyelmök nem volt a régi és nem a hires Wrangel vezette őket, hanem annak testvére. A választó maga vezette hadát és egyaránt kitünt vezéri tehetsége, mint személyes vitézsége által. Kemény tusa után az övé volt a diadal. Az aránylag új brandenburgi sereg legyőzte Európa leghiresebb seregét, mely negyven év óta nem vesztett nagyobb csatát (1675 jun. 28.). A poroszok méltán ünnepelik e győzelmet, mint országuk hatalomra jutásának egyik alapkövét. Hanem a francziák elérték czéljokat: a Rajna vonalát többé nem fenyegette veszély és a választó ezentúl észak felé fordította fegyverét.

El volt határozva diadala kiaknázására és elérkezettnek látta az alkalmat Pomerániának elfoglalására és a svédeknek kiüzésére Németországból. Hollandián kívül Dánia is hadat izent Svédországnak és a szövetségesek hajóhada elősegíté a választó hadviseletét. Már az 1676. év folyamában hatalmába jutott Pománia nagy része, 1677 végén vitéz ellenállás után a főváros, Stettin is meghódolt és 1678 végéig egész Pomerániából ki voltak űzve a svédek.*

Brandenburg képes volt a svédek legyőzésére, hanem a meghódított tartománynak megtartása Svédország hatalmas szövetségesének ellenében túlhaladta erejét. Hollandia már 1678 nyarán békére lépett Francziaországgal. A többi szövetséges is alkudozott. XIV. Lajos elég erős volt annak keresztülvitelére, hogy szövetségesei visszanyerjék minden birtokukat. A császár és Spanyolország megkötötték a békét és a még mindig fegyverben álló, de egyedül maradt választónak westfaliai birtokait franczia sereg fenyegette. Ily viszonyok közt lemondott hóditásairól és békére lépett Francziaországgal és a svédekkel. Midőn aláírta a XIV. Lajossal St. Germainban 1679 jun. 29-én kötött békét, e keserű szavakat emlegette: exoriare aliquis nostris ex ossibus ultor (támad még hamvainkból boszuálló). Sohasem birta elfeledni, hogy le kellett mondania diadalainak megérdemelt gyümölcseiről és keserűsége nem annyira a svédek és francziák

* Carlson, i. m. 601—695. l.

ellen fordult, mint a császár ellen, ki őt cserben hagyta. Nemsokára a francziа királylyal lépett titkos szövetségre éppen a császár ellen.

Pomeránia meghóditásának korában nemcsak szárazföldi hatalmát fejté ki a választó, hanem a flotta alapitására is volt gondja. Afrika nyugoti részén birtokot szerzett és kereskedő társaságot alapitott. Halála azonban csakhamar véget vetett e törekvéseknek.

A császárral való egyenetlenségét még élesebbé tette, hogy egyenesen megröviditve tartotta magát a Habsburg-ház által. Sziléziában 1675-ben kihalt a liegnitzi fejedelmi család, melynek birtokára régibb szerződések értelmében igényt tartott a választó; Leopold császár nem ismerte el az igényt, hanem annyira tartott a választótól, hogy nem fogadta el segítségét, midőn a török Bécs ostromára készült. Félt, hogy a brandenburgiak útközben elfoglalhatnák Sziléziát. Később azonban a választó mindjobban elfordult XIV. Lajostól Strassburg elfoglalása és a hugenották üldözése miatt. Nemsokára 1686 elején egyenesen szövetségre lépett Leopolddal és azóta a brandenburgi vitézek a császáriak mellett harczoltak a török ellen. Buda ostrománál is nagyon kitüntek. A választó lemondott sziléziai igényeiről, melyek fejében azon tartománynak Brandenburggal szomszédos részét, a schwiebusi kerületet igérte neki a császár. A választó fia már előbb kötelezte magát titkos szerződésben azon kerület visszaadására, azon esetre, ha trónra lép. Ezen magában véve jelentéktelen ügy később nagy következéseket vont maga után. Brandenburgnak három sziléziai fejedelemségre való igénye lett később állitólagos jogi alapja Nagy Fridrik támadásának Mária Terézia ellen.

Orániai Vilmosnak vállalata Anglia ellen volt az utolsó nagy politikai terv, mely iránt Fridrik Vilmos érdeklődött. Rendkívül óhajtotta a vállalat sikerét, de már nem érte meg. Hetven éves korában halt meg 1688 május 9-én. A nagy választó személyesen is imponáló és megnyerő férfiú volt. Folytonos munka és fáradság által, súlyos akadályok ellenében vetette meg országa jövendő nagyságának alapját. Dédunokája, Nagy Fridrik legjobban jellemzé őt, midőn sírját e szavakkal mutatá kisérőinek: uraim, ez sokat vitt véghez.

III. Fridrik. A porosz királyság megalapitása.

Örökösének politikája nem tért el az atyja által előirt iránytól. De azért gyakran volt félreértés köztök és Fridrik Vilmos vég-

rendelete oly jogokkal ruházta fel második nejétől született gyermekeit, melyek a trónörököst sértették.

A családi béke nemsokára helyreállott, az ország osztatlan maradt és a választó annak egész erejét a külső ügyekre fordíthatta.* Ő állandóan jó egyetértésben maradt a császárral és mihelyt kiütött a francziák elleni háború, sietett a Rajna védelmére. Első sorban vallásos érzülete vitte a francziák elleni háborúra és Orániai Vilmos terveinek előmozdítására. Később a palotagrófság elpusztítása miatt lángra gyúlt nemzeti érzülete is. Az 1689. év óta Brandenburg kiváló részt vett a XIV. Lajos ellen viselt háborúban és maga a választó vezette a szövetségesek seregét. Sikerült is Mainznak és Bonn városának visszafoglalása. Minthogy a császár hatalma nagy részét még a török ellen fordította, tulajdonkép a brandenburgi választó tűnt fel mint a német nemzeti ellenállás feje, annál inkább, mert személyesen is részt vett a háborúban. Északi Németország politikailag összetartott, különösen a brandenburgi és a hannoverai uralkodó házak közötti szoros szövetség következtében. Éppen ezen háború alatt, 1692-ben, nyerte a braunschweig-lüneburgi herczeg a császártól a választói rangot. A császári politikának éppen a protestáns Németország volt most legbiztosabb támasza, míg délen a katholikusok és első sorban az egyházi fejedelmek közt, mindig talált párthíveket a franczia kormány. Annyira ment a választó ragaszkodása a császári politikához, hogy 1695-ben csakugyan visszaadta a schwiebus-i kerületet.

Minden csatatéren vérzettek és kitüntek a brandenburgi csapatok, hanem vitézségök uroknak nem szerzett semmi közvetlen hasznot. Sem a török háború, sem a franczia nem növelte a választó hatalmát. A ryswiki békét nélküle kötötte a császár, mi mélyen sértette a hiú fejedelmet. Elbocsátotta addigi első ministerét, Danckelmann Ebenhardot és minden igyekvését arra fordította, hogy magának hatalmához megfelelőbb rangot szerezzen, mint a milyen a választói volt. Már előbb is gyakran volt szó a királyi méltóság megszerzéséről és a császári udvar már 1695-ben kijelenté, hogy e tekintetben nem fog a brandenburginak elébe tenni más udvart. A szász választó 1696-ban elnyerte a lengyel koronát, orániai Vilmos angol király lett, természetes volt a választó azon óhajtása, hogy belépjen Európa egészen független, legmagasabb rangú uralkodóinak sorába. Még nem tűnt le a szertartások kora és a hatalmát ismerő fejedelem előtt

* Ranke, *Genesis des preussischen Staates* 292—301.

Nagy Képes Világtörténet. IX.

I. FRIGYES POROSZ KIRÁLY.

Desrochers (1693—1741) metszete után. Az eredeti festményt festette Wenzel J. F. (1670—1729.)

bántó volt, hogy még a velenczei doget is közjogilag magasabb állás illesse meg, mint őt. Az európai viszonyok igen kedvezően alakultak e terv elérésére nézve. Északkeleti Európát a Svédország elleni nagy háború dúlta és mindkét félnek érdekében állott kedvezni a semleges választónak. Délnyugaton pedig a spanyol örökösödés kérdésének eldöntésére szüksége volt a császárnak a brandenburgi hadakra. A császári ministerek conferentiája kijelenté, hogy a császár Isten nevében enged a brandenburgi választó kivánságának és beleegyezik porosz királyságra való emelkedésébe. A király kötelezi magát a maga és utódjaira nézve, hogy minden birodalmi ügyben a császári ház érdekeit fogják szem előtt tartani. Végre egyenesen kimondatott, hogy a királyi rang elnyerése által a császári jogok Brandenburg fölött nem szenvednek csorbát.* Egy ideig a császári udvar azt a reményt táplálta, hogy az új porosz király át fog térni a katholikus hitre, úgy, mint a szász választó. Erre azonban komolyan gondolni nem lehetett és a jezsuitáknak erre vonatkozó tervei nem valósultak. Mégis aláirták az erre vonatkozó szerződést, mihelyt bekövetkezett a spanyol trón megüresedése. (1700 nov. 16). Az új királyságot már előre elismerték Anglia és Hollandia. Francziaország csak az utrechti békében ismerte el, a pápa pedig igen erélyesen tiltakozott protestáns hatalomnak e méltóságra jutása ellen.** Lengyelország is csak «őrgrófnak» czímezte.

Königsbergben, a tulajdonképpeni Poroszország fővárosában, jan. 18-án 1701-ben nagy ünnepélylyel ment végbe a koronázás. Az új király palotájában maga tette fejére a koronát és aztán kenette fel magát a papok által. Koronázása emlékére alapitá a fekete sas rendet, melynek jelmondatául a suum cuique-t választá, annak kifejezésére, hogy a királyi hatalom egyaránt képes büntetni és jutalmazni.

Az első porosz király személyes tulajdonaira nézve egyike volt dynastiája leggyengébb tagjainak. Pompaszerető és fényűző volt és bizonyára e tulajdonainak nagy része volt abban, hogy annyi áldozat árán is megszerezte magának a királyi czímet. Ez által a király társadalmilag egyenlővé válván Európa leghatalmasabb uralkodóival, versenyre kellett lépnie — XIV. Lajos korában — a többi udvarral, mi túlhaladta az ország erejét. Mégis tévednénk, ha e koronázásban

* Leo, i. m. 331. l.

** Krones, i. m. IV. k. 39. l.

tisztán a hiúságnak látnók művét. Az új király igen erősen átérezte a királyi és állami hatalom kellékeit és már a többi hatalom rivalitása is mutatta, hogy a czím elnyerése az államra nézve is több volt puszta külsőségnél. Maga Nagy Fridrik így itél felőle: Fridrik csalétket vetett utódai elé, mely által mintegy így szólott hozzájuk: «Én czímet szereztem, legyetek ahhoz méltók; én megvetettem nagyságtok alapját, nektek be kell fejezni e munkát.»*

A porosz állam szervezése. I. Fridrik Vilmos.

Láttuk, hogy az északi államokban mindenütt a királyi hatalom az, mely szervezően lép fel és egyesíti az állam erejét. Ez egyesítést mindenütt az egyre nehezedő állami feladatok terhei tették szükségessé. Azért is e monarchiáknak mindenütt katonai volt a színezetök. De sehol sem vált annyira azzá, mint a legifjabb államalkotásban: Poroszországban.

Az első király uralma ugyan nem mutatta ezt a képet. I. Fridrikre első sorban a versaillesi példa hatott. Ő állama erejét túlhaladó pompában és üres szertartásban keresett kárpótlást még mindig fogyatékos tekintélyeért. Nejében, a hannoverai Zsófia Saroltában meg volt a műveltség s tudomány iránti érzék is, mely az első porosz királynénak előkelő helyet biztosított különben szellemileg nem nagyon kiváló kortársnői között. Különösen általa vált Berlin a franczia szellemnek egyik nagy telepévé, úgy, mint később Pétervár vált azzá. A réfugiék közt sok volt az író és tudós, kik innét is folytatták a harczot Bossuet és iskolája ellen. Leibnitz megalapította a tudományos akadémiát, a pompaszerető király pedig, ki építkezéseivel meg akarta örökiteni nevét és rangjának fényét, művészakadémiát alapított.

De ha még a gazdag Francziaország is megsinylette Versailles pompáját, mennyivel nagyobb teher volt a királyi ranghoz mért pazarlás a szegény, nagyrészt terméketlen Brandenburgra nézve, melynek ipara csak akkor kezdett fejledezni. A király a közeledő tönk ellen nem talált más orvosságot, mint a fejedelmi javak eladását, vagy elzálogosítását és aranycsinálóknak alkalmazását.

Már pedig állami függetlenség és hatalom nem lehet meg gazdasági függetlenség nélkül. Az újkornak ezt a nagy eszméjét belátta az első királynak fia és örököse, Fridrik Vilmos, kinek komolysága

* *Mémoires de Brandenbourg.*

már atyja életében nagy befolyást biztosított részére. Uralmát (1713) az udvar egyszerűsítésén kezdte. Erkölcsös, takarékos ember volt, elitélte a külföldieskedést, nem találta örömét másban, mint a katonáskodásban, a miben úgy látszik, XII. Károly svéd király volt mintaképe. Az udvari cselédség költségeit 276,000 tallérról 55,000-re szállította alá, munkát követelt mindenkitől és nem sokat törődött vele, ha muszkának, barbárnak tartották. Atyját egyszerűen, katonásan temettette el, de még a temetés előtt szigorúan megvizsgáltatta a pénztárakat. És ez nem volt múló fellobbanás, hanem férfias kitartás műve, melynek nyomai máig sem enyésztek el és melynek nagy része volt Poroszország világtörténeti szerepének előkészitésében.

A porosz katonaság már a nagy választó korában és a spanyol örökösödési háborúban kitünt vitézsége, jó rendje és fegyelme által. Már a nagy választó korában némileg katonai színezete volt az államnak: I. Fridrik Vilmos által ez a tényező vált túlnyomóvá. Mindjárt trónralépése után kijelenté, hogy maga lesz magának tábornagya és pénzügyministere; az válik majd javára a porosz királynak. Az országnak takarékosan kezelt és jó gazdálkodás által egyre növekedő jövedelmeit majdnem egészen seregére fordította. Abban látta hatalmának és tekintélyének legbiztosabb alapját. Még nem volt szó nemzeti seregről, a porosz hadak nagy része az egész német birodalomban toborzott zsoldosokból állott. Ezeket a rendes fizetésen és a szigorú katonai fegyelmen kívül a tisztikar buzgalma és hazaszeretete csatolta a királyhoz. Nem lehetett itt tiszti állást vásárolni: az királyi kinevezéstől függött. A tisztek legnagyobb részét a nemesség szolgaltatta, attól egyenesen megkövetelték, hogy fiait a király szolgálatának szentelje. Itt nem volt fényes udvar, nem döntött a király kegyének hajhászása. A nemesség a seregnél talált rangjához mért foglalkozást, ott, királyának közvetlen felügyelete alatt szolgált. A modern monarchiák egyik legnehezebb feladata: a nemességnek állami felhasználása, előitéleteinek sérelme és az állam károsítása nélkül, igy nyert megoldást. A tisztikar, mint olyan, nemes volt, a becsület törvénye alatt álló. Maga a király is hozzá tartozott, 1725 óta mindig katonaruhában járt. Ez is takarékosságának volt kifolyása, mert minek katonának a díszruha? Európa uralkodói az ő és nagy fia példájára öltöttek formaruhát.

A legénységnél is roppant változások állottak be. Az 1733-iki hadikészületek alkalmával kiadott rendeletekben ki van mondva az általános hadi kötelezettség elve: minden alattvaló fegyverre szüle-

tett. Tényleg csak a paraszt lakosságra nehezedett a katonaság terhe, de kivétel nélkül. Addig csak a királyi jószágokon lakó pórokat tartották egész alattvalóknak, most köztük és a nemesi telkeken lakók közt nem volt már különbség. A pór a katonai szolgálatban nagy önérzetet sajátított el, rendet és katonai becsületet tanult és nem volt már, mint régen, az úr egyszerű jószágának tekinthető. E reform által rendkívül emelkedett a hadsereg száma és állandósága. A toborzás nem hozott soha biztos eredményt: most minden ezrednek külön újonczozási terület tűzetett ki (cantonnement). Minden gyalogezred kiegészítésére 5000, minden lovasezredéhez 1800 család (tűzhely) volt rendelve. Béke idején 30, háborúban 100 embert vehettek évenkint.*

A katonaság nem állott folyton szolgálatban. Kikre nem volt szükség, béke idején 10 hónapon át otthon maradhattak a mezei munka ellátására. Szabadságolásuk idejére kapitányuk húzta zsoldjukat, ki ez összeget külföldi katonák toborzására volt köteles fordítani.

Ismeretes a király beteges előszeretete nagytermetű katonák iránt. Egész testőrezredet állított össze belőlük, a külföldi hatalmaktól hosszú legényeket fogadott legszívesebben ajándékul és toborzói, ha alkalmas ember volt szóban, nem kíméltek sem pénzt, sem erőszakot. Az egy ezred költségét 12 millió tallérra tették és a király majdnem minden szomszédjával perbe jutott, mert toborzói nem kíméltek sem állami, sem magánjogot, ha arról volt szó, hogy neki gárdistát szerezzenek. A királynak e túlságos előszeretete a nevetségessel volt határos, de azért nem szabad miatta megfeledkezni országlásának komoly és tiszteletreméltó oldalairól.**

A porosz sereg nemcsak a testőrezred magassága által vált ki, hanem sokkal lényegesebb és fontosabb tulajdonságok által is. Öltözete volt a legegyszerűbb és legolcsóbb mindannyi közt; a régi festői mentték helyébe a rövid testhez álló kabát lépett. Tisztnek és közlegénynek egyaránt legkicsinyesebb pontossággal kellett alkalmazkodnia az előirt ruházathoz. Ez magában véve roppant sok időt vett igénybe. A többit a folytonos gyakorlás foglalta el, mely kora reggeltől késő estig szokott tartani. Még nagyon nehézkes volt a puska kezelésének módja, több, mint száz mozdulatra volt szükség. Az ügyetleneken a

* Hoyer, *Geschichte der Kriegskunst.* II. 76.

** Több levele Pálffy Jánoshoz, melyekben ily rekruták miatt alkudozik, a Pálffy-család pozsonyi levéltárában.

Nagy Képes Világtörténet. IX.

I. FRIGYES VILMOS KEZEIRÁSA.

A general-directorium számára készült utasítás végső mondata. Eredeti nagyság. A berlini kir. titkos állami levéltárban.

Átírása thul Meier soll auch in der zuletzte ordre setzen, das ich sie es versicherte vor Gott, das diese Neue verfassung alleine von mir kehme, und ich es selber aufgesetzet hette und keine intrige darunter wehre, nur ich mein beste, der Lender und leutte und befestigung der armée und kron, den ich persuadieret wehre, das durch diese combinacion es festgesetzet werde, waserne sie wolten treue und unverdrossen den stranck zugleich ziehen thullMeier soll dieses recht schön aufsetzen.

tisztek és altisztek botja dolgozott, melyet kérlelhetetlen barbársággal suhogtattak. Maga a király és fővezére, dessaui Leopold herczeg, voltak a legkeményebb felügyelők. E szigorúságnak megvolt az eredménye; a porosz katonák addig ismeretlen gyorsasággal és ügyességgel mozogtak és tüzeltek. Lényeges javitása volt a puskának, hogy már nem fa, hanem vas töltővesszőket alkalmaztak.*

Vége volt a katonáskodás régi, félig lovagias, félig rabló módjának. A katonából gép lett, a bot tartotta féken, nem volt más hazája, mint a király szolgálata. Nem csoda, ha e barbár fegyelem és a tisztek kinzása sokat szökésre birt. Csak a desertio ellen hozott embertelenül szigorú törvények tarthatták össze a sereget, melyet Fridrik Vilmos egész uralkodása alatt nem próbált meg nagyobb háborúban.

A szegény nemességről, mely a tisztikart szolgáltatta, a berlini királyi kadetiskola felállitása által gondoskodtak. A katonai pályára készülő nemes ifjak itt egyszerű nevelésben részesültek, mind megtanultak irni, olvasni, számolni és némit a történetből és földrajzból. A tehetségesebbek a francziа nyelvben, a rajzban és a katonai mennyiségtanban is kiképezhették magokat. Derék, kiszolgált tisztek vezetése alatt, mind megtanulták, mi a kötelességük és hozzászoktak a katonai rendhez.**

Az egész porosz sereg, melynek száma 1713-ban 38,000-et tett ki, 1740-ig 89,000-re emelkedett, békelábon.

Csak a pénzügyekben helyreálló rend és a király szigorú gazdálkodása, mely nem engedte, hogy az ország jövedelmeit más czélokra fordítsák, mint államiakra, tette lehetővé a hadsereg számának és minőségének ily rendkivüli emelkedését.

Fridrik Vilmos nem várta országai gazdagodását a nagy kereskedéstől és a nagy ipartól, melyek fejlesztése volt, Colbert óta, az államok főczélja. Valamint saját háztartásában egyszerű volt és a régieshez ragaszkodó, úgy az államháztartásban is többet várt a nagy tömeg takarékosságától és munkájától, mint néhány kevésnek bő nyereségétől. A nagy választó által alapitott gyarmatokról lemondott és a belső forgalomra forditotta egész gondját. Előbb a posztóipart virágoztatta fel. Főeszközei voltak: saját katonaságának belföldi posztóba öltöztetése, az idegen posztó behozatalának eltiltása és az illető

* Hoyer i. m. 91—98. l.

** Mirabeau, *de la Monarchie Prussienne* I. 84.

czikkek külföldi keletének biztosítása szerződések által. Oroszország és Svédország porosz posztóba öltöztették seregöket.

Legfőbb kincsét az országnak munkás és számos népességében látta. Kifogyhatatlan volt a telepitések előmozditására czélzó eszközökben. Minden városba mindenféle kedvezések mellett oda való kézmiveseket keresett. A keleti tartományok, különösen Poroszország, egész néptelenek voltak a pestis miatt, mely 1711-ben csak úgy dühöngött ott, mint hazánkban. A különben oly takarékos király nem kimélt semmi költséget, ha a népesség szaporitásáról volt szó. Házat és telket adott az érkezőknek, ellátta őket a földmiveléshez szükséges eszközökkel és több évi adómentességet engedett nekik. Az akkor Magyarországon divó katholikus reactio azon reménynyel kecsegtette, hogy sok magyar ki fog vándorolni és 1721-ben fel is ajánlotta a kivándorolni szándékozóknak oltalmát. Hanem csak egyesek jöttek, kiknek a huszárezredek alakításánál vette hasznát. Nagyobb emigratio indult meg 1731-ben a salzburgi érsekségből, hol Firmian érsek az evangelikus lakosságot erőszakkal akarta megtériteni, s csak midőn a protestáns rendek felszólaltak, engedte meg a kivándorlást. Rövid idő alatt 20,000 ember jött Poroszországba. Az ország szine csakhamar megváltozott. Mint a trónörökös 1739-ben irta Voltaire-nek, romba dőlt városok és néptelen falvak helyében most népes városokat és gazdag községeket látni, a művelés oly jó, mint bárhol Németországban és mindez a királynak köszönhető: ő nemcsak parancsolt, hanem fel is ügyelt a végrehajtásra, mindent tervezett és elvégezett, nem kimélt sem fáradságot, sem erőfeszitést és gondot, sem igéretet, sem jutalmat, sem bármily nagy összegeket, hogy egy fél millió gondolkodó lénynek emberi létet és szerencsét szerezzen, melyet egyedül neki köszönhetnek.* Hasonló emelkedés volt észlelhető az ujonnan szerzett Pomeránia városaiban. Már 1720 óta a király tartományaiba tért a pfalzi és frankóniai üldözött evangelikusok kivándorlásának árja, mely azelött leginkább Amerikát népesitette.

A városok és a falvak arányos népesedése lehetővé tette az adórendszernek szigorúvá és egységessé tételét. A városi adó, az accise, már 1720 óta behozatott minden tartományban. A tulajdonképpeni Poroszországban, hol a rendek még birtak némi jogokkal, nem lehetett addig behozni a telekadót. Most, a mint a király bizottságot kül-

* Levele jul. 27. 1739. Insterburgból. I. 419—20. l.

dött ki e czélra, a nemesek készeknek nyilatkoztak más módon előteremteni a kivánt összeget. A király ez emlékezetes szavakkal válaszolt: «A telekbizottság csak dolgozzék tovább. Czélomhoz jutok, megvalósítom a felsőséget, megszilárdítom a koronát, mint egy érczsziklát (rocher von bronze) és a junker uraknak csak a gyűlés árnyékát engedem.» Midőn a nemesség tovább is ellenállott és panaszkodott, hogy a király intézkedései tönkre fogják tenni az egész országot, a király így felelt: «Furcsa, az egész ország tönkre megy. Nem hiszem, de azt hiszem, hogy az urak tekintélye és féktelensége megy tönkre.»* Általában véget akart vetni a hűbériség maradványainak, melyeknek csak addig volt értelme, míg a nemesség katonáskodott. Főczélja volt a nemesi birtokokat terhelő hűbéres kötelességnek pénzzel való megváltása és idő folytán, a nemesek minden ellenállása daczára, keresztül is vitte akaratát.

Többi jövedelmét a dominiumok, melyeket visszaváltott, a bélyeg, a só, a posta és a folyókon szedett vámok szolgáltatták.**

A jövedelmek egyre nagyobbodtak. Míg 1713-ban 3.600,000 tallért tettek ki, 1740-ben már majdnem a kétszeresre, 7 millióra emelkedtek. A király nem elégedett meg elődjei adósságának kifizetésével, a sereg fentartásával, a bevándorlókra fordított gyümölcsöző kiadásokkal; még nagy összegeket tett évről-évre a kincstárba. Halálakor az általa megtakarított készpénz és ezüst 10 millió tallérra ment. A mellett pedig a növekedő adó soha sem vált túlságos teherré, mert a király gondoskodott egyenletes elosztásáról.

Minthogy a király oly kiváló kedvezésekben részesíté a sereget, a katonai kormány mindenütt szembeszállott a polgári igazgatással és, minthogy annyi téren érintkezett e két hatóság, folytonos volt a súrlódás a legfőbb katonai és polgári kormányszékek közt. A király nem látott orvoslást másban, mint a két hatóság egyesítésében. «Általános pénzügyi-, hadi- és dominiumi igazgatóság»-ot (General-directorium) állított fel, a felség hasznára, a jövedelmek emelésére, az alattvalók fentartására és az azokat fenyegető veszélyek eltávoztatására» (1723

* A király stilusára jellemző megjegyzés így hangzik: Corios tout le pais cera Ruine. Nihil Kredo. Aber das Kredo, das der Junker ihr niposwollam wird ruinirt werden. — A ni poz wollam a lengyelek veto-jának formulája. A történetírók rendesen összekeverik e királyi megjegyzést az előbbivel, pedig mint Droysen (i. m. IV. 2. 198. j.) kimutatja, külön alkalommal keletkeztek.

** Mirabeau, i. m. I. 73. l.

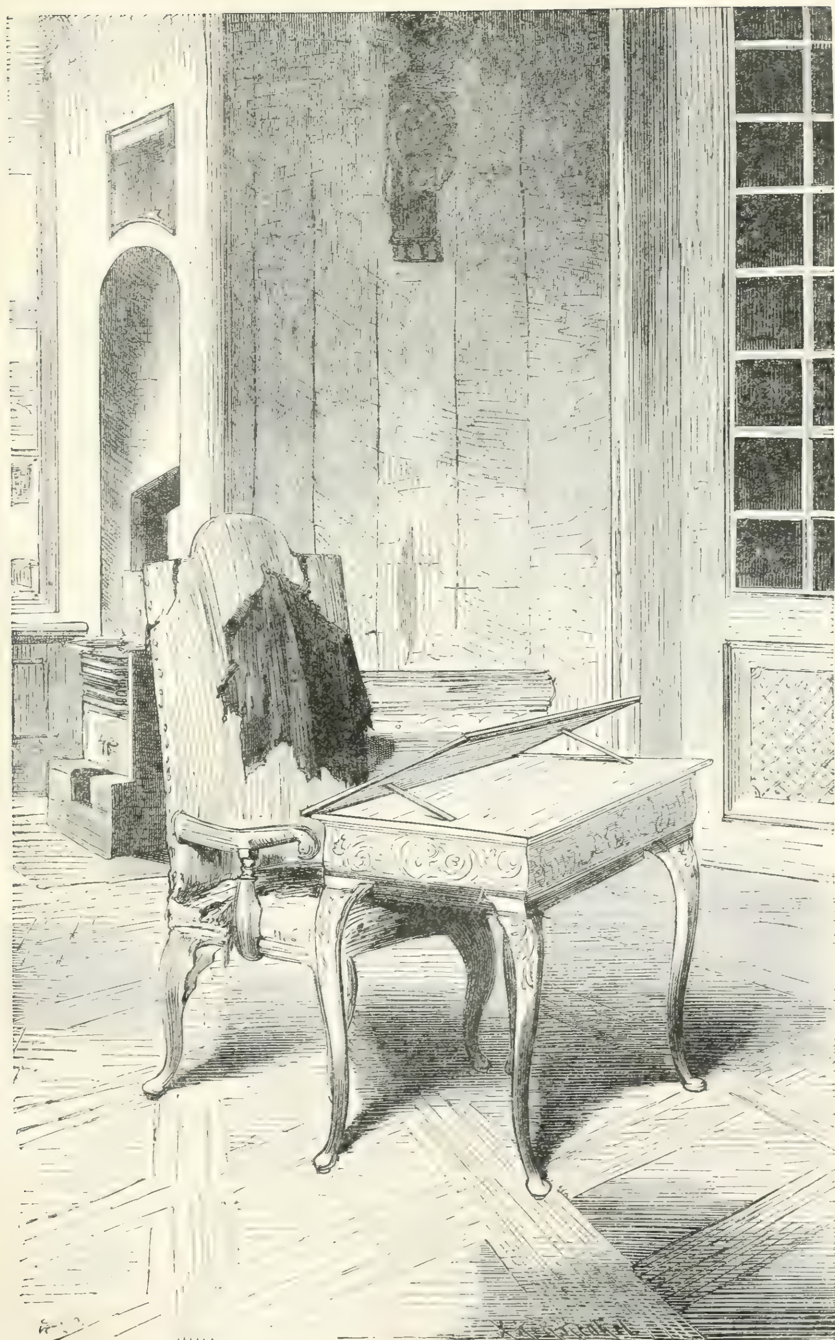
jan.). E téren is megvan a párhuzam Magyarországgal: épen 1723-ban állították fel nálunk a helytartótanácsot. Csakhogy nálunk a helytartótanács nem csak az államnak volt eszköze, hanem az uralkodó osztályoké és gyakran a külső befolyásé is, lefelé pedig a megyékre nagyon csekély volt a hatalma. Itt ellenben a király maga állott élén, és alája volt rendelve az egyes tartományok egész igazgatása.* Meg volt a hatalom és az akarat is, a közigazgatás útján, az állami élet minden terén megvalósítani a király szándékait, bármennyire ellenkeznek is azok az uralkodó osztályok érdekeivel. Az egyes tartományok igazgatása egy-egy ministerre volt bízva, ki a mellett még szakának is élén állott. A király által gyakorolt személyes ellenőrzés csakhamar kötelességtudó, munkás és belátó hivatalnokosztályt teremtett, mely az egész országban mindenütt egységes elvek után indult.

Az új közigazgatás a jobbágyság sorsának javítását ismerte egyik legfontosabb feladatának. Már 1719-ben kimondatott a dominiumokon lakó nagyszámú parasztság személyes szabadsága, a «Leibeigenschaft» eltörlése. «Nemes dolog, ha az alattvalók a szolgaság helyett szabadsággal dicsekedhetnek, élvezhetik, mi az övék, keresetöket annál nagyobb törekvéssel űzik, mert a magoké és biztosítva vannak házok, tűzhelyök, földjök és vagyonuk birtokáról a jelenben és jövőben.» A többi földesúr birtokán lakó parasztot még nem szabadította fel a király, hanem ott is közbelépett az elnyomott javára. Egy 1738-iki rendelet eltiltá a póroknak korbácscsal és veréssel «istentelen módon, mint a barmot» munkához hajtását. Gondoskodtak arról is, hogy a nemes, elegendő ok nélkül ne űzhesse el telkéről jobbágyát. Egyáltalában a király, mint Droysen mondja, némileg néptribunná lett, az elnyomott osztályok természetes védőjévé.

Nemcsak munkára tanította és kényszerítette népét, hogy adót és katonát szedhessen; gondoskodott annak neveléséről is. Már 1717-ben elrendelte, hogy a szülők kötelesek gyermekeiket iskolába küldeni.

A szegények helyett a község fizette a tanpénzt. Tanítók az imént alapított hallei árvaházból nagy számban kerültek ki és az egyházi hatóságoknak gondoskodniok kellett a jó tanítókról és azok alkalmazásáról. A koronajószágokon a király egy fél telket ajánlott fel a tanítóknak és, minthogy a nemesek nem igen követték példáját,

* Droysen, i. m. IV. 2. 351. l.

Nagy Képes Világtörténet. IX.

NAGY FRIGYES DOLGOZÓ SZOBÁJA A RHEINSBERGI VÁRBAN.

Lüders rajza után.

nagy összegekkel járult az iskolák felállításához a nemesi falvakban. A berlini nagy kórház (Charité) szintén az ő alapitása.

Sokat fáradott a bonyolódott igazságszolgáltatás egyszerüsítésén, de neki ép oly kevéssé sikerült a jognak és törvénykezésnek reformja, mint a hozzá annyira hasonló Nagy Péternek. Egy tekintetben azonban szerencsésebb volt Oroszország reformátoránál. Hivatalnokai, bár csekély volt a fizetésök, a király személyes felügyelete és utána nézése alatt megtanulták a pontosságot, a kötelesség érzését és az állam érdekének első sorba helyezését.

A király és fia.

Fridrik Vilmos családjában és udvara körében is az volt, mi országlásában: jóakaró, erkölcsös, de zsarnoki és hatalma teljességét mindenkép érvényesíteni akaró kényúr. Természetében volt valami durva és erőszakos és e jellemvonását még erősíté az atyja udvarának finomsága iránti megvetése. Atyja, mint egész kora, tisztelője, utánzója volt az idegen, francziás műveltségnek, Fridrik Vilmos ellenben megvetett mindent, mi külföldről jött, a tudományt és művészetet sem véve ki. Fridrik megalapította az akadémiát, de az új király annak elnökéről, Leibnitzról azt állította, hogy semmire sem lehet hasznát venni, még őrállásra sem. Udvari bolondját nevezte ki az akadémia elnökévé és az egész tudós társaságot csak azért nem oszlatta fel, mert remélte, hogy az jó katonai sebészeket fog nevelni. Örömét találta udvari bolondjainak a hires tudósokkal való vitatkozásában.* Nem kímélt semmi philosophiai theoriát, ha az ellenmondani látszott politikai érdekeinek, vagy korlátlan hatalmának és Wolf Krisztiánt, azon kor leghiresebb philosophusát elűzte hallei tanárságáról, mert azzal vádolták, hogy fatalistikus tana igazolja a desertiót.** Később visszahívta, mert remélte, hogy miatta idegen deákok jönnek porosz egyetemre és így némi anyagi hasznot várhatott.

Említettük már, mennyire megszorította személyes kiadásait, csak 52,000 tallért szánt azokra évenkint. Úgy élt, mint valami köznemes, a királynőnek Zsófia Dorottyának, I. György angol király leányának, gyakran kellett télen fűtetlen szobában tartózkodnia, ebédre csak két tál közönséges ételt kapott a királyi család. Az egész királyi

* Biedermann, i. m. II. 161.
** U. o. 406—7. l.

asztal költsége egy napra nem lehetett több hét tallérnál, ebbe az udvari nép élelme is bele volt értve. Ép oly egyszerü volt minden bútor, csak nehéz ezüst készletekre költött sokat a király, mikből szükség esetén könnyen lehet pénzt verni. Mint legidősebb leánya, Wilhelmina mondta, a király szerint a férfiaknak csak katonaságra, a nőknek csak háztartásra volt szabad gondolniok. Megvetett minden nemesebb művészetet, legfölebb kötéltánczosok mutatványait bámulta meg. Egyetlen mulatsága a hires dohány-collegium volt. Minden estéjét abban töltötte, ott jelentek meg előtte fő hivatalnokai és a külföldi követek és a király legnagyobb kegyének tartották, ha valakit oda meghivott. Ott dohányoztak, sört ittak, néha a részegségig és az udvari bolondok élczeit hallgatták. Kik a király e kedves időtöltését megbecsülték és ott kedvében jártak, nála nagy kegybe jutottak. Nagy befolyást gyakorolt reá különösen a császári követ, Seckendorf gróf.*

Családjával egész spartai módon bánt. Gyermekeit igen szigorúan tartotta, a legkisebb okért is verte és gyalázta. Mint a seregben, úgy otthonában is kiméletlen fegyelemnek kellett uralkodnia. Gyermekeit a maga módjára neveltette, azokat is távol akarta tartani mindentől, mi idegen és finomabb műveltségre valló. Ellenmondott ez kora egész irányának, ellenmondott a királyi méltóságnak, melyet csak meg kell különböztetni a káplár tekintélyétől, ellen a királyné műveltségének. Mindenki tudta, hogy a király saját családja körében nem találja azt a vak engedelmességet, melyet általában meg akart és meg is birt valósitani. És, hogy teljes legyen a tragikum, maga a király fia és örököse, kiért fáradt és küzdött, lépett fel, mint az általa képviselt irány határozott ellensége.

Fridrik, a trónörökös (szül. 1712 jan. 24-én), atyja akarata szerint gyermeksége óta egészen katonai nevelést nyert. Ez azonban nem elégíté ki a szép és eleven fiút, ki nagy örömet talált az annyira tiltott franczia könyvekben és azok mintájára maga is kezdett verselni.** Politikailag is, mihelyt ifjúvá fejlődött, anyja befolyása alatt, eltért az atyja által követett iránytól. Épen az Anglia és a császár közti ellentétnek volt kora és míg a király a császárnak volt szövetségese, a királyné családjához hajolt, mely Anglia és Hannovera trón-

* Arneth, *Eugen von Savoyen.* III. 201. l.

** Ranke, *Friedrich der Grosse.* 5. l. Nagy Fridrik ifjúságára nézve legfontosabb kútfő testvérnénjének, Wilhelminának, később bayreuthi herczegnőnek, emlékiratai.

Nagy Képes Világtörténet IX.

FRIGYES TRÓNÖRÖKÖS.

Thomas Huber (1700—1779) festménye után. Berlinben, a Hohenzollern-múzeumban, a Monbijou-kastélyban.

Zsófia Dorottya.

Wolffgang 1732-ből való rézmetszete után: az eredeti festményt Antoine Pesne festette.

ján ült. Legkedvesebb gondolata szerint gyermekei összeházasodtak volna az angol királyi család gyermekeivel. Mind Fridrik, mind nénje sóvárogtak e kettős házasság után, melynek nagy volt a politikai jelentősége, mert Poroszországot bizonyára közelebb hozza a nyugoti hatalmakhoz. Utóljára a király, hosszabb ingadozás után,

véget vetett az erre vonatkozó alkunak. A trónörökös, megfosztva az önállóságra való kilátástól, nem birván tovább tűrni atyjának őt földig alázó durva bánásmódját, kétségbeesett lépésre határozta el magát. Összeköttetésekre tett szert nemcsak Angliában, hanem Francziaországban is és szökés által akart szabadulni atyja hatalmából. A királynak 1730 nyarán délnyugoti Németországba való utazása, melynél a trónörököst is magával vitte, alkalmat nyujtott a terv végrehajtására. Hanem Fridrik kisérete értesitést nyert és, midőn Mannheim közelében éppen szökni készült Francziaországba, apródja, Keith, bevallott a királynak mindent (1730 aug. 4.). Fridrik Vilmos őrizet alatt tartotta fiát, de csak akkor akart itélni fölötte, ha már porosz területen van. Katonai szökésnek, atyai tekintélye elleni lázadásnak tekintette fia kisérletét, kinek bűne még nagyobbá válik külföldi hatalmasságokkal való cselszövései által. «Mi válik majd ezen fegyelemre, kötelességérzésre, szolgálatra és engedelmességre alapitott államból, ha a trónhoz legközelebb álló ily példáját adja a kötelességmulasztásnak és desertiónak, ha az is elcsábitja a tiszteket, kik, mint ő, esküt tettek, hogy mindenben hívek lesznek a királyhoz, hasznát keresik, kárának útját állják.» A haragnak és a sértett önérzetnek forró kitöréseitől eltorzitva, de azért igazán élt a királyban az atyai kötelesség és királyi felelősség ösztöne: ha valaha, most volt szükséges a büntető igazság teljes súlya: «fiat justitia, pereat mundus», irta akkor.*

A vezérek közbenjártak a trónörökös érdekében, mert a királyt képesnek tartották arra, hogy fiát is feláldozza a katonai fegyelemnek. Közbenjártak a királylyal szövetséges uralkodók, köztük VI. Károly császár is, bár tudta, hogy a trónörökös politikájának ellensége. Fridrik Vilmos válaszában a császár pártfogásának tulajdonitja, hogy fiának megkegyelmezett. E kegyelemmel oly intézkedéseket kötött össze, melyeknek czélja volt Fridrik kemény, «istentelen szivének meglágyitása». A trónörökös Küstrin várába záratott. A haditörvényszék nem itélte halálra a terv egyik részesét, Katt-ot, — a másik, Keith, szerencsésen elmenekült Angliába — de a király saját hatalmából megváltoztatta az itéletet és a szerencsétlent Küstrinben fejezteté le, fia ablaka alatt, ki elájult a végrehajtás előkészületei alatt. A hozzá küldött pap előtt az ifjú halálos félelmében bevallotta, hogy vétett atyja ellen és ezentúl feltétlen engedelmességet igért. Miután

* Droysen, i. m. IV. 3. 109—110.

FRIDERICUS WILHELMUS
Rex Borussiæ Elector Brandenburgensis

Nagy Képes Világtörténet. IX.

I. FRIGYES VILMOS POROSZ KIRÁLY.

Wolffgang J. G. (1664—1748) rézmetszete után. Az eredeti festményt Antoine Pesne (1684—1757) festette.

erre esküt tett, a király kibocsátotta a szigorú fogságból és a küstrini kormányhatóságnál dolgoztatta.

Ez volt a drámának szerencsés, mindkét részre leghasznosabb megoldása. A királyi és állami tekintély épen maradt, véres tragédia pedig az esetből nem fejlődött. A királynak azt a munkát kellett végeznie, mit Richelieu hajtott végre Francziaországban, meg kellett mutatnia, hogy a királyi család tagjainak érdeke sem jöhet számba a királyi tekintély által képviselt állam érdekei ellenében. Az összeesküvés itt annyiban tragikusabb, mert a királylyal szemben saját fia állott. Csak az előrehaladottabb műveltségnek és a király mély vallá-

Emlékérem Nagy Frigyes születésére.
Ezüst. Berlinben, a királyi éremgyüjteményben.

sos érzésének volt köszönhető, hogy a királyi család e viszálya nem nyert oly véres megoldást, mint Don Carlos és Alexei esetében.

Külföldi politika. Fridrik Vilmos halála.

I. Fridrik Vilmos az utrechti béke óta el volt határozva, hogy seregét nem bocsátja rendelkezésére idegen hatalomnak; az csak országai védelmére és nagyobbítására volt rendelve. Mint láttuk, többnyire szövetségben állott ugyan a császárral, de csak azért, mert e szövetséget tartotta leghasznosabbnak. A császárnak nemcsak tényleges hatalma volt nagy, hanem közjogi tekintélye is, arra pedig nagy szüksége volt Poroszországnak, hogy új szerzeményeit biztosítsa és ismét másokra nyerjen kilátást.

A svéd birodalom hanyatlása a poltavai csata után lehetővé tette Fridrik Vilmosnak, hogy aránylag könnyű szerrel elfoglalja Pomerániát, melynek birtokáért annyit fáradt hiába a nagy választó. E sikert első sorban Oroszországgal való szövetségének köszönheté és ahhoz igyekezett is hű maradni.

A személyes indulatok, a király szenvedélyes természete miatt, nagy befolyással voltak a politikának e korban rendkivül gyorsan változó phasisaira, de állandóan csak az érdekek vezették Poroszországot szövetségei kötésében és felbontásában. Eleinte inkább a császár ellen foglalt állást, mert az nem látta szivesen Poroszország emelkedését és, mert a császári politika akkor határozottan a protestánsok elnyomására törekedett. Egy magyar bujdosó, Klement Mihály, ki ebben az irányban izgatta őt, nagy befolyásra jutott nála, de aztán vérpadra jutott.* Később, 1725-ben, a herrenhauseni szövetséghez csatlakozott, azon reményben, hogy Francziaország, Anglia és Hollandia támogatják majd a császár ellen is, ha az Poroszorosság ellen fordul. Szövetségesei egyúttal elismerték jogát a jülichi és bergi örökségre. A neuburgi ház, e tartományok ura, kihalófélben volt és az örökségre a Hohenzollerneken kívül a palotagrófi család sulzbachi ága is tartott jogot. Hanem a szövetségesek természetesen első sorban saját érdeküket nézték és azért a császár könnyen téríthette Poroszországot a maga részére azon igérettel, hogy alkut közvetit közte és a sulzbachiak közt, mely szerint Berg herczegsége porosz birtokba menjen át. Ezt a wusterhauseni szövetség (1726 okt. 12.) erősitette meg, melyben a király elismerte a pragmatica sanctiót. A szövetség igen terhes feladatot rótt a császárra, ki csak néhány hónappal előbb ismerte el a sulzbachiak jogát.** Az alkudozások Károly egész uralkodásán át folytak és, minthogy eredményre nem vittek, egyik állam se tartotta magát nagyon kötelezve a szövetség által. A porosz király keresztülvitte, hogy a legtöbb német állam elismerte a pragmatica sanctiót. A császár azonban személyes találkozásakor a királylyal Prágában, 1732-ben, csak Bergnek egy részére ismerte el Poroszország jogát és kivette a fővárost, Düsseldorf-ot. «A prágai találkozás lett a császárral való barátság sirja.» Külsőleg szövetségese maradt még a király, de csak igen lanyhán segitette, midőn a császár a következő évben háborúba keveredett a Bourbo-

* Friedberg, *Der Ungar Michael von Klement.*

** Arneth, i. m. 210. l.

nokkal. Élete vége felé pedig, látva a császári udvar gyengeségét, titkon Francziaországgal egyezett meg. E szerződés szerint övé lett Berg legnagyobb része, Francziaország pedig a maga részére nyerte nemcsak a porosz királyt, hanem a palotagrófot is.*

Ez volt a betegeskedő király utolsó nagyobb politikai tette. Általa mintegy új irányt ir elő a porosz politikának. Addig a Hohenzollernek, a versengés ritka eseteit kivéve, többnyire összeköttetésben állottak a Habsburgokkal, most, a mint kihalófélben volt a császári ház, ellene kezdett fordulni a leghatalmasabb tiszta német ország. Bármennyire hangoztatta is Fridrik Vilmos nemzeti és császári hűségét, előretörekvő országának érdeke őt lassankint idegenek szövetségesévé, császára ellenévé tette.

Más tekintetben is nagy változáson ment át. Sokat engedett régi durvaságából és önkényéből, el kezdte ismerni fia jó tulajdonságait, bár az nemcsak katona volt, sőt egy ízben, fia nagy örömére, már dicsérte is a tudományokat.

«Az állam teste, szervezete, szabálya és alakja meg volt: mesteri mű, mint egykor Pygmalion szobra. Hiányzott még az, mit a király nem adhatott: Prometheus szikrája.**

* Droysen, i. m. 362. l.
** Droysen, i. m. 428. l.

XII. FEJEZET.

OROSZORSZÁG EMELKEDÉSE ÉS SZERVEZÉSE.

Általános szempontok.

A modern állami hatalom és annak szervezése Olaszországban kezdődött, a régi római hagyomány megujulása által és nyugoti Európa nagy monarchiáiban nyerte első teljes kifejlését a fejedelmi hatalom gyarapodása által. Teljesen azonban a többi nagy történeti alakulást: az egyházat, a rendeket, a tartományok különállását nem birta maga alá vetni, mert azok szintoly mélyen gyökereztek a nemzetek öntudatában, mint magoknak a dynastiáknak tekintélye. Ebből következett, hogy kivéve az egészen más fejlődésű Hollandiát, a többi országban a modern államnak a középkori társadalomra kellett támaszkodnia. A királyi absolutismusnak mindenütt határt szabott a conservativ hagyomány: igazi társadalmi forradalomra csak Cromwell Angliája mutatott példát, az is csak rövid ideig. Előbb Spanyolországban, aztán Francziaországban is annyira elcsenevészedett az állami eszme friss hajtása az udvari és nemesi élet sűrű bozótjai közt, hogy ott határozottan visszaesés állott be.

Kedvezőbb helyzetben voltak e tekintetben a skandináv országok és Poroszország, hol a rendi uralom szintén újabb szövésű volt csak és hol a reformatio a fejedelmeket állította az egyház élére. Itt sokkal rövidebb a küzdelem és sokkal teljesebb az eredmény.

De legnagyobb és legáltalánosabb hatásra ott juthatott az absolutismus, mint államot szervező tényező, hol diadalmi útjában még a régi, patriarchális fejedelmi hatalmat találta teljes virágzásában, hol még az képviselte a nemzetet és hol a többi történeti tényező éppen nem volt képes ennek ellenállani. A barbár kényuralomnak, a fejletlen társadalomnak és a modern államalkotó eszméknek ez a különös vegyülete teszi a nagy muszka birodalmat a történelem egyik legérdekesebb tényezőjévé. A legkülönbözőbb fejlődési fokok viszonyait találjuk itt együtt, egy közös czélt, a nemzet hatalmát szolgálva.

Még más szempontból is nagyfontosságú Oroszország organisatiója s belépése a nagy európai közösségbe.

Csak a XVII. században válik szembetünővé az európai műveltségnek és állami életnek nagy felsősége a többi világrészben fejlődött civilisatiók fölött. Nemcsak a tengeren túli országok nagy része jut európai igazgatás alá, hanem magában Európában is óriási mértékben terjed hatásának köre. A XVI. században még annyira fenyegető török hatalmat a szárazon szükebb határok közé szorítja; a tengeren szinte megsemmisíti. Kitünt, mivé válik a leghatalmasabb birodalom is, ha e szellemtől idegen marad. De legnagyobb diadala az, hogy az addig teljesen idegen Oroszországot, mely mindenképen inkább Ázsiához tartozott, és sokban elmaradtabb volt a töröknél is, maga alá veti, áthatja, és annyira átalakítja, hogy haladásának egyik legfőbb eszközévé, tényezőjévé teszi.

Az első Romanovok.

A normannok orosz államalapítása óta egymást érték a kisérletek ezt a roppant zárt területet összeköttetésbe hozni Nyugottal. A XI. és XII. században a Rurikok összeházasodtak a magyar, német és franczia dynastiákkal, a XIII. században a németek nagy kereskedő telepeket alapitottak Oroszország belsejében. A tatár hóditás nemcsak a haladásnak, hanem az önálló nemzeti életnek is véget vetett, de mihelyt a felszabadulás megtörtént, III. és IV. Iván czárok azonnal megkezdték az összeköttetést tengeren és szárazon, hazánkkal, a császárral és a tengeri hatalmakkal. Ezen törekvésekkel szemben a Romanovok uralomra jutása visszahatást jelöl. Visszahatást a lengyel uralom, a katholicismus, az idegen befolyás ellen: visszatérést a fenyegetett nemzeti egyházhoz. Maga az ifjú czár, Romanov Mihály, fia volt a moszkvai patriarchának, ki helyette kormányzott.

Ezen elzárkózást a külfölddel szemben még szorosabbá tette a háborúk szerencsétlen kimenetele. A svédek 1617-ben a stolbovai békében egészen elzárták az oroszokat a keleti tengertől. Gusztáv Adolf öröme ezen siker fölött egyuttal mutatja, minő belső erőt láttak a még barbár országban. «Veszedelmes szomszéd, mondá a nagy király, határos a Jeges és a Kaspi tengerrel és megközelíti a Fekete tengert. Nemessége hatalmas, parasztsága számos, nagy városokkal és seregekkel rendelkezik és most ez az ellenség egy csónakkal sem

jöhet a Balti-tengerbe, ha nem engedjük».* Ugyanazon időbe esik a lengyelek előnyomulása, kik Szmolenszket elfoglalták és a törököké, kik Azov visszahóditása által a muszka hatalmat távol tartották a Fekete-tengertől. Csak a távoli Jeges-tengeren, Archangel felől, léphetett az ország érintkezésbe a nyugoti tengeri hatalmakkal, de onnét sem igen kapott mást, mint fegyvereket. Az egykorú utazók a népet egész barbárnak rajzolják és a papság műveltség és erkölcs dolgában alig különbözött nyájától.**

Hanem éppen ezek a folytonos harczok tették szükségessé az idegen, európai műveltségnek egyre nagyobb mértékben való felhasználását. Alexei czár alatt (1645—1676), kinek uralkodása idején egyre folyt a harcz lengyelek, svédek és törökök ellen, számos idegen katonát és tisztet fogadtak be, angolokat, skótokat, különösen pedig németeket. Ezekkel együtt már nagyobb számú iparos is telepedett meg és Moszkva egyik külvárosa, hol ezek az idegen kézművesek külön kiváltság oltalma alatt éltek *(Szloboda)*, valódi európai gyarmat lőn a szittya földön.

A mi a reform szükségének legbiztosabb jele: már érzik, hogy a régi állapotok nem maradhatnak meg. A czár új törvénykönyvet adott ki, Nikon patriarcha pedig az egyház szabályainak szigorítása által akarta szabályozni a növekedő idegen befolyást. Hanem a papság semmit sem akart tudni az erősebb fegyelemről és a jobb nevelésről, a nép irtózott minden ujitástól és a czár sem igen támogatta a reformáló egyházfőt. Így történt, hogy az 1666-ban tartott zsinat letette Nikont. Intézkedésein azonban nem igen változtattak és így folyton táplálták az elégedetlenséget. A régihez ragaszkodók elszakadtak a hivatalos egyháztól és mai napig is igen népes és hatalmas felekezetet — raszkol — alkottak. Ennek ismét az volt a természetes következése, hogy az egyház, mely a népben már nem talált oly biztos és egységes támaszra, sokkal nagyobb mértékben reászorult a czár támogatására, hogy az elszakadókat üldözhesse. Az üldözés pedig az eredeti raszkolnikok, régi hitűek köréből sokat a szélsőség felé hajtott, úgy, hogy Oroszország számos szektájának itt kell eredetét keresnünk.

E korban vált először nyilvánvalóvá Lengyelország belső ha-

* Geyer, *Schwedische Geschichte,* III. k. 97. l.

** Ld. Olearius utazását. Hermannál. *Geschichte Russlands,* III. k. 575—586. l.

nyatlása és Alexei czár sietett azt felhasználni. A kozákokat, kiket különben a vallás különbsége elválasztott a lengyelektől, magához csatolta és ezek segítségével már sokkal erősebben lépett fel a törökkel szemben, mint elődjei. A kozákok a Dnyeperen lehajózva csak úgy pusztították a kisázsiai és thrák partokat, mint hétszáz évvel azelőtt a varégok és a svédek már 1656 ban figyelmeztetik a szultánt arra, hogy idővel a czár lesz legveszélyesebb ellensége. Lengyelország felé is terjedt a határ; Szmolenszk ismét orosz felsőség alá jutott. De legnagyobb volt az előrehaladás Szibériában, hol a kozákok már a Baikál taváig és a Behring-szorosig hatoltak előre.

Feodor czárnak rövid uralmát (1676—1682) csak egy fontos intézkedés teszi emlékezetessé. Addig minden rang a származástól függött, nem pedig a szolgálatoktól. A török háború szükségessé tette ezen kasztrendszer (mesztnicsesztvo) megváltoztatását, mert magasabb rangú boján nem akart szolgálni alsóbbrendű alatt. A czár és tanácsa eltörölték ezt a szokást és gyökeresen megoldva minden rangkérdést, tűzbe vettették a családok fokozatát mutató könyveket.*

Nagy Péter ifjúsága. Utazásai.

Péter, Alexei czárnak és második nejének, a szép Naryskin Natáliának volt fia, kit a régi biblikus mód szerint, több száz neki bemutatott hajadon közül választott ki a czár. Négy éves volt, midőn atyja meghalt (szül. 1672 máj. 30.) és anyja, mostoha fiának, Feodornak uralkodása alatt, teljes elvonultságban nevelte. A fiatal czár hirtelen halála után a kormányt vezető patriarcha a tíz éves Pétert kiáltá ki czárnak, mellőzve az idősebb, de hülye Ivánt. Ez leginkább Péter anyai rokonának, a művelt Matvejev Artamonnak volt köszönhető, ki akkor tért vissza a száműzésből. A gyermek nevében anyja és Matvejev vitték volna a kormányt.

E berendezés veszélyesnek látszott Alexei czár első neje rokonaira, a Miloszlavszky-családra nézve. Iván uralkodása alatt ők jutottak volna kormányra, most mellőzve, fenyegetve látták magokat. Különösen a fiatal czár nénje, Zsófia, volt elégedetlen. A mellőzött család kész szövetségesekre talált a már Feodor alatt lázongó strjeliczekben, az orosz jancsárokban. A strjeliczek ezredeseik ellen panaszkodtak, kik elsikkasztották zsoldjukat és a kormány a meg-

* Hermann, i. m. 704—711. l.

sértettek kezébe adta a bűnösöket, kiket magas tornyok tetejéről dobtak a mélységbe. Érezték hatalmokat és hajlottak Zsófiának és családjának bujtogatására. Hirtelen fegyvert fogtak, 1682 május 15-én és megölték mindazokat, kik velök szembeszállottak, többek közt tulajdon parancsnokukat és Matvejevet. A Naryskin-családot majdnem kiirtották. Zsófia elérte czélját, Ivánt és Pétert kiáltatá ki czárokul, kiknek nevében ő maga és Péter anyja kormányoztak. Tényleg ő uralkodott és sikerült is belátásának lecsendesíteni a strjelicz lázadást és fentartani a nyugalmat. A reformoknak éppen nem állotta útját, hanem a mellett erélyesen fentartotta a papságot a raszkolnikok ellen. Szövetségben Lengyelországgal és a császárral háborút izent a töröknek. E háború szerencsétlen lefolyása megingatta a kormányzónő állását és arra bátorította a fiatal Pétert, hogy ellenmondjon nénjének.

Az alig tizenhét éves ifjú társainak és a külföldi katonaságnak köszönheté ez első diadalát.

Péter nem nyert semminemű tudományos nevelést. Soha sem tudott helyesen írni, még anyanyelvén sem. Számolni csak tizenhat éves korában tanult meg. Sokkal nagyobb figyelmet fordított mindennemű kézi ügyességre, úgy, hogy majd minden mesterséghez értett. Tanítói egyszerű kézmívesek voltak, kiket maga keresett fel a német külvárosban. A mellett rendkívül érdeklődött a katonaság iránt és hadiszerek, puskák, dobok és ágyúk voltak legkedvesebb játékai. Pajtásaival már 1683 óta hadi gyakorlatokat tartott Preobrazsenszkóban és az oroszok ezekre viszik vissza a rendes katonaság szervezésének kezdeteit. Egy angol csónak, mely véletlenül jutott birtokába, új irányba terelte vágyait, azóta élt-halt a hajózásért. Ebben egy hollandus volt tanítója, a hadi dolgokban pedig egy öreg skót generálisnak, Gordon Patricknak köszönhetett legtöbbet. Szépsége és előzékenysége részére nyert mindenkit és már Zsófia uralma idejében igen nagyra becsülték szellemi tehetségeit.* Házassága 1689 elején a hatalmas Lapukhin-családdal hozta rokonságba és növelte önállását. Nem akarta többé türni nénje zsarnokságát. Zsófia segítségre hívta a strjeliczeket és Péter a híres troitzai klastromba volt kénytelen menekülni. Hanem a nép nagy része ragaszkodott hozzá és némi habozás után parancsa alá állottak a külföldi tisztek. Ez döntötte

* Brückner 79—80. l.

el részére a harczot, Zsófia híveit kegyetlen büntetés érte, maga klastromba záratott.

A fiatal czár ezentúl maga uralkodott és mind szorosabbra fűzte az országában levő idegenekhez való viszonyt. Gordon nagy befo-

Gordon.

lyásra jutott, a genfi Lefort Ferencz lett legbizalmasabb barátja. Nem is tetszett az oroszoknak, hogy czárjok annyit és oly belsőleg érintkezik az eretnek külföldiekkel, s a patriarcha nem is mulasztotta el a czárt erre figyelmeztetni. Hanem ez nem hatott Péterre, érdeklődését és rokonszenvét az európai műveltség iránt nem csökkentheté semmi. A külföldi gyarmatosok életének megismerése készítette elő későbbi nagy vállalatait, az adta meg egész kormányának

irányát, az tette őt népe apostolává. Nem volt hiány kicsapongásokban, mikre szívesen ragadtatta magát a szenvedélyes ifjú, de azért a komoly munka sem maradt el. Archangelt, Oroszországnak akkor egyedüli tengeri kikötőjét 1693-ban látogatta meg és ott új táplálékot nyert ujításokra szomjazó lelke. Itt ismerkedett meg teljesen a vitorlázással, miben egy hollandus volt mestere. Legnagyobb sympathiával a hollandusok és angolok iránt viseltetett, különösen tisztelte III. Vilmost. A hadi gyakorlatokat sem hagyta abba. Rendesen európai módon szervezett pajtásait vezette a régies strjeliczek ellen. Egészen a mulatságnak, a katonaságnak és technikus munkának élt; a tulajdonképeni kormányt tanácsosai vezették.

Az európai nagy politikával a török háború által jött először érintkezésbe. A császár több izben szólította fel szövetségre a hanyatló porta ellen, a konstantinápolyi patriarcha felhívta az orthodox hit védelmére és a tatárok folytonos betörései elég okot szolgáltattak a háborúra. Ez 1695 elején vette kezdetét. Azov ostroma volt a főczél és Péter maga is részt vett a háborúban. A tüzérséget vezette és szokása szerint maga személyesen kezelte az ágyúkat és gránátokat. Hanem az oroszok még nem értettek a várostromhoz, kevés volt a jó mérnök és a tenger felől nem is férhettek a várhoz, nem lévén hajójok. Nagy veszteséggel kellett abban hagyniok az ostromot. De Péter nem vesztette el önbizalmát. Az egész telet hajóhadépitéssel töltötte, melyben személyesen is részt vett és tavaszszal az új flotta, melynek Lefort volt az admirálisa, a Donon lehajózott Azov felé. Az ostrom szerencsésen folyt, császári és brandenburgi mérnökök vezették az oroszok sánczolását és aknázását. Több heti bombázás után megadta magát a vár 1696 jul. 18-án. Ez volt a fiatal czárnak és még fiatalabb seregének első diadala. Egész Európát foglalkoztatá és híre mindenüvé elterjedt. A czár pedig az ünnepélyes bevonulásnál gyalog járt, mint hajóskapitány, az admirális hintója után.

Egy emberöltővel azelőtt, midőn az orosz czár követséget akart küldeni Francziaországba, oly idegennek és barbárnak tartották e nemzetet, mint akár az abyssiniait. Most, Azov bevétele által a czár belépett az európai hatalmak szövetségébe és mindenütt hatalmának megfelelő fogadtatásra számithatott, midőn 1697 elején elhatározta, hogy maga is meglátogatja Európa fő államait. Ivánnak nem rég történt halála egyedül uralkodóvá tette. Titokban utazott, mint egy nagy követség tagja, melynek Lefort állott az élén. Előbb a svéd Livlandon át Poroszországba ment, hol Fridrik választó nagy pom-

pával fogadta, s Königsbergben szorgalmasan tanulmányozta a tüzérséget. Onnan Hollandiába ment, az akkori mintaországba, hol alaposan meg akarta tanulni a hajóépítést. Ismeretes, hogy Saandamban beállott ácsnak. Nem igen szerette az udvari pompát, sokat vétett az etiquette ellen, hanem szorgalomban és tehetségben nem volt párja. «Ez a nagy ész, mely megfelelt az államférfiú és hadvezér legfőbb kötelességeinek, a hajóépítés és hajóstudomány legkisebb részleteire központosította figyelmét.» (Macaulay.) Megtudta, hogy Angliában magasabb fokra vitték a hajóépítést, mint a köztársaságban és 1698 elején átment Londonba.

A szép, leereszkedő és tanulni vágyó czár erősen foglalkoztatá az angol közvéleményt és Vilmos király rendelkezésére bocsátott minden eszközt az angol hajózás tanulmányozására. Különösen az angol hajóhad által tiszteletére rendezett hadigyakorlat tetszett a czárnak. Az angolok pedig elismerték a czár szorgalmát, de csak részben méltatták nagy törekvéseit. Azt mondták felőle, hogy csak kicsinyeskedésre fordítja hatalmát és utálattal emlegették barbár piszkosságát.

Londonból Párisba akart menni, de XIV. Lajos nagyon udvariasan kikérte magának látogatását.* Németországon át Bécsbe ment a császárhoz, ki szövetségese volt. Ott nagy reményeket fűztek Péter jelenlétéhez. Különösen azt várták, hogy a katholikus hitre tér. El is volt határozva, hogy Olaszországba megy, hanem a tiszteletére rendezett ünnepélyek közepett hírét vette a strjeliczek újabb nagy lázadásának. Sietve tért vissza hazájába. Útközben a lengyel királynak, Erős Ágostnak volt vendége. A király a czár mulattatására kardjával egy csapással levágta egy ökör fejét. A czár elkérte a kardot, hogy úgy tehessen lázadó bojárjaival.**

Még egyszer indult nagy útra 1717-ben, diadalainak tetőpontján. Ekkor politikája már elidegenítette őt Angliától és Francziaországban keresett szövetséget. Saint Simon, ki őt több izben látta, bőven elbeszéli párisi tartózkodását és ehhez csatolja egyikét legremekebb jellemzéseinek.

Azon kezdi, hogy a czárt előbb a Louvreba vezették, de ott megijedt a nagy pompától és más szállást kért. Azt is túlfényesnek találta és egy kis szobában vettette meg tábori ágyát. «Ezt az uralkodót

* Saint Simon III. 144.

** Ricaut, *Neueröffnete Pforte* 805—806. l.

méltán bámulták nagy érdeklődése miatt, melynek azonban mindig volt valami a kormányzásra, a kereskedésre, a köznevelésre, vagy a policiára vonatkozó czélja. Ez az érdeklődés mindenre kiterjedt és nem vetett meg semmit. Legcsekélyebb vonásaiban is módszeres, határozott, következetes módon a hasznot nézte; csak azt becsülte, mi arra méltó volt. Szellemének nagy értelme, itéletének helyessége, gyors felfogása mindenben kitünt. Minden mutatta nála belátásának roppant terjedelmét és valami folytonos következetességet. Egészen meglepő módon egyesítette a legmagasabb, legbüszkébb, legrátartósabb, de egyúttal a legkevésbbé alkalmatlan felséget oly udvariassággal, melyen ez a felség meglátszott. Mindenütt és mindenkivel szemben éreztette az urat, de fokozatonkint, a szerint, kivel volt dolga. Volt modorában valami közvetlenség, mely szabadságából származott; de nem hiányzott benne erős nyoma nemzete ősi barbárságának, mely mozdulatait gyorsakká gyakran hirtelenekké, akaratát bizonytalanná tette, a nélkül, hogy bármiben is türt volna feszélyezést, vagy ellenmondást. Lakomája gyakran illetlen volt, még inkább, a mi követte, de egyúttal felfedezte, hogy minő merész és, hogy mint király, mindig otthon van. Ha valamit látni, vagy tenni akart, teljesen függetlenül járt el az eszközöktől, melyeket szava, vagy tetszése szerint kellett hajlitani. Az a kivánsága, hogy mindent tetszése szerint láthasson, az az alkalmatlanság, hogy ő látványul szolgáljon és egy mindenen fölülemelkedő szabadság szokása arra vitték, hogy jobb szerette a bérkocsikat, söt a fiakkereket, beleugrott az első hintóba, mely kéznél volt, ha nem is ismerte gazdáját és bejárta rajta a várost. Ilyenkor aztán Tessé marsallnak, ki melléje volt rendelve, utána lehetett szaladnia, néha hiába.»

Magas, szép termetű ember volt, inkább sovány, de gömbölyű arczú s nagy homlokú, szép szemöldökkel, orra inkább rövid, de nem túlságosan, a végén vastag, ajka elég vastag; szine barnapiros, szeme szépen metszett, nagy, fekete, élénk és átható tekintetű, pillantása felséges és kegyes, ha vigyázott reá, ha nem: komoly és vad. Néha, de nem gyakran, görcsös rángatódzás (tic) volt arczán, mely azt egészen eltorzitotta és rémületet keltett. Ez egy pillanatig tartott, egy téveteg, borzasztó pillantás kiséretében, aztán megint rendbe jött.

Egész megjelenese mutatta szellemét, elméjét és nagyságát, de gráczia sem hiányzott belőle. Vászongallért viselt, barna rövid parókát, hajpor nélkül, mely nem ért le válláig, testhez álló sima barna

Lefort.

Egy 1698-ban Hollandiában festett kép után.

ruhát, arany gombokkal, sem keztyüt, sem kézelőt; ruhája gyakran ki volt gombolva, kalapja sem volt a fején, még akkor se, ha künn járt. Ebben az egyszerűségben is, bármily rossz volt kocsija és kisérete, mégis meg kellett őt ismerni fenséges fellépésén, mely nála természetes vala.

Természetessége meglepte és kissé megdöbbentette a párisi udvart. Feljegyezték, mennyit evett, ivott kiséretével: sört, bort és pálinkát. Ha megtartották a rendes mértéket, meg se látszott rajtuk. Mikor XV. Lajos őt meglátogatta, a hatalmas ember ölébe vette a 12 éves királyt, felemelte, megcsókolta. Meglátszott egész viselkedésén gyöngédsége, természetes udvariassága, melyben ki volt fejezve a fenség, a rang egyformasága és egy kissé a korkülönbség is.*

Ilyen volt az a nagy barbár, ki bámulatba ejtette a formák tiszteletébe sülyedt Európát, melytől tanulni akart. Ő az, ki aztán divatba hozta a fejedelmek utazását. Az ő saját utazásainak legfőbb emléke pedig az a nagy változtatás, melyen, a látott minták után indulva, átvezette hazáját.

Nagy Péter reformjai.

Érdekes és tanulságos látványt nyujtott a művelt Európának, mint mutatja be magát a világ legnagyobb birodalmának korlátlan ura, mint tanuló és azon kor előkelőbb szellemei, mint p. o. Leibnitz, nagy reményeket kötöttek e vállalathoz és az ebből folyó ujításokhoz. Hanem az orosz nemzetnek nagy része más szempontból nézte a czár uralkodását. Már előbb is szembetünő volt az idegenek iránti előszeretete, most egyenesen azzal lehetett vádolni, hogy meg akarja szüntetni az orosz nemzeti sajátságokat. A barbárság a civilisatio elleni küzdelmében a nemzetiség köpenyébe burkolódzhatott. Még nagyobb felindulást keltett az a hir, hogy a czár egészen el fogja hagyni őseinek, nemzetének hitét, és a legveszélyesebb ellenségnek, a katholikus egyháznak lesz hive.

Legnagyobb volt az elégedetlenség a régi harczos kasztnak, a strjeliczeknek soraiban. Az új katonai berendezés, mely a franczia sereget vette mintaúl, nem tűrheté e letelepedett katonaosztály kiváltságait. A török hadjáratokban folyton fegyverben kellett állaniok a strjeliczeknek, és azzal vádolták Lefortot, hogy ok nélkül teszi ki őket

* *Mémoires*, XXVIII. 135—150.

veszélynek. Az idegenek kedvezése vérig sértette őket. Hivatásuknak tartották megvédeni a régi szent Moszkvát a külföldiek ellen, «kik szakállukat nyírják és pipáznak».* A czár távolléte lázadásra bátorította őket, melynek főczélja a külföldiek kiirtása volt. Úgy látszik, hogy Zsófia is izgatott, és tény, hogy a felkelés vezetői őt akarták a trónra emelni. A táborból nagy tömegben indúltak Moszkva felé, de a woszkrezenszk-i klastromnál útjokat állotta Gordon. A lázadók teljes vereséget szenvedtek 1698 junius 18-án és mire Péter czár értesült a lázadásról, már fogságban várták a büntetést.

A czár el volt határozva borzasztóan sujtani a vétkeseket és lehetetlenné tenni a további felkeléseket, melyek veszélyeztethetik terveit. Egy Moszkvában tartózkodó hollandus tiszt következőleg írja le az eljárást: «Először minden részvevőt bitófához kötöttek és addig kancsukáztak, míg egész darabokban lógott le a husa. Midőn félig behegedtek a sebek, ismételték a korbácsolást, míg a bűnösök nem vallottak be mindent, a mit tudtak. Ezután következett a halálos itélet. A város két kijárásán huszat-huszat, különböző téreken 10—10-et akasztottak fel. A városon kívül lévő apáczaklastrom elé, melyben Zsófia herczegnő lakik, 28 akasztófát állítottak, azokon 130 rebellis függött. Roppant számmal fejezték le őket, 50-et, 80-at, 100-at egyszerre. Sokat kerékbe törtek, úgy, hogy még 3—4 napig éltek. A főtéren még most is látható több száz, fejével hátán. Röviden: e szerencsétlenek számát 6000-re becsülik. Házaikat lerontották, nejeiket rabszolgaságba vitték távoli provinciákba.»** Más források még többre teszik az áldozatok számát. Még a kegyetlenséghez szokott oroszok is megsokalták és a patriarcha egy szent képpel eljött a czárhoz, kegyelmet kérni. Péter így felelt: «Én tán jobban tisztelem istent, mint te, de jámborságom legjobb jele, népem iránti kötelességem teljesítése és a megrontására czélzó bűnök megboszulása.» A császári követ leírja, mint fejezett le a czár saját kezével, mulatságára, számos felkelőt. Ebben is nagy ügyességre tett szert. Bizonyos, hogy a barbárságot barbár eszközökkel nyomta el. Az egész országban folyt a felkelők üldözése. A strjelicz ezredeket feloszlatta, strjelicz többé nem lehetett katona. Zsófiát apáczaklastromba zárta, hol 1704-ig élt e nagyravágyó és fondorkodó nő.

El volt határozva a felkelés elfojtása által keltett rémülést

* Hermann, IV. k. 83. l.

** Ricaut, 832. l.

reformjai gyors és gyökeres végrehajtására használni fel. Lefortnak és Gordonnak halála, mely ez időbe esik, sem változtatá meg szándékát. A lángész biztosságával belátta, hogy európai államot csak európai társadalom tarthat fenn, hogy tehát népe szokásait, erkölcseit teljesen át kellett alakitania. Mássá akarta tenni népét külsőleg, belsőleg, a többi európai néphez hasonlóvá és mint félbarbár gyakran több súlyt helyezett külsőségekre, mint a lényegesre. Hanem azért nem tévesztette el czélját és ő éppen erőszakos vadsága miatt és, mert szokatlan módon voltak benne kifejlődve nemzetének barbár tulajdonai, bizonyára alkalmasabb volt népe művelésének megkezdésére, mint egy szelidebb és műveltebb fejedelem. Előbb a keleti szakállviselésnek izent hadat. Már visszatértekor kényszeríté az üdvözlésére földre boruló bojárokat szakálluk levágására. Minden hivatalnoka franczia ruhát volt kénytelen ölteni. Később, midőn látta, mennyire ragaszkodik a nép szakállához, adó fejében megengedte annak viselését. Hasonlóan járt el ruha dolgában. Addig hosszú, bő, keleties ruhát viseltek az oroszok, mely háborgatta őket a munkában. Most a czár elrendelte 1700 elején, hogy minden udvari ember és hivatalnok magyar ruhát viseljen, nyáron pedig német köntöst. Később még a parasztokra is reá parancsolták az új ruházatot, «az állam dicsőségére és szépítésére». Minta gyanánt ruhadarabokat szögeztek a városok kapuira. Az ellenszegülőket bírsággal és veréssel büntették. A női ruhát is megváltoztatta a czár. E reformjának szintén csak a magasabb osztálynál volt eredménye, az alsóbb osztály megmaradt ősi szokásai mellett és zsarnokát látta az államban. Ebből is financialis eszköz vált. Hasonlóan járt el a dohányt illetőleg, melynek élvezését ördögi bűnnek tartá az egyház. Ő azt megengedte, de monopoliummá tette a dohánykereskedést.

A kelet társadalma leginkább a nő elvonultsága által különbözik a nyugatétól. Az orosz nők addig háreméletet éltek, nem mozdulhattak ki a «terem»-ből, férfi látogatást nem fogadhattak. Most a czár megnyitotta előttük a társaságot, megkövetelte, hogy a főurak és hivatalnokok nejei és leányai ne csak európai módon öltözködjenek, hanem részt vegyenek a társas életben. Természetes, hogy az előkelő nők nagy örömmel fogadták az újitásokat. Maga rossz viszonyban élt nejével és azt a strjelicz felkelés után klastromba küldte. A külföldi nők társaságában keresett szórakozást és hosszú időn át belső viszonyban élt a szép Mons Annával. A nő addig orosz fogalmak szerint rabszolgája volt férjének, most a czár megparancsolta, hogy

ezentúl senkit se lehessen házasságra kényszeríteni akarata ellenére.* Mind gyakrabban fordultak elő házasságok az oroszok és idegenek közt, melyek előmozdították a társadalmi élet kifejlését.

Addig a byzantin hagyomány uralkodott az orosz birodalomban, az egyház szabályozta az egész életet és vallásos kenettel szentelte meg minden intézkedését. Az éveket is a régi mód szerint számították, szept. 1-én kezdve az ujévet. Péter 1699-ben (orosz évszámítás szerint 7207) elrendelte, hogy ezentúl a julianus naptárt használják, melyhez akkor még ragaszkodtak a protestáns országok. Addig mintegy főpap volt a czár, most mint világi fő, katonaruhában vett részt minden egyházi ünnepélyen. Addig a patriarcha mintegy kormánytársa volt a czárnak, ünnepélyeknél külön trón volt rendelve számára. Midőn 1700-ban meghalt a patriarcha, a czár helyettest nevezett ki és egy főúr igazgatása alá helyezte az egyházi vagyont, a klastromokat és iskolákat. Nem is nevezett ki többé patriarchát, hanem miután már megszokták a czári befolyást, 1721-ben egy állami hatóság, a szent synodus alá rendelte az egész egyház ügyét, mely synodusnak tagjai a czár által neveztettek ki és annak esküdtek hűséget és engedelmességet. Ily módon az egyház eszközévé vált az állami hatalomnak, mely viszont megvédte az eretnekek ellen.** Ezeket megtűrték, hanem kétszeres adót szedtek tőlük. Minthogy azonban az egyháztól való eltérés legtöbb esetben az állami hatalommal való elégedetlenségnek volt kifejezője, Péter minden türelmessége mellett is, több ízben kegyetlenül üldöztette a raszkolnikokat. A külföldiek irányában türelmes volt, de nem engedé, hogy térítsenek és 1719-ben kiűzé a jezsuitákat, mert megszegték a tilalmat.

Péter egyházi politikáját abban foglalhatjuk össze, hogy az állami hatalom befolyása alá vonta minden reactiónak természetes vezetőjét, a papságot. Egy ideig komolyan gondolt arra, hogy katholikus lesz s azzá teszi országát is. Így egy csapással közelebb hozza országát nyugathoz, maga pedig Habsburg vagy Bourbon leányt kaphat nőül. De római követe jelentésének alapján elállott e szándékától, mert nem akart nagyobb urat országában magánál. Inkább követte Vilmos angol király tanácsát, hogy tegye magát ő is egyháza fejévé. Fenn akará azt tehát tartani, sőt sokat tett a papok jobb tanítására és nevelésére nézve. Politikájának azért mégis a papság volt legáll-

* Brückner, 235. l.
** Leo, 277. l.

hatatosabb ellensége. E tekintetben nem volt különbség a buzgó orthodox és a raszkol híve közt. Mindegyik egyaránt gyűlölte a modern államot.

Ennek fentartására és fejlesztésére még mindig reformjainak kútfőjére, a külfölddel való érintkezésre, volt utalva a czár. Két módon igyekezett e czéljának elérésére. Egyrészt mindenféle kedvezményeket nyujtott a bevándorló idegeneknek. Utazása alatt sok mesterembert és katonát toborzott. Orvosok és mérnökök nagy számmal nyertek alkalmazást. Szabad vallásgyakorlatot engedett a bevándorlóknak, «hogy minden keresztyén saját felelősségére viselje gondját üdvösségének». Később számos gazdát, kertészt és bányászt telepített be, sőt művészekre és tudósokra is volt gondja. Általában jól bánt a jövevényekkel, hanem velök szemben sem vetkőzteté le teljesen barbár természetét. Másrészt kényszerítette az oroszokat, hogy külföldre menjenek, tanulmányi útra. Először a főúri családok ivadékait küldötte Velenczébe és Hollandiába, hogy megtanulják a hajózást. Később alsóbbranguakat is kiküldött, kiket mérnöki vagy orvosi tudományokban képeztetett ki. Mesteremberek és művészek nagy számban járták be a külföldet. Mindnyájan nemcsak szakjok jobb művelése által használtak, hanem meghonosították a művelt szokásokat és megtanulták a művelt nyelveket. A magasabb rangú oroszok már zsenge korukban külföldre küldötték gyermekeiket finomabb műveltség elsajátítására. A folytonos érintkezésre nézve különösen fontos volt az új fővárosnak, Szent-Pétervárnak alapítása, mely kaput nyitott Európa felé. Már országában is nyitott iskolákat, először 1700-ban hajózási iskolát. Moszkvában 1706-ban nyilt meg a latin iskola ; egy fogoly lutheránus pap volt vezetője. Nyomdák, könyvtárak alakúltak, sok nevezetes könyvet leforditottak oroszra. Természetes, hogy első sorban a gyakorlati czélt tartották szem előtt, a czárnak jó tisztekre, orvosokra és mérnökökre volt szüksége. Hanem a híres sz.-pétervári tudós akadémiának is még Nagy Péter vetette meg alapját, bár csak halála után kezdte meg működését. Népnevelésről, a szó mai értelmében, nem volt szó. Az orosz nép nem volt oly tanulékony, mint czárja. Kényszerítéshez kellett folyamodni e téren is. Minden orosznak, ki 500 rubelnél többet érő örökséget birtokba akart venni, meg kellett tanulnia az irást és olvasást. Egy 1709-iki rendelet szerint, minden nemes elvesztette vagyonát, ha 30 éves koráig nem szolgálta a czárt hivatalban, vagy a seregnél. Ily módon válhatott csak az orosz nemességből valódi aristokratia.

A régi orosz alkotmány szerint a czár alatt a főurak, bojárok tanácsa intézte az állami ügyeket. Péter nem kötötte magát származáshoz tanácsosai megválasztásában. A külföldieken kivül alsóbbrangú oroszokat is emelt magas méltóságra, kik közt különösen gyermekkori társa, Mencsikov, birta bizalmát. A bojárok tanácsa 1700 után nem működik, helyébe a birodalmi kanczellária, vagy ministerium lép. Ennek nevét 1711-ben senatusra változtatta és elrendelte, hogy mindenki ép úgy engedelmeskedjék e legmagasabb hatóságnak, mint magának a czárnak. A senatus gyakorolta a főfelügyeletet a kormány és az igazgatás fölött. Tőle függött minden, de maga egészen a czárnak volt eszköze. Később külön hatóságok, collegiumok, bizattak meg az állami élet legfontosabb tényezőinek igazgatásával. Jellemző, hogy a collegiumok elnöke rendesen orosz volt, alelnöke pedig külföldi.*

Már akkor is mutatkozott az orosz kormány egyik rákfenéje, a korlátlan hatalmú hivatalnokok megvesztegethetősége és megbizhatatlan volta. Péter egész energiájára és páratlan munkaerejére volt szükség, hogy minduntalan fenn ne akadjon az idegenszerű kormánygépezet. A hivatalnokok fölött való felügyeletet a fiscalisokra bizta, kiket kémekül tekintettek. A főállamügyész pedig, «a czár szeme» felügyelt, megfelel-e kötelességének a senatus és végrehajtják-e a törvényeket? Ő volt a senatus elnöke. Az egyes kormányzóságok élén álló vajda választott nemesek segitségével kormányzott, úgy, hogy az absolut birodalom egyes részeiben volt némi autonomia is.

A hivatalnokok kezében volt minden hatalom, azokat a czár nevezte ki, emelte magas rangra, vagy semmisitette meg, ha nem feleltek meg feladatuknak. A régi nemesi jogok helyébe bureaukratia lépett, melyben nem a származás, hanem a czár kegye állapitotta meg az egyesnek és családjának rangját.

Legkevesebb történt az igazságszolgáltatás terén, bár Péter már 1694-ben elrendelte egy általános törvénykönyv összeállitását. Az egyes rendeletekben és törvényekben előirt törvényes reformok nem igen érvényesültek; hiányzott minden igazságszolgáltatás alapfeltétele: becsületes, tudós és független birói kar. Élete vége felé annyira felbőszitette a czárt a sok sikkasztás és vesztegetés, hogy meghagyta a főügyésznek, készitsen elő törvényt, mely halálbüntetést szab minden vesztegetésre. Mondják, hogy az állam első hivatalnoka igy

* Brückner, 403. l.

válaszolt: Felséged egyedül akar-e maradni az országban? Mindnyájan lopunk, az egyik többet és durván, a másik keveset és ügyesen. Az orosz bureaukratia bűnei ellen hiába küzdött Péter lángesze.*

Az állam modern berendezése rendkivüli módon növelte a kiadásokat. Ezek fedezésére már 1700 előtt behozták a bélyegadót és a hivatalnokok fizetéséből levontak bizonyos százalékot. Szabad bányászást engedtek és azáltal különösen a vasbányászatot virágoztatták fel.** Később, a nagy háborúk miatt, ujabb jövedelmekre kellett gondolni. A legáltalánosabb, a fejadó, 1719-ben szabályoztatott, ennek alávetvék a parasztok, az egyházi szolgák és a városi lakók. Az eltitkolók egy rubelnyi birságot fizettek minden lélek után (innen a «meghalt lelkek»). A papok, nemesek, volt katonák és külföldiek fel voltak mentve ezen adó alól. A kereskedőktől jövedelmi adót is szedtek. Azonfölül bő jövedelmet nyujtott a vám és a monopoliumok; az utóbbiak közt legfontosabb volt a só. Nagy adót szedtek a pálinka égetéstől. Rossz pénz verése is emelte a korona jövedelmeit. Péter megtartotta és gyarapitotta koronajószágait és sokat tett jobb karba hozásukra. Az ipart és kereskedést is első sorban azért mozditotta elő, mert azok pénzt teremtenek. Ennek szolgáltak a nagyszerű csatornák is, melyek az uj fővárost összekötötték az ország belsejével. Mindössze 1710-ben 3.100,000 rubelre becsülték a jövedelmeket, 3.800,000-re a kiadásokat, mely összeg $^1/_3$-át nyelte el a sereg, $^1/_9$-ét pedig a flotta.

Pénzre van szükség, az a háborúnak ütere. Mert minden reformnak és javitásnak végső czélja mégis az marad, hogy a czár hatalmas legyen az országban és kifelé.

A régi Oroszországnak a strjeliczek (lövészek) alkották katonaságát, a kik a jancsárok módjára külön kasztot alkottak és irtóztak minden ujitástól. Kivülök a nemesi felkelés és szükség esetén az egész nép fegyverkezése növelte a sereg számát, melynek értéke semmi arányban nem állott nagyságával. A strjeliczek kiirtása után rendes, állandó katonaság jött létre, melynek alapjait már előbb megvetette a czár, úgy szólva játék közben. Az 1699-iki rendelet szerint a papságnak és a gazdagabb nemeseknek telkeik számához képest bizonyos számú katonát kellett állitaniok. A szegényebb nemesek magok szolgáltak, ha meg nem váltották magokat. Igy 29 ezred

* E reformokról bőven: Rambaud, *Histoire de la Russie.*

** Hermann 90. és 397—402. l.

alakult meg, kiket európai módon fegyvereztek és ruháztak fel. A formaruha eleinte a magyar volt. Később mindenki hadköteles lett, ki a fejadót fizette. A kereskedők megválthatták magokat. A kiszolgált katonákat az állam letelepítette, a kiszolgált tisztek polgári hivatalban találtak alkalmazást. A hadi rendre és fegyelemre nézve az 1716-iki törvény egészen európai szabályokat állapított meg. Kétségtelen, hogy ezen téren valósultak meg legelőbb és legteljesebben a czár reformeszméi.

Valódi európai intézmény volt a flotta, melynek gyors kifejlése bámulatba ejtette Európát.

Mindezen reformoknak, melyek nemcsak az állami életnek, hanem az egész nemzeti életnek átalakítására törekedtek, megitélésénél szem előtt kell tartanunk, hogy Péter nem egyszerre valósította meg őket és nem is békében, hanem egy emberöltőn át, hosszú, válságos, gyakran veszélyes háborúk által megakasztva. Mert a nagy czár első sorban hatalmának érdekeit tartotta szem előtt. Míg birodalmát, vagy legalább annak kormányát európaivá tette, egyúttal országát, mely addig egészen kivül esett az európai politika körén, világrészünk egyik leghatalmasabb államává, az orosz nemzetet északkeleti Európa hegemón nemzetévé emelte.

Külső politika. Az északi háború kezdete.

Utazásai közben sem feledkezett meg Péter a törökök ellen még folyó háborúról. A karloviczi békealkunál túlságos követelésekkel léptek fel az oroszok, bíztak a törökök elgyengülésében és a török alattvalóknak, hitfeleiknek lázadásában. Csak fegyverszünet jött létre és a békét csak 1700-ban kötötték meg Konstantinápolyban. E szerint az oroszok kezében marad Azov, de a többi várat visszaadják. Többé nem fizetnek adót a tatároknak. Az orosz hatalom tehát megvetette lábát az azovi tenger mellékén és megszabadult a tatár szolgaság utolsó emlékétől. Egymagában azonban még nem szállhatott szembe a törökkel.

Nem is az orientális kérdés érdekelte Pétert első sorban. Birodalmának kiterjesztése dél felé nagy jövő reményével kecsegtet ugyan, de közvetetlenül nem hozza őt érintkezésbe Európával. Pedig ez az érintkezés Oroszország emelkedésének alapfeltétele. Ezt csak úgy érheti el, ha a keleti tenger mellékeit vonja hatalma alá. Svédországnak próbált seregével és politikájával kell ott megküzdenie a

fiatal birodalomnak. Ez az összeütközés Péter külső politikájának legfontosabb része, ennek eldőltétől függött, minő állást fog ezentúl Oroszország elfoglalni Európában.

A czár ép oly kevéssé remélhette, hogy saját erejével legyőzi a svédet, mint a törököt. Midőn az utóbbi hatalom elleni szövetség szétbomlott, már megtett minden lépést a svédek elleni hatalmas szövetség megalkotására.

A lengyel királylyal, ki egyúttal szász választó volt, már 1698 nyaran megegyezett szóban, Svédország megtámadásában. De mivel még nem kötött békét a törökkel, ez egyessége, valamint az 1699-ben kötött szerződés titokban maradt. Mindkét uralkodó csak úgy várt jó eredményt, ha meglepi az ellenséget. Sikerült a szövetségbe vonni Dániát is. Mindezen alkudozásokban egy livlandi nemes, Patkul volt a közbenjáró, kit sértett a svéd kormány által a nemesi alkotmány ellenére gyakorolt korlátlan hatalom. Már 1699 végén megköttetett a szövetség mind a három fél között. Péter eljárása annál kevésbbé menthető, mert csak három nappal e szövetség kötése előtt fogadott egy svéd követséget, mely gazdag ajándékokat hozott és megerősítette a régibb békekötéseket.

Svédország megbuktatásának terve annál biztosabb sikert igért, mert e birodalomnak már nem a nagyhirű XI. Károly állott élén, hanem annak fia, ki trónralépésénél csak 15 éves volt, XII. Károly. Helyette gyámok vitték a kormányt, kik közt Piper gróf túlnyomó befolyást gyakorolt, még miután nagykorúnak nyilvánították is a királyt. A szomszéd hatalmak nem tudták, minő erő lakik a hallgatag, magába zárt ifjúban. Hanem XII. Károly már akkor mutatta, minő a felfogása királyi hatalmáról, midőn koronázása alkalmával kivette a püspök kezéből a koronát és maga tette fejére.

A háborút Dánia és a lengyel király kezdték meg. A dánok megtámadták XII. Károly sógorát, a holsteini herczeget, a szászok pedig Rigát, Livonia fővárosát akarták meglepni, számítva a liv nemesség felkelésére (1700 elején). A svéd államtanács ingadozott, de a király kijelenté, hogy soha nem visel igazságtalan háborút, de az igazságosban nem teszi le a fegyvert, míg semmivé nem tette ellenéit. Gyorsan felszerelt hajóhaddal, melyhez angol és hollandus hajók is csatlakoztak, átment Dániába. Seelandban kötött ki és maga vezette seregét a dán sánczok ellen. Azokat elfoglalta és a dánokat Kopenhágáig űzte.

A dán király, IV. Fridrik, sietett békét kötni, melyben kilépett

a szövetségből. (Travendálban 1700 aug. 18.) A fiatal király néhány hét alatt ártalmatlanná tette egyik ellenségét.

Annál nagyobb bizalommal készült a második, Agost ellen, ki Rigát vette ostrom alá. Midőn a svéd király Livoniába indúlt, még nem tudta, hogy az oroszok ellenségei. Igen szivélyesen búcsuzott el az orosz követtől. Péter aug. 30-án izente meg a háborút, midőn értesült már a törökökkel kötött békéjéről, de még nem hallott a travendáli béke felől. Mire a svéd király kikötött, a szászok már abban hagyták Riga ostromát, az oroszok pedig szerte pusztítottak az országban.

XII. Károly diadalai.

Bár a svéd sereg alig számlált 8000 embert, a király elhatározta az oroszok megtámadását, kik Narva várát ostromolták, Észtland északkeleti határán. Minden fáradalmat legyőzve, a kis svéd sereg áthaladt a mocsaras országon és a király azonnal megtámadta a nálánál ötször számosabb orosz hadat. A czár bátorságban egyáltalában nem mérkőzhetett ellenfelével; mihelyt látta, hogy csatára kerül a dolog, eltávozott a seregtől. A svédek gyors rohammal elfoglalták a sánczokat és csak az orosz sereg azon része védte magát, mely a tábor hátában levő folyón át nem menekülhetett. A kétségbeesett barbár had tisztjei ellen fordult és öldöste a németeket. Ezek megadták magokat, nemsokára a magokra hagyott katonák is követték példájukat. Néhány óra véget vetett Péter első modern seregének.

Károly annyira megvetette az oroszokat, hogy 18.000 foglyát váltságdij nélkül bocsátotta szabadon.* (1700 nov. 30.)

A győztes seregnek semmi sem állhatott volna ellen, ha akkor azonnal Moszkva felé veszi útját. A művelt, különösen a protestáns Európa, a műveltség diadalát látta a barbárság ellen a narvai csatában és Leibnitz kifejezte reményét, hogy Károly fog uralkodni Moszkvában és egész Khina határáig. Péter békére gondolt és lázasan erősítteté határszéli várait. De a svédek nem használták fel győzelmüket, Péter ismét elhatározta hódítási terveinek végrehajtását és 1701 elején megujította szövetségét Ágosttal.**

* Hermann, 114—119. l.

** Brückner, 371—374. l.

Újra a szerencsétlen Livonia lett a harcz szinhelye, azt pusztították vállvetve a szászok és oroszok. XII. Károly Rigából indult a közel táborozó szászok ellen, szemök láttára átkelt kora reggel a hatalmas Düna folyón és legyőzte a szászokat, kiknek orosz segédcsapatjai azonnal széjjel futottak. A svédek tehát három ellenséget győztek le egy év lefolyása alatt és elfoglalták Kurlandot, Lengyelország hűbérét.

A király szerencsétlensége nagy örömöt keltett a lengyel nemesek közt, kiknek nagy része szeretett volna megszabadulni Ágosttól. A lengyel köztársaság békét kért Károlytól, de ő a hitszegő király megfosztását a tróntól tűzte ki feltételül. Hogy ezt elérhesse, egész hatalmával Lengyelország ellen fordult. Ez volt végzetes hibája. Hatalmának legveszélyesebb ellenségét a kéjvágyó tétlen Ágostban látta, ki kimerítette Szászország erejét és még sem birt uralkodni a zilált Lengyelországon — és nem a tevékeny, lángeszű czárban. Mint őse, Károly Gusztáv, könnyűnek látta a diadalt. Be is nyomult Lengyelországba, elfoglalta Varsót és csatlakozásra birta a nemesség egy részét. A többi csak most kelt fel a király és az ország védelmére. De Károly, ki gyorsan haladt előre, Krakó közelében Kliszovnál szétverte a lengyel és szász sereget és birtokába ejtette majdnem az egész országot. (1702 jul. 19.) Ágost most béke és háború közt ingadozott, szász tanácsosai, látva, hogy czél nélkül meríti ki országa erejét, a békét javasolták, de Patkul, ki most orosz szolgálatban állott, fentartotta benne a harczi kedvet. Nem mondott le a lengyel koronáról, mi első feltétele lett volna a békekötésnek, bár tudta, hogy a lengyelek nagy része más királyt óhajt.

A lengyel urak, kik közt az ország primása és Lubomirszky, a főhadvezér, vitték a főszerepet, oly királyt kivántak, ki alatt semleges maradhat az ország és kinek nincs annyi hatalma, hogy bármiben is korlátozza a nemesi szabadságot. Ezért kinálták meg Lengyelország koronájával a hazája szabadságáért küzdő Rákóczi Ferenczet,* ezért volt nagy pártja Szobieszky fiainak, kiket Ágost elfogatott és Szászországban fogva tartott. Károly, hogy állandóbb kormányt teremtsen az országban, Lescsinszky Szaniszlót, a derék poseni vajdát választatta meg királynak. Ennek megválasztását azonban még Ágost ellenségei sem helyeselték mindnyájan, másokat az sértett, hogy idegen hatalom rendelkezik a trónnal. A választás után Lem-

* *Rákóczi önéletirása.*

berg elfoglalására sietett a svéd sereg, a szászok pedig, kiket most az ügyes Schulenburg vezetett, ez alatt visszafoglalták Varsót. Igy hullámzott a háború a szerencsétlen országban. A folytonos pártviszály megsemmisíté a különben is zilált állami rendnek minden nyomát és teljes nemesi anarchiát léptetett életbe. Ezen nem segitett Károlynak semmi győzelme, sem Szaniszlónak ünnepélyes koronáztatása. (1705 okt. 4.)

Az 1706. évben Károly diadalmasan lépett fel mindkét ellensége ellen. A Mencsikov vezetése alatt álló oroszokat kemény télen támadta meg Litvániában és, bár útközben sok embere fagyott meg, visszavonulásra kényszeríté az ellenséget Grodnóba és ostrom alá fogta e várat. Az oroszok kivonultak; nyomukban Károly, ki annyi áldozat árán gyökeresen akart végezni. Maga a király ment a hadak élén, gyakran napokon át övig sárban; fekete kenyér volt egyedüli eledele. Hanem az oroszokat nem érhette utól és meg kellett elégednie Litvánia és Volhynia meghódoltatásával. Ezalatt vezére, Rhenskjöld, döntő diadalt nyert a szászok felett Fraustadtnál, a mai poseni tartományban, közel a sziléziai határhoz. (1706 febr. 13.) Mihelyt Károly visszaérkezett északkeletről és egyesült Rhenskjölddel, kis sereg hátrahagyásával útnak indult, hogy hazájában keresse fel ellenségét. Szilézián át kellett mennie, mely császári birtok volt, hanem ő átvonult ugyanazon joggal, mint azelőtt annyiszor a szászok. Az elnyomott sziléziai protestánsok megmentőjüket látták benne és ő csakugyan igen erélyesen szólalt fel érdekökben a császári udvarnál. Szászországban a harminczéves háború szenvedéseinek megujításától féltek, de a svédek szigorú fegyelmet tartottak. Megérkezésök Drezda közelében békére kényszeríté a szászokat, kik 1706 szeptember 24-én meg is kötötték a szerződést, míg Ágost még Lengyelországban volt. Az altranstädti béke értelmében Ágost lemond Lengyelországról és az orosz szövetségről, kiadja Patkult és megigéri, hogy mindenben protestans politikát fog követni. A feltételek teljesítéseig Szászországban maradnak a svédek az ország költségén. Ágost kénytelen volt e békébe egyezni, bár ezalatt uj orosz sereg jött Lengyelországba, mely le is győzte a svédeket. Károly mégis 1707 őszéig maradt Altranstädtben, pihentetve és kiegészitve seregét. Ott közel volt a nyugot európai nagy háború színhelyéhez és a szövetségesek attól tartottak, hogy a régi svéd politikát követve franczia részre áll és XIV. Lajos részére dönti el a küzdelmet. Marlborough el is látogatott táborába, hogy biztositsa

semlegességét. Károly nem is gondolt újabb háborúra, hanem kedvező helyzetet a sziléziai protestánsok állapotának javítására használta fel. Kivitte a császárnál régi szabadságaik visszaállítását és sértőik megfékezését.*

Károly altranstädti tartózkodásához számos anekdota fűződik, mely feltünteti az ellentétet a bátor, egyenes lelkü, csak a katonaságnak élő svéd király és a finomitott, Versaillest majmoló drezdai udvar közt. A hős svéd király, kit addig meg nem akasztott diadalmenete azon vidékig vitte, hol Gusztáv Adolf elesett, egyáltalában erősen foglalkoztatá Európa közvéleményét. Még csak huszonnégy éves volt és mennyit tett és fáradozott! Az elpuhult és finomodott kor előtt úgy tünt fel, mint egy durva, de erős és jellemes nemzedéknek elkésett képviselője. Rendkivüli vallásos érzése, erkölcsi tisztasága, egyszerü élete nagyon kirittak ezen korban. Serege vallásos, fegyelmezett, vitéz had volt, mely daczolt minden veszélylyel, fáradsággal és nélkülözéssel, tudva, hogy királya mindebben előljár. Inkább a svéd sereg kitünő fegyelmének és bátorságának eredményei voltak az eddigi győzelmek, mint a király hadvezéri tehetségének. Valóban ez volt az utolsó lovagias zsoldos hadsereg és királyát a vitéz zsoldos vezér egész dicsköre övezte. Hanem a király csak katona volt, semmivel sem több. Hadvezéri tehetsége ellen bizonyitottak a Lengyelországban majdnem eredménytelenül eltöltött évek. Országával mit sem törődött és népét csak mint adózó és katonát adó tömeget vette számba. Mint államférfiú pedig végzetes hibát követett el, midőn Livland biztosítása után nem Péter, hanem Ágost ellen fordította fegyverét. A Balti-tenger mellékei fölött gyakorolt uralom megtartásáról és biztositásáról volt szó. Azt nem fenyegethette a bomló lengyel respublica, csak a korlátlan hatalmú czár részéről érhette veszély. Most, míg Károly Ágostot üldözte, már orosz seregek szállották meg Lengyelországot és a keleti tenger mellékein naponként tért nyert a muszka hatalom. Károlynak végre is e harmadik, legkitartóbb ellensége ellen kellett fordítani fegyverét.

Az orosz hódítás. Sz.-Pétervár alapítása. A poltavai csata.

A narvai csata csak rövid időre szakította félbe az oroszok hadi műveleteit. Már 1700 végén újra betörtek Livlandba és szerte

* Krones. i. m. 82. l.

pusztítottak. Több izben vereséget szenvedtek, de, minthogy Péter mindig új seregeket állított talpra és el birta őket látni fegyverrel és tüzérséggel, végre is győzniök kellett a számra nézve csekély svéd sereg fölött, melynek javát Lengyelországba vitte magával a király. Az első diadalt 1701 végén vivta ki Seremetjev, azóta váltakozó szerencsével folyt a háború. Péter már remélni kezdte, hogy végre egyenlő számú svéddel is meg bir ütközni serege. Már 1702. sept. 3-án elfoglalta Marienburg várát (Livland délk.-i részén). Azóta szerte széjjel pusztítottak az oroszok a tartományban, csak a várak maradtak még a svédek kezében. Még fontosabb positiót nyertek az oroszok Nöteburg (most Schlüsselburg) vára elfoglalása által, mely a Néva kifolyásánál fekszik a Ladoga tóból (1702 október 11.). Maga Péter vezette az ostromot és a jelentős helynek őrzését Mencsikovra bizta.*

Hasonló volt az orosz hajóhad története. Eleinte a svédek biztos zsákmánynak tekintették az új orosz hajókat, hanem nemsokára a szám és a kitartás legyőzte az ügyességet és vitézséget. Az orosz hajóhad 1703 tavaszán vivta ki első győzelmét. A czárnak ugyanakkor sikerült áttörni a svéd erősitések rendszerét és megvetni lábát az annyira óhajtott tengerparton. Az imént elfoglalt földön, közel a Néva torkolatához alapitotta új fővárosát, Sz.-Pétervárt. (1703 május 27.) A czár levonta politikájának következményeit, idegen földön, távol az orosz hagyományok talajától, közel Európához, szemelte ki a jövő Oroszországnak fővárosát, melynek neve is német. Az alapitás ténye is jelzi, hogy a modern Oroszország, Péter alkotása hatalma fejlesztésében ép oly kevéssé fogja kimélni a történeti alakulás törvényeit, mint az európai közjog megállapitásait. Az új alapitás eleinte egy favárból állott, csak 1706-ban épitették fel kőből, de a czár és fő emberei részére már 1704-ben épitettek házakat. Az első kereskedő hajó 1703 őszén jutott az új kikötőbe. A svédek több izben küldtek sereget Pétervár ellen, de eredmény nélkül.** Ezernyi ezer parasztot hajtott ide kényszermunkára a czár vaskeze és a szokatlan munka és az egészségtelen mocsaras éghajlat számtalan áldozatot követelt. Olyanféle vállalat volt ez, mint a régi babyloni és assyriai metropolisok épitése, egy uralkodó parancsszavára, csakhogy még sokkal ember-

* Hermann, i. m. IV. 139. l.

** Brückner, i. m. 356. l.

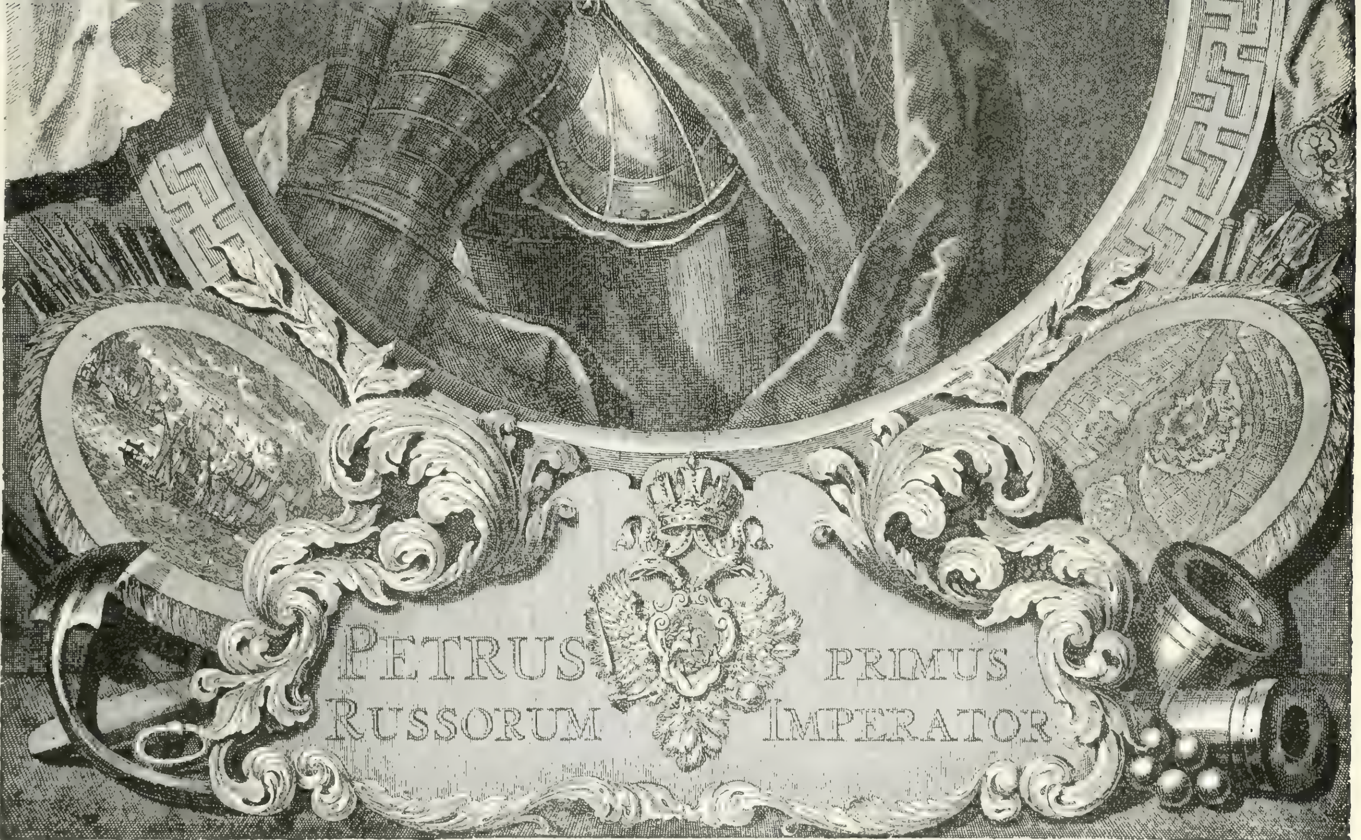
telenebb: nemcsak hogy annyi embert kiragadott a czár családja köréből, hanem élelmezésükről, ruházásukról sem gondoskodott, pedig a Néva melléke ezt jobban megkövetelte volna, mint az Eufrates és Tigris áldott rónája.

A Balti-tenger többi partvidékén is ellenállhatatlanúl nyomult előre az orosz hatalom. Seremetjev 1704-ben elfoglalta Livland egyik főhelyét, Dorpátot és Narvát. Nemsokára már csak Riga és néhány más vár állott ellen. Az Ágost és Péter közti szerződés értelmében Livland, mint régi lengyel hűbér, tulajdonkép az elsőt illette volna meg, de a trónjától megfosztott lengyel király nem állhatta útját hatalmas szövetségesének, midőn az magának tartotta a zsákmányt. A délkeleti pusztai népek egy borzasztó felkelése 1705-ben, csak rövid időre lankasztotta Péter erejét. Az orosz sereg már európai szinezetet kezdett nyerni, néhány kisebb diadal már emelte önérzetét. Hanem még mindig kétséges volt, megállhat-e majd a győzhetetlenség hirében álló svéd király ellen és Péter maga aggodalommal nézett az összeütközés elébe.

Károly 1707 őszén jött ismét Lengyelországba. Mielőtt még megindult a czár ellen, kegyetlenül kivégeztette Patkult, kit joggal tekintett egyik legveszélyesebb ellenségének. A livlandi nemesi szabadság szerencsétlen védőjét egy ügyetlen lengyel paraszt törte kerékbe. Azután indúlt meg a hadjáratra, melynek tulajdonkép nem tudta czélját. Mert, ha a svéd sereg még Lengyelországot sem szállhatta meg, még kevésbbé lehetett szó az óriás terjedelmű és szittya vadságu muszka birodalom megszállásáról. Hanem a háború viselése már nem eszköz volt Károly szemében, hanem czél. Győzni akart, nem is igen gondolva arra, hogy a legszerencsésebb háborunak is béke a czélja.

Tél közepén indult meg a Grodnóban táborozó czár ellen. Közeledtének hirére Péter sietve visszavonult. A Livlandot pusztitó orosz sereg is hozzácsatlakozott, hanem együtt sem mertek megállani a svédek ellen. Visszavonulásukban mindig magukkal szokták hurczolni az elpusztitott vidékek lakosait, hogy azokat birodalmukba telepitsék. Az egész birodalomban nagy volt a rettegés, azt hitték, hogy Károly egyenesen a főváros felé tart. Moszkvát sietve erősitették. Károly bámulatos merészséggel vonult tovább, mocsarakon, erdőkön, folyókon át, melyeken nem vertek hidat, hanem úgy úszott át az egész sereg, elől a király. Az oroszok nem is értették, hogy bir ember járni azon az úton, melyen az egész svéd sereg haladt. Azon

NAGY PÉTER.

Houbraken (1698–1780) rézmetszetének kisebbitett hasonmása.

a vidéken járt, mely 1812-ben oly vészessé vált Napoleonra nézve. Seremetjev csak Golovcsin városánál állott meg, hol mindenfelől folyó és mocsár védte sánczait. A svédek korán reggel beleugrottak a folyóba, fejök fölött tartva a puskájukat, a folyóból a mocsárba, azon heves ágyúzást kiállva átgázolnak és bár kétszer visszaverik őket, elfoglalják a sánczot. Most már nyitva állott az út Moszkva felé. Hanem Károly maga sem tudta, mit csináljon és midőn tán hatalmában állott volna ellenségének megalázása és a svéd hegemóniának hosszú időre való biztositása, egy vén kalandor újabb vállalatra birta a csak harcz után sóvárgó királyt.

Mazeppa volt ez, a kozákok kapitánya (atamán). A kozákok katonai határőrsége Lengyelország, Moszkva és a tatárok közt mindig meg tudta védeni önállóságát. A XVII. század első felében lengyel felsőség alatt állottak, hanem a nagy svéd háború idejében 1657 körül elszakadtak és a czár hűbéresei lettek. De a belső zavarnak nem szakadt vége és bár névleg meghódoltak, a nagy orosztól nyelvre is eltérő kozákok, a puszták szabad fiai, nem mondtak le független politikájukról. Mazeppa a század végén a tatárok elleni harczokban szerzett nagy hirnevet és emelkedett a kapitányi méltóságra. A lengyel udvarnál nevelkedett és elsajátított bizonyos műveltséget, sőt latinul is tudott. Nagy kegyben állott a czárnál, de szivében mindig a lengyelekhez hajtott és a lengyel féktelenség bizonyára jobban megfelelt a kozákok jellemének, mint a muszka deszpotia. Károly hadi tettei azon reményt ébresztették a már nyolczvan éves aggban, hogy a svéd sereg segitségével független hatalmat alapithat magának. A ritka reábeszélő tehetséggel felruházott kapitány reábirta a királyt, hogy ne tartson egyenesen Moszkvának, hanem forduljon a kozákok hazája, Ukraina felé.* A svéd sereg a golovcsini csata után délkelet felé fordult, be sem várva az erősitésére jövő segédcsapatokat. Ezeket, bár vezérök, Löwenhaupt, nagy vitézséget fejtett ki, csaknem megsemmisitették az oroszok. A kozák lázadás, melyben annyira bizott Károly, nem következett be. Mencsikov, mihelyt hirét vette Mazeppa hűtlenségének, ostrom alá vette és elfoglalta a kozákok fővárosát, Bathurint, minden élelmi szerrel és fegyverrel együtt. Mazeppa csak kevés hivével menekült a svéd táborba.

A bekövetkező tél, mely nyugati Európában is oly döntő hatást

* Hermann, 17. l. és 239. l.

gyakorolt a háború menetére, a pusztán találta a svéd sereget, távol minden várostól és minden raktártól. Ezerenkint fagytak meg, mások kisebb várak ostrománál vesztek el. A sereg 28,000-nyire apadt. Még lehető volt a visszavonulás és ezt tanácsolta a legtöbb tábornok, de Károly szégyennek tartá a hátrálást. Mihelyt engedett a fagy, Poltava várát vette ostrom alá, hol felüdíthette volna éhező és fáradt seregét. Hanem a vár erősen védte magát és Péter, minthogy tudta, hogy már alig fenyegeti veszély, maga indult felmentésére 65,000-nyi sereggel. Károly egy csetepatéban megsebesült és nem is vezette maga seregét a döntő csatában. Ez Poltava falai alatt ment végbe. A Rhenskjöld által vezetett sereg vitézül harczolt, de végre megveretett s teljesen felbomlott. (1709 jul. 8.) A király a sereg egy részével elmenekült Törökország felé, hanem csak néhány száz kisérővel ment át a határon; az éhező katonák letették a fegyvert. A nagy hóditóból egyszerre földönfutó lett. Péter a csata után a fogoly svéd tiszteket éltette, «tanítóit a had mesterségében». Még aznap irta e sorokat: «ellenségünket Phaëton sorsa érte és a névaparti város alapja szilárdul van megvetve.»*

Pétert ez az egy csata urává tette északkeleti Európának. A győztes orosz sereggel már semmi sem állott szemben; a svédek elleni coalitió egyszerre megujult. Ágost visszajött Lengyelországba és újra szövetségre lépett a czárral, Dánia is fegyvert fogott. Az erős Riga 1710 nyarán megadta magát a czárnak, ki ura lett már egész Livóniának és Észtlandnak. Megerősitette e tartományok kiváltságait, de magának tartotta fönn azok birtokát. Még tovább is üldözte a svédeket. Orosz seregek jelennek meg Pomerániában és Holsteinban és egymásután elfoglalják a svéd várakat. Egyúttal Pétervár biztositására Finnországban is hódit az orosz sereg és a túlsúlyra jutó orosz flotta magát Svédországot fenyegeti. Oroszország már, mint európai nagyhatalom lép fel. A kisebb szomszéd országok függenek tőle, vagy végveszélyöknek néznek elébe.

A török háború. XII. Károly halála.

Az orosz hatalomnak hirtelen emelkedése nagy mértékben bántotta a törököket. A porta már kiheverte a nagy háború által okozott vereségeit és nem engedhette, hogy határán oly túlnyomó

* Brückner, 414. l.

ellenséges állam szervezkedjék. A divánban már Károlynak török földre menekülése óta nagy párt óhajtotta az orosz háborút. A franczia követ, Poniatovszky gróf, Lescsinszky megbizottja és a svéd ágensek erősen izgattak annak érdekében. Végre, miután két nagyvezér megbukott, a harmadik, Baltadzsi Muhammed 1710 novemberben hadat izent az oroszoknak. Nem kellett most orosz-osztrák szövetségtől tartani. Bécsben nem látták szivesen Oroszország emelkedését, nem tudták megbocsátani Péternek, hogy igen jó indulattal viseltetett Rákóczi iránt, kit a lengyel koronával kinált meg és különben is Francziaország ellen kellett fordítania a császárnak egész hatalmát. Hanem azért szövetségesekben nem volt hiány. A Balkánfélsziget keresztény népei, melyek előbb osztrák fegyvertől várták felszabadulásukat, még szivesebben harczoltak a hitrokon czár zászlaja alatt. A havasalföldi és moldvai vajdák siettek titkos szövetségre lépni az oroszokkal. Péter a háború főczéljának a keresztyének felszabadítását nyilvánítá és 1711 tavaszán nagy sereggel indult Moldva felé. Útközben Galicziában tartózkodván seregével, gyakran tanácskozott Rákóczival és Bercsényivel, kik a czár fiát kinálták meg a koronával és biztak a czár segítségében.* Természetes, hogy e remény nem valósult; a czár a magyarokban csak eszközt látott a császár elfoglalására.

Élénk volt még a poltavai győzelem emléke és senki sem kételkedett a török fölötti diadalban. Az orosz sereg annyira bizott az oláhok rokonszenvében, hogy el sem látta magát a szükséges élelemmel. Az oláh népre pedig jobban hatott a közeledő töröktől való félelem, mint a muszkák iránti sympathia. Bár Seremetjev csapatjai majdnem a Dunáig nyomultak előre, a török fősereg közeledésekor vissza kellett vonulniok és az oláhok egészen elvesztették az oroszokban való bizalmukat.** Még mindig nagy számú volt a török sereg és a tatár khán még körülbelül 70,000 emberrel erősitette azt.*** Péter még a Dnyeszternél táborozott és legtapasztaltabb vezérei azt javasolták, szorítkozzék a védelemre. Hanem ő gyorsan előrehaladt a pusztán, elfoglalta Jassyt és meg akarta akadályozni a török seregnek a Pruth-on való átkelését. Falcsinnál (Galácztól északra) talál-

* *Archivum Rákóczianum VI. Bercsényi levelei Rákóczihoz 1710–1711.* V. ö. Rákóczi, *Önéletleirása.*

** Gebhardi, *Geschichte der Moldau* 726. l.

*** Maurokordato kézirati naplója szerint török lovas volt 57.867, gyalog 61,803. Volt 48 nehéz- és 360 tábori ágyujok.

kozott a két sereg, a török megelőzte és visszanyomta az orosz hadat. Az alatt az odaérkező tatár khán elvágta az orosz sereg visszavonulási útját. Több izben át akartak törni az oroszok a körülfogó seregen, de eredmény nélkül. A török fegyvernél, még borzasztóbb ellenség fenyegetett: az éhség. Csak eredménytelen elvérzés, vagy dicstelen megadás közt volt a választás. Úgy látszott, mintha Péter két évvel a poltavai csata után hasonló sorsra jutott volna, mint XII. Károly. A csata hirére oda sietett Károly is, a nagyvezér segítségére.

Hanem az oroszokkal nem határozott politikai czél után törekvő hadvezér állott szemben, csak egy olcsó babérral megelégedő, kincsvágyó basa. Péter annyira kétségbeesettnek látta helyzetét, hogy nemcsak összes hódításai visszaadását ajánlotta fel a nagyvezérnek, hanem még Livland visszaadására is kész volt. E megbizással küldte a török táborba Safirovot, kit Katalin czárné, nagy kincsekkel látott el, a nagyvezér megvesztegetésére.* A kincsek hatottak, a nagyvezér már másnap megkötötte a békét, a svéd király megérkezése előtt. (1711 jul. 23.) E szerint az oroszok visszaadják Azovot, lerontanak néhány határvárat, nem avatkoznak többé a lengyel ügyekbe s szabad átvonulást engednek Károlynak hazájába. Katalin ügyessége, de még inkább a török vezér hihetetlen rövidlátása és árulása megmentették nem csak az orosz hadsereget és a czárt, hanem mondhatni Oroszországnak oly nehezen szerzett nagyhatalmi állását. Hiába való volt Károly dühe, hiába a nagyvezér megbüntetése és az újabb hadizenet, az elmulasztott alkalom többé nem tért vissza. Az orosz sereg és a czár pedig a czárnőben tisztelték megmentőjüket. Katalinban, ki előbb az 1702-ben elfoglalt Marienburgban volt szolgáló, később Mencsikovnak, majd pedig a czárnak ágyasa, a ki épen a hadjárat előtt vette nőül, a gondviselésnek látták eszközét.

A török háború, mely egy ideig megsemmisitéssel fenyegette az orosz politika eddigi eredményeit, csak episodjává vált a nagy északi háborúnak. Károly, ki azt a reményt táplálta, hogy egy nagy diadalmas sereg élén tér vissza hazájába, szegény bujdosó maradt. Bender városa közelében élt sátortáborban, körülbelől 1800 társával. A törökök a legnagyobb tisztelettel bántak a különös férfiúval, ki egészen megfeledkezett királyi kötelességeiről és hadi játékokban keresett szórakozást. Az oroszszal kötött béke után a szultán távozásra szó-

* Brückner, 470. l.

litotta fel, de Károly nem engedelmeskedett, úgy, hogy a töröknek el kellett foglalni táborát. Komoly háborúnak nézte a dolgot. Teljes erejével ellenállott és a török mai napig is «vasfejű» jelzővel tiszteli meg hires vendégének emlékét. De vitézsége a túlnyomó szám ellen nem használt. Elvitték Drinápolyba és ott oly nagy szegénységben élt, hogy az egész napot az ágyban töltötte, csakhogy meg ne látogassák. Végre egy hű embere előadta hazája veszélyét és reábirta a hazatérésre. Október 1-én 1714-ben indult útnak, a törökök nagy pompával kisérték, de a király néhány nap mulva különvált és két társával Magyarországon és Németországon át eljutott Stralsundba. Két hét alatt 280 mérföldet lovagolt át.

Királya távolléte alatt Svédország élet-halál harczot vivott és oly vitézséget fejtett ki, mely méltó volt régi hirnevéhez. A svéd nép felkelése 1710-ben kiverte a dán sereget az országból. Pomerániában is erősen harczoltak még, de kedvező eredményre már nem volt kilátás. Poroszország és Hannovera, mint Svédország ellenségei léptek föl és részt követeltek a zsákmányból. Már csak Stralsund volt svéd birtokban, de Károly jelenléte sem birta megmenteni a fenyegetett várost. Norvégia elfoglalásában keresett kárpótlást, el is foglalta Christiániát 1716 elején, de a derék norvég nép ellenállását nem birta legyőzni. Már nem is a háborúba vetette reményét, hanem az alkudozásba. Ministere, Goertz gróf, érdekében felizgatta egész Európát. Anglia ellen, melynek királya, mint Hannovera választója, ellensége volt, a jakobita pártot támogatta, A czárral is kész volt békét kötni, csakhogy visszanyerhesse német tartományait. Az alkudozások javában folytak, midőn a nyughatatlan király, hirtelen elhatározással újra betört Norvégiába. Serege egy részét Armfeld báró a legnagyobb veszélyek közt vezette át a havasokon. Átjutottak, de Drontheim várát hiába ostromolták, és 1719 telén vissza kellett vonulniok. Hófergetegben, éhezve, ellenségeik könyörületéhez fordultak. A dánok sok eleséget szállitottak utánuk, de mire az megérkezett, a sereg megfagyott. Tizezer közül csak 500-an menekültek meg. (1719 jan.)

Károly már akkor befejezte kalandos életét. Csak 1718 novemberben ment át a határon és Fridrikshall várát fogta ostrom alá. Maga vezette a munkát, éjjel is bejárta a sánczokat. Deczember 11-ikén ott találták a sánczoknál agyon lőve. Kétes, ellenséges golyó, vagy valamely franczia tisztjének árulása vetett-e véget életének. A vitéz uralkodó, ki kalandorrá aljasult, midőn dicső király lehetett

volna, rejtély maradt halálában, úgy, mint életében volt. Dicsőségével együtt országa nagyságát is magával vitte a sírba.

A béke. Oroszország, mint nagyhatalom.

XII. Károly halála annyira kapóra jött az általa elnyomott svéd aristokratiának, hogy akkor mindjárt azt a vádat emelték ellene, hogy okozója és előidézője vala a királygyilkosságnak. Nem kiáltották ki királynak Károly legközelebbi rokonát, a holsteini herczeget, hanem tisztán nemesi uralmat szerveztek, mely kegyetlen boszút állott Károly tanácsosain, lefejeztette Goertz grófot, egész korlátlanúl uralkodott és kész volt minden áron megbékélni a külellenségekkel. Nem mondták ki a köztársaságot, hanem a királyságot választástól tették újra függővé, s midőn 1720-ban Károly hugát és annak férjét, Fridrik hesseni fejedelmet megválasztották királyoknak, az uralkodóktól megvontak minden tényleges hatalmat. A Péterrel kötött szerződés érvénye megszűnt, mihelyt a király meghalt, és most különkülön egyezkedtek az ellenségekkel. Először Hannoverával jött létre a béke: Svédország lemondott Brémáról és Verdenről. Aztán Poroszországra került a sor, mely majdnem egész Pomerániát elnyerte, Stettinnel együtt. Lengyelországgal csak fegyverszünetre léptek. A foglalók több milliónyi kárpótlást fizettek, de az csak a kormányzó urakat gazdagította, nem a szegény svéd népet. Oroszországgal nem tudtak megegyezni, nem fogadták el feltételeit, mire a czár 1719-ben és 1720-ban hajóhadai és seregei által borzasztó pusztítást vitetett végbe a majdnem védtelen Svédországban. Ez végre békére kényszeríté a svéd kormányt. Nystadban, egy kis szigeten, Finnország nyugoti partján irták alá 1721 szept. 10-én a huszonegy éves háborúnak véget vető békét. Joggal mondhatá a czár, hogy a tanfolyam rendesen hét évig tartott, csak az övé vett igénybe huszonegy évet, hanem aztán, mint a szerződés bizonyítja, kivánt czélra vitt.* A feltételek szerint Svédország lemondott Livlandról, Észtlandról, Ingermanlandról és Kareliáról. A czár elismeri a svéd rendek által megállapított kormányformát. Livlandért 2 millió tallért fizet és megerősiti mind a meghódított tartománynak kiváltságait és egyházi alkotmányát.

Ez a béke szentesítette a nagy háború eredményét, általa lépett be Oroszország az európai nagyhatalmak sorába. A czár végtelen

* Hermann, 337. l.

erőfeszitései és tudatos politikája czélt értek egy derék nemzetnek vitézsége ellenében, melyet czéltalanul pazarolt el királya. A mit Fridrik Vilmos megkisérlett, most ténynyé vált: a svéd hegemoniának a Balti tenger mellékein vége szakadt. Negyven év előtt Francziaország meg birta menteni a szövetséges Svédországnak nagyhatalmi állását, most Oroszország karmaiból nem volt, a ki kiragadja a zsákmányt.

A kikre nézve veszélyessé válhatott, vagy vált is az orosz túlsúly, a császár, a porosz és a lengyel királyok, tétlenül vagy épen kárörvendve nézték a svédek bukását és az egyensúlynak északi Európában megbontását. Mint egy porosz történetiró mondja, csak a régi európai államrendszer vetélkedései és fondorkodásai engedték Oroszországnak ily fenyegetővé emelkedését.* Angolország későn jutott belátásra, flottái már nem akadályozták meg Svédország bukását és az orosz flottának a keleti tengeren túlsúlyra jutását.

Minő változás a narvai csata óta, midőn Európa kárörvendve nézte a barbár despotának vereségét! És e változás egy embernek volt műve. Midőn Péter a béke után visszatért új fővárosába, méltán élteté a nép a haza atyját, Nagy Pétert. Hatalmának emelkedése külső kifejezést is nyert, a senatus és a synodus ünnepélyesen felruházták a czárt a császári czímmel és az orosz uralkodók azóta élnek e czimmel, mely őket, a keleti keresztyénség fejeit, egyenrangúvá tette a nyugoti császárokkal.

Az újonnan szervezett hatalom békében is érezteté túlsúlyát gyengébb szomszédjaival. E befolyást nem fejezte ki betű, hanem azért érezhető volt minden határos államban. Svédország aristokratiája, melynek uralmát az orosz béke biztositotta, évdíjak által megnyerve, a czár vasallusává tette hazáját. Lengyelországban a király, ki az orosz fegyvereknek köszönte visszajövetelét, alig volt másnak tekinthető, mint az oroszok hűbéresének. Az egész háború alatt az orosz seregek úgy garázdálkodtak Lengyelországban, mintha ők volnának ott az urak és a köztársaságban nem a király, hanem az orosz követ volt a leghatalmasabb ember. Szó nélkül kellett tűrni a régi, szerződésileg biztositott lengyel tartományoknak, Livlandnak és később Kurlandnak orosz kézbe jutását. Az orosz politika legfőbb törekvése vala, táplálni a Lengyelországban különben is erős pártos-

* Droysen, *Preussische Politik im Zeitalter Friedrich Wilhelm* I. 2. k. 319. l.

kodást és lehetetlenné tenni minden egységes nemzeti mozgalmat és reformot. A lengyel katholikusok rövidlátása nagyban elősegíté terveit. A jezsuiták által vezetve, megszorították a protestánsok és görög hitűek jogait, sőt egyenes üldözéstől sem riadtak vissza. Ez végtelen zavarokra adott okot és minduntalan megadta az idegen hatalomnak az alkalmat a beavatkozásra.

Oroszország két legveszélyesebb ellensége legyőzve és szétzilálva hevert a czár lábainál. Már a harmadikat, a törököt is kikezdte a muszka politika. Az 1711-iki kudarcz után sem hanyatlott Oroszország befolyása a szultán keresztyén alattvalóira. A panszlavismus már tényleg megvolt, nemcsak, mert volt egy hatalmas szláv állam, hanem azért is, mert a kisebb nemzetek ebben látták vallásuk védőjét. A szerbek, montenegróiak és oláhok a czárban látták jövendő felszabadítójukat. Az osztrák területen lakó nem egyesült hitűek is feléje néztek, a ráczok egy része már 1735-ben kivándorolt déli Oroszországba és az orosz diplomatia ügyesen szőtte a szálakat, melyek mind erősebben Moszkva felé vonták a déli szláv népek sympathiáit. Már 1719-ben horvát zendülés élesztésével vádolják a czárt.*

Ily világra szóló politikát keleti Európában még nem vitt keresztyén állam. De az orosz politika nem szorítkozik Európára ; Ázsiában is utódja készül lenni a töröknek. Lényegében már meg van alkotva a muszka világbirodalom. Az oroszok már élénk összeköttetésben állanak Khinával és Közép-Ázsiával. Egy orosz sereg már akkor megtámadta Khivát, de elpusztult. A kaukazusi keresztyének s az örmények üldözése a perzsák által alkalmat adott Perzsia megtámadására. Ez az ország a XVI. század óta, a midőn nagy Abbás a törökökön nyert diadalok által nagy hatalomra emelte, folytonosan hanyatlott. Az afghánok, felhasználva a trónviszályokat, 1722-ben elfoglalták az egész országot. Péter éppen ez időpontban támadott, a nystadi béke megengedte, hogy ide fordítsa egész erejét. Az orosz sereg hajón átkelt a Kaspi tón és elfoglalta Derbendet és Bakut, a Kaukazus keleti kapuját, sőt Rest városát is a Kaspi tó déli szélén. Perzsia nem állhatott ellen, hanem a törökök nem nézték jó szemmel az orosz terjeszkedést és így Péter 1723-ban békét kötött, mely által minden hódítása kezében maradt. A Kaspi-tavat háromfelől orosz terület vette körül. Oroszország már érezteté hatalmát nyugoti Ázsia mindkét nagy államával. Nagy Péter ezen utolsó háborúja, melyet csak más-

* Brückner, i. m. 442. l.

fél évvel élt túl, ép úgy megalapította államának túlsúlyát a Kaspi tónál, mint az északi háború a balti tenger körül.

Sokat irtak Nagy Péter testamentumáról, melyben előirja az állama nagyságához vezető útakat. Az európai államok egymás közti féltékenységének felhasználása, szövetség az egyikkel, vagy másikkal, azok kölcsönös gyengítésére, a török alattvalók lázítása vannak ott eszközök gyanánt elsorolva. E végrendelet nem hiteles, de azért találó. Péter jelölte ki Oroszország hegemoniájának útját és utódjai azon jártak, semmivel sem kiméletesebben és erkölcsösebben, mint nagy elődjük, de nem mindig oly nagy eredménynyel.

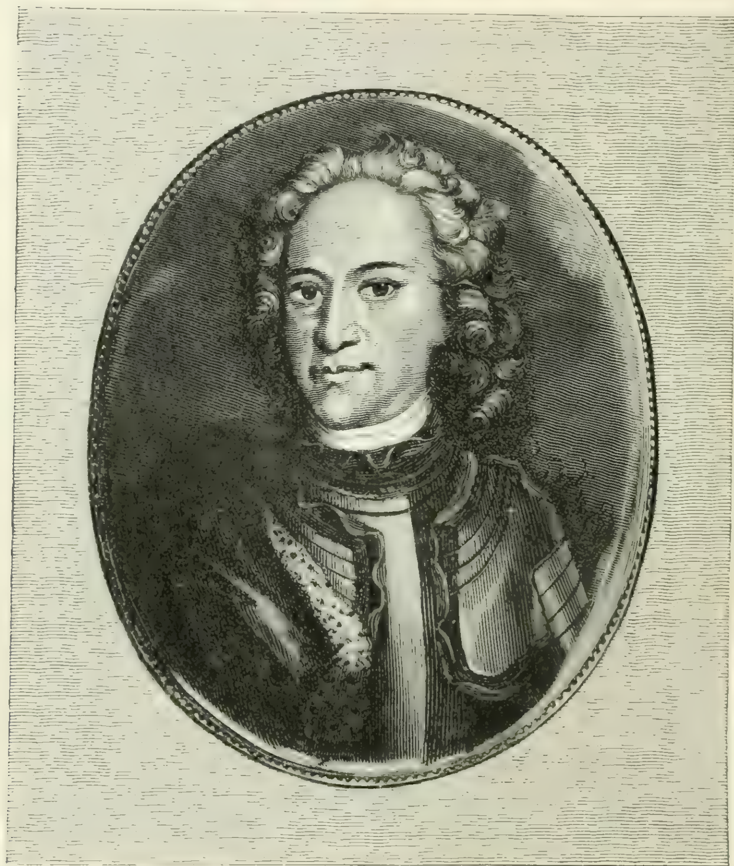
Nagy Péter és Alexei.*

Az északi háború válságai közepett sem feledkezett meg Péter nyugoti Európáról, melynek diadalait köszönheté. Midőn Károly tehetetlen dühében Norvégia ellen fordult, a czár második nagy tanulmányi útjára indult, mely Hollandián át Párisba vitte. E második nagy utazást ugyanazon okból kellett félbeszakítania, mely miatt megrövidíté első utazását: országában kitört zavarok miatt.

Ezeknek első nejétől született fia, a trón örököse, Alexei czárevics volt az előidézője. A czár nem maga nevelte fiát, hanem Mencsikovra bizta őt, ki tán szánt-szándékkal elhanyagolta a fiatal fejedelmet. Alexei papok és nők társaságában növekedett, egész műveltségének theologiai volt a szinezete. Meggyűlölte atyját, ki eltaszította anyját és Katalint vette nőül és atyja politikáját, mely az idegeneknek kedvezett az oroszok ellenében. Gyóntató atyjának megvallotta, hogy atyjának halálát kivánja, mit az helyben is hagyott. Ki ne gondolna a II. Fülöp és Don Carlos közti ellentétre? Hanem ez esetben kétségtelenül a fiú részén volt a legnagyobb hiba. Atyja nem nyomta el, csak más, jobb irányba akarta terelni szellemét. Fiának a szép és kedves braunschweig-wolfenbütteli herczegnővel, Erzsébettel, VI. Károly császár sógornőjével kötött házasságától várta Alexei megszelidítését, de hiába. Alexei durván bánt nejével és kicsapongó életet folytatott. Midőn a trónörökös szerencsétlen neje 1715-ben meghalt, mindenki férjét vádolta. A trónörökös most szabadnak érezte magát, gyűlölete atyja iránt annál élesebbé vált, mert Katalin czárné

* A czár fiának katastrophájáról bő és hiteles elbeszélést közöl a *Das veränderte Russland* czímű munka. Lipcse 1738. 258—301. l.

akkortájban fiat szült és lehető volt, hogy a czár azt jelöli ki utódjának. Csakugyan a czár levélben szólította fel fiát, hogy változzék meg, vagy mondjon le jogáról. Alexei, ki közelinek vélte atyja halálát, késznek nyilatkozott klastromba lépni. Ez által elaltatta atyját,

Alexei Petrovics czárevics.

Email-kép G. F. Dunglinger festménye után, Drezdában.

ki nyugton elutazott külföldre. Alexei felhasználva az alkalmat, külföldre menekült, a császárnak, sógorának védelmét vette igénybe. Hanem a czár követe, az ügyes Tolsztoi gróf, visszatérésre és az atyai kegyelemhez folyamodásra birta a külföldön könnyen veszélyessé válható trónörököst. A szerencsétlent azon reménynyel kecsegtették, hogy

mint magánember élhet és nőül veheti kedvesét, egy finn paraszt-leányt. A mint visszatért hazájába, erősen nyilatkozott a papságnak, a nemességnek, a köznépnek iránta való rokonszenve. Benne látták a jövő reményét, a czár munkája megsemmisítőjét, a régi szent Oroszország visszaállítóját. Péternek választania kellett életének eredménye és fia közt. A választás nem lehetett kétséges. Alexeinek 1718 elején ünnepélyesen le kellett mondania örökösödési jogairól. A czár Katalintól született fiát, Pétert jelölte ki utódjául. Borzasztó kegyetlenséggel üldözték azokat, kikről tudták, hogy a trónörökösnek voltak párthívei, ismét működött a kínpad és bitófa, mint a strjeliczek ellen. Magát Alexeit is kínpadra vonták; a kancsuka ütései alatt megvallotta, hogy óhajtotta atyja halálát. Ennek alapján a törvényszék halálra itélte a czár fiát. Másnap a czárevics meghalt a börtönben. (1718 jun. 26.) Nem ölték meg, vagy legalább nem nyilvánosan, hanem azt hirdették, hogy a kínzás következtében halt meg. E tekintetben is hasonló sorsa Don Carloséhoz: a trónörökösök ellen az uralkodó atyák egyaránt igénybe veszik a családi tekintélyt és a törvényes formákat.

A czárevics halála biztosítá Péter művének tartósságát. Halála után neje, fia és a hatalmas minister, Mencsikov, fenn fogják azt tartani. A béke idejében még sokat tett műve kiegészítésére és biztosítására. Valódi forradalmár volt, gyökeresen szakított mindennel, mi nem felelt meg eszméinek, nemcsak mint államfő, hanem mint ember is gyűlölte és üldözte mindazt, a mi még veszélyt hozhatott munkájára és visszataszíthatta Oroszországot Ázsiába. Ekkor folyt kérlelhetetlen háborúja hivatalnokai ellen, kiknek sikkasztása és hanyagsága kevésbbé erélyes vezetés alatt lehetetlenné tett volna minden haladást. Ha az alattvalók elnyomásáról volt szó, nem kimélte első tanácsosait sem. 1715-ben nagy bírságra itélte ilyen bűnért Mencsikovot, 1719-ben pedig újra 300,000 rubel fizetésére, mert a kincstárt megkárosította. A szibériai kormányzót, Gagarin herczeget, fölakasztatta, fiát megfosztotta vagyonától és közmatróznak iratta be. Elveit ily módon adta elő a senatus előtt: «A fejedelem első kötelessége, népét megvédni az idegenek ellen, a második a belső béke fentartása, a gonosztettek megbüntetése, akár legmagasabb, akár alacsony rendű a vétkes. Tudjátok, hogyan feleltem meg az elsőnek és minő példát adtam a másodikban, a mennyiben istentől nyert hatalmamat annak végrehajtására használtam, mit jónak tartottam és a mit népem biztosítása és birodalmam jóléte követel-

tek. Túl tettem magamat minden világi tekinteten és szigorúságomat bebizonyítottam az igazság szolgáltatásában és fiam gonosztetteinek megbüntetésében, ki szerencsétlenségre hálátlanabb, ravaszabb és rosszabb volt, mint a hogy el lehetett képzelni. Remélhetőleg így elértem főczélomat: hatalmassá és rettegetté tettem az orosz népet, boldogabbá tartományaimat, pedig, ha nem szegülök ellene, mind az, mit én és alattvalóim annyi fáradsággal és költséggel elértünk, néhány év mulva halálom után tönkre ment volna. Most pedig idején van azoknak szemtelenségeit megfékezni, kik, mint birodalmam tartományainak kormányzói, rosszra használják hatalmukat, elnyomják alattvalóimat és azok véres verejtékén gazdagodnak. Valamint pedig alattvalóim a jelenlegi igazságos háború alatt derekasan segítettek emberekkel, élelemmel és lovakkal, úgy azon vérszopók ellen erős védelemre érdemesek.»*

Dictatura a nép javára — ez volt Péternek legfőbb politikai elve. Ennek erélyes, tekintetet nem ismerő foganatosítása által emelte magasra birodalma hatalmát és hintette el, bár maga barbár maradt, egy magasabb műveltségnek magvait. Zsarnok volt minden izében, családja, alattvalói és a külföld irányában egyaránt, de ismerte és fel tudta használni a nagy államok megteremtésére szolgáló eszközöket. Halálakor (1725 febr. 8.) műve, a mennyiben ő tervezte azt, véghez volt vive és biztosítva annak fennállása. Ő az utolsó barbár, ki nagy, korunkig tartó hatást gyakorolt Európa sorsára. Még sok ideig az idegenektől függött az európai kormány fenmaradása, de az idegenek nemzeti, orosz czélt szolgáltak.

Nagy Péter utódai.

A nagy történeti művek akkor állják ki igazán a megpróbáltatást, midőn alkotójuk már nem gondoskodhatik fenmaradásukról, fejlesztésükről. Sz. István Péteréhez sokban hasonló munkát végzett, de halála után ismét felütötte fejét a pogányság és csak hosszas zavarok után vezették hozzá hasonló erejű és elméjű férfiak nemzetét tovább az általa kijelölt úton. Nagy Károly birodalma hatalma után csakhamar felbomlott, de azok az intézmények, melyekhez annak nagyságát kötötte, még hamarabb megtagadták a szolgálatot. Mi lett Mátyás művéből, Cromwell respublicájából, mindjárt elhunytuk

* Hermann i. m. 331—2. l.

után? Valóban, ha a mű tartósságát nézzük, alig találunk a nagy muszka autokratához hasonlítható mást, mint Julius Cæsarnak és bizonyos tekintetben a franczia IV. Henriknek művét.

Nagy Péter czár.
Halotti maszkja után. A pétervári nyilvános könyvtárban levő rézmetszet után.

E tények összehasonlításából egy nagy történeti tanulság tünik elénk. Az, hogy a legnagyobb emberek is csak akkor alkothatnak maradandót, ha emberöltők készítették elő pályájukat, ha nemzetök már előbb tért arra az útra, melyen az ő vezetésök alatt oly diadalmasan haladhatott előre. A római császárság, a franczia királyság,

az orosz nagyhatalom már meg volt tényleg alapítva, mielőtt ezeknek az eszméknek leghatalmasabb képviselője munkájához fogott. Így a folytonosság, a következetesség megmaradt nélkülök is.

De sehol sem látszott oly kevéssé biztosítva a folytonosság, mint épen Oroszországban. Nagy Péter, a régi római Cæsarok és Sz. István módjára, nem a családi öröklésben látta állama biztosítását, hanem abban, hogy akarata őt túléli. Erre mutat az a törvénye, hogy a czár maga nevezi ki utódját. E törvény alapján jutott uralomra Péter özvegye, I. Katalin, Mencsikovnak és az idegeneknek segítségével. Rövid uralkodása alatt (1725—27.) Mencsikov mindenható volt és az maradt a következő czár, II. Péter alatt is, ki fia volt Alexeinek és unokája Péternek. De a fiatal czár nem vette nőül ministere leányát és Ostermann kanczellárnak és a Dolgorukyaknak segítségével csakhamar megszabadult Mencsikovtól, kit Szibériába száműztek. A Dolgorukyak, hatalmuk biztosítására teljes rendszerváltozásra gondoltak. Ismét Moszkvát akarták tenni a kormány székhelyévé és a nemzeti aristokratia segítségével kiküszöbölni az idegenek befolyását. De II. Péternek már 1730-ban bekövetkezett halála véget vetett ezen terveknek.

Ismét az idegenek döntöttek. Ostermann befolyása emelte a trónra Annát, Nagy Péter unokahugát, a kurlandi herczeg özvegyét. Eleinte nagyon megszorították hatalmát és a kormányt voltakép a senatus vezette. De a czárnő, kedveltjének, Bironnak és Ostermannak tanácsára csakhamar magához ragadta a kormányt, vagyis a bevándorlottaknak adta azt át. Ezek sokban megfékezték az ó-orosz urak önkényét és közülök különösen Münnich tábornok szerzett nagy érdemet, mint a hadsereg újjászervezője.

A megszilárdult czári hatalom kifelé fordította az ország erejét. Először Lengyelországgal éreztette súlyát. Orosz befolyás vitte keresztül III. Ágostnak lengyel királylyá választását, bár a nemzet nagy része Lescsinszky Szaniszló pártján állott (1733). Az orosz politika e háborúban a császári udvarra is támaszkodott. Hanem a közös beavatkozásnak csak Oroszország látta hasznát. Mert míg a császár a franczia háborúban elvesztette olasz birtokainak legnagyobb részét, Lengyelországban ezentúl mindig a muszka befolyás maradt túlnyomó.

Közvetlen haszna is volt a czári birodalomnak. Kurland herczegsége, mely a lengyel királyságnak volt hűbére, a czárnő által az orosz koronával egyesíttetett és, bár Anna később Biront tette meg

kurlandi herczegnek, e tartomány többé nem nyerte vissza önállóságát, Varsóban pedig az orosz követ uralkodott.

Még egy alkalommal kitünt, mennyivel erősebben gyökerezik keleten a czári, mint a császári hatalom. A török ez időben nagyon

Mencsikov.
A pétervári köz-könyvtárban levő egykorú rézmetszet után.

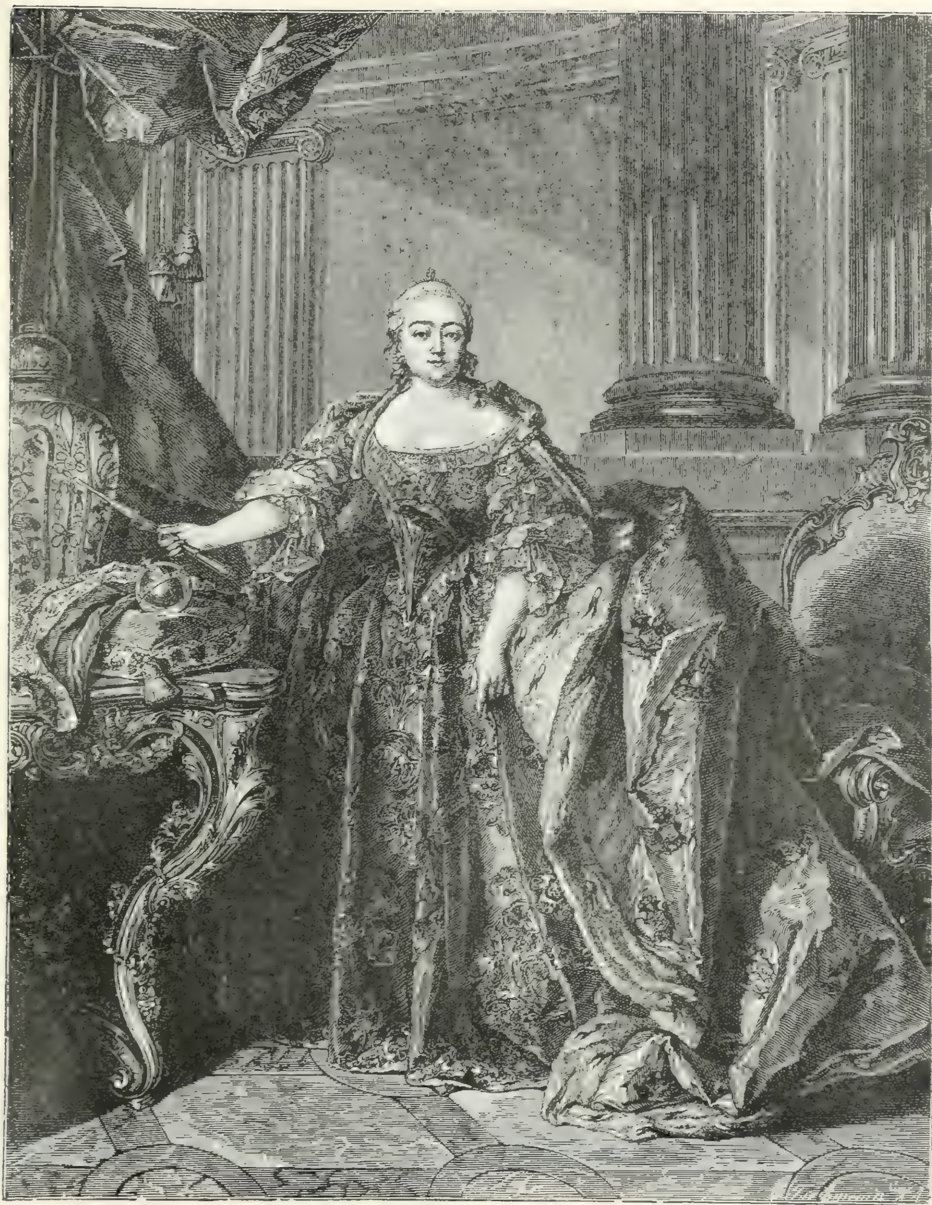
szerencsétlen háborút viselt a Nadir-sah által vezetett perzsákkal és az oszmanok gyengesége reményt adott a Nagy Péter által 1711-ben szenvedett kudarcz helyrehozására. A nemzet lelkesedéssel fogadta a vallásos háború eszméjét és Münnich igen kitünő vezérnek bizonyult. Először a krimi tatárok ellen vezette seregét, kik a perekopi földszo-

roson épített sánczok által, hol egyedül nyilik szárazföldi út a félszigetre, eléggé biztosítva vélték magukat. Hanem az oroszok létrák hijján szuronyok segítségével mászták meg a roppant magas töltést és elfoglalták Perekop várát. A bámuló török vezér így szól Münnichhez: nem látom, hogy katonáidnak szárnyuk volna. Hanem a hőstett után az oroszok nem értek el nagyobb eredményt. A szokatlan égalj, az éhség és betegség megfogyasztotta számukat és nemsokára ki kellett vonulniok a félszigetből. Az egész hadjárat eredménye Azov visszafoglalása volt Lacy tábornok által.

Ismét helyre állott a császárral való szövetség, ki keleten keresett kárpótlást Itáliában szenvedett veszteségeiért. Inkább bizott az oszmánok hanyatlásában, mint tulajdon erejében és keresztül vihetőnek vélte Savoyai Eugen politikáját e nagy hadvezér nélkül is. Ismeretes, mily gyalázatos és gyászos volt e háború a császári fegyverekre nézve. Münnich ellenben ismét diadalt aratott, elfoglalta Ocsakov várát a Deneper torkolatánál. Az orosz seregek ismét áthatoltak a Dnyeszteren és Pruthon, elfoglalták Khoczim várát és egész a Dunáig portyáztak. Hanem az osztrákok veresége és a belgrádi béke Oroszországot is megfosztotta diadalai gyümölcsétől. Csak Azov vára maradt birtokában. Egyedül még nem igen harczolhatott a törökkel, de a török birodalom sokkal veszélyesebb ellenségének bizonyult, mint a császár. E tekintetben fordulópontot jelöl a Münnich által vezetett háború.

Anna császárné nem sokkal élte túl a békét, 1740 október végén halt meg. Utódjául unokahugának, Anna braunschweigi herczegnőnek két éves fiát, Ivánt, jelölte ki, kinek nevében Biron vitte volna a kormányt, mint gyámja. De a szerencsefi uralma nem tartott soká; Münnich, ki maga vágyott a főhatalomra, egy hét mulva elfogatta és Szibériába küldte. Iván helyett most anyja kormányzott. Lényegében megmaradt a régi rendszer: a bevándoroltak uralma. Kifelé új bonyodalom kezdődött az osztrák örökösödési háború által. Münnich a poroszokhoz hajlott, míg a kormányzónő fenn akarta tartani a régi szövetséget a Habsburgokkal.

Az egész kormányrendszer rövid fennállás után katonai forradalom által dőlt meg. Élt még Pétervárott Erzsébet, N. Péter legifjabb leánya, ki elvonultságában a katonák közt nagy népszerűséget szerzett. Most a franczia udvar és a poroszok eszközt láttak benne az osztrákokhoz hajló kormány megbuktatására. Meghitt barátja, Lestocq franczia orvos szólította fel az összeesküvésre. Erzsébet gyorsan meg-

PETROWNA ERZSÉBET CZÁRNŐ.

G. F. Schmidt (1712—1775) rézmetszete után. Az eredeti festményt L. Tocqué (1695—1772) festette.

nyert tervének néhány száz grenadérost, velök éjjel meglepte a palotát és elfogta a kormányzónőt és a fiatal czárt. Vért nem ontottak, de Ivánt azóta szoros fogságban tartották, szüleit pedig Münnichhel és Ostermannal együtt Szibériába küldték. (1741 decz. 5.) A nép örömmel üdvözölte az új czárnőt, kit a nemzeti jellem kifejezőjeül lehetett tekinteni, minden hibájában és egész durvaságában.*

Erzsébet ép oly kevéssé volt képes a kormányra, mint elődjei. Eleinte Lestocq vitte a főszerepet, de később annak pártfogoltja, Besztusev kanczellár kerekedett felül. Lestocq természetesen a porosz-franczia érdekekhez szított, míg Besztusev a Mária Teréziával való szövetséghez hajlott. Végre a kanczellár győzött, Lestocq Szibériába küldetett. A czári politika ismét visszatért hagyományos medrébe.

Besztusev éremképe.

Először a franczia pénz által megvásárolt aristokratia kormánya alatt álló Svédország foglalkoztatta az orosz fegyvereket. Még 1741 nyarán megindította a háborút. Hanem az oroszok több izben legyőzték a svédeket és elfoglalták Finnország nagy részét. Az aboi béke (1743) csak azért nem fosztotta meg Svédországot e fontos melléktartományától, mert a svéd urak a czári dynastiával rokon holstein-gottorpi herczeget ismerték el trónjuk örököséül. Azután az osztrák örökösödési háborúba készült beavatkozni a czárnő, de Besztusev nem igen fejtett ki nagy buzgalmat Mária Terézia érdekében és az aacheni béke megkötésekor az orosz seregek még nem jelentek meg a háború szinhelyén. Azután sok ideig tartott az angol-osztrák, franczia és porosz udvarok igyekezete saját czéljaik részére nyerni meg az orosz hatalmat, mely igyekvéseknek a ministerek megvesztegetése és subsidiumok fizetése szolgált eszközéül.

Maga a császárné sem műveltségre, sem erkölcsre nem állott magasabban elődjeinél. Férjhez nem ment, hanem Razumovszkyval,

* Bőven le van írva e forradalom a franczia és angol követek jelentéseiben, *La Cour de la Russie 1725—1783* czimű munkában.

kit énekesből gróffá tett, élt titkos házasságban. Uralkodása mégis biztosítottabb volt, mert nem volt semmi félelmes vetélytársa. Egyetlen közelebbi rokonát, nővérének, a holsteini herczegnének fiát, Pétert, elismerte utódjául és udvarában nevelteté. Razumovszkyn kívül Suvalov is birta kegyét, de az állami ügyekben sok ideig Besztusev volt mindenható. A czárnő sokkal többet törődött a mulatsággal, mint a politikával. Pazar volt és könnyelmű, halálakor csak 15,000 rubelt találtak szekrényeiben. Az ilyen kormány természetesen nem sokat tett az ország szellemi és anyagi felvirágozására. Mégis megvolt eredménye a hosszabb ideig tartó békének; mind több orosz főúr jött érintkezésbe a külföldi műveltséggel és ez időbe esik az orosz modern történetirás és költészet megalapitása Lomonoszov és Szumarakov által.

Végre a franczia és osztrák befolyás győzött az angol pénz fölött és Oroszország, mint Mária Terézia szövetségese lépett be a hét éves háborúba. Nagy Fridrik csipős megjegyzései a czárnő felől nagyon hozzájárultak ez ellenségeskedéshez. Gróf Esterházy Miklós, a császárné követe, Besztusev ellenére vitte keresztül a fontos szerződést. A kanczellárt ugyanis az angol subsidiumok Fridrik részére hajlitották és még a háború megindulása után is mindent megtett az orosz fegyverek visszatartására. Végre 1758-ban az osztrák és a franczia követek elérték Besztusev megbuktatását. Azóta erélyesebben viselték az oroszok a háborút, de vezéreik tehetetlensége és megvesztegethetősége miatt inkább pusztitottak és raboltak, mint harczoltak. Mindazáltal nagy részük volt a kunersdorfi diadalban és keleti Poroszország már meg is hódolt a czárnőnek. Nagy Fridrik maga csudának tekintette megmenekülését a czárnő halála által (1762 jan. 5.), mely ismét új befolyásnak nyitotta meg az orosz birodalmat.

Talán jobb volt Oroszországra nézve, hogy negyven éven át nem volt igazi uralkodója és nem nehezedett reá az az irtóztató nyomás, melyet egy kiváló ember gyakorolhatott volna ily korlátlan hatalom birtokában. Így a külföldiek, fenmaradásuk és befolyásuk érdekében, minthogy nem volt, ki támogassa őket, reá voltak arra utalva, hogy az orosz nemzetnek szolgálatot tegyenek; az orosz urakat pedig az állam szükségein és a kultura természetes vonzó erején kívül az idegenekkel való versengés is arra vitte, hogy legalább külsőleg elsajátitsák a nyugoti modort. A modern orosz társadalom voltakép akkor született meg.

Az udvar és az egész előkelő vilag immár Európához van lánczolva, nyugoti, kivált franczia, életmódjában, viselkedésében, mű-

I. ERZSÉBET OROSZ CZÁRNŐ.

Tsemezow 1761-ből való rézmetszetének kisebbitett hasonmása.

Az eredeti festményt L. Tocqué (1695—1772) festette.

SZENT-PÉTERVÁR A XVIII. SZÁZAD VÉGÉN.

A híd az akkori Izsák-híd, mely, sokban átalakítva, most «Palota-híd» néven a téli palota közelében áll. A másik parton a híd és az Izsák-templom közt Nagy Péter lovasszobra áll. Jobbra a senatus épülete, régebben Besthushev-Riumin birodalmi

B. Patersnek 1794-ben festett képe után készült rézmetszet hasonmása.

kanczellár háza. Balra a két szélén az admirálitás egytornyú épületét látni a hajógyárral, mely egy állitólag a svédek beütései ellen megerősített szigeten fekszik. A mögötte álló, már elpusztult torony a kazáni templomé.

veltségében. Ennek természetes következése az, hogy a néptől mindjobban eltávolodik. Szellemileg még mindig az idegen telep uralkodik, csakhogy most már oroszok is képesek viselni a legfőbb katonai és polgári hivatalokat.

De bárminő idegenszerű a kormány: külső politikája egészen nemzeti. Svédország megtörése után a régi vallásos és katonai ellenségek: a török és a lengyel kerülnek sorra. Ezek fölött pedig a döntő diadalokat olyan uralkodó vívja ki, ki idegen nemcsak szellemére, hanem származására nézve is és ki nő létére mai napig egyedül méltó utódja volt Nagy Péternek: II. Katalin.

III. Péter és Katalin.*

Péter, mint kijelölt utód, minden akadály nélkül elfoglalta a trónt (1762 január 5). Kis eszű, erkölcstelen, a mellett pedáns ember volt, ki élt-halt a katonaságért és Nagy Fridriket választotta mintaképének. Kutyáival játszott és katonáit gyakorolta porosz módon; ebben állott uralkodása. Ez előszeretetéhez képest mindjárt visszahívta seregét és szövetségre lépett Nagy Fridrikkel.

De uralma csak egy félévig tartott. Ő is palotaforradalomnak esett áldozatul, mint annyi elődje, csakhogy azt saját neje szervezte ellene.

A czárné, Katalin anhalt-zerbsti herczegnő (szül. 1729), tizenöt éves korában érkezett Moszkvába, mint Péter jegyese. A szegény kis német herczegnő ez emelkedésében nagy része volt Nagy Fridrik ajánlásának. De nagyságának meg kellett adnia az árát. Szemben durva férjével, ki sokban Alexeihez hasonlítható, a büszke, szeszélyes, indulatos császárnéval, annak kegyenczeivel és egész udvarával, a fiatal nőnek nagy önuralomra volt szüksége és magának is pártot kellett szereznie, hogy el ne bukjék. Hogy hű embereit szerelmével is jutalmazta, kitünik emlékirataiból is,** de a bujaság még épen nem volt annyira feltünő tulajdonsága, mint később. Annál korábban éledt fel benne a nagyravágyás. Midőn, még jegyes korában, Lestocq őt a czárnő nevében hazaküldéssel ijeszté és Péter közönyösen fogadta e

* A nagy czárnő maga megirta emlékiratait, de azok csak 1759-ig terjednek. Kiadta Herzen, London 1859. Történetét megirta Bilbassoff (trónraléptéig), ugyanő kiadta a trónváltozásra vonatkozó fontos okleveleket és levelezéseket is.

** J'ai toujours payé de ma personne, ou j'ai cru voir un vrai attachement.

hírt, bevallja, hogy vőlegényével nem sokat törődött, de annál többet Oroszország koronájával. Elhagyatottságában sokat olvasott és tanult: megtanult oroszul is és nagy tiszteletet mutatott a nemzeti szokások és különösen a vallás iránt. Csak így maradhatott meg, bár férje nem is titkolta iránta való gyülöletét és ellenszenvét, mert a császárné pártfogását biztosítani tudta magának.

III. Péter trónralépésével komolyabbá vált a veszély. Természetes, hogy a büszke, erkölcstelen, erejének és szépségének tetőpont-

II. Katalin czárnő aláirása egy Wolkow udvari tanácsoshoz intézett levelén, kelt Szt-Pétervár, 1793 szeptember 22-én.

Eredeti nagyság. Daskov Pál gyüjteményében Pétervárott.

ján álló nő, a trónörökös anyja, mindent elkövetett, hogy férje ellenére is megtartsa állását. Legfőbb szövetségese a czárnak ügyetlensége volt. Péter nem is titkolta, mennyire megveti az oroszokat. Csak német katonákat, német vezéreket akart és ezért visszahívta Münnichet és a többi számüzöttet. Ez a főtiszteket sértette, az a ténye pedig, hogy az egyházi javak feleslegét az állam részére foglalta le, halálos ellenségévé tette az annyira befolyásos papságot.

Mindez elemek a czárné körül csoportosultak, úgy, hogy a művelt és felvilágosodott Katalin, mint az orosz nemzeti és vallásos reactio feje lép fel. Párthivei közt az Orlov testvérek, a gárda tisztjei, fiának, Pál trónörökösnek nevelője, Panin gróf és a szent hirben álló novgorodi érsek voltak a legnevezetesebbek. Ezek részére nyerték a katonaságot, melynél Katalin különben is nagy népszerűségnek ör-

Nagy Képes Világtörténet. IX.

III. PÉTER CZÁR.

I. Stenglin (1715—1770) rézmetszete után. Az eredeti festményt G. C. Grobth festette.

Gróf Panin Nikita Ivanovics.

Antoine Radigues 1792-ből való rézmetszete után. Az eredeti festményt Roslin festette.

vendett, majd az egész népet. Azt a hirt terjesztették, hogy Péter, kitől az csakugyan kitelhetett, be akarja hozni a lutheránus vallást, elbocsátani a testőrséget, megölni nejét, és kedvesét, Voronczov Erzsébetet venni nőül.* Eleinte csak arról volt szó, hogy a czár helyett kiskorú fia uralkodjék és helyette Katalin vigye a kormányt, de az események szabadabb tért nyitottak Katalin nagyravágyása előtt. Midőn készületeiknek nesze elterjedt, az Orlovok, különösen Gergely, a czárné kedvese, gyors és elhatározott cselekvésre unszolták. A czárné elment Pétervárra, ott a seregnek élére állott, hódolásra birta a népet és férje ellen indult, ki Oranienbaum-ban egy nyári kastélyában mulatott (1762 jul. 9). A megijedt czár beadta lemondását, de nem menthette meg életét. Egy hét mulva meghalt «gyomorbajban», de valóban méreg által. Megölték az Orlovok, úgy látszik Katalin parancsa nélkül, de joggal bizva elnézésében és hálájában.

Még egy áldozatot kellett hozni, hogy békén birhassa a trónt. A szerencsétlen Ivánt, Anna czárné fiát, Erzsébet trónralépése óta fogságban tartották Schlüsselburgban. Egy kozák hadnagy ki akarta őt szabaditani és a trónra emelni, de az őrség ellenállott és utasitása szerint megölte a trónkövetelőt, ki három éves kora óta a börtönben sinylődött. Nem hiába hasonlította Nagy Fridrik Katalint Irene görög császárnéhoz és Medici Máriához: trónját férjének és rokonának holttestén épitette fel.**

Nagy Péter óta először volt ismét az óriás birodalomnak ily nagy feladat teljesitésére képes uralkodója. Természetes tehetségén felül a czárnő teljesen felhasználta hosszú várakozása idejét. Egészen magaslatán állott kora műveltségének és nagy súlyt helyezett arra, hogy folytonos összeköttetésben legyen a franczia irodalom legfőbb képviselőivel, különösen Voltairerel és Diderotval. Ismerte az európai udvarokat, azok bonyodalmait és hatalmát és idegen létére teljesen ismerte tulajdon népét. El volt határozva európaivá tenni Oroszországot, nemcsak hatalmi tekintetben, hanem műveltségre nézve is és legalább személyes eljárását tekintve, humánusabb volt, mint bármely előbbi orosz fejedelem. II. Fridrik és József mellett ő legkitűnőbb képviselője a felvilágosodott absolutismusnak. Ha mindezen

* Katalin levele Poniatovszky Szaniszlóhoz 1762 aug. 14.

** Horace Walpole elbeszéli, hogy midőn a czárnő követséget küldött a khinai császárhoz, ez nem akart érintkezésbe lépni a férjgyilkossal. Így több erkölcsi bátorságot mutatott, mint az összes európai fejedelmek, kik meghajoltak a szerencse által koszorúzott bűn előtt.

ЕКАТЕРИНА ВТОРАЯ

CATHERINE THE SECOND.

Nagy Képes Világtörténet. IX.

II. KATALIN.

James Walker (1748—1808) rézmetszete után. Az eredeti festményt I. B. Lampi (1751—1830) festette.

KATALIN MEGKORONÁZÁSÁNAK KIHIRDETÉSE MOSZKVÁBAN.

A hirdetést a senatus egy titkára olvassa fel, két herold közt. Mögöttük a zenészek.

Alexei Kulpashnikow rézmetszete után. Az eredeti rajz Jean de Vellytől, a czárnő udvari festőjétől való. (Szt. Pétervár. Eremitage.)

Gregor Gregoriewits Orlow.

Tsemesser rézmetszetének kisebbített mása. Az eredetit de Bellay festette.

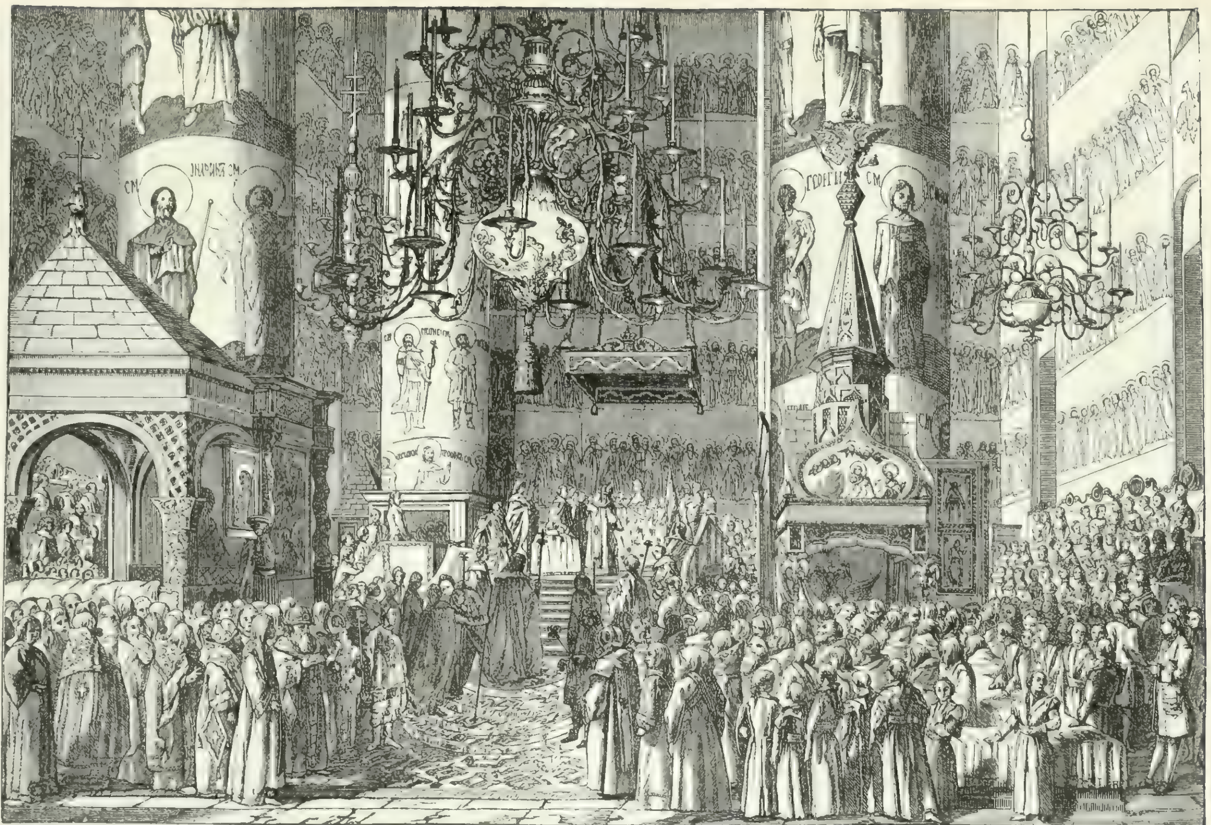
nagy tulajdonságok, melyekhez még nemét felülhaladó bátorság és elhatározottság járult, föléje helyezik kora legtöbb fejedelmének, úgy másrészt «Észak Semiramisa», a hogy nevezni szokták, teljesen nélkülözte a nőnem erkölcsi zománczát. Kicsapongásaiban nem ismert határt, egymásután változtatta kedveseit minden tekintet nélkül és ő, ki oly féltékeny volt hatalmára, műveletlen, durva katonáknak, mint Orlovnak és később Potemkinnak, nagy befolyást engedett a legfontosabb politikai ügyekre. Politikai morálja semmivel sem állott maga sabban személyes erkölcsiségénél. Sohasem volt zavarban az eszköz miatt, ha kivánatosnak találta a czélt. Nagyravágyása és ambitiója ép oly kevéssé ismert korlátot, mint érzékisége. Beleegyezett férje meggyilkolásába és ő, a humánus és philosophus uralkodónő, volt legsúlyosabb ostora a szerencsétlen Lengyelországnak és, ha szükségesnek tartotta, tulajdon alattvalóinak is.

Érem. II. Katalin trónralépésének emlékérme.
A hátlapon Pétervár, a mint Katalinnak átnyujtja Oroszország koronáját.

Mindenütt észre kellett vennie a nagy hézagot magasröptű tervei és a rendelkezésére szolgáló eszközök közt. — Oroszország, az

Katalin a kremli koronázási templomban ; a császárnő esküt tesz a metropolita által eléje tartott evangeliumra.

Kulpasnikov rézmetszetének kisebbített mása ; az eredeti rajz. Jean de Ballynek a császárnő udvari festőjének munkája
A pétervári Eremitageban.

előkelő családok kivételével, még barbár volt, nagyrészt néptelen és puszta és alig képes arra, hogy az udvar és a politika részére szükséges eszközöket előteremtse. Ezért, Péter példáját követve, mindenkép előmozditja a bevándorlást, csak a zsidókra nézve tesz kivételt.

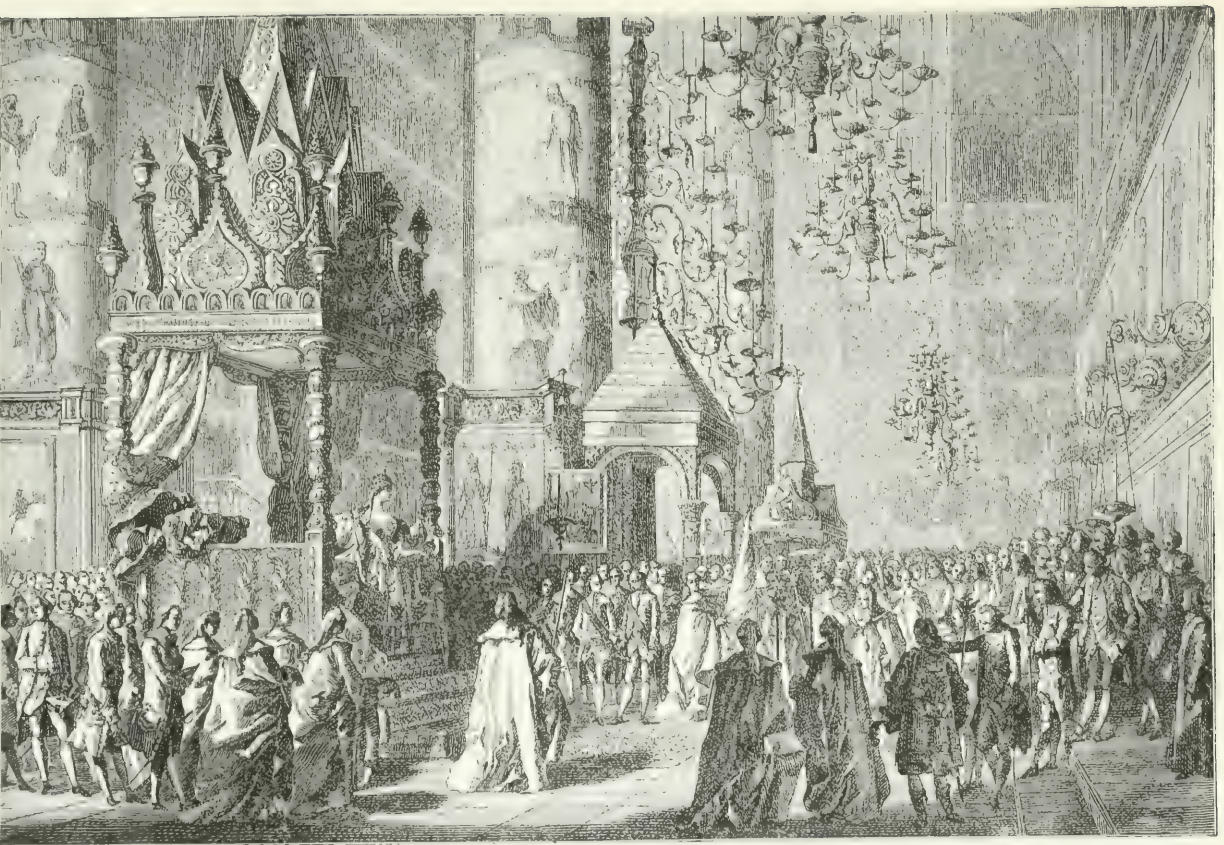
Szintúgy gondja van a kereskedelem és az ipar fejlesztésére. Már 1762 deczember 9-én meghagyja a senatusnak, hogy tavaszra küldjön consulokat Spanyol- és Angolországba és Hollandiába és akkorra készitse el a vámtarifát is. El akarja tiltatni a hiábavaló, csak a fényüzésnek szolgáló árúk behozatalát és gondoskodni arról, hogy a nemzeti ipar ne csak a hazai fogyasztást elégitse ki, hanem külföldön is nyerjen piaczot. E czélból minden eszközzel emelni akarja a gyárakat és felszabadítani a kereskedőket a szükségtelen terhek alól. Végső czélja pedig az, hogy a honi czikkek szaporitása és kivitele által fenn lehessen tartani a kereskedelmi egyensúlyt.*

Világos, hogy bármily helyesek voltak e rendelkezések, egyelőre csak csekély lehetett az eredményük és még mindig végtelen nagy volt a különbség a papiron meglevő művelt és valóban barbár Oroszország között.

Katalin volt az első, ki a tisztán európai ügyekben is határozott nemzeti irányt nyitott meg Oroszország politikája előtt. Nagy Péter óta, mint láttuk, a pétervári udvar az európai nagyhatalmak cselszövényeinek volt szinhelye, melyek több-kevesebb költséggel megbirták szerezni az orosz diplomatia és az orosz sereg közreműködését. Az egész korszakon át két nagy táborra szakadt Európa: egyrészt az angol-franczia, másrészt az osztrák-porosz összeütközés adott neki irányt. Katalin e viszonyokkal szemben teljesen felismerte helyzetének előnyeit. Nem akarta egyenes részvét által az egyik, vagy másik rész javára dönteni el a kérdést, hanem minden fél előtt lehetőnek és becsesnek tünteté fel szövetségét, úgy, hogy minél nagyobb volt az európai államok féltékenysége egymás ellen, annál nagyobb súlyt helyezzenek Oroszország barátságára és annál inkább megadják az érte kiszabott árt. Ezért nem is csatlakozott a még folyó hét éves háborúban egy párthoz sem, hanem közvetitő állást készült elfoglalni. A bécsi udvar tehát nagyon csalódott azon reményében, hogy Katalin egészen ellenkező politikát fog folytatni, mint férje.

Két nagy szinhelye volt az orosz hatalom terjeszkedésének Európában: Lengyelország és Törökország. Mindkét helyen útját

* Bilbassoff, i. m. II. 2. 129—130. l.

II. Katalin czárnő koronásan a trónon, mely állítólag Monomachos Wladimirtól származik; kezében az országalma és kormánypálcza.

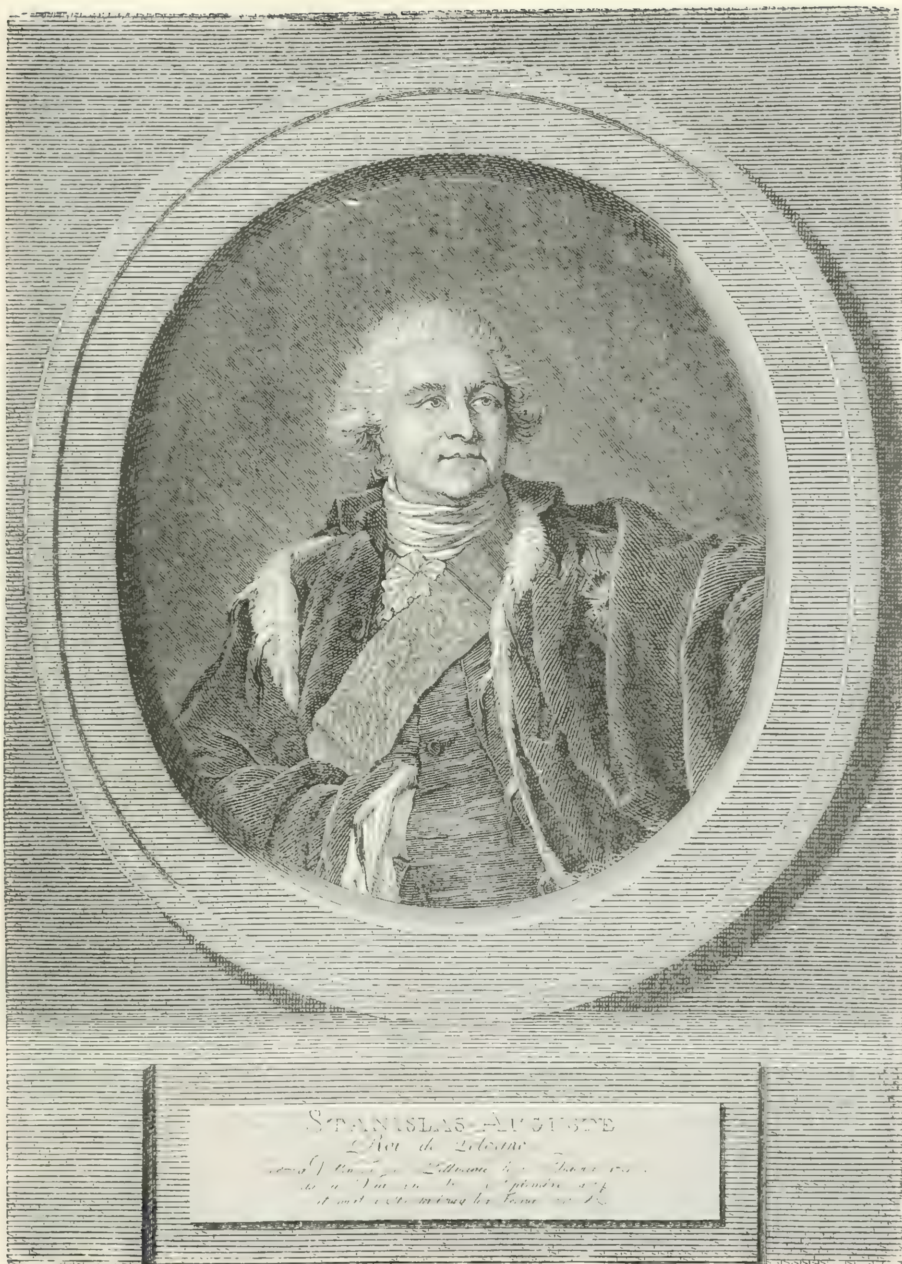
Kulpasnikov rézmetszetének kisebbített mása. Az eredetit Jean de Velly rajzolta. A pétervári Eremitageban

állotta a császári érdek, míg Poroszország a porta ellenében alig akadályozhatta az oroszok előmenetelét. Lengyelországban pedig igen kevéssé. Már ez magában véve is elegendő ok volt arra, hogy a czárnő inkább lépjen szövetségre Nagy Fridrikkel, mint Mária Teréziával. Lengyelországban III. Ágost halála 1763-ban még fokozta a már fenforgó bonyodalmakat. Ezek közös megoldására 1764 tavaszán szövetségre lépett a czárné a porosz királylyal. A két hatalom garantirozta egymásnak minden birtokát és a király megigérte, hogy az orosz jelölt érdekében fog működni. Csakugyan ki is vitték az osztrák és franczia befolyás ellenében, mely a szász jelöltet pártolta, Poniatovszky Szaniszlónak, a volt lengyel követnek Pétervárott, királylyá választását, ki szintén egyike volt Katalin számos szeretőinek. Ez eredmény az orosz seregeknek volt köszönhető, melyek szétverték az idegen befolyás ellen tiltakozó hazafias hadakat.* Lengyelország azóta még teljesebben orosz felsőség alatt állott, mint előbb.

Ez a diadal nagyon megszilárdítá Katalin állását saját birodalmában, és rendkívül emelte országa tekintélyét Európában. A régen oly hatalmas Lengyelország eszközzé vált a muszka diplomátia kezében, mely az országban táborozó seregre támaszkodva megragadott minden alkalmat a beavatkozásra. Lengyelország még tán képes lett volna önállósága fentartására, ha alkotmányának nagy bűnei nem szolgáltatnak jogos okot a beavatkozásra. E bűnök közt különösen kettő vált végzetessé: a liberum veto, mely lehetetlenné tett minden békés törvényhozást, és a dissidensek üldözése. Az országban uralkodó jezsuita párt ugyanis felhasználva a nemesség jogait, teljesen elnyomta a protestáns városokat és a görög nem egyesült pórokat. Midőn Fridrik és Katalin az utóbbiak érdekében felszólaltak, nem csak hitfeleiket védték, hanem a tolerantia és az egyenlőség elveiért szállottak sikra az aristokratia túlkapásai ellenében. Az említett szerződésben a két nagyhatalom egyenesen kötelezte magát a liberum veto fenntartására, mely lehetetlenné teszi Lengyelország megerősödését; másrészt pedig segitséget igért a dissidenseknek.

Poniatovszky Szaniszló a czárnő kegyét hazája és saját hatalma érdekében remélte felhasználni. A liberum veto eltörlése lehetőnek látszott, ha az orosz sereg e kérdésben támogatja a lengyel királyt. A hazafiasabb lengyelek belátták, hogy e zavarokban csak a királyi hatalom erősítésétől várhatnak menekülést. De az orosz és porosz

* Reimann, 101. l.

SZANISZLÓ ÁGOST.

Kisebbitett hasonmás Ign. S. Klaubernek (1754–1820) 1798-ból való rézmetszete után.
Az eredeti festmény Louise E. Le Brun (1755–1842) munkája.

diplomatia, mint a lengyel szabadság védője, megakadályozta az alkotmányos reformot. Másrészt pedig mindig ujra előhozta a dissidensek ügyét, mint legalkalmasabbat a nyugtalanság és egyenetlenség fenntartására. A lengyel országgyülés 1766-ban egyaránt elvetette a liberum veto eltörlését és a dissidensek jogainak biztositását.

A lengyel alkotmány lehetetlenné tett minden törvényes reformot, mert hisz minden egyes szavazat az országgyűlésen meghiusithatta a határozat hozását, de azért egyes kérdésekben a nemesi szabadság ajtót nyitott az alkotmány változtatására. A nemességnek, mint souverain hatalomnak ugyanis jogában állott confœderatiókat alkotni. E confœderatiók teljes terjedelemben birták a felségi jogokat és egyes kérdések eldöntésére, ha a királyt részökre megnyerték, confœderált országgyűlést is alkothattak. Az ilyen országgyűlés abban különbözött a rendestől, hogy benne szavazattöbbség döntött.* Ily confœderatiót alkotott Radomban 1767-ben Radzivil Károly, a leghatalmasabb litván főúr, és a varsói confœderált országgyülés helyreállította a dissidensek jogait. Úgy látszott, mintha még lehető volna Lengyelország megmentése. Mert e nagy reformmal együtt a liberum veto megszoritását is keresztülvitték. Csakhogy mind e haladás elvesztette értékét a nemzetre nézve, mert orosz beavatkozásnak és erőszaknak köszönte létrejöttét.

Ezért a hazafias és buzgón katholikus párt szintén confœderatio által akarja útját állani a reformnak, és a mi vele egyértelműnek látszott, az ország külső hatalom alá jutásának. Minthogy az ország legnagyobb részét elárasztották a pusztitó orosz csapatok, csak a török és osztrák határok felé voltak még nagyobb biztosságban az orosz-ellenes elemek. Barban, Podoliában confœderatio jött létre, melynek tagjai esküt tettek, hogy élnek és halnak a vallásért és szabadságért. E confœderatio az orosz hatalmat rossz szemmel néző bécsi és versaillesi udvaroknak és a portának segitségébe vetette reményét. A confœderatio vitéz, de rendezetlen csapatai, melyekhez sok rabló kozák csatlakozott, mindenütt megkezdték a háborut az orosz sereg ellen. Nagyobb összeütközésre nem igen került a dolog, de az ország folytonos zavargás által teljesen elpusztult. Még fokozta a rémületet az orosz nyelvű parasztok borzasztó felkelése a lengyel urak és a katholikusok ellen.** A szerencsétlen országban felbomlott minden

* Brüggen, *Polens Auflösung* 22—23. l.

** Hermann, V. 443.

rend, és a király idegen segitségre szorult annak helyreállitására. Az orosz seregek, mint az alkotmány őrei, egymásután elfoglalták a bari confœderatio városait, többek közt Krakót és menekülésre kényszeritették a hazafiakat. Ezek részben Eperjesen, részben török területen

Orlov Alexei a csezmei érmen.
Eredeti nagyság.

vonták meg magokat és már csak idegen segitségtől remélték hazájuk függetlenségének visszaállitását.

A török háború.

A franczia diplomátia most egyáltalában nem avatkozott be közvetlenül, hanem Francziaország régi szövetségese, a porta segitségével akarta Lengyelországot felszabaditani. A törökök, kik az előbbi századokban annyiszor inditottak hadjáratot a francziákkal szövetségben, hogy megakadályozzák Magyarországnak a Habsburgok uralma alá jutását, most a lengyel aristokratia fenntartására fogtak

fegyvert. A tehetetlen nemesi respublika volt legkényelmesebb szomszédjok, nem akarták, hogy az erős orosz császárság lépjen helyébe. A bari confœderatio tagjainak török földön való üldözése, az orosz csapatok által, szolgáltatott okot a hadizenetre.

A csezmei érem hátlapja, a csata helyrajzával.
Eredeti nagyság.

Nagy Péter óta oly mondhatatlan könnyelmüséggel és pazarlással intézték a katonai és financiális ügyeket, hogy az orosz sereg egyáltalában nem látszott félelmesnek. Csakhogy a török sereg még sokkal kevésbbé haladott. Az előbbi háború alkalmával néhány ügyes, török szolgálatban álló renegátus franczia tiszt, kik közt a kalandos Bonneval volt a legkitünőbb, új lelket öntött az oszmánokba, de a hosszú béke újra megernyesztetie a törökök katonai erejét. Nagy Fridrik szerint a félszemüek háborúja ez a vakok ellen, melyben az előbbieknek — az oroszoknak — kell diadalmaskodniok.*

* Brückner 273. l.

A háború elejétől fogva szerencsésen folyt Katalinra nézve. Már 1769-ben elfoglalták seregei Khoczim várát és a Moldvát. Voltaire lehetőnek tartotta a török zsarnokság teljes megbukását és a görög nemzet és civilisatio feltámadását. Az orosz udvar pedig egyik főczéljául tűzte ki a porta keresztyén alattvalóinak fellázítását.

Szárazföldi úton csak nagyon lassan lehetett közeledni a török birodalom központjához. Ezért Katalin lángeszü elhatározással hajóhadat küldött a görög tengerre. Roppant költséggel és munkával harczképes hajós sereget teremtett, melynek élére Orlov Alexeit állitotta, ki mellett több angol főtiszt tűnt ki. Minthogy még a török uralkodott a Fekete-tengeren, a flottának a gibraltari szoroson át kellett bevitorláznia a Földközi-tengerbe. Egy európai hatalom sem állotta útját, sőt Anglia nagyon szivesen látta az oroszok diadalát, mely gyengitése volt a franczia befolyásnak. A flotta Peloponnesosban kötött ki a felkelő görögök támogatására. Ezek borzasztó kegyetlenséggel üldözték a törököket, mit az utóbbiak, az albánokkal egyesülve, viszonoztak. Minthogy a flottán nem volt elegendő sereg, a törökök csakhamar leverték a lázadást és Orlov tovább evezett Kis-Ázsia partjai felé. Khios szigeténél legyőzte a rosszúl vezetett török flottát, (1770 jul. 5-én) mely később a cseszmei öbölben egy orosz tűzhajó által felgyujtva, egészen tönkre ment. A diadal leginkább Elphinstone angol kapitánynak volt érdeme, ki azt felhasználva, a Dardanellákon át Konstantinápoly felé remélt hatolhatni. De az oroszok ép oly kevéssé használták fel győzelmüket, mint kétszáz évvel előbb Don Juan a lepantói diadalt. Különben egész Európa szemében nagy esemény volt, hogy a törököt hatalma központjában támadja meg ily eredménynyel az új orosz flotta.

Ezalatt a szárazföldön is nagy diadalokat aratott a kereszt a félhold fölött. Rumjanczov serege 1770 jul. 18-án a Karga mellett (a Pruth egy mellékfolyója) szétverte a tatárokat, augusztus 1-én pedig a Kaghul folyónál teljesen szétverte a nagyvezér által vezetett oszmán főserget. Különösen az utóbbi csata, melyben 20,000 orosz győzött le 100,000 törököt, volt dicsőséges a czárnő fegyvereire nézve. A törökök mindjárt az első összecsapásnál megszaladtak, elvesztettek minden reményt az ellenállásra. A Dunától északra eső várak egymásután megnyitották kapuikat, még csak Gyurgyevó állott ellen az oroszoknak. A buzgó törökök a végzet parancsát látták mindebben, mely már Konstantinápolytól is meg akarja őket fosztani.* A következő évben

* Hermann, V. 696. l.

A CSEZMEI TE

1770. jú

P. C. Canott (1710—1777) és W. Watts (1752—1851) rézmetszetének kis

GRI CSATA.

i 5.

btt mása. Az eredeti festményt Richard Paton (1719—1791) fes·ette.

Krimia is az oroszok hatalmába került, és a tatár khán, a szultán leghatalmasabb vasallusa, kinek csapatai annyiszor száguldották be Oroszországot és hazánkat, hűbérese lett Katalinnak. Már a Dunán is átkeltek a muszkák, hajóik pedig Egyiptom kikötői előtt jelentek meg, hol egy mameluk főnök, Ali bég, igen veszedelmes lázadást inditott a szultán ellen.

A török saját erejével nem akadályozhatta volna meg az orosz birodalom területének igen jelentékeny gyarapitását. Katalin legalább a dunai fejedelemségek és Krimia felsőségére tartott igényt. Hanem e diadalok, melyek által Moldva és Oláhország közvetve vagy közvetetlenül hatalmába kerül, igen veszélyes szomszédjává teszik a császári birodalomnak. A bécsi diplomatia ép oly féltékenyen nézte az orosz terjeszkedést a Fekete-tenger partjain, mint az orosz uralmat Lengyelországban. E viszonyok közt Kaunitz Poroszországgal iparkodott jobb viszonyba jutni. József császár akkor találkozott Nagy Fridrikkel Neissében és Neustadtban, és e találkozások alkalmával a keleti ügyek képezték a társalgások főtárgyát.* A két német hatalom egymással szemben fenn akarta tartani a békét. A bécsi udvar egyenesen szövetségre lépett a portával és erőszakkal is kész volt megakadályozni a dunai fejedelemségeknek orosz befolyás alá jutását. Az orosz-osztrák háború elkerülhetetlennek látszott, a midőn a diplomatia módot talált e harcz elkerülésére és a három versengő hatalom egy czél felé forditotta fegyverét. Ez egyesülésnek Lengyelország adta meg az árát.

Lengyelország első felosztása.

Míg az orosz fősereg a török ellen volt elfoglalva, Lengyelországban sem állott helyre a béke. A confœderatio hívei folytatták guerilla harczukat és néhány franczia tiszt, köztük a később hiressé vált Dumouriez, a vitéz csapatok szervezésén fáradott. Fridrik már régebben szükségesnek tartá a lengyel határnak katonai cordon által való őrzését. Mária Terézia pedig a köztársaság területére küldte előre katonáit. Előbb csak a tizenhárom szepesi várost foglalta el, majd nyugoti Galicziában is előre nyomult serege. E tényleges birtokbavétel szolgált okul és alapul Lengyelország felosztására nézve. Katalin már régebben ebben látta egyetlen módját a béke helyreálli-

* Ranke, *Die deutschen Mächte* 10. l.

tásának Lengyelországban, most pedig Ausztria terjeszkedése egyenesen kihivta a többi szomszéd nagyhatalom birvágyát. Fridrik szintén szivesen megragadta az alkalmat, mely megszerzi részére az anynyira kivánatos nyugoti porosz területet és egyuttal elejét veszi a fenyegető osztrák-orosz háborúnak, mely őt is körébe vonta volna. Így Lengyelország feloszlatásának terve körülbelől egyenlő mértékben müve mindhárom hatalomnak. Oroszország túlkapásai tették lehetővé,

Rumjanczov éremképe.
Eredeti nagyság.

majd szükségessé az idegen beavatkozást, Mária Terézia történeti jogra támaszkodva kezdett foglalni, példája követésére Fridrik és Katalin könnyen megtalálták az ürügyet.*

Magát a kivitelt illetőleg egészen másként áll a dolog. Bármily kecsegtetőnek látszott a terület nagyobbitása, Mária Terézia hallani sem akart a szomszéd, barátságos, katholikus nemzet megsemmisité-

* V. ö. Beer A., *Die erste Theilung Polens* czimü három kötetes művét, mely a legfontosabb levelezéseket közli.

Nagy Képes Világtörténet. IX.

II. KATALIN.

James Walker (1748–1808) rézmetszete, mely Schebanoff képe után készült.

séről. Csak fiának, Kaunitznak és Lacynak egyező tanácsára adta sirva beleegyezését, «mert annyi okos ember kivánja». Másrészt Katalin megszokta egészen sajátjának tartani a respublicát és belőle csak keveset akart átengedni szövetségesének, Fridriknek, még kevesebbet a bécsi udvarnak. Ennyi különböző érdeknek összeütközése igénybe vette Fridriknek, ki legbuzgóbban vitte az alkut, teljes megfeszitett tehetségét. Hanem végre Katalin belátta, hogy serege nem igen képes

A tauriai út emlékérmének hátlapja.
Eredeti nagyság.

még európai nagyhatalom ellen küzdeni, a bécsi udvar pedig elégnek tartotta, ha Moldvából kivonulnak az orosz hadak. Az 1772 aug. 5-én aláirt szerződés értelmében a köztársaság 4000 mérföldnyi területet vesztett. Ennek felét, Fehér-Oroszországot, Katalin nyerte, harmadát, Galicziát, Ausztria, egy hatodát, nyugoti Poroszországot, Fridrik. Kétségtelenül az osztrák rész volt legértékesebb, a porosz résznek értékét pedig nagyon csökkentette az a körülmény, hogy Danzig és Thorn városok megtartották függetlenségüket.

Százados, mai napig meg nem szünő igazságtalanság vette kezdetét e végzetes szerződéssel. A titkos kabinetpolitika önző érdekből széttépett és lassu halálra itélt egy egész nemzetet, mely egy ideig oly jeles szerepet játszott keleti Európa történetében. Mondhatni, hogy az egész akkori közvélemény egyetértett a felosztás kárhoztatásában, melyet az illető udvarok semmi proklamácziója nem birt kimenteni. De másrészt mindannyian egyetértenek abban, hogy a lengyelek nemzeti hibái, könnyelműségök, egyenetlenségök, a nemesek önkényes uralma, a polgárság, parasztság és a dissidensek elnyomása lehetetlenné tett ott minden rendes kormányt. Az idegen seregek úgy léptek fel, mint az európai civilisatio előharczosai. A lengyelek e legnagyobb veszélyben sem birtak lemondani százados bűneikről és a nemzeti mozgalom vezérei, bármily hazafiasok, teljes mértékben mutatják a nemesi respublika minden gyöngéit. Maga Dumouriez, ki annyit fáradott Lengyelország érdekében, kétségbeesett ez aristokratián, mely mellett nincs nép és bucsuzva, Európa ázsiai nemzetének nevezi a lengyeleket. A nemzet végre áldozatul esett százados mulasztásainak és teljesedésbe ment szomszédjainak régi óhajtása. Hanem a lengyelek bűne azért még nem menti ki ellenségeik zsarnokságát. Varsóban a három hatalom követelésére 1773 tavaszán confœderált országgyülés gyült össze, mely az idegen katonaságtól rettegve és még nagyobb veszélytől tartva, végre beleegyezett a felosztásba.* József császár már 1773-ban bejárta birodalma új tartományait. Szemébe tünt a parasztság sanyaru sorsa. «A pór — úgymond — szerencsétlen teremtés, kinek nincs egyebe, mint emberi alakja és physikai élete.»

Nemsokára Lengyelország szétdarabolása után Törökországgal is létrejött a béke. Már régen alkudoztak Fokcsánban, de eredmény nélkül. A birodalom végelgyengülésében még csak az új szultánnak, Abdul Hamidnak önbizalma remélhetett kedvező kimenetelt. Rumjanczov 1774 tavaszán átkelt a Dunán, legyőzte a nagyvezért és egész Sumláig, a Balkán kapujáig terjesztette a rémületet. Ez megtörte a törökök daczát, Kucsuk-Kajnardzsiban 1774 jul. 21-én aláirták a békét. Ennek értelmében Oroszország a Bug és Deneper folyók közötti területet és a kaukázusi népek fölötti felsőséget nyerte. A porta elismerte a tatárok függetlenségét és megengedte Oroszország felszólalását Oláhország és Moldva ügyeiben.** E szerződés tehát aránylag

* Reimann, 480–501. l.

** Hermann, 644–646. l.

J'ai cru mon cher fils que ce point sur lequel
vous venes de m'ecrire aujourd'huy n'étoit
point du tout problemathique et que ma
lettre du 11. May n'avoit pu vous laisser au
cun doute sur la permission que je vous
ai done d'aller en Finlande, la guerre
n'est point declarée encore et il n'i a point
non plus d'hostilité de comencee, nos pre
miers corps doivent etre defensifs
mais a tout heure il faut s'y attendre
je salue ma chere fille et vous em
brasse.

ce 24 Juin 1788. en sortant du Tedeum pour
la bataille de Tchesma

Nagy Képes Világtörténet. IX.

II. KATALIN LEVELE FIÁHOZ, PÁL NAGYHERCZEGHEZ.

Kelt 1788 junius 24.

Azt hitem, kedves fiam, hogy az az ügy, mely felől épen irt, épen nem kérdéses és hogy május 11-én kelt levelem nem hagyhatott semmi kétséget engedelmem felől, hogy Finnországba mehessen. A háború még nem tört ki és az ellenségeskedések még nem is kezdődtek. Eleinte védelmi állást kell foglalnunk, de minden órában várhatjuk a kezdetet. Üdvözlöm kedves leányomat és ölelem.

1788. jun. 24-én a csezmei csatáért tartott Tedeumból kijöttömben.

THE TVVELFTH CAKE. | LE GÂTEAU DES ROIS.

Sold by Robt Sayer N° 53 in Fleet Str. | *et se trouve a Paris chez le [illegible] rue St Etienne des Grez*

Gúnykép Lengyelország felosztásáról.

csekély közvetetlen hasznot nyujtott, de három irányban nyitott utat az orosz befolyásnak és terjeszkedésnek: a Kaukázus felé, Krimiában és a dunai fejedelemségekben.

Belső reformok. Pugacsev.

Mint Nagy Péternek, Katalinnak is nagy belső nehézségekkel kellett megküzdenie, mialatt kifelé napról-napra hatalmasabb állást foglalt. Minden lépten-nyomon kitünt, mily roppant súly az óriási birodalom még kifejletlen erejére nézve a háború, a diplomáczia és az udvartartás költsége. A kormány kénytelen volt európai rendszert hozni be az alsó néposztályok ázsiainak mondható elnyomásába, mi csak erőszakkal legyőzhető ellentétet keltett az uralkodók és az alattvalók közt. Mig tehát kifelé már valódi európai nagyhatalom Oroszország, addig belsejében körülbelől még ugyanazon véres és szigorú eszközökkel kellett fentartani a rendet, melyek annyi árnyékot vetettek Nagy Péter uralmára. Az ellentét még nagyobb, mint akkor, mert Péter származására és egész műveltségére nézve barbárnak mondható, ki azonban fel tudja használni az európai kulturát, míg Katalin magaslatán áll az európai civilisatiónak. Minél határozottabb az igyekezete annak intézményeit áttelepiteni honába, annál szembetünőbb, mennyire idegenek még azok e földön és mily fölületes az az állam, mely egyszerre akar haladni, tekinteten kivül hagyva a történeti fejlődés törvényeit.

Katalin, a régi byzanczi császárok módjára, mindjárt uralkodása elején eltávolitott mindenkit útjából, ki veszélyessé válhatnék trónjára nézve. Már nem élt senki, kinek bármi joga lehetett volna a trónhoz, mint tulajdon fia, Pál. Tudhatta, hogy az orosz trónt csak pretendens szolgálatában álló forradalom veszélyeztetheti. A nemzet megszokta a fejedelmi despotismust, sem a nemesség, sem a nép nem uralkodhatott magában. Bátran foghatott az átalakitás művéhez a század eszméi szellemében.

Először általános törvénykönyvet akart szerkeszteni, melyhez az utasitást maga irta meg általános elvek alapján. Jellemző, hogy Oroszország részére Montesquieu művei befolyása alatt hozott törvényt.* A műben igen gyakran van szó szabadságról, egyenlőségről és egyenjogositásról, de azért teljesen fenntartja az uralkodó absolut

* Brückner, 432. l.

A CZARSKOJE SELOI KASTÉLYBÓL. Mayr Károly egykoru aquarellje után.

2

1

3

4

II. Katalin pénzei.

1. A czárnő mellképe uralkodása első éveiből, 2. közbenső, 3. végső éveiből. 4. szibériai rézpénz.

jogát. Ezeknél nagyobb becsü a korabeli humánus büntetőjog elfogadása. A czárnő országa legkiválóbb férfiaival tárgyalta e kérdéseket, mielőtt könyvét kiadta. De a jobbágyok felszabaditására vonatkozó részeket törölte belőle, a nemesek egyetértő ellenmondására, kiknek érdeke még a rabszolgaság megszüntetésének kimondását sem türte. A törvénykönyv megalkotására országgyűlést hivott össze 1767-ben, melyben nemcsak a nemesek voltak képviselve, hanem a városok és parasztok is. Tovább, mint egy évig tartottak a tárgyalások, mely idő

5 6 7

II. Katalin pénzei.

5. Tauriai ezüst pénz. 6. Rézpénz. 7. Elfoglalt agyúkból Jassyban vert pénz.

alatt szóba kerültek a közélet és gazdaság minden kérdései. Törvényes erőt nem nyertek e munkálatok, melyeket az 1768-ban kitörő török háború szakitott félbe. Minden esetre mutatják, mily nagyszerü szempontból igazgatta Katalin országát és mennyire lehetőnek tartotta a parlamentáris kormány külső formáinak életbe léptetését.

Idő folytán mégis meggyőződött az ily népes gyűlések csekély értékéről a kormányra nézve. A mi valóban történt az ország felvirágoztatására és ereje fejlesztésére, mind a czárnőre és hivatalnokaira vihető vissza. Eleinte a senatus volt a legfőbb hatóság, melynek üléseiben rendesen részt szokott venni. Csakhogy nem annyira a testület kezében volt a hatalom, mint egyes férfiak kezében, kiket Katalin

különös bizalmával tüntetett ki. Azért később mindinkább az államtanácsban központosultak az ügyek, míg a senatus főtörvényszékké vált. A tartományokban a czárnőtől teljesen függő kormányzók vitték a kormányt. Ő általa nyerte az orosz közigazgatás mai alakját. A közigazgatást elválasztotta a biráskodástól és hajlandó volt az egyes kormányzóságok rendjeinek bizonyos befolyást engedni a hivatalnokok ellenőrzésére. Szembetünő, mennyire hasonlók ez intézkedései József császár reformjaihoz, csakhogy a czárnőnek még több érzéke volt az alkotmányos formák iránt, mint Magyarország királyának.

Az egyházzal szemben is érvényre juttatta az állami hatalmat. Férje népszerűtlenségét leginkább a papság idézte elő, mely nem tudta megbocsátani jószágainak állami igazgatás alá vonását. Katalin mindjárt visszavonta e rendeletet, de a mint megerősödött, egy állami «œkonomatus» igazgatása alá adta az egyházi javakat, úgy, hogy a papság az államtól húzta fizetését. Nem csuda, ha a püspökök közt épen a legkiválóbbak ellenségei lettek az új kormánynak. Nem békítette ki őket színlelt jámborsága, melylyel részt vett minden egyházi szertartásban. Igen jellemző egész helyzetére nézve Nagy Fridrik mondása: «nincs semmi vallása, mégis vakbuzgónak tetteti magát.»

Minden felvilágosodása és hatalma sem birt segíteni az orosz állapotok rákfenéjén: a hivatalnokok erőszakosságán és megvesztegethetőségén. Minél távolabb voltak a központtól, annál szabadabban járhattak el. Különösen a nomád kalmükkök szenvedtek sokat, úgy, hogy 1770-ben 75,000 család vándorolt ki. A háború költsége úgyis annyira szaporította az állam kiadásait, hogy azokat csak a nép lehető nagy megterhelésével lehetett fedezni. Akármit tett is a czárnő az ipar, kereskedés és bányászat érdekében, a fősúly mindig a parasztnak nyomta vállát, ki katonát szolgáltatott az államnak, de véreért és verejtékeért még sem nyert oltalmat a nemesi és bureaukrata önkény ellen.

Az elnyomott népelemek a császári tekintély árnyéka alá rejtőztek. Midőn az európai Oroszország tündöklően mutatja homlokát a világnak, midőn kifelé minden dicsőségnek és virulásnak látszik, midőn a czárnő lángesze, pompája és szerencséje el kezdé felejtetni, minő módon szerezte meg az uralmát, és korát, mint a haladás és fény időszakát kezdték ünnepelni: egy hatalmas pórlázadás megmutatta, minő ingó e dicsőség alapja és mennyi még a nyomor, a tudatlanság, a barbárság, a humánus és felvilágosodott czárnő uralko-

dása alatt. E felkelés vezére, Pugacsev, mint III. Péter czár lép fel, de erejét követőinek, a délkeleti Oroszország rabló pásztorainak és pórjainak vadságából és kétségbeeséséből meríti. Pórlázadás ez, mely azonban ép azon uralkodó ellen fordul, ki oly szépen írt és beszélt a szabadságról és gondolkodott a jobbágyok felszabadításáról, hanem udvarának csillogó fénye által legtöbb okot adott a nemesek pazarlására és a szegény nép elnyomására.

Még csak követelni tudott az állam, és a pór nehéz szívvel fizette az adót és küldte fiait a háborúba. A hivatalnok a maga részét is kivette a közadóból és a fizetni nem képes pórok nagy számmal költöztek el a behajtó katonák elől. A nép kétségbeesése annál nagyobb volt, mert sorsuk javítását várták a czárnétól és a helyett mindig nagyobb lett az elnyomás. A hosszú török háborúhoz folyton szedték a rekrutákat; de sokan elszöktek és így szaporították a kóbor, elégedetlen elemek számát. Ehhez járult a sok szekta, melyet vallásuk üldözése elkeseredett ellenségévé tett a kormánynak. A baskirok, mordvinok, cseremiszek és más pusztai, vagy vadász népek szintén sokat szenvedtek a hivatalnokoktól és szívesen visszatértek a szabad rablóélethez, mely a Volga vidékén soha sem szünt meg. Mindez anarchikus elemeknek központul szolgált Pugacsev, zászlóul a megölt czár neve.*

Pugacsev közönséges kozák volt, ki mint katona szolgált, aztán többféle kihágásért száműzésre ítéltetett. Sikerült megszöknie, az ázsiai határon, a Jaik folyó mellett, csakhamar egy egész kozák csapat vette körül (1773) és mint III. Péter czár, tábornokoknak és grófoknak nevezte ki fő híveit. Elfoglalta az Orenburg vidéki kisebb erődítéseket és mint a nép felszabadítója lépett fel a nejével, a czárnővel szövetséges nemesség ellen. Serege az odacsődülő pórok, kozákok és baskirok által óriási számra szaporodott és ő minden barbársága mellett is erélyesen gyakorolta és szervezte népét. Tartani kellett az egész pórnép felkelésétől és már Moszkvában is észlelhető volt a nyugtalanság. A felkelők oly módon bántak a nemesekkel, mint Hóra népe; a sereg tulajdonkép számos rablóbandából állott. Egy ideig Pugacsev hatalmában volt a Volga egész középső medenczéje. De a rendes katonaság előtt nem állhattak meg a barbár csapatok és a kormány szigorúsága és erélye nagyon csökkentette a felkelők számát és bátorságát. Egy döntő csata után magok

* Brückner, 182—205. l.

párthivei adták ki Pugacsevet, hogy amnestiát nyerjenek. A trónkövetelőt Moszkvában kivégezték (1775 jan.) és lassankint lecsillapodott a borzasztó felkelés, mely Katalin nagy panaszára megmutatta Európának, mennyi embertelenség honos még birodalmában és mennyire hátra van az még. Hogy a gyászos események emléke is elveszszen, a czárnő megfosztotta a Jaik folyót, melynek mellékén először tűnt fel a magyar nép, és Jaiczk várát régi nevétől és Uralnak, illetőleg Uralszknak nevezte el őket.

Pugacsev leveretése után Katalin többé nem találkozott nagyobb és veszélyesebb ellenállással birodalma belsejében. Előtte, a hivatalos franczia-német műveltség képviselője előtt, porba omlott a régi Oroszország. Jelentősége abban áll, hogy idegen és vallástalan létére, mint az orosz nemzeti és vallásos eszmék legbuzgóbb előharczosa juttatja érvényre hatalmát Európa általános politikai ügyeiben. A nagy Péter által előkészített eredmények csak általa léptek fényes világításban Európa szeme elé.

XIII. FEJEZET.

NYUGOT EURÓPA AZ UTRECHTI BÉKE UTÁN.

XIV. Lajos halála. Francziaország a régens alatt.

Azon nagy változásokhoz képest, melyeket a Habsburgi monarchia megszilárdulása és kiterjesztése, az orosz és porosz hatalmak megalapítása keleti és közép Európában előidéztek, nyugaton a spanyol örökösödési háború nagy erőfeszitése után, bizonyos tespedés észlelhető. Erő gyűjtése, gazdálkodás ott a fő feladat. Ezért a külső politikában a béke a fő : Anglia és Francziaország, mire századok óta alig volt példa, jó egyetértésben férnek meg egymás mellett. A vetélkedés ugyan nem szünt meg, csak színhelye más. Európa magában nem birja a nagy állandó seregeket, az államadósságoknak és az udvari pompának terhét s az idegen világrészek fejletlenebb gazdaságát aknázza ki. A nagy hatalmi kérdések a gyarmatokban és a világtengeren dőlnek el.

Kimerült, gyönge korszakoknak jellemző sajátsága az élvezetnek és eszközének, a pénznek mértéktelen hajhászása. A pénz előtérbe lépése a legfontosabb nemzetközi s belső politikai ügyekben nagyon visszataszitóvá teszi e kor vezető alakjait. Csakhogy a sötétség mellől nem hiányzik a fény sem. Az ipar és kereskedés fellendül, a természettudományok köre napról-napra szélesedik. Ha nem is az államban, de a társadalomban érvényre jut a gazdasági érdekek főképviselője, a polgári osztály.

Bár a spanyol örökösödési háború oly szerencsétlenül folyt, XIV. Lajos abból némileg mint győztes került ki, Francziaország még mindig leghatalmasabb állama volt Európának. A nagy központositás, az anyagi és szellemi erők összegyüjtése és felhasználása, megtermette gyümölcsét.

Csakhogy a majdnem szüntelenül folyó háború, az esztelen pazarlás és a hugenották üldözése, mely hosszú, véres polgárháború-

hoz vezetett, az államnak alaperejét támadta meg. Ismeretes, mikép rajzolja La Bruyère az éhező, rongyokban járó, szinte minden emberségéből kivetkőztetett parasztot, vagyis az ország lakosságának túlnyomó részét. A költségeket csak a kimélet nélkül beszedett és egyre emelkedő adóval lehetett fedezni, de bárminő nyomorban tengett ennek következtében a nép, az állam pénzügyi helyzete is közel jutott a tönkhöz. Nem igen segitett a jövedelmi adó sem, melyet 1709 óta a kiváltságos osztályok is fizettek és a papságnak jelentékeny «önkéntes» adományai sem töltötték meg a Danaidák hordaját.

Bárminő nagy volt XIV. Lajos tekintélye, az ilyen helyzet sürgős reformot követelt. Úgy látszott, mintha az absolutismus eszméje, leghatalmasabb képviselőjével együtt, sírjához közeledněk. Már jelentkeztek is a jövő előkészítői. A nagyeszű Vauban egy híressé vált művében * a nagyobb szabadságtól, a kiváltságok megszorításától, a haladástól várta az orvoslást, a jámbor Fénélon pedig a középkorba való visszatéréstől, a rendi alkotmány visszaállításától. Hasonlóan gondolkozott St. Simon herczeg is, ki azonban különösen a maga rendjének, a paireknek és herczegeknek alkotmányos befolyását szerette volna biztositani. Mivel a bajt a modern állami szervezetnek első nagy megnyilatkozása okozta, úgy látszott, mintha a reactioé lenne a jövő. Fénélon, mint a trónörökös nevelője, St. Simon, mint az orléansi herczegnek barátja és tanácsadója, számithattak nagy befolyásra és abban egyetértettek, hogy meg kell törni a polgári eredetű ministereknek és tisztviselőknek hatalmát.

Egyelőre ezek az irányok csak titokban jelentkezhettek, mert a király akarata és ereje az utolsó pillanatig féken tartott mindent. Az egész udvari élet, a mulatság, szórakozás, vadászat, kegyosztogatás a régi módon folyt tovább, csakhogy Maintenon asszony és a gyóntató atya, Le Tellier abbé, uralma a vénülő uralkodó fölött egyre nyilvánvalóbbá vált. A hitbuzgóság színlelése annyi erkölcstelenséget és gonoszságot takart el, hogy már magában véve a külső szertartások ezen erőszakolt uralma is érthetővé teszi a hitetlenségnek reá következő féktelen kitörését.

Voltak hivők is, élükön Fénélonnal, a szellemes, jóakaró cambrayi érsekkel, kit Télémachosról írt szép és irányzatos könyve híresebbé tett, mint főpapi érdeme és buzgó emberszeretete. Ezek a burgundi herczegnek, a leendő trónörökösnek trónrajutásától Szent La-

* *Projet d'une dîme royale,* 1707.

jos uralmának megujulását remélték. De a királynak, ki annyit tett családjáért, látnia kellett, mint szállanak sírba azok, kiknek vélt érdekéért feláldozta népe javait. Fia, a «nagy» dauphin, 1711 elején meghalt és egy év mulva követte fia, az új trónörökös, kihez annyi remény fűződött, majd XIV. Lajos harmadik fia, a berryi herczeg is.

Fénelon.

Egykorú névtelen rezmetszet után.

Csak a spanyol király és a burgundi herczegnek 1710-ben született kis fia, Lajos, éltek már a napkirály egyenes utódai közül. A királyi család kihalása oly közelinek látszott, hogy Lajos a parlament által az örökségre képeseknek nyilvánittatta kettős házasságtörésből származott fiait, a mainei herczeget és a toulousei grófot, Maintenon asszony növendékeit. Törvénytelen fiának befolyását oly mó-

don akarta biztosítani, hogy a kormány élére, mint regens, a legközelebbi vérrokon, az orléansi herczeg álljon ugyan, de a kis király ne ő reá, hanem a mainei herczegre legyen bízva. Mindezt teljes nyugalommal, ellenmondás nélkül végezte, a családját ért csapásokat is azzal a méltósággal tűrte, mely mintegy lelkévé vált és legkirályibb vonása volt.

Mindenkorra érdekesek azok a lapok, melyekben St. Simon elbeszéli a király utolsó intézkedéseit, betegségét, halálát, rajzolja azt a rettenetes érdekharczot, mely ekkor az egyes pártok, különösen az orléansi és mainei herczegek közt folyt, megörökíti a szenvedélyek erős hullámzását a keblekben, mialatt a felszinen minden csendesnek látszott. Halálos ágyán a király magához hivatta öt éves dédunokáját, megáldotta őt és intette, ne szeresse túlságosan a háborút. És a nagy bűnös, a véres üldöző csak azon sajnálkozott, hogy nem állította teljesen helyre az egyház békéjét! (1715 szept. 1.)

Hiába, a zsarnoknak hatása csak addig tart, míg remegnek előtte. A hunyászkodó parlament, mely sietett beczikkelyezni minden rendeletét, már másnap megdöntötte a kormányra vonatkozó intézkedését és az orléansi herczeg teljes hatalommal vette át a kormányt, mint regens.*

«A mint megtudták, hogy az öreg király kimult, a nép őrjöngött örömében. Vége szakadt a mindent elnyomó zsarnokságnak, és egyszerre oly reactio állott be, melynek rögtöni erőszakosságra nézve nincs mása az ujkor történetében.»** Az eddig rejtett szenvedélyek teljes erővel törtek elő, és a bűn már nem tartotta szükségesnek, hogy magára öltse az erénynek köpenyét. A művelt hitetlenség és erkölcstelenség legfényesebb és legromlottabb képviselője kormányozta most Francziaországot, az orléansi herczegnek, Fülöpnek személyében.

A regens, XIV. Lajos öcscsének, az orléansi herczegnek és a derék pfalzi Erzsébet Saroltának fia, különös vegyülete volt a legkitünőbb és a legocsmányabb jellemvonásoknak. Tehetségét, bátorságát, szeretetreméltóságát, széles műveltségét méltán bámulták, de

* E korszak történetére nézve is elsőrendű forrást birunk St. Simon herczeg mémoirejaiban, annál is inkább, mert irójuk igen bizalmas viszonyban állott a regenssel. Ezenkívül fontosak még Villars marsallnak, Noailles herczegnek, Duclosnak (ki részben St. Simonból merített) és Staalnak mémoirejai.

** Buckle, III. k. 99. l.

ehhez minden erkölcsi kötelességnek és tekintetnek nem annyira megvetése, hanem egyenesen gyülölete járult. Nem csoda, ha a tüzlelkü ifjunak szellemét, mely az igazságot kereste, ily végletre ragadta a régi udvarnak külsőleg jámbor, belsőleg annyira korhadt és romlott állapota. Őt gyanúsították, bár igaztalanul, a királyi család meghalt tagjainak megmérgezésével, és családi életében a legocsmányabb bűnöket vetették szemére. Másrészt bizonyos, hogy mélyen érezte a nép nyomorát, és jellemző reá nézve, hogy minden elődje közt IV. Henriket tűzte ki követendő például. Csakhogy annak naiv, lovagias galanteriája az ő személyében a finomitott romlottság mintájává alakult. Mai napig is közmondásos a kor erkölcsi romlottsága, és éppen a regens körét nevezték «roué»-knak, mi azt jelöli, hogy a kicsapongás által meg vannak törve, vagy pedig, mint a regens maga mondá, hogy mind megérdemelnék a kerékbe törést.

A herczeget XIV. Lajos e szavakkal jellemezte, hogy henczeg bűneivel.* De bizonyos, hogy azok meg voltak benne és, hogy korhelysége elhanyagoltatta vele a legfontosabb államügyeket. Titokról sem lehetett szó, mert a regens mindent elmondott szeretőinek. Jellemző a korra nézve a derék St. Simonnak az a tanácsa, hogy e pontban legalább annyi tartózkodást és titkolódzást mutasson, mint némely püspök. A regens mindent megigért, de könnyelműsége nem engedte végrehajtani jó szándékait.

A financiák és a belügyek.

Legfontosabb gondja az uj kormánynak a financiális bajok orvoslása volt. A nagy zavar még az 1705—1707-iki időszakból eredt, midőn a kiadás 116 millióról 258 millióra emelkedett, a jövedelem pedig 24 millióra csökkent. Még a sereg nagy részének elbocsátása a béke után sem állithatta helyre az egyensúlyt. Az első szükségleten oly módon segitett, mint előbb Colbert: szigorú vizsgálatot rendelt a pénzügyek kezelői ellen. Ezeket egymásután börtönbe zárták és megkinozták és 220 millió franknyi birságot vettek tőlük. Hanem ez óriás összeg legnagyobb részét a regens saját czéljaira fordította, úgy, hogy az államnak ebből alig volt haszna. Mivel a szükség nőttön nőtt, az adót nem lehetett felemelni, más segédeszköz sem kinálkozott: szinte természetes, hogy a regens oly eszközökkel akart

* *Fanfaron de crimes.* St. Simon.

Nagy-Képes Világtörténet. IX.

II. FÜLÖP ORLEÁNSI HERCZEG, A REGENS.

Edelinck M. (1680–1768) rézmetszete után.

Holland gúnylap Law János ellen.

segiteni az államon, melyeket azon kornak még pólyában levő financialis ismerete ajánlott, és melyeknek veszélyét ő nem ismerte.

Law János, egy skót kalandor, ki játék közben megnyerte a kormányzó bizalmát, 1716-ban engedelmet nyert egy jegybank ala-

pitására.* Law eléggé ismerte az akkor legfejlettebb államoknak, Hollandiának és Angliának pénzügyi viszonyait, és felcserélve az okot az okozattal, úgy vélekedett, hogy a pénz könnyebb és gyorsabb forgalma növeli a gazdagságot, melynek valóban csak kifejezője. A bank kitünő igazgatása alatt csakhamar nagy hitelre tett szert és a pénz szüke megszünt. Előbb 30 százalékra is nehezen lehetett kapni pénzt, míg most 5—6%-ra is kölcsönöztek. Ez eredmény arra birta a regenst, hogy a bankot állami intézetnek nyilvánítsa, melynek jegyei minden pénztárban elfogadtatnak. (1717 elején.) Law jól tudta, mily kevés hitelre számithat az állam, azért nem is a kincstár biztosította jegyeinek pénzzel való beváltását, hanem a Missisippi-völgyi kereskedő társaság. Akkor foglalták el Louisianát és a legnagyobb reményeket fűzték az új föld kiaknázásához. A bank volt a kereskedő társaság legtöbb részvényének birtokosa, és tényleg egygyé vált a két intézet. A társaság csakhamar szintén összeköttetésbe lépett az állammal, melytől bérbe vette a dohány monopoliumot, mert Louisiana földjét különösen alkalmasnak tartották e növény termelésére. Lassankint gyarapodott ez üzlet által a társaság hitele és mindjobban kiterjesztette hatáskörét. Bérbe vette a pénzsajtót, majd, igen kedvező feltételek mellett, az állam összes jövedelmeit. Az egész tengeri kereskedést is kezébe vette, minden tengeren jártak hajói. A részvények számát e szerint gyarapitotta és nemsokára 624000-re ment az 500 frankos részvények száma. Oly fényes volt a nyereségre való kilátás, hogy mindenki kapkodott a részvények után, és Law különös kegy gyanánt engedte meg az aláirást az ország és az udvar legelőkelőbb személyeinek. A banknak és a társaságnak igazgatója, miután áttért a katholikus hitre, hivatalban utódja lett Colbertnek ; az egész állami pénzügy kezében központosult. Ez természetesen még növelte a bank hitelébe vetett bizalmat. Az állam sietett felhasználni a pénz kinálkozó bőségét és 1200 millió frankot vett kölcsön a banktól 3%-ra. Ez a kölcsön képessé tette a kincstárt régibb nagyobb kamatú kölcsöneinek kifizetésére, illetőleg conversiójára. Azok pedig, kiknek jövedelme az államtól élvezett kamatokból állott, most nem igen helyezhették el tőkéjüket másutt oly biztos és magas kamatra. Ezért szivesen fogadták el a bankrészvényeket pénz fejében még az óvatos genuaiak is. Lassankint az állam hitelezői a banknak váltak részvényeseivé. Mindenki részvényt

* Law történetéről becses munkát írt Horn Eduard. 1858.

Nagy Képes Világtörténet. IX.

XV. LAJOS FRANCZIA KIRÁLY.

I. G. Wille (1715–1808) rézmetszete után. Az eredeti képet festette K. Heilmann (megh. 1760.).

akart, a készpénznek elveszett az értéke. Egy hitelező kardot rántott adósa ellen, ki őt aranyban akarta kifizetni! Az actiák értéke egész 10000 frankra emelkedett. Mindenki azokba fektette vagyonát, a szédelgés magával ragadott minden rendet, a papságot sem véve ki. A munkának elveszett az értéke, hirtelen meggazdagodás volt mindenkinek az óhaja és oly könnyen látszott elérhetőnek.

A bank körülbelől tízszer annyi jegyet bocsátott ki, mint a mennyi pénzzel rendelkezett. A fedezetet a louisianai aranybányáknak kellett volna szolgáltatniok. Hanem az ottani telepítés nagyon lassan haladt, az ujonnan épült főváros, Uj-Orleans, nem birt felvirágozni. Természetes, hogy ennek következtében a bank részvényei vesztettek értékükből. Az elővigyázók és óvatosak, köztük Law és a regens, már akkor el kezdték adni részvényeiket, és így nagy nyereségre tettek szert.* Különben a kormány a magáénak tekintette a bank ügyét és állam elleni bűnnek nyilvánítá, ha valaki 500 frank készpénznél többet tart házánál. Ez által kényszert gyakorolt a bankjegyek forgalmának érdekében, azon elvből indúlva ki, hogy minden arany és ezüst az államé, a magánosok pedig elégedjenek meg bankókkal. A kényszerítés csak növelte a bizalmatlanságot, és a kormánynak nemsokára el kellett rendelni a bankrészvényeknek eredeti értékükre való leszállítását. Egyúttal megszünteté az összeköttetést a bankkal, megtiltván jegyeinek az állami pénztárnál való elfogadását. Az óriás épület hirtelen összeomlott. Mindenki visszakövetelte pénzét a banktól, minek természetesen az nem felelhetett meg. A kormány eltiltotta a jegyek forgását és így véget vetett a banknak. Körülbelől 2000 millió frankra ment a banknak és a társaságnak ki nem fizetett adóssága. Sok ezeren jutottak koldusbotra, a hitel teljesen megrendült. Francziaország néhány évig mérhetetlen gazdagnak álmodta magát; most a rideg valóra ébredett. Lawnak meg kellett szöknie. Velenczében halt meg nagy szegénységben. Az államadósságok valamivel megcsökkentek, és a pénzbőség néhány évét némely hasznos beruházásra, p. o. a párisi nagy kórház bővítésére használta a regens. Ez volt a bankszédelgésnek, melytől új eldoradót vártak, egyedül maradandó haszna. Az állam pénzügyi helyzete a régi maradt. A pénzbőség idejében a parlamenti állomásoknak visszavásárlására gondolt a regens, melyeket, mint tudjuk, nagy összegeken vásároltak; most még ujabb hivatalokat kellett árúba bocsátani.

* Leo, 249. l.

A pénzügyek terén a régi rendszernek radikális elhagyása nem vezethetett másra, mint állami bukásra, míg oly kevéssé ismerték a pénznek és a hitelnek természetét és törvényeit.

Véleményünk szerint egészen igazságtalan akár az anyagi, akár az erkölcsi bukással az új, felvilágosodottabb szellemet vádolni és ez alapon az egyházi és világi absolutismust, mint az erkölcsök biztosítóját, visszaóhajtani.

Senkinek sem juthat eszébe igazolni, vagy csak menteni a regensnek és környezetének nyilt erkölcstelenségét. Olyan volt az, hogy, mint egy szellemes mémoireíró megjegyzi, megsajnáltatta a régi udvar képmutatását.* De ezzel meg is van adva a megoldás. Százados zsarnokság és maitresseuralom szükségkép megrontotta az erkölcsöket. Vajjon XIV. Lajos erkölcsösebb volt-e a regensnél? A kép meg volt előbb is, csak a lepel hullott le róla.

Éppen úgy a régi rendszerbe nyulnak vissza a financialis tönk gyökérszálai is. Tudjuk, hogy XIV. Lajos utolsó éveiben mily rossz karban voltak a financiák. Azok helyreállítására nagy, alkotmányos változásra, forradalomra lett volna szükség; a kiváltságok megszüntetésére, a királyi hatalom korlátozására a nemzet által. Ez pedig azért nem történt meg, mert az absolut rendszer nem jogok követelésére s gyakorlására nevelte a nemzetet, hanem kegyek reményére. Még csak pólyában volt a gazdasági belátás: a csillogó theoriák, hogy munka nélkül is meg lehet gazdagodni, mindenkit elvakitottak, úgy, mint mostanában is annyi könnyenhivőt. Tehát nem a felvilágosodás volt a hiba, hanem éppen annak hiánya.

Még egészen más színben tünik fel az egész, ha azt keresvük, hová lett az elveszett pénz? Law, mint tudjuk, szegényen menekült, miután annyi millió fordult meg kezén. De, hogy terveit ségrehajthassa, le kellett kenyereznie azokat, kiknek befolyása akadályokat teremthetett volna. Így a királyi családnak tagjai, elől Bourbon-Condé herczeggel, roppant összegeket csikartak ki tőle, nyomukban jártak a főtisztviselők és tanácsosok is, a regens pedig szeretői és barátjai javára szabadon fosztogatta a bankot. A történet ezen első nagy panamájának főbűnöse tehát a korlátlan állami hatalom és vele a középkori társadalom. Az áldozat pedig a modern társadalom oszlopa: a munkás, takarékos de nem eléggé óvatos polgár és a tőkepénzes osztály.

* Duclos, *Mémoires secrets*, 604. l..

ROCHEFORT KIKÖTŐ, A GYARMATOK RAKTÁRÁVAL.

C. N. Cochin (1715–1790) és I. Ph. le Bas (1707–1783) metszete után. Az eredeti festményt festette Claude Joseph Vernet (1714–1789).

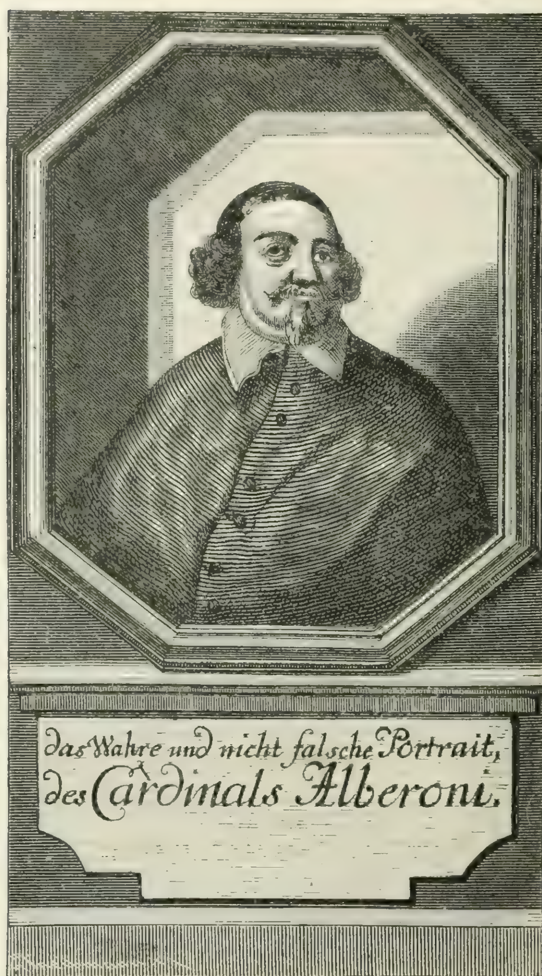
A financiák története is bizonyítja, hogy az állami hatalom korlátlansága nem csökkent, és csak a kormány módja volt más, a mennyiben a regens még sem volt király és a legfontosabb ügyekben nem járhatott el a kormánytanács többségének szavazata ellenére. Az igazgatás azért még mindig egészen a bureaukratia kezében maradt; a rendek szóba sem jöttek és, ha a parlament ellenmondott, mint 1720-ban, az új adótörvények alkalmával, a regens egyszerűen száműzte az egész testületet.

Igazi szinezetét az adja a regens kormányának, hogy tudatosan szakított XIV. Lajosnak szigorú egyházpolitikai rendszerével. A régi udvarnak, az utolsó években egyedül fontos ügye az egyházi kérdés volt. A király, gyóntató atyjának befolyása alatt, 1713-ban kieszközölte XI. Kelemen pápától a hires «Unigenitus» bullát, mely a legszigorúbb egyházi büntetésekkel sújtotta a jansenista elvekhez szitókat. Port Royal klastromát, az egyházi és irodalmi mozgalmak e szentelt helyét, már 1708-ban feloszlatták és még az ott eltemetett hullákat is elszállították.* A regenstől távol volt minden vallási türelmetlenség. Ő e kérdésekben teljesen semleges maradt, de azáltal, hogy a szelidlelkű, a jansenistákhoz hajló párisi érseket, Noailles herczeget, állította az egyházi tanács élére, megmutatta, hogy nem hajlik a jezsuiták üldöző szelleme felé. A harcz azért nem szünt meg, de az állami hatalom nem avatkozott a felekezetek éles vitájába.

A külső politika. Spanyolország. Alberoni.

A külső politikában ép oly határozott fordulat állott be, mint a financiák körében. Lajos alatt a király hatalmának elismerése a többi állam által és e hatalom kiterjesztése volt a franczia politika főczélja. Ennek elérésére, tudjuk, mennyi háborút viselt a király, és mennyit tett koczkára. A regens békét akart, és a béke biztositására kezet fogott Francziaország régi ellenségeivel, Angliával és Hollanddal (1717). Ez a triplealliance, melynek létrejövése a regens megbizottjának, Duboisnak, volt az érdeme, Spanyolország ellen fordult. A spanyol király ugyanis jogot tartott, mint legközelebbi rokon, a franczia kormány vezetésére, és mindenkép az orléansi herczeg megbuktatására törekedett. Ezért 1718-ban követét, Cellamare herczeget, elküldték Párisból, több főembert pedig, kik vele a regens megbuktatása

* Michelet, XIV. k. 244. l.

Alberoni bibornok.
Busch G. P. rézmetszete után.

dolgában értekeztek, köztük a mainei herczeget, fogságba vetettek. Az új angol király, György ellen pedig a jakobitáknak fogta pártját a spanyol kormány. Így tehát, dynastikus okokból, Györgynek egy lett érdeke Francziaországéval. A franczia kormány teljesen megvonta segítségét a jakobitáktól, minek fejében angol támogatásra számithatott Spanyolország ellen.

Nagy Képes Világtörténet. IX.

Georgius R

I. GYÖRGY ANGOL KIRÁLY.

John Smith (1654—1727) karcza után. Az eredeti festményt Kneller Gottfried (1646—1723) festette.

Ismét Spanyolország lép fel, mint Nyugoteurópa békéjének megzavarója. Ezért nem a tehetetlen királyt illeti a felelősség, hanem a királynő kegye által mindenható ministert, Alberonit. Akkor már nem a savoyai herczegnő volt V. Fülöp neje, hanem Farnese Erzsé-

Parmai Erzsébet, spanyol királynő.
Egykorú rézmetszet után.

bet parmai herczegnő, kit a király nemsokára első nejének halála után vett nőül 1714-ben. E házasság terve a parmai herczeg megbizottjától, Alberonitól indult ki. Egy szegény kertésznek volt fia és a papi pályát választotta, hogy emelkedhessék. Az új királyné, ki Alberoninak köszönheté a trónt, annak vezetésére bizta magát, maga pedig korlátlanul uralkodott férje fölött. Alberoni egymásután magához ragadta az összes állami hatalmat és a pápától elnyerte a bibor-

noki rangot. Minthogy a király most korlátlanul rendelkezett az előbb alkotmányos Aragoniával is, inkább volt képes kiállítani hajóssereget és flottát, mint az utolsó Habsburgok. Az is bizonyos, hogy nagyobb rendbe jött az állam háztartása, mert a kormány, franczia példa után indulva, sokat tett a termelés és kereskedés előmozdítására.

Az újonnan megerősödő Spanyolországot a hatalom azon polczára remélte emelhetni a nagyravágyó minister, melyet virágzása korában foglalt el.

Tulajdonkép még hadi állapot uralkodott az új király és a trónkövetelő, Károly császár közt. A castiliaiak elfoglalták Barcelonát és uralkodtak az egész félszigeten, de Károly még mindig spanyol királynak tekintette magát, spanyol tanácsosok vették körül és nem mondott le országairól. Másrészt Spanyolország sem ismerte el a császár jogát az újonnan elfoglalt olasz tartományokra. Egyelőre egyik fél sem sérthette a másikat. Alberoni előbb franczia és angol szövetséget keresett Ausztria ellen, hanem midőn ott visszautasították, ellene fordult az egész akkori államrendnek. XII. Károly és Nagy Péter voltak szövetségesei, az is mutatja mily kalandos, de egyúttal menynyire szertenéző volt politikája.

Kedvező alkalmat nyújtott a császár háborúja a törökökkel. Egy spanyol hajóhad, melyről azt hitték, hogy a török ellen küldik, hirtelen megtámadta és rövid idő alatt elfoglalta az addig császári birtokban levő Sardinia szigetét (1717.). Onnan Nápolyba készült, számítva az olaszok elégedetlenségére az osztrák kormánynyal és a savoyai herczegnek, ki egyúttal Sicilia királya volt, támogatására. Hanem Victor Amadé ismét pártot cserélt és közeledett a császárhoz.* Ezért a spanyolok megtámadták és el is foglalták Siciliát. Ez eredmény tevékenységre ösztönözte a hármasszövetséget és a császárt, ki időközben békét kötött a törökökkel. Eleinte nagyon kedvező feltételeket ajánlottak, de midőn Alberoni folytatta a háborút, egy angol hajóhad legyőzte a spanyol flottát, egy császári hadsereg pedig, melyben magyarok is harczoltak, elfoglalta Siciliát. A szövetséges államok Alberoni elbocsátását követelték és csak azután kötöttek békét (1720 febr. 17. Hágában.). E szerint megmaradt Olaszország előbbi felosztása, csakhogy a császár Sardinia helyett a sokkal értékesebb Siciliát kapta.

* Lecky, *Geschichte von England.* I. 256 (angolból).

Nagy képes Világtörténet. IX.

DUBOIS ABBÉ.

C. Roy rézmetszete után. Az eredeti festményt Hyacinthe Rigaud (1659—1743) festette.

A savoyai herczeg cserében Sardinia szigetét nyerte és ennek köszöné újabb királyi czímét.*

Angolország a hannoverai ház uralma alatt. Walpole.

Az utrechti béke megszilárdulása leginkább azon hatalomnak állott érdekében, mely belőle legtöbb hasznot merített: Angliának. Majdnem egy emberöltőn át e hatalom európai politikája nem ismer más czélt, mint a béke fentartását. Erre használja fel diplomácziai tekintélyét, erre gazdagságát, mely napról-napra jobban érezhető befolyást gyakorolt. Terjeszkedési vágyát a tengerentúli vidékeken igyekezett kielégíteni. A financiák rendezése, a belső kormánynak új alapokon való szervezése voltak azon feladatok, melyeknek erejét szentelte.

Ezen feladatok közt az örökösödési kérdés megoldása volt időre és fontosságra nézve az első. Vilmosnak nem volt gyermeke, Annának egyetlen fia 1700-ban meghalt. A Stuartok és velök a katholicismus veszélye fenyegetett. Ezért az 1701-iki parlament törvényt hozott, mely az örökösödési jogot a királyi család protestáns tagjaira szorította. E törvény által a hannoverai választó fejedelemné, Zsófia Dorothea, I. Jakab leányának és a szerencsétlen rajnai választónak gyermeke, lett a trón örököse. Zsófia Dorothea még Anna előtt halt meg és így e királynő halála után (1714 aug. 1), fia, György hannoverai választó, lett Nagy-Britannia és Irland ura.** Anna utolsó idejében, mint tudjuk, a jakobitákhoz hajló tory párt uralkodott és annak vezére, Bolingbroke, el is volt határozva II. Jakab fiát kiáltani ki királynak. De a királynő rögtöni halála és a whig párt vezetőinek ügyes és erélyes fellépése megakadályozták a tervet és megmentették a protestáns successiót.***

A hannoverai ház uralma egyértelmű volt a whig párt uralomrajutásával. Az uralkodó személyes hatalma, mely Anna alatt ismét nagy jelentőségre emelkedett, majdnem teljesen megszűnt. Az új királyok idegenek voltak, I. György nem is tudott angolul, személyök pedig nem volt alkalmas nagy tekintély és ragaszkodás megszerzésére. Tudták, hogy nem isteni jognak, hanem a nemzet

* Krones, i. m. 106. l.

** Ranke, *Englische Geschichte.* VII. 224. l.

*** Lecky, i. m. 178. l.

akaratának köszönték trónusokat és nem igen gondolhattak hatalmuknak korlátlanná tételére. Alkotmányos királyok maradtak, udvari cselszövényekbe és élvezetekbe merülve megelégedtek a hatalomnak látszatával és ministereikre bizták a kormányt.

Walpole Horácznak és Hervey lordnak emlékiratai megengedik, hogy szinte a veséjébe lássunk ennek az új udvarnak és a körülötte forgó személyes és politikai mozgalmaknak. Látjuk, minő idegen volt ez az új dynastia az ősi aristokratia előtt, mely a német fejedelmeket izléstelenségük és kicsinyességük miatt megvetette, mely még azt sem tudta megbocsátani I. Györgynek, hogy csupa csunya német maitresset tartott és mely előtt botrányos volt az az átöröklő gyűlölet apa és fiú közt, mely egész III. Györgyig egyik főmozgatója volt nemcsak az udvari, hanem a politikai életnek is. Annál botrányosabb volt ez a gyűlölet, mert többnyire pénzkérdésekből merítette táplálékát. Anglia tehát csak szükséges rossznak tartotta királyait, hogy a Stuartok vissza ne jöhessenek, és a hidegség, ez a merőben külső loyalitás volt az igazi talaj, melyben az alkotmányos érzés meggyökerezhetett. Viszont a királyok, különösen eleinte, idegeneknek érezték magukat Londonban, Hannoverában voltak csak otthon és nem egészen alaptalan volt az a gyanusítás, hogy a nagy birodalom érdekeit gyakran feláldozzák kicsi örökös tartományuknak. A két első Györgyben a német fejedelem absolut hajlama örökös küzdelemben állott az angol király alkotmányos kötelességeivel és nem jóakaratukon, hanem gyöngeségükön múlt, hogy már akkor meg nem újult a Stuartok szabadságellenes politikája.

A pártok elnevezése a régi maradt, de elhelyezésük, befolyásuk nagyon változott.

A toryk, a jakobita tervekhez való hajlásuk által, egészen elvesztették a nemzet bizalmát. I. György egészen a whigek közül nevezte ki első ministeriumát, de mellőzte a régi pártfőket és Marlborought. Townshend lord volt a kormány elnöke, melynek körében nemsokára Walpole Róbert tekintélye lett a túlnyomó. Félszázadig tartott a whig uralom a hannoveraiak trónralépése korában megvetett alapokon. A toryk közt soha sem lehetett teljes egyetértés, mert a párt nagy része hű maradt a jakobita tanokhoz, a whig politika ellenben soha sem tért el a revolutió által kitűzött elvektől. Mellettök állottak a nagybirtokú herczegi és grófi családok, melyekben hagyományos volt a Stuartok elleni küzdelem és a protestáns dynastiához való ragaszkodás, és melyek természetesnek tartották,

hogy elveik és érdemeik alapján ők kormányozzanak. Az angol aristokratia pazarul szórta kincseit, hogy elveit az alsóházban is érvényre juttassa. Tőlük függött a nagyon egyenlőtlenül elosztott választókerületek nagy része, a többiben is ritkán állhatott ellen a tory párt korteskedésöknek és vesztegetésöknek. Őszintébb és erősebb volt a városi lakosság ragaszkodása. Ezt a whigek érdeklődése a kereskede-

Walpole Róbert.

Whiteneck (1671—1734) 1715-ből való rézmetszete után.

lem és ipar iránt és az állami hitel biztosítása, mely mindig főgondja volt e pártnak, fűzték a kormány zászlójához. És ez az aristokratikus whig párt valóban meg is érdemelte az uralmat. Mint minden nemesi uralom, conservativ volt; a hagyománynak tisztelője és főképviselője Walpole, egyenesen megmondta magáról: «nem vagyok reformer». Inkább megkerülte, mint megoldotta a legfontosabb nehézségeket és főczélja a béke volt, az ország belsejében és kifelé. Sem a háború, sem az egyházi kérdés nem vonták már el a nemzet figyelmét keres-

kedelme és ipara felvirágoztatásától. Még nagyobb érdeme az aristokratiának, hogy többnyire legműveltebb és legfelvilágosodottabb tagjai jutottak a ministériumba, kik nem állották útját az általános haladásnak és meg tudtak hajolni a kor és a nemzet kivánatai előtt. Tulajdonkép e korban vált valódi nemzeti intézménynyé az alkotmányos uralom, melynek folytonosságát már nem szakitja meg a királyi vagy ministeri önkény. Szabaddá válik a sajtó, függetlenné a biróság, a protestáns felekezetek közötti ellentét elhalványúl és már a katholikusokat sem üldözik.*

Még soká tartott, míg a jakobita párt lemondott reményeiről. Legfőbb támasza a skót felföld volt, melynek vad, harczias lakossága nem birt kibékülni az állami rend igényeivel. Skótországban 1715 szeptemberben kitört a lázadás, a felföldiek rabolva törtek be a déli, műveltebb és termékenyebb vidékekbe. Angliában is mozgott a párt, hanem a kormány határozottsága csakhamar elfojtotta a felkelést. Francziaországból nem jött segítség és a pretendens igen tehetetlen vezérnek bizonyúlt. Nemsokára vissza kellett mennie és az egész vállalat, melynek sikeréhez nagy reményeket fűztek nemcsak a katholikusok és toryk, hanem az elégedetlen whigek is, élükön Marlborough-val, minden eredmény nélkül végződött. A whig párt a parlamentek tartamának három évről hét évre hosszabbitására használta fel újonnan biztositott hatalmát.** Akkor tisztán aristokratikus ministerium vitte a kormányt, Walpole nélkül.

A külső béke és a belső nyugalom helyreállitása után a financiák terére központosult az angol nemzet egész energiája. Az utrechti béke új területeket nyitott meg az angol vállalkozás előtt, a mennyiben részben megengedte a kereskedést a spanyol gyarmatokkal. Már 1711-ben megalakult a csendes oceáni kereskedő társaság (South sea company), a ministerium pártfogása alatt. Bár a spanyol kormány évenkint csak egy hajónak küldését engedte meg Dél-Amerikába, a társaság a béke után is fennállott. A felhalmozódó tőke bő jövedelmet követelt, a speculatio szelleme Vilmos kora óta mind szélesebb köröket ragadott magával, Law egykorú kisérletei mintául kinálkoztak. A nemzetek ép oly ritkán tanulnak a más kárán, mint az egyesek. Így a társaság 1719-ben azon tervvel lépett fel, hogy bizonyos privilegiumok fejében idővel kifizeti az egész államadósságot. A parlament, noha

* Green, i. m. 704—6. l.

** Lecky, i. m. 225—232. l.

Walpole ellenezte, 1720 áprilisban elfogadta a tervet és a társaság részvényei eredeti értékök tízszeresére emelkedtek. Természetesen minden más téren is gomba módon szaporodott a szédelgő intézetek száma. A pénz helyébe az actiák és jegyek léptek. Az angolok nagyon jellemzően szappanbuborékoknak nevezték e rövid életű, csillámló alapításokat. Már szeptemberben bekövetkezett a «crash», mely a felsőbb osztályok vagyonában nagy zavart okozott. Az egész kormány részt vett a szédelgésben, egy államtitkár meghalt a vizsgálattól való félelmében, a kanczellárt a Towerba küldték. Walpole jutott hatalomra, mint az egyedüli, ki értett a pénzügyekhez és előre látta a szédelgés végét. Tulajdonkép ekkor kezdődik zavartalan és folytonos uralma.*

Első czélja mindig a béke maradt, «mert csak a háború hozhat veszélyt az országra és a nyereség soha sem lehet nagy». Sikerült is azt megőrizni, bár azért erélyesen és következetesen fentartotta az ország tekintélyét. Második gondjául a nemzeti vagyonnak és jólétnek gyarapítását ismeré és e tekintetben első az angol ministerek közt. Csakugyan rendkívüli módon emelkedett az ország gazdagsága és népessége, és a király 1724-ben joggal mondhatá, hogy békében van minden külföldi hatalommal, otthon pedig nyugalom, bőség és a polgári és vallásos jogok zavartalan élvezete uralkodnak. Az iparos városoknak, mint Birminghamnak és Manchesternek lakossága harmincz év alatt megkétszereződött. Liverpool akkor vált első rangú kikötővé. A föld jobb művelésben részesült; ekkor kapott fel a váltógazdaság. Bár a jövedelem nőttön-nőtt, az állam igen takarékosan gazdálkodott és kifizette adósságai nagy részét. Ő vetette meg alapját Anglia szabad kereskedésének. Ha kormánya eredményeit tekintjük, a legnagyobb államférfiak közé kellene őt sorolni; ha azon eszközöket, melyeknek uralmát köszöné, a legelvetemedettebbek közé. A parlamentaris corruptio általa vált rendszerré. A parlament tagjai már nem függtek a koronától és megválasztásuk után nem tartoztak semmi felelősséggel választóiknak sem, minthogy az alsóház ülései teljes titokban folytak le. És ez a nem felelős testület uralkodott teljes hatalommal Anglia fölött. A ministerium és a kormány és állami rend állandóságára nézve életkérdés volt állandó és biztos többség szervezése. Tudjuk, mennyit fáradott ennek elérésére Vilmos, mint

* A nagy minister I. Györgygyel latinul tárgyalt, pedig egyikök sem volt valami nagy deák. De a király nem tudott angolul, Walpole pedig, mint igaz angol köznemes, sem francziául, sem németül.

ingadozott a parlamentáris kormány minden pillanatban. Walpole megtalálta állandósitásának módját. A parlament tagjait aljas eszközökkel, többnyire vesztegetés által fűzte a kormányhoz. Bizonyos, hogy I. György korában átlag a követeknek fele, II. György alatt pedig két harmada volt lekötve a kormánynak évi díjak által, vagy más hasonló módon.*

Walpole hatalma oly szilárd alapon nyugodott, hogy azt I. Györgynek halála (1727.) csak rövid időre renditette meg, bár mindenki tudta, hogy az új király neki, mint atyja volt hivének, személyes ellensége. Hanem II. György csakhamar megnyugodott azon minister uralmában, a ki legkönnyebben tudta ellátni pénzzel és Walpole azontúl még békésebben kormányzott. Hű maradt elvéhez; quieta non movere (a nyugalomban levőt nem zavarni), és kormányzásához nem fűződik semmi nagyobb reform emléke. A földadó leszállitása végett be akarta hozni az acciset, de midőn nagy elégedetlenséget tapasztalt, visszavonta tervét, mert nem akart vér árán szedni adót. Minden hatalma mellett, viselkedésében és életmódjában megmaradt angol köznemesnek. Beszédjében, mulatságában meglehetős durva és, ha levelei jöttek, először azt nézte: mit ír erdésze a vadállományról.

A szellemi mozgalom. A methodisták.

Ezen harczok és törekvések között született meg az első nagy modern társadalom, az, melyben a származás már nem igen döntött és melyben a közös nemzeti műveltség által teremtett szellemi egység már föléje kezdett emelkedni az addig annyira túlnyomó rendi és felekezeti különbségeknek.

És ez a társadalom érzi, hogy új, hogy szellemi fejlődése túlment mindazon, mit a történet eddig ismert. A philosophusok kérlelhetetlen kritikával támadják meg a szentírást. Toland óta mind szaporodik a szabadon gondolkodók és hitetlenek száma. De az angol nemzet positiv elméjéhez képest ezek sem elégszenek meg a rombolással. A hit helyébe a tudást, a csoda helyébe az emberi észnek, az istenség legmagasztosabb művének tiszteletét teszik. Newton óta már mi sem látszik elérhetetlennek az emberi ész és akarat előtt. A találmányok kora kezdetét veszi és Walpole Horácz szentül meg van

* Macaulay, *Letters of H. Walpole*, 276. l.

győződve arról, hogy idővel a leghihetetlenebb és leglehetetlenebb eszközöket és gépeket megalkotja és szolgálatába veszi az emberi ész. Ezért már nem a classikus kor ismerete áll elől, nem is a bibliáé, hanem a modern műveltségé, mint a mely felülmúl mindent, a mit a régiek tudományáról és műveltségéről ismernek.*

Újra felvirrad tehát a renaissance, hatalmasabb, mélyebb az elsőnél. Ismét uralkodik a világi műveltség, nem ismerve más irányzót, mint a józan észt és humanitást. És a józan ész cultusát szolgálja az egész, annyi ágra oszló, és annyi kiváló egyéniséggel dicsekvő angol irodalom.

Egyik legkitünőbb képviselője, Addison József, a whigek ügyét szolgálta és Marlborough dicsőségét énekelte meg. Addig az újkori vezéreket is hadverő daliáknak mutatták be a költők: ő az első, ki a hochstädti győztesnek csak belátását és energiáját ünnepelte.** Kisebb folyóiratokat is adott ki, melyek közül különösen a *Spectator* vált népszerűvé és teremtett nagy olvasó közönséget. Addison már minden udvari kegy nélkül vált szinte hatalommá és, hogy államtitkárrá tették, csak elismerése volt tényleges befolyásának.

Sokkal szenvedélyesebb volt szerencsétlen kortársa, Swift Jonathan (1667—1745), egy ir lelkész, ki hosszú életén át majd a whigek, majd a toryk ügyét szolgálta tollával, soha sem kimélve ellenfelét. A satirikus regényt választá, melynek ő lett egyik mestere. A hordóról szóló mesében a katholikusokat és a két nagy protestáns felekezetet gúnyolja; három fiú képében, kik kényök-kedvök szerint változtatják atyjuk végrendeletét. Hasonló megjegyzésekre találunk leghiresebb művében, *Gulliver utazásai*ban, hol az utazó oly népre talál, mely két egymást halálig üldöző pártra szakadt. Az őket elválasztó kérdés: melyik végén üssék fel a tojást? Ily hangon szóltak most azon problemákról, melyek századokon át irányt adtak az embereknek és melyek döntöttek a lelkek nyugalma és boldogsága fölött. Swift, a pap, még jobban lemondott már minden felekezeti meggyőződésről, mint Addison és más kortársai; tulajdonkép már nem is positiv vallású, hanem deista.

Valamint a politikában, úgy az irodalomban is nagy tért foglalt el az idegen, távol eső tartományok iránti érdek. Swift ezt szinte ne-

* Swift egy satirikus művében, a *Könyvek Csatá*jában megírja a régi és új irodalom küzdelmét.

** Macaulay, *Life and writings of Addison. Essays,* 716. l.

vetségessé teszi, Gulliverje bejárja az óriások és a törpe liliputiak nemzeteit, majd oly országba jő, hol a lovak az urak és nekik szolgálnak a nyomorult emberalakú Yahook. Defoë Dániel ellenben, Swift kortársa, az utazásokra és a tengerészetre alapítja az újkor egyik legkomolyabb és leghasznosabb művét *Robinson kalandjait*. Az a szegény matróz, ki elhagyatva egy szigeten annyi veszély közt megteremti a culturához szükséges eszközöket és végre szerencsésen visszatér hazájába, megjavulva és átalakulva, hőse az emberi észnek és energiának, mely nem csügged, diadalmasan megbirkózik minden nehézséggel és maga alá hajtja a természet és a barbár nemzetek nyers erejét. Ebben áll a Robinsonnak, mint ifjúsági könyvnek művelő hatása. Defoë, mint dissenter, a whig párthoz tartozott és egész könyvtárát írta össze a röpiratoknak, pártja érdekében. Sohasem tudott szabadulni az anyagi gondoktól és a megélhetésnek gyakran feláldozta meggyőződését. Csak élete végén vonult vissza és akkor írta egyetlen maradandó becsű művét. Hanem azért más téren is nagy érdemeket szerzett, egyike volt az első íróknak, kik behatóan ismerték és ajánlották a nemzeti jólét fontos tényezői gyanánt a takarékpénztárakat és biztosító intézeteket.

Swift.
Bolt J. F. rézmetszete után.

A tiszta észnek ez a tisztelete hatotta át a szorosan vett költészetet is. Pope Sándor, az akkori verselők közt a legkitünőbb, kit a forma tökéletessége dolgában méltán lehet hasonlitani a nagy francziákhoz, legnevezetesebb művében, az emberről írt kisérletében *(Essay on man)* az emberrel foglalkozik és tevékenységében, melynek a természet átalakitása a tárgya, látja élete főczélját. Nem az emberfölöttinek ismerete az ember czélja, hanem az embernek magának tanulmányozása. Hasonló tanokat hirdetett a philosophia. Ennek Shaftesbury lord volt legkiválóbb és igen befolyásos apostola. Valódi rendszerbe fűzi a hitetlenséget. Az erény nincs hithez kötve, és az ember, midőn jólétre törekszik, nemcsak józan eszét követi, hanem isteni parancsolattal sem jő ellenkezésbe. Nem keresztyén ala-

Baffin öböl 1616
Baffin földje
Grönland
Izland
Orosz Amerika
1865 az Egyesült Államoknak átengedve
Behring tenger
Aleuták
Sarolta királyné szigetei
Vancouver sz. 1781
Brit Columbia 1858
Hudson öböl
Uj-Britannia 1610
Kelet-Maine
Labrador
Uj-Fundland 1623.1713.1763
Uj-Skotzia 1627.1713
Egyesült Államok
California
Washington 1790
New York
Charleston
Bermudas sz. 1609. 1612
Azor szk
Kanári szk
Nagy Britannia és Irország
Shetland sz.
Orkney szk
Farewell f.
Zöldfoki szk
Sandwich szk
Oahu sz.
Honolulu
Hawai sz
Fanning 1861
Malden sz. 1864
Starbuck sz. 1866
Karolina sz. 1868
Mendana szk
Hajós szk
Társaság szk
Barátság szk
Cook szk
Pitcairn sz. gyarmat 1790-1856
Húsvét sz
Chatam szk 1791
Galapagos szk
Ecuador
Peru
Brazilia
Bolivia
Lima
Rio de Janeiro
Monte Video
Buenos Ayres
La Plata folyó
Patagonia
Falkland szk (1785) 1833
Déli Georgia
Magelhaes útja
Tierra del Fuego
Hoorn fok
Staten sz. (1616 angol telepitv. 1828 óta
Havanna
Cuba
Hayti
Venezuela
Guatemala
Nicaragua
Costa Rica
Panamai föld
Santiago
Pernambuco
San Salvador

NAGY BRITTANNIA BIRTOKAI

1783 óta.

Egyenlitői mérték 1:160,800,000.

POSNER KÁROLY LAJOS És FIA térképészeti műintézetének metszése és nyomása.

pon áll, hanem a régi stoikus tanokhoz közeledik, az erényt és szabadságot tanítva. Valamint stoikus volt a régi Róma szinejava, úgy Shaftesbury elveit vallotta a XVIII. századnak művelt aristokratiája.*

Mindezen iróknál, bármily nagy volt is tehetségök, többet hatottak a divatba jövő ujságok és folyóiratok. A közönség, mely előbb templomba járt és ott szerezte szellemi táplálékát, most napról-napra olvasta az új tanokat, élvezetes és meggyőző alakban. Sokkal gyakoribbá vált az érintkezés és a művelt társalgás, s a korcsma helyébe, mulatóhely gyanánt, a kávéház kezdett lépni. Az egy irányban haladó, kritikával még nem találkozó sajtó ura lett a nemzet közvéleményének. Félszázaddal a revolutio után így írnak: «Nagy Britannia népén most oly hatalom uralkodik, mely soha, semmi népnél nem volt túlnyomó: a sajtó. Heti lapjaik töltelékét nagyobb tisztelettel fogadják, mint a parlament határozatait, és valamely scribler nézetének több súlya van a tömeg előtt, mint a királyság legalaposabb politikusának.»**

Ennek a nagy, rationalis, felvilágosító irodalomnak nemcsak világi, hanem hizonyos tekintetben aristokratikus volt a szinezete. Valamint ebben méltó utódja az olasz renaissancenak, úgy abban is az, hogy politikai és társadalmi tekintetben éppen nem oly forradalmi, mint vallásos szempontból. Benne is kifejezésre jut az angol nemzetnek lényegileg conservativ érzülete. Azért igazán világra szóló elterjedésre s hatásra eszméi csak akkor jutnak, midőn alaposan forradalmi talaj, Francziaország, fogadja be és fejleszti tovább őket.

De az angol nemzetet egy irány, bármily mélyen gyökerezett is lelkében és bármily szellemesek voltak képviselői, nem tarthatta már teljesen lekötve. Az a százados bibliai, protestáns nevelés, melyben a puritanusok, majd a hivatásának tudatára ébredt püspöki egyház részesítették, eltörölhetetlen nyomokat hagyott a nemzet lelkében. A mint az egyházi reform bizonyos tekintetben demokratikus visszahatást jelöl a renaissance aristokratikus, világi műveltségével szemben, úgy itt is szembe száll a vallásilag közömbössé vált felső tízezernek büszke szellemi elbizakodottságával a szegények százezreinek alázatos, mély hite.

Ezt a nagy, vallásos mozgalmat Wesley János indította meg (szül. 1703.). Anglikán pap volt és mint térítő működött Georgia

* Leo, i. m. 166—7. l.
** Lecky, i. m. 556. l.

gyarmatában, honnét 1738-ban tért vissza hazába. Itt megkapta lelkét az a tény, hogy a rendes anglikán pap megelégedett azzal, ha hetenként megtartotta beszédjét, ha jelen volt az udvari szertartásoknál és elment ebédre valami nagy úrhoz.* Ő a szegényeket, elhagyottakat akarta részesíteni a hit vigasztalásában és néhány hasonló gondolkodású barátjával, kik közt Whitefield György volt a legkiválóbb, felkereste a szegény mezei munkásokat és a még szegényebb bányászokat, kik aztán ezrével jöttek el családostul, hogy meghallgassák mély buzgóságtól, vallásos lelkesedéstől eltelt beszédeiket. A tömegeket nem fogadhatta be a templom, ott prédikáltak Isten szabad ege alatt, lelköket átöntve hallgatóikba, kikre szinte varázsoló hatalmat gyakorolt az addig nélkülözött ige. Sírtak, úgy, hogy a széntől kormos arczokon fehér barázdát vontak a könnyek, nevettek, úgy, hogy órákon át nem hagyhatták abba; a nők hysterikus görcsökbe estek a varázs alatt, melyben nagy része volt a szónokok hatalmas egyéniségének is.**

Jellemző a korra nézve, hogy azok a dogmatikus kérdések, melyek két századon át elválasztották az angol egyházat a kálvinistáktól és más sectáktól, most alig jöttek szóba. De az a hit, mely apostollá tette Wesleyt, vallásalapitóvá is avatta a fáradhatatlan férfiút. Tanítványait, ha nem is voltak felszentelt papok, megbizta prédikálással, majd maga szentelt fel papokat s térítőket, kiket Amerikába küldött. Így hivei között korlátlanul rendelkezett, a nélkül, hogy dogmai tekintetben elszakadt volna az angol egyháztól, melynek saját vallomása szerint, mindig hű fia maradt.

Ennek a methodista mozgalomnak, mely nemcsak Angliában, hanem még inkább Amerikában nagy jövőre volt hivatva, szembetünő a történeti jelentősége. Először azért, mert az előkelő osztályok hitetlenségével vagy hitbeli lagymatagságával először állitja szembe a nép erős, rendületlen, rajongásra hajló hitét. Másodszor azért, mert a leghitetlenebbnek látszó században is nagy példát szolgáltat arra nézve, minő nagy szellemi aratásra számithat az igazán buzgó lelki pásztor. A legalacsonyabb néposztályok erkölcsi nevelése pedig mintegy programmját, fájdalom, maig sem teljesen megoldott programmját írja elő a későbbi korszakoknak. Talán semmi sem okozta annyira, hogy a mostani angol munkásmozgalom lényegében más,

* J. Mc. Carthy, *A history of the four Georges.* II. 154.
** Lecky, i. m. II. k.

Nagy képes Világtörténet IX.

II. GYÖRGY ANGOL KIRÁLY.

Fritzsch C. J. 1739-ből való rézmetszete után. Az eredetit festette Francesco Corlo Rusca. (1701—1769.)

mint a franczia, vagy a német, mint éppen Wesley műve és annak hatása.

Francziaország Fleury korában.

A két nyugoti nagyhatalom jó viszonya biztosította Anglia és Francziaország belső nyugalmát és külső politikáját. E viszonynak köszönhető a két nagy nemzet közeledése műveltségben és életmódban; akkor vált általánossá az előkelő angoloknak Párisba, a francziáknak a Szigetországba utazása, akkor vált a két nyelv ismerete mindenütt a műveltség feltételévé.* Angliában ez eseményekben szegény, eszmékben pedig gazdag korszak Walpole nevéhez van fűzve, Francziaországban is ugyanazon elveknél maradt az uralom, bár a kormány többször ment át egyik kézből a másikba.

A regens és meghittje, Dubois, kit ismert kicsapongó és istentagadó létére bibornokká nevezett ki a szentszék, csak kevéssel élték túl Alberoni fölött nyert diadalukat. Mindketten az 1723. év folyamában haltak meg, miután a fiatal király már ez év február 16-án nagykorúnak nyilváníttatott. Név szerint a király maga uralkodott, tényleg azonban mások vezették a kormányt, előbb a bourboni herczeg, ki nyomban, a mint hallotta, hogy rosszúl van a regens, felment a királyhoz és kérte, nevezze ki első ministerének, majd XV. Lajosnak öreg, hetven éves tanítója, Fleury püspök. A fiatal király házasítása volt az udvarnak első nagy gondja. A regens egy spanyol infansnőt szemelt ki XV. Lajos nejéül, és e gyermekleányt már ott is nevelték Versaillesban. Hanem, mivel a trónörökösödés gyors biztosítása országos érdek volt, a herczeg pedig és különösen maitresse-e, de Prie marquisné, oly királynét akartak, ki mindent nekik köszönhet, más házasság után néztek. Visszaküldték az infansnőt (a miért aztán ünnepélyesen bocsánatot kért a franczia udvar a spanyoltól) és az elüzött lengyel királynak, Lescsinszky Szaniszlónak leányát, Máriát jegyezték el a királynak (1725). A marquisné mindenható volt, még csak Fleury állott útjában. Ez szerényen visszavonult, de a király, ki nagyon hozzászokott, visszahívta és száműzte a herczeget és a marquisnét (1726). Ezóta Fleury, kit még ez évben bibornokká nevezett ki a pápa, volt a mindenható minister.

Fleury folytatta a regens békés politikáját és fentartotta a szövetséget Angliával. Hatalmát a király gyengeségének köszönheté és

* Buckle, III. k. 104—8. l.

ezért nem bánta, ha a király egészen elvonulva a közügyektől, tisztán családjának és az élvezeteknek él. XV. Lajoshoz soha sem fűztek nagy reményeket. Mégis rendkivül szerette a nép, és házassága első éveiben családi életének tisztasága által meg is érdemelte a ragaszkodást.

Hanem az udvar nem tűrhette a csendes, erkölcsös életet és lassankint a legkicsapongóbb ledérség örvényébe taszította a királyt. A XVII. és XVIII. század udvarainak kicsapongása e korban érte el tetőpontját, midőn egy bibornok vezette az ország kormányát és a papság még nagyobb hatalmat gyakorolt, mint XIV. Lajos végső éveiben.* Fleury előtt is a kormány megtartása volt a czél, mint Walpole előtt és ezért engedett minden iránynak, mely különben veszélyessé válhatott volna reá nézve. A papság ismét megkezdte a protestánsok üldözését és az Unigenitus bulla beczikkelyeztetett, bár a parlament, a jezsuiták örökös ellensége most is ellenmondott. Minden papnak alá kellett magát vetnie és a Sorbonne tagjai közül kitörültek több, mint száz ellenmondó doctort (1730).

Másrészt kétségtelen, hogy a hosszas és biztos béke nagy hasznára vált az országnak. A kiadások csökkentek és lehetővé vált az államgazdaság rendezése. Újra bérbeadták az állam jövedelmeit s bár ez inkább vált hasznára a bérlőknek, mint az államnak, a rendesen befolyó jövedelmek véget vetettek a hitel előbbi ingadozásainak. A kereskedés felvirágzott, a franczia ipar már kitünt izlése által és czikkei elárasztották a keleti piaczokat. A franczia divatnak általános uralomra jutása oly nagy elterjedést biztositott a franczia szöveteknek, ruháknak és piperéknek Moszkváig és Erdélyig, mint a franczia nyelv és műveltség hegemoniája az irodalmi műveknek. A tengeren túli kereskedés is nagy lendületet vett a kelet- és nyugot-indiai társaságok felvirágzása által.** A városi lakosság száma rendkivül emelkedik, különösen Páris városáé. Csakhogy az emelkedés a pusztuló vidéki lakosság rovására megy végbe.

A belső politikát, nem tekintve az egyházat, egyáltalában az angolhoz hasonlóvá válása jellemzi. Előbb Francziaország volt a kiválóan centralisált állam, minden anyagi és szellemi törekvés csak annyiban számithatott érvényre jutásra, a mennyiben a mindenható állami eszme szabályozta. Most a franczia nemzet közszelleme fel-

* Michelet, XVI. k. 84. l.

** Ranke, IV. k. 474—7. l.

Invented Painted & Published by Wm Hogarth

Marriage A-

Nagy Képes Világtörténet IX

Hogarth nagy munkájából. Louis Gérar

otin (szül. 1690.), rézmetszete után.

Nagy Képes Világtörténet. IX.

XV. LAJOS SZEMLÉT TART A FRANCZIA ÉS SVÁJCZI CSAPATOK FÖLÖTT SABLONS MEZEJÉN.

Malbeste, Liénard és Née metszete után. Az eredeti festményt ifj. I. M. Moreau (1741—1814) festette.

Fleury bibornok.

Chereau (1680—1729) metszete után: az eredeti képet Rigaud (1659—1743) festette.

szabadul a kormány gyámkodása alól. Lawnak nagyszerű, de megbukott kisérlete óta nem lehetett többé gondolni az összes anyagi érdekek állami központosítására. Elég volt, ha az állam nem akadályozott semmit. Független az irodalom is, ez sem kiván támogatást, még azt sem érheti el, hogy ne üldözzék. Az állam kormánya tisztán az egyházi és külső politika intézésére szoritkozik és e téren is megelégszik a fennálló viszonyok védelmével.

A külföldi politika terén Francziaország még mindig leghatalmasabb állama Európának, de azért már sokat vesztett jelentőségéből. Éppen régi és új szövetségesei hanyatlottak: Svédországnak, Törökországnak és Spanyolországnak minden vesztesége kudarcza volt egyúttal Francziaország politikai tekintélyének. A császár kiragadta befolyása alól Olaszországot és Németországot, Anglia a tengeren versenyzett vele diadalmasan. Oroszországban és Poroszországban független hatalmak keletkeztek a régi, tőle függő svéd- és lengyel birodalmak helyébe.

XIV. FEJEZET.

MÁRIA TERÉZIA ÉS NAGY FRIDRIK KORA.

A királynő és a magyarok.

Mialatt Európa északkeleti részein két új nagyhatalom szervezkedett nemzeti alapon, beállott az a veszedelem, hogy közép Európának századokon át irányadó hatalma, a Habsburgok monarchiája, melynek ily nemzeti alapja nem volt, e család férfiágának kihaltával felbomlik alkotórészeire. E felbomlás pedig ép oly szükségszerűnek látszott, mint a nagy spanyol monarchia megosztása, mihelyt ott kihalt az uralkodó család. Hisz itt még sokkal inkább a dynastia volt az államalkotó tényező, mint amott és egész Európa VI. Károly leánya felé fordította figyelmét. Mária Teréziának, annyi koronás fő unokájának, kellett megvívnia az újabbkori történet egyik legnagyobb problemájával: azzal, hogy lehet ily különböző alkotórészekből alakult államot nemcsak összetartani, hanem szervezni is, ugyanakkor, midőn az csaknem minden szomszédja támadásának ki van téve.

Mária Terézia trónralépésekor (1740 okt. 20.) huszonhárom éves volt, teljes ifjú szépségben virult és egyaránt kitűnt női erényei, nagyvilági és udvari ügyessége s komoly életfelfogása által. A spanyol, orosz és bajor trónörökösök részére megkérték a gazdag örökös kezét; még arról is volt szó, hogy Fridrik, a porosz trónörökös, legyen a férje. Hanem a főherczegné maga választott s atyja és tanácsosai, hosszabb huzavona után, helybenhagyták szíve vonzalmát, bár annak tárgya épen nem volt fényes sorsúnak mondható. Ferencz István lotharingiai herczeg volt ez, Buda visszahódítójának unokája, kit családjának próbált hűségén kívül különösen az ajánlott, hogy éppen örökségének jelentéktelen volta miatt, mint a királyné férje, semminemű külföldi befolyással nem fenyegeti a monarchiát. A politika még egy nagy áldozatot is követelt tőle. Hogy a császár befejezhesse a francziák ellen szerencsétlenül folyó háborút, a lotharingiai her-

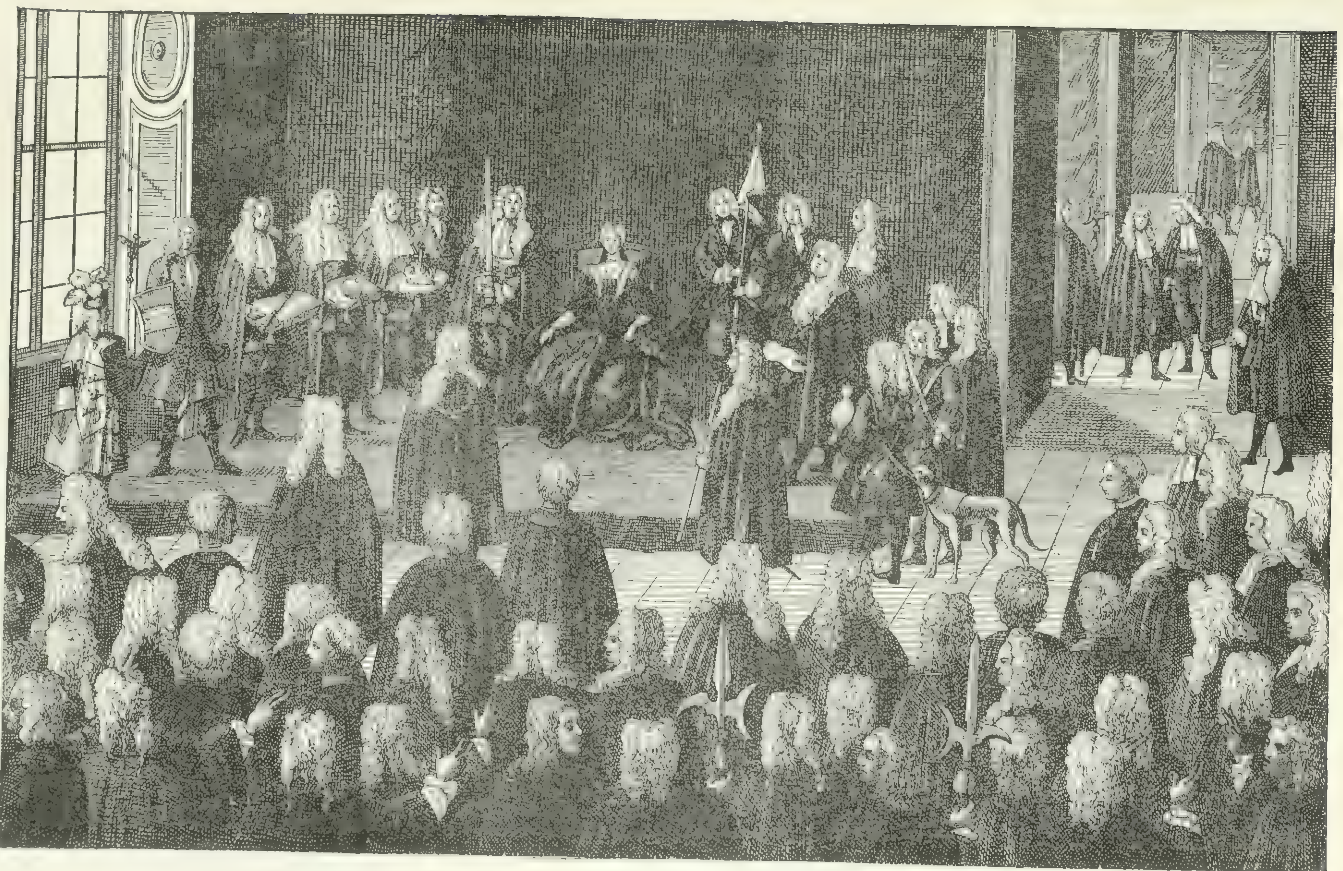
czegnek le kellett mondania ősi birtokáról. De a császár leányának szerelme, mely leveleiben is visszatükröződik, sokkal fenyesebb kilátásokat nyitott meg előtte. A házasság 1736 február 12-én ment végbe. Egy évvel később, az utolsó Medici halála után, Toscana nagyherczegsége Ferenczre szállott és az ifjú pár egy ideig ott lakott. Ferencz sem Magyarországon, melynek 1732-től 1736-ig kormányzója volt, sem Toscanában, sem a török háborúban nem igen tüntette ki magát, úgy, hogy előre volt látható, hogy fényes tehetségű neje lesz az uralkodó. Ez annál szükségesebb, mert a herczeg népszerű nem volt sehol. A porosz követ egy jelentése szerint «a magyarok a legelégedetlenebbek, aztán az olaszok, kiket egészen elidegenített, hanem legveszélyesebbek az osztrákok, kik botrányosan szólnak felőle és nem is titkolják hajlamukat a bajor választó iránt. Csak Csehországban van a herczegnek némi pártja, mert ez a tartomány nem hajlik úgy a szászhoz, mint Ausztria a bajorhoz.»*

A hódolás megtörtént, minden kitelhető pompával, de a királynőnek mindjárt atyja halála után módjában volt megtudni, minő terveket forralnak ellene. A bajor követ kijelentette, hogy ura, Károly Albert választó, I. Ferdinánd végrendelete értelmében a jogos örökös.** Csakhamar meg kellett győződnie arról, hogy a végrendeletben nem talál támaszt, de azért az igények meg nem szüntek. Más trónkövetelő is jelentkezett: Spanyolország. VI. Ferdinánd király, V. Fülöp fia, az 1617-iki családi szerződés értelmében magának követelte VI. Károly egész birodalmát.*** Fontosabb volt az, hogy Francziaország habozott elismerni Mária Teréziát, mert, mint Fleury bibornok kifogásul mondá, nem lehet megtalálni azt a formulát, mely szerint magyar királyt üdvözölnek. Az udvarok, melyek a bajornak kivételével mind elfogadták volt a pragmatica sanctiót, csak látszatát keresték a megbízhatóságnak, de szerződések kedvéért nem voltak hajlandók lemondani valami nyereségről. Mindenki részt követelt, vagy várt a zsákmányból és így az örökké lesben álló Sardinia sem maradhatott hátra. De Versaillesban még

* Podewils jelentése 1739 jun. 6. Droysennél 379. l. jegyzet.

** A bajor igényekkel szemben a bécsi udvar egy nagy, Bartenstein által összeállított munkában adta ki az örökösödésre vonatkozó hiteles adatokat. *Vorläufige Beantwortung der sogenannten gründlichen Ausführung derer dem durchlauchtigsten Chur-Haus-Bayern Zustehender Erb-Folgs und sonstiger Rechts-Ansprüchen.* Bécs, 1741.

*** Krones, i. m. 162. l.

Mária Terézia trónralépése.

A hódolók a lovagszobában. Kregl egykorú rajza után.

nem határoztak. Megelégedtek azzal, hogy Belleisle marquist, a harczias párt fejét Németországba küldjék, a császárválasztás előkészítésére.*

A többi fontolgatott, a fiatal porosz király, II. Fridrik, ki csak néhány hónappal előbb lépett trónra, mint a magyar királynő, cselekedett.

Láttuk, minő nehéz iskolán ment át, minő bonyodalomba vezette őt az a mély ellentét, mely atyjától elválasztotta. Meghajolt, de ideáljait fel nem áldozta. Atyja kivánságára 1732-ben megnősült; Erzsébet Krisztina braunschweigi herczegnőt vette el, de családi életet soha sem élt. Legnagyobb élvezetét a Voltaire-ral és más franczia írókkal folytatott levelezésben találta.

De nemcsak a művelődés érdeke vonta őt oda, hanem a politikai is. Ismerte az írók hatását a közvéleményre, és eszközt látott bennök hire-neve dicsőitésére. Maga is írt; a politikával egyelőre inkább elméletileg, mint gyakorlatilag foglalkozott. Egészen belemélyedt kora philosophiájába, Bayle és Wolf kritikai iskolája volt reá legnagyobb hatással. Vallásos meggyőződésében eltért minden positiv hittől. De az erény, a dicsőség, a becsületesség lovagjának vallotta magát és azért írta *Anti Macchiavelli*jét, hogy a ravaszkodás és ámítás politikáját pellengérre állítsa. A királyban országának első, felelős tisztviselőjét látja. Azt követeli, hogy atyja legyen alattvalóinak, hogy bölcseségét a vészes háborúk elkerülésére fordítsa, hogy hatalmát a törvény és igazság szolgálatának szentelje. E tudományos játékok mellett azonban elég komolyan folytatta katonai tanulmányait is, melyekben szintén a francziákban látta mestereit. Egyáltalában, ő, I. Fridrik Vilmos fia, nemcsak hitetlen volt, hanem minden ízében franczia akart lenni. A német nyelvet egyáltalában képtelennek tartotta arra, hogy ezen világnyelv mellé emelkedjék.**

Ebből a víg legényéletből, melyet néha-néha zajosabb mulatság is tarkított, szólította őt a trónra atyja halála. Béke volt mindenfelé és az új uralkodó csak humánus intézkedései által vonta magára a figyelmet. De VI. Károly halála után mindjárt elhatározta, hogy az európai bonyodalmakat hasznára fordítja. Kitünt, «mily

* Ezen korszak történetét két fontos, egymást kiegészítő forrásmunka világítja meg. Az egyik a Nagy Fridrik politikai levelezése (25 kötet), melyet a berlini akadémia adott ki, a másik az osztrák örökösödési háború története, melyből eddig 8 kötet jelent meg a bécsi hadi levéltár kiadásában.

** Levele Voltairehoz 1737 jul, 6.

ERZSÉBET KRISZTINA KIRÁLYNŐ.

Thomas Huber (1700—1779) festménye után. Berlinben, a Hohenzollern-múzeumban, a Monbijou kastélyban.

Részlet Mária Terézia trónralépésének ünnepéből.

ingó alapon áll a béke, ha egy nő lélekerejétől és egy philosophus őszinteségétől függ.»*

Már az első hírre elhatározta, hogy Sziléziát megszerzi. Megszerzi, vagy oly módon, hogy Mária Terézia azt neki hadi segítsége és 2.000,000 tallér fejében önként átengedi, vagy, ha a királynő erre

Belleisle marschall.

Mellan rézmetszete után. Az eredeti festmény Maurice Quentin de la Tour (1704—1788) munkája.

reá nem áll, erőszakkal. Ismeretes, hogy a brandenburgi ház igényt tartott Szilézia egy részére, de az illető állami iratban még csak szó sincs valami jogos alapról.** Bécsi követét megbízta az alkuval, az ijesztéssel, hogy a franczia-bajor követelések ellen csak a porosz segítség tarthatja fenn a monarchiát, egyúttal pedig összeköttetést ke-

* Duc de Broglie, *Fréderic II et Marie Thérése* I. 40. l.
** *Polit. Corr.* I. 74–78.

Ao. 1741. No. VI.

Sonnabend, den 14. Januarii.

Berlinische Nachrichten von Staats- und gelehrten Sachen.

Berlin, vom 14. Jenner.

Schreiben eines Preußischen Officiers Vom Breslau, den 5ten Jan. 1741.

Sie seynd ungehalten, daß ich noch nicht an Sie geschrieben; da es mir aber unmöglich gewesen, so werden Sie es nicht übel auslegen, um so viel mehr, da ich Ihnen hierdurch von allem was biß ietzo von uns ist verrichtet worden, Nachricht gebe.

Den 13 Decembr reisete der König von Berlin ab, und nahm sein Nachtlager in Frankfurth

Den 14ten speiseten höchst Dieselben Mittags zu Crossen, wo Sie, 1 Escadron von den Gensd'armes, 3 der Husaren, und das Schulenburgische Granadier-Regiment zu Pferde, durch marschiren sahen. Se Königl. Majestät fanden daselbst den Gen. Feld-Marschall Graffen von Schwerin, die Krieges und Proviant Commissarios, die Beckerey 2c. Auch langte die Artillerie demselben Tag in der Crossenschen Vorstadt an.

Den 15ten blieb der König noch da, um denen zuletzt marschirenden Regimentern Zeit zu lassen, heranzurücken und die Schlacht-Ordnung zu formiren; auch unterschiedene Marsch-Routen für die Regimenter anzuordnen, welchen sie, um sich, in einem so engen Lande, als das zwischen der Oder und Bober ist, nicht hinderlich zu fallen, folgen solten. Die hohe Generalität und Befehlshaber der Regimenter hatten sich auch dahin verfügt, um Sr. Königl. Majestät Befehle einzuhohlen, welche aufs genaueste vorschrieben, die Krieges Zucht zu beobachten, und die Art und Weise, wie man denen schlesischen Einwohnern begegnen solte.

Den

Den 16ten brachen alle Regimenter auf, und die meisten erreichten noch die schlesischen Grentzen, alwo Unsere Patente ausgegeben wurden. so die Ursachen enthielten, die Se. Königl. Majestät bewogen den Besitz von diesem Hertzogthum zu nehmen. Der König nahm sein Quartier in dem Dorffe Schweidnitz

Den 17ten kamen wir biß Weichow. Die erstern Regimenter musten 4 biß 5 Meilen marschiren, um denen folgenden Platz zu machen, und sich rechts und links auszubreiten, nachdem sich das Land auch allmählich erweitert. Belieben Sie zu merken, daß diese Meilen unsern pommerschen, die da kein Ende zu nehmen scheinen, nichts nachgeben.

Den 18ten hielten Se. Königl. Majestät sich noch zu Weichau auf; einige Regimenter marschirten, einige machten halte, um sich zusammen in einer Linie und Fronte stellen zu können. Diesen Tag fieng das schlimme Wetter an, und machte bey nahe alle Wege grundlos und unbrauchbar, die ohnediß in diesen Ländern nicht die besten seyn. Von allen Orten funden sich Deputirte des Landes ein, die Marsch-Routen und die Quartiere vor die Armee zu besorgen Se. Königl. Majestät aber befahlen die Dero Quartier am nähesten liegende Bataillons

Den 19ten ward der Marsch fortgesetzt. Der König nahm Sein Quartier zu Milckau, woselbst Sie sich den 20 und 21sten verweileten Der Regen hielt indessen beständig an.

Den 20ten lagen einige Regimenter stille aber 14 Bataillons und 15 Escadrons, traten den allermühsamsten Marsch an, den wohl iemahls auch die allergeübtesten Trouppen nicht mögen versucht haben. Denn alle Wege und Straffen waren grundlos und überschwemmt, die Graben ausgetreten und viele Brücken weggetrieben, da hatte man nichts als Moräste zu passiren, und war dabey ein beständig anhaltender starcker Regen; mit einem Worte, alles was einen Marsch konte beschwerlich und unerträglich machen, war da beysammen, daß er auch auf 10 Stunden währete. Indessen muß man es Unsrer Infanterie zum Ruhme nachsagen, daß sie alle dem ungeachtet 3 bis 4 der stärckesten Meilen zurück legte im Wasser u Sumpfe bis an die Knie, wo nicht biß ans Degengehencke, ohne daß ein Soldat sein Glied und Ordnung verlassen, noch weniger ein verdrießliches Gesichte gemacht hätte. Nein, im Gegentheil sie waren lustig und aufgeräumt. Einer sprach dem andern Muth zu, und eiferten recht untereinander, wer am besten marschiren würde: auch nicht ein einiger blieb zurück. Alles Uebel so geschahe, war. daß ein Weib eines Soldaten, vom Bredauischen Regimente von dem Strohm ergriffen ward und ersauffen muste; dem Feld Prediger, von eben diesem Regimente, wäre es bey nahe nicht besser ergangen.

Den 21sten war billig ein Rast-Tag, damit der Soldat wieder konte trocken werden Der König besahe indeßen die in der Nähe liegenden Quartiere, und ließ Geld unter die Soldaten, so den Tag vorher marschiret hatten, austheilen.

Den 22sten erreichten wir Herndorff 1 Meile von Glogau, woselbst der König einen Major von der Glogauischen Garnison fand, mit einem Brieff an Höchst Dieselben, von dem Commendanten dem General Lieutenant Graffen von Wallis. Die Besatzung bestehet in 2 Bataillons und 2 Compagnien Invaliden. Dieser Ort ist ziemlich ordentlich befestiget, mit einem mit Steinen eingefaßten Graben, und hat einen guten bedeckten Weg, ist aber der Sage nach nicht auf 2 Monate verproviantiret, und dieserhalb haben Se Königl. Majestät vor gut befunden, solchen eher zu bloquiren als zu belagern. Mich däucht, daß uns nicht viel daran zu thun, ob wir es 6 Wochen eher oder später bekommen.

Den 23sten recognoscirten Se. Königl. Majestät die Stadt, und theilten die Quartire ein, für die Regimenter vom linken Flügel, die so lange zur bloquade bestimmit waren, biß der Hertzog von Holstein mit dem Corps, mit welchem Er den 16ten aus Berlin marschiret, würde angerückt seyn. Der General Feld-Marschall, Graff von Schwerin, erhielt Ordre den Marsch mit denen Regimentern des rechten Flügels bey kleinen Tagereisen, bis an die Höhen von Buntzlau, Liegnitz und Volckwitz fortzusetzen, und sich zur Rechten immer an das böhmische Gebürge zu halten.

Den 24sten setzte das Borckische Regiment in Schiffen über die Oder, und nahm Posto jenseits des Wassers, in einem der Stadt gleich überliegenden Dorffe, so die Vorstadt abgeben konte. Se Königl. Majest. postirten diß Regiment in höchst eigener Persohn, befohlen eine Art von Brustwehr anzulegen, und solche mit ein paar Stücken zu besetzen, um den Fluß oberhalb der Stadt bestreichen zu können.

Den 25sten machte der König einige Veränderung, bey den Wachten der Cavallerie, und ließ solche mehr sich der Stadt nähern, auch zugleicher Zeit 2 Granadier Compagnien,

Compagnien, auf eine Insel übersetzen, um sich noch besser des Flusses zu bemächtigen, und dem Orte alle Zufahre abzuschneiden.

Den 26sten besahen Se. Majestät das de la Motte Regiment.

Den 27sten langten der Hertzog von Holstein und der Printz Leopold von Anhalt, mit dem obgedachtem Corpo, in unsern Quartieren an; da denn so gleich auf Königl. Befehl, die dabey seyende Granadier sich in Bataillons formiren, und den Marsch nach Breslau antreten musten: Se. Königl. Majestät übergeben zu gleicher Zeit das Commando der Bloquirung dem Printzen Leopold.

Den 28sten ließ dieser Printz die Posten durch die mitgebrachten Völcker ablösen, und die Unsrigen begaben sich auf den Marsch nach Breslau. Ausser 5 Escadrons vom Bareuthischen Regiment, die bis zur Ankunfft des Platenschen Regiments, bey dem Printze blieben. Der König gieng voraus mit Seinen Gens d'Armes, den 5 andern Escadrons vom Bareuthischen Regiment und den 20 Granadier Compagnien, vor allen diesen marschirten die 3 Escadrons Husaren. Der König blieb den Tag zu Glaserdorff. Binnen den 4 Tagen, da wir zu Herrndorf gewesen, giengen 68 Mann von der Glogauischen Garnison zu uns, über. Wie viel aber seit dem noch desertiret, kan man nicht wissen, doch sagt man, daß der Commendant um einer gäntzlichen Desertion vorzubeugen an stat der Soldaten, Unter-Officiere zur Schildwacht in dem bedeckten Wege ausstelle.

Den 29ten brach man des Morgens früh auf und langte gegen Abend zu Parchwitz und in die nachliegende Oerter an.

Den 30ten waren wir zu Neumark, so daß binnen 3. Tagen unsere Granadiers und die 5. Bareuthischen Escadrons, 14 Meilen gut gemessen, zurück gelegt hatten.

Den 31ten nachdem man 3. Meilen noch marschiret, kamen wir 1. Meile von Breßlau zu liegen, wohin der König die Obristen Pozadowsky und Borck abschickte, die Stadt aufzufodern. Ich weis, daß sie begierig seyn werden, zu erfahren, was uns zu einem solchen starken Marsch bewogen; Ich kan ihnen darauf dienen: Die Generals der Königinn von Böhmen, hatten der Stadt Breslau sehr starck angelegen, Garnison einzunehmen, welches doch wieder ihre Freyheiten läufft. Einige von dem Magistrat waren schon im Begriff dieses einzugehen, wenn die Bürgerschafft so starck sich nicht wiedersetzt hätte. Folglich war es hohe Zeit zu eilen, wolte man die andere Parthey nicht lassen zuvor kommen.

Den 1ten Januarii 1741. zogen sich die 10 Escadrons von Schulenburg vom rechten Flügel zu uns: Der König ließ gleich unmittelbar vor der Vorstadt die Granadiers und die 16. Escadrons, so bey Ihm waren, in Bataille stellen, nachdem begab Er sich in die Vorstadt selbst, stellete die Trouppen auf der Esplanade der Stadt, so daß dieselbe disseits des Flusses besetzt war; Man stellte starke Wachen nach der Stadt und dem Felde zu, und darauf wurden die Quartiers in der Vorstadt bezogen.

Den 2ten liessen Se. königl. Majestät 4. Compagnien der Granadiers mit Schiffen übersetzen, und in der Dohm-Kirche und in den anstossenden Vorstädten einlogiren. Die beyden Obersten, so der König in die Stadt gesandt hatte, kamen gegen 3. Uhr des Nachmittags wieder, und hinterbrachten Deroselben, wie die Stadt Breslau bereit wäre, sich zu unterwerffen, doch mit der Bedingung, daß sie ferner bey ihren Privilegien, Prärogativen und Gewonheiten, geschützet würde. Und nachdem Se. königl. Majestät genehm gehalten, was besagte Obersten abgeredet, ward die Capitulation, oder vielmehr die Convention von beyden Theilen unterschrieben.

Den 3ten schickte die Stadt Deputirte, aus dem Magistrat und Bürgerschafft, an den König in sein Quartier auf der Vorstadt ab, zur Bezeugung ihrer Unterwerfung; Da denn gleich die Thore geöffnet, und die Wachen zurückgezogen wurden: Um 10. Uhr rückten 30 Pferde von der Gendarmerie in die Stadt, und nahmen Posto in der gräflichen Schlegenbergischen Behausung, woselbst Se. königl. Majestät Ihre Wohnung nahmen. Um 11. Uhr ritten Ihro Majestät in die Stadt, unter beständigem Zuruffe des Volks. Die Bürgerschafft und ihre gewöhnliche Besatzung stand im Gewehr. Demselben Tag langte der Hertzog von Holstein mit den Regimentern an, die die Bloquirung vor Glogau formiret hatten, ehe sie von dem Corpo des Printzen Leopold von Anhalt waren abgelöset worden, und wurden in denen der Stadt zu nächst liegenden Dörfern einlogiret.

Den 4ten muste eine Brigade von der Infanterie, und 3 Escadrons Dragoner auf königl. Ordre, unter Anführung des General Major von Jeetz, theils in Schiffen, theils über die Brücken der Stadt, übers das

Was

Wasser setzen. Vermuthlich, wird dieses Detachement sich derer kleinen Städte, nach der Pohlnischen Grenze zu, bemächtigen. An eben diesem Tage, brachten unsre Husaren einen Quartiermeister und 8. Dragoner vom Lichtensteinischen Regimente, so von einem unsrer Officirer und 7. Husaren, zu Oels waren aufgehoben worden

Nun sind wir endlich Herren von der Hauptstadt, und ausser etwas wenigem von ganz Niederschlesien, indem kein Ort ist, der Wiederstand thun könnte, ausser Brieg, worinnen 4. Bataillons zur Besatzung liegen. Ich glaube, wir werden es damit, bis zum guten Wetter anstehen lassen, und alsdenn wird es eine Arbeit von etlichen Tagen seyn Der Herr General Feld-Marschall Graf von Schwerin setzet mit dem rechten Flügel seinen Marsch fort bis an die Neisse, welches heute oder Morgen geschehen wird. Der König wird in den hiesigen Vorstädten, einige Bataillons zurücke lassen, um die aufzurichtende Vorrathshäuser bedecken. Wir finden Getreyde genug in der Stadt selbst zum Verkauff, zu Unterhaltung 30 tausend Mann, auf 8 Monat; Dem ungeachtet, lassen Se königl. Majestät eben so viel noch aus Preussen kommen, also daß es uns an Unterhalt bis künftigen Winter nicht fehlen kan; Wann schon die Nothwendigkeit erfoderte, die Armee, die wir zum künftigen Feldzuge hier zusammen haben, zu verdoppeln.

Das Volk in diesem Lande scheinet recht eine Veränderung der Herrschaft gewünscht zu haben. Der Landmann freuet sich über die gute Kriegeszucht unserer Soldaten, und daß man ihm so gut begegnet; Und der Adel weis sich über das gnädige und freundliche Bezeugen des Königs nicht genug zu verwundern.

Gewiß sie haben auch Ursach dazu, das Land wird sich besser als vorher befinden, denn es konnte die Auflagen, wodurch es so gar sehr mitgenommen ward, nicht länger ertragen

Unsere Soldaten befinden sich in denen besten Umständen von der Welt Kaum daß ein Regiment 15 bis 20. Kranke hat; Ja solten sie wohl glauben, daß seit der Zeit wir unsere Grenzen verlassen, wir nur 12. Desertenrs gehabt, davon uns doch 5. durch die Bauern, wieder zugebracht worden: 8 Mann sind nur gestorben, so daß unser gänzlicher Verlust bis anietzt aus 15 Soldaten bestehet. Die Pferde halten sich vollkommen gut, und besser als ichs geglaubet; Den Eiffer und die Wilfährigkeit der Soldaten kann ich ihnen nicht genug beschreiben.

Alles was ihnen mißfält ist, daß sie keinen Feind zum schlagen antreffen. Auch tragen Se. königl Maj. eine solche grosse Sorgfalt für sie, daß dieselbe ausser ihrem ordentlichen Sold, den Winter durch, noch Brod und Fleisch bekommen werden. Morgen sollen wir von hier aufbrechen, wahrscheinlich um uns der Stadt Olau zu bemächtigen, wo ein befestigtes Schloß mit 3. oder 400 Mann Besatzung, unter dem Commando des Obersten Formantini, seyn soll: Nach diesem dürffte die Bloquirung der Stadt Brieg vorgenommen werden. Und so dann werden Wir uns wohl zu Unserm rechten Fügel an den Ufern des Neiß Flusses, wieder wenden.

Diesen Abend wird der König denen Dames dieser Stadt einen großen Ball geben.

Versailles, vom 30 December.

Vorige Woche hatte der Prinz von Cantimir ausserordentlicher Gesandter vom russischen Hofe, bey dem Könige Audienz, und machte die neue Regierung bekannt. Der König hat nunmehr die Trauer um die verstorbene Kayserinn von Rußland abgelegt. Man weis aber noch nicht, wenn man um den verstorbenen Kayser zu trauren anfangen wird, indem man den Brief, welchen die Erzherzoginn deßwegen an den König geschrieben, noch nicht hat annehmen können, weil Sie Sich in demselben den Titel einer Herzoginn von Burgund beygelegt, wofür sie der König nicht erkennen will. Man versichert auch, daß man die Ritter vom goldenen Vliesse, welche der Herzog von Lothringen Ihr Gemal als Großmeister dieses Ordens gemacht, nicht dafür werde gelten lassen. Demungeachtet hat der Cardinal von Fleury den wienerischen und den holländischen Gesandten versichert, daß Se Majestät in allem die pragmatische Sanction würden bey ihrer Wirkung zu erhalten suchen.

Constantinopel, vom 28 November.

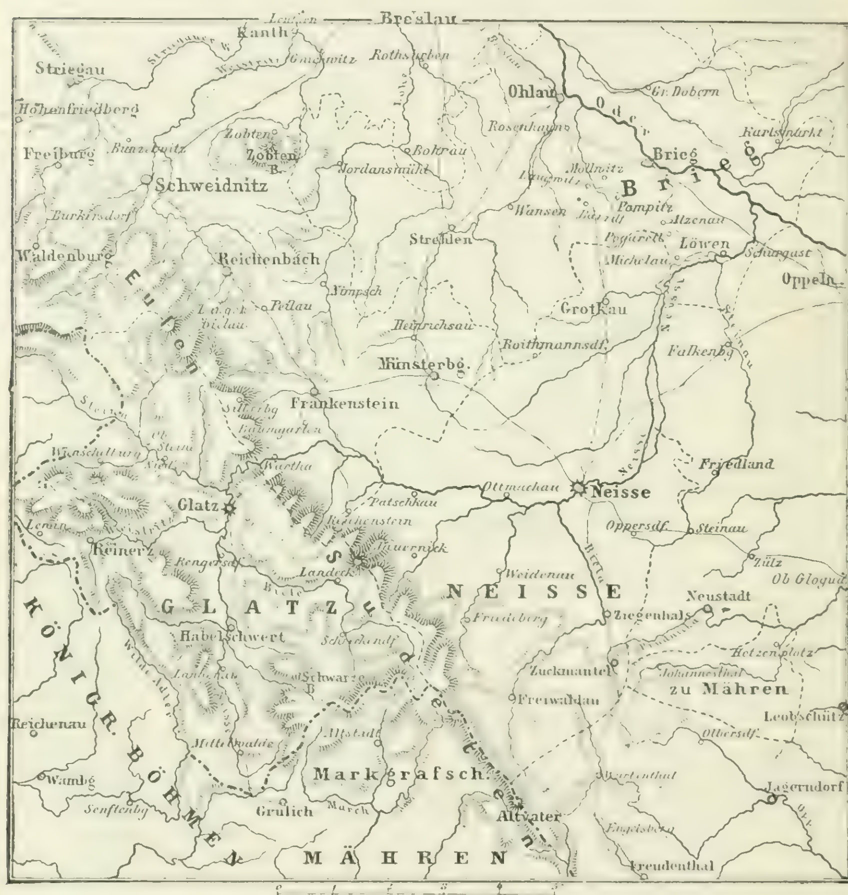
Die Pest nimmt nun allmälig hier ab. Wenigstens sterben doch täglich nicht mehr als 60 bis 70. Personen. Diejenigen die sich in dem Gefolge des Grafen von Uhlefeld an den ansteckenden Krankheiten übel befunden haben, sind bis auf ihrer wenige wieder gesund worden. Die Minister der Pforte und die fremden Gesandten bewirthen einander sehr öfters Der Graf von Bonneval hat diesen Gebrauch am ersten unter den Türken eingeführt.

II. Fridrik, Poroszország királya, 1740-ben.

Johann Georg Witte (1715–1808) rézmetszete után. Az eredeti festmény Antoine Pesne (1684–1757) műve.

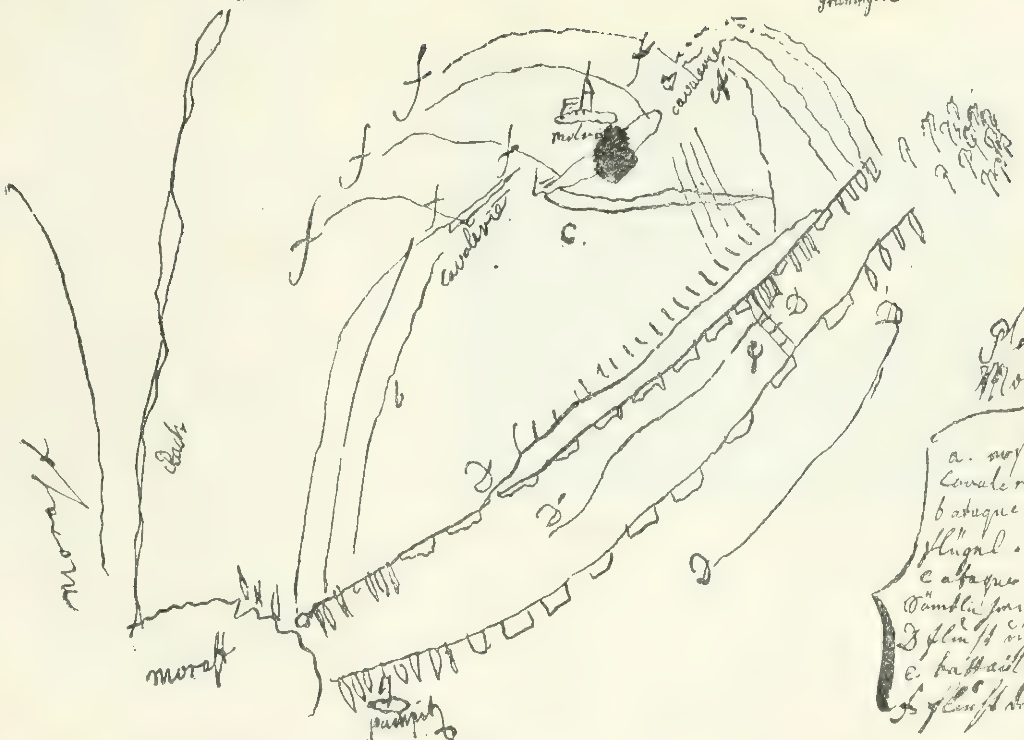
resett a versaillesi udvarral is. El volt szánva arra, hogy Szilézia birtokba vételén kezdi, aztán majd sokkal könnyebb lesz az alku. Jogi, erkölcsi szempontból semmikép sem védhető eljárása és ő maga is így ír róla: «Ifjusága, szenvedélye, dicsvágya, a kiváncsiság és

Az 1741. áprilisi harcztér áttekintő térképe.

bizonyos titkos ösztön ragadták ki szelid nyugalmából: az a törekvés csábította el, hogy nevét az újságokban, később a történetben olvassa.»

Mária Terézia elhatározása, mely egész történeti szerepére nézve döntő volt, ép úgy, mint Fridrikére nézve az ő követelése, nem

II. Fridrik sajátkezű terve a molwitzi ütközetről.

Utánzata a dessaui levéltárból Orlich által közzétett eredetinek.

lehetett kétséges. Büszkesége fellázadt az ellen, hogy ősi birtokáról lemondjon, vallásos érzése nem engedte, hogy alattvalóit protestáns uralkodónak engedje át. Egész Európát felhivta igazságos ügye védelmére és készületeket tett fenyegetett birodalmának megvédésére. A török határon és Magyarországon elhelyezett sereget az északnyugoti határ felé küldte és nem sokba vette az addig meglehetősen megvetett «burkus»-nak fenyegetését.*

Schwerin tábornagy.
Seidel rézmetszete után.

Fridrik megtette előkészületeit. Serege már deczember 16-án bevonult Sziléziába, ő maga egyenesen egy bálból indult utána. Az őrség csekély volt, támadást nem vártak és a porosz sereg, melyet a protestáns lakosság felszabadítója gyanánt fogadott, néhány hét alatt megszállotta az egész országot, úgy, hogy csak Glogau és Neisse várai állottak ellen. 1741 elején az elsőt elfoglalták, a másodiknak felmentésére pedig csatába bocsátkozott gróf Neipperg, Belgrád elvesztője, kit Mária Terézia kegyelme kiszabadított börtönéből és újra

* A burkus szó a brandenburgus rövidítése.

à Schweinitz ce 16.

Mon cher Podevils. J'ai passé le Rubicon
Enseignes Déployées et Tambour battandt; Mes
Troupes Sont pleines de bonne Volonté
Les oficiers D'Ambition, et Nos Generaux
afamés de Gloire, tout ira selon nos souhaits
et j'ai lieu de presumer tout le bien possible
De cette entreprise .... ou je veu perir
ou je Veux avoir Honeur de Cette entreprise,
mon Coeur me presage tout le bien du monde
enfin un Certen instinc dont la Cause nous est
inconnüe me predit Du bonheur et de la fortune,
et je ne ~~[illegible]~~ paraitré pas
à berlin sans m'etre rendu digne du Sang dont je
Suis issus et des braves Soldats que j'ai l'honeur
De Comander. adieux je Vous recomande à la
garde du Dieu.

Federic

Nagy Képes Világtörténet. IX.

NAGY FRIGYES LEVELE PODEWILS MINISTERHEZ BERLINBE.

Kelt Schweinitz, 1740 decz. 16.

Átirása: Mon cher Podewils. J'ai passé le Rubicon enseignes déployés et tambour battant; mes troupes sont pleines de bonne volonté, les officiers d'ambition, et nos généraux affamés de gloire, tout ira selon nos souhaits, et j'ai lieu de présumer tout le bien possible de cette entreprise . . . . Ou je veux périr ou je veux avoir honneur de cette entreprise, mon coeur me présage tout le bien du monde: enfin un certain instinct, dont la cause nous est inconnue, me prédit du bonheur et de la fortune, et je ne paraîtrai pas à Berlin sans m'être rendu digne du sang dont je suis issu, et des braves soldats que j'ai l'honneur de commander. Adieu, je vous recommande à la parde de Dieu.

Federic.

vezérré tett. A magyar királynő serege volt a hadban gyakorlottabb; Fridriké számosabb és fegyelmezettebb. Molwitznál, Boroszlótól délkeletre ment végbe az első azon számos ütközet közül, melyben a Habsburgok a Hohenzollernekkel mérkőztek. Neipperg vasasai megfutamították a porosz lovasságot, melyet maga a király vezetett és korának leghíresebbé válandó hadvezére szégyenszemre megszaladt első csatájából. Egész éjjel bolyongott; majd hogy el nem fogták a Csáky huszárok.* De tábornoka, Schwerin gróf, megállotta helyét, s a porosz gyalogság gyilkos tüzelése megszerezte neki a diadalt. Itt is a haladottabb katonai rendszer győzött az elmaradó osztrák fölött.

Ezüst érem Boroszló elfoglalásának emlékére.
Eredeti nagyság.

(1741 ápr. 10.) Nemsokára Boroszló is megnyitotta kapuit Fridrik előtt.

Megtörtént tehát a döntő tény, a mely megmutatta, hogy büntetlenül, diadalmasan lehet igazságtalan háborút viselni. A siker egyszerre halomra döntötte az európai udvarok lelkiismeretét, Fleury bibornok kijelentette, hogy nem ismeri el a pragmatica sanctiót, a spanyol király szövetségre lépett a bajor választóval és junius 5-én Berlinben létrejött a szövetség Fridrik és a franczia udvar közt. Ebben a francziák a porosz királynak biztosítják Alsó-Sziléziát Boroszlóval, ez pedig viszont megigéri, hogy a császárválasztásnál a bajor választónak adja szavazatát. Anglia még egyszer megkisérlette

* *Österr. Erbfolgekrieg.* II. 235—245.

a közbenjárást, de Mária Teréziának egész lénye fellázadt az ellen, hogy «a rossz embernek» tegyen engedményeket, kit szinte lázadó hűbéresnek tekintett.

Porosz oltalom alatt, várva a már útban levő franczia segítséget, hóditó hadjáratra indult a bajor választó is. Elfoglalta Passaut, szeptember 15-én bevonult Linzbe és nyitva állott előtte az út Bécsig. A szász választó, III. Ágost, kinek VI. Károly császár annyi áldozat árán szerezte meg a lengyel trónt, szintén a szövetséghez csatlakozott, hogy Csehországot megszerezhesse. Spanyolország Itáliába küldött hadat. Belleisle már elkészitette a monarchia felosztásának tervét, a mely szerint Mária Teréziának csak Magyarország és az osztrák főherczegség maradt volna meg. És ki akadályozhatja ezt meg, mikor ő még a «brandenburgi őrgróffal» sem birt, most pedig nagy franczia sereg áll Németország közepén. Szövetségese, Oroszország, el van foglalva a svéd háborúval, a tengeri hatalmak legjobban szeretnék, ha kielégitené Poroszországot és valami nagyon nem lelkesednek Mária Terézia ügyeért. Mi nagyobb baj, alattvalóiban sem bizhatik. Már tavaszszal irta anyósának, hogy nincs nyugodt helye, hol lebetegedhetnék. Akkor szülte első fiát, a későbbi II. József császárt (1741 márcz. 13.).

Ily viszonyok közt lép fel a magyar nemzet döntő tényező gyanánt.

Károly uralkodása vége felé bizonyosnak tartották a magyarok elpártolását, ha valami komolyabb veszély éri a dinastiát. 1729 óta nem volt országgyülés és az utolsó szerencsétlen török háború, melyben magyar vezért nem alkalmaztak és Nándor-Fejérvárt is elvesztették, mélyen bántotta a nemzetet. Változás pedig nem volt várható, hisz Mária Terézia megtartotta atyjának gyönge és megvesztegethető ministerét, Sintzendorffot, magyart pedig nem fogadott tanácsába.*

Eleinte csak önkéntesek állitására szólitotta fel a magyar hatóságokat és Sziléziában nagy hasznát vette a magyar könnyű lovasoknak.** Majd összehivta az országgyűlést Pozsonyba, május 18-ára. A rendek szokatlanúl nagy számban jelentek meg és magyar gyászruhában várták a királynőt, ki jun. 20-án érkezett Pozsonyba, s kit

* A hadi tanács, hogy ne kelljen a magyar királyi nevet felvennie, «ő csász. felsége hátrahagyott hadi tanácsának» nevezte magát.

** Ezeket huszároknak nevezték; a porosz seregben szolgáló magyarokat pedig kuruczoknak.

«Vivat Domina et rex nostra» kiáltásokkal fogadtak. De az a lelkesedés, melyet a királynő személyes bája keltett, éppen nem hallgattatta el a rendek hazafias törekvéseit és aggodalmait. Viszont a királynő is el volt határozva arra, hogy mit sem enged ősi jogaiból. Junius 22-én nádornak megválasztották a hetvenhét éves gróf Pálffy Jánost, 25-én pedig teljes ősi pompával koronázták meg a nőkirályt. Az ellentétek csak aztán szállottak szembe egymással.

Magyarországon Mária Terézia uralomra jutását többnek nézték trónváltozásnál és joggal. Másfél század óta először történt, hogy a magyar király nem német-római császár, hogy országai közt rangban, jelentőségben Magyarország állott elől. Elérkezettnek tartották az alkalmat minden törvénytelen, idegen befolyás kiküszöbölésére, országos kincstár, magyar ministerium felállítására.

Minden téren nemzeti önálló kormánynak berendezése, ez volt az elérhetőnek látszó czél. A királynő, kinek ezalatt napról-napra veszélyesebb lett helyzete, a legbefolyásosabb országnagyoknak, mint a nádornak és Gr. Esterházy József országbirónak megnyerése által akart hatni a daczos rendekre, de könnyen be volt látható, hogy csak gyökeres rendszerváltozás segíthet. Eddig a százados hagyomány alapján fél lázadót láttak a legloyalisabb magyarban is. Midőn az ország felfegyverzéséről volt szó, a német tanácsosok nagy része ellenezte azt, mert a magyarok a dynastia ellen fordíthatják fegyveröket. Most csak a közt lehetett választás: felfegyverezik-e a magyarokat, vagy ellenállás nélkül dől-e össze a birodalom? Értjük, hogy a német ministerek, kik megszokták az országon való élősködést, irtóztak felszabadításának még gondolatától is, és tovább is élesztették a magyarok elleni gyanut a királynő szivében; de annál nagyobb és felségesebb Mária Terézia elhatározása, melyben családi traditiói és legmeghittebb emberei ellenére maga kereste és találta meg a nemzet szivéhez vezető utat.

A nádorral és a primással folytatott tanácskozások után, s miután a karok és rendek nagyeszű elnöke, br. Grassalkovics Antal kir. személynök, kellően előkészítette a hangulatot, 1741 szept. 11-ére, ez örökké emlékezetes napra, délelőtt 11 órára magához, a királyi várba hivta Magyarország rendjeit. A királynő trónján foglalt helyet, sötét gyászruhában, szent István koronája fején, körülötte az országnagyok, távolabb a főrendek és követek. Gr. Batthyány Lajos főkanczellár adta elő a királyi propositiókat. Ő felségének legfőbb törekvése volna kedvelt Magyarországát, melynek minden jogát meg-

erősítette, békében felvirágoztatni és boldogitani. De a szomszéd hatalmak irigysége, mely nem törődik joggal és szent szerződésekkel, megakadályozza e törekvését. Már betörtek a Magyarországgal annyi századon át összekötött tartományokba, veszélyben forog a főváros, a bajor választó magára Magyarországra is igényt tart. E veszélyben ő felsége, mint maga is elő fogja adni, hű magyarjainak erejéhez és bölcseségéhez fordul.

Amint a kanczellár elhallgatott, a királynő búsan így szólott: «Szomorú és elhagyatott állapotunk visz reá, hogy irásban tegyünk előterjesztést a tekintetes rendeknek, örökös tartományunknak, Ausztriának, megtámadása felől és azon rendelkezésekről, melyeket tenni kell. A magyar birodalomnak, személyünknek és gyermekeinknek fentartása forog kérdésben. Mindenkitől elhagyatva, egyedül a magyarok hűségéhez és ősi vitézségéhez folyamodunk. Kérjük a rendeket, gondoskodjanak e végső veszélyben mulasztás nélkül hathatósan, személyünk, gyermekeink, koronánk és birodalmunk biztosításáról. A mi minket illet, mindenben, mi a birodalom régi boldogságának, a nemzet fényének helyreállítására vonatkozik, tapasztalni fogják a hű karok és rendek királyi jóakaratunkat és kegyelmünket.»*

«A beszéd vége felé, de különösen midőn gyermekeiről emlékezett meg, könnyei elborították szemeit és ő eltakarta arczát. A sors által üldözött ártatlanságot fejezte ki ábrázata. A rendek szeme is könnybe borúlt, mindnyájan egy szóval felkiáltának: Életünket és vérünket (vitam et sanguinem).» Ez a jelenet emeli Mária Teréziát az uralomra termettek sorába, ez válik mindenkorra becsületére a magyar névnek. A primás, gr. Esterházy Imre, szólott a nemzet nevében, felajánlva annak minden erejét a trón védelmére.** A rendek nagy lelkesedéssel oszoltak szét és örvendve, hogy a királynő végre engedett személyes meggyőződésének tanácsosai ellenére, átkozták a német ministereket, kiknek fondorkodása annyi ideig elválasztotta az uralkodót a nemzettől, mindkettőnek nagy kárára. A délután tartott ülés elfogadta a királyi javaslatokat és tiltakozott a bajor választó igényei ellen. Harminczezer gyalogot akartak kiállitani a nemesi felkelésen kívül, melyhez Magyarországon 15,000, Horvátországból és Szlavoniából 14,000, Erdélyből 6000 fegyverest vártak.

* Ez az országgyűlési napló hivatalos textusa. Kolinovics, ki jelen volt, az utolsó mondatot, mely igéretet tartalmaz, nem közli.

** Kolinovics Gabriel, *Nova Ungariae. Periodus* 492—493. l.

A szabad csapatokkal együtt 100,000-re tették a sz. István koronája országaiból kiállítandó harczosok számát. Lázas tevékenységgel intézkedtek a nagy tömegek szervezése, begyakorlása és ruházása dolgában. Még más tekintetben is meghajoltak a rendek a királyné kivánsága előtt, elismerték férjét kormánytársául (szept. 20.), különösen kiemelve nagyatyjának, Lotharingiai Károlynak halhatatlan érdemeit.* Másnap Ferencz letette az esküt és ekkor mutatták meg a királyi várba gyülekező rendeknek a féléves trónörököst. E jelenet adott alkalmat az annyira elterjedett, bel- és külföldi írók és költők által annyiszor elbeszélt mondára, hogy Mária Terézia, ölében tartva fiát, birta volna a magyar rendeket segélyadásra.

Nagy volt a magyar országgyűlés határozatainak erkölcsi hatása. A veszélyben forgó osztrák tartományokba visszatért a bátorság, az ellenségek belátták, hogy terveik végrehajtása sok akadályba fog ütközni. Egész Európa visszhangzott a magyarok dicsőségétől. Pozsonyban azonban még hosszabb ideig folyt az alkotmányos küzdelem, mert az alsó tábla nagy és fontos jogokat követelt a felajánlott segély fejében. Végre okt. 29-én a törvények szentesítésével véget ért az országgyűlés, mely szentesítette a bizalom helyreállítását a nemzet és a király közt, s ez által mindkettőnek megkettőzteté hatalmát.

A megszavazott törvények közt a nemzet egyik legfőbb érdekét fejezi ki a 7-ik, melyben a királynő megigéri, hogy ezentúl, a menynyire többi tartományainak kormánya engedi, az országban fog lakni és mindent megtesz a haza régi virágzásának helyreállítására. A legfőbb rendi kiváltságokat szentesíti a 8-ik, mely alaptörvénynyé teszi a nemesség adómentességét és elvül elfogadja, hogy a teher nem a telken nyugszik, hanem a személyen. Alkotmányos biztosítást nyújt, hogy a törvény szerint a nádori hivatal egy évnél tovább nem maradhat üresedésben. Minthogy most már Magyarország az első a királynő országai közül, az uralkodó államministeriumába ezentúl magyarokat is befogad, a hazát illető ügyekben pedig csak hazafiaknak fog élni tanácsával. A királyi kamara csak a királytól függ, s ez alá rendeltetik a só- és bányaügy is. Egyházi javadalmakra is csak hazafiakat fog kinevezni a felség, kik székhelyükön laknak és magyarul tudnak (15—16). A jezsuita-rend tartományát is el akarják választani az osztráktól. Az ország területi épségének helyreállítását

* 1741. 4. t.-cz.

illetőleg nem teljesült a legfőbb vágy: az unio Erdélylyel. Csak a «részeknek», Kraszna-, Közép-Szolnok- és Zaránd-megyéknek, továbbá Kővár vidékének egyesítése mondatott ki, ép úgy a katonai igazgatás alatt álló déli megyéknek, a Bánságnak, Szerémségnek és Alsó-Tótországnak az országhoz csatolása. A királynő megigéri, az anyagi érdekek előmozdítására, a szabad marhakivitelt Ausztriába.

Végre a legfontosabb ügyben, a felkelés körül, következőleg intézkedik a diéta: «Miután a királyi felség a bajor választó törekvései és jogtalan igényei ellen, ki Felső-Ausztriát franczia segítséggel megtámadta és Bécset is fenyegeti, míg ő felsége serege Poroszország ellen Sziléziában van elfoglalva, a magyarok ősi vitézségéhez fordult és azok védelmébe méltóztatott ajánlani szentelt személyét és fenséges gyermekeit, a karok és rendek az 1723 1. és 2. czikkek értelmében egyhangulag, életöket és véröket ajánlják fel és a bajor választó ellen, és ez egy alkalomra általános felkelést rendeltek el. Kiállítanak 21,622 gyalogot porták szerint az egyes megyékből. Azonkívül fegyvert fog minden nemes. A birtokosok minden nádori porta után állítanak egy-egy lovast. A szabad királyi városok pedig minden porta után 100 rénes frtot adnak a hadi költségre. A csapatok a megyei zászlók alatt harczolnak és egy-egy vezér áll az ország egyes kerületei élén (63. t.-cz.).»

A magyar nemzet állásfoglalásának politikai hatása nyomban érezhető volt és gyökeresen megváltoztatta az európai helyzetet. A hadak szervezése sok időt vesz igénybe, s tulajdonkép csak a jövő 1742. évben vethette teljesen súlyát a had mérlegébe a magyar sereg. A délszláv csapatok, kik horvátok és pandurok neve alatt nagy rémületet gerjesztettek rablásaik és pusztításaik által nemcsak az ellenségnél, hanem az országban is, még később váltak a sereg használható részeivé. Szervezésökben Menzelt, Trencket és más kapitányokat illette a főérdem.*

Az osztrák örökösödési háború.

Mária Terézia a pozsonyi országgyűlés folyama alatt sem szünt meg alkudozni, hogy csökkentse ellenségei számát és annál könynyebben boldogulhasson a bajor választó ellen. Az angolok rábeszélésére kész volt már lemondani Sziléziának egy részéről. Fridrik személyesen találkozott Neipperggel Kis-Schnellendorfban (okt. 9.) és

* Arneth. i. m. 308. l.

ott megegyeztek abban, hogy Alsó-Szilézia Neisse várával együtt, melyet az osztrákok át fognak adni, Fridrik kezében marad, ki viszont a királynő seregét többé nem háborgatja. Fridrik ez egység által megszegte a csak imént kötött franczia-bajor szövetséget és épen ezért kikötötte, hogy az egyesség teljesen titokban maradjon.* Maga Fridrik is érezte eljárásának helytelenségét, melyet Ranke következőleg jellemez: «A fejedelmek politikai kötelessége gyakran összeütközésbe jut erkölcsi kötelességökkel.»

A veszély egy időre kezdett oszlani. A fegyverszünet lehetővé tette Neipperg seregének Bécs védelmére fordítását, a magyarok lelkesedése mindenütt visszhangot keltett. Angliában az egész nemzet felbuzdúlt Mária Terézia ügyeért, nagy összegeket szántak segítségére, maga Marlborough özvegye 40,000 font sterlinget írt alá, s Walpole békés ministeriuma minden nap közeledett bukásához. Ellenségeinek hibái is javították helyzetét. A bajor választó első eredményei után nem vonult egyenesen a még védtelen Bécs felé, hanem Linzben időzött, majd pedig Csehországba fordult egész seregével. Ott sikerült Prága elfoglalása egy véletlen éjjeli roham által (nov. 26.) és a cseh nemesség sietett meghódolni az új királynak. De Mária Terézia most már el volt határozva, hogy inkább elveszt mindent, semhogy engedne. És elhatározottságára annál nagyobb szüksége volt, mert egyik csapás érte a másik után. Csehország gyors elveszése újra gyengének mutatta a királynő birodalmát. Fridrik, ki a fegyverszünettel nem sokat törődött, fel akarta ezt használni. Mint ministerének, Podewilsnek írta, kész volt becsületes ember lenni, ha az használ, de csalni is, ha az visz czélhoz.** Seregeit, nem törődve a szerződéssel, Csehországba és Morvába küldte és Schwerin még 1741 karácsonyán elfoglalta Olmütz várát. Az év végén az egész nagy birodalomból Magyarországon és Alsó-Ausztrián kívül már csak az alpesi tartományok voltak a királynő birtokában. Hanem a fegyverkező magyarság új erőt adott, s a királynőben meg volt a tehetség annak felhasználására.

Vezére, Khevenhiller András, 1742 januáriusban betört Felső-Ausztriába, elfoglalta Linzet és a könnyű csapatok csakhamar beszáguldották Bajorországot. Maga München is megadta magát 1742 február 12-én. A választó országa éppen akkor veszett el, midőn őt a

* Broglie, i. m. II. 101—103. l.

** Arneth, i. m. I. 413. l.

választók egyhangú szavazata, kikhez mint «cseh király» ő is tartozott, a keresztyénség első méltóságára, a császári trónra emelte. Az új császár, VII. Károly, teljesen a francziáktól függött, kiknek trónját köszönheté, és kik elérték régóta kitüzött czéljokat: a császári szék-

Khevenhiller András Lajos gróf.
Egykoru rézmetszet után.

nek a Habsburg-háztól való elidegenítését. Mária Terézia protestált a választás ellen, de eredmény nélkül.

Mégis csak Fridrik volt az egyedüli veszélyes ellenség. A francziák attól tartottak, hogy nélkülök köt békét; ő sem igen bízott szövetségeseiben és egészen tisztában volt azzal, hogy csak az marad az övé, a mit maga szerez meg. Előrehatol Morvába; Ziethen huszárai egész Bécsig pusztítanak. Mária Terézia ellene kénytelen fordítani az addig Bajorországban működő hadak jelentékeny részét, sógorá-

MÁRIA TERÉZIA KORONÁZÁSAKOR.

Elefántcsont lapocskákra festett egykorú kép. (1745.) Az eredeti Strobl Alajos ur birtokában

Nagy Képes Világtörténet. IX.

II. FRIDRIK.

I. F. Bausenak (1738—1814) 1787-ből való rézmetszete után. Az eredeti festményt A. Graff (1736—1813) festette.

nak, Károly lotharingiai herczegnek vezetése alatt. Ez elől Morvából Csehországba vonult vissza a király, melynek birtokán már is viszálykodtak a bajorok, szászok és francziák. Még egy csatát akart nyerni, hogy tisztességes békét köthessen. Károly is kész volt megütközni és a csata 1742 május 17-én ment végbe Chotusitznál, Csaszlau városa közelében. A magyar lovasság ismét szétverte a poroszt, de aztán zsákmányolni kezdett és időt engedett az ellenségnek a sorakozásra. A túlnyomó porosz tüzérség végre eldöntötte a kemény harczot, mely-

Kuttenberg-Czaslau-Chotusitz környékének térképe.

ben sorban estek el a Vetési és Pálffy ezredeknek a porosz hadállást megrohanó gránátosai.* Mária Terézia elhatározta e legveszélyesebb ellenségének kielégítését. Angol közvetítéssel már junius 11-én megkötötték a békét, melyben a magyar királynő lemondott Sziléziáról, kivéve a tescheni herczegséget és a troppaui, jägerndorfi és neissei herczegségek egyes részeit. A birtokállapot ott azóta sem változott. Szászország is békét kötött. De a királynő méltán érezhette magát megalázottnak. Úgy mondá, hogy koronája legszebb gyémántját veszté el.**

* *Österr. Erbfolgekrieg,* III. 637. ** Arneth, II. 77.

A béke reményt engedett arra, hogy a francziák és bajorok rovására szerez kárpótlást és Mária Terézia egész szenvedélylyel vetette magát a háborúba. Most már a magyar felkelés is hadban állott és mindenütt a királynő részére biztositá a túlsúlyt. Károly herczeg elfoglalta Csehországot; Belleisle, kit magára hagytak, télben, a legnagyobb nélkülözések közt volt kénytelen kivonulni az ostromolt Prágából. Bajorországot teljesen occupálták és a rendek kénytelenek voltak Mária Teréziának hódolni.

Mióta a franczia ellen hadakozik és nem a protestáns porosz ellen, Anglia is jobban felkarolja a királynő ügyét. Walpole megbukik, az új minister, Carteret, szárazon és vizen kész támogatni Mária Teréziát. Hollandiát megnyeri, Sardiniát békére hajlitja, a spanyolokat visszatartja az olasz birtokok megtámadásától és nagy sereget küld Németalföldre, hogy onnét Francziaországba törjön. Mintha visszatértek volna Eugén és Marlborough napjai. Maga II. György király lépett a pragmatikusnak nevezett sereg élére — utolsó eset az angol történetben — és Dettingennél, a Majna mellett, 1743 jun. 27-én legyőzte a francziákat. Már Elsass visszaszerzésére gondoltak; a huszárok átmentek a Rajnán és ellenük Bercsényi Miklós fia vezette a franczia sereget. Ott szerezte nagy hirét, mint huszárvezér, gróf Nádasdy Ferencz. Párisban is rettegtek a pusztitó panduroktól. Nagy változást jelent az európai politikában és hadviselésben, hogy a magyarok régi szövetségeseik, a francziák ellen fordultak és legszilárdabb támaszai, fentartói lettek a már-már ingadozó Habsburgi monarchiának.

De Fridrik nem nézhette tétlenül a királynő fegyvereinek győzelmes előmenetelét. Tudta, hogy orvtámadását nem lehet elfelejteni. A két évi békét serege és országa jobb rendezésére forditotta, aztán megújitotta a szövetséget a császárral és Francziaországgal, melyet az éppen Berlinben járó Voltaire közvetitett (1744 junius 5). A maga részére Csehországnak északkeleti, Sziléziával szomszédos részét kötötte ki zsákmányul. Hirtelen tör be oda 100,000-nyi «császári segélyhaddal». Prágát elfoglalta, de az ellene jövő Traun marsall elől kénytelen volt hátrálni, annál is inkább, mert a föld népe mindenütt ellene fordult. Mária Terézia reményei ismét magasra szárnyaltak. Az a szövetség, melyet 1745 január 8-án Varsóban a lengyel királylyal, Angliával és Hollandiával kötött, kilátást nyitott neki Szilézia visszaszerzésére, VII. Károly császárnak néhány nappal később bekövetkezett halála pedig rövid időn elérhetőnek mutatta a császári koronát férje részére. A császár fia, a bajor választó, hogy orszá-

III. Ágost, Lengyelország királya, Szászország választó fejedelme, lengyel viseletben.
L. Zucchi (1704—1779) rézmetszete után. Az eredeti festmény Louis de Silvestre (1675—1760) müve.

gát visszanyerje, Füssenben békét kötött és szavazatát lekötötte Ferencznek.

Így Fridrik egyedül maradt, mert a francziák Belgiumban harczoltak és Lotharingiai Károly ellene vezethette a királynő legnagyobb seregét. Be is nyomult Sziléziába, de Hohenfriedbergnél 1745 junius 4-én nagy csatát vesztett s 12,000 embert és sok ágyút hagyva a csatatéren, vissza kellett mennie a hegyeken át Csehországba. Most már a porosz lovasság döntötte el a győzelmet és egyáltalában a porosz háborúkban új jelentőségre jutott ez az addig elhanyagolt fegyvernem. A gyors mozdulat, az erélyes roham a kellő pillanatban döntött a hadjáratok és csaták sorsa fölött. A methodikus háború lejárta magát; ismét mertek üldözni és felhasználni a győzelmet. Fridrik a hegyeken át követte az ellenséget és Sorrnáli Trautenau közelében újra legyőzte (szept. 30). Néhány nappal később Ferenczet császárnak választották és neje, ki őt elkisérte Frankfurtba, teljes mértékben élvezhette a sikernek és a népszerűségnek mámorát. Még mindig remélte, hogy orosz segítséggel elnyomhatja Fridriket, csak midőn meggyőződött arról, hogy onnét nem várhat támogatást, szövetségesét, a szász választót pedig decz. 15-én Kesselsdorfnál szintén legyőzték a poroszok, szánta rá magát a békére. A drezdai szerződés (1745 decz. 25) megerősítette Fridriket hódítása birtokában, viszont ő is elhagyta a franczia szövetséget és elismerte I. Ferenczet császárnak.

A háború tovább folyt, csakhogy egész jelleme megváltozott. Anglia és Francziaország akkor kezdették meg a nagy harczot a világtenger és a gyarmatok uralmáért Amerikában és Indiában. Az angolok túlsúlyát a tengeren a francziák szárazföldi győzelmeik által akarták ellensúlyozni, sőt XIV. Lajos terveire visszatérve, még arra is törekedtek, hogy Angliában újra a Stuartokat helyezzék a trónra és így függésbe hozzák maguktól e birodalmat. Azon nagy érdekekhez és erőkhöz képest, melyek ott egymással küzdöttek, szinte kicsinyesnek tűnik fel az a harcz, melyet még mindig folytattak Mária Terézia ellen. Annál is inkább, mert trónja, birodalma biztosítva van és legföljebb néhány csekély terület megnyeréséről, vagy elvesztéséről van szó.

XV. Lajos már 1744-ben Németalföldre akarta vezetni hadát, de betegsége megakadályozta. A következő évben, midőn a magyar királynő serege Fridrikkel volt elfoglalva, Francziaország újra e tartomány elfoglalására központosította erejét. A franczia sereg élén

NAGY FRIGYES ÉS TÁBORNOKAI.

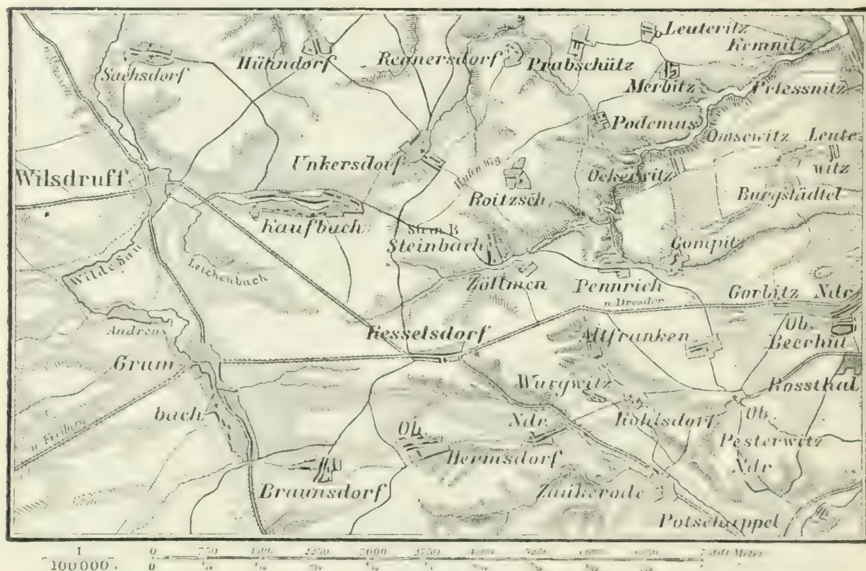
J. P. Clemens (1749—1831) rézmetszete után. Az eredeti festményt Edmund Francis Cuningham (1741—1795) festette.

Lotharingiai Károly Sándor.

A. du Boulois rézmetszete után. Az eredeti festmény I. le Gendre munkája.

tehetséges, nagyravágyó vezér állott, Szász Móricz, Erős Ágost lengyel király törvénytelen fia Königsmark Aurora grófnőtől. Vele szemben jobbára csak angolok és hannoveraiak védték a magyar királynőnek e távoli birtokát, mely a tengeri hatalmaknak mintegy sánczul szolgált. Móricz Tournay várát ostromolta; felmentésére csatát vívtak a szövetségesek Fontenoynál 1745 május 11-én. Minthogy ez volt a régi franczia királyságnak és nemességnek utolsó szép győzelme, egész mondakör fűződik hozzá. Soká eldöntetlenül hullámzott az ütközet

Kesselsdorf környékének térképe.

és az angol hadoszlop ellenállhatatlanul tört előre, úgy, hogy Móricz kénytelen volt elővezetni a király őrzésére rendelt 6000 főnyi hadosztályt. Ugyanakkor a franczia szolgálatban álló ir ezredek is megrohanják az angolokat és végre is áttörik soraikat. A hollandusok már előbb megszaladtak. Csaknem az egész Belgium a győztes kezére jutott és már Hollandia is rettegett a franczia betöréstől.

Ilyen kedvező auspiciumok közt sikerült Károly Edvárd herczegnek, II. Jakab unokájának, kikötni Skótországban és onnét, nemzetsége fészkéből, még egy utolsó veszedelmes támadást intézni a protestáns dynastia ellen. A clanok hozzá csatlakoztak, az angolok igen

gyengén állottak ellen, úgy, hogy a trónkövetelő szeptemberben bevonult Edinburgba és onnét kormányozta az országot. Majd a hű hegyi lakóktól kisérve, levonult a síkságba, Preston-Pansnál legyőzött egy nagyobb angol sereget és benyomult Angliába. Egész Derbyig,

Hohenfriedberg környékének térképe.

az ország közepébe vitt diadalmi útja, és sokan azt hitték, hogy magát Londont is elfoglalhatja, ha elszántan előre tör. De látnia kellett, hogy a nemzet idegenkedik tőle, hogy skót kisérete őt népszerűtlenné teszi és, hogy a hegyi lakók, bárminő vitézek, rendes, ágyúkkal ellátott sereggel nem szállhatnak szembe.

Vissza kellett vonulniok Angliából és, bár a pretendens Falkirknál 1746 január 17-én újra győzött, a harcz végleges eredménye felől nem lehetett kétség. Francziaországból alig jött segély. Végre Cullodennál, északi Skócziában végkép elhanyatlott a felföldiek és a Stuartok ügye (1746 ápr. 16). A régi kelták törzsszerkezete és vitézsége porba dőlt az újkori állam és az állandó sereg ereje előtt. Ez a csata végkép megtörte a felföldi clanoknak addig annyi felkelésben nyilvánuló rabló szellemét és a modern polgári életet segítette diadalra Skócziában. Másrészt ki kell emelni, hogy Cumberland herczeg, a cullodeni győző, II. György fia, a felkelők véres üldözése és sok kegyetlenség által fertőztette diadalát, míg a felföldiek vitézsége és a menekülő pretendens érdekében kifejtett valóban regényes hűsége részökre nyerte az egész világ rokonszenvét.* Károly Edvárd féléven át bujdokolt és nem akadt árulója, bár 30,000 font sterlingnyi díj volt kitüzve fejére. Végre sikerült Francziaországba menekülnie. Rómában halt meg 1788-ban gyermektelenül.

Szász Móricz felhasználta a pretendens vállalatából és az angol sereg távollétéből származó előnyt. Tavaszszal elfoglalta Brüsszelt és Anverst őszszel s a raucoux-i csatában legyőzte (okt. 11-én) az egyesült angolokat és osztrákokat. Nyitva állott a francziák előtt Hollandia és a bredai békealku nem vitt eredményre. A következő évben már Hollandia földjére törtek a francziák. Betörésüknek ugyanaz volt az eredménye, mint egykor XIV. Lajos támadásának. A francziaellenes párt egységes vezetéstől várt erélyesebb ellenállást és megdöntve a köztársasági alkotmányt, Orániai Móriczot, a család frizlandi ágából, választotta meg helytartónak, majdnem királyi hatalommal (1747 május 2). Nemsokára, a mint a francziák mind jobban előnyomultak, a rendek örökössé tették a helytartói méltóságot férfi és női ágon.** Ez intézkedések azonban nem állították meg a francziák diadalmenetét, kik elfoglalták Bergen-op-Zoom várát, Lawfeldnél újra legyőzték a szövetségeseket és ostrom alá fogták Maastrichtot, a köztársaság legfontosabb várát. Úgy látszott, hogy Francziaország, mely németországi politikájával kudarczot vallott, Belgiumban teljes kárpótlást fog találni.

Olaszországban is javában folyt a Bourbonok és Habsburgok közti háború. Ott a királynő és Sardinia fentartották az egyensúlyt

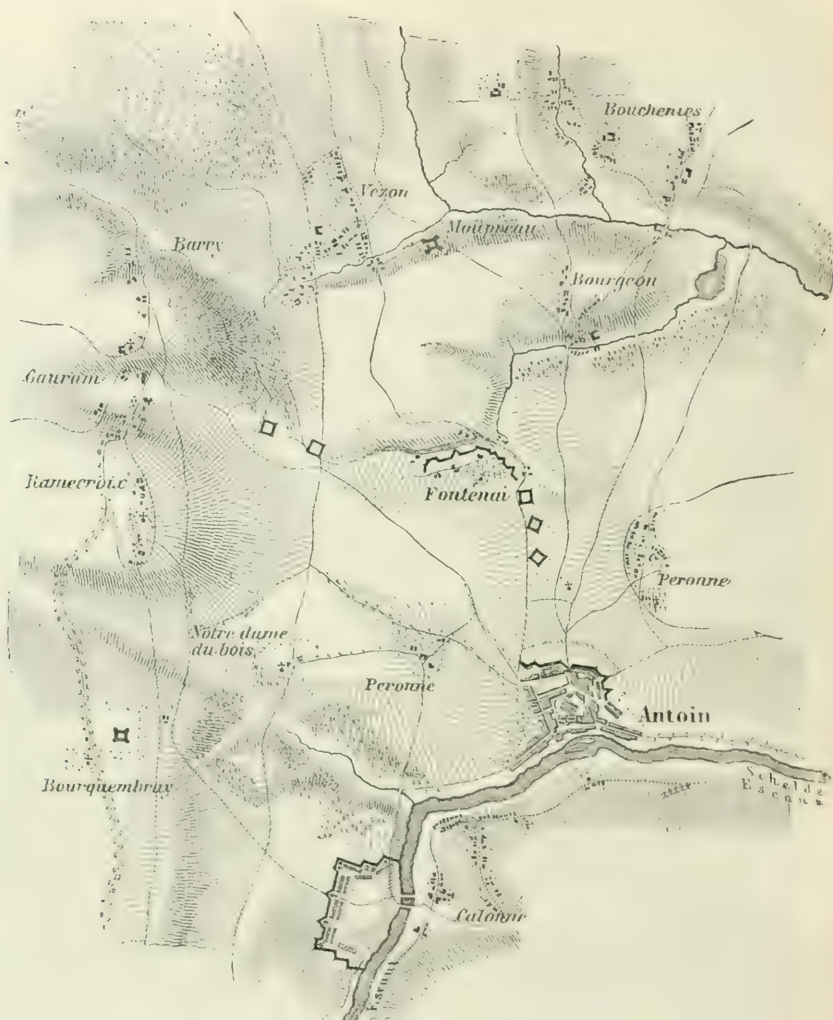
* Lecky, 453. l.

** Leo, 363—364. l.

Szász Móricz.

I. G. Wille (1715–1808) rézmetszete után, 1745-ből. Az eredeti festmény Hyacinthe Rigaud (1659—1743) müve.

Fontenoy környékének térképe.

a spanyolok, francziák és a velük szövetséges Genua ellen. De 1745-ben, midőn Poroszország ellen kellett küzdenie Mária Teréziának, az egyesült spanyolok és francziák elfoglalják Milanót. V. Fülöp neje, a dicsvágyó Farnese Erzsébet, közel jutott vágyai tetőpontjához, ahhoz, hogy minden gyermekének birtokot szerezzen Olaszországban. Hanem a drezdai béke után újra nagyobb erővel

Nagy Képes Világtörténet. IX.

I. FERENCZ ISTVÁN CSÁSZÁR.

Ph. A. Kilián (1714—1759) rézmetszete után. Az eredeti festményt Martin van Meytens (1698—1770) festette.

VI. FERDINÁND SPANYOL KIRÁLY.

I. D. Herz (1693—1754) rézkarcza után.

lépett fel a magyar királynő. Vezérei Piacenzánál 1746 junius 16-án teljes diadalt aratnak a spanyolok fölött. V. Fülöpnek akkor történt halála s a franczia és spanyol vezérek s udvarok közt kitört egyenetlenség egyengették Mária Terézia fegyvereinek útját. Maga Genua is kénytelen volt osztrák őrséget fogadni be és a szövetséges sereg

Stuart Károly Edvárd.

Jean Daullénak (1703—1763) egy rézmetszete után, 1744-ből.

Anglia követelésére berontott Francziaországba, Toulon ellen.* Hanem e vállalat ép oly kevéssé sikerült, mint Savoyai Eugénnek hasonló terve negyven évvel azelőtt. Genua népessége, a melynek büszkeségét mélyen sértette az idegen occupátió, fegyvert ragadott és az osztrák sereg kénytelen volt hátrálni e felizgatott nép elől és ki-

* Krones, 215—220. l.

vonult a fontos városból, mi szükségessé tette a Francziaországba nyomult seregnek is visszavonulását. Mint egy híres író mondja: Genua e felkelése volt az egész századokon át az egyetlen olasz nemzeti tett.* Mai napig is megülik évfordulóját. Olaszországban tehát a hosszú és véres háború egyik félnek sem hozott állandó eredményt.

Már 1747 ősz óta folyt a békealku Aachenban és Mária Terézia leginkább csak azért sürgette az oroszoknak rég igért segítségét, hogy az orosz sereg közeledése jobb békefeltételeket eszközöljön ki részére. Az alku sok ideig húzódott, mert Mária Terézia mindent megmozgatott, hogy Fridrik új hódításainak biztosítását ne foglalják a békébe és követe, Kaunitz gróf, egyaránt kész volt Francziaországhoz és az eddigi szövetségesekhez csatlakozni, hogy e czélját elérhesse. A végre 1748 október 23-án — éppen egy századdal a westfáliai béke után — megkötött szerződés aránylag csekély változásokat idézett elő Európa térképén. Mária Terézia visszanyerte egész Belgiumot, de le kellett mondania olasz hodításairól és Parmát, Piacenzát és Guastallát át kellett engednie a spanyol király egyik fiának, Lombardia néhány kerületét pedig Sardiniának. Fridriknek biztosították Szilézia és Glatz birtokát. Francziaország annyi költség és vereség fejében nem nyert semmit és Mária Terézia birodalma aránylag csekély veszteséggel került ki a nyolcz éves háborúból. Kitünt, hogy az egészben csak Poroszország nyert; az használta fel a maga részére a nagyhatalmak féltékenységét. A kisebb hatalmak közül Hollandia már csak függeléke Angliának és Nagy Fridrik joggal nevezé dereglyének, mely oda van kötve a nagy hadihajóhoz, Angliához; Sardinia pedig ismét közelebb jutott egy lépéssel főczéljához, hogy szeletenkint megszerezze Lombardiát.

A hétéves háború.

A hosszú háborút inkább fegyverszünet követte, mint béke. Mindenki csak erőt akart gyűjteni, hogy végleg eldönthesse a háború eredménye által végkép el nem intézett hatalmi kérdéseket. Poroszország rendkívül kedvező körülmények közt helyet szorított magának Európa első hatalmasságai közt, de vajon megtarthatja-e ezt az állását, ha nem melléje, hanem ellene sorakoznak a többiek? Ausztria vesztett ugyan, de a monarchia belső összetartása sokkal erő-

* Sismondi, *Histoire des républiques Italiennes* XVI. 349. l.

IV. Vilmos oraniai herczeg.

Mac. Houbraken (1685—1746) rézmetszete után 1753-ból.
Az eredeti festmény Reg. Gall müve 1751-ből.

sebbnek bizonyult, mint hitték és a német hegemonia mégis csak a Habsburgoknál maradt. Eltűrnek-e maguk mellett német földön egyenrangú, ellenséges hatalmat? A tengeri háborúban Anglia volt ugyan a győztes, de Francziaország is megtartotta tengerentúli birtokait és a két állam összeütközése a gyarmatokban alig volt kikerülhető.

Egészen tehát senkit sem elégíthetett ki a béke. Hogy ujabb kisérlettel többet nyerhessenek, erősödni kellett otthon és megbízhatóbb, hatalmasabb szövetségesek után nézni.

Mert a régi szövetségek rendszere e háborúban éppen nem vált be. Mária Terézia szövetségesei, a tengeri hatalmak, éppen a legérzékönyebb ponton sértették őt, midőn saját érdekükben Fridrik kielégítésére szorították. Viszont Francziaország sem lehetett megelégedve a porosz királylyal, ki akkor háborúskodott és akkor békélt, mikor neki tetszett. Minden forrongásban volt, belső s külső viszonyok egyaránt és a forrongásban Mária Terézia a mozgató erő, mely mindent megindít, hogy az új alakulások segítségével visszaszerezhesse Sziléziát és régi, másodrendű állásába szoríthassa vissza Poroszországot. XII. Károly nagyobb diadalokat vívott ki, mint Nagy Fridrik, mégis tönkre tette hatalmát egy csata.

E czél elérésére nem igen bízhatott a tengeri hatalmak őszinte támogatásában, melyeket annyi vallásos és politikai hagyomány fűzött Poroszországhoz. A mellett büszkeségét sértette az a gyámkodó ellenőrzés, melyet szövetségesei fölötte gyakorolni akartak. Belgiumot fel akarta virágoztatni, de abban megakadályozta a hollandusok politikai és kereskedelmi féltékenysége. Az ottani új vámtarifa ellen panaszt emeltek Anglia és Németalföld kereskedői.* Viszont az angolok zokon vették tőle, hogy subsidiumaikat nem a franczia háborúra fordítja, hanem nagyrészt udvari pompájára pazarolja. A dolog lényege az, hogy a nagy közös érdek megszűnt, mióta a Habsburgok már nem Francziaországban látták főellenségüket.

Viszont Francziaországnak, melynek Németország megoszlása volt mindig egyik legfőbb érdeke, meg kellett gondolnia, nem vét-e saját maga ellen, midőn a porosz királyt oly túlnyomó hatalomra segíti. Az a centralisált katonai északnémet állam sokkal veszélyesebbé válhatik, mint az annyi alkotórészből összeszerkesztett, lassan mozgó dunai birodalom.

* Ranke, *Geschichte von Oesterreich und Preussen, zwischen den Friedenschlüssen von Aachen und Hubertsburg.*

Ez ellentét még világosabb lőn, midőn Ausztria külügyeinek vezetése 1753-ban Kaunitz grófnak, az előbbi párísi követnek kezébe jutott, kinek főczélja volt lehetőleg jobb viszonyba lépni a Bourbonokkal; másrészt pedig Angolországban mind népszerűbbé vált a nagy porosz király. Az egész politikai rendszer forgott szóban és határozni kellett, mert 1754 óta tényleg már hadban állottak a francziák és angolok amerikai gyarmatai. A háború kitörése csak idő kérdése volt és nem lehetett kétség a felől, hogy a francziák sietni fognak Hannovera elfoglalására használni fel szárazföldi túlsulyukat. Az angol király e tartomány biztosítására szövetségre lépett Szászországgal, Bajorországgal és Oroszországgal, 1756 elején pedig Poroszországgal is.* Az előbbi hatalmaknak subsidiumokat fizetett Anglia és így várni lehetett, hogy Hannoveráért oroszok és francziák fognak küzdeni. Ausztria is kész volt fentartani az eddigi szövetséget, de csak azon feltétel alatt, ha az Poroszország ellen is lesz irányozva. Minthogy Anglia erre nem hajlott, a bécsi udvarban a franczia szövetségre irányuló politika jutott érvényre.

Bernis bibornok.
Augustin de St. Aubin (1736–1807) eredeti rajza után. Eredeti nagyság.

Már 1752 óta közeledett Mária Terézia a spanyol és a nápolyi Bourbonokhoz. Most, 1755 nyarán, elhatározta a franczia-angol bonyodalomnak felhasználását. A semlegesség fentartása Németországban majdnem lehetetlen, legjobb tehát a franczia szövetség, mely által majdnem biztosan lehet számítani Poroszország legyőzésére. Francziaországot, melyet úgy is sértett Fridrik hűtlensége az örökösödési háborúban, Németalföld egy részének átengedése által vélték megnyerhetni. A közös katholikus érdek is nagy szerepet játszott ez alkudozásokban, melyekben franczia részről Pompadour marquisné,

* Lecky, II. k. 484. l.

a királynak volt maitresse-e, most mintegy első ministere, játszotta a főszerepet. A mint Anglia megegyezett Poroszországgal, mind természetesebbé vált a franczia-osztrák szövetség. A Versaillesban 1756 május 1-én Bernis bibornokkal kötött egyezségben védő szövetséget kötött a két állam, mely századokon át soha meg nem szünt egymást ellenségének tekinteni.* Az alkudozások tovább is folytak és a francziák, ismerve, minő értéket tulajdonít Mária Terézia Sziléziának, támadó szövetséget ajánlottak fel, ha a császárné kész kedvező béke után nekik engedni át Németalföldet.

A versaillesi szövetség természetesen véget vetett az angol-osztrák jó viszonynak. Mária Terézia azonban joggal mondhatá, hogy annak Anglia vetett véget a porosz királylyal kötött szövetsége által, kivel ő nem állhat egy párton. Az addig az angolokkal tartó Oroszország, osztrák befolyás alatt, kész volt szintén Poroszország ellen fordulni, ha a tulajdonképeni Poroszország megszerzésére nyerhet kilátást. Svédország, mely egészen a francziáktól függött, Pomeránia birtokára vágyott. Szászország, hol a mindenható miniszter, Brühl gróf, halálos ellensége volt Fridriknek, hasonlókép szivesen látta volna Poroszország megalázását.** Ki kell azonban emelni, hogy 1756 nyarán még mindez csak terv volt és még csak Anglia és Francziaország közt folyt nyilt háború. Ekkor történt, hogy Fridrik, nem akarva bevárni, míg ellenségei bevégzik diplomatiai és katonai előkészületeiket, gyors támadás által akarta szétoszlatni az ellene tornyosuló fellegeket és 1756 augusztusban hadai élén benyomult Szászországba.

Fridrik tisztában volt azzal, hogy a hatalomban annyira túlnyomó coalitio fölött csak úgy diadalmaskodhatik, ha sikerül azt megosztani, vagy ha annak legveszélyesebb tagját, Ausztriát, egy csapással megbéníthatja. Megkérdeztette Mária Teréziát, béke legyen-e, vagy háború és midőn kitérő választ kapott, jogosultnak tartotta magát a támadásra. Fellépése most is csak úgy ellenkezett a nemzetközi joggal, mint 1740-ben, de annak határozatait ily nagy veszedelemben nem tartotta magára kötelezőnek.*** Szászország kész zsákmánynak kinálkozott, különben is az udvar, mint egy hivatalnoka, Menzel elárulta, belépni készült a poroszellenes szövetségbe.

* Arneth, IV. k. 442—443. l.

** Ranke, 201—206. l.

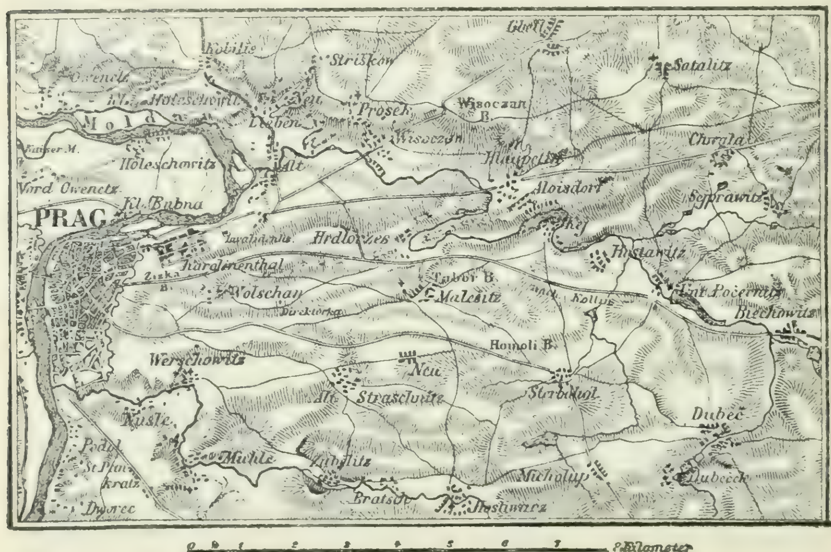
*** *Mémoire raisonné sur la conduite des cours de Vienne et de Saxe.*

Brühl.

Baleschou (1715—1764) rézmetszete után.
Az eredeti festményt Luis de Silvestre (1675—1760) festette.

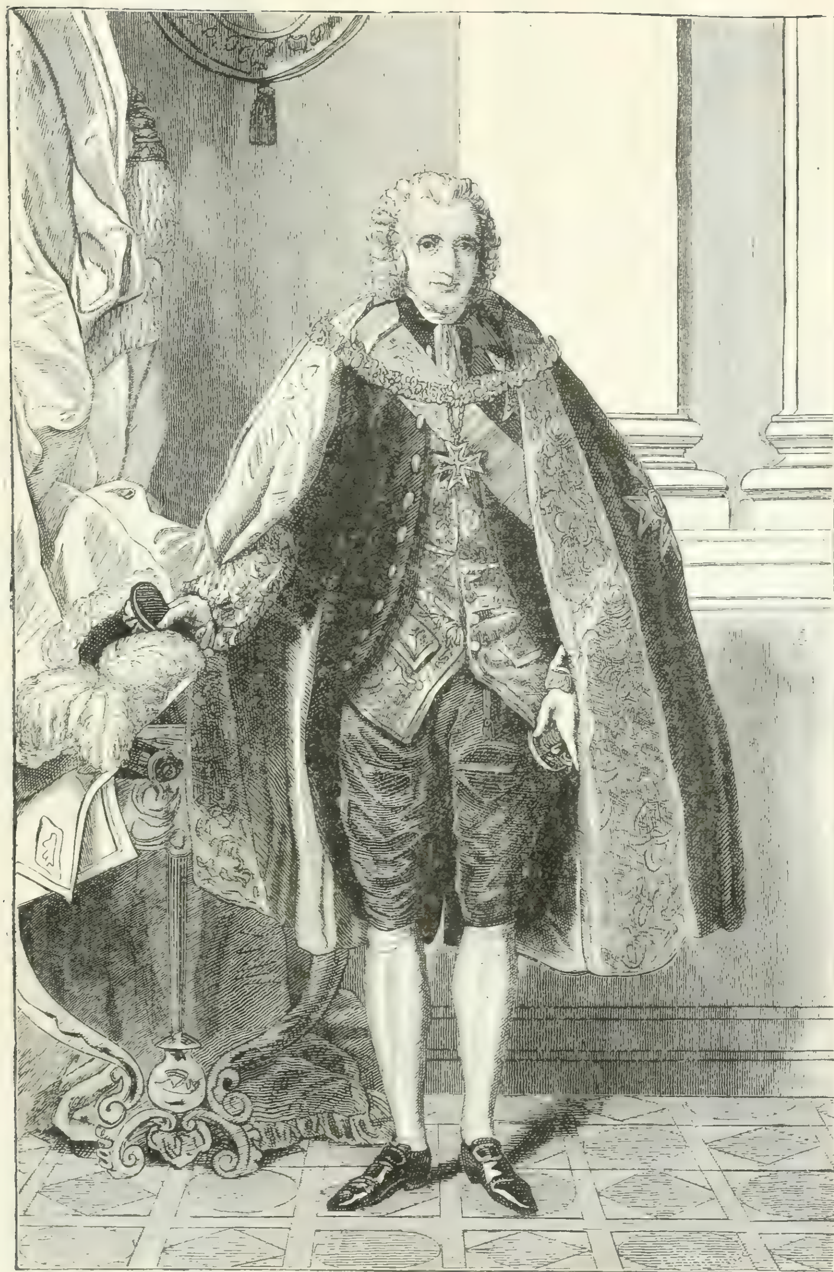
Mindenesetre a porosz volt az, ki a maga reális, kiméletlen modorával szakitott a hadviselésnek addigi lovagias formáival és rideg élet-halálharczczá tette a háborút. Ez kitűnt most Szászországban. Drezda még nem volt védelmi állapotban és már 1756 szept. 9-én porosz kézre jutott. Fridrik az állami levelezéseket akarta birtokába ejteni, mert azt remélte, hogy velük majd igazolhatja támadását. A papirokat a királyné rejtette hálószobájába. Egy porosz tiszt megjelent azok átvételére, de a királyné saját testével védte a szekrényt,

Prága jobb moldvaparti környékének térképe.

remélve, hogy reá, VI. Károly császár leányára, a dauphin anyósára, senki sem mer kezet vetni.* Hiába, a poroszok elvették és kiadták a papirokat, bár azok legföljebb az Ausztria ellen viselendő háborút igazolhatták. Fridrik nyomban megadásra szólitotta fel a Pirna körül gyülekező szász sereget, bár ujólag kijelenté, hogy Szászország ellen nem visel háborút. Mária Terézia, ki akkor férje birtokán, Holicsban tartózkodott, azt óhajtotta volna, hogy a szászok Csehországba vonuljanak, de azok nem akarták hazájukat elhagyni. Minthogy táborukat az éhség is fenyegeté, Browne tábornok Csehországból kisérletet

* Macaulay, *Frederic the Great. Essays.* 688. l.

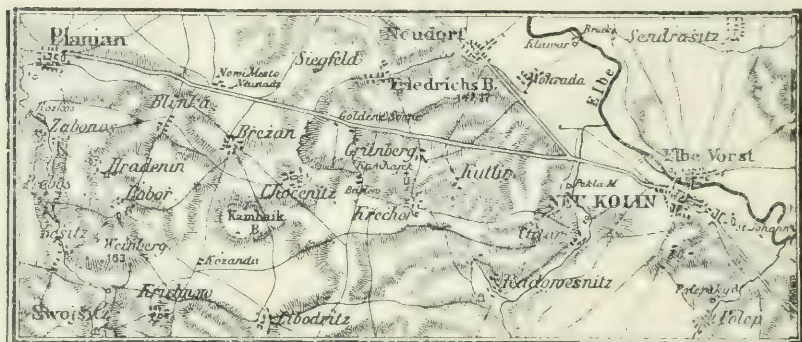

Louis Francois Armand du Plessis, Richelieu herczege.

Louis Charles Auguste Couder eredeti festménye. Pierre Maria Gault de Saint Germain (1754—1822) után. A versaillesi történelmi muzeumban.

tett felmentésére. A poroszok Lobositznál, az Elba szűk völgyében, útját állották és visszaszorították s október 14-én megadásra kényszerítették a szászokat. A capitulatio szerint a tisztek szabadon elmehettek, ha fogadják, hogy Poroszország ellen nem szolgálnak, a közlegényeket pedig saját seregébe sorozta Fridrik.* Télre Szászország minden gazdagságával az ő szállása maradt.

Tavaszra nagy készülődéseket tesznek ellene a szövetségesek, kikhez Oroszország és Svédország is csatlakoztak. Összesen fél millió katonát állítottak síkra Fridrik 200,000 embere ellen. A három nagy szárazföldi hatalom egyetért abban, hogy a negyediket, a legujabbat,

A Planian és Kolin között fekvő vidék térképe.

elfojtsa. Számban és képzettségben az osztrák volt a legkülömb, melyet Mária Terézia szelleme lelkesitett. Csak az volt a baj, hogy ismét a derék, de csatavesztőnek elismert Károly herczeg a vezér, mellette a nagytehetségű Browne csak mint segéd működik. Fridrik ellene fordul, a francziák távoltartását az angol és hannoverai csapatokra bízza.

Kora tavaszszal betör Csehországba és véres, nagy csatában legyőzi a Prágánál elsánczolt osztrák sereget. Itt estek el Schwerin gróf, Fridrik öreg, tapasztalt vezére és Browne (1757 május 6). De Prága felmentésére már útban van egy más nagy sereg, gróf Daun alatt. A király ismét gyors rohamtól várta a diadalt és legjobb ezredeit küldte a kolini sánczok ellen. Oly erős volt a roham, hogy az

* Midőn arra figyelmeztették, hogy ez az eljárás új és ellenkezik a joggal, a király azt felelte: *Je me pique d'être original.*

a. Grenadier
b Fusilier.
c. Schwartze Husaren.
d Blau oder Gelbe Husaren.
e. Reuter

March Königl Preußischer Trouppen.

Wir tretten unßern March mit allen freuden an,
dergleichen wir gar viel bißhero schont gethan:
und wißen wir offt nicht wo es hinaus werd gehen.
hat unßer König doch die weg schon ausersehen.

la Marche des Trouppes Prussiennes.

Nous sommes en marchant toujours insatigables.
Notre Roi nous conduit avec un grand sagesse:
la route est quelque fois inpracticable,
nous surmontons pourtant le tout avec vitesse.

f. Curassier Corporal.
g. Tragoner.
h. Carabinier
i. Constabler od Canonier.
k Daß Lager.
l. Daß Dorf

½ Med. Folio № 26.

Johann Michael Probst. excud. Aug. Vind.

Nagy Képes Világtörténet. IX.

POROSZ CSAPATOK A HÉT ÉVES HÁBORÚ IDEJÉN.

I. M. Probst rézmetszete után.

Charles de Rohan-Rohan, Soubise herczege.

Massard után. Az eredeti festmény a versaillesi történelmi képtárban.

ovatos Daun már kiadta a parancsot a visszavonulásra. De a szász lovasság vezére észreveszi, hogy a porosz sorok is megingottak és a kellő pillanatban ellenük vezette dragonyosait és a magyar lovasságot. Fridrik kétségbeesetten harczolt, erőszakkal kellett őt elvinni a csatatérről. Tulajdon öcscse, Henrik herczeg, már bukottnak tartotta, Phaëtonhoz hasonlította bátyját, mint Nagy Péter Károlyt. Mária Terézia ellenben úszott a kielégített boszú boldogságában. A kolini csata napját, junius 18-át, a monarchia születése napjának nevezte és örök emlékére alapította a Mária Terézia katonai érdemrendet, melynek Daun lett első lovagja. Fridrik ez első nagy vereségének csakugyan végzeteseknek látszottak a következései. A királyt a huszárok üldözték Szászország felé, öcscsét, Ágost Vilmost, maga Daun Szilézia felé. Fridrik nem volt megelégedve öcscsével és indulatában annyira megrótta őt, hogy lemondott és nemsokára meg is halt. Winterfeld tábornok, ki a király különös kegyének örvendett, szintén csatát vesztett és elesett, szeptember 7-én. Daun Sziléziában táborozott és Hadik András 3500 könnyű lovassal Berlinig portyázott és megsarczolta ezt a várost.

D. Berger rézmetszete után.

A többi szövetséges sem volt tétlen. Az oroszok megszállották és elpusztitották a porosz herczegséget és Grossjägerndorfnál szeptember 30-án legyőztek egy porosz sereget. A francziák Richelieu herczeg vezetése alatt Hastenbeck mellett legyőzték a cumberlandi herczeget, kinek fel kellett oszlatnia seregét. Hannovera franczia kézen maradt és így Brandenburg nyugat felől is nyitva állott. Oda készült egy franczia sereg Soubise herczeg alatt, melyhez a birodalmi sereg is csatlakozott.

A birodalom ugyanis, a császár inditványára, a porosz királyt, mint békebontót, átok alá vetette és büntetésére sereget küldött.

Az első orosz foglyok Berlinben.

Chodowiecki (1726—1801) 1758.-beli rajza és karcza után. (Jobbról a művész maga, feleségével.)

Ezen sereg indult az addig hadait összeszedő és elleneinek minden mozdulatát megfigyelő Fridrik ellen.

Richelieu herczeg késő vénségéig mintaképe maradt a franczia divathősöknek; Soubise ebben is versengett vele és a franczia tisztek követték a példát. Egész kis Versailles volt a franczia tábor. Kéjutazásnak nézték a Berlinbe vonulást. Meg akarták kerülni Fridrik táborát. A király azonban ellenük küldi, Seydlitz alatt, magyar mintára szervezett könnyű lovasságát és néhány lovassági roham és ágyúlövés vad futásba dönti nemcsak a tarka birodalmi contingenseket, hanem a próbált franczia gyalogságot is. Ez a hires rossbachi csata (1757 november 5), mely nevetségessé tette a francziákat, az ő nagy bámulójukat, a porosz királyt pedig a német nemzet ünnepelt hősévé avatta.

Ez a nagy diadal arra bátorította a királyt, hogy Thüringiából Sziléziába induljon, ezen tartomány visszaszerzésére, melyet mindenkorra elveszettnek tekintett, ha most vissza nem nyerheti. Katonáihoz appellált: felszólította őket, harczoljanak vallásukért, hazájukért, családjukért; a ki nem kész mindent koczkára tenni, szabadon mehet. Mindnyájan el voltak szánva a harczra az ördög és pokol ellen is. Az északnémet katonaságnak erős protestáns érzülete volt a hitetlen királynak legerősebb szövetségese: a legények egyházi énekeket dalolva mentek a csatába. Mégis merész vállalkozás volt a 30,000-nyi sereggel megtámadni a 80,000-nyi osztrák tábort. Csakhogy ott hiányzott az egyetértes Károly herczeg, Daun és Nádasdy közt. Leuthen mellett ment végbe az egész nagy háború legnagyobb csatája (1757 decz. 5). Mint rendesen, a király volt a támadó. Seregét ferde csatarendben állította fel, úgy, hogy az az ellenség jobb szárnyát fenyegette, de midőn ezt nagyon megerősitették, gyorsan a gyengült bal szárnyra vetette magát. Itt is a lovasság döntött. Nádasdy huszárjai nem birtak ellenállani Ziethen huszárjainak. Ebben az esetben az utánzás jobb volt az eredetinél. Néhány óra mulva a nagy sereg felbomolva, üldözve futott Csehország felé. A király pedig az év végéig visszafoglalá egész Sziléziát, Schweidnitz vára kivételével. Ez a két csata tette őt az egész világ művelt közvéleményének bálványává. Az ész hatalmát ünnepelték benne, mely porba taposta a nyers erőt.

E közvélemény különösen Angliában nyilatkozott erősen, hol Fridriknek évi négy millió tallér subsidiumot szavazott meg a parlament és pedig rendelkezési jogának minden korlátozása nélkül. Így 1758-ban kora tavaszszal megkezdhette a háborút. Most Morvába

II. FRIGYES DISZSZEMLÉT TART POTSDAMBAN.

Kiséretében a trónörökös, a későbbi II. Frigyes Vilmos, Ramin és Zieten generálisok. — Festette és metszette D. Chodowiecki (1726–1801)

Gróf Daun tábornagy.

J. E. Nilson (1721—1788) rézmetszete után. Az eredeti festményt Martin van Meytens (1695 vagy 99—1775) festette.

tört és Olmütz várát ostromolta. Daun nem bocsátkozott csatába, hanem csak könnyű csapataival nyugtalanította. Ezek Laudon és Siskovics tábornokok vezetése alatt elfoglalták egy nagy szállítmányát és ez által az ostrom félbenhagyására és elvonulásra kényszerítették. Seregét Csehországon át vezette és csakhamar kelet felé indult az oroszok ellen, kik már behódoltatták a porosz herczegséget és Brandenburgba törtek. Zorndorfnál, Küstrin közelében került csatára a dolog (1758 aug. 25). Az oroszok tömött sorokban állottak, minden ágyúgolyó talált és Seydlitz lovasai sem pihentek; le kellett őket mészárolni, de nem hátráltak. Midőn a csata után a részeg kozákokat és oroszokat foglyul a király elé hozták, így szólt Seydlitzhoz: «Lássa, ilyen ficzkókkal kell veszekednem.» Ez a sorsa minden nagy embernek; csak ritkán küzdhet méltó ellenféllel és még szerencse, ha a méltatlan az ő hatalmába kerül.

Nyugaton a Rajnánál ezalatt szerencsésen harczolt a francziák ellen Fridrik méltó hadnagya, Ferdinánd braunschweigi herczeg. De azért e hadjárat sem végződött nagy csatavesztés nélkül. Daun, felhasználva Fridrik távollétét, igen erős állást foglalt Szilézia és Szászország közt. Laudon, a könnyű csapatok vezére, szerte pusztított mindenfelé. Fridrik, ismerve Daun óvatosságát, igen merészen állást foglalt vele szemben, hogy sánczaiból kiszorítsa. Csak támadásra gondolt és a legegyszerűbb elővigyázatot is elhanyagolta. Így történt, hogy az október 13. és 14-ike közti éjjelen meglepték Hochkirch faluban (Bautzentól keletre) levő táborát. A poroszok a sötétségben is sorakoztak, de az ellenséget vissza nem verhették. Több, mint száz ágyújok jutott osztrák kézre. Két nagy ellenséges sereg táborozott az országban, segédforrásai egyre fogytak és így a dicsőn megkezdett hadjárat igen szomorúan végződött reá nézve.

1759-re azt határozták, hogy ez a két sereg, az osztrák és az orosz, mely eddig külön működött, egyesülve törje meg a makacs ellenséget. Egy nagy orosz sereg Szoltikov alatt betört Brandenburgba és az Odera melletti Frankfurtban hozzá csatlakozott Laudon hada is. Daun ellen Henrik herczeget rendelte a király, Laudon ellen maga indult 50,000-nyi sereggel. Kunersdorf falunál, Frankfurttól keletre, megtámadta az erősen elsánczolt ellenséget. Óriás munkával és nagy veszteséggel előre hatoltak a poroszok; még csak Laudon tartotta magát. De este felé, midőn Fridrik népe már elfáradt, Laudon pihent lovascsapatokat vezet elő és halomra dönti velök a porosz gyalogságot. Ez igazi Poltava volt; az annyiszor diadalmas

A. Closs X. J. K. NEMECEK

HANS IOACHIM VON ZIETEN

Königlicher Preuscher General der Cavallerie

Chef eines Regiments Hussaren. des Schwartzen Adlers Ordens Ritter

Erb Lehns und Gerichts Herr zu Wustrau.

gebohren den 10 May 1699

Berger Dániel rézmetszete után 1782-ből. Az eredeti festmény Therbusch Anna Dorothea (1728—1782) munkája 1769-ből.

A medvebőrkalpag a sárgarézből készült sasszárnyakkal, valamint a párducz-kaczagány a Hohenzollern-Muzeumban őriztetik, Berlinben, a Monbijou-kastélyban.

sereg vad futásnak eredt, a király körül, ki kétségbeesetten kereste a halált, alig maradt 3000 ember. Este azt irta ministerének Berlinbe: «Minden elveszett, mentse meg a királyi családot. Isten vele mindenkorra.» Mindent elveszettnek tartott és el volt határozva, hogy nem éli túl hazájának és dicsőségének vesztét. Már 1757 óta mindig mérget vitt magával, hogy élve ne jusson ellenségei kezébe; látjuk, nemcsak ellenségeivel szemben volt kiméletlen, hanem saját magával szemben is.

Az annyira rettegett katastropha még sem következett be. Szoltikov megelégedett az eddigi győzelmekkel, Laudon gyönge volt azok felhasználására, Daun pedig csak Szilézia visszafoglalására gondolt. Hiába, a «szivbe tőrdöfés» politikája porosz találmány: ellene nem alkalmazták, mikor lehetett volna.

Hanem azért helyzete kétségbeejtő maradt. Drezdát már szept. 4-én elfoglalták az osztrákok. Egyik legjobb tábornokát, Fink generálist egész seregével bekerítette és elfogta Daun (nov. 20-án Maxen mellett Szászországban). Egyáltalában ez a methodikus, higgadt, a mellett a kellő pillanatban elszánt vezér bizonyult Fridrik legveszedelmesebb ellenfelének. Meg voltak győződve arról, hogy előbb-utóbb az lesz sirásója.* Egyelőre az ejtette Fridriket kétségbe, hogy minden szokása ellenére védelmi állást kellett elfoglalnia. Csak az vigasztalta, hogy a szövetségesek közt szembetünő volt az egyetértés hiánya és, hogy a franczia birodalom növekedő gyöngesége képtelenné tette a versaillesi udvart arra, hogy Mária Teréziát erélyesen segítse. Ferdinánd herczeg ismét győzött Mindennél, Westfaliában. Éppen a reá nézve annyira válságos 1759. esztendő volt Angliára nézve a leggyőzelmesebb. Ekkor hóditja meg Clive Bengáliát, ekkor győzi le Wolfe Quebeknél a francziákat és szerzi meg Canadát. És, ha előbb az angol subsidiumokat azért szavazták meg, «mert Amerikát Németországban kell meghóditani», most viszont Amerika meghóditása lényegesen könnyitett Fridrik helyzetén.

Olyan nagy volt az általános kimerültség, hogy a király azt szokta mondani: az győz, kinek az utolsó tallér marad a zsebében. De meg is tett mindent, hogy ez ő legyen.

A kincstár kiürült, a király rossz pénzt volt kénytelen veretni, a mi ismét a forgalmat akasztotta meg. Nem fizették többé a hivatal-

* Horace Walpole levelei.

nokokat, sem a nyugdíjasokat.* Lehetetlennek látszott, hogy e százezernyi hadak által elpusztult porosz terület tovább birja e küzdelmet. «Hanem a király úgy viselte a háborút, a hogy még nem

Pompadour marquise.
Quentin de la Tour (1702–1788) festménye után.

viselte európai hatalom, kivéve a jólét bizottságát a franczia forradalomban. Úgy kormányozta királyságát, mint egy várparancsnok az ostromlott várat, nem törődve azzal, mennyi vagyon pusztul el, sem a polgári foglalkozás szünetelésével, csakhogy szembe szállhasson

* Ranke, 357. l.

ellenségével. A míg van egy ember Poroszországban, az puskát hordhat vállán, a míg van egy ló, azt a tüzérséghez lehet venni. Némely tartományban egészen megakadt a polgári kormány. De még volt burgonya, volt árpakenyér, volt ólom és lőpor és a míg nem volt hiány az életet fentartó és tönkretevő eszközökben, Fridrik el volt határozva küzdeni a végsőkig.»* Nemcsak a saját országát merítette ki, hanem a szomszéd Szászországot is, hol még az erdőket is kivágatta, hogy pénzre tehessen szert. Mindamellett csak 80—90,000-nyi embert állíthatott síkra, míg az ellenséges hadak száma tán négyszer annyit tett ki.

A következő hadjárat elején újra nagy csapás éri: Laudon elfogja a Sziléziában, Landshutnál felállított figyelő hadtestet, mely a király parancsára megmaradt veszélyes állásában. (jun. 20). Ismét elveszett több ezer próbált vitéze, már maga is nagyon érezte a veteránusok hiányát. De sokat pótolt tekintélye, melynek vasparancsa össze van kötve az ügy iránti teljes odaadással (Ranke). Még többet pótolt katonai lángesze, mely ez évben döntő fordulatot adott a harcznak. Sziléziába ment, hol Laudon Liegnitznél megütközött vele, bizva a közel táborozó Daunnak támogatásában. De Daun elmaradt és a poroszok hosszú idő után ismét győztek (1760 aug. 15). Ekkor történt, hogy az orosz és magyar könnyű csapatok Totleben és Lacy vezetése alatt másodszor is megszállották Berlint. Totleben még csak a nagy hadi szertárt sem rombolta le, de katonái mindenfelé pusztítottak. Potsdamban ellenben, hol gróf Esterházy Antal volt a parancsnok, épen maradt a királyi kastély.** Fridrik közeledése csakhamar elűzte a portyázókat (okt. 5).

Ismét Szászország felé kellett fordulnia, hol Daun táborozott és hol Hadik a birodalmi sereggel elfoglalta Wittenberg és Torgau várait. Torgaunál ütközetre került a dolog, melyben a király ismét támadhatott (nov. 3). Az osztrák tüzérség nagy erőt fejtett ki; még soha sem volt oly ágyuzás, mint ott, de végre is győztek Ziethen huszárjai és a sebesült Daun visszavonult. Így Szászország nagy része ismét porosz kézre jut.

E tapasztalatok arra birták az osztrák vezéreket, hogy többé ne bocsátkozzanak nagy csatába, hanem pusztitással, egyes várak elfoglalásával gyöngítsék, fáraszszák Fridriket és idézzék elő végső kime-

* Macaulay, 647—648. l.

** Arneth, VI. 169—170.

rülését. Fridrik, kinek úgyszólván már nem volt állama, csak serege, szintén tartózkodott az ütközetektől. Az 1761. év táborozással telt el Sziléziában. A lassú elvérzés annál valószinübb volt, mert most már egyetlen szövetségese, Anglia is elhagyta. Pitt harczias minisztériuma megbukott és 1762-ben Anglia már nem fizetett neki subsidiumokat.*

Monarchiában a személyes ügyek el nem választhatók az általánosoktól. Tudjuk, minő fordulatott adott Anna angol királyné szeszélye a spanyol örökösödési háborúnak. Most is hasonló dolog történt. Ki tudná megmondani, minő része volt a nagy coalitióban annak a maró gúnynak, melylyel Fridrik Erzsébet czárnőről, XV. Lajosról és ennek maitresseéről, Pompadour marquiseról szokott nyilatkozni? Ezek tehát majdnem oly hőn óhajtották a porosz király bukását, mint maga Mária Terézia. Erzsébet czárné 1762 január 5-én meghalt; utódja, III. Péter, a királynak bámulója, nemcsak visszahivta seregét, hanem barátságát ajánlotta fel. Az orosz segítség elmaradása pedig annál nagyobb csapás volt Mária Teréziára nézve, mert attól kellett tartania, hogy a török megtámadja Magyarországot. Hajlott a békére. Csak azt akarta megtartani, mi Sziléziából még kezében volt. De Fridriknek Daun fölött kivívott burkersdorfi győzelme (jul. 22) és Schweidnitz várának elveszése (okt. 9) elvette ezen reményét is. Attól kellett tartania, hogy egyedül marad fegyverben, mert már Francziaország is megbékélt Angliával.

Ily viszonyok közt jött létre a béke, az általános kimerülés közepett, Hubertsburgban, a szász választó vadászkastélyában, 1763 február 15-én. Annyi irtóztató mészárlás és pusztitás után egy talpalattnyi földet sem nyert egyik fél sem. De a győztes mégis Fridrik, ki egy világgal szemben fentartotta magát, birtokát, államának nagyhatalmi rangját. Mária Terézia legnagyobb tragikuma az, hogy miután annyi áldozatot követelt népétől, annyi vérontást idézett elő, ebbe mégis bele kellett nyugodnia. Csak csekély vigasztalásnak tekinthető, hogy a brandenburgi választó lekötötte szavazatát a római császárválasztásnál a császárné fiának, Józsefnek.

* Lecky, III. 47.

A bajor örökösödési háború.

Még egyszer összemérte erejét a két állam, midőn mind a két nagy uralkodó már békére hajlott. A háború oka a német egyensúly fentartása, annak megakadályozása, hogy a katholikus Németország egy jelentékeny része Ausztria birtokába jusson. Midőn még anyja tekintélye bénította II. József tetterejét, azon téren kivánta érvényesiteni eszméit, hol császári méltósága ehhez teljes jogot adott: a német alkotmány terén. Csakhogy a császári felsőség keresztülvitele igen nagy akadályokba ütközött az egyházi és világi rendeknél egyaránt. Nem is volt más eredménye a császár fellépésének, mint a kedélyek felzaklatása és a közvéleménynek ismét az alkotmányos reformmal foglalkozása. A Poroszországhoz való viszony lényegesen nem javult, s a bécsi udvar nem mondott le azon meggyőződéséről, hogy csak Poroszország megsemmisítésével állíthatja vissza régi hatalmát.

Ehhez igen nagy lépéssel közeledik, ha sikerül Ausztria anyaországát, Bajorországot az örökös tartományokhoz csatolni. Egy emberöltővel előbb a bajor dynastia tartott igényt a Habsburg örökre, most, még Mária Terézia életében, 1778 elején, kihalt a Wittelsbachok bajor ága és a császári udvar csak azon feltétel alatt ismerte el a palotagróf örökösödési jogát, ha alsó Bajorországot átengedi a császárnak. Minthogy a Habsburgok csakugyan jogot tarthattak e vidékre, a szerződés létrejött és az osztrák seregek már be is vonultak az illető tartományba.

Most is, mint 1744-ben, Nagy Fridrik lépett fel, mint a birodalmi alkotmánynak és Bajorországnak védője. Seregei élén bevonult Csehországba, s bár a német fejedelmek közül csak Szászország állott pártján, elég erős volt a császári sereg visszatartására. Nem folytak nagyobb ütközetek, az osztrák sánczok utját állották a poroszoknak és csak egyes huszárcsetepaték mutatták a hadakozó felek vitézségét. Nem is nézték ezt nagy háborúnak, hanem szilvaháborúnak nevezték, mert a Csehországba tört poroszok jobbára e gyümölcscsel voltak kénytelenek táplálkozni. József, ki maga is részt vett a táborozásban, nem nyert diadalt, de elegendőnek tartá, hogy serege már megállja a sarat nagy ellensége ellen. De mig a harcz terén nem történt semmi döntő esemény, a diplomatiai helyzet mind kedvezőbbé vált Poroszországra nézve. Francziaországot, Ausztria szövetségesét, az angol háború tartá lekötve. Oroszország

RÉSZLET BERLINBŐL, NAGY FRIGYES IDEJÉBŐL.

Az operaház és királyi palota.

Legeay metszete után.

ellenben erélyesen lépett fel a német egyensúly érdekében. Így Mária Terézia, ki nem akarta birodalmát egy új nagy háború esélyeinek kitenni, fia tudtán kívül békealkut kezdett, mely 1779 tavaszán békéhez vitt. A tescheni békében Ausztria csak egy kis kerületét nyerte Bajorországnak, az Inn mellékén; a német egyensúly érintetlen maradt.

Nagy Fridrik uralkodása.

Egy század haladása abban fejezhető ki, hogy XIV. Lajos mondása szerint a király maga az állam, a nagy porosz király szerint pedig az állam első szolgája. Pedig Nagy Fridrik tán korlátlanabb uralkodó volt a napkirálynál, tán korlátlanabb minden fejedelemnél, kit az európai történet ismer. Már atyja gyökeresen végzett a rendek, az udvar, maga a királyi család korlátozó befolyásával. Az egyház hatalma e protestáns országban soha sem volt jelentékeny, Fridrik lelkére pedig éppen semmi befolyással nem bírt. És egyénisége abban áll, hogy lerázza az utolsó igát is, azt, mely előtt minden elődje meghajolt, a formáét, a szertartásét.

Abban a szerencsés s szinte páratlan helyzetben volt, hogy semmi belső ellenállást nem kellett legyőznie. Egész erejét, az államéval együtt a külső hatalom emelésére és országa felvirágoztatására fordíthatta. Nála csakugyan a királyi hatalom mintegy személytelen, a közt szolgáló fogalommá válik. Nem is engedi, hogy érdekét bármikép elválaszszák az államétól, vagy épen szembe állítsák vele. «Én csak azt tartom hasznomnak, mi népem hasznára és könnyítésére szolgál», írta túlbuzgó hivatalnokainak.* El is bocsátotta azt a tisztviselőt, ki a kincstárt a lakosság kárával akarta gazdagítani. Egyebekben nem kellett újítania: elég, ha atyja nyomán haladt, valamivel finomabban és emberségesebben.

Az ilyen király, ki nem méltóságot akart, hanem munkát, nem tarthatott udvart a régi módon. Nejével alig érintkezett, de más nő sem dicsekedhetett kegyével. Társasága ifjusága barátaiból állott, de ministereknek atyja próbált tanácsosait tartotta meg. Kora reggel egyedül dolgozott, aztán ministereivel, dél felé kilovagolt, barátjaival ebédelt, este concertet hallgatott, vagy maga is flótázott. «De lelke nem annyira a játéknál volt, melybe csak hangulatát lehellte, mint az ügyeknél. Ilyenkor teljes magányban fontolta meg a nehe-

* Ranke, *Preussische Geschichte* III—IV. k. 279. l.

zebb kérdéseket».* Későbbi éveiben még ministereit is ritkán kérdezte. Titkáraival végzett mindent. A külügyek vezetését és annak titkát egészen magának tartá fenn. A végletig vitt személyes uralom

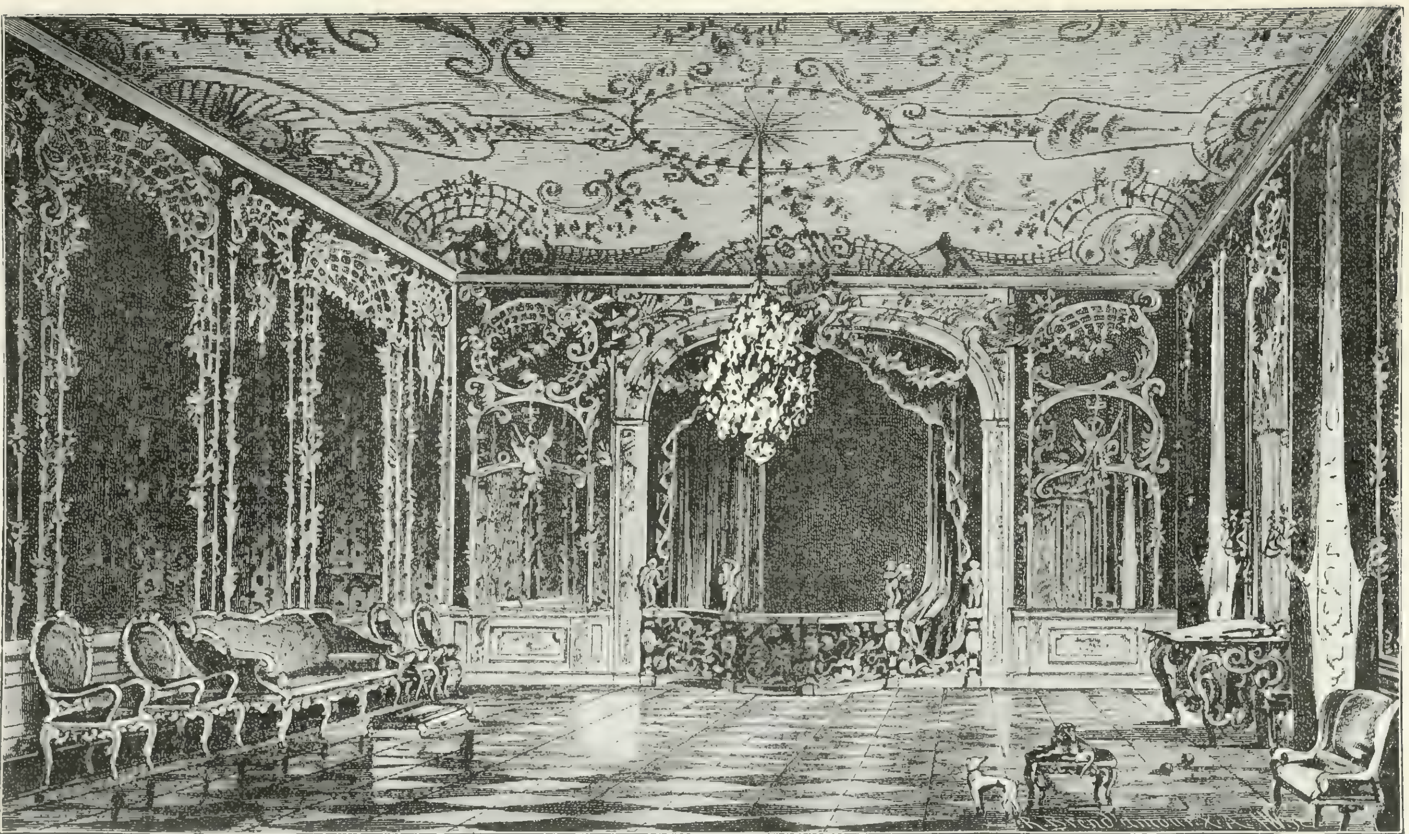

Nagy Fridrik.
Schmidt G. F. (1712—1775) 1746-ból való rézmetszete után.
Az eredeti festmény Antoine Pesne (1684—1757) műve.

volt ez, de nem az önkényé, hanem a munkakedvé és kötelességtudásé.

Mindennek utána járt, egyre utazott, személyesen akart volna

* U. o. V. k. 301. l.

Nagy Fridrik hálószobája Sans-souciban, a mint a király életében volt.

Strack építész aquarellje után. Jobbra elől a szék, melyben a király meghalt, most a berlini Hohenzollern-Muzeumban. A király a háttér fülkéjében aludt.

ismerni és javítani mindent. De legfőbb gondját a békében is a hadseregre fordítá. Az évi nagy gyakorlatok nála nemcsak a begyakorlás, hanem az elvi kérdések eldöntésének eszközéül szolgáltak. Sokat foglalkozott a hadviselés elméletével is; mindent alapjára akart visszavezetni, tudományt látott a háborúban csak úgy, mint a békében.

Első sziléziai hadjáratai megállapították vezéri és diplomatiai hírnevét; már 1745-ben «Nagy»-nak nevezték. De a hódítás nagy feladatot is rótt reá: Sziléziának többi országaihoz való szoros csatolását. Véget vetett ott az osztrák kormány alatt fenmaradt régi alkotmánynak és az egész igazgatást személyes intézkedése alá helyezte. Az adó igazságos elosztása végett új összeirást és katasztert rendelt. Egyháziak és nemesek egyaránt meg voltak adóztatva. Minthogy a hétéves háború alatt nagyon elpusztult a tartomány, egy félévre elengedte az adót. A kárvallottaknak tizenhétezer lovat és roppant mennyiségű gabonát engedett át. Néhány év alatt 37,000 új gyarmatost telepített oda. Tizenöt, lengyel módra fából épült várost, jobbára a maga költségén építtetett fel kőből. 1763-tól 1783-ig összesen 6,200.000 tallért költött e tartományra. Nagy gondja volt az ott már rég virágzott fejlett nagy ipar fentartására akkor is, midőn az, a politikai elválasztás következtében, elvesztette régi biztos piaczát, Magyarországot. A sziléziai vászonnak utat nyitott a tengerentúli kereskedés által Amerikába és Indiába.*

De Szilézia beolvasztása nemcsak kormányzati és gazdasági tekintetben követelt nagy gondot. A tartomány lakossága nagyrészt katholikus volt. Mikép fog az beilleszkedni az addig túlnyomóan protestáns állam keretébe? Nem fognak-e a katholikusok az osztrák uralom után sóvárogni?

Ezen kérdés megoldása összefügg Fridrik egész egyházpolitikai rendszerével.

Tudjuk, hogy ifjuságában a protestáns elvektől való eltérése volt atyja haragjának egyik legfőbb oka. Istenben hitt, de a vallásokban ember művét látta. Mostanában elég gyakori, hogy éppen a hitetlenek, vallásilag legközömbösebbek lépnek fel legsűrűbben, mint a türelmetlenség szószólói. A boldog XVIII. század legalább ezt a hypokrisist nem igen ismerte. Nagy Fridrik mindjárt trónra lépése után

* Lásd bőven: Mirabeau *De la monarchie Prussienne* czímű munkájának I. kötetét és a *Schlesien vor und nach dem Jahre 1740* czímű két kötetes munkát.

kijelentette, hogy országaiban mindenki a maga módja (façon) szerint üdvözülhet. Ettől egész uralma alatt nem tért el. Soha sem tagadta, hogy hite más, mint alattvalóié, hogy sem Kálvin, sem Luther, sem a pápa hiveihez nem tartozik, hanem Voltaireben tiszteli vallása patriarcháját. A sziléziai katholikusok igazságos, jóakaró urat nyertek benne, ki seregében, tisztviselőinél, minden alattvalójánál csak az érdemet és jogot nézte, nem a felekezetet. A felekezetnélküli állam eszméjének ő első nagy történeti képviselője. De azért a protestáns hagyományokat sem vetette félre. A hétéves háborút az osztrák-francia szövetség, melyhez 1758-ban a pápa is csatlakozott, másrészt meg a porosz-angol frigy szinte folytatásává tették a vallásharczoknak. A magyar protestánsok több izben hozzá fordultak oltalomért. Az egyenes beavatkozást kerülte, mert azt Mária Terézia előtt könnyen lehetett volna azon színben feltüntetni, mintha legnagyobb ellenségével értenének egyet protestáns alattvalói. Ezért a boroszlói püspökkel egyenesen a pápának iratott oly értelemben, hogy a magyar protestánsok üldözése rossz következésekkel lehet a sziléziai katholikusokra nézve. A lépésnek megvolt a hatása: XIV. Benedek pápa mérsékletre intette a túlbuzgó veszprémi püspököt, Biró Mártont.*

Elméletben a király egyetért tehát Voltaireral és levelezésök mutatja, minő könnyedén, gyakran tréfásan nyilatkozott a legmagasabb kérdésekről: Istenről, a halhatatlanságról, az akarat szabadságáról. De a positiv vallások, különösen a katholikus egyház iránt való gyűlölet, mely annyira jellemző vonása a felvilágosodás akkori franczia irodalmának, egészen hiányzik belőle. A gyakorlatban meg kellett ismernie, minő nagy kormányzó eszköz a vallás; ha más nem, megtaníthatta reá vitézeinek viselkedése Leuthennél. Ő minden meggyőződést tisztel. «Szabad-e arczul csapni a népeknek idő által szentesitett előitéleteit? És ha élvezzük a gondolkodás szabadságát, kell-e gyalázni az elfogadott hitet?»** Igaz, hogy a köznépet nem is tartja érdemesnek arra, hogy felvilágosítsák. És minthogy a hatalmi kérdés nála mindenben az első, e szempontból itéli meg országa hivatalos vallását is. «Észak fejedelmei — irja még trónörökös korában 1737 máj. 14-én — sokat köszönnek Luthernek és Kálvinnak (különben elég gyönge emberek), kik felszabadították őket a papok és a

* E levelezéseket a berlini áll. levéltár őrzi. 1750. és 1751. évekből.

** 1766 aug. 7-iki levelében. II. k. 357. l.

római udvar járma alól és az egyházi javak saecularisatiója által növelték jövedelmöket: de azért e vallásban sincs hiány vakbuzgókban és babonásokban».

Minden felvilágosodása mellett conservativvá tette őt vallásos tekintetben államférfiúi belátása, mint hadvezér meg, philosophiai meggyőződésével ellentétben, fentartotta a társadalmi különbségeket, különösen a nemességet. Állama első sorban katonai volt, nem nélkülözhette a Junkereket, kiket atyja tiszteknek nevelt. «Mint philosophus utálattal szól a jobbágyságról, de a robot eltörlését a nemesi birtok oly megkárositásának tekinté, hogy nem mert hozzáfogni. Nemesi jószágokat csak nemes birhatott, de azt visszaélésnek nézte, hogy a jobbágytelkek nemesi kézre jussanak, mert az csökkenti a népességet. Az ipar és kereskedés a polgár dolga. Nem akarta, hogy a polgárság nemesi birtokok megszerzésére forditsa pénzét, a mint másrészt nem látta szivesen a nemesség részvétét kereskedelmi vállalatokban.»* A bölcselkedő király tehát fentartotta a középkor rendjeit, csak azon volt, hogy az alkalmazásban enyhítse a feudalis visszaéléseket. Erre pedig eszközt nyujtott neki a rendi érdekeken felülemelkedő állami igazságszolgáltatás.

Új törvénykönyv alkotására is adott megbízást és kanczellárja, Cocceji, 1746-ban ki is dolgozta a *Codex Fridericianust*. De a feudalis viszonyok a modern elvekkel elméletileg nem voltak összeegyeztethetők és így a Codex soha sem léphetett életbe. Mégis sokat elért a király független, tudós, becsületes birói kar létesitése által. Bár elvben fentartá azt a jogát, hogy a perek folyamába avatkozhatik, a Codex meghagyja a biráknak, hogy semmi rendelet által ne engedjék magokat eltéríttetni a törvényes eljárástól.** A fiscalisokat pedig felelősségre vonta, ha a kincstár érdekében zaklatták az alattvalókat.

Nemcsak népe biztosságára és jólétére, hanem művelésére is volt gondja. Szászországból, hol Bötticher, az aranycsináló, szinte véletlenségből jutott reá az addig csak Khinából és Japánból hozott porczellán készitésére és hol már 1710 óta fennállott a meisseni gyár, nemcsak munkásokat hozatott a berlini porczellángyár meg-

* Ranke, *Friedrich der Grosse*. 41—42. l.

** Ismeretes az az anekdota, hogy midőn a király tisztviselői zaklatták Arnold gersdorfi molnárt, az azt mondta: «Van még biró Berlinben.» Mutatja az igazságszolgáltatásba vetett bizalmat és az annak alapján fejlődő jogérzetet. A király e per miatt elbocsátotta Fürst kanczellárt.

alapitására, hanem néptanítókat is, mert a német protestantismus szülőföldje az iskola terén még megtartotta régi hírnevét. Emlékirataiból kitünik, minő nagy súlyt helyezett a népoktatásra. Az ifju-

Voltaire szobája Sans-souciban.

ság nevelése a kormány tevékenységének egyik főtárgya. Mindenre van hatása; nem teremt, de jóváteszi a hibákat. Addig a községek takarékossága azt a visszaélést ápolta, hogy rendesen a legkevesebbel megelégedőt tették meg tanitónak. Most a király elrendelte,

hogy csak vizsgált tanitókat alkalmazzanak. Hogy ez elérhető legye képző intézeteket alapitott protestáns és katholikus néptanít részére.

Nem elégedett meg a nép iskolai tanitásával, hanem rendelete vel is oktatta, különösen gazdasági ismeretekre. Királyi rendelet utasitották a parasztot a luczerna és kömény termelésére, az eperf ültetésre és a selyem tenyésztésére.

De azért első sorban mégis hasznot várt minden intézkedés től. Szivén viselte népe jólétét, de munkája eredményeit magána az állam szolgálatának foglalta le.

Porosz katonai kiképzés.
Chodowiecki metszete után.

Uralkodása vége felé a nagyhatalmi állás fokozódó követe lései őt is népe financialis kizsákmanyolására szoritották. Mind ország tapasztalása mutatja, hogy állandó katonaságot, ott, h pénzgazdaság van, tisztán a telekadó jövedelméből fentartani ne lehet. A közvetett és fogyasztási adóknak akkor kezdődött na divatja és szüksége, midőn a modern állam nagy feladataival és ig nyeivel kifejlődik. Természetes, hogy Francziaországban volt akko legkövetkezetesebben keresztülvive ez a financiális rendszer. Csak hogy ott minden jövedelem bérbe volt adva, Fridrik pedig, hogy hasznot meg ne kelljen osztania, a maga tisztviselőivel, az úgyn vezett régie-vel szedette be az acciset. E hivatalnokok mind franczia voltak és egy franczia iró, a nagy Mirabeau, így jellemzi e rendsz működését :

Nagy Képes Világtörténet. IX.

BOROSZLÓ LÁTKÉPE. F. B. Werner: Scenographia Urb

Nagy Képes Világtörténet. IX.

BERLIN LÁTKÉPE. Egy 173

der Oder Seyten

Oder A

u S. Albrecht. 16. Kirch der P.P. Jesuiten auf der Burg. 21. Stadt Rathaus.
17. Jesuiter Thurn 22. Minoriten Kirch zu S. Dorothea
S. Claren. 18. S. Maria Magdalena Kirch. 23. S. Elisabeth Luthr. Haupt Kirch.
...ter Kirch. 19. Observatorium u. Jesuiter Schule. 24. Das Zeughaus.
20. Das Oder-Thor. 25. Franciscaner ... 26. S. Barbara Kirch. 27. Der Werder.

Silesiae czímű művéből, mely 1752-ben jelent meg.

készült térkép aljáról.

«Különös módja volt ez az ország helyreállításának pusztítás által. A franczia fiscalitás növendékei, kik Európa azon birodalmában tanulták a kisajtolás mesterségét, hol azt legtöbbre vitték és kiket csak hivataluk kötött Poroszországhoz, borzasztóan zaklatták a kereskedést és a népet. Nagy önkényt gyakorolhattak; megvizsgálhatták a házakat, raktárakat, kocsikat és embereket, még az országúton is. Annyi kihágást követtek el, hogy ez utóbbi jogot megvonták tőlük, de a többinek gyakorlatában a király fentartotta őket. Borzasztó igazság az, hogy a kereskedés sokkal inkább megsinylette az elviselhetetlen bilincseket, mint a pénzt, melyet kisajtoltak belőle».*

Eredetileg igen józan és czélszerű volt a fogyasztási adók terve. Abból indult ki, hogy mindaz, mi fényűzésre szolgál, a király kénye szerint megadóztatható, míg másrészt a szükséges élelmi czikkeket csak aránylag csekély adó sujtsa. Az idegen fűszerek és italok a magas vámok által csaknem egészen kizárattak. Nagyon megsinylette a porosz vámrendszert hazánk is: a magyar borok elvesztették ezen egyik legjobb piaczukat, helyökbe kölcsönös kereskedelmi kedvezések alapján inkább a francziák léptek. A király országából egész Spártát szeretett volna csinálni, hogy minden pénz az ő kincstárába jusson. 1765 óta monopolium lett a dohány, később a kávé is, hogy a szegényebb osztály elszokjék élvezetétől. Hogy a posta többet jövedelmezzen, eltiltotta a magánfuvarosok versenyét. A só, a bélyegadó, a lutri, megannyi jövedelmi forrássá vált. Annyira gondoskodott a király mindenről, mi pénzt hozhat az országba, hogy halálos büntetéssel sujtotta a gyapjú kivitelét, mert annak feldolgozásából amúgy nem alattvalói, hanem idegenek húznának hasznot.

Ez az egyoldalú, pedáns, zaklató fiscalis rendszer megtöltötte ugyan a király kincstárát, de annyira terhes volt a népre nézve, hogy az uralkodó általa elvesztette nagy és megérdemelt népszerűségét. És, ha tekintetbe veszszük az akkori budgetot, teljesen igazoltnak látjuk a panaszt. Jövedelmeit 7 millióról 20 millió tallérra fokozta; ebből a belső kormány 4 milliót igényelt, az udvartartás 200,000-et, a sereg 12,800.000-et. A felesleg a kincstárba került, melyben halálakor 55 millió tallért találtak. Meddig birhatja el a még fejletlen ország ezt az irtózatos terhet?

Mert hiába, a philosophus királynál, ki oly szépen tudott elmélkedni az uralkodó kötelességéről és ki részletekben meg is mu-

* I. m. I. k. 182—184.

tatta, hogy gondját akarja viselni népének, mégis csak a sereg, a külső politika, a hatalom megszerzése és fejlesztése állott legelől. Ez által pedig nemcsak saját nemzetét sujtotta, hanem bizonyos tekintetben átkává vált egész Európának.

Addig ugyanis a nagy legitim hatalmak közt nem folyt élet-halálharcz és, ha volt is terhes, költséges háború, azt igazi béke, lefegyverezés követte. De mióta ő, hogy hódíthasson és megtarthassa ragadmányát, mindig készen állott seregével, gazdasági tekintetben megszünt a nagy külömbség béke és háború közt. Ez által ugyanarra kényszerítette az újabb jogtalan megtámadásoktól méltán tartó szomszédokat, különösen Ausztriát. Történetileg véve ő az annyira nyomasztó fegyveres békének első előidézője.

De ez a bűne, mely különben oly szoros összeköttetésben áll az ő hivatásával és államának történeti szerepével, nem tehet elfogulttá kétségtelen nagysága iránt. Egyéniségének hatása nem szorítkozott országára. Páratlan hadi és diplomatiai tapasztalatai, sikerei csakúgy, mint fáradhatatlan munkássága, hősévé tették őt századának. Mint Michelet szépen mondja: ő valósította meg a század nagy elvét: a cselekvést. Első sorban a német nemzetnek volt hőse, a művelt középosztály benne látta előharczosát és, mint Goethe mondja, nem annyira porosz — mint Fridrik-párti volt. Ehhez járult még összeköttetése a divatos franczia írókkal, nagy érzéke a nyilvánosság iránt, melynek köszönheté, hogy nemcsak uralkodói működése foglalkoztatá a világot, hanem magánéletének minden mozzanata is. Mindent tudtak felőle és mindenben egyforma nagynak, «egyetlen»-nek tartották.

Sokat írtak és nyilatkoztak felőle a legkiválóbb elmék, hogy csak Voltairet, Mirabeaut, Goethet, Napoleont és Ranket említsük. A magunk részéről csak egy lényeges vonást csatolhatnánk jellemzéséhez, hatása titkához.

A renaissance és reformatio nagy mozgalmai óta, melyek a természetességhez való visszatérést, a középkori czafrang elhagyását czélozták, ismét a convenientia, a szertartás, az üres, tartalmatlan forma vett erőt az európai emberiségen. Mint a renaissance tiszta ízléséből a diszes, de tartalmatlan barokk, úgy fejlődött a XVI. század hatalmas, szenvedélyes nemzedékéből az udvarok üres pompája, a királyok szinpadias méltósága, szolgáiknak még üresebb «elhalása». Még a vallás is tisztán formává lett, legalább az előkelő körökben. És ha megjelent egy-egy hatalmas, öntudatos egyéniség, azt ide-

Cocceji.

J. Haid (megh. 1767) metszete után. Az eredeti festményt Lysiesky festette.

genné, gyűlöltté tette a már nem időszerű vallásos fanatismus, mint Cromwellt, a barbár kegyetlenség, mint Nagy Pétert, a nevetségig menő kicsinyesség és durvaság, mint I. Fridrik Vilmost. Nagy Fridrik a XVIII. század első nagy alakja, ki művelt létére eredeti is mert lenni.

Mint király és hadvezér nagyot alkotott, de dicsőségét csakhamar elhomályosítá, államát csaknem megsemmisíté Napoleon. De

egyéniségének hatása tán maradandóbb volt, mint politikai alkotása. Hanem ő a mellett külön életet is élt, mint művész és iró, szabadon, saját ösztönét, izlését követve. Ez az élete Sans-soucihoz van kötve.

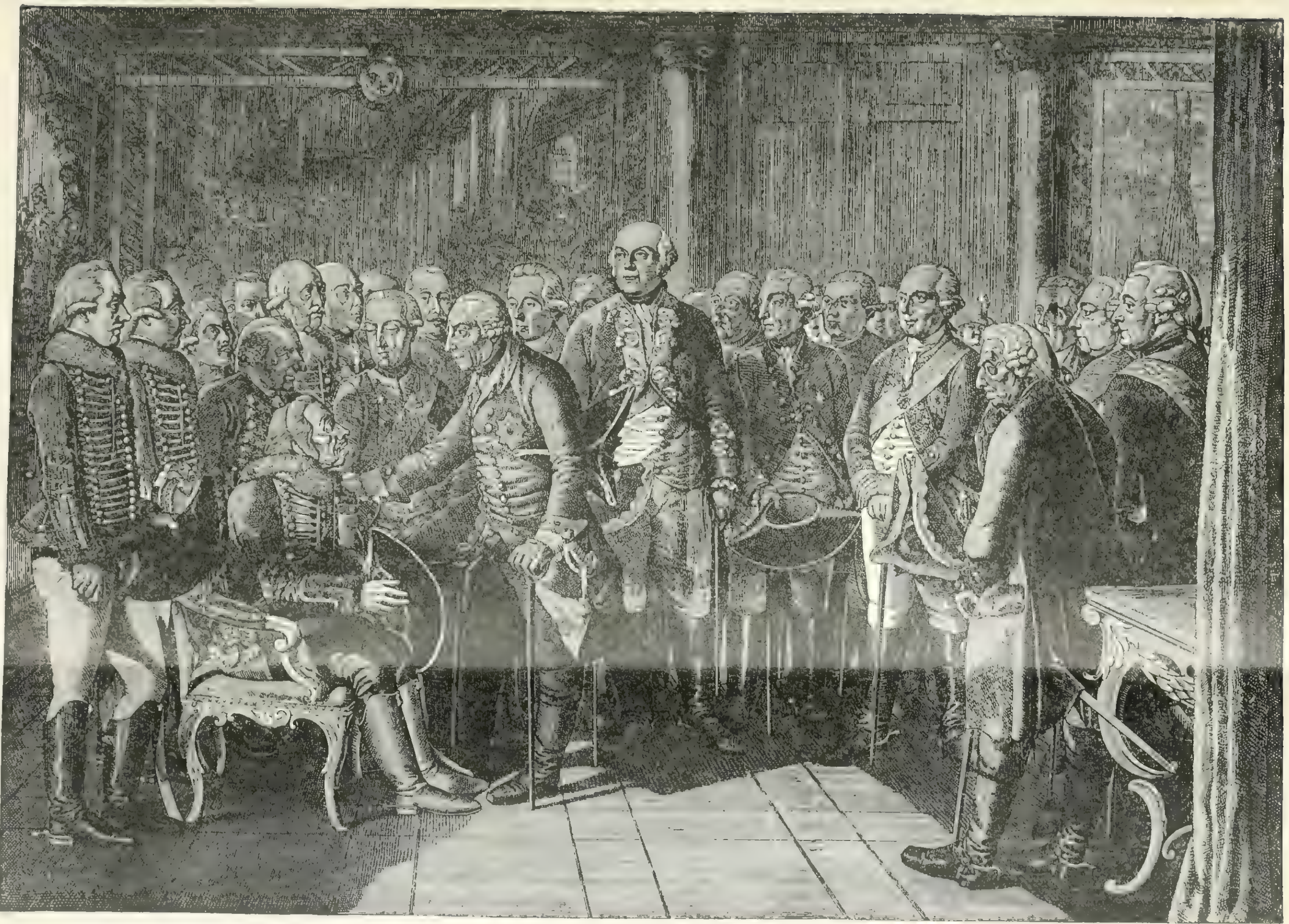
Sans-souci.

Potsdam közelében egy szőlőhegyen csendes elvonultságban épitteté a világhirre jutott Sans-soucit. A fontos állami ügyek veze-

A brandenburgi kapu Berlinben 1760 körül.
Chodowiecki (1726—1801) után.

tésével meg akarta és meg is tudta egyeztetni a boldog rheinsbergi életet. Ott volt D'Argens marquis, rendkivül sokoldalulag müvelt és minden szellemi iránt érdeklődő férfiú, ki őszintén ragaszkodott Fridrikhez. Ott volt La Mettrie, egy franczia orvos, egyike a materialismus első tanítóinak, ki minden erkölcstelensége és könnyelműsége mellett sem vesztette el a király kegyét. Finom műveltsége által előkelő helyet foglalt el az olasz Algarotti. Maupertuis, a tudós mathematikus, az akadémia elnöke, ott is megtartotta komolyságát, és minden ellenmondással szemben fenn akará tartani tudós tekintélyét. És megjelent végre Voltaire is, kinek társasága legkedvesebb volt Fridrik előtt, s ki leghiresebb képviselője maradt mindvégig a Sans-souciban uralkodó iránynak.

A BERLINI KIRÁLYI PALOTA TÁRSALGÓJA; ZIETEN NAGY FRIGYES ELŐTT ÜLVE.

Chodowiecki (1726–1801) metszete után.

Voltaire 1750-től fogva hosszabb ideig tartózkodott Sans-souciban és a különben oly takarékos király gazdagon fizette a lángeszű írót. Ott lakott palotájában mint kamarása, ott ült asztalánál és, mint maga a király, úgy egész környezete is hódolt Voltaire személyében a lángésznek. Minthogy a király idegen nyelven, a franczián írt, nem lehetett el idegen segítség nélkül műveinek, különösen költeményeinek publicálásában. Fridrik ugyan első sorban belső szükség kényszerítése alatt írt, hangulatait, érzelmeit és tanulmányait egyaránt szerette kifejezni versben, s a legnagyobb megpróbáltatások és veszélyek közt sem mondott le e szokásáról, melyért senki sem gúnyolta őt jobban, mint önmaga, hanem később, legalább néhány beavatott előtt, írói babérra is törekedett. Voltaire lett grammatikusa, vagy, mint maga meglehetős csipősen mondá, a király irodalmi szenynyesének tisztítója. Bizonyos azonban, hogy az ily tanítványnyal bánás a mesternek is több tekintetben hasznára volt. Potsdamban, e hatalmas uralkodóval való érintkezés korában fejezte be Voltaire XIV. Lajos korát tárgyaló művét.* «Vacsora közben megszünt minden korlát. Teljes szabadsággal tárgyalták a metaphysika és erkölcstan legfontosabb kérdéseit és a legszabadabb tréfa viditotta fel, vagy szakította félbe a legkomolyabb vitatkozásokat. A király egészen eltünt, csak a szellemes embert mutatta».**

Voltaire távozása után néhány évvel kitört a hét éves háború, melynek befejezése után a király visszatért ugyan Sans-souciba, de a régi csillogó társaságnak már alig volt nyoma. Nagy hadvezérei, Seydlitz, Ziethen és mások, nem érdeklődtek műveltségi ideáljai iránt, franczia társalgóinak pedig komoly czélra nem vehette hasznát. Szellemre és műveltségre hozzá hasonló öcscse, Henrik, nem birta rokonszenvét. Így öregségével mind magánosabb lett. Hanem mindvégig megtartotta előszeretetét az irodalom iránt s mintegy a franczia cultura őrszemének tekintette magát a barbár poroszok közt.

Ő, nemcsak Poroszországnak, hanem az egész német nemzetnek hőse és a franczia continentális túlsúly megbuktatója, franczia volt szívvel, lélekkel. Nem ismerte és nem is birta méltányolni a német irodalom gyönyörű fejlődését, melynek kezdete éppen az ő korába esik. Szemében mindig barbár volt a német nemzet és csak a

* Ranke, V. 287—288.

** Condorcet, *Vie de Voltaire* 63. l.

jövőtől várta a német cultura kifejlését. Racine könnyekre birta elragadni: Lessing iránt, kit pedig az ő diadalai lelkesitettek a *Minna*

Voltaire.
Ficquetnek 1762-ből való rézmetszete után: az eredeti képet de la Tour festette 1736-ban.

von Barnhelm megirására, s ki ott élt Berlinben, mindig hideg maradt.

És, ha a nagy király jellemének kulcsát keressük, azt e különös helyzetében fogjuk megtalálni. Gyermekkorától fogva egyedül áll meggyőződéseivel: éppen azokkal kell leginkább szembe szállani, kik legközelebb állanak hozzá. Elvált atyjától, nejétől, családjától; poli-

Je promets a Sa Majesté que tant quelle me
fera la Grace de Me Logér aux Chatau, je n'ecrirai
contre personne, Soit Contre le Gouvernement
de france, Contre les Ministres soit Contre d'autres
Souverains, ou Contre des Gens de Lettre illustre
envers Les Quels on me trouvera Rendre Les
Egards qui leurs sont dus, je n'abuserai point des
Lettres de Sa Magesté et je me Gouvernerai d'une
Maniere Convenable a un home de lettre qui
a L'honneur d'etre Chambelan de Sa Majesté.
ce 27 de Nov: 1752 et qui Vit avec des honetes Gens
fait a Potzdam. jexecuteray Sire tous les ordres de
votre majesté. et mon coeur naura pas de peine a
luy obeir. je la suplie encor une fois de considerer
que jamais je nay ecrit contre aucun gouverne
ment encor moins contre celuy sous lequel
je suis né, et que je nay quitté que pour venir
achever ma vie a vos pieds. jay eté historio
grafe de france, et en cette qualité jay ecrit
lhistoire de louis 14, et celle des campagnes
de Louis 15 que jay envoiées a mr dargenson
ma voix et ma plume ont eté consacrées
a ma patrie, comme elles le sont a vos
ordres. je vous conjure d'avoir la bonté

Nagy Képes Világtörténet. IX

II. FRIGYES ÉS VOLTAIRE KEZEIRÁSA.

Eredeti nagyság. Berlinben, Lessing tartományi törvényszéki elnök gyüjteményében.

Átirása: Je proments a Sa Majesté que tout quelle me fere la Grace de Me Loyér aux Chatau, je n'ecrirai contre personne, Soit Contre le Gouvernement de France, Contre les Ministres soit contro d'autres Souverains ou Contre des Gens de Lettre illustre envers Les Quels on me trouvera Rendre Los Egards qui leurs sont dus, je n'abuserai point des Lettres de Sa Magasté et je me gouvernerai d'une Maniere Convenable a un home de lettre qui a L'honneur d'etre Chambelan de Sa Majesté.

ce 27 de Nov. 1752
fait a Potzdam

et qui vit avec des honetes Gens

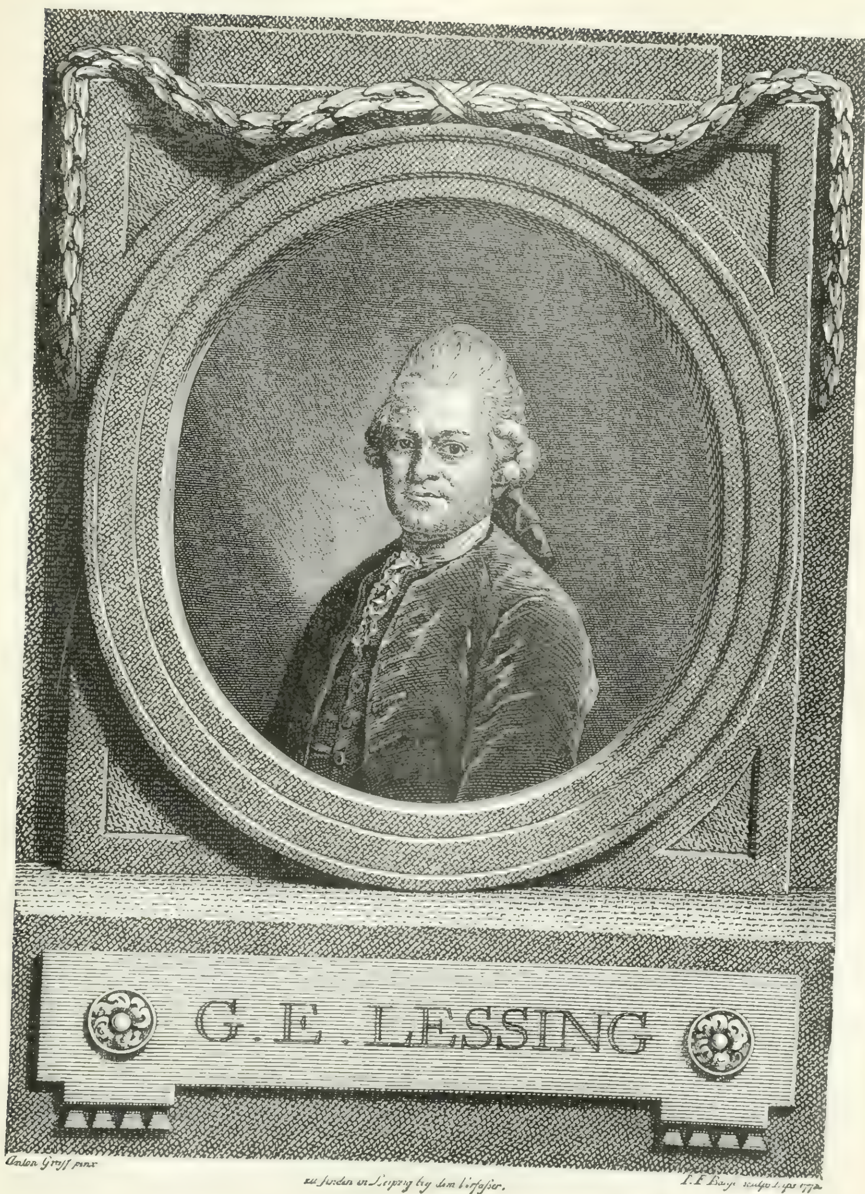
Voltaire a következőket írta alája:

jexecuteray Sire tous les ordres de votre majesté. et mon coeur n'aure pas de peine a luy obeir. je la suplie encor une fois de considerer que jamais je nay ecrit contre aucun gouvernement encor moins contre celuy, sous lequel je suis né, et que je nay quitté que pour venir achever ma vie a vos pieds. jay eté historiografe de france, et en cette qualité jay ecrit lhistoire des louis 14, et celle des campagnes de Louis 15 que jay envoiées a mr dargenfon ma voix et ma plume ont eté consacrees a ma patrie, comme elles le sont a vos ordres, je vous conjure d'avoir la bonté dexaminer quel est le fands de la querelle de maupertui;

je vous conjure de croire que joublie cette querelle puisque vous me L'ordonnez

je me soumets sans doute a touttes vos volontez. Si votre majesté mavait ordonné de ne me point deffendre, et de ne point entrer dens cette dispute litteraire je luy aurais obei avec la meme soumission. je la supplie depargnor un vieillard accablé de maladies et de douleur, et de croire que je mourrai aussi attaché a elle que le jour que je suis arrivé a sa cour *Voltaire.*

dexaminer quelest le fonds dela
querelle demaupertui,
jevous conjure decroire que
joublie cette querelle puisque
vous me Lordonnez
jeme soumets sans doute a
touttes vos volontez. si votre
majesté mavait ordonné de
ne me point deffendre, et de
ne point entrer dans cette dispute
litteraire je luy aurais obei
avec la meme soumission.
je la supplie depargner un
vieillard accablé de maladies
et de douleur, et de croire
que je mourrai aussi attaché
a elle que le jour que je suis
arrivé a sa cour
Voltaire

Bause J. F. 1772-ből való rezmetszete után. Az eredetit A. Graff (1736—1813) festette.

tikailag fölötte állott a francziáknak, műveltségileg a németeknek. Fiatal éveiben annyira gyengéd lelke ezen magánosság által fásult el még inkább, mint politikájának és hadjáratainak gyakran oly fájdalmas tapasztalatai által.

Egy jeles német író következőleg fejezi ki Fridrik hatását nemzete szellemi életére: Igaz, Fridrik körében is elnyomta a franczia társalgás az anyanyelv ritka hangjait, melyeket néha egy-egy öreg generális, vagy pap mert kiejteni, de legalább szellemes beszélgetés folyt, nem betanult szólásmódokból és nevetséges bókokból álló egyhangú fecsegés. Igaz, hogy Fridrik füle, mely gyönyörrel hallgatta Voltaire múzsáját, majdnem egészen bezáródott a német költészet komolyabb zenéje előtt, de a nagy király élénk érdeklődése az irodalom iránt, ha téves irányban haladt is, végtelenül jobb volt, mint a teljes érdektelenség, vagy az a nyomorult ízléstelenség, mely a többi német udvarnál uralkodott, hol fizetett poéták bizelkedéseinek örvendettek.

Ha közvetlenül nem tett is semmit a német irodalom érdekében, közvetve ő teremtette annak egy új korszakát, a nemzet szellemének felélesztése, a tettei által előidézett lelkesedés s a szabad gondolkodást és búvárlást addig akadályozó korlátok lerontása által.

Maga Goethe is reá vezeti vissza a nemzeti szellem lendületét.* Bár a rendi alkotmányt meghagyta, sem példája, sem elvei nem erősitették meg a nemességet a többi néposztály megvetésében, a polgári erkölcs és a törvény áthágásában, a komoly foglalkozástól tartózkodásban és azon hitben, hogy könnyelműség és henyélés a nemesi életmódhoz tartoznak. Elismerte és felhasználta a polgári érdemeket, míg másrészt kiméletlenül megbélyegezte és visszautasitotta a nemesi származásra hivatkozást, ha az nem párosult az ész és sziv tulajdonságaival. A szellem aristokratiája, mely e század második felében mind jobban érvényre jut, az addig egyedül uralkodó származási nemesség mellett: a tudós búvárkodás és az emberiség s közjó iránti buzgalom, mely kiszorította a szellemtelenséget és az élvezet egoismusát; a népélet lendülete, mely ép úgy nyilatkozott az általános erkölcsben, mint tudományban és művészetben: a nemzet egész nyilvános és erkölcsi szellemének e hatalmas átalakitása nagyrészt Nagy Fridrik személyéből és életmódjából indul ki. Csak tekin-

* *Wahrheit und Dichtung.*

télye segitette diadalra az addig az uralkodó befolyások ellen csak félénken küzdő törekvéseket.[1]

Első sorban a régi, nagyrészt szintén német nemzeti alapon nyugvó Habsburg monarchia jutott Fridriknek és az általa oly hatalmasan képviselt eszméknek befolyása alá.

Mária Terézia uralkodása.[2]

Egy görög mondás szerint a háború minden dolgok atyja. A küzdelem, a vetélkedés a Habsburgokkal volt az, mi sajátos jellemét adta a Hohenzollernek birodalmának. Viszont a vágy, a régi nagyságot fentartani és az alkalmatlan új vetélytársat visszaszorítani, idézte elő azon változásokat, melyek a Habsburgok örökét igazi birodalommá tették.

Mint Nagy Fridrik a Hohenzollern családnak, úgy Mária Terézia a Habsburgháznak legkitünőbb sarja.[3] A legsúlyosabb viszonyok közt jutott uralomra. Már megmentésében is nagy része volt személyes elszántságának, az erő és báj azon vegyületének, mely a magyarokat lelkesítette, tettre ragadta; birodalmának ujjáalkotása és a későbbi megpróbáltatásokra való előkészítése pedig csaknem kizárólag az ő műve. Babérjait neme miatt nem szerezhette a csatatéren, bár fiatalságában nagyon szeretett volna személyesen is részt venni a hadjáratokban.[4] De a belső kormányzás dolgában ő a XVIII. század legkiválóbb uralkodója. Neki magának kellett elvégeznie azt az egész nagy munkát, melyen Poroszországban I. Fridrik Vilmos és nagy fia megosztoztak; el kellett végeznie folytonos háborúk és veszélyek között és a legnagyobb belső nehézségek leküzdésével. Az a monarchia, mely később ki birta állani a franczia forradalomnak és Napoleonnak ostromát, első sorban a nagy királynő müve.

Alkotmányos tekintetben is korszakot jelöl az ő uralma. Addig, legalább az intézményekben, Ausztria nem szünt meg rendi és fœderalis országnak lenni. Csak ő tette a fejedelmi hatalmat igazán absoluttá és csak ő egyesítette a nemzetiségökben és hagyományukban annyira eltérő cseh-német, délszláv és lengyel tartományokat egy állammá. Minthogy pedig Magyarország belső alkotmánya és közjoga

[1] Biedermann II. 145—176.
[2] Lásd bővebben *Mária Terézia* czímű munkámat.
[3] Bismarck őt a Habsburgház legnagyobb államférfiának nevezte.
[4] Arneth, IV. k. 8. l.

épen maradt, ő lett tudatos megalapitója a monarchia két állama alkotmányos dualismusának.

Latnia kellett, hogy az a laza szervezet, melyben az aristokratiának és a papságnak oly nagy kiváltságok jutottak, nem állhat ellen a centralizált, katonai fegyelem alatt álló, bár annyival kisebb Poroszországnak. Neki, kit lelke, hagyománya az egyház és állam régi formái felé vont, az ellensége fegyveréhez kellett folyamodnia, hogy fentarthassa magát. Így lett belőle, ki egész lényében conservativ volt, a modern történetek egyik legnagyobb ujitója. A porosz király azonositja magát államával, annak szenteli minden perczét, mert az megfelel minden eszméjének. A magyar királynő nagyobb áldozatot hoz: az állam szükségeinek, a hatalom érdekeinek feláldozza szive hajlandóságát.

Első sorban a hadseregről és eltartásáról kellett gondoskodni, mert békében is 100,000 katonát kellett a zászlók alatt tartani. Az állam szükségei előtt meg kellett szünniök a rendek régi kiváltságainak. Magok a ministerek, kik a kiváltságosok képviselőinek tartották magokat, ellenezték a reformokat. A császárné saját elbeszélése szerint Haugwitz grófé a főérdem azok keresztülvitelében. Haugwitz, egy, a katholikus hitre áttért szász gróf, előbb Sziléziában volt alkalmazva, majd ez ország elvesztése után híve maradván a dynastiának, Bécsbe jött. A többi főúr műveletlenségétől és henyélésétől nagyon eltérő munkássága magára vonta a császárné figyelmét, bár külső megjelenése épen nem volt megnyerő. «Inkább hasonlít egy bolondhoz, mint egy nagy emberhez.»* Haugwitz javaslata szerint a tőkéül felvett földbirtoktól a nemesség egy ötödét, a jobbágyság két ötödét fizette az ötperczentes jövedelemnek. A rendek pedig bizonyos összegek fizetésére kötelezték magokat tiz éven át. A teljes felosztás a részletes felméréstől tétetett függővé. A rendek, némi ellenzés után, mely különösen Alsó-Ausztriában volt hevesebb, elvállalták a reájuk rótt adót (contributio), melynek jövedelmét 1754-ben Magyarország nélkül 14 millióra tették. Az adókulcs meghatározása azonban a rendektől függött és minden tartományban más-más volt.** Minden felmentés megszünt, de a nemesség aránylag mindenütt kevesebbet fizetett, mint a jobbágy.

Nemcsak Magyarországon, hanem az örökös tartományokban

* Fürst porosz ügyviselő. Ranke-nél. *Österreich und Preussen* 22. l.
** Adam Wolf. *Österreich unter Maria Theresia.* 295. l.

is addig rendi ügynek tekintették a katonafogadást és eltartást. Most ez államivá vált, a rendeknek csak a költségek fedezéséről kellett gondoskodniok. Az osztrák birodalom tehát — mert most már annak

Mária Terézia pecsétje.

Körirat: Maria Theresia D(ei) G(ratia) Rom(anorum) Imperatrix Reg(ina) Germ(aniae) Hung(ariae) Boh(emiae) et Arch(idux) A(ustriae) Dux Burg(uundiae) Brab(antiae) et Com(es) Fland(riae). $^{12}/_{13}$ *nagyság.*

A berlini kir. titkos állami levéltárban levő lenyomat után.

nevezhető — először hadi és pénzügyi tekintetben ért el szilárdabb összetartást.

Rendi volt addig egész szervezetében a közigazgatás és az ezzel még összekapcsolt igazságszolgáltatás. Külön kanczellária igazgatta a cseh korona, ismét más az osztrák tartományok ügyeit. Most az

egész közigazgatás és pénzügy a porosz minta után fölállított politikai és kamarai directorium alá rendeltetett, melynek élére Haugwitzot állította a császárné kegye és hálája. Az igazságszolgáltatást egészen elválasztották a közigazgatástól. Mindkettő állami lett. Az új hivatalnokoknak a feudális visszaélések megszüntetésére kellett törekedniök. A kerületi kapitányok által a föld népe közvetlen viszonyba jutott fejedelméhez és az uralkodói tekintély kezdte elnyomni az «uraság»-nak előbb annyira rettegett hatalmát. A régi tartományi jogok helyébe egy általános, egész birodalmára kiterjeszkedő törvénykönyv megalkotása volt Mária Terézia egyik főgondja. De e téren ép oly kevéssé volt képes maradandó becsű codex által örökiteni meg emlékét, mint Nagy Fridrik.

A hadügy terén volt leghatározottabb a porosz elsőség, arra kellett fordítani a legnagyobb munkát. Eleinte lotharingiai Károly, a szerencsétlen hadvezér, de tudós tiszt, volt e téren a császárné legbefolyásosabb tanácsosa. Mindig a hadviselésben és annak előkészítésében volt aránylag legkönnyebb az idegen intézmények átvétele; most egyszerűen átvették a porosz berendezést, melynek jóságáról oly keserves tapasztalatok alapján győződtek meg. A hadi tanács 1748-ban új rendszer megállapításán fáradozott. Egyforma, új gyakorlás és a katonai számvitel átalakítása voltak első feladatai. A katonai gyakorlatokat és a nagy manœvereket porosz minta szerint rendezték be és a császárné kötelességének tartotta személyesen felügyelni az évenkint tartatni szokott nagy hadi szemlékre. Az udvarnál is előtérbe kezd lépni a katonai elem, mint Poroszországban, s az uniformis, a régi udvaronczok nagy megbotránkozására, kezdi elhomályosítani a régi spanyol udvari divatot.*

A kormány szerette volna a nemességet is katonai irányba terelni. Poroszországban a Fridrik Vilmos által megalkotott állami rend egyik kiváló érdeme volt, hogy a nemesi osztályt az állam szolgálatába vonta. A szegény, harczias porosz nemesség a tisztikarban tett szert dicsőségre és ellátásra. Maga a király is hozzá számította magát, s az udvar, a mennyiben szó lehetett róla, katonai szint öltött. Gondoskodtak a szegény nemes ifjak katonai neveléséről, s a nemesség valóban vérével fizette meg kiváltságait, s legbiztosabb oszlopa maradt nemcsak a királyi hatalomnak, hanem az állam erejének is. A cseh-osztrák nemesség sokkal gazdagabb volt a porosznál.

* Arneth, IV. 88—92.

Gróf Lacy Móricz tábornagy.

Mansfeld 1770-ből való rézmetszete után. Az eredeti festményt Kollomitsch festette.

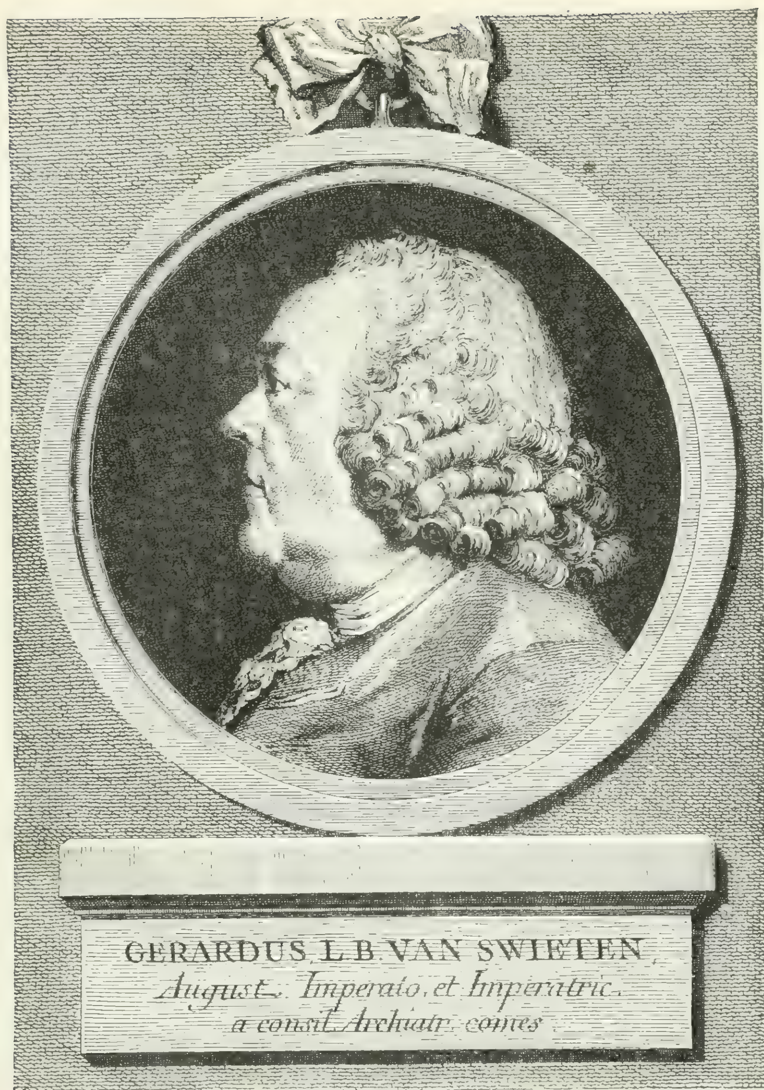
Megszokta a semmittevést, az udvari kegyben sütkérezést; a legmagasabb polczok elfoglalását a seregben, a kormánynál és az udvarnál, mintegy származásához kötött jognak tekintette. És midőn az események előtt nem állhatott meg a régi feudalis uralkodási mód és Mária Teréziával, bár akarata ellenére, új szellem vonult be a régi

«Burg»-ba, az osztrák nemesség nagy részben megmaradt annak, a mi volt: kényelmes, komoly munkára hasznavehetetlen, udvari czimeket és jövedelmeket hajhászó és élvező udvaroncz-seregnek. A magyar nemességet, melyben sokkal több volt a politikai és katonai szellem, mint bővebben ki fogjuk fejteni, nemzeti okok is visszatartották katonai osztálylyá válásból. Hiába volt Mária Terézia minden igyekvése: az osztrák úrfiak nem igen látogatták a katonai iskolákat.

Mária Teréziának köszöni megalapítását a bécsi katonai akadémia, a bécsujhelyi kadetiskola (1780) és a mérnök-akadémia. Panaszkodott, hogy a nemesség nem igen veszi hasznát e kegyének. És csakugyan szembetünő, seregében mily nagy szerepet játszanak az idegenek és aránylag mily csekélyet az örökös tartományok nemesei. Ezek közül a hét éves háborúban csak Daun jutott nagyobb hírnévre, míg Lacy és Laudon orosz szolgálatból léptek át, Hadik és Nádasdy pedig magyarok voltak.

Bizonyos, hogy a császárné serege a felszerelésre, vitézségre s vezetésre nézve mindjárt a porosz után következett, számra pedig ezt felülmúlta. Csak részéről fenyegette Fridriket komoly veszély. A legtöbb intézkedésben a porosz minta volt mértékadó. Az 1748-iki reformmal együtt meghonosították a rendes katonaszedést és megszüntetvén a toborzással régebben űzött visszaélések nagy részét, szilárd alapra helyezték a sereg létszámát. A monarchia nagy terjedelménél és különféle segédforrásainál fogva, némely téren önálló haladás is észlelhető. Így a tüzérséget elsőnek tartották Európában, mit leginkább szervezőjének, Lichtenstein Venczel herczegnek tulajdonítottak érdemül.* A határőrvidék vitéz, de rabló katonai népessége csak az ő korában kezdett szigorúbb fegyelemhez és rendes hadviseléshez szokni. A török harczi módhoz szokott népet európai sorkatonasággal kellett szembeállítani. A régi hagyományokhoz ragaszkodó félvad határőrök 1751-ben s 1755-ben fegyvert fogtak régi öltönyeik és rakonczátlanságuk érdekében, de a felkelést könnyen elnyomták és azóta a külső háborúkban is hasznát vették ezen aránylag olcsó katonaságnak, mely azonban a fosztogatástól nem igen bírt elszokni. Rendes ezredekre osztva, megbizható vezérek alatt, a határőrök ezentúl jelentékeny tényezőjét képezték Ausztria hadi erejének. Még sokkal fontosabb volt természetesen, hogy ezentúl Magyarország katonai ereje rendelkezésére állott a bécsi udvarnak.

* Wolf, 175. l.

Bruneau rézmetszete után, az eredeti rajz Aug. de St. Aubin (1736–1807) munkája.

Bár a toborzás szünő félben van és a sereg nagy része már belföldi, a tisztikar, éppen az osztrák nemesség csekély katonai hajlama miatt, még majdnem olyan tarka nemzetiségi tekintetben, mint a harmincz éves háború, vagy Savoyai Eugén korában. Az ezredek tulajdonosainak még igen jelentékenyek voltak kiváltságaik, a tisz-

tek kinevezésére nézve is. Csak Mária Terézia uralkodása vége felé vált a sereg intézése egységessé, midőn a trónörökös, József, a hadseregre fordította egész energiáját. Akkor azonban Lacy befolyása alatt, a renddel együtt mértéktelen pedanteria is honosodott meg.

Poroszországban a királyok a nemességnek tartották fenn a katonai carriéret, míg a polgári elem a hivatalos szolgálatban nyert alkalmat a kitünésre és előmenetelre. A porosz bureaukratia kitünő képzettsége, önzetlensége és hűsége volt a porosz hatalomnak másik nagy oszlopa. Mária Terézia is nagy gondot fordított alkalmas hivatalnoki osztály nevelésére. A bécsi egyetemet, a középiskolákat és szakiskolákat különösen azon czélból javította, hogy általuk jó hivatalnokokra tehessen szert. Egy külön szakiskolát is alapított, mely mai napig is nevét viseli: a Theresianumot. Oda csak érdemes szegény nemesek fiait veszik fel. Jezsuiták felügyelete alatt állott az intézet, de a császárné kitünő világi tanárokról is gondoskodott, a politikai tudományok előadására.* Ide már inkább jöttek az ifjak, Magyarországból is, és az osztrák bureaukratia, legalább a magasabb állomásokban, nemsokára számos jeles képzettségű férfiúval dicsekedhetett.

Maga Mária Terézia előtt sem volt titok, mennyire mögötte marad a monarchia intézeteiben nevelt hivatalnokok képzettsége a külföldön elért eredményeknek. Uralkodása elején észre vették, hogy három idegen birja legfőbb bizalmát: a szász Haugwitz, ki az örökös tartományokat igazgatja, a genuai Botta, ki Németalföldnek, és a szintén genuai származású Pallavicini, ki Lombardiának állott élén. Még mindig nagy volt a szükség alkalmas erőkben, és Mária Terézia uralkodása alatt soha sem szünt meg külföldieknek, különösen katholikus hitre tért német protestánsoknak, Bécsbe hívása. Több nagy szerepet játszó államférfiú pedig, mint maga Kaunitz, Hatzfeld és mások, papi pályára készültek s csak később léptek át a politikához. Katholikus országokban a világi nevelés még nem vetekedhetett a protestáns iskolázással. A főnemes családok el lehettek nélküle, de nagyobb számú hivatalnok, orvos, ügyvéd és mérnök képzéséhez szükséges volt az egész közoktatásügy reformja.

Mint minden katholikus országban, úgy Ausztriában is a jezsuita szerzet kezében volt az egész felsőbb oktatás. A hatalmas renddel nem vetélkedhettek a régi tanító szerzetek, sem az új, de már is nagy

* Arneth. IV. 126.

Nagy Képes Világtörténet. IX.

MÁRIA TERÉZIA.

Ridinger (1698—1767) rézmetszete után.

Nagy Képes Világtörténet. IX.

II. JÓZSEF, RÓMAI KIRÁLY.

P. Lion metszete után. Az eredeti képet Tischler festette.

lendületnek örvendő piaristarend. De a jezsuiták megelégedtek az uralkodó osztály nevelésével, a nép zömétől egészen idegenek maradtak. A bécsi egyetem egészen kezökben volt; nem is igen tartott lépést a tudomány haladásával. Van Swieten, a császárnő tudós udvari orvosa, ki Hollandiában nevelkedett és ismerte a protestáns egyetemek szabadabb formáit, szerzett legnagyobb érdemet a felső oktatás reformja körül. A jogi facultásnál nagy tudományú világi férfiak tüntek fel, kik megtámadták az egyházi és állami jogban a jezsuiták által hirdetett elveket. Már a buzdulni kezdő német irodalmi életnek is volt némi hatása. Sonnenfeld, egy áttért zsidó, lépett fel, mint a felvilágosodottságnak és az irodalmi jobb ízlésnek apostola. Bár sem tehetségre, sem stilusra nem hasonlítható a német renaissance kiváló alakjaihoz, szélesebb látköre és magasabb műveltsége föléje emelte a többi bécsi írónak.*

Bartenstein.

A külügyi viszonyok. Kaunitz.

A császárnő uralkodása elején politikai léteért küzd, később egy megszilárdult állam élén már nagy befolyást gyakorol Európa közügyeire. A belső viszonyokban a rendeknek és az egyháznak hatalma nehezen áttörhető akadályok által korlátozta tevékenységét, kifelé azonban egész önállóan járhatott el. Éppen a külső diplomatia terén találta azt az államférfiút, ki legtehetségesebb és leghívebb eszköze lett a birodalom ujjá alkotásának és megszilárdításának.

* E reformoknak és az egész szellemi mozgalomnak hatását hazánkban a X. kötetben tárgyaljuk.

V. Károly kora óta a császári diplomatia soha sem játszott elsőrendű szerepet. Előbb a spanyol, azután a francziа külügyi politika homályosítá el. A harmincz éves háború koráig a spanyol követ gyakorolt túlnyomó befolyást a császári tanács elhatározásaira, később pedig a franczia. A császári ministerek nagyon csekély kivétellel franczia zsoldot húztak.* Ismeretes Lobkowitz és Porcia esete, de még VI. Károly korában is ott szerepel Sinzendorff a franczia budgetben. Csak egy tanácsos szolgálta Mária Terézia trónralépése korában teljes hűséggel, odaadással és buzgalommal a császári házat: a polgári és protestáns eredetű Bartenstein. Mária Terézia többi ministerei, Uhlefeld, Sinzendorff, Colloredo, vagy tehetetlenek voltak, vagy megbízhatatlanok, s tényleg az aránylag alacsonyabb állású Bartenstein vezette a külügyeket, az úgynevezett conferentiát. Nagy tudománya, feddhetetlen jelleme és a császárné kegye biztosították befolyását, bár inkább volt tekinthető tudós hivatalnoknak, mint ügyes államférfiúnak. Különben Sovoyai Eugén ideje óta nagy vonásokban ki volt szabva a monarchia külső politikájának rendszere. Nyugot felé a Bourbonokkal való vetélkedés, kelet felé a török elleni küzdelem a döntő. Az előbbiből folyik a tengeri hatalmakkal való barátság, mely képessé tette Ausztriát ellenállani a franczia túlsúlynak, az utóbbiból az orosz birodalom, mint a porta ellensége iránti hagyományos jó viszony.

Poroszország erőszakos fellépése ép oly gyökeres változást okozott a monarchia külső viszonyaiban, mint a belsőkben. Véget vetett a dynastia régtől elismert hegemoniájának Németországban, elválasztotta egy időre a császári koronát az osztrák főherczegitől. Addig egy volt a Habsburgi és a német császári politika, most e kettő külön vált. Kaunitz volt az a férfiú, ki átértette e változás következéseit és megalapította a monarchiának újabb, függetlenebb politikai rendszerét.

Kaunitz Rietberg Venczel gróf (1763 óta herczeg) egy régi cseh-morva nemzetség sarja (sz. 1711 jun. 2.), előbb papi pályára készült, majd atyja példájára a diplomatiai carriéret választotta. Tanulmányait Bécsben kezdte meg, de a lipcsei és a leidai protestáns egyetemeken folytatta és a német birodalmi udvari tanácsnál (Reichshofrath) fejezte be. Előbb az olasz udvaroknál járt követségben, majd Német-

* A franczia külügyministerium utasításai a követekhez. Kiadta Sorel Albert.

Nagy Képes Világtörténet. IX.

GRÓF KAUNITZ.

I. G. Haid (1739—1809) rézkarcza után, mely M. van Meytens (1698—1770) festménye után készült.

alföld kormányában volt előkelő része, végre Angliában képviselte a «magyar királynőt». Módjában állott megismerni az európai államok belső és külső viszonyait és udvarához küldött jelentései mutatják, mily éles volt felfogása s mily gyors itélete. Még aránylag fiatal korában vett részt az aacheni congressuson, mint a császárnő meghatalmazottja. Tulajdonkép ott készült elő a jövő osztrák politika. Kaunitz látta, hogy a bécsi udvar csak eszköz a tengeri hatalmak kezében, melyek zsoldjukban tartják Francziaország fékentartására.

Mária Terézia, Ulefeld és Bartenstein aláírásai.

A fuldai apáthoz szóló levélen. Kelt Bécsben, 1744 ápr. 11. A berlini titkos állami levéltárban.

Valóban meglepő, hogy Francziaország soha sem örvendett nagyobb tekintélynek, mint legnagyobb hanyatlása korában. Midőn belsejében már elkorhadt a központi kormány minden eszköze, kifelé még megtartotta teljes «prestige»-ét. N. Fridrik szava szerint nem történhetnék ágyúlövés Európában beleegyezése nélkül, ha ő volna franczia király.* E tekintélye azonban nem Francziaország belső erősödésének volt következése, hanem a többi európai állam gyöngeségének. Walpole által Angliának vagyona gyarapodott ugyan, de nem hadi ereje és diplomatiai súlya. A két német nagyhatalom kölcsönö-

* *Seconde Partie de l'histoire de Brandenbourg par Fréderic le Grand* 142. l.

sen gyengitette egymást. Svédország és Spanyolország a franczia udvartól függöttek, Oroszország még nem igen számított. Ennélfogva Kaunitz mindenkorra biztosítottnak tartotta Ausztria túlsúlyát Közép-Európában, ha részére nyeri a Bourbon udvarokat. A közös katholikus érdek is összekapcsolta a keresztyénség két első dynastiáját a protestáns Anglia és Poroszország emelkedése ellen. Kaunitz diplomatiája mindenesetre roppant eredményt vívott ki e természetellenesnek látszó szövetség létrehozása által.

Ez volt Kaunitz legnagyobb tette: Ausztriának a tengeri hatalmaktól elválasztása tett csak lehetővé független érdekpolitikát. De e tett is mutatja, hogy szerzője inkább volt ügyes diplomata, mint nagy államférfiú. A szövetséget nem támogatta a nemzetek közös érdeke, még csak vonzalma sem. Francziaország nemzeti érzülete tiltakozott ellene és megnyugvást talált Nagy Fridrik diadalaiban. Az egyetlen közösség: az egyház, nem volt már nemzeti jelentőségű Francziaországban, és hanyatlóban volt a császárné országaiban is. Udvari cselszövények és a dynastikus érdekek előtérbe vonása birták a versaillesi udvart e frigy megkötésére. Mária Terézia nem érte el általa czélját, Francziaországban pedig egyik fő oka volt a Bourbon-ház népszerűtlenségének.

Mint az új politikai rendszer tervezője és megalkotója, Kaunitz teljes mértékben birta a császárné bizalmát és mint birodalmi kanczellár majdnem korlátlan tekintélylyel intézkedett a külügyekben. Szabadabb francziás viselete, élénksége és irodalmi müveltsege nagy mértékben elütött az udvarnál addig uralkodó spanyol grandezzától, s a régi kor képviselői egyáltalában nem látták szivesen Kaunitz befolyását. Hanem a császárné kegye és az ő tagadhatatlan érdemei által az államkanczellár mindvégig megtartotta az első szerepet a kormányban, bár meggyőződései őt többször éles ellentétbe hozták Ferencz császárral és később a trónörökössel, Józseffel. Műveltségre, belátásra és hűségre nézve kétségtelenül első volt az európai ministerek közt és nem egyszer hozta kényelmetlen helyzetbe nagy ellenfelét, Fridriket. Európa kocsisának szokták őt nevezni. Szolgálatai miatt a különben oly szigorú császárné elnézte különösségeit, melyek az udvarnál közbeszéd tárgyáúl szolgáltak, sőt vallási és erkölcsi szabadabb felfogását is. Az állami kanczellária, mely akkor épült és azóta külügyministeriuma lett az osztrák-magyar monarchiának, alatta központja volt az európai diplomatiának. Ő szervezte az ahhoz csatolt levéltárat is, melynek Bartenstein vetette meg alap-

ját és melynek nagy számú, gyönyörűen kidolgozott emlékiratai, megannyi remeke a világos, könnyű és mégis mélyre ható diplomatiai stilusnak, teszik egyik legbecsesebb kincsét.

Oly határozott, környezetét oly magasan túlhaladó szellem, mint a Kaunitzé volt, nem szorítkozhatott a külügyeknek magában véve is oly óriási munkával járó vezetésére. Egyáltalában igazságtalanok volnánk emléke iránt, ha csak diplomatának néznők, mert ő teljesen belátta az államok erejének alapfeltételeit és nem szorítkozott annak mechanikus kifejtésére és felhasználására. Valamint magánéletében, úgy a kormánynál is képviselője volt a szabadabb, franczia elveknek, bár természetesen azokat inkább az állam és a dynastia erősítésére, mint a régi intézmények lerontására kívánta felhasználni. Nagyon jól belátta a központosított államok nagy elsőségét a félig-meddig még fœderalis Ausztria fölött, melyben a kormány még az egyházzal és nemességgel osztotta meg a jövedelmet és befolyást. Ezért a külső hatalom szempontjából is szószólója lett az állami központosításnak. Ezt ő valóban modern alapon akarta keresztül vinni. Inkább fordult az egyház és a nemesség, mint a nemzetiség ellen. Ő maga igazgatta az állami kanczellárián kívül, a németalföldi és olasz ügyeket is, melyek ép úgy el voltak választva a cseh-osztrák kormánytól, mint a magyar korona országainak ügyei.

Midőn a hét éves háborúban Ausztriára nézve kedvezőtlen fordulat állott be, s a szorgos császárné már financiális és politikai bukástól tartott, 1760 végén Kaunitz, mint gyógyszert, az államtanácsnak felállítását ajánlotta. Terve szerint maga az uralkodó marad a főminister és a tanács csak javasol, de nem dönt az eléje terjesztett ügyekben. A tanács dolgozza ki a rendeleteket, őrködik végrehajtásuk fölött, szemmel tartja a vallás érdekeit, de mérséklettel; az igazságszolgáltatást, a közrendet és állami hitelt; javaslatokat terjeszt be a földmívelés, ipar és kereskedés emelésére; főfeladatának pedig az állami közigazgatás alapjainak szilárd megvetését tűzi ki. A terv megnyerte a császárné tetszését, ki az államtanácsnak és tervezőjének segítségével meggátolhatni remélte az állam romlását. Az új hatóság 1760 deczember végén kezdette meg működését, benne Kaunitzon kívül a belügy reformátora, Haugwitz játszotta a legfőbb szerepet. Az államtanács legerősebb képviselője lőn a monarchia központosításának és a dynastia hatalma emelkedésének. Egészen a modern eszméknek állott befolyása alatt úgy egyházi, mint állami tekintetben. Innen indult ki az állami patronatus erős érvényesitése

az egyházzal szemben és a pápai hatalom megszorítása. Kaunitz, mint állampolgár, nem láthat szivesen oly polgárokat, kik már nem azok, alattvalókat, kik idegennek lesznek alattvalói, honfiakat, kik lemondanak hazájukról. És Kaunitz ezen egyházellenes irányában már nem állott egyedül. N. Fridrik sasszeme észrevette, minő változás készül a Habsburgok régi monarchiájában. «Bizonyos», írja Voltairenak 1766 elején, «bizonyos, hogy a tisztességes emberek minden országban elkezdenek gondolkodni. A babonás Csehországban, a vakbuzgóság régi székhelyén, az előkelőbb emberek látni kezdenek. A szentek képeit már nem tisztelik úgy, mint előbb. Bármennyire útját állja is az udvar a jó művek behozatalának, az igazság utat tör magának minden szigorúság daczára. Bár a haladás nem rohamos, mégis igen fontos, hogy annyian kezdik széttörni a babona igáját.»

Az egyházi reformok terén a császárné kegyelete visszatartotta Kaunitznak és társainak működését. Annál erősebben érvényesült befolyásuk, midőn a nemesi jogokat akarták csökkenteni a fejedelmi hatalom javára. A hubertsburgi béke korában az egyes koronaországok rendjei ismét kezökbe kivánták volna venni a kormányt. Kaunitz velök szemben így nyilatkozott: «Nem szavazhatok a nemesség és a rendek újabb felemelésére. Magam is a cseh nemességhez tartozom és földesúr vagyok, de felséged iránti kötelességem áll legelől. Mily veszélyes a nemesség hatalma, kitünt Magyarországon, Erdélyben és a Németalföldön. Isten és Felséged szine előtt meg kell vallanom, hogy a kormánynak ismét a nemességre bizását oly ténynek tartom, mely egyszerre véget vetne minden javításnak és reménynek és igen érzékeny csapás volna a legfelső hatalomra nézve.»* Valóban, az államtanács maradt mindvégig az úrbér szabályozásanak előharczosa. Minél többet várt Kaunitz e testülettől, annál nagyobb érdeme, hogy kisérletet sem tett e központosító intézmény hatáskörének kiterjesztésére a magyar önállóság rovására.

A császárné és családja. II. József.

A Habsburgok monarchiája, mely első sorban a dynastiának és az általa szervezett seregnek műve, Mária Terézia korában is ugyanazon létalapoknak köszönte fennállását, melyek századokon át fejlesztették és fentartották. De sem az egyház, sem az udvar természe-

* Hock. *Der oesterreichische Staatsrath. 10—11.*

Mária Terézia özvegy korában.
Adam rézmetszete után.

tes conservativismusa nem zárhatták már ki a franczia eszméknek és a porosz példának befolyását és érvényesülését. Az utóbbi Kaunitz és Haugwitz műve. Hanem a réginek megegyeztetése az újjal, és Ausztriának dynastikus alapon modern állammá válása Mária Terézia nevéhez van csatolva. Csak az ő hatalmas és szeretetreméltó, fenséges és nyájas, a régit tisztelő és az újítás hasznát felfogó egyénisége volt képes ez óriási átalakítást úgyszólva észrevétlenül foganatosítani.

Nő volt s reá nézve nem üres hízelgés és kegykeresés, ha országai anyjának nevezték. Csupa tűz és szenvedély, de nagy lelke soha sem töri át az erkölcs és kötelesség határait. Azon korban, midőn az uralkodók csak önkényük eszközének tekintették országaikat, és még Nagy Fridrik is jogának tartotta, királyi hatalmánál fogva önkényesen rendelkezni minden alattvalójával, Mária Terézia volt az egyetlen, ki más jogot is ismert, mint a magáét, és a ki nemcsak kötelességből, hanem tiszta szivből fakadó szeretetből munkálta népei javát.

A császárné nem annyira tudományos készültsége, mint éles esze, határozott és megnyerő magaviselete által vált képessé országai igazgatására.

Egyaránt lelkiismeretes volt családi és uralkodói kötelességeinek teljesitésében. Korán reggel szokta olvasni a folyamodásokat. Mindennap más-más ministert fogadott meghatározott rendben. Nagy figyelemmel hallgatta meg az előadásokat és magánosokat is szivesen fogadott, kik előtte elmondhatták minden ügyöket, bajokat. Szabad idejét gyermekeinek szentelte. Családi életének tisztasága és belsősége által egyedül állott kora uralkodói között. Hű ragaszkodás csatolta szive választottjához, a császárhoz. Ferencz mindig a család fejének tekintetett, de leginkább csak a gazdaság érdekelte, az állami ügyek, ép úgy, mint a gyermekek nevelése, a császárnétól nyertek irányt. Mária Teréziának levelezése gyermekeivel rendkívül becses történeti anyag és teljes fénybe helyezi a császári család tagjainak egymáshoz való viszonyát. A császárné a legnagyobb gonddal és szigorú anyai szeretettel intézi gyermekei nevelését és gyermekei fölött akkor is megtartja tekintélyét, midőn fiai már uralkodtak, leányai pedig idegen uralkodókhoz mentek férjhez. Különösen legfiatalabb leánya, Mária Antónia, a franczia dauphinnek (később XVI. Lajos királynak) neje, részesült igen gyakran anyai oktatásokban, nemcsak személyes magaviseletére, hanem politikai szerepére nézve is. Éppen az örökösödési háborúnak és a birodalom szervezésének korába esik gyermekei születése. Összesen tizenhat gyermeket szült 1737—56 közt, kik közül tizenkettő jutott serdültebb korba. Ketten követték a trónon, József, a ki atyja halála után 1765-ben kormánytársa lett anyjának, és Leopold toscanai nagyherczeg. Ferdinand főherczeg Lombardiát kormányozta, majd a toscanai trónt nyerte el. A legifjabb, Miksa főherczeg mint kölni érsek és münsteri püspök, továbbá a német rend nagymestere egyik főtámasza lőn a dy-

nastiának Németországban. A leányok közül Mária Krisztina Magyarország helytartójának, Albert szász-tescheni herczegnek nagyműveltségű és mély kedélyű neje, Mária Karolina, a szenvedélyes és büszke nápolyi királynő, és különösen a tragikus sorsú Mária Antónia játszottak nagyobb szerepet. Két főherczegnő klastromi életben találta a nyugalmat, melyet a sors megvont trónra született és a nagy forradalom vihara által sújtott testvéreitől. Mária Terézia gazdag lelkének egész melegét sugározza vissza a gyermekeihez intézett levelezés, melyben egyforma gonddal ír a legfontosabb állami ügyekről és tisztán személyes pletykákról, vallásos szertartásokról és udvari mulatságokról. Gyermekei boldogságában találta legnagyobb örömét és egész polgári módon érdeklődött azoknak minden körülménye iránt. Büszke volt és büszke is lehetett gyermekeire és unokáira, bár a kor változó szelleme azokat el kezdte szakítani az anya eszméinek és érzelmeinek körétől. «Soha, kétszáz év óta családunk nem volt oly számos, mint most» — írja Leopold negyedik fiának, Sándornak, a későbbi nádornak születésekor.— pedig velem kihalt volna. Látom, mint éled fel újra, vajha ép oly hasznos lenne szent vallásunkra, az egyházra és népei javára nézve, mint a régi volt; mind jó és kegyes uralkodók, jó keresztyének, jó férjek, jó atyák, barátjaiknak barátai. Ezt kivánom mindnyájuknak, mint egyetlen boldogságot a földön, ettől remélhető a jó örök élet is.»* Ezzel ellentétbe állítja a divatos elnevezéseket: «héros, tudós, philosophus, miket csak az önzés talált fel a gyarlóságok elfödésére azok számára, kik az első czímeket nem érdemlik és mégis látszani akarnak valaminek.»

Ifjú korában nem mondott le az élet nemesebb élvezeteiről. A bécsi udvar megtartotta hagyományos fényét, egymást érték az ünnepélyek, melyekre soha sem hiányzott az alkalom és melyeknek a szép és ünnepelt fejedelemasszony volt természetes központja. Sem a háborúk, sem a financiáknak néha nagyon kétséges állapota nem vetettek gátat Mária Terézia költekezésének, ki hiveinek királyi jutalmazásában találta méltóságának kifejezését. Nem is igen lehetett szemére vetni mást, mint túlságos jószivűségét.** A hét éves háború után komolyabbá vált az udvar hangulata, a császárné megjelenésében a méltóság lépett a báj helyébe. Gyökeres változást idé-

* Ferdinándhoz 1772. aug. 20. Arneth. *Briefe der Kaiserin Maria Theresia.* I. 146.

** Fürst, *Hof und Staat Maria Theresias* 9. l.

ett elő a császárnak 1765 aug. 18-án, Innsbruckban történt hirtelen halála. A császárné fájdalma nem ismert határt, azóta soha sem szünt meg kesergyő özvegy lenni. Vallásos kedélye imában, mystikus elmélkedésben, a szertartások buzgó végrehajtásában keresett és talált enyhülést. Mint a régi eszmék képviselője, érezte, hogy egyedül áll és azok is más körhöz tartoznak, kik legközelebb állanak szivéhez. Gyakran emlitette, hogy vissza szándékozik vonulni a kormánytól és kegyes gyakorlatok közt fogja tölteni élete hátralevő napjait. Hanem végre is győzött uralomhoz szokott természete és haláláig egyforma kitartással és eredménynyel teljesitette a kormányzásnak mind nehezebbé váló feladatait. Legidősebb fia már férje halála óta mint kormánytárs működött oldalán s így látszólag egyenlő hatalmat gyakorolt a birodalom fölött a réginek az anyában, és a haladásnak Józsefben megtestesitett szelleme.

II. József aláirása.
*Egy levelen, melyben Correy apátjával tudatja anyja halálát. Kelt Bécsben 1780. nov. 30.
A berlini állami levéltárban*

A császárné lelkén soha sem szünt meg uralkodni a gyermekkora óta táplált vallásos meggyőződés, soha sem szünt meg tisztelete az egyház és annak képviselői iránt. Kötelességének tartá kifejteni az állam erejét és dynastiája hatalmát, de áldozatába került a régibb érdekek megsértése politikai haszonért. Reformjait lehető kimélettel hajtotta végre, s ha lényegben keresztül is vitte akaratát, a kivitelben mindig ki tudta békiteni a legközelebb érdekelteket. Uralkodása csak jelölte a centralisatióhoz és az állami mindenhatósághoz vezető utat és mindig csak compromissum volt a kiváltságos osztályok és a kormány közt, melynél a császárné majdnem kivétel nélkül az előbbieknek fogta pártját. A régi feudalis, egyházi és nemzetiségi ellentéteknek megszünt az uralma, de nem a befolyása. Bármily hasznos volt tehát Mária Terézia uralkodása, rendszere nem elégitheté ki azokat, kik meg voltak győződve az új eszmék igazságáról és gyors és biztos kivihetőségéről. Ezeknek maga a kormánytárs, II. József állott élén.

József császár, a dynastiának legnépszerűbb és egyik legjobban kiváló alakja, 1741 márcz. 13-án született, az örökösödési háború elején. Születése biztositotta a dynastiának megtámadott folytonosságát és szülei egész szeretettel csüngtek a szép és gyorsan fejlődő

gyermeken. A régi mód szerint udvari emberek és papok vezették első lépteit, de maga a királynő ügyelt fel reájok és írt elő terjedelmes utasítást. Nevelésének vezetésével gróf Batthyány Károlyt, München elfoglalóját bizta meg, leginkább, hogy a magyar nemzet iránti hajlandóságát bizonyitsa. A neki adott utasításban a császárné fia hibáiúl makacsságát és gúnyolódását említi. Batthyány katonai irányban nevelte a trónörököst, de szellemi fejlődésének nem adott irányt. Az egyes tudományokat többnyire papok adták elő, köztük Bajtay, a tudós piarista, később erdélyi püspök. Nagyobb befolyást azonban csak Martini, a híres jogtanár, a jezsuiták nagy ellensége, gyakorolt az ifjú fogékony kedélyére. Hiába, az új eszmék hullámzása elért Bécsig is, és sem az udvari kizárólagosság, sem anyjának szorgossága nem tarthatták őket távol a trónörökös lelkétől. József szellemi és erkölcsi képzésében nem környezetének volt legnagyobb része, hanem a franczia íróknak és philosophusoknak.

Minél nagyobb volt az ellentét az udvar és a birodalom tényleges viszonyai és József eszméi közt, annál erősebb volt a tettre és hírnévre vágyó trónörökös törekvése, a monarchia erejének kifejtését hátráltató tényezők megsemmisítésére. Még nem volt húsz éves, midőn egy emlékiratban, melyet maga is «álmodozásainak» nevez, kifejezi későbbi kormányzásának minden ideálját. Meg akarja alázni a nemességet és papságot, véget akar vetni a rendek befolyásának, ki akarja aknázni Magyarország segédforrásait, és az udvar takarékossága és a jövedelmek emelése által helyre akarja állítani a financiák egyensúlyát. «Legjobbnak tartanám megegyezni az országokkal, hogy tíz évre teljhatalmat adjanak, hogy mindent lehessen tenni javokra, megkérdezésök nélkül. Ennek elérése bizonyára sok nehézséggel fog járni, de jelenleg kedvezőnek tartom a pillanatot és a tapasztalat majd ráviszi őket arra, mily nagy haszonnal jár a dolog. Nagyon sok egyes ember elégedetlen lesz vele, de elébe kell tenni a nemzet zömét a résznek.»*

A trónörökös tizenkilencz éves korában lépett házasságra Isabellával, a parmai infansnőnek, XV. Lajos kedvencz leányának szép leányával, kit Mária Terézia «hasonlíthatatlannak» szokott nevezni. E házasság kifejezése volt a Bourbon-Habsburg családi szövetségnek, de egyúttal teljesen megfelelt József szívének. Neje, ki nem tudott

* Lásd az egészre nézve Marczali *Magyarország története II. József korában.* Három kötet.

teljes boldog lenni oldalán, három év mulva meghalt, egy leánykát hagyva hátra. Római királylyá választása csak rövid időre szórakoztatá Józsefet, második házassága pedig, Jozefa bajor herczegnővel, tisztán politikai volt. A császár nem igen törődött nejével, ki két év mulva meghalt. Nemsokára sírba szállott leánykája is, és az erősen érző férfiút többé nem boldogitotta semmi családi kötelék. Ezek a csapások hasonlóvá tették sorsát az oly rideg lelki magányban élő nagy Fridrikéhez. Egészen az országé volt, midőn 1765-ben anyja őt kormánytársának nevezte.

Elérkezett tehát az idő, eszméinek, melyekről sohasem mondott le, megvalósítására. Csakhogy anyjában erős pártfogóra talált a régi állapot, és női állhatatosságán hajótörést szenvedett a kormánytárs legtöbb radikális terve. Sokszor volt szó Mária Terézia lemondásáról, máskor meg József akart lemondani állásáról, mely felelőssé tette, a nélkül, hogy teljes hatalmat adott volna. Az ellentéteket teljesen kifejezi a következő levelezés, melyben az anya összeállitja azt, mi elválasztja fiától, József pedig törhetetlenül ragaszkodik elveihez.

«Sok általános elv közt, mi nekem mind nagyon reális», írja Mária Terézia 1775 végén, «a három legfontosabb: szabad vallásgyakorlat, mit katholikus fejedelem nem engedhet meg súlyos felelősség nélkül; a mostani nagyok tönkretétele, azon áloknál fogva, hogy ez a többségnek javára válik, a minek szükségét nem látom, még kevésbbé méltányosságát: végre az a sokszor ismételt szabadság mindenben, mi bennem inkább félelmet kelt, mint reményt. Öregebb vagyok, semhogy valaha engedjek ezen principiumokból, de kivánom, és kérem az Istent, hogy örökösöm soha még meg se kisértse. Sem őt, sem utódait nem tenné boldogabbá.» A két uralkodó közti ellentétben két nagy korszak küzdelme talál kifejezést. Lényegében ugyanaz az eset forog itt fenn, mint Fridrik Vilmos és Nagy Fridrik közt. Csakhogy itt a politikai eltérés soha sem szüntette meg a szülő és gyermek közti belső egyetértést, úgy, hogy a küzdelem csak a két fél meggyőződését mutatja, de nem gyűlöletét.

Kaunitz volt a közvetítő az anya és fia közti viszályban, és József békén türte, hogy legvirágzóbb férfi korában második szerepre legyen kárhoztatva. Egész gondját a katonaságra fordítá, melynek igazgatásában leginkább járhatott el saját belátása szerint. Ott Nagy Fridrik még inkább tünt fel követendő mintakép gyanánt, mint a belső igazgatás terén. A császár nagy tiszteletet tanusitott dynastiájának e hatalmas ellensége iránt, s kereste az alkalmat a vele való

találkozásra. 1769-ben Sziléziában meglátogatta a porosz királyt, ki a következő évben Morvaországban viszonozta a látogatást. Az élesszemű király észrevette József jellemének fővonását, a határtalan, csak nehezen rejtett ambitiót, de különben nagy elismeréssel szólt fiatal vetélytársáról. «Bigott udvarban született, mégis lerázta a babonát; pompában nevelték, mégis egyszerű életmódot folytat; tömjéneztek neki, mégis szerény; feltüzeli őt a dicsőség szomja, mégis feláldozza a nagyravágyást fiúi kötelességének, melyet egész lelkiismeretességgel teljesít; pedánsok voltak tanítói, mégis olvassa Voltairet és teljes érdeme szerint bírja méltányolni.»* Voltaire e rajzban a mesterre ismer, ki tanítványát jellemzi.

Mint ilyen, katona volt minden izében, de inkább kötelességtudásból, mind igazi hivatásból. Mindenre felügyelt, de mivel Lacy volt nagytekintélyű tanácsosa, sokkal inkább nézte a külsőségeket, a «dressurát», mint az igazi katonai szellemnek fejlesztését és nyilvánítását. Minden évben nagy szemléket tartott, ellátogatott a porosz mintára tartott nagy hadi gyakorlatokra, Csehországba, Morvaországba és a pesti táborba. Különben is fáradhatatlanúl járt-kelt, hogy megismerje országait és a Cæsarok utódja, minden tartózkodás nélkül leszállott népéhez. Magyarországot és Erdélyt több izben bejárta; elment az akkor megszerzett Galicziába is. Ez utazásairól megmaradt jegyzetei és levelei mutatják, minő figyelemmel nézett mindent, mennyire gyűjtötte az anyagot ahhoz, hogy eszméit megvalósíthassa, ha egyszer uralomra jut. Gyakran utazott álnév alatt, álruhában, mint Mátyás király, kit egyáltalában sűrűn emlegetett és némileg példányképeül választott.

Tapasztalatait, tanulmányait még kiegészítette a nagy európai államok beutazása által. Meglátogatta hugait Versaillesban s Nápolyban, öcscseit Firenzében s Milánóban, Katalin czárnőt pedig végig kísérte Pétervártól Chersonig. Mindenütt lelkesedéssel fogadták, nem is az udvarok, hanem a nemzetek vendégének tekintette magát, csak kelletlen vett részt a tiszteletére rendezett ünnepeken és mulatságokban és egész idejét a katonai és polgári intézetek tanulmányozására, híres férfiak látogatására s a nép életének megismerésére fordította. Neki még az akkor már egészen köztársasági érzelmű párisi társaság is megbocsátotta, hogy a királyságot védi, «mert ez az ő mestersége». Egyáltalában, mint Fridrikre, reá is Francziaország volt legnagyobb

* Voltairehoz, 1770 szept. 16.

hatással. Széchenyi István megírta, hogy az oly roppant mű, mint a tengereket összekötő déli csatorna, XIV. Lajos hatalmának dicső emléke, méltán kelthette benne azt a gondolatot, hogy csak a korlátlan uralkodói tekintély bírja igazán munkálni a népek javát.

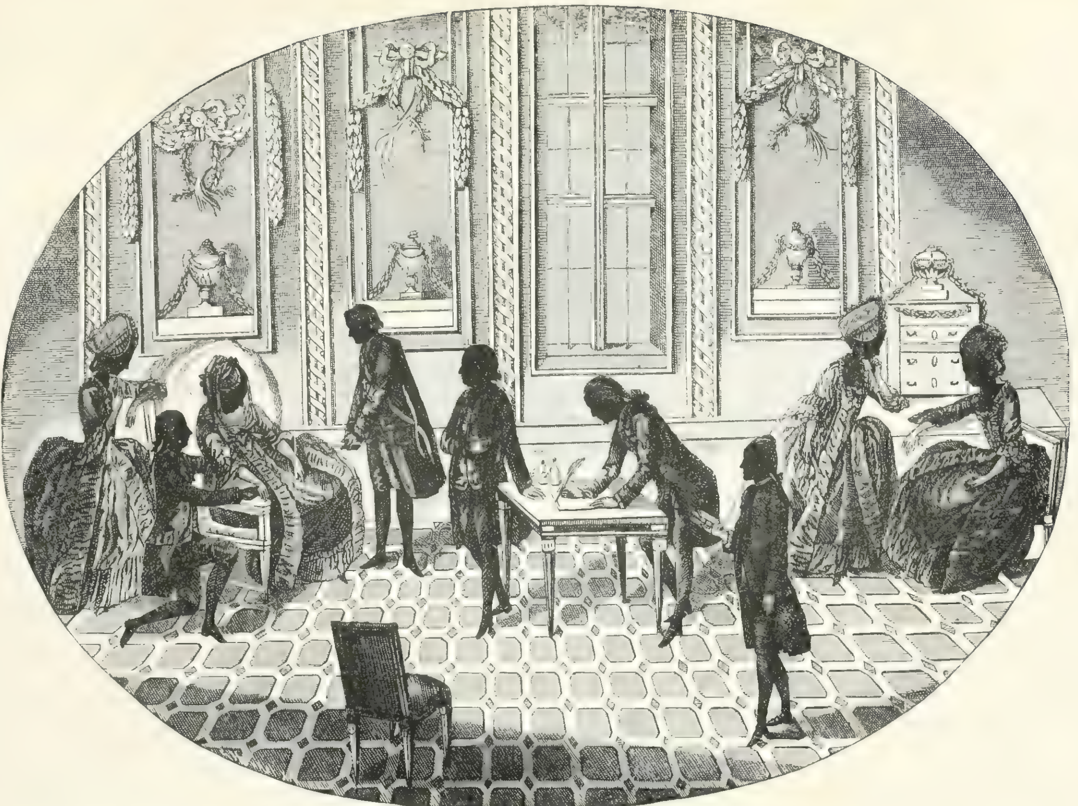
Az utazó, jótékony, tanulni vágyó, minden pompáról lemondó császárnak (álnéven Falkenstein gróf), emlékét több röpirat és számtalan anekdota tartotta fenn. Nagy Fridrik népszerűségét akkor már csökkentette zaklató gazdasági politikája és fukarsága; nála nemcsak a magas rangot és szellemi felsőséget bámulták, hanem a sziv jóságát is. Mint Mária Terézia írja: a népek istenítik, sohasem láttak ily szeretetreméltó és népszerű császárt, legjobban pedig egyszerűsége lepi meg őket; sohasem tart nagy lakomát, mi egész hihetetlennek tünik fel előttük. Ruházata is egyszerű volt; egész magaviselete katonás, komoly, de megnyerő. Kedvtelései közt nála is, mint annyi elődjeinél, a zene állott elől; néhány év előtt adták ki több szerzeményét. Feléje fordult nemcsak népeinek, hanem az egész világnak szeme, midőn anyjának 1780 nov. 29-én történt halála egy virágzó, erőtől duzzadó, a haladás útjára tért birodalomnak egyedüli urává tette.

Az öreg porosz király e hír hallatára ezt írta: «Mária Terézia meghalt; a dolgok új rendje kezdődik.»

*

Nyugot nagy államait akkor a tengeri hatalomért és a gyarmatok birtokáért folyó világháború foglalta el és gyöngitette. Az is érezhető volt már, hogy az új eszmék haladása, különösen Francziaországban, már nem fér a régi állami és társadalmi keretbe és, hogy azok pusztitó kitörése egyelőre lehetetlenné teszi e nemzetnek hathatós fellépését kifelé.

Szemben a zavarokkal, a három nagy keleti monarchia, a XVIII. század alkotása, bár kevésbbé művelt és gazdag és, bár fejlődésükben a nyugoti eszméktől függő, a nyugalomnak, méltóságnak, békés haladásnak képét tüntette fel. Az állami tekintélyt itt nem korlátozta sem parlamentáris ellenőrzés, sem demokratikus mozgalom. A nagy történeti munka itt hatalmas uralkodók nevéhez volt kötve, kik mindenben szinte katonai engedelmességre számithattak. Sem előbb, sem utóbb nem volt tán korszak, melyben oly kiváló, munkás és nagyravágyó fejedelmek állottak volna a legfőbb államok

MÁRIA TERÉZIA UTOLSÓ NAPJA.

Egykorú rézmetszet után.

élén, mint akkor, mikor Nagy Fridrik, II. Katalin, Mária Terézia és II. József intézték vetélkedve közép és keleti Európa sorsát.

Szinte megdöbbentő volt e hatalmak politikai túlsúlya a Nyugot fölött. Walpole Horácz már új hunn és vandál betörésnek és hóditásnak lehetőségétől rettegett.

De a történet ujabb fejlődése mégsem az autokratiához, hanem a szabadsághoz fűződik.

A spanyol Habsburgok örökösödésére vonatkozó származási tábla.

V. Károly † 1558

II. Fülöp † 1598

I. Ferdinánd † 1564

Károly főherczeg † 1590

II. Ferdinánd † 1637

III. Fülöp † 1621 — Ausztriai Anna † 1660, XIII. Lajos neje — Mária Anna férje: III. Ferdinánd † 1657

IV. Fülöp † 1665 — Mária Terézia, XIV. Lajos neje — Margaréta Terézia férje: I. Leopold † 1705 3. neje: Pfalz-neuburgi Eleonora.

II. Károly † 1700

Lajos, a nagy dauphin

Lajos burg. herczeg † 1712 — Fülöp (V. Fülöp) anjoui herczeg

VI. Ferdinánd

Mária Antonia † 1692 Miksa Emánuel bajor választó neje

Ferdinánd József † 1699

I. József † 1705 — III. Károly † 1740

Mária Terézia

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

A.

B.

G.

H.

I.

J.

